

СӘБИТ

МҰҚАНОВ

СӘБИТ

Таңдамалы шығармалар

Он алты томдық

16530

«ЖАЗУШЫ»
БАСПАСЫ

МУКАНОВ

Таңдамалы шығармалар

ОНЫНШЫ ТОМ

ӘМІР МЕКТЕБІ

РОМАН

Екінші кітап

АЛМАТЫ — 1976

• 16530

М 0733 131
402(07)76 2-71

012

Северо-Казахстанская областная
БИБЛИОТЕКА
город ПЕТРОПАВЛОВСК

АЗАТТЫ ЖОЛДА

Бұл еңбегімді — азамат соғысының
құрбандары, қанды көйлек жолдаста-
рым: Владимир Иосифович Гозакқа,
Баймағамбет Қанапияұлы Ізтөлинге,
Жақып Қыстаубаевқа арнаймын.

А т о р

БІРІНШІ ТАРАУ

ОҚУ ЖОЛЫНДА

МИЛЛИОНЕРДІҢ ҮЙІ

Сонымен біз ауылдан Қызылжарға¹ аттануға ат жектік. Серіктерім Боржабай мен Бәкен. Бәкен біздің елдің атақты байы Торсанның баласы. Ол — ортадан жоғары бойлы, имектеу ашаң денелі, сопақтау бетті, әдемі қыр мұрынды, үлкен қара көзді, қою қара мұртты, сақалын қырып жүретін аққұба сұлу жігіт. Ол шаһар ғұрпымен сәнді киінеді: басында қаракөлден тіктірген ногайша дөңгелек бөрік, сыртында Австрия офицерінің жалбагайлы дожевигі, оның ішінде фабрикадан шыққан трико костюм, оның ішінде жаға-жеңі кестеленген украинша көйлек, аяғында қисық табан шегірен етік, оның сыртында біз тұмсық резинка калош. Солайша киінген Бәкеннің түр-түрпатын қалалық байбатшадан айыруға болмайды.

Боржабай орта ғана бойлы, жуантық денелі, дөңгелек бетті, қалың ерінді, жасаураған кішірек қоңыр көзді, үйисінде қысқа қара-жирен сақалды, таңқита басқан сирек мұртты, домалақтау май мұрынды, қоңыр өнді кісі. Сол кезде Боржабайдың үйінде жұз елудей қой, жиырмадан астам жылды, қырық-елуге жақын сиыр бар. Оның үстіне жұрт Боржабайды ақшалы да деседі. Дәулеті сондай бола тұра, Боржабай аса жұпның киінеді. Мына сапарға шыққанда ол үстіне қайдағы ескі-ұсқыларын артып, ауылда жоқшылық көріп жүрген кедейлердің біріне үқсан кетті.

— Бұның не, Боржабай-ау, осынша сорлы бол киініп?! «Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» демей ме, атаң қазақ? Жолшыбай жат ел. Ар жағы — Қызылжар. Ауыл арасы болса бір сәрі. Шаһар халқының ең сорлысы ауылдың тәуірінен артық киінеді. Сонда, осы киіммен қалай жүресің? Кімің жоқ болса бір сәрі. Тәп-тәур киімдерің бола тұра мұнша жұтайтын не болды саған? Тас-

¹ Петропавлдың қазақша аты.

та, тәуіріңді ки! — деп әркімдер ақыл айтып еді, Боржабай әуелі:

— Қайтем, сыланып? Менің әкем — Орынбор, Сібір тегіс білетін Торсан емес, ат шаптырым жерден аргы ел білмейтін Тәпіш. Сыланса Бәкен мырза сылансын, маған осы шоқпыт та жараса береді.— деп қалжыңды жауап берді де, жұрт өз сөзін айтып баспалатып кеткен соң:

— Таста, ақылдарыңмен өздерің бай болыңдар! Баяныдан бері сендердің ақылдарыңмен күн көріп жүрген жоқпыш! — деп тік қайырып тастанды.

Жұрт менің киімдеріме де көңіл бөлді. Менің үстімде: басыма кигенім ситсамен тыстаған елтірі бөрік, ішімде қапқа ариап тоқыған кенептен көйлек-дамбал, сыртымда қолдан тоқылған шекпенмен тыстаған жабағысы ескі күпі, аяғымда ала жылқының малмаға сап илеген, жұні қырылмаған қайысынан тіккен етік, ұлтаны қалың сірі.

— Мына киіммен бұл қайда барады? — десті әркімдер.

— Бұдан басқа киімің бар ма? — деп сұрауды біреу.

Мен басымды шайқадым.

— Апаларына не болған?! — десті бірнеше адам.—Осы қаршадай баланы бүтіндеп жіберуге, екі бірдей апасының күші келмегені ме? Ауқатты жездесі Сұлейменге не болған. Өзге малына тимей-ақ, қырық-слу қойының бірін сатсағой, осы баланы бұлдіршіндей ғып аттандыруға болады. Осынша жұрдай ғып жібергені несі?!

— Малы бар кісі, жоққа жәй қарасқанын қашан көріп ендер,— деді біреулер,— өзінде жоқ болды — өлдің!..

— Ақшасы бар ма, осы баланың? — деді біреу.

— Аздап бар,— деді Бәкен.

— Қанша, сонда?

— Қырық-слу сомдай сумаң бар гой деймін, бала? — деп сұрады Бәкен.

Мен үндемедім. Бәкен мана санаган, одан артығым жоқ.

— Бары сол, деді Бәкен, мен үндемеген соң.

— Ойбай-ау, онымен не күн көреді? — деп шу ете қалды көпшілік.— Бір айна да жетпейді ғой ол. Ар жағында не істейді?

Әркімдер «өлмегенге өлі балық жолығады» деген, «ер азығы мени бөрі азығы жолда» деген, «талапты ерге нұр жауады» деген... сияқты жігер беретін сөздер айтып жатқанда:

— Ал, мін, бала тарантастың алдына,— деді Боржабай, Бәкен екеуі арбаның артына мініп, мен де міндім.— Айда, атты!..

Біз жүріп кеттік.

Біздің мінгеніміз — үстіне тоқыма кең қораб салған тарантас, жеккеніміз екі ат: ортада Боржабайдың балуан денилі, қырсаулау жүрісті, алып құшті торы аты, шетте жіңішкелеу денемі, асығыс қимылды Бәкеннің қара көк аты. Бәкен мен Боржабай қорабтың ішінде қатар отыр, мен қорабтың алдында божы ұстап отырдым.

Аттанар алдында Боржабай мені оңаша шығарып ап, мынадай тапсырма айтқан еді:

— Сен бала, салмақты шеткі атқа сала айда! Бұл сапарда біздің сенетініміз ортадағы ат. Ол болдыrsa жаяу қаламыз. Шеткі ат болдыrsa оқасы жоқ, жетектеп алуға да болады.

Аттанғаннан кейін көріп келем, шеткі атты айдамасам да, барынша қимылдап, ауыздығымен алысып отырады. Бұл жүрісімен болдырып қалар деп ойлаймын да, шеткі аттың божысын тежей берем. Онымды ұнатқандай, Бәкен Боржабайдан жасырып маған көзін қысып қояды, ал, Боржабай Бәкеннің көзін жасырып: «Шеткі атты айдал отыр!» деген бүйрық белгісін көрсетеді.

Кешке қарай Бәкеннің аты босаңсуға айналды. Оған біз қайғыра да қойған жоқпыз, өйткені, бұл атты Бәкен жолда Тайгөттің Сүлеймені деген кісінің үйіне тастанап кетіп, одан ат сұрап мінгелі келе жатыр.

Аттар тың болғанда, олар Тайгөт аулына жетіп қонбақ еді... Бәкеннің аты жарамайтынын көрген соң, Боржабайдың жолда қонғысы келді. Қайда қону туралы екеуі таласыңқырады. Бәкеннің еркіне салса Тәштиттің Қамзасы дегендікіне қонбақ.

— Қай Тәштит? — деп сұраймын мен.

— Неше Тәштитті білуші ең? — деп, Боржабай сөзге араласқанымды ұнатпағанмен, міnezі елпілдек Бәкен:

— Табайдың Тәштиті,— деп жауап береді.

Мен де жайдан-жай сұрап отырған жоқпын. «Табайдың Тәштиті деген бай болған, патшадан шен алып, шекпен киғен. Есенейдің аға-сұлтан кезінде, соған заседатель болған, салдық құрып, өмірін сауықпен өткізген...» деген сөздерді үлкендерден естітінмін. Ол туралы:

«Баласы Табай байдың Тәштит сыйым,
Болышты жүрген жері думан-күлкі.

Бір көрінің оғанын болмagan соң
Қамзатта ашының жиған мұлқі .

деген өлеңді талайдан естігем. Баласы жоқ дейтін сол Тәштікке Қамза атты бала қайдаң сая болғанын таң көріп сұрап отырмын.

— Өз баласы емес, асырап алған жиені,— деп жауап берді Бәкен, менің сол сұрауыма.

— Сіздерге жақындығы бар ма еді, ол Тәштіттің?

— Есепейдің жиені. Соның апасы Матақтан туған. Өле-өлгеше біздің үйге жиен боп келіп жүрді. Өзі өлгениң кейін, асыраңды баласы бізден сұынды.

— Сұынбаганда қайтсін,— деді Боржабай қуланған боп,— ол — кедей, сен — бап. Бай мен кедей қашан ілік болушы еді.

Бәкен үндемей қалды.

— Неге кедей болған ол? — дедім мен.

— Мал баға білгенге біtedі,— деді Боржабай,— өзі асыраңды, өзі ақылы жоқ бала, ауыр дәулетті ұстаудың орнына ит жүгіртіп, құс салып кетті де, қолдағысынан айрылып қалды.

Бұл сөз Бәкеннің қытығына тиген сияқтанды, өйткені, Торсан балалары да серілікті көбірек құрып, малға аз қарайтын, сондықтан Бәкен Боржабайды да қырнап өткісі келген адамша:

— Қайтқысы келген дәулет, сенің пысықсығаныңды не қылсын. «Бай бір жұттық» демей ме қазақ. Мал өсірген талай бай, бір жұтта тақыр кедей боп қалмайтын ба еді, малы қырылып? — деді.

— Ақылы жоқ бай ол,— деді Боржабай,— Ақылы бар Әлти, Сәпінің малы неге қырылмайды? Доңыздың¹ жұтында да олардың түгі құрыған жоқ. Неге құрысын: күн бұрын қам жеп жыл сайын жаездығуні мая-мая шөп шаптырып үйгізеді. Салақ бай оны іstemейді де, қыс қатты болса жұтайды.

Боржабай Бәкенді осы Әлтидің үйіне сүйремек ниетін көрсетті.

— Баяғыда бір ілігім еді деп несіне іздейсің, біреудің асыраңды баласын, — деді ол Бәкенге,— қонақ күтер жайы жоқ деген оның. Жолаушы шыққанда тамақ тоятын жер көрек. Әлти үйінің күтпегені, Қамзаңың күткенінен артық. Бүйіріміз шыға ас ішетін Әлтиге барып түсейік.

¹ 1913 жылы

Әлти деген сөзге менің құлағым тағы елең ете қалды. Ол баяғыда, менің әкемде «елу шөмелे шөбім бар еді» деп, жалғыз сиырдың торпағын алатын Әлти. Оның байлығы туралы мен қайран қаларлық неше түрлі аңыздар естігем, үйін көруге құмартатынмын. Оған қосымша, қажетті жұмысым да бар: Омбыға оқуға бару үшін, болыстан менің күзелік-қағаз алушым керек. Болысымыз Әлтидің Сейтаң деген баласы. Оның жол үстінде болғаны маған қуаныш бол келеді, әйтпесе, қигаш жаққа серіктерім мені апара ма., апармаса, мен Омбыға бара ала ма!?

Бәкен Әлти үйіне қонуға ризаласты, содан кейін Боржабай екеуінің сөзі, Әлтидің байлығы туралы, Бәкен:

— Жылқысы екі мыңды алқымдап жүр дейді-ау, осы үйдің!.. Сиырды да мол ұстай бастапты гои... және, немістің қызыл-қасқа швиці болса керек. Әрқайсысы күніне үш шелектен сүт береді дейді... Бір-бірінің ауырлығы қазақы сиырдың үшеуіне татиды білем!.. Қойды да мыңдан асырып ұстайды деседі! Сауда малы қанша!.. — деп мал жағын айта бастаса:

— Тәйірі-ай, малды байлық дегенің не қылғаның!.. Ақшада емес пе байлық?.. Ақшасын айтсайшы оның! — дейді Боржабай.

— Сонда қанша екен? — деген сұрау береді Бәкен.

— Оның ең сенімді приказчигі — Қопабайдың Үсыманы менімен дос еді ғой,—деп жауап береді Боржабай,—екеуміздің айтыспайтын сирымыз болмайды. Соның сөзіне қарғанда, бұл Әлти Қорған қаласындағы бәңкені ұстаган төрт миллионердің біреуі екен ғой. Былтыр патша түсkenнен кейін, Әлти қағаз ақша қалады деген сөзді естиді де, бәңкедегі бар ақшасын алтынға айырбастап алмақ болады. Соған Әлти өзінің үлкен баласы Садуақас пен Үсыманды жұмсайды. Бәңке бастығы паралады да, алтын беруге ризаласады.

— Иә, оны естіп ек,— дейді Бәкен,— сонда қанша алтын алған екен?

— Үсыман өтірік айтпайтын кісі. Оның сөзіне қарғанда, суммасы бір миллион сомдай болса керек!.. Темір сандыққа салған алтынды құрым кигізге орап, ауылға елеусіз түрде әкетіпті. Одан кейінгісін Үсыман білмейді. Қауесет сөзге қарғанда елеусіз жерді қазып тықса керек. Қайда екенин Әлти мен Садуақастаң басқа жап білмессе керек.

— Шіркіш, соның ұстінен түсер ме еді! — деп арманш етеді Бәкен.

— Міллион сомың алғышы, көп дүние-ау! — дейді Боржабай,— саудаға салса қандай тамаша болар еді!.. Біз Қалшақтың¹ құнсыз он мың сом қағаз ақшасымен де сауда жасаймыз деп келеміз, Бәкен, ә?!..

— Ол рас.— деп Бәкен қоштап қояды да,— осы Әлти жыл сайын Атбасар, Тайша, Қоянды сияқты жәрмеңкелерден мыңдаған өгіз жинап, Қорғанның ет заводына құлатып тұрушы еді. Биыл сол саудасын істемей, үнсіз отырып қалды-ау!.. Сонысы несі екен?! — деп сұрады Боржабайдан.

— Жұрттың барі соны айтады,— дейді Боржабай,— заман аумалы-төкпелі бол тұр гой, қызыл жеңері, ақ жеңері белгісіз бол. Біреуі жеңіп, ақшасы тұрақты болғанша, сауда істеп-не ақысы бар. Және іш майы қалың адам, бір миллион сомың алтыны жамбасында басулы, оған өзге саудаңың керегі не?..

— Ендеше, сауда істеп, біз несіне азаптанып жүрміз? — дейді Бәкен жымып.

— Тәйірі, біздікін қойшы! Біздікі — көктемде жауған кебік қар сияқтың бірдеме емес пе, бүгін жауып, ертең сріп кететін? Біздің бес-он тыны тапқан пайдамыз құнделік құлқынымыздан артады деймісің... Әлтидей алтыным болса, ат қинамай мен де үйімде шалқайып жатар ем,— дейді Боржабай.

Қалың қара ағаштың ығына орналасқан Әлтидің қыстауына біз ымырттатып жеттік. Бұл қыстау, қазақтың мен көрген өзге қыстауларының біреуіне де үқсамайды. Мұндағы қыстау қала тәртібімен көше бол салынған, җаңылтыр шатырлы, биік қарағай үйлер. Олардың араларына шұбала салынған қоян-жон ағаш сарайлар.

— Шіркін, байлық-ай,— деп таңданады Боржабай,— үйлерді, қора қопсыларды салуын-ай!..

— Жаңа көріп пе ең, мұндай қора-қопсыны? — деп Бәкен Боржабайдың сөзін ұнатпайды. Олай демегенде қайтсін: бір кездे өзінің де үйлері мен қора-қопсылары осындай болған. Олар кейінгі — дәулеті шағындалған жылдарда орыс поселкелерінің байларына сатылып, биік қарағай үйлердің оршына алса шым үйлер орнаган. Тек, Торсанның өзі гана болмаса, қазір оның балалары түгелімен

¹ Колчак — 1918 жылды Сібірде революцияга қарсы құрылған үкіметтің бастығы.

шым үйлерде тұрады. Ендеше, Әлтидің мынадай биік қаралай үйлерін көргенбе, ол күрсінбей кім күрсінеді...

Біз көшесіне кіргенде ауыл әбігер екен: біреулер табынтыбын малдарды қоралап жүр, біреулер бричкаларға тиелген шөптерді албарға үйіп жатыр, біреулер отын үю жабдығында... Көше сапырылысқан малдар мен адамдардың дауысынан ың-жың.

Менің серіктерім Әлтидің Садуақасының үйіне түсті. Оның әйелі Ыбыш Бәкеннің немере апасы екен.

Біз кірсек, бұл үйде қартанды қызметкер әйелден басқа жан жоқ екен. Оның айтуынша, Садуақас шөп үйісіп, Ыбыш мал қораласып жүр. Бәкен бұл қылыштарын ұнатпай:

— Қашама жалшы ұстап отырып, өздері жұмысқа араласып, не жетпейді екен бұларға?.. Жалшыларын жұмсап неге жатпайды екен? — десе:

— Осынша байлышқа ие бол отырыу да сондықтан ғой бұлардың? — дейді. Боржабай,— піркәшіктері мен жалшыларына сеніп отыра берсе, жай ғана байдың бірі бол, мұншама мал-мұлікті жиналас еді. Басы Әлтидің өзі бол, осы үйде қара жұмысқа араласпайтын бір жан жоқ. Және жалшыларынан ерте тұрады, кеш жатады...

— Ә, қойши, соны да мақтамай! — дейді Бәкен, кейіп;— Рақатын көрмеген байлыштың несі қызық!..

Садуақастың ағаш үйінде кең бес бөлме бар екен, менің серіктерім бәрін де аралап көрді. Бөлмелердің бәрі де мен бұрын көрмеген жақсы мебельдермен жиналышты. Қазақы жасауларға ғана көзі үйренген Боржабай, мына мұліктерге көңілі толмаган дауыспен:

— Кілем, көрпелері қайда мұның? — десе:

— Ондай жасауларын бұл үй теңге буып сараїга қояды деген,— дейді Бәкен.

— Көп пе екен, сонша?

— Өткен жазда алашорда азаматтары келіп, елден солдат сұрады ғой,— деді Бәкен,— сен онда болған жоқсың ғой, Боржеке. Мен, болым. Әлти хажы былайғы жүртқа. Аудылдан келген жабайы қонақтарды сендер күтіңдер, оқыған азаматтарды өзім күтейін» депті. Азамат саны жүзге тарта кісі екен. Соларды Әлти хажы өзінің жазғы үш үйіне бөліп түсіреді де, шаһар ғұрпын істеп, асты әркімге жеке ыдыспен бергізеді. Сонда осы үйдің сандықтарынан бұрын ешкім көрмеген, неше тұрлі кәрлен шәшкелер мен

Фарфорлық қымбат тәрелкелер дюжинап шығыпты. Қызылжардан, Омбыдан келгөн азаматтар «апыр-ай, қазақта да мұндай мүлік болады екен!» деп, аузын ашып, көзін жұмды. Кешке қонақтар жатарда, теңдеп буган кілемдерден, ине-жіптен жаңа шыққан нелер асыл көрпе-жастықтар алынып, жүзден аса қонаққа мол жетті...

— Сонша байлықпен осы Әлти үйінің тасымайтынын айтсайшы! — дейді Боржабай,— жарқырап киім де кимейді, саймандап ат та мінбейді, жабайы шаруаның қатарында жүре береді...

— Дүние-қоңыздық та,— дейді Бәкен тағы да ұнатпай.— Қарымбайдан бай деймісің, бұл?.. Сараңдығынан жер жұтқаннан кейін, оның да бар малы жер жүзінің аңы бол тарап кетті деген... Бұл да ұзап қайда бараСар дейсің!..

— Ертең кімнің не боларын кім біліпті,— дейді Боржабай,— «жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы» деп неге айтты дейсің бұрынғылар.

— Бермеген байдың иесі жақсы дейсің,— дейді Бәкен,— жақсы болса, «қайырсыз болса байдап без, панасыз болса сайдан без» — деп неге айтқан бұрынғылар? Бұдан қайырсыз бай болады деймісің. Нанбасаң,— дейді Бәкен мені иегімен нұқсап,— мына балаға ақша алып берші, бір қыс оқып шығатын!.. Жетім десең осы, ақшасыз-пұлсыз десең осы!.. Көрерсің, бұған бір тыны да бермейді...

— Неге берсін,— дейді Боржабай,— айдалаға қаңғырып кетіп бара жатқан біреуге ақша беріп құтырып кетіп пе?..

Үй иесі — Садуақас, қонақтар шай ішіп жайлланғаннан кейін ғана келді. Менің оны көз тоқтатып көруім осы жолы ғана: ұзын бойлы, қоңқақ қыр мұрынды, иегін түгел жапқан қалың сақалды, қара мұртты, қоңыр өнді адам екен,— үстінде жамаулы жұмыскер кімі, беті-қолы шаң. Қонақтарымен сәлемдескеннен кейін, ол тез жуынды да, іле шаруа жабдығын кеңес қып кетті:

— Биыл біраң мадды осы маңға алып қаламыз деп, қысқы азығың қамдау қышиң бол жатыр. Жалышыларға көмектесесек болатын емес. Шөп үйіп кешігіңкіреп қалдым, ренжи көрмендер!..

— Қанша мал салмақ едің? — деп сұрады Боржабай.

— Бес жүздейі сауда өгізі бар еді, соның тең жарасы участокте, тең жарасы осында болмақ. Сауын сиырдан мүн-

да жүз шамалысы қалар дейміз. Өзгесі қой-ешкі, бұзау-торпақ дегендегі ұсақ мал.

— Дүніяның шебі керек екен-ау оған! — деді Боржабай, өзі асырап шығатындей-ақ, көзін бажырайтып қоюп.— Сауда өтізін неге сатып жібермейсің, осындай семіз кезінде? Азапқа батып қайтесің оны асырап?

— Сатсаң алатының ақша. Оның керегі қанша қазір? Ақ жеңері, қызыл жеңері мәлімсіз бол тұрган жоқ па, қа зір. Қайсысы жеңсе, сонысының ақшасы жүрмей ме? Өтіздерді Колчакқа сатып, ертең ақшасы іске аспай қалса қайтем? Одан да өтіздерді сақтап, кім тұрақталса соған сата-йын. Шөп жетеді. Келер жылға дейін заман бір жәйлі болар...

Біраздан кейін Садуақастың інісі Сейтақ келді. Қораштау денелі, кескінсіздеу қара бұжыр, бұл жігітті бұрыннан білем. Ол қаладағы байдың балаларынша сәнді киініп келді. Қылық-міnez жағынан ағасымен екеуі бір-біріне үқсамайды екен: ағасы шаруашылыққа байланыссыз сөзді айтпайды, соның өзінде сараң сөйлейді: ал інісі — сөзуарлау, сықақ-қойлау жігіт. Мениң оқуға бара жатқан жайымды білгенсін кейін:

— Бұл өзі кім дегениң баласы дедің? — деп сұрады ол Бәкеннен.

— Мұқан дегениң баласы, дедім ғой.

— Сонда, қай Мұқан? Баяғыда «Мұқан правитель» деген болты деуші еді, соның нәсілі ме?

— Жаманшұбардағы Мұқан,— деді Бәкен Сейтақтың сықағанын ұнатпаған кескінмен.

— Э-э, сол Мұқан ба? Ондай Мұқан барын да естіл едік. Қарай гөр бұның талаптысын!.. Осы немең оқып кеп, түбінде елді билем жүрмесе не қылсын!

Былай да қитығып отырган Бәкен, Сейтақты осы арада бір шалып қалғысы келгендей:

— Е, несі бар, билесе билейді де!..— деді салмақты дауыспен,— ертең қызылдар келсе, осыларға билетпегендес, сені мен маған билетер деп отырмысың?

Бәкениң ілгіш сөзіне ілгіш жауап беріп:

— Маған не істер дейсің, қызыл? Тұқымымда Советке қарсы шығып алашорда бол жатқан ешкім жоқ,— деді Сейтақ.

Бәкен бұл сөзге сұрланып, ашулаған белгі көрсетті, шіткені, оның інісі Қази, Омбыдағы алашорда бастықтары-

ның бірі, сондықтан, Сейтақтың ілгіш сөзіне қиқая жауап беріп:

— Қызылдар келе қалса, үйіне ұялы алашорданы түсірген кісілерді де елеусіз тастамайтын шығар,— деді.

Сейтақ та бұл жауапқа қызып қан, тігіңдеу бірдеме айтатын кескін көрсетіп еді.

— Қойсайшы! — деп Садуақас тоқтатып таstadtы.

Сейтақ пен Бәкенниң ілініскен кесірі маган тие жаздауды.

— Соғыс кезі,— деді ол, менің күәлік қағазым сөз болғанда,— үкіметтен «солдат жасындағы жігітке, шетке шығатын қағаз берме» деген бүйрық бар, оны орындауға хакым жоқ,— деп қасарып біраz отырды да, Боржабай:

— Жетім бала гой, шығарым Сейтақжан. Бәрі бір күн көрістің қамы да. Қайтесің мұнымен есептесіп? Сауабы тиер, бер, керек қағазын! — деп жалынды.

Оған да көнгісі келмей отырғанда:

— Берсең бер,— деді Садуақас.— бірақ қолды өзің қоймай, хатшыға ғана қойдыр да, мөрінді бас.

Тегі, Садуақастың сөзін Сейтақ тыңдаитын болу керек, орыс хатшысын шақырып алды да:

— Мынаған оқуға Омбыға барады деген удостоверение жазып бер де, өзің ғана қол қой! — деді.

— Мөр шे? — деді хатшы.

— Басып берем.

— Үш сом! — деді хатшы.

— Берем! — дедім мен.

Колчактың үш сомдық тілдей қағазын бердім де, қол қойылып, мөр басылған алақандай қағаз алдым.

Біраzdan кейін шәй, одан біраz кейін ет келді. Ас мол болғанимен, Торсан баласына лайықты мүшелер көрінбеген соң, әрі арнаулы мал сойылмай, өлі ет асылған соң, Бәкен кіртиген қабақпен асты көңілсіз ішті, Боржабай екеуміз қарын тойғаша төнеп соғып алдық.

— Бала,— деді Бәкен маган, Әлти балалары ас ішіп тарагашан кейін,- аттар сарығын басқан болар, отқа қою керек, таң біліне жүрмеліз.

Мен аттарды қорада үйлген маяга апара жатыр ем:

— Эй, қайда барасың? — деді біреу. Қараңдаң қасыма келген кісіні тани кеттім, Сейтақ екен.

— Аттарды шөпке қоям,— дедім мен.

— Қайдагы шөпке?

— Қорадағы.

— Осындаи, далада от тұнып тұрган кезде ме? Тәй, оғтама! Әкет, далага!

Аттарды орнына апарып байлап, серіктөріме Сейтақтың бұл қылышын айтып ем, олар:

— Мына ииетінде бір пәле бар да, бұл иттің!.. Далага барсаң бар, бірақ таң қараңғысында қайтып кел, ертерек жүріп кетейік,— деді.

Дала аса көңілсіз екен. Аспанды қалың қара сүр бұлт қоршап алғандықтан, төңірек көзге тұртсе көрінбейтін қараңғы. Теріскейден соққан өкпек жедің екпіні әрі күшті, әрі сұық. Дымқос істі далага қалыңдай тұсken бозқырау, сипап көрсөц қолыңда тұрпідей тиеді. Осындаи жағдайда адам түгіл мал да елегізіп, ашыққаш тұсаулы аттарым, дымқос жұмсақ бетегені құшырлана жұлып, тістерін қышырлатат шайнағанмен, бастарын жерден әлсін-әлі көтеріп алады да, құлақтарын қайшыландыра төңірегіне қарап, үйірсірекен даудыспен анда-санда кісінеп қояды...

Тұн ортасы ауа жел бәсендеп, бұлт ыдырай бастады. Сиреген бұлт арасынан зымырай жүзіп бара жатқандай көрініс берген жартылау айдың жарығынан қараңғы дала құңғірттенуге айналды. Со кезде, оты қанып калғандай, аттар да жусағысы келген белгісін көрсетті, езім де маужырай бастадым. «Далада отырып не алам? — деген ой келді маган,— ауылға қайтайын да, аттарды байлап қойып үйіктайын».

Ойлагам, «ауыл шырт үйқыда болар» деп. Келсем олай емес. Эр жерде әлденеменелермен шұғылданып ербендерген кісі. Солардаң ұрланғандай, араларына қымсына өтгім де, ұзыншалау бір балшық үйдің ығында тұрган арбама аттарымды байладым.

Балшық үй туралы: оның жалшыларға арналған үй екенин, осы ауылға келген сағаттан-ақ білгемін. Жамау-жасқаулы киімі бар жалшылар іңір бастала-ақ сол үйге сапырылсып кіріп-шығып жатқан. Мана мен атты отқа әкетерде, бұл үй маңының сыртқы қимылды бәсендеген, бірақ, жылпыраған терезелеріне қарасаң, әлсіз жанған кәрәсін шамдардың жарығында сапырылған адам көлеңкелері жының ойнағы сияқты қайнап жатқан, үйі іші азан-қазан, ушу да.

Енді, аттарды оттатып келсем, сапырылған көлеңкесе де, ызың-шу да басылыпты, шамдар сөнген жоқ, терезелерден гиганттық мөлшерде бірер адамның гана қимылдаған ке-

леңкесі байқалады, көтеріңкі шу орнына, тұтаса күмбірлелген баяу дыбыс естіледі.

Аттарымды жайғастырғаннан кейін, менің осы үйге кіріп-шығып, реті келсе сонда жатып мызғып алғым келді. Неге екенін кім білсін, мені елеген де, жатырқаған да адам болған июқ.

Орта арқалықтарын ашалармен тіреген ұзын балшық үйдің іші бөлшекеіз тұтас екен. Эр жерде терезеге қойылған көрсін шамдардың бәрі бүқтырылып, қызығылт оттарының қылтыған сүйірік ұштары ғана жылтырайды, одан үйдің іші күңгірт. Көрсіннің және кір-қоңың ісінен, сыртқы еркін аудан келген менің тынысым тарылып жүре берді.

Жұрт төрге басын бере қаз-қатар жатыпты. Кейбір ыңғырсыған, жылаған балалардың дауысына қараганда, семьялы адамдар, немесе балалы әйелдер екі жақ түкпірде ау деп шамаларлық. Көпшілік қалың үйқыда, сондықтан қор-қор, пыс-пыс дыбыстар, құлаққа аса мәзасыз естіледі. Әлдекімдер үйқысырайды... Әлдекімдер құбірлесіп кеңесіп жатыр...

Босаңдау бір орынга мен де синаладай сыйғылыса кеттім. Со бір тұста құбірлескен екі адамның мен жақтагысы:

— Бұ қайсысың? — деді маған.

— Жолаушымын,— дедім мен.

— Қайдағы жолаушы? — деп анау басын көтерді: ақбуырыл сақалды, зор денелі кісі екен. Ол жастығының басынан шақшасын ап, насыбайын атты да, босағаға қарай шыртылдата бір түкіріп ап, ақбуырыл ұзын қасы желкілдеген қалың қабағын маған шүйілдіре бір қарап қойып,— қайдағы жолаушысың, бала? — деді.

— Торсан ауылданан.

— Онда кімнің баласысың?

— Мұқаннның.

— Ол ауылда Мұқан деген кісі жоқ еді гой?

— Сәрсеке, қайтесің оны? — деді ар жағынан қаба сары сақалды біреу басын көтеріп,— қай Мұқан болса да нең бар онда?

— Сұрайық та,— деді ақсақал,— неміз кетеді білгеннен.

— Жаманшұбардағы Мұқаннның баласымын,— дедім мен.

— Шүкейдің бе?

— Иә!..

— Алда қарагым-ай, сен бе едің. Мұқаннан қалды де-

ген жалғыз жетім? Бері келші, бетіңнен иіскейін! — деді де. «әкемнің жақыны болды ғой бұл шал» деген оймен, мен ба-сымды көтеріп қол бергенде, ол мені бауырына басып, екі бетімнен кезек иіскеді.

— Көп жыл жолдас боп ем әкеңмен,— деді ол құшағын жазып,— Сәпінің жылқышылығында бірге болдық. Одан кейін осы Әлтиге жалдандық. Бейнөттен ол өліп құтылды. Мен осы есіктे әлі жалшы боп жүріп келем.

— Өзіңіз қай елсіз? — дедім мен.

— Мен Тоқпамбет Сибанда, Сәрсекей деген кісімін. Баласың ғой, қайдан білейін деп ең мені? Және мен білгілікті кісі де емеспін, өз әкең сияқты, ес білгелі кісі есігінде келе жатқан, еңбегі жанбаған бір бейбақпын.

— Үйқы бер, Сәрсеке,— деді ар жағынан біреу.—Қайтесің, мұңыңды ол балаға шағып? Не бар дейсің оның қолында? Қызылдар келеді деп жүр ғой, кешікпей?.. Жарлыны байга теңестіреді деседі ғой, сонда теңесерсің.

— Жоқты айтатындарың-ай! — деп, мына жағынан ау-нап түскең біреу кейіп қалды.— Қызыл дегенді қайдан шығардың тағы?

— Атаса несі бар?

— Естімей жүрмісің, қызыл деген сөз аузынан шық-кан кісіні бұл үкіметтің ондырмай жүргенін?

— Не істепті, ондырмай? — деген бреудің сұрауына:

— Сол сөзді айттың деп, мына қасымыздағы Бақыріл-гениен¹ он шақты орысты ұстап әкеткен жоқ па, энеугү-ни? Солардың кейібірін атып тастады деп естіген жоқпыш ба?

— Естідік. Бірақ, кімнің аузына қақпақ бола алады үкімет? Орыс, қазақтың кедейі боп, қызылдың келуін тү-гел тілел отырған жоқ па?..

— Жағың қарыссын! — деді де, анау жамылған киімі-мен басын түмшалап алды.

— Қорықсаң сен қорық! — деді манағы сары сақал оған.— Біз қорқа алмаймыз Әлтиден.

— Неге қорқамыз? Отыз үйлі Көшек боп, тайлыш-тая-ғымыз қалмай, өмір бойы жалшылығында келеміз. Сонда, азғантай алатын ақымызды да дұрыстап бермейді...

— Сен оны айтасың,— деді, арғы жақтан біреу басын көтере түрегеп,— манағы берген асын айтсайшы!.. Кеке-

¹ Орысша «Петровка» аталатын орыс поселкесінің қазақ қойған жер аты:

жасың ет, ит болмаса атам жерлік емес. Сорпасы қатыңсыз қара күже, ол сұн-сұның. Тым болмаса панды тоғызып берсеңш!..

— «Татыреаниң» деги неге айтпайсың? — деді басын бүркен жатқан біреу, — иттің қыны сияқтанған құрт-ірімшікпен іштік қой, соң сорнасы...»

— Саған не жоқ? — деді ар жағындағы біреу оған,— анау Нұралы мен Сибай сөнгесін, Көшебе, сенікі не?

Бұ қайсаисың, руга бөліп жатқан? — деп бет-аузын ұйысқан сақал жашқан, далба көйлекті біреу түргелді.

Сибай мен Нұралы гана ма, Әлтидең тепкі көріп келе жатқан? — деді ол, құрлдеген дауыспен,— ата жағынан қуғанда, мен Әлтидің туысымын. Соңда, аяп жүр ме, туысым деп? Осы арада Отыншы, Салқай, Маманай, Айдабол, Таңат — бес ауыл Көшебе бармыз. Көшебе ішінде Мәмбетпіз. Әлти де Мәмбет. Туысым деп аяп отыр ма, бізді ол. Бұғалығын жақыннан сап, ең алдымен бізді қылғындарып отырған жоқ па?.. Жаңағы бес ауылда, Әлтиде ақысы кетпеген кісі бар ма екен, сұраңдаршы!.. Көрерсіңдер, ертең қызылдар кеп, байдан кедейге теңдік әпергенде, Әлтиге жабылатын, ең алдымен өзінің Мәмбеті болады...

— Апыр-ау, қоймадыңдар-ау! — деді манағы қорқақ,— айта бердіңдер-ау, қызылды?.. Әлти естісе гой, сілелеріңді қатырады!..

— Не істейді қатырғанда? — деді бірнешеуі,— қыра ма жүртты?.. Бірлі-жарым болса қырар еді, көпті қалай қырады?..

Дау үдей түсті... Біраздан кейін, есіктен кірген әлдекім:

— Таң қараңғысы болды, тұрып жиналышадар! — деді...

Сәрсекей далаға менімен ере шықты.

— Жай-жапсарыңды да сұратпады-ау, әлгілер у-шу бол! — деді ол былай шыға,— иә, жол болсын?

Мен жол жайымды айтЫП ем:

— Бәрекелді,— деді ол,— жалшылықта тұрганнан, Мұқан мен маган мүйіз шыққан жоқ. Жақсылық болады, кедейдің күні туады деп те жүр гой жүрт, кім біледі, оқысаң, бағың ашыласа, ілікке ілігіп кетерсің!..

— Әлтиге өші қой, Сәрсеке, әлгілерің! — дедім мен.

— Өш болмай қайтей. Бір жыл емес, екі жыл емес, өмір бойы жалшы бол келе жатқандар көп. Ақыларын дұрыстап бермейді, жарытып киім-тамақ бермейді...

— Көп пе өздері?

— Жүзден аса жалши жүр қазір. «Ал, теңдік тиді!» десе, Әлтиді тарпа бассалғалы отыр.

Сәрсекеймен қоштасып серіктегіме келсем, олар да оянып, киініп жатыр екен. Аттар жегілгеннен кейін:

— Іқыш қайда екен, бала,— деді Бәкен,— білші, амандастып кетейік.

Мен іздел шықсам, Іқыш кең ағаш сарайдың ішінде ұлкен сепараторға кәрәсін фонардың жарығымен сүт тарттырып жатыр екен. Мұндай сепараторды мен казак-орыс станциаларының сүт заводындаған көргем. Құлағын екі қарулы жігіт кезектесіп, мықшия әрең айналдырып тұр. Қырынан қойылған кең қарағай бөшкеден екі әйелі сүтті шелектен кезек көсіп ап, сепаратордың көмекейін әрең деңгендегі толтырып тұр. Сүттің қаймағынан айрылған абыратын екі-үш әйел ұлкен науаларға қотарып жүр.

— Бұл абыратты қайтеді? — деп сыйырласам, мені ертіп барған бала:

— Көп бұзау бар бұл үйде, соларды суарады,— дейді.

— Қанша?

— Жүзден астам.

— Соңша сиыр саудыра ма, бұл үй?

— Одан да артық. Бұзауларының көбін сатып жіберді.

— Қанша май алады соңша сиырдан?

— Кім білсін. Энеугүні Қорғанға апарып, сексен пүт май сатты деп естідік.

— Қой да сауа ма?

— Эрине!.. Май береді десе, қой түгіл итті де саудады бұл үй!..

— Қанша қой саудады сонда?

— Төрт-бес жүздей. Оңдағы бас сауыншы — Әлти хажының бәйбішесі, Ділдабайдың өзі. Қазір ол кісіні іздесең, көгенделген қойлардың арасынан табасың.

— Осындай күн сүйтқан кездे де ме?

— Бұл үйге қыс болса да мейілі, тек, малдың сүмесінен сүт шықса болды. Сиырды қыстығүні де саудырады...

Сепаратормен ариалысқан Іқышқа мен Бәкеннің қоштасуға шақырғанын айттып ем:

— Қап, қол тимей жатқанда! — деп ол қабақ шытып қалды да,— тездетіңдер жұмысты!.. Мен қазір келем! — деген команда беріп, маған ерді...

Іқыш кеп амандастынан кейін біз жүріп кеттік.

— «Дүнис ұстай білген кісінің қолында тұрады» деген рас-ау! — деді билай шыға Боржабай.— Көрдің бе, Бәкен, әлгі үйдің адамдарының шаруаны қалай бағуын? Миллионер болуы да сондықтан гой бұл үйдің. Өзгеміз миллионер болсақ, көзіміз көрмей жүр ме!..

СЕРІКТЕРІМНІҢ СЫРЫ

Әлтидің үйінең біз таң бозара аттандық. Тұндегі тұнерген бұлттан сол кезде сіркіреп жауын жауа бастады.

«Тайгөттің Сұлайменіне соғамыз» деген сөзben, мен Әлтидің үйінде жол жайын білетін біреуден қалай жүруді кеше сұрагам.

— Осы ауылдан шыға, үлкен қара жол екіге айрылады,— деген ол,— оңға қарай кететіні — Толыбай аталатын кішірек орыс поселкесін басып, жолда Дәuletімбет аталағын рудың ауылдарын өтіп, ар жағында Тайгөтке барады: солға қарай кететін жол, Бақырлген арқылы Кпитаңға¹ тартады.

Әлти аулынан шыға, екі айыр жолдың тарар жерінен келгенде, мен оң жағына атты бұра беріп едім:

— Солға! — деді Бәкен.

— Неге?

— Тіл қайыратының-ай сен баланың! — деді Боржабай кейіп,— «бұрыл» деген соң неге бұрыла салмайсың?

— Тайгөттің үйіне соқпаймыз ба?

— Жоқ, Кпитандатып жүреміз,— деді Бәкен.

— Неге?

— Не ақың бар, неге екенінде! — деді Боржабай,— бұр деген жаққа бұр да, айда аттарды!

Сол жаққа бұрылған жолмен жөнеле бердік. Сіркірғен жауыншан бүйірыңқырап отырган серіктерім, аздан кейін өзара әңгімелесіп кетті де, маған айтпаған сырлары өзінен өзі ашылды.

— Осы Тайгөттің түбі шеркеш деген сөз рас па? — деп сұрады Боржабай Бәкенен.

— Солай деседі.

— Шеркеш деген алыста дейтін еді гой, бұжыққа қайдан келіп жүр?

— Кавказ деген жерде тұратын көрінеді гой ол халық. Тайгөт одан жер ауыш келсе керек.

¹ Пресновка

— Не қылмыспен?

— Оншасын білмедім.

— Эй, дәу де болса, ұрлықпен ауып келген болар,— деді Боржабай,— балалары да баукеспе ұры деседі ғой. Экесіне тартпады деймісің олар?

— Қайдам,— деді Бәкен, ұры деген сөзді қостағысы келмеген дауыспен.— Өжет адам еді деседі оны білетіндер.

— Өз қызын өзі шауып өлтіретін қайсысы, осы Таїгеттің?

— Оны естіген екенсің ғой,— деді Бәкен.

— Е, естімей!.. Ел аузында баяғыдан бар сөз ол. Таїгеттің өзі ме сол?

— Баласы Садақпай, Сүлейменнің экесі.

— Қалай болған оқиға. соның өзі?

— Тайгетті білмеймін, оның баласы Садақпайдың қанды балақ қарақшы болғаны рас дейді. Бір кездे соны ұстауға, Малдығұл дейтін болысқа жоғарыдан бүйрек келеді. Малдығұл шабармандарын жіберсе, Садақпай оларды ұстап байлап тастайды да, пәле салу үшін, өзінің бюджеткен қызын шашынан сүйреп әкеп, балтамен шауып өлтіреді.

— Астапыралда! — деді Боржабай шошып кетіп,— не деген қаныпезер ит еді!..

— Со пәледен,— деді Бәкен,— Малдығұл көп мал шашын әрең құттылышты ғой!..

Мына Сүлеймен де содап кем емес дейді ғой, батылдыны? — деді сұрауды Боржабай.

Бұл да өжет адам,— деді Бәкен,— өжеттігі емес пе, Коңактың бес бірдей милиционерін өлтіргені?..

— Әрине,— деді Боржабай.— Қалай-қалай болған деселі соны?

— Ұстауға бес милиционер келеді. Сүлеймен олардан қашпай, құрметпен қарсы алады да, ет асып беріп, араққа мейілінше суарады. Аналар мас болған кезде, қаруларын сыйырып алады да, жігіттеріне қамшымен дүрелетеді кеп. Үлкен қазанға суды шым-шым ғып қайнатып қояды да, ішіне көп тұз сап, соққы жегендердің еттері көгергенде, сол суга малып алады. Сонда, соққы тиген жер білінбей кетеді екен дейді...

— О, жауыздар-ай!...— дейді Боржабай үрейленіп.

— Сөйтіп сабап-сабап, өлемен халге жеткенде, қаруларын үстеріне асады да, келген пар аттың арбасына салып,

Арханскийдің жолымен қоя береді. Милиционерлер қалага жеткенше өліп қалады...

— Енді содан, Тайғот тұқымы түгел қашып жүрген көрінеді ғой?..

— Е, қашпағанда қайтсін? Үстаса оңдыра ма?.. Бірақ, бейшаралардың қатын-балаларына қыны болған. Колчак соларды тегіс үстап әкеткен дейді. Енді қырып тастамаса не қылсын!..

— Еркектері оған ийбермес. Қатын-балаларын қыргызбай, өздері барып қолға түсер.

— Түспейді,— деді Бәкен,— қасқыр сияқты тұқым ол. Бірінің өлгеніне бірі қарамайды.

— Нт десейші, онда барып тұрган!.. Сондайлармен сендер қайда үйр болғансыңдар осы?

— Шери гой, әуелде танысын жүрген. Бізлің үйдің дәүлеті аздаш шайқалған соң, Шери ентең ұры да үстады ғой.

— Білеміз гой,— деді Боржабай,— өгіздерді, аттарды топтап айдал әкеп жүрді ғой, бір кездерде. О бір жылды қырық шақты қара көк ат айдал әкеп, Жалмаңқұлақтың жағасына бір жаз бақтырды ғой, сол аттарды осы Сүлеіменин алды деген сөз рас па?

— Солай дейді ғой,— деді Бәкен күмілжіп.

— Сонда да жақпады ғой, сол ұрлық сіздің үйге. Дәүлеттерің төмендемесе, ілгері баспады ғой, одан!

— Рас, кенеуі кеткен дүние оңатын ба еді!

— Арамнан жимаған дұрыс қой, сонда да.

— Адалдан жиган мал қайда бар?— деді Бәкен.— Қай бай кісі ақысын жемейді? Өзгені былай қойғанда, бізлің осы келе жатқан жолымыздың өзі арам емес пе?

— Неге?— деді Боржабай Бәкенге үрейлене қарап.

— Біз ғой, елге кооперация ашқан бол келе жатырмыз. Бұл әкеп, қант-шай әкеп жарытамыз деп, елдегі момын шаруаның қалтада бар ақшасын түгел қақтық...

— Тартып алған жоқпыш ғой, өз ықтиярымен берді ғой бәрі де.

— Бермегенде қайтсін. Соғыс басталғалы, міне, төрт жыл. Содан бері, жұрт дүкеннен еркімен сатып аларлық бір кез мата шыққан жоқ, бір қайнатым шай шыққан жоқ. Сәудегердің қолынан ұрланып сатылатын мұлік — күйіп тұрган қымбат. Бір әшмөшке¹ шайдің құны, елде бір қой болды. Бір көйлекті бір қойға ала алмайсың. Төсек-орны,

¹ Восьмушка деген, құдақтың сенізден бірі.

кім-кешегі тозды жұрттың, әсіресе кедейлердің. Кей кедейдің түріне қарауга да ұт...

— Соған жәрдемдесеміз бе деп шығып келе жатқан жоқпыз ба, бұл сапарға? — деді Боржабай, зұлымдана жымынан кескінмен.

— Жәрдемдесесің, атаңың басын,— деді Бәкен, ұлken, сұлу көзін бажырайтып,— жаэгытұры әкелген матаның бір көйлектігін бір тайыншадан сатқаның есінде ме? Бес инеге бір қадақ майдан алғаныңды ұмыттың ба?

— Ұмытқан жоқ,— деді Боржабай, енді шындаған дауыспен,— бірақ, бұл пәлені бастаған кім, білемісің? Өзіңнің інің Қази емес пе? Сол емес пе, «коопeração ашқан бол піргеуір¹ жасап әкелсендер, үкіметтен бұйым аласыңдар» деп үйреткен? Соның үйретуімен, осы арам кәсіпке былтырдан бері кіріп жүрген жоқпыз ба, екеуміз? Алаштың ақ жүрек азаматымын деп жүрген ол халықты жеудің әдісін үйреткенде, бізге не жорық?..

— Жә, болды! — деп Бәкен бұл сөздерді ұнатпай қалды.

Одан әрі екеуі кикілжіңдесіп, өзара есеп айыруға кетті. Сөздеріне құлақ түріп отырсаң, жарналық үлестен түскен-иен басқа ақшаның көвшілігі Боржабайдан, азшылығы Бәкеннен шығады екен. Бәкен бірге жүретіндігін бұлдаپ, пайдá-ортак болайын десе, Боржабай саудаға әрқайсынан шығатын ақшаның мөлшеріне қарай бөлгісі келеді екен, осыдан барып араларында қырги-қабақтық туады екен.

Ел жайына келгендеге, олардың айтуынша, саудадан түскен пайдадан, ауылдың атқамінерлері үлес алады және олар татын алатын бұйымдарына, қазышалық бағасын ғана береді. соңда арзанды қымбатқа алып сорлайтындар — момындар.

Бұл сапарға олар балды да, балсыз да болмай келе жатыр екен. Балды болатыны,— будан бұрын Қызылжар мен Омбыға осылай бірер рет барғанда, коопeração атына алғац бұйымдарынан, елге қымбат өткізу арқылы шаш-етектен пайда көрген; балсыз болатыны — соңғы хабар бойынша, Колчак үкіметінің халі нашар, соңдықтан, оның қолында бұйым да өте аз.

Бұл хабардың анық-танығын олар Кпитанга барып білмек. Бәкеннің айтуынша, онда Опанас² Баярский дейтін,

¹ Приговор деген, үкім қағаз.

² Афанасий дегені.

әрі саудагер-бай, әрі дәрігер боп тұратын казак-орыс бар.
Ол Торсан үйінің ежелден бергі тамыры.

Дөңестеу жердегі Кпитан, біз келе жатқап жолдан, алышырақ жерден көрінеді екен. Бұрын бір рет көрген бұл станица, мениң үгымымда дүние жүзіндегі ең сұлу қала сияқтанатын. Бірақ, мен оны қыстығыні көргем. Онда, станица жағасын орай ориаган кең, шалқар көл қатып жатқан, төңірегі түгіл көшеслерін де қар көміп, құртіктер теңкис үйліп жатқан. Міне, енді, мәзгіл сұық күз болғанмен, қара жерде келе жатырмын және оның қардан таза бойын түгел көруге құмартып келе жатырмын.

Станицаның ол кезде екі биігі бар: бірі — шіркеу, бірі — каланча¹. Солар көрінген соң-ақ:

— Аттарды ақырын айда,— деді Боржабай маган,— қалага тыныстаңқырап кірсін, босаңсып келе жатқан аттар, көшеде малтығып жүргеніміз үят болар.

Аттарды мен аяң-жортаққа түсірген кезде:

— Бәкен, сенің орысшадан хабарың бар той,— деді Боржабай,— бұл «Кпитан» деген не сөз?

— «Капитан» деген сөз,— деді Бәкен.

— О не деген сөз?

— «Әпесер»² дегенді білесің бе?— деді Бәкен күліп.

— Эскерді басқаратындар емес пе?

— Білдің,— деді Бәкен,— мұнда сондай капитан-әпесер тұрған.

— Қашан тұрған?

— Баяғыда. Бұдан жүз елу жыл бұрын.

— Неге тұрған?

— Қазақтың Россияға жаңа бағынған кезі болса керек ол. Сонда, мына шеті — Тұрайский, мына шеті — Қызылжар,— осы екі араға, бекініс ретінде қазақ-орыс қалалары ораған. Кпитан солардың бірі екен және ең үлкенінің бірі екен. Кпитан тұруы да сондықтан. Сол кезде бекініс болғанына белгі боп, бер жақ шетінде қазылған орлар тұр.

— Иә, бар, ондай орлар және тұлқінің іні сияқты, айқыш-үйқыш, қын-қынғаш боп қазылған терең орлар.

«Г» әрпі сияқты боп, шалқар көлдің шығыс күнгейін орай салған бұл станица элі күнге дейін ол маңайдалғы поселкелердің көріктісі, сол кезде де көріктісі екен. Казак-

¹ Өрт қарайтын биік.

² Офицер

орыс станицаларының крестьяндық селолардан бір өзгешелігі,— ағаштың бұл өлкеде мол кезінде орнағандықтан, үйлері, қора-қопсылары түгелімен ағаштан қылады, үйлерінің қасында огород болмайды, оны көлдің жағасына жасайды, үйлерінің арасы тығыз, көшелерінің арасы тар болады.

Киптап да соңдай екен. Бірақ, мұнда, өзге ұсақ станицаларда ұшыраспайтын, бірнеше екі этажды үйлер бар және бірер қызыл кіріштен салған үйлер бар, солардың біреуі Ошанас Баярскийдікі екен.

Ошанастың өзі ме, басқа бір туысы ма,— онысы есімде жоқ. — қақна алдына кеп атымызды тіреген бізді, қырган қалың буырыл сақалы қабындай шыққан, қалың және ұзын ақ буырыл мұртты орыс қарсы алды.

Сібірлік казак-орыстардың бір өзгешілігі — көбі қазақ тіліне жүйрік болады. Аздап акцентпен сөйлегенмен, мына шал да қазақшаға ағып тұр. Бәкенді тани көткен ол:

— Э-ә, Торсандікі бала, атай, бәйбіше, Шақан аман? Өзге бала аман? — деп қолдасып амандасты да:

— Сенікі ат кім қойған? — деді.

— Бәкен, — деп жауап берді Бәкен.

— Э-ә... Торсандікі бала бесеу. Мен бәрін коргон олардың. Оныны катын корком, одан болған бараншук бәрі корком. Торсанға құдай жақсы балалар берген.

Боржабай да арбадан түсे қап, шалға жалбақтай амандасқанмен, оған шал менсінбеген түрде қарады, онша шүйіркесіп сөйлеспеді.

Бізді шал бос тұрган ағаш сарайына орналастырды.

— Бұрың бидай мен сұлы үйіліп тұратын еді ғой, мұнда. Бұл неге бос тұрады? — деген Бәкеннің сұрауына:

— Бог знат, биыл не болады! — деп жауап берді шал, — заман жаман. Большевиктер катты тәбелеседі. Колчак, Деникин жана коп актар оған жабылған. Мықты моклаш берген. Сонда да болмаган ол. Сол алып кояды деп коркады біз. Егін екпеген содан. Неге егеді оны? Большевикке наан бермеу керек...

Одан әрі шал майдан жайын айтып кетті. Географиядан аздал хабарым болғандықтан, шал қазақшылап айтқан майдан жайыни, Бокен мен Боржабайдан мен тәуірірек түсінім. Егер шалдың сөзі рас болса, барлық майданда да большевиктер ілгерілеп барады.

— Бырақ, — дейді шал, қауыпты біраз тәндіріп ап, — борі бір, біздікі ак женеді большевикті. Бізге Антанта болыс-

кан, Америка болысқан, Япония болысқан, оларда мылтық коп, пушка коп, оқ-дорі кон...

Солай серне отыра, шах менің серіктерімнің Қызылжар баруын мақұлдаманды.

— Колмак казір оқ жасаган, мылтық жасаган, мата жасамаған, оған күш жок, шаш, кант тоғы жок, сен босқа барады Қызылжарға. Омбыға босқа барады, онда ештесе таппайды, ат нарасна киналады...— дейді.

Боржабай бұл сөздерге солқылдайын десе, Бәкен:

— Нар тәуекел. Үйден шықпағай ек, шыққан соң кейін қайтқанымыз үят. Шығын біздікі емес, халықтікі. Аттың басын бұру ырымға жаман, барып қайтайық Қызылжарға, деп болмайды.

Ол күш күп кешкіріп кетіп, біз Кпитанға, Баярскийдің сарашына қоңдық. Құндіз сіркіреген жаңбыр, кешке қарай басымын, жұлдызды ашық әдемі түн басталды.

Күп жексенбі еді. Орыс поселкелері мен станицаларының жастары жексенбінің кешіне сырнайлатып, әндептің көшеге шығу, ата дағдысы. Олар бүгін де сонысьн істеді. Біз сарайда үйқыға жата, көше-көшенің бойы сырнайға қосылған қызы, бозбалалардың әндеріне толып кетті. Бұл менің салқын қанмен қарайтын сауығым емес. Ән-күйге құмар жастың бірі болудың үстіне, мен орыс поселкелерінде жасынан тұрып, орыс музыкасы мен орыс әндерін шексіз сүйіп өскем. Ендеше, мына жастардың сауығына қосылмай қалай жата алам?..

Әрине, жата алмаймын!.. Ендеше баруым керек. Бірақ, қалай?.. Рұқсат сұрасам, Бәкен бергенмен, Боржабай бермейді. Қысқа жолдық серік болғаныммен, менің байқауымша, од мені жалшысы көріп алған сияқты,— ат күтуден табанымды аудармайды, көнбейін десем, тастап кетуден ұялатып ол жоқ, іштей ренжігенмен қарсы тұрар қауқарым жоқ.

Бүгін де солай жұмсаса, мен қуана-қуана кететінмін, ондагы ойым,— Боржабайдан құлығымды асырып, қырга кетпекпін де, аттарды отты жерге тұсап тастап, өзім ойынға келмекпін, аттарға әкелер кеэде ғана бармақпын!..

«Қырсыққанда қымыран іриді» дегендей, менің «арам» ниетім іске аспай қалды. Аттар тыныққашан кейін:

— Оттагута барайын.— деп жинала бастап ем:

— Бармай-ақ қой,— деді Боржабай.— Опанастың жалшысы аттарға шөп беретін болды, бүгін аттар қорада-ақ оттасын...

Бұл үмітім кесілген соң, ойынға баратын құлқымды сездіріп ем:

— Тәйг әрі, оттамай! — деп Боржабай ақырып тастады. — Тышқан інге кіре алмай жүріп, қүйрығына қалжуыр болайды, дегендей, не керек саған, өле алмай жүріп ойынсауық? Жат әрі, қыңқылдамай! Таңтертең өрте жүреміз. Үйкіңді қандыр, әйтпесе жолда қалғи бересің!

Ерікей жаттым да, көшелерде шырқалған әндер мен сауранан сырның мартың әдемі сазына ұзақ уақыт бөленіп, жасар даусын ғанаңдеген кезде ғана үйқыга кеттім...

ҚЫЗЫЛЖАР

Киптанин шыға біз, «линия» аталатын казак-орыс станциалары: Болатнай (Новорыбинск), Кіләбін (Кладбінка), Сарикаш (Сенжарка), Добраунай (Дубровный) арқылы жүрдік. Менің серіктерім бір жерден таң еркін ата шығады да, күн бата жеткен жеріне қонады. Түнде жүргуге олар «тонап не өлтіріп кетеді» деп ұрыдан қорқады. Жолшыбай, ондай жаманат хабар көп естіледі.

Торсан Қызылжар, Омбыға көп баратын адам болған. Ол да «жолы арбаға тышты» деп, көбіне осы «линиямен» жүреді екен, сондықтан әр станицада тамыр-тансысы болады екен және олар, көбінесе, станицаның байы, атаманы сияқты, ылғи шонжарлары болады екен. Менің қайран қалғаным, солардың бәрі казақша жақсы біледі, кейбірі акчентсіз таза сөйлейді.

Азамат сөгисиниң тынысы жолшыбай сезіліп отырды. Біл түсken үйлердің бәрі большевиктерге қарсы, сөздері: «қырамыз да жоямыз». Сөйті тұра қорқынышын да жасырмайды. Бәрі уәделесіп қойғандай: «Егер қызылдар жеңсе Қытайға кетеміз» дейді, біреулері буынып-түйініп отырганын да айтады. Торсанға аса жақынмын дейтін біреулері:

— Сәлем айт шалға,— дейді Бәкеінге,— ол да жиналсын. Қызыл келсе оған да жаман болады. Ол да бізben Қытайға кетсін.

Біреулер Әлтиге де сондай сәлем айтады.

Соғыс тынысы бұл сөздерден ғана емес, дүниенің тарыншылығынан да байқалады. Мысалы, Киптанин шыққалы бір ғана жерден бірер пүт қана сұлы табылышп, өзге жерден табылмай, аттарымыз шөппен ғана күн көріп келеді. Жердымқос боп жолдың ауырлауынан, жемнің жоқтығынан Бәкеинің солқылдақ қара көгі алдақашан босаңсыз, көп жерде

арба тарту түгіл, өз денесін зорға сүйреп келеді, кейде соны шалдырып, тыныстырып алу үшін әдай тоқтаймыз.

Болдырмайтын Боржабайдың торысы. Ұрғаныңмен ол қатты да жүргісілі, ұрмажаныңмен аяңдап та қалмайды, жерді ұтып отыратын бүлкек бір жортағынан танбайды, ол жүріске, ертеден қара-кешке қажымайды.

— Міне, жылқы! — деп мақтайды Боржабай атын,— шаруа қолы осындаіт қой. Мынау қара көктер немене? Сұлулығын қантейн оның, бойында түк қайраты болмаган соң? Бұдан, аяңдаса да алысқа баратын өгізім жақсы!..

Бұл кекеу сөзді атының ғана емес, өзінің де адресіне қабылағандай, Бәкен:

— Айтарсың!.. Бетің жүріп тұр гой!..— дейді де қояды...

Жолшыбай сұлы ғана емес, сатып аларлық ешбір азық жоқ. Егер Бәкеннің тамыр-тансы болмаса, ашығатын түріміз бар. Соған қарап:

— Бұл дүкнеге деген қаран-суалуга қалған екен! — деседі менің серіктерім.— Мұның арты неге соғар екен?!

Олар да, оларға таныс адамдар да, қыспақта тұрган заманың қайда соғарын болжай алмай дағ болады. «Большевиктер кедейді жақтайды» деп естігендіктен, оның тез орнауын, мен ішгей тілеймін, бірақ ол ойымды ешкімге білдірмеймін, білдіруге қорқам.

Дубровныйда менің әке-шешемді жақсы көретін Жама дейтін кісі кездесті, кескіні әкеме үқсайды, кейін естісем, ол әкемнің әкесі — Шүкейдің заңсыз баласы екен. «Жама қарақшы» деген атты мен бұрын да естігем. Ол шығарған:

«Таққаны Жама ағаның алтын түйме,
Құдайым салды мені осынау күйге.
Ұлық кеп Жама ағанды ұстап алып,
Апарып қамап қойды қараңғы үйге»,—

деп басталып, ар жағы Сібірге жер ауып барып қайтқанға дейін айттылатын өлеңді, мен әнімен жатқа да білетінмін.

Жама менің әкем сияқты алып денелі, бірақ ондай момын емес, пысық, ойынши, күлдіргі, домбырашы, өлеңді термелеп екпіндете айтатын термеші адам екен. Ол менің әке-шешемді ғана емес, ата-бабамды да жақсы біліп шықты. Үлкендерден естуімше менің ата-бабам әуелі Мәулітте (қазіргі Мамлютка темір жол стациясы), одан қазіргі Мұсін

(Явленка) тұсындағы Есіл өзенінің бойында тұрған, ол тұс біздің соңғы мекеніміз — Жаманшұбардан жүз елу километрдей. Аталарымыз бұл арадан көшкендес, ұзатқан қызы, нағашы, жиен деген сияқты туыстар қалып қойған. Оларды көру — маған арман болатын.

Жаманың айтуынша, менің ол туыстарым әсіресе бірге тұған ең ұлкен апам Дәмеш осы тұста қырық-елу шақырым жердеғана.

— Сен бала, мына күйіңмен оқу ізден қайтесің, — деді маған Жама, — заман болса тарынышлық. Бір жерде аштан өліш қаларсың. Одан да, туыстарыңа бар. Мен алып барайын. Заман тишиққанша тұр солардың қолында. Біле-тін адамдардың айтуынша, заман осы бірер жылдың ішінде бірыңғайлы болатын. Бағыңа қызылдың үкіметі орнаса, жетіліп кете барасың!

Серіктерім де осыны мақұлдап еді, оқуға талпынған көңіл ерік бермей, мен қалмайтынымды айттым.

— Ынтаң жақсы екен, бала, бетіңен жарылқасын! — деді Жама.

Біз ілгері жүріп кеттік. Темір жолдан біз Кондратьев разъезінің қасындағы көпірден өтгік. Бұрын естігенмен «огарба жүреді» дейтін темір жолды бұл менің бірінші көрүім. Бұған дейін мен арба доңғалагы мен ат тұяғынан тұскен талай жолдарды көргем, олардың қалай жасалуы көnlімде сайран тұр, ал, «темірден жол жасалады» дегенді құлағым естігенмен, көзім көрмегендіктен, көңілім «сондай жол болады» дегенге сенбейтін. Енді көрсем — рас!..

Мен білетін жолдардың ізі ішіне қарай батыңқы болушы еді, мынау жол — үстіне қарай шығыңқы!.. Арба қалай жүреді бұған?!. Тайып кетпей ме?!. Әлде, көтеріңкі жолда қаба жүретін, от-арбаның доңғалағының табаны ойық бола ма екен?!

Соның бәрін көргім кеп, көпірден өте тоқтайын деп ем.

— Құмартсаң көзің қанаар, әлі!.. Келе жатырсың гой, қалың темір жолдың ішіне! — деп, Боржабай ілгері жүргізіп әкетті.

Кондратьевканың ар жағы қайқаңдау келген тоғайлыш кең өлке екен. Дағаның өн бойында мыңдаған өрген малдай қаптаған бірдеме.

— Бұ не, мынау қаптап жатқан?! — дейді, алысқа көзі буалдырланатын Боржабай.

— Есіл алқабынан шабылған шөп қой!, — дейді Бәкен, — маялар мен шошақтар ғой үйіп қойған.

— Апырау, не деген көп мая мен шошақ?!. Сан жет-
пес, мынаған!..

— Был Есіл қатты тасыды деген. Суы асыл ғой, жа-
рықтықтың, жайылған жерін құлпыртып жібереді ғой!..
Шалғыны өсіп тұрган кезде, белуардан келген болар!..

— Эрине,— дейді Боржабай.— Мұншама жыптыраған
жій мая сондай қалың шөптен гана тұрады ғой. Қызылжар
Есілдің осындаи құнарлы алқабының жағасына салынған
екен-ау!..

— Со Қызылжар қашан көрінеді?— деймін мен.

— Өй, сен соқыр ма ең?— дейді Боржабай.— Көзім
желге қарығын бұлдырап келе жатқан кәрі мен де көріп
келе жатқан, көзге баттып тұрган қаланы көрмей көзің
шықты ма?

Менімен қалжындаспайтын да, кекетпейтін де Бәкен:

— Сонау, тау сияқты теңкіген күрең-қызғылт биікті кө-
ріп келемісің, бала?— дейді маган.

— Көріп келем,— деймін мен,— сол не өзі?

— Есілдің биік жары. Соның төбесінде, эне бір сорай-
гандарды және ағараңдағандарды көремісің?

— Ия! — деймін мен, жардың биігінде жыптырай аға-
раңдаған, олардың арасында аспанға шанышла сорайған
бірдемелерге тіккен көзімді қадай түсіп.

— Қызылжар сол! Қызғылт биік жарқабаққа салын-
ған қала болғандықтан жергілікті ел Қызылжар атаған.

— Петропавл дейтін себебі не?

— Ерте кезде қазақ жері екен дейді мұны. Осы жар-
қабақта Дәулеткелді дейтін бай қыстайды екен дейді, руы
атығай. О заманда, біздің елдің ханы Абылай болған. Бу-
рабайда отырған Абылайға Петр және Павел деген ағайын-
ды екі жігіт барып, Дәулеткелді отырған қабақтан, бір өгіз-
дің терісіндегі жер сұраған. Абылай бұл сөзді қызық көрген
де, ал деген. Әлгі екі жігіт өгіз терісін шарық жіптей
жіп-жіцишке қып тіліп әкелген екен дейді, соны жазып
жібергенде, осы қаланың орнын түгел алып кеткен. Абылай
үәдесін жұта алмай, сұрағаң жерін берген, соған екі жігіт
қала салып, соңардың атымен «Петропавл» боп кеткен.

— Керемет жігіттер екен! — деп қояды Боржабай.

— Қызғылт жарқабаққа төніп тұрган сонау бір ұзын-
ша ақ үйді көремісің?— дейді Бәкен маган.

— Иә, көрем.

— «Абылайдың ақ үйі» дейді соны. «Еркіңмен бағын-

дың» деп орыс патшасы Абылай ханға сол үйді сыйға сал берген.

— Хан мен патша біріне бірі сыйлайды екен-ау! — дейді Боржабай.

— Бұл арадан кішкене көрінгенмен, ол үш қабатты, бір орамды тұтас алған ұлken үй, іші толған бытықы-шытықы көп бөлме. Әртінірек кездे Бұқар, Хиуа жақтан осы Қызылжарға саудамен келген купестер (кулец) түсетін қонақжай екен, бертінде патша оны абақтыға айналдырған. Колчактың да абақтысы соңда деп естімін.

— Көп адам сия ма екен? — деп сұрайды Боржабай.

— Пәлен жүз кісі сиятын үй деседі. Ал, Колчак өзіне қарсы болғандардың бәрін, тоғытқан қойдай қып қамап жатыр ғой. Білетіндер ол абақтыда әлденеше мың адам бар деседі...

— Астапыралда, ар жағын айтпа! — деп Боржабай шошынады...

— Сонау сорайғандар не екеніп біліп келесің бе, ба-ла? — дейді Бәкен маған.

— Жоқ.

— Біразы мешіт, біразы шеркеу...

— Қанша екен солар? — дейді Боржабай.

— Татарлардың өлеңінде бар ғой:

«Питрапуыл қаласында,
Алты масжит, биш ширкәү», —

деген, расында одан көп қой деймін.

— Алты мешіттің нешеуі қазақтікі? — дейді Боржабай.

— Қазақ қалада аз тұрады ғой. Қебін татар байлары салдырған. Қазақ байларының салдырғаны біреу ғана, о да бұл арадан көрінбейтін, кішірек ағаш үй.

— Қазекем дінге салақ-ау! — дейді Боржабай.

— Өзің мұсылман бола тұра, өмірінде намаз оқымайтын, ораза ұстамайтын сен сияқты! — дейді Бәкен күліп.

— Сонау ерекше сорайған биіктер,— дейді Бәкен маған,— завод пен фабрикалар пешінің тұрбалары. Патша заманында олардың бәрінен будақтап шыққан тұтіндер, қаланың үстінде бұлттай үйіріліп, тұтасып жататын еді, енді бәрі де сөнген...

— Неге? — дейді Боржабай.

— Колчакта күш бар ма, оларды жүргізетін? Соғыстан басы қатып жатқан жоқ па оның?

— Зауыт-пәбірігі жұмыс істемесе, дүниені қайдан алады бұл?! — дейді Боржабай.

— Қайдан алсын. Шет елдің байларына телміреді.

— Өйткен күні құрысын!..

Бәкен одан әрі маган Қызылжар қаласының ішкі құрылышын сипаттай бастады:

— Бұл қала екіге бөлінеді,— деді ол,— бірі — «Ойқала», бірі — «Дөңқала». Біз әуелі Ойқалаға кіреміз де, Дөңқалаға содан кейін көтерілеміз...

— Эй, Бәкен-ай, қызықсың-ау, сен,— деді Боржабай мырс етіп,— жоқты кеңес қыласың-ау, кейде! Неменесің, соңшама түгел түсіндіріп отырысың бұған?!

— Саған, әрине, солай, Боржеке,— деді Бәкен.— Сен ауылда тұратын адамсың, қалаға бүтін барсаң, ертең қайтасың. Товар алған дүкен мен пәтер үй ғана керек саған, өңгесін біліп керегі жоқ, ал, балаға білу керек...

— Неменеге? — дейді Боржабай кейіп.

— Боржеке-ау, қала емес пе, бұл баланың іздеп келе жатқаны?

— Э, қойшы! — деп Боржабай теріс қарады да,— жә, ендеше айта бер! — деді.

— Білетін адамдардың айтуынша,— дейді Бәкен,— ең алдымен «Ойқала» тұскен еken. Жардың биік қабагында әскерлік казармалар мен «Меневой двор» аталатын саудасаттық орны ғана болады еken. «Дөңқала» біздің әкелеріміздің жігіт кезінен бастап орнаса керек...

Одан әрі Бәкен өзі білетін әлденебір байдың байлығы туралы серне сөйлеп кетеді...

Темір жолмен тұра тартса, Кондратьевқадан Қызылжар жиырма бес шақырым, ат жолы көлденеңдеп Архангский аталатын селога согады да, әрі қарай Есілдің шабындығы қалың сазды өлкесін орагыта отырып. Ойқаланың түбіндегі көшірден кірді. Бұлай жүргенде, Кондратьевқадан Қызылжар қырық шақырымдан.

Сол жолмен жүріп келе жатқанда, менің көзімді тұндырған — манагы аитқан маялардың жиілігі!.. Соңша шөп өскен не деген құнарлы жер!..

Маялардың арасында, кейде опатқа, кейде дөңеске қалың тал өседі екен. Кейбір тұста, дөңгелене, сопақтала, имие біткен, төңірегіне қалың қожағай шыққан сулар.

— Есіл тасығанда толтырып кететін бұл көлсімақтарды,— дейді Бәкен маган,— «Қарасу» деседі.

«Есік алдың қарасу балдыргандай,
Мен не жаздым көзлімді қалдыргандай».

Леген өлең содан шыққан екен ғой,— деймін мен.

Бір қарасудың жағасына өскен қалың талдың ішінде, атараңдан әлденеше үй және сорайған биік труба көрінеді.

— Бұл не? — десем.

Былары заводы,— дейді Бәкен.— Шіркін, бір кезде бұл да күнсін тұрғаш завод еді. Хромның талай тамашасын шыгарушы еді. Ұлатаны қандай тамаша болушы еді, амиркана берілгенші!.. Бұл заводтың былгарысын, жүрт бағарда таласын алушы еді!.. Енді бұл да тұр, есіз үйдегі шым-тырыс бол!..

— Солдатына етікті қайдан тауып беріп жатыр, бұл Қалшақ?! — дейді Боржабай.

— Сатып алады да,— дейді Бәкен.

— Ақшаны қайдан табады, соның бәріне.

— Әкесінің малын сатады деймісің? — дейді Бәкен,— мойны жуан сорлы халық емес пе, соның бәрін көтеріп жатқан? Елден жинайтын шығынның көбейіп жатуы да содан емес пе?

— Иә, шығын көбеюлі! — дейді Боржабай.— Титыгына да жетіп болды жүрттүң. Қашанға дейін шыдарын кім білсін!..

Менің ендігі арманым өзгеде емес, Бәкеннің сипаттауын да, бұрын естуден де көруге ынтыққан Қызылжардың көшелеріне тез кіріп, «көреметтерін» өз көзіммен тамашау...

Құмартқан Қызылжардың Ойқала жағынан біз күн батар кездे кеп кірдік. Оған менің көзілім тоя қойған жоқ. Асты қызыл кірпіш, үсті қарағай,— екі қатарлы үйлерінің көбіректігі болмаса, мұның сән-салтанаты Кпитаннан артық емес сияқты. Бұнда көзге оғашырақ көрінетін, көшелерді бойлай орнаған жиі бағандар мен олардың жоғарғы жағына жиі қып тартқан сымдар екен. Кпитан көшесіндегі бағандар мен сымдар, бұдан әлдеқайда сирек...

Біздің босаңып келе жатқан аттарымыз ойдан дөңгө көтерілгенде үшеуімізді алып шыға алмайтын болған соң, Боржабай екеуміз божыны Бәкенге бердік те жаяу жүрдік. Бұндайда Бәкеннен жасы үлкен болғанымен Боржабай оған қоңсылығын істеп, сыйбағалы жердің бәрінде үнемі құрмет көрсетеді.

Дөңқалаға көтерілетін жар бірсызыра биік екен, соның қырына шығып алғаннан кейін:

— Енді мініңдер арбаға,— деп Бәкен атты тоқтатып еді:

— Аяңдата берсеңші,— деді Боржабай,— бала екеуміз жаяу жүре берейік.

— О қой, Боржеке! — деді Бәкен кейіп,— со да сөз бе екен? Қызылжардың көшесінде жаяулап жұру ұят емес пе?

— Несі ұят? Кім танып жатыр бізді?

— Күн кешкіріп барады, Боржеке. Тезірек пәтерге жетейік, мін, теэ!

Боржабай екеуміз арбаға міндік. Аз уақыт жүргеннен ксійін:

— Аттарды тоқтатшы, бала,— деді Бәкен. Мен тоқтай қалдым.

— Неге?..— деді Боржабай.

— Мына бір үй,— деді Бәкен, бұған дейін мен көрмеген, үш қабат әдемі бір үйді қолымен нұсқап.— 1913 жылы Романовтардың патша болғанына үш жүз жыл толу мереңесіне арналып салынғаш. Мұны «Дом романовых» дейді. Бұрын гимназия болған. Біздің Қази осында оқыған. Енді солдаттың қазармасы деп есітем.

— Айтпаған сөзің қалмасын да, Бәкен мырза,— дейді Боржабай кекетінді даусыспен,— Қызылжардың бүгесі мен шігесін, алшысы мен тәйкесін, омпысы мен шомпысын түгел айт. Кім біледі, бұл қаланы тұбінде осы басқарып жүрер, көзі көріп, құлағы қана берсін!..

«Дом романовыхтың» ар жағында кең алаң бар екен, ортасында бұрын мен көрмеген биік ақ шіркеу тұр. Алаңның арғы жақ жиегінде опырыла құлаған, қабыргалары үңірейген бір биік үй тұр.

— Бұл не? — деген сұрауга:

— Гашшың дейтін байдың магазині еді,— дейді Бәкен;— ол бір жауым бай болса керек, пагша түскен күндері қала халқы мұлқан таған анты да үйін өртеп жіберіпти...

Аздан ксійін:

— Ал, бала, деді маган Бәкен,— енді Қызылжардың ен ұлкен көшесіне көреміз. Оңдағы үйлердің биіктігі сондай, іргесінде тұрын тобесіне қарасаң бөркің түседі, төбесіне шығын іргесіне қарасаң басың айналады.

Боржабай да бұдан ұлкен қаланы көрмеген болу керек.

— Рас,— деді даусып созып, — несін айтасың, мұның үйлерінің! Осының бір тас үйіне, өзге байдың былай тұр-

сын, Элтиңнің малы жетер ме екен!.. Шіркін, шын бай қалада гой!..

Қазір «Ленин», бұрын «Вознесенский пресспект» атталағының Қызылжардың ең зор көшесіне түстік. Екі-үш этажды болып біркелкі салынған бұл көшедегі қарағай және тас үйлердің төбесі маган көкті тіреп тұрган сияқты. Солардың бәрін тамаша көріп аттың божысына ие болмайтын халімді байқаған соң:

— Былай да көрінгеннен көзақы алатын неме едің, енді сенде не ес қалады дейсің! Біреуді қағып кетіп масқара қыларсың, бері әкел, божыны! — деп менің қолымнан Боржабай жұлып алды. Бәкен сыйынықтап құлді де қойды.

Көшени орталап келгендегі кезде, сол жақ қолымында төңірегін темір тормен қоршаған, қалың ағаш кездесті. Ортасында, манадан бері көріп келе жатқан үйлерімнің бәрінен әлдеқайда биік салынған қызыл кірпіш үй тұр. Өзге үйлерден бойы озық болғанмен көлемі ыңшам.

— Апыр-ау, мынау неғылған үй? — дептін қайран қалып.

— Есілден тартып осы қалаға түгелімен су беретін үй,— деді Бәкен,— орыстар мұны водокачка дейді. Қызылжардың ең биік үйі үш қабат қана, бұл водокачка тоғыз қабат!.. Қызылжардың қай жақ шетінен қарасаң да ең алдымен көзің осы үйге түседі. Бұл қалада бірер күн боласың гой. Егер адасып кетсең, ең алдымен осы үйді тап. Содан біздің сонау пәтерді табасың,— деп, Бәкен биік көп үйдің арасына, көп түйсінің ішіндегі ботадай ғана бол шоқиган, жасын шатырлы кішкене ағаш үйді нұсқады.

Кейін білсем, со кіде қалаға біздің елден ең көп қатынасатын Бәкеннің езі, кәшелердің аты болатынын, үйлердің номері болатынын білмейді екен, іздеген үйін көше атымен емес, үй номерімен емес, тек белгілеп қоюмен ғана табады екен...

Кешкірген күн ол кезде буалдырланып баратыр еді. Со кезде көшедегі бағаналардың басынан, сірецке тұтанғандай, әлде не жарықтар жылтырай қалды.

— Бұғ не? — дедім мен таңдашып.

— Электрдің шамы.

— Не шам ол? — дедім мен «электр» деген сөзге түсінбей.

— Майсыз жанатын шам.

Қызылжарда ондай шам барын, ауылда мен Нұртазадан естіген ем. Бірақ, ол, «сәулесінің жарықтыны сон-

дай — күндізден бір кем емес» деген еді. Мынау оншалық шаңқиган соуде емес, оғозмың қана.

Тереземерден, немесе, бағана бастарынан жылтыраган электр замашарының астында саудалері, іцірдің қоюлана түскен буалдырын жақтуа дің орынша көмексілендіре түсті. Төбесін түн орай бастаган Қызылжардың үйлері бұрынғыдан да біктең кеткен сияқтанды.

«Міне, қайда зор шаһар!.. Міне, қайда биік үйлер!.. Осы екен-ау, Қызылжар!..» деп таңданым мен ішімнен.

Қызылжар мениң ұгымымда біктең түсті...

АҚПЕЙІЛ ҚАРТ

Бәкенің пәтері «Хадиша қатын» дейтін адамның үйі екен. Жасы сол кезде жетпістерді алқымдаған, жуан денелі, орта бойлы, заманында кескінді болған татар әйелі. Қолында Маһитап дейтін қызы бар, жасы отызәдарды алқымдаған, денесі толығып қалған қызы екен, күйеуге әлі шықпапты. Одан басқа: ортасы ойық қайқы мұрынды, дүрдіген қалың өрінді, шүцирек қара көзді, қара бұжыр кескінді, кішірек бойлы Гариф дейтін жиені бар. Бұл үй Торсаның жас шағынан бергі пәтері екен. Ері бар кезде шағындау дүкен ұстап, өзіне өзі тоқ тұратып үйдің шаруасы қазір төмендеп, күн көрісі Гариф ылауга айдайтын жалғыз атта қалыпты. Біз барған кезде халдері тіпті нашар екен. Соны көрген Бәкен:

— Қой алып сойдырсақ қайтеді, Боржеке? Өзімізге де, бұл үйге де сорпа-суан болсын,— деп еді:

— Айдаладағы татардың жетім-жесіріне қой сойып беріп бізді жын ұрып па? Ауылдан әкелген құрт, майымыз өзімізге жетеді. Әлдекімге жем бола алмаймын.— деп көнбеді.

Маган бұл қаладан Омбыға поезден кету қажет. Барған күні жүріп кетсем де, «тоқтай тұр» дейтін ешкім жоқ. Соны біле тұра үш-торт күн тоқтауга тұра келді, оған бір себеп, қаламен танысқым келуі болса, екінші себеп, Қызылжардағы бағана қараганда, дүние қымбатшылықтан күйіп тұр, айтушылар Омбы одан да қымбат дейді, олай болса, мениң қалтамдагы ақша түкке тұрмайды, ендеше мүмкіндігім жеткенше қаражат ишип алуым керек. Со жөнде Бәкенмен ақылдақсанда:

— Осында Қасқұлақ, деген туысың барын білуші ме ең? — деп сұрады менен.

— Естігем. Бірақ көрген жоқпын. Экесі Жұмабайды көрдім.

— Қасқұлақ ағаң қазір күпсіп байып тұр дейді. Інісі Көкери де ауқаттанып тұр деседі. Солардан жәрдем сұрападаң құр алақан қоймас. Одан кейін осы қаладағы Алашорда комитетіне бар, онда да оқу ізdegендеге қаражат береді деген.

Каринардан етуімше, Қасқұлақтың қысқаша өмір тарихы болған: маган ол алтыншы атадан барып қосылады. Шын аты Айтжан, құлақтары қасықтай қалқиған үмек болғандықтан, бала кезінде жеңгелері мазақтап қасық құлақ. Қойған да, содан «Қасқұлақ» атанып кеткен. Оның экесі Жұмабай ерте кезде Торсан үйінде жалшылықта тұрынты. Қасқұлақ сол үйдің қойын бағыпты. Бір күн қойға ұялы қасқыр шабады да, көбін қырып кете-ді. Сол үшін Торсан Қасқұлақты сілейте сабайды да, «сені үри деп жер аудартам» деп қорқытады. Зәресі кеткен Қасқұлақ біреудің ақылымен, Қызылжарда тұратын туысы Ералыға қашып кетеді. Ералы оны панасына алып өсіреді, үйлендіреді. Кейін Қасқұлақтың қолына экесі Жұмабай да, інісі Көкери де көшіп барады.

Көкериңі мен жақсы білем. Оның шын аты Аманжол, бала кезінде жылауық болғандықтан, жеңгелері оны тауықтың дамылсыз шақыратын әтешіне ұқсатып «Көкери-кек» қойған да, содан «Көкери» атанып кеткен. Мениң он үші, он төрт жасқа келген шағымда Көкериңі біздің ауылдаты Шайкен деген кісі балағып қолына алып, Хатира атты татар қызына үйлендірген. Кейін, татар қызы ауылды жерсінбей, Көкериңі Қызылжардағы ағасы Қасқұлақтың қасына көшіріп әкеткен.

Мениң ол кездегі ұғымымда «тұбі бірге тұтпейді», «жоқ болса амал жоқ, егер бар болса, ағайындас, қандас адамдар, бір-біріне қайырылмай, қараспай қоймайды...» «Енде-ше, Қызылжарда байып тұрған туыстарым — Қасқұлақпен Көкериңі мен неге бармаймын? Неге жәрдем сұрамаймын?»

Ойымды осыған бекіттім де, адресін Ҳадиша мен Манитаптан біліп алғып бардым, «Хлебниковская» аталатын көшеде, төбесі жасылмен боялған, еңсесі биік, жаңа қарағай үй екен. Мен қақпаны ашып кіре бергенде, кора жақтан қолына құман көтерген: шықшыттары шығыңызы, ұрты ұңғрайғен, көзі де шүңірек, кішірек мұрынды, ұзмиша арық бойлы татар әйелі кездесе кетті. Айтжанның әйелі

татар, аты Маугиза скени Малитанған естігем. «Сол кісі осы болар» деген онмен, аманасуға жақындағанымда:

— Ей, алла, ханырныдан тойдым ам!.. Бұнысы да ки-ліп житкөн икон!. Кирі қайт, ам, киріл — деді әйел.

— Маган Маугиза жеңгей мен Айтжан ағай керек еді,— дедім мен.

— Ей, алла, сіз кім буласыз? — деді әйел.

— Айтжан ағандың ішімін.

— Қандай іші?

— Жаманшұбардағы.

— Қазақның борі іші. Нұртаза ағайдан башқа біркімні де білмім, барыш түр! — деді әйел жекіп.

Со кезде, үдін сүйық мұртының екі ұшын жоғары қарай ширата қанырған, қырма сақалды, басында татарша қара барқыт тақиясы бар, үстінде татарша шапаны бар, бұжырлау орта жасты ерекк шыға келді де, менің берген сөлемімді алмастан:

— Кім баласысың? — деді, салқын дауыспен.

— Мұқаниң баласымын.

— Қайдагы Мұқаниң?

— Айтжан ағай сіз боласыз ба?

— Ні, мен болам.

— Ендеше, мен сіздің туысқаныңызбын.

— Қайдагы туысқан?

— Жаманшұбардағы. Мен Нұртазаның ағайынымын.

— Кім дедің әкеңнің атын?

— Мұқан.

— Мұқан?.. Мұқан!.. Мұқан... Қайдагы Мұқан ол?! — деп жаңағы кісі аз ойланып тұрды да,— ие, әлгі бір қара шал болмаса иғі еді.— деді.

— Нұртаза мен менің әкем немере,— дедім мен, Нұртазаны Маугиза жақын көріп тұрған соң.

— Қайдан жүрген баласың? — деді Айтжан.

Мен жед жайымды айтып ем:

— Ей, алла, бұның да оқығысы бар икән! — деп таңдана тамсанған әйел үйге қарай жүріп кетті.

— Жеңгей осы кісі бола ма? — деп сұрадым мен Айтжаннан.

Айтжан басын изеді. Ол екеуміз сөйлесіп тұрғанда қақпадан өзім таштыш Жұмабай қарт кіріп келді. Сәлем беріп қолдақашпаң кеини, Жұмабай менің хал-жайымды қысқаша сұрап алады да:

— Үйге кір деп неге айтпайсың? — деді Айтжанға.

Айтжан үндөй қоймаған соң, Жұмабай кескініне алая бір қарап алды да:

— Шырагым, мына үйге жүр! — деп қара ішіне салынған екі бөлмелі ағаш үйді көрсетті. Жұмабайға еріп ол үйге кіргенде, баяғы өзім көрген Көкериіді тани кеттім. Одан бергі өзгерісі: бұрынғы сүййек мұрты қалыңдап, ашаң дегесі томыққан, өзі татарша кінген. Қазір оның аты Көкери емес, Аманжол екен. Жұмабай қанша түсіндірмек болғанмен мениң кім екенімді Аманжол үқпай-ақ қойды. Оның өзінде қызықан тоғызы қелмеудің айласы екені көрініп-ақ түр. Аудадан кеше ғана кеткен Көкериідің аз қүнде мұнша ошергендін мен қаирал қалдым да қойдым.

Оқу ізден келе жатқан жайымды айтқанда, мақұлдаудың орына, татар және орыс сөздерін араластырған тілмен, Көкери маган ұрсып алды да, өзінің аздаған саудасаттық ісіне жәрдемші болуды үсынды.

— Күн бұрын кешіріп айтим,— деді ол,— саған мин һишибір жалование бирмім, тузған кімләр бирам, харчаң минда була и все... Ну, жатарға уголок бирам... и баста!..

Көкеримен келісе алмадым.

— Файдаңны білми тұрған малай икәнсің, саташып уләсін син, бу үйгә килмә инді! — деп Көкери мені үйінен қуып шықты.

Жұмабай маган ере шықты. Айтжан үйіне кірмек бол ем:

— Бармай-ақ қой оған да,— деді Жұмабай.— Одан да көңілің қалады.

— Неге?

— Қала жәні осылай болады, шырагым. Мұнда ең аяғы ішер суыңа шейін сатулы. Менің екі балам, сенің әкеңді де, өзінді де білмей отырған жоқ, біле тұра, әдейі білмегенсіп отыр.

— Неге?!

— Қалада дүниенің бәрі сатулы болғандықтан. Саған шай да татыра алмады гой екеуі. Елде олай емес қой, шырагым...

Мен Жұмабай қартқа «дүниесі сатусыз» деген елдің де жәйін қысқаша баяндап, бай ағайын — Нұртаза бір қараның құнын беруге жарамағанын айтып ем:

— Рас,— деді Жұмабай құрсініп,— «ағайын бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды» деген осы. Мен де көргем, шырагым, «ағайынның» қайырымы қанша екенин!.. Осы Қызылжарға ит-арбамды сүйретіп жаяу келгेम.

німде, елу үйлі Аңдабай — Отарбайдың біреуі әкеп салуга жарамаған. Енді үй боп, кісі болғанда, ағайын да, бауыр да көп. Қисая кетші қазір, басыңды тағы да көтере алмайды сол ағайын. Өзіңе өзің жалынғаннан, өз еңбегіңе жалынғаннан қызығы жоқ...

— Өзім де соны көріп жүрмін, Жұмеке!

— Елдегі ағайынды да көріп келдің, мұндағы ағайынды да көріп отырысың. Өзіңен басқа сенерің жоқ. Оқимын дейсің, қалай оқисың, мына түріңмен? — деді Жұмабай.

— Сонда, не істеу керек? — дедім мен.

— Үнатаң, бір ақыл айтқым кеп тұр саган.

— Айттыңыз!

— Қызылжарда қазір не көп, жесір әйел көп. Эсіреле — гатарда. Солдатқа алынады ғой татар. Соғыс басталғалы төрт-бес жыл. Соғысқа кеткен татардан көп жігіт шының болды. Кей үй иесіз қалды. Сондай үйлердің біріне кірем десең, сені құшақтай алады.

— Бала бол па?

— Ойбай, балалығын-ай, мынаның!.. — деді Жұмабай. — Татардың нелер әдемі келіншектері мен қыздары күйеусіз отыр. Байдың да сондай қыз, келіншектері бар. Қайсысы болса да құшақтай алады сендей уылжыған жас жігітті. Біздің Айтжаның осы әйелі үй-күйі бар жесір келіншек болатын. Ералы марқұмыңың жәрдемімен, Айтжан «салулы төсек, салқын үйге» кірді де, құдайға шүкір, «қағанағы қарқ, сағанағы сарқ» бола кетті. Сен де сөйтесің, Жаксы үй тауып берейін, ретін өзім-ақ келтірейін, сен оқуды қой да үй-күйі, дәuletі бар бір татардың қолына құшік күйеу бол кір!..

Бұл ақылды алу, алмау менің ойымда күресе қалды: «Алдың» айтатыны — «туғаннан көргенің жоқшылық... жетпей ме, бұған дейін көрген бейнетің?.. Даляр үй, даяр әйел, даяр мал-мұлік табылса, қашатын сайтаның бар ма?.. Аяққа күйіп әкен алдың тосқан асты төгетін жындымысың?.. Есің дұрыс болса, ал, мына шалдың ақылын?..» «Алманың» айтары, Абайдың:

«Еңбек қылмай тапқан мал дәүлет болмас,
Кардың сұмы сөкімді тез суалар».

Немесе:

«Білім тапшан мәскенің».

деген өлеңдері.

Екі ойды салмақтай келе, мен Абай жағына шықтым.
Онымды ақпейіл шалдан жасырмай:

— Ақылыңызға көп раҳмет, ата! — дедім мен — Оқыгым келеді менің. Бақыты болса да, соры болса да шыдагым келеді...

Қарт аз ойланып тұрды да:

— «Ілгері басқан жасты, кейін кеткен кәрі тоқтатады» деп еді, шырагым, «талапты ерге нұр жауар» деген де сөз бар, белгісін жарылғасын,— деді.

Ал, қони, ата! — деп қолдасып жүре беріп едім, аздаған кенин Жұмекең:

Он, бала! — деп дыбыс берді. Жалт қарасам, Жұмекең бері қараң келе жатыр екен.— Сонымен, шырагым, қалтаңда қаша бұлыш бар? — деп сұрады ол.

— Бас-аяғы отыз-қырық сомдай болар.

Байғұс бала-ау, не нәрсеге жетеді ол? Омбыға шеіннігі поездың билетіне жетсе сол!.. Ар жағында күн көрү керек емес пе?

— Бір жөні болады да, ата, уайымдағанмен маған ақша беретін кім бар? — дедім мен.

Жұмекең басын шайқап аз тұрды да:

— Шырагым,— деді құрсініп ап,— анау бақша ішіндегі мешітке барайық екеуміз!

— Неге, ата?

— Бесін намазы боп қалды. Бұтін жұма. Намазға көп жұрт жиналады. Намаз алдында мен имамға хал-жайыңды айтып, хұтпа соңынан, халықтан жылу жинауын өтінейін.

— Раҳмет, ата, мен онда бармаймын,— дедім мен.

— Неге?!

— Садақаны кемтар кісі алады. Мен денім сау жігітпін.

Жұмекең «әй, балам, балам!» деп басын шайқап аз тұрды да:

— Ал, жолың болсын, ендеше! — деп қолын ұсынды.

Шын жүректен қамқорлық жасағысы келген қартқа алғыс айттым да, тағы да қоштасып жүріп кеттім.

ҚЫЗЫЛЖАРДЫҢ ҮҢГІРЛЕРИНДЕ

Жұмабай қартпен ажырасқаннан кейін, есіме Жәмпейістің үйі түсті. Оның кім екенін оқушылар «Өмір мектебінің» бірінші кітабынан біледі. Сұрастырып көрсем Жәмпейістің үйі,— қаланың батыс жағында, биік жардың етегіндегі «Кірпіш сарай» деген жерде екен.

Білемін деген біреу маган Жәмпейістің абақтыда жатқанын айтты, сондықтан, оның үйін іздемесем де болатын еді, бірақ, мен екі себеппен іздемек болдым, бірі — абақтыға түскен себебін сұрау, екіншісі — ол «ғашық боп қосылдым» деген Жаңыл жеңгейді көру.

Жәмпейіс үйіне барадаң бұрын, мен жүгіре басқан аяқмен қаланың көшелерін ерсілі-қарсылы аралап шықтым. Сонда байқаганым, орталық көшелер болмаса, шеткөрі көшелердің көпшілігі Кинтап көшелерінен артық емес екен, кейбірсуларі одан да жаман.

«Қала» аталағын тұргылықты, орынды бірінші рет көргендіктен. Қызылжардың орталық көшелері маган ете ұнады, оларды аралап жүріп мен «мұндай да тамаша болады екен-ау?!

 деп таңданым, сондағы қайран қалғаным екі гана шэрсе, бірі қазіргі: «Ленин» және «Торговая» аталағын екі көшеге тұрпайы тұрде төсөлген тас, екіншісі — орталық бірнеше көшениң екі жақтауына тақтайдан төсөлген тротуар.

Қазақстаниң сібірлік қалаларындағы ең жақсы бақша, Қызылжарда. Ерте кезде де солай болатын. Қазір де солай. Мен бұл бақшага да кірдім. Оның ерсілі-қарсылы жасалған түп-тура аллеяларының екі жағына биік өскен жуан теректер мен қайындардан күн көзі көрінбейді екен.

Бірақ, осы аллеялар да және бақша ішіндегі кейбір әп-әдемі салынған үйлер де мен аралаган шақта қаңғырап бос тұр екен, анда-санда қараңдаған аз гана адамнан, бақша ішін сыйырған бірер күтушіден басқа ешкім көрінбейді.

Сөйтіп жүріп мен, алдына кенеп алжапқыш байлаған, жұпымы киінген, қолында сыйырғышы бар, аллеялардағы көп орындықтардың бірінде салбыраңқы түспен отырған, тебендеген қырма сақалды, ширатқан сүйықтау қара мұртты, кішірек арық денелі, көзіне алтын жақтаулы көзілдірік киген адамға көзіктім. Жасы үлкен кісі болған соң, ауыл ғұрпымен сәлем бердім оған. Ол менің кескініме, үсті-басыма көзін төменділі-жоғарылы төңкере аз қарап алды да:

— Қай баласың? — деді.

Мен жөпімді айттым да, өз жөпін сұрадым.

— Бейсекей дегенді естіп не едің? — деді ол.

— Жеке, — дедім мен.

— Бейсекейді бүкіл Қызылжар біледі, — деді ол маңыздынан, — оны сенің Торсаның да біледі.

— Сонда, кім ол? — дедім мен.

— Мен! — деді ол, оң қолының үсік саусағымен кеудесін шұқып.

— Сіз?! — дедім мен, таңданған кескінмен, ішінен өзін-өзі мақтап, есі дұрыс па, өзінің?!» деп ойлад.

— Иә, мен, Бейсекей...

— Сіз қайда істеген едіңіз?

— Мен Окружной сотта, жиырма бес жыл разносщик¹ болам...

Ол не қызмет? — дедім мен түсінбей.

Соттың барлық қағаздарын тасу! — деді Бейсекей салмақтана түсіп, мұрттарын екші қоэғап қойып, — ондай иші барлық адамға сеніп тапсыра бермейді. Ол сенімге жету үлкен жұмыс!

«Сот», «судья» дегендерді мен бұған дейін естігенім болмаса, көрген емен, сондықтан, Бейсекейді шынында үлкен қызметте болған адам екен деп түсініп, бірақ, мына отырған түріне түсінбей:

Қазір не қызметтесіз? — дедім мен.

— Бақша сыпырам! — деді Бейсекей күрсініп.

— Неге?

— Қызмет жоқ. То-есть, — деді ол жұлдып алғандай, — қызмет бар, бірақ әделеттік жоқ.

— Неге?

— Заң жоқ. Колчак заңды білмейді. өзіне қарсы сөйлеген кісіні қамай береді, ата береді!..

— Сізді қызметке алмай ма ол?

— Алар еді, мен кірмеймін.

— Неге?

— Мен заңға үйренген кісімін. Заңсыздыққа шыдай алмаймын. Ной Колчак! — деді Бейсекей басын шайқап, ығаланған кескінмен, — ной қанішер!.. Кісі өлтіргіш!..

— Бұл сөзді айтуға қорықпайсың ба, сен? — дедім мен.

— Сенен қорықпаймын, — деді ол күліп. — өзгеден қорқам.

— Менен неге қорықпайсыз?

— Түріңиен көріп тұрмын. Сен әлі қаланың құлық-сұмдығын білмейсің.

— Сонымен қазіргі қызметтіңіз не?

— Осы бақшаны сыпыру.

— Оқыған адамсыз ба?

¹ Қағаз тасушы.

- Оқығаш жоқпыш. Бірақ, сот жұмысында практикам көп!.. Жиырма бес жыл!.. Ойла, оның қанша жыл екенін.
- Семьяңыз бар ма?
- Жсқ, үйленгей жоқпыш,— деді Бейсекей тағы да салмақтанға қап.
- Неге?
- Ол — құпия.
- Тұстарыңыз бар ма?
- Жоқ. Жалғызбын. Экеден жетім қап, қалаға бала шағымда келдім. Содан әлі осында мын.
- Мына қызыметіңіз қүн көріске жете ме?
- Маңайын да көрмейді.
- Онда қалай тамақ асырайсыз?
- Қызылжарды білмейді екенсің.— деді Бейсекей мұртын шиratып,— білсең мұны айтлас едің. Татарлардың «Гафифә» деген биін білесің бе? — деп сұрады ол менен.
- Жоқ.
- О, надан екенсің гой. Тамаша би бар сондай. Өлеңі (Бейсекей түрегеп, билеп көрсетті):

Бас, қылым, Гафифә,
Син басмасаң, мин басам!..

- Осы бидің өлеңін татарлар қазақшалаганда,— деді Бейсекей тағы да билей, күле сөйлеп:

Хаптыр-хаптыр Бисәкей,
Хаптыр-хаптыр Бисәкей,
Сиыр сауып утырганда,
Сиыр сауып утырганда
Нығырақ утыр, Бисәкей.

- О не дегені?— дедім мен күліп.
- Оған сен түсінбейсің,— деді Бейсекей, билегеннен аздан алқынған демін алмы.
- Сонымен, қалай күн көрссіз?— дедім мен.
- Петронаул бар жерде мен аштаң өлмеймін.— деді ол.
Со кездे, аллаяның алысырақ тұсынан бір адам қылтың етіп жоқ болды.
- Милиционер! — деді Бейсекей сұстана қап,— Кол-чактың!.. Жоғал, тез!..
- Неге?
- Ну, кет! — деді Бейсекей сыйздана жекіп,— мына жақпен кет! — деп ол жөн сілтеді.

«Бір пәлесі бар екен ғой» деген оймен, мен бақшаның қалың ағашына сұңгіп кеттім.

Кейін білсем, осы Бейсекей 1917 жылы Қызылжарда құрылған Совдепке де қағаз тасуши бол, соның ісіне шын берілген екен де, Колчак кезінде қорғалап жүріп күн көріп, большевиктерге қиянат жасаған адамдардың кімдер екенін көңіліне тізе берген екен, кейін, совет үкіметі орнағанда, көп шындықты ашып берген екен.

Бақшадан шыға, мен дүкендерді араладым. Бәрі де қаңғырап бос тұр. Қебі жабық... Менің мақсатым, егер реті кеп, қалтамдағы ақшам жетсе, үстіме тым болмаса көйлекдамбал алу еді. Дүкендерден олар табылмай сандалған кезде:

— Киім іздесең бараҳолкага бар,— деді жөн сұраған біреу.

— Ол не?

— Ескі-құсқы киімді қолдан сататын жер.

Оны да таптым.

Қызылжардың Ойқаласы мен Дөңқаласының аралығындағы кең алқапқа жиналған бұл бараҳолкада адам деген құмырсқаның илеуіндей қайнайды екен. Мұндай мол жиын, көп адамды, бұған дейін мен көрген емен.

Қымбатшылық деген онда өрт бол күйіп тұр екен. Менің қалтамдағы бар ақшам, көнетоз бір көйлекке де жетер емес, ондай көйлек жүз сомнан бері табылар емес!.. Жаңа киімнің бараҳолкада иісі де жоқ, бәрі ескі, кейбірін киім дерлік те емес, сонда да шіреніп қымбат сұрайды...

Киімге тісім батпаған соң, «азық-тұлік сатылады» деген бараҳолкага бардым. Нан атаулыдан онда ештеңе жоқ, Етті біреулер қадақтап қолға ұстап жүр. Бірен-саран тауық кездеседі. Менің қалтамдағы бар ақшам бір тауыққа жетер емес. Мынадай жағдайда тамақ асырап көр!..

Күн көріс жағынан қаладан көңілім сұыған мен, Жемпейістің үйін іздең «Кірпіш сарай» жаққа кеттім. Қаланың ол бөлімі. Есілдің биік жарының етегін ала, ығы-жығы бол орнаған екен. Мұндагы үйлердің түрі, Кпитан түгіл Жаманшұбардан да жаман сияқты. Көше тәртібімен салынбағанмен, Жаманшұбардың шым үйлерінде үйге ұқсастық белгілер болушы еді, «Кірпіш сарайдың» ығы-жығы орнаған үйлерінің көбі үй емес, биік жарқабақтың етегінен үңгірлеп жасай салған апан. Сондай «үйлердің» арасында жоталанып кеткен кейбір биік төбелердің иеліктен бұлай жасалғанын жөн білетін біреулерден сұрасам:

— Бұл түстүң «Кірпіш сарай» аталатын себебі,— дейді маған,— осы етектө үнемі кірпіш согылары да, күйдіретін заводтарға тасуылады. Кірпіш жеке адамдар немесе үйымдастын артельдер соғын, заводтарға қазна бағасымен сатады. Бүкіл Қызылжардан кірпіш үйлердің бәрі осы арада согылған кірпіштен жасалды десем қателесспенін.

Жарқабақтың астындағы ойлы-қырлы өлкеге жиналған «Кірпіш сарайдың үшінші-күнырына көз жетпестей кең. Жөн сұрагаш адамым, «Кірпіш сарайда» қанша үй барын мөлшерлей алмай:

— Қызылжар аталатын қаланың тәртіппен салынған жоғарғы жағынан, тәртіпсіз салынған бұл жағының халқы әлдеқайда көп,— дейді.

— Немен тіршілік етеді, бұлар?

— Кезі келген жұмыспен. Жұмыс таба алмағаны,— ұрлық-қарлықпен.

— Бала, сен сақтаи.— дейді ақылшым,— бетіңмен жүрме, және мезгілдің жүрме, біреу-міреу өлтіріп тастар.

— Мені ме?!. Неме қызығып?..

— Өй, ақымы жоқ!.. Бір үзім наң таба алмай жүрген аштарға, үстіңдегі киімің izzаман болғанмен, бір күндік тамағын өтемейді деп білсеңд бе?..

Ақылшым Жәмпейісті білетін адам екен. Оның айтуыша, большевик болғандықтан, оны Колчак үкіметі абақтыға салып қойған». Бұл хабарды естіген соң және ақылшымның ұрылар туралы айтқан сөздері жүргегімді сескендірген соң, кейін қайтып кетуге бір оңтайландым да, Жәмпейіс үйінің нақ қасына кеп бармай кетуді ыңғайсыз көрдім.

Көшелері жоқ, көше сияқтанған кей жерде белгілі аты жоқ, ат қойылған көше-сымақ үйлердің номері жоқ, ойлы-қырлы жарқабақтың астына, қиқы-шойқы, үйме-жүйме боп салынған «қаланың» ішінен Жәмпейіс үйін табу маған оңай болған жоқ. Біраздан кейін, ізделегеніме қуанған да жоқпышын, өйткені, үйлердің арасына үйден, қорадан шығарылатын қокыстың бәрін ыбырысының тастай беретіндіктен, көп жерде жүргүре мүмкін емес. Кей жерге өлген ит, мысық сијакты хайуандарды тастап, олардың сасыған исі аңқаңды атады.

Бұған дейін Қызылжар аталатын қала, менің ұғымымда «жердегі жұмақ»— еді, орталық көшелерін көргенде «жұмақтығы рас та екен-ла!»— деп қалып ем, шетірек көшелерін көргенде, ол бағама күдіктепе бастап ем, енді, мына «Кірпіш сарайға» қарасам, көзім көрмегенмен, құлағым естіген

тамық осы сияқты!.. Бұл менің бұрын көрмеген сүмдигым!.. «О, шаһар, ауыл сияқты, сен де ақ үйлі, қара үйлі екенсің-ау!.. Сенің де байың мен сорлың бар екен-ау!..» деймін ішімнен...

«Сұрай-сұрай меке барадының» кебімен. Жәмпейістің үңгірін де таптым: бір биік тебенің етегін жырып жасаған кішкене ғана бөлме екен. 1950 жылы жетпістер шамасында қайтыс болған Жаңыл жеңгей, ол кезде қоңыр түсті, үлкендеу қой көзді, қыр мұрынды, толықша орта денелі, көркем зайл екен. Абақтыға түскен ерін сагынды ма екен, немесе, Жәмпейіспен еріп кеткелі көрмеген туган елі есіне түсті ме екен,— аты-жөнімді сұрап алғанин кейін, Жаңыл мені құшақтады да, даудысын көтеріп қазақша көрісті. Мұң-мұқтаждың айтқан оның зарлы үні, менің де көзімнен жас шыгарды...

Жаңылдың айтуыша, Жәмпейіс май айынан бері абақтыда жатыр, айыбы — «Уш жұз» болуы. «Уш жұз» дегеннен менің аздал хабарым болатын. «Алашорда газеттері: «Сарыарқа» мен «Жас азаматтың» баяндауыша «Уш жұз» партиясы — Алашорданың жауы.

1918 жылдың мартаңан бастап май айына дейін Петропавлда шыққан «Уш жұз» газетінің бірнеше номері Торсан үйіне де келген еді. Со газеттің сегізінші номерінде «Алаш партиясында жүрген қу табандардың мұрындары қанап, жарға құлады» деген бас мақала шықты. Мақаланың авторы Көлбай Төгесов «Алашорданың» басғы адамдарын сыйбай жамандап, былай деген: Қалақтан шыққан қара албасты Фалихан (Бекейханов С. М.) 31 декабрьде. 1917 жылда Омбы қаласына келіп, маңдайша, табалдырығы жоқ, шірік ағаштан кереге, уық жасап, қиқайтып, шаңырақсыз, қатты бір соққан жеден жығылатын Алаш партиясы атты отау жасап кетті... Семейдің списогін алыш қарасақ, өңшең арам құзғындар, қастарына құздігүні адасып қалған соқыр тырнадай қылып, кемиек Халед Габбасов қуды алып, Алаш партиясының керегесін жайған...»

Мақаланың авторы одан әрі, 1918 жылдың 12 февралында Петропавлдағы Алашорда комитетін жергілікті Совдеп құлатып, бастықтарын абақтыға жапқанын хабарлайды. Мақала «Алаш партиясында жүрген қу табандардың үндери өшті, тістері сынды, мұрындары қанады, адам қатарынан шығып жарға құлады» деген сөздермен біtedі.

Кейін, тарихи деректерден қарағанда, «Уш жұз» партиясы 1917 жылды Петропавл қаласында ғана құрылып, Қа-

ЗАҚСТАНЫЦ өзге олкесіне тарамаган. Екі жарым айда азғантай гана сандары шыққан «*Уш жүз*» газетін оқысақ, бұл «партияның» да үлгіштіңдің бағытта үйімдасқанын көреміз. Программалық жаты зсер партиясына келеді. «*Уш жүз*» Петропавлдагы Сөндешең бірігіп қызмет істеген де, 1918 жылы чехословактардың Сібірде революцияға қарсы жасаған перевороты болғанда, Сөндеп адамдарымен бірге, «*Уш жүздің*» адамдары да абақтыға алынып, бастығы Төгөсов қын, **Колчак олардың** көбіш атқан.

Жәмпейістің «*Уш жүзге*» мүше болуы рас екен, (кейін, дұрыс адамдар қатарына қосылып, көп жыл советтік мемекеслерде қызмет атқарған, ақырында бандиттер қапысын тауыш азаңтап өлтірген Жәмпейістің өмірі қызық роман). Оған да бірде оралуымыз мүмкін.

Қызметпен гана қалтақтап күн көретін Жәмпейістің үйі, ол абақтыға түскен соң жүдеу екен. Со жәйін айта кеп:

— «*Қуыс үйден құр шықпа*» деген сөз бар, шырағым,— деді **Жаңыл**.— ағаң болса бұндай қонақасы ішпес ең, шай да болса дәм тат.

Кішірек ақ самауырға қойылған сұтсіз шайды қара наңмен гана соралтай тартып отырганымызда, үйге арық денилі, сақал-мұртын қырған, беті әкімді, орта жастағы біреу кеп кірді.

— **Жоғары шық, Адамқұл!** — деді оған **Жаңыл**.

— Осы ара да жетеді.— деп, ол босағадағы сандықтың үстіне отыра кетті де,— бұл қай жігіт? — деп сұрады мені.

Жаңыл білгенінше менің аты-жөнімді айтты.

— Өзі бір сөзге үйір бала екен,— деді **Жаңыл** Адамқұлға, мені иегімен нұсқап.— Жәмпейістің абақтыға жабылғанын бұл сұрап, мен дұрыстап айта алмай, әуре-сарсаң боп отыр ек, сен білесің ғой оны, қысқаша болса да дұрыстап айттып берші! — деді.

Мен де өтіндім.

— Сен өзің газет-журнал оқитын жігітпісің? — деп сұрады Адамқұл менен.

— Аздан.

— Мысалы, қандай?

— «*Жас азамат*», «*Сарыарқа*»...

— Олардан басқа?

— Жоқ.

— Онда білетінің аз екен,— деді Адамқұл.— Сен өзің «ақ», «қызыл» дегенді, «большевик», «меньшевик» дегенді білетін жігітпісің?

- Жәнді білмеймін.
- Онда, түсіндіру де қыны болды ғой саған.
- Есім кіріп қалған баламын ғой, ағай,— дедім мен, оның кемсіне сөйлеуіне намыстанғандай,— айтсаңыз түсінермін.
- Ширақтау бала екенсің, айтсам айтайын: большевиктердің өзің сияқты жоқ-жітіктерге пана болғысы келегінін білесің ғой.
- Естідім.
- Революция жасаган, патшаны құлатқан солар.
- Одан хабарым бар.
- Большевиктердің үйимы біздің Қызылжарда да ерте орнаған. Сен Валерий Куйбышевті білемісің?
- Естіген жоқпын.
- Қарт большевиктердің біреуі және басшыларының біреуі. Туган жері — Көкшетау үйеңдегі Шортанда (Шучье). Омбыда оқыған. Сол кісі большевиктердің ісіне жас кезінен араласып, 1905 жылдар кезінде осы Петровпавлға келген де, жұмысшылардан большевиктер тобын үйимдастырыған. Сол үйим кешегі патша тақтан құлайтын февраль революциясына дейін келді де, революция күндері, жергілікті большевиктер Совдеп құрды. Білесің бе, оның не екенін?
- Естігенім бар,— деп мен түсінігімді қысқаша айтып бердім.
- Жобаң дұрыс,— деді Адамқұл.— Совдеп құрылғанмен, үкіметті ұзақ ұстап тұра алмады.
- Неге?
- Орталықтан, яғни Москва мен Петроградтан алыс болды. Жергілікті күш аз болды. Сөйтіп жүргенде чехословактардың перевороты басталып кетті.
- Со не өзі? — дедім мен, бұрын естігенмен, бұл оқиғаның не екенін түсінбей жүргендіктен.
- Империалистік соғыс тоқталғаннан кейін, жеріне Америка арқылы қайтуға шыққан чехословактардың корпусы, бастығы генерал Гайде. Ақтардың үкіметі оларға қару берді де, чехтар Самар мен Новосибирь арасындағы Совдепті құлатып, Колчак үкіметін қолынан тұрғызып кетті. Түсінікті ме?
- Шамалы түрде...
- Одан артық түсіндіруге өз білімім де жете бермейді,— деді Адамқұл.
- Сіз өзіңіз кім боласыз? — дедім мен.

- Оның саган қажетті не?
- Қажет болмаса сұраманмын той,
- Мен бір жұмышын адаммын...
- Қөзіңіз анық сияқты той...
- Қалада туши, қалада искесін, ол-пұлды білсек біле-
тін шыгармын, сұнаптам жоқ кісімни...
- Токыланың көн, деді Жаңыла,— сен,— деді ол Адам-
құлға,— түснүй кишин дауыр сөздерге бармай-ақ, қызыл-
дардың осы қалада қалайша құлағанын айтып берші осы
балага!..
- Ол көп соз емес,— деді Адамқұл,— Февраль револю-
циясынан кейін, Қызылжарда ақтың да, қызылдың да үкі-
меті қатар жасап тұрды. Аққа Алашорда қосылды. Жәм-
пейіс ішінде болатын Үш жүз қызылдарды жақтады. Соны-
мен, бынғы жылдың майы туды. Майдың он сегізі қүні,
Қызылжар вокзалына чехтардың әшелоны келіп тоқтады.
Деп естідік. Совдеп бұл хабарға көніл бөле қалды.
- Сөзіңге қарағанда, сіз сол Совдеппен байланысты
сияқтысыз той, агай,— дедім мен,— менен несін жасыра-
сыз, кімі бол қызмет істеген едіңіз оның.
- Ешкімі болыш та емес...
- Сонда да?
- Оны қоя тұр, бала,— деді Адамқұл,— бастаған ке-
ңесімізді аяқтайық. Сиден ининала бастады. Бірақ, қо-
лында қаша күш бар. Бар мүшесін жинаса, жүзден аз-
ақ асады. Жұмышылар көпшілігінің симпатиясы соның
жағында болғанмен, үйымдасып жетпеген, қаруланбаған
кез...
- Ал, ақтар,— деді Адамқұл дауысын көтеріп,— чех-
тардың әшелоны келгенін естіген соң қала мен вокзал ара-
сында дамылсыз шапқылап құтырып кетті... Сол күні түн-
де переворот жасалды...
- Қалай?
- Түн оргасында қарулы чехтар мен ақтар бірігіп қа-
лагана шабуыл жасады да. Сондептің үйін қамап ап, күзет-
тегі адамдарын үткінша алды...
- Өзгелерін ше?..
- Үйді-үйлерінен ұтады...
- Қайдан біледі үйлерін?..
- Ақтардың жергілікті үкіметі аңдып отырган адам
емес пе олар?
- Не істеді сонан кейін?

— Көбін табан аузында атқан, одан қалғанын абақтыға жапқан...

— Екі адамның өлімі аса аянышты болды,— деді Адамқұл,— бірі Қерім Сутюшев, бірі Ҳафиз Базарбаев.

— Кімдер еді олар?

— Сутюшев мұғалім еді. Ақтар оның мойнына арқан байлаپ, салт атпен желе жортып жетектеп жүрді, артынаң екі салт сабап айдан отырды. Халі біткен Сутюшев құлағанда, ақтар оның денесін сүйретіп шауып кетті. Сол қалпында өлсе де тастамай, көшелерді кезіп көп уақыт шауып жүрді...

— Обал-ай!

— Базарбаевтың өлімі одан да аянышты...

— Ол кім еді?

— Тері заводындағы жұмысшының баласы еді. Он сеңіз жасында большевик болған. Совдепте жастар жұмысын басқаратын ақтар оны Мұратов дейтін татар байының отдиірменінің алдындағы темір бағанаға сыммен шырман байлады да, үстіне көрәсін құйып, тірідей өртеді... «Көріңдер!» деп, халықты қарулы әскерлер маңына иіріп тұрды...

— О, хайуандар!..

— Сонда жас большевик жауға қарсы тұрып, «жасасын, пролетариат революциясы!» деп айқай салды...

Мынау ерлік, менің жан-тәнімді түгел аралады да кетті. Ол шеккен ауыр азапқа жаңым қатты ауыра отыра, ерлігіне қатты сүйіндім мен... «Міне, қайда, бет бұрган ісіне берік адам!» деп ойладым мен...

— Міне, большевик дегендер осындаі болады! — деп бітірді Адамқұл сөзін.

Ол қалта сағатына қарады да:— «көбірек отырып қаппын ғой, кетейін» деп түрегелді...

— Ал, бала, қош! — деді ол маган басын изеп,— менің берер батам — большевик бол!

Адамқұл шығып кетті.

— Не қылған адам бұл? — дедім Жаңылға.

— Дәuletкелдиев дейтіп бір бай ногайдың атшысы болушы еді,— деді Жаңыл,— қазір жұмыссыз білем. Соқа қара басы. Тегі бұны да қызылдарға тілектессің деп қужай маекен, қайтеді екен, осы кезде зады. сырғып жүр ғой деймін, мекені көбінесе Кірпіш сарай. Біздің үйге де келіп-кетін жүреді...

— Фамилиясы?

— Алданазаров. Мұндайшар осы қалада толып жатыр...

Жәмпейіс үйінде отырып, тағы бір туысымды тауып алдым. Ондай туысым барын қызырып келген бір шал айтты. Шал мениң әке-шешемді біхетіп кісі бол шықты.

— Аңдағұл дейін сүде, Шошан аулының адамымын,— деді ол.— Өкен Мұқан біздің ауылға жиен болатын. Бала күнінен жігіт шагына дейін бірге өскеміз. Содан кейін ол өз еліне көшіп кеткен. Өкенің шешесі — Қағаз деген кісі. Оның інісінен туган немере сіңлісінің үйі осы арада. Аты Айша, күнеүінің аты Төребай. Барып амандас. Жөнінді айтсаң біледі.

Жаңылға еріп барып таныссам, Айша апай түйік мінезді, үсті-басын салақ ұстайтын, нашар киінген, орта жасты, толықтау орта денелі адам екен. Бір төбенің етегінен жырып жасаған бұл үңгірде «сілкіп салар сырмақ жоқ» дегендей, көзге ілігетін тәуір түк те жоқ, азынаулақ бар «мұлқі», бұған дейін мен сирек көрген ескі-ұскылар...

Айшаның айтуынша,— күйеуі Төребай қырманда мал сояды екен. Ері сорпа-суандық бірдеме әкелгенше, бұл үйде татар дәм жогын айтып, дәм таттай кетуіме ренжитінін білдіріп, Айша апай мени Төребай жұмыстаң қайтқанша бөгеді.

Аздан кейін үй әбігерге айналады: Айша апай құдықтан су әкен, пешке орнатқан үлкен қазанға құйды да, астына сиырдың тезегін тұтатты; он, он екідегі тетелес балалары — Шүғайып пен Мұхаметжан пышақтарын қайрауға кірісті. Сондай әбігердің үстіне, аласа бойлы, жуантық денелі, көсе сақалды, сирек мұртты, жалпақ бетті, жуан басты кісі кеп кірді. Кісінің басындағы орысша кепкесі, үстіндегі шалбарланып алған фуфайкесі, жұнін сыртына айналдырып киген тері шалбары сойылған малдың қан-жынымен мейлінше былғаныпты. «Төребай осы болар» деген оймен сәлем беріп, қолын алғанымда, оның саусақтары быртықтау жалпақ алақанының қасында мениң алақаным, түйенің табанына салыстырган енкінің бақайы сияқтанып қалды. Сәлемнен басқа сезіге келмей, Төребай пештің қуысына қараң жөнеле берді де:

— Қатын, леген даяр ма? — деді.

Айша сонақтау қаңылтыр астау мен ескі үлкен жез құманды босағадан пештің қуысына апарып қойды да, Төребайдың бер жагын ескі кепеп шекпенмен қалқалай берді... Қөрмегенмен естін тұрмыши: Төребайдың тұла бойынан қаңылтыр астауға әзденеудер шылпыладап түсіп жатыр... «Бұл несі екен?!» деп таңдашын тұрмыши мен...

— Ал, әкетіңдер, мына астауды, төгіңдер, таза шөптің үстіне! — деді Төребай.

Мұхаметжан мен Шүғайып шешесінің шекпенмен қал-қалап тұрған ар жағынан қаңылтыр астауды бері қарай сұрып алғып шықты, ішінде сойған сиырдың өкпе-бауыры, шек-қарыны сияқты «көр-жерлер». Қалқалаған шекпенниң ішінде, Төребай жуына бастады...

Астаудағы «көр-жерлер» семіз екен. Төребай оларды қойны-қонышына тығып ұрлап әкепті.

— Неге ұрлайсыз? — десем.

— Ұрламағанда қайтейін, шырағым,— дейді Төребай,— еңбек ақы түкке жетпейді. Ақша құнсыз. Бойнаның ақшасы емес, осындай олжасына қызығып жүрмін.

— Үстап алса қайтесіз?

— Амал қаша оған!.. Былай да, былай да өлу!.. Үстапшың та, сотталып та жатыр жүрт... Сонда да ұрлайды... Ұрламағанда қайтсии, өлсін бе?.. Басқаша күн көрер кәсібі жоқ!..

АЗ отырып жайлланғанин кейін, Төребай арғы тарихын сөйлем кетті.

— Мениң жасым биыл елу алтыда,— деді ол,— әкем Сарыбай осы арада өмір бойы кірпіш соғумен өтті. Мен тогыз жасымда жетім қалдым. Содан бастап, кеше патша түс-кенге шейін кірпіш соғудан жазы-қысы босаған емен... Мен артық сөздің кісісі емеспін, шырағым, қата айтты десең көр-шілерден сұра, осы бір тұстағы кең ойықтың балшығын мен қазып түгестім... Осы жуан табаныммен,— дейді Төребай, жалпақтығы пілдікіндей табанын көрсетіп,— нелер мындаған кірпішті жаяу иледім... Жылына қырық мың, елу мың кірпішті подрядчикке өткізіп тұрған кездерім болды...

— Онда неғып байып кетпегенсі? — дедім мен.

— Ойбай, балам-ай, білмегенсін айтасың ғой! Қайдан байисың, кірпіштің біреуін жарты тиыннан әрең өткізетін күніміз болды!.. Сонымен байи ала ма кісі?.. Подрядчик бізден жарты тиынға алса, заводқа бір тиыннан сатады...

— Заводқа тура неге сатпайсыздар?..

— Ойбой, шырағым-ай, оған күш қайда, көлік қайда!..

— Ол жұмыстан неге шықтыңыз?

— Шығайын деп шықтым ба, балам-ау!.. Аударыспақ заман басталғалы кірпіш қүйдіретін заводтар тоқтады. Басқа кәсіп табылмады. Содан, мына ши-аяқ балаларды асы-

раймын деп, былтырдан бері бойнаға кірдім... Бұған кіргенше біреудің ала жібін аттаған жан емес едім, қандай ауыр азапта жүрсем де, біреудің мұлкінен тал шайшап, қыл жұтқан қүнім жоқ еді... ашты-тоқты отырса да, адал еңбегіме жалынатын ем. Баяғыда біресу айтқан екен «байлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді»— деп. Жоқтық жеңеді екен, шырагым!.. Ашған өліп баратқан соң арамды да ауызға салады екенсің!.. Арам емей немене, мынау қуырылып жатқан шек-қарыны?.. Ұрлап әкеп отырған жоқпышын ба, мен оны!.. Ұрлаган соң арам емей немене?.. Ұрламайын десең аштан өліп барасың, өзің ештеңе етпес ең, қатын-балаң аштан өледі!. Ақыретке барғанда не деп жауап берерімізді қайдам, әзірге ұрлықтың қуырдағына тойып жатырмыз!..

Біздің алдымызға әкелген үйеме қара табақ, майы шылқылдаган қуырдақ, тамаша тәтті екен... Қолыма тиген ке-тіктеу ағаш қасықпен қуырдақты майына батыра көси соға бастадым...

— Же, шырагым,— деп қояды, маңдайынан тері сорғалай, қуырдақты мол асап отырған Төрекең, маган анда-санда қарап қойып,— «адам айдаса барман, дәм айдаса қалман» депті ғой бұрынғылар. Дәм айдал келе қалған шығарсың, бар мәзір, жсқ жайымыз осы, же, тойып!..

Қанша қомағайланның жегенімізбен мол қуырдақтың мұрты сышар түрі жоқ... Қуырдақ артынан қою қара шай келді. Соны сораптай тартып кеңесіп отырғанда түн ортасы ауып кетіпті...

— Қазақта «кел демек бар, кет демек жоқ» деген мақал бар.— деді Төребай, мен уақыт жайын сол үйдің қабырғасында тықылдай согып тұрған қаңылтыр арзан сағаттың тілдерінен көріп, пәтеріме қайтпақ ойымды білдіргенде,— бар мәзір, жоқ жайымыз осы. Бұдан басқа берер тамағымыз жоқ. Бірақ сен осы үйге ұйықта да, таң біліне менімен бірге тұрып кет пәтеріце.

— Неге, Төреке?

— Үри көн. Ең алдымен, осы Кірпіш сарайда, екінің бірі ұры. Біреу-міреу өнірін кетер...

Амалсың конуға тұра келді.

Құні бойы қаланы аралап шаршаган да болуым керек және асқа түсіңкішін тонын алған кісімін, өліп ұйықтаң қаппышын...»

Күбірлөгөн дыбысқа ояна кетсем, Төребай мен Айша тұрып, сығырая жаңғап білте шамның қара-көлеңке сәулесімен жабдықтарын жасап жатыр екен: Төребай жұмыс

киімдерін киіп жатыр, Айша оның ішіп кетер асын қамдап жүр...

Ас — тұндегі қуырдақтың қалдығы мен шәй. Оған мен де ортақтаса кеттім. Ас үстінде:

— «Ал» — тілі деп ойлама, шырағым,— деді Төребай,— асықпасаң бүгін де жат! Тіпті жұмалап жатсаң да мейлің. Осы қуырдақтан артық береріміз де, кем береріміз де жоқ.

— Рақмет, Төреке,— дедім мен.— Қуырдағыңызға да, иистіңізге де тойдым. Пәтер жағыма барайын, мені ізден жатқан болар.

— Өзің біл.

Тысқа Төребай екеуміз бірге шықтық. Маган бүкіл Қызылжарда ең жақсы адам осы кісі сияқтаанды. Екеуміз қолымызды ұзақ уақыт қатты қысын қоштастық: Төребай ойға қарай шұбатылған жолмен түмен кетті, мен жарға асылған жолмен биікке өрлеңдім... Биік жарға өрлең келе жатқан менің ұзақ уақытқа дейін есіммен Төрекен шықпады. Не деген жақсы кісі ол!..

«ҚҰЛАП ҚАЛМАҢДАР!»

Мен таң бозара пәтеріме келсем, Боржабай қора ішінде ат күту жабдығында жүр екен. «Қайда болдың?» деп бастап, ол мені жерден алып, жерден салып, бояуызын араластыра біраз ұрысты.

— Түске жақын кел дегенім қайда? — деп кейді ол,— қаладан шығарып кешке дейін аттарды оттат дегенім қайда?.. Қөлікті осынша ашықтырып, күндіз қаңғырғанды місе тұттай, түнде қаңғырғандай, онымен де қоймай таң біліне келгендей, бұл Қызылжарда әкең Мұқаннен қай құдасы бар еді?

Мен бұл сөгулер мен бұл ұрсуладың ешқайсысына да жауап қатқан жоқпын. Несіне қатам, Боржабаймен сөз таластырғаннан шығар пайда жоғын білем, бірер күннен кейін айрылатын кісімен керкілдесуден маган түсер пайда қанша?..

Боржабайдың қабагы мұншама қатуының себебін мен күн көтеріле оянған Бәкеннен ғана білдім. Бұл сапарға олар шықпастан бұрын, әлдекім «ұланбайтақ товар әперем» деп уәде еткен екен. Қешие ол адам, ылаулаған товардың орына мың тақта кірпіш шай ғана әпереді, оның да жүз тақтасын парага алады. Ол да, әрине, аз пайда емес, бір тақтага бір

көй беруге, шаидан қоңызын отырған еу әмір екенін білем. Боржекеңің бұғаш наиданы міссе тұтқысы келмейді:

— «Пәлес жерде бақыр бар, барсаң бақыр табылmas,, азаптанбай жатыңдар» дегендегі,— дейді ол,—ат тері шығын болған жол екен бұл! Мұндайын білгенде, Қызылжарға сүйрессе келетін емес ем!..

Боржабайдың бұғаш шиеті ерекше тарылу себебі осыдан екен. Сондықтан да ол, жолда келе жатып «сұлы алатын ұсағың бар ма, бала?» деп сұрап алған бес сомды бермейтін қалпын көрсетті. Маган соның кегін қайтару керек, бірақ, қалай?

Кек қайтарудың сәті түсे кетті: Боржабай мені далада ат оттатып келуге жұмысады. Менің ойым,— Бәкеннің атын от жерге тұсау да, Боржабайдың атымен қыдыру. Осы мақсатпен аттанып, былай шыға оты бар жерді сұрастырып ем:

— Сонау бір сұрлау биік үйді көресің бе? — деді жен сұраған адамым.

— Көрдім. Не үй ол?

— Қаланың астық үйетін сарайы, атын әлеватор дейді. Содан әрі шықсаң-ақ көкмайса. Ат оттатуға одан қолайлы жер жоқ.

Сілтеген жөнгө кете бардым. Элеватор тұсынан маган кесе-көлденең айқыш-ұйқыш темір жолдар ұшырасты. Одан әрі өтсем, дөңестеу жер, шыныда қалың бетегелі от екен. Сол арага Бәкеннің қара көгін шідерлеп тұсадым да, Боржабайдың торысын мініп жөнелдім... Қайда бару керек?..

Мен ертең поезга мініп, Омбыға кетпекпін. Бірақ, поезд дегениң не екенін кеше Кондратьев станциясынан көргенім болмаса, мінген пенде емеспін. Ендеше, мінерден бұрын, поезды, оның вагонын көріп алушым керек... Бұл ойды қалай іске асыруға білмей келе жатқанымда, маган салт мінген бір қазақ көздесе кетті. Мән-жайымды сұрастырып алғанин кейін:

— Оибои, ішшетім ай, деді қазақ,— әлі шикі өкпе біреу екенің той, жоңға шығын көрмеген!.. Поезд деген, әрине, сенің қазақ ароңа емес, ыргын мініп тартып жүре беретін. Мінуді білмесең астына түсіп өлесің. «Билет» дегені болады оның. Ақшага сатып алады. Қалтаңда ондайың бар ма еді?

— Қанша тұрады екен билеті?

— Дүние күйіп тұр той қазір, қымбаттықтан. Омбыға дейін екі жүз сомнан кем алмас.

— Ондай ақша менде жоқ, ағай,— дедім мен шошын кетіп.— Менің қалтамда отыз-қырық сомдай ғана бар.

— Ойбо-о-ой, шырағым-ай,— деді қазақ кейіп,— ендеше неменеңе оқу іздеп баrasың?!

— Өкіметтің стипендиясына сеніп...

— Кім «өкіметің?» Колчак па? Мә, береді саған мынасын! — деп қазақ маған қарап қолын шығарды.

Мен оған қатты мойып қалдым. Өйтпегенде ше? Қайда барсам да «бір тәуекелден» басқа, маған «оқуға бара ғой» дейтін ешкім жоқ. Қаша берік дегенмен, «тәуекел» де қажиғи екен. Ол да, мен де қажыдым!.. Сондықтан ғой деймін, қазақтан енді не істеуді ұрап ем:

— Тілімді алсаң,— деді ол,— маған ер, сен!

— Сіз қайда апарасыз?

— Мен осы арадан 35 шақырым жерде мясокомбинаттың малын бағын отырмын. Маған серік боласың.

Қазақ осы ұсынысын қайталап айтып көндірмек болғанмен, іштей солқылдасам да, сырттай ризаласпадым, ризаласуыма «тәуекел» жібермеді... Қазақ «сен оңсаң, мен мына мұрнымды кесіп берейін!» деп кейіп қалды.

Тәуекел мені вокзал жаққа бастап әкетті, ондағы ойым,— ертең мінетін поездың да, оның билетінің де жәйін күн бұрын біліп қою.

Шабан атты шылбырмен борбайға осқылап, шым-шытырық темір жолдың арасымен вокзал жаққа шоқыта жортып келемін... Бір кезде, арт жағымнан да, алдыңғы жағымнан да өкірген паровоздың дауысы естілді. Мен қарап үлгергенше, артымнан да, алдымнан да ағызып келе жатқан екі поезд кездесті... Жаным тас төбеме шықты... Естуімше, поезд деген «жануар» көз ұшында көрінсе болғаны — жолдағыны әп-сәтте басып кетеді!.. Мені де сүйтер деген оймен, әуелі тұра қалдым да, ақылымды қорқыныш билеп, бір бетке қарай атты борбайлай қаштым. Егерде әлдекім мені жүгіріп кеп тізгінімнен ұстап алмаса, со бетпен қаша қашарымды және не боларымды білмеймін. Ол мені ұстап үлгірген кезде, екі поез да екі жақ бүйірімді жанай өтіп кетті. Паровоздардың өкірген даусы мен вагондардың гүрсілі құлақты тұндырып жіберді...

— Не деген ақымақ баласың! — деп ұрысты маған, поездар өтіп кеткеннен кейін, шылбыримнан ұстаған буырыл мұрт, қара май киімді орыс,— өліп қала жаzdадың ғой... Поездың астына қарай қашып, жаныңды далаға тастай алмай жүрген баламысың?..

Менің алқынып ареп қайтарған жауабымды естігісі келмсек буырыл мұрт, «айда к чорту... вон туда!» деп, өз шылбырыммен өзімді жауырынга бір тартты да қоя берді

Мен тағы да вокзалды іздеп, кешікпей таптым, қала, жағындағы алаңға атты байлап, вокзал үйінің ішіне кірдім. Онда сыйылысқан адамнан ине тастар жер жоқ. Сыймаган жұрт ұзын, кең үйдің айналасын қоршап, көшкен елдей жүктегін тиесін, ығы-жығы бол жатыр... Қанша ұзақ аралаганмен, бұдан ешиәрсе білер түрім жоқ. «Касса сонау жерде» деген маңға барсам, билетке тұрган адамдардың бір шетімен бір шетіне көз жетпейді.

— Сен бала, билет алам деп әуре болма, оны саған ешкім сатпайды да, сатқанмен сен ала алмайсың да. Омбы дегені осы тұрган жер. Кешке мінсең таң атпай барып қаласың. Ол жаққа баратын жұрттың көбі ұрланып мініп жатады. Сен де ұрланып мініп кет! — деп ақыл берді біреу.

Белімді бұл ақылға байлап тұрган кезде, темір жолдың шығыс жағынан екпіндегі жүйткіген поезд көрінді. Оған тамашалай қарап тұрган менің есіме, Баймағамбет Зтулиппің, осылай келіп тоқтандып поезга шығарған өлеңі түсті. Өлеңді мен жатқа білетімін. Кейін оқығанда, поэзиялық жағынан көп кемшілігі бар бұл өлең, маган ол кезде, поездың не екенин бірінші рет танытумен қатар, керемет әдемі өлең көрінетін. Поезд көруге меші бірінші рет құмарттыратын осы өлең болатын, сондықтан, баспасөзде, жиырманышы жылдардың ортасында бір-ақ рет жарияланып, одан бері көрінбей кеткен осы өлеңді, құрметті оқушы, сіздердің алдарыңызға түгел тартқым кеп отыр.

«Көзге елестеп жырақтан,
Даусы өтіп құлақтан.
Көрінеді тізбек көш.
Жел-құйындан лулатқан.

Тұлға бұрқ-бұрқ будақтан,
Шұбырын кейін шұбақтан.
Отағба екен қарасам,
Келе жатқан бұрқақтан.

Жер жарғандай дүрілдеп,
Желмен бірге уілдеп,
Шоның жолдың бойымен
Келіп қалды күрілдеп

Екі езуі көпіріп,
Айғай салып зекіріп.

Әлден уақыт болмай-ақ
Келіп қалды-ау өкіріл!

Ізгарланып қалтырап,
Жалғыз көзі жарқырап,
Келе жатқан бетінен
Тұрар емес жан шыдап.

Пыс-пыс егіп пысқырып,
Лідаһардай ысқырып,
Екі ніншегін дем алып,
Долданады ышқынып.

Құтіп тұргап дабырлап,
Дәйек қылмай сабырлап,
Шықты алдынан барлық жүрт,
Кара құрттай жабырлап.

Жүрт көшеге сыйысып,
Оринаса алмай сыйысын.
Бір-біріне қоңтіктен
Иықтары тиісіп.

Бәрі арбага жанасып,
Тез мінсем деп таласып.
Сығылышып тіреліп,
Жан-дәрмен құн қарасып.

Багаждарын көтеріп,
Жүргүге алды бітеліп,
Сырттағы мен іштегі
Бірін-бірі итеріп.

Кейбіреуі арбадан
Түсे сала жалма-жан.
Жанталасып алуға
Даяр судан қайнаған.

Шәйнегін алып шұбырып,
Топырасып жүгіріп,
Алып жатыр кезекпен
Арт-артына тізіліп.

Біреулер жүр мінбелеп,
Баса-көктеп кимелеп.
Тамақ сатып тұруши
Әйелдерге үймелеп...

Бірі олай, бірі бұлай,
Сапырылышып жүрт солай.
Әрбіреуі әр жерде
Жүгіріп тым-тырақай.

Бір мезгілде қара арба
Үқсан бейне тажалға

Ішін тартып жижалды,
Жүргүгө беттеп тагы алға.

Жыныны шашты, шабынды,
Пысқырынды, қабынды.
Қоңырау да сол кездे
Шіңгір етіп қағылды.

Өріп жүрген барлық жүрт,
Секілденіп қара құрт,
Арбага енді лап қойды.
Ория-орнына ұмтылып.

Сасқалақтап, жармасып,
Отырды-ау жүрт орнасып!..
Қара арба да сол кезде
Шіренді келіп тармасып!

Зорға үйілеп қозгалды,
Салды айғайды ызғарлы.
Ақырындал, баяулап
Көрдім баурын жазғанды.

Шыға-ақ басты қимылды,
Бір-ақ шапышты құйрығын.
Көрдім айқын, шіркішіп,
Үшқан құстай жүйріп!..

Әлден уақыт шамасы
Алыстыды арасы!..
Түсті ойымға көп қиял
Үзілген соң қарасы.

Сонда ойладым. «Бұл не іс?!

Секілдеснген көрген түс!..
Елестеген шайтан ба,
Яки жын ба, көз бугыш!..»

Тагы былай ойладым:
«Жарамас таң қалғаным,
Бұны былай істеген,
Галымы екен жалғаници!..

Білім тансаң сірәда,
Білмес нәрсе бола ма?
Көрінгенге аланаудау,
Од білімге сия ма?

Оқу оқы таңданба,
Текке жүріп алданба,
Сыр ашылмас оқысаң,
Нәрсе бар ма жалғандай!..»

Косылып сөз құралып,
Ден көңілім жұбанып.
Қиял түбін осыған
Қойдым әкен дөгарып.

Қайталап айтқанда, поэзиялық жағынан бұл өлеңде кемшілік көп. Бірақ, ол кездегі мен үшін, осы өлең, өмірдің программасы сияқты еді, әсіресе, соңғы төрт шумағы. Одан менің үққаным,— оқу оқып білім алған кісі, ішіне поезды қоса, дүниедегі не кереметтің бәрін жасайды. Ендеше, мен неге оқымаймын? Сол кереметтерді жасауға мен неге араспаймын?

Ауылдан Қызылжарға келгенге дейін, Қызылжарға келгеннен кейін, оқу жолынан кейін қайтармақ бол бетке соққан қыныңдықтардың бәрімен арпалысып, таяқ жесем де ілгері үмтімін көлем, сонда мені алға сүйреуші ақылшымның біреуі осы өлең, сидеше, мен оны неге үмдітам?..

Баймагамбеттің осы өлециң іштей айтып тұрғанымда поез да келіп қалды. Маган оның барлық тұлғасын және қимылын Баймагамбет дәл сипаттаған сияқтанды. Тек қана айырмасы,— Баймагамбет айтқандай, бұл поезга мініп кету одан бол жатқан жоқ. Дау-жанжал, ұрыс-төбелестің бәрі сиңиң маңында... Бір кездे поезд қозғалып та ұлгерді... күткен адамның көпшілігі міне алмай қалып қойды.

Ертеңіне күн-райы бұзылды. Құндіз аспанда ерсілі-қарсылы жөңкілген сирек бұлттар, күн батуға таялған кезде қалыңдап, аспанды түгел жауып алды. Құндіз айнала жүйткіген жел, кешке теріскейге шықты да, ызғарын қатайта түсті... Бұның бәрі, бүгін түнде не нөсөр жаңбыр, не сұраным боран боларын хабарлап тұр.

Іцірде дүние алай дүлей бол кетті. Ышқына соққан жедің скінімен құныңдай үйірілген қарлы-жаңбырдың нөсері, ғашылаң емес, шемектен құйды-ай кеп!.. Сонда да мениң Омбыға жүргім келді, іздеген оқуыма жеткім келеді!.. Сол оныңда айтты, серіктерімден ұлықсат сұрап ем, Бәкен:

Жаңбыр мен қар басылсың да! — деп бөгегісі келгенимен

«Жоғалушының ақысы жүрсе өнеді» деген,— деді Боржабай — оғын аман сапардан тоқтатпау керек, қолды-ақын же же, жүргіл алоқ, мына тұрған вокзалға жаяу жүгіріп, іске де барады.

Боржабайның бұл соғын Бәкен түгіл Хадиша мен Манитан да ған даңаш кескін білдірді.

Тариф атапкуи иятін ташлар иді, ауылға китті, сіз атыңың соғын ашарғын ташлагызы, әлі! — деді Хадиша Боржабанға

«Мен көн атадай, — деді Боржабай кейіп,— осындағ қарлы боранда ашарғын, бұл менің қай бір екі туып, бір

қалғаным еді?.. Біреу зорлан жаһерін жатқан жоқ. Кетіп бара жатқан өзі... Өлмесе жаңы шыңсын!..

Үй ішіндегілердің бары сатапыралда!» деп жағаларын ұстасты.

Бәкен үи-түсіз қалтасынан күмәжнігін суырды да, ішінен Керенскиййдің 40 сомдық маркесін ұсынып:

— Бар мәзір, жоқ жайым осы, шырагым, бұдан көбірек берсем, де өкіспі болмас еді, шамамың қелгені осы-ақ.— деді. Содан кейин Боржабайға қарап,— ия, Боржеке, қарап қаламысың?— деп еді.

— Эз ішінің елжірегені де болмай ма?— деп Боржабай теріс қарап,— аттың терін сатпағаным да жетеді бұған.

— Ендеше, өзінен алған бес сомды бер!

— Ол маған берсін!..

— Сол бес соммен жүргімді жағамасын, Бәкен ағай, сақалды басына лайық болса, алсын да қалсын!..— дедім мен.

Кетерде Боржабай маған амандақан жоқ, мен оған амандақан жоқпын...

Қүндіз жобалаң қойған тас жолмен вокзалга жаяу тартып келем. Қарлы жаңбыр да, жел де алды-артымды орай, ышқына түседі... Түн көзге тұртсе көрмestей қараңғы... Жол үстіндегі тасты көзіммен емес, сірі етіктің жұқа табанынан аяғыма батудан ғана байқаймын... Ол кезде Торговая аталатын көше «Смолыңай» аталатын паровой дири-менниң түсінан кеп біtedі де, вокзалмен екі ортада жазық алаң жатады. Қарлы жаңбырдың бөлеуінен бе, қорқып тулад соққан жүректен жүрістің әлсіреуінен бе, құндіз көргенімде шап-шағын ғана алаң, қазір кеңіп кеткен сияқты...

Жанталаса жүгіріп отырып, міне, вокзалға да жеттім. Боран мен желдің қатаюынан ыгудың орынша, құндізгі қайнаған жұрт әлдеқайда көбейіп кеткен. Далада сапырылысқан көшпіліктің жан сая қылар жері жоқ. Вокзалға сыймадан жүртты кимелетнеу үшін, есік-есіктерге милициялар қойылған... Сияр жері жогын көре-тұра кимелеп шулаған жүрттың даусынан құлақ керең боларлық... Әр жерде ұрыс жанжал... Төбелес... Жаңбыр астында жылаған балалардың даусынан адамның имапы қасым болатын!..

Сол топқа мен де араласа кеттім... Біз күткен поезд мезгілінен әлдеқайда кешігіп, түн ортасы ауғанина бірталай кейін келді. Оған дейін далада жүргеш мешің үстіндегі киімдерім қарлы жаңбырдан суга малып алғандай... Кассадан

Оңдай аттым келгенимен, иін тірекен жұрт маңайлатпады. Көмеги поездың вагондарында орын жоғы, жәңкілген адамдардың жүрісі мен даусынан көрініп тұр... Ондайлардың бары вагондардың үстіне өрмелеп шығып жатыр... Соларға ерте бір вагонның тобесіне мен де шықтым...

Тұнам де көрдің қараңғы, бірақ, вагонның ашық төбесіне миңен көшімдікте аяғандай қарлы жаңбыр сирецкірен бастанда да, ау, жедің екпіні бәсендедеу орнына үдей болып тағармана түсті...

Егер деген кызыметкерлері ме, алде милиция адамдары да, әудекімдердиң вагон үстіндегілерді түсіруге әрекет жасап да, орнының алғандар дау-жанжалмен көнген жоқ. Сонда, барниң бір ауыздан қосылып айтатын сөздері: «Коңылак бінге вагондардың үстін қимаса, арнаулы поезд Серін, айтнесе, осы арага кеп өзі мініп көрсін!..»

Дайында үстінде поезд қозғалып та үлгерді. Баймағамбет әмбебінде айтқандай, әуелі баяулап жылжыған поезд, жерде үткіланған сайын жүрісін жылдамдата түсті... Поездың екіншінен бір, алде өмі де бұрынғыдан қатайды ма, жедің күші солдан - егер мениң қасымда отырғандар, вагонның мұрласына байланған жілтен айнала ұстап және бірінен бірі ұстап отырысса, онисек жед оларды вагон үстінен сыйырып түсірмекten.

Адам деген пейдің қыыштыққа төзбейді. Вагон үстінде олар бірақдан кешиң онисек жеммен де ауыл-үй қонып алған... Көз қатаптап сайын, лебі мұздаған сайын, көрдей көрдіңе үнде шамыраған поезд сүңгігеп сайын, вагон үстінде олар бір бірнеше жабыса, жұштарын нығайта түсті... Оның топтың ауышын анда сана шығатын сөздер:

«А, берік болыңдар!.. Құлан қалмаңдар!..

ЕКІНШІ ТАРАУ

ОҚУДА

ТОНАЛУ

Қарлы жаңбыр Қызылжардан қырық шақырым жердегі Тоқушы станциясына таянғанда толастады да, Есілкөл станциясына жеткенде біржола тоқтап, жел де саябырлады. Бірақ, ауа райы ширап, суланған сыртқы киімдеріміз сіресе мұз бол қатуға айналды...

Біраздан кейін аяз қатая түсті. Соған шыдамай ма, әлде мерзімді жеріне жете ме, вагон үстіндегілер станция сайын түсіп азая береді. Қалғандары поезд тоқтаған әрбір станцияға түседі де, вагон ішінен орын алуға тырысады. Бірақ, олардың азшылығы ғана ұрыс-төбелеспен сығылысып кіріп, көвшілігі вагондардың ішінен иығын сұғар жер таппайды. Мен де соның бірімін.

Маскаленко станциясынан өткенде біз бір вагонның үстінде төрт-бес-ақ адам қалдық. Мана көп кісі отырғанда біріне-бірінің панасы қалың ағаштай екен. Енді кісі азайғанда аяз да, жел де бізді басынып алғып, орман шетінде өскен шыршадай қалтыратып жіберді. Уақыт өткен сайын су киімдерімізге қатқан мұз қалыңдай түсті. мұз оранған дене дірілдей түсті... Бұрын біреу «етігің тар болса, дүнненің кеңдігінен не пайда» деген екен. Сол айтқаңдай, менің шики қайыстан тіккен етігім су тиіш мұздаганин кейін, тоңазыту үстіне аяқтарымды қысып, жанды шыгарып барады...

Маскаленконың ар жағындағы бір разъезде поезд ұзағыраңқырақ тоқтамаганда, біздің үсіп өлуіміз сөзсіз еді. Жанды қоярга жер таппай отырғанда, поезд разъезге кеп тоқтады-ау!..

Сол арада біз вагон үстінен түсө қалдық та, составты аралап жүріп, әрең дегендегі бір вагонға сынадай сығылысып кірдік... Вагон ішіндегі адамның көптігі бөшкеге толтыра салған балықтан екен, сондықтан, есігінен кіргенмен, әрі қарай жылғы алмадық. Жылжының десең, жан-жағындағы сығылысқан жүрт түс-түсыңдан итермелеп қыса

жоланды. Сонша тарлығының үстіне вагонның іші көрдей сараңды және дем ала алмастықтай сасық тұтін...

Ои, елдиң!.. Әлдім, ойбай!.. Аяғым сынды!.. Қабыр-шамда қыраттың!.. Қөзімді шығарамысың!.. Баланы өлтір-ші!... деген сияқты дауыстар араның үясында ың-жың...

Бибесекен, тұрнаның сөздер айттысқан, жылаған, шың-шарған дауыстар құмашыңды тұндырады... Әлдекімдер «пә-менім ұрсаңды, түгеним ұрсаңды» деп бақырады. Біреулер «қылайшыраңыңа сақ болыңдар» деп сақтандырады...

Мұндай соншама ауыр жағдайдың өзі, вагон үстіндегі тоңумен салыстырганда тамұқтан жұмаққа келгендей болады

Вагон қаша тар дегенмен, маңымдағыларды итермен, біреу үрмен соқтығыса, боктаса, жұдырықтаса отырып, вагонның бір түкшірішен мен де орын таптым. Лық толған адамның демінен тыныс алу ауыр болғанмен, денем жауапта бастады. Осы «жұмагымнан» айырылғым келмей, нөсінде тоқтаганда кейбіреулер таза ауаға шықса, мен қою туғынға тұнышыға отырып, орынқан жерімнен тырп етпейдім.

Біраздан кейін маужырап қалғи бастадым. Бірақ еркін калмыга, маңайымдағы сапырылыс мүмкіндік беретін емес ишінде егер қалмысам, «жайлы» орныман біреулер сырғының тастай ма деп қорқам, сондықтан қалғи сада оянып көті берем... Әлдекімдердің қолдары денемді шарлайды, төрек ақшылары келеді-ау» деп ойлаймын, бірақ, одан калыптағанда, анын-дауақ ақшамды салған күмәжнігім оң жаңқ қолығымның астында, күшімнің ішіне дорбамен тігуады.

Вагон шініде жашаудан басқа күбір сөздер де аз емес. Ішінде жүнделі сөздер, қай жерде ненің арзан, ненің қымбат скондиги тұрағы... енді бір жүйелі сөздер саяси жағдайлар тұрағы.

Сөз жобасына қараганда, менің маңымда білгіштеу бір орындың оның сияқты. Ол аузымен орақ орып, дүние жүзінде жоле Россияның ар жерін кезеді де, сондағы саяси қалыптарға шашынша шишилер айтады. Оның ойынша: большевиктер ақшардай жетүсін гиесті, өйткені олар көпшілікті жақтайды, әле калыптағанда үшіншінде көпшілік бүршігінде өзінің кім екенін білмейді. Көпшілік емес, бойына бостандық үраны сіңген көпшілік.

Уақыға соган айналып келе жатыр,— деді онымен оғозмасын отырган екінші біреу.— Большевиктерге қарсы

шыққан құштердің өңгесі сарқылып кеп, соңғы құш Колчак үкіметі ғана бол қалды. Бірақ, бұл да қызылдарға төтеп бола алмайды. Төтеп болар еді, қолында құрал жасайтын завод, фабрикалар отырса. Ондай өндіріс орындарының барлығы большевиктердің қолында...

— Оның сөз емес,— дейді үшінші біреу,— мәселенің теттігі қару-құралға қалғанда, Колчак кенде болмайды, оған мына жағы Япония мен Америка, ана жағы Англия мен Франция құрал береді. Менімше, мәселе құралда емес, адамда. Большевиктердің артықшылығы, әрбір еңбекші адамның бойына, бостандық үшін құресу деген сананы сіңіреді. Ондай адамды ешбір қарумен ырқыңа көндіре алмайсың, оған ешбір Американың әлі келмейді...

— Кто там, за большевистская агитация?— деп жақындау бір бұрыштан әлдекім өкірген бұқадай күжілдеп қояды.

— Егер, сен колчакшыл болсан,— дейді оған шешен адам,— бұл айтылған сөздерге дәлел тауып қарсы бол.

— Кескініңді көрсем,— деп қорқытады қүрілдек,— мен саған дәлел тапқанды үйретер ем...

— Кімді кімнің үйретуі алдагы күннің мәселесі...

— Мұның бәрі бос сөз,— дейді көлденең біреу,— кімді кім жеңсе де мейлі, тек аштан өлмесек екен. Колчактың мына түріне қарағанда, егер ол енді бір жыл тұрса, халықтың талайы аштан қырылар...

Бір кезде үйқы жеңіп қаттырақ қалғып кетсем керек, ду ете түскен дауысқа ояна келдім де, қайда екенімді ұмытып қап, есендірекен дауыспен «ha, ha»-лап, жан-жағымды қармалай түрегелдім. Біреу мынау «жынданудан сау ма өзі» деп қеудеме түйіп жібергенде, қатты жұдырықтың құшімен ғана есім кірді. Жұрттың неге шулағанын сонда ғана білдім — Омбыға кеп қаппыз.

Жұрт абыр-сабыр бол жатқан кезде поезд да тоқтады. Бірақ сошама иші тірескен адамиң ішінен тысқа шыға қою оцай да болған и.о.к. Жаппай қымылдаған жұрт бірін-бірі итергендеге, кел айдаган-толқындаі кейде ілгері, кейде кейін, кейде оцға, кейде солға лықсып, әрең дегенде тысқа шықтық-ау!..

Дала әлі түп екен, жел саябыр, аяз шымырлана түсіпті. Мана вагон үстімен салыстырғанда, вагон іші жұмақтай көрінсе, енді вагон ішімен салыстырғанда даланың аязды тұнық ауасы иұмақ көрініп, жанды жадыратып жіберді... Шіркін, еркін ауа-ай!..

Күншілдіктердің мен салыстырғанда Омбы вокзалы әлде-
тога да үмкен де, салтапатты да көрінді. Бұл вокзалдың іші
бірақ Қызылжардікінен гөрі бостау. Сұ-
найтынған көрсем, Омбының вокзалы мен қаласының арасы
бірақ шақырымдай, екі араға «ветка» атты поезд жү-
рет. Олар менин кетуге, таң әлі атқан жоқ, түн ішінде қай-
таштарым?

Ең алғаш, қызымет басталғанша, вокзал ішінде отыруға
үшірілген да, қарынам ашқан соң тамақ іздедім. Алдыннан
бүрең көзімен Оның шыны астына жайған тамақтарын сұ-
рғылым, ақына толеген кісіге сата береді екен. Мен құпімнің
шыны болғаннан тыңдан күмәжнігімді алдым да, кішірек бу-
менка менин сікі жұмыртқа ап жедім. Қарынға аздап «ауыл
шарынғаның» кейін түкпірдегі қызызы сыртына тепкен ұл-
ғасын кара пешке арқамды тірел отырдым...

Бионам жыланынан соң қалғып кетіппін. Менің кейбір
жылдарда үйкесінде үйдігім ғажап болатын. Бала кезімде ораза
үйкесінде де, бір күні кешке ауыз аша қалғып, келешек
шыны ашарға шейін, яғни жиырма төрт сағат үйықтағаным,
онда да оның соңған түрғаным әлі күнге дейін есімде...
Сол дегендемді Омбы вокзалының ішіндегі пешке сүйеніп
үйнеганда да істен, күн-ұзын үйықтап, күн еңкейгенде
танағанынан, онда да, үй сипырушы эйел оятыпты.

Она көлсем, әкемнің үйінде жатқандай шалқамнан тү-
сін, даунғы үйықтаган екем. Үйқым қанып қапты... Түрегеп,
міншуда білгеннен кейін, есіме ақшам түсіп, қолтығымды
қарынам, орын тарап-тапша, күмәжнігімді біреу қалта-мал-
тиммен түбінен кесіп алып кетіпти...

Арем тас тобеме шықты... Ақша да анышты, бірақ ең
аныштым — документтерім және адресстерім!.. Жуан қара
пешкең қасына жылдан отыра кеттім...

ТЕМІР ЖОЛ ТОРЛЫБЫНДА

Жыланың мені, жұпиның киімді қартаң қазақ ұрсып уат-
та! Жиониді сұраш алғаннан кейін:

Мүндән жасың болсаң,— деді ол,— осынша алысқа
окута көзеттің нең бар еді? Аяқ-қолың балғадай жас жігіт-
сің, ашқан өлем деп отырмысың? Қой әрі, көзіңнен сораң-
ып алыбай! Мен сияқты жүк көтерсең де аштан өлмейсің.

Бұл сездерден бойым ширап, жылауымды додарғаннан
кенин, қарттың аты-жөнін сұрасам, бала кезінен осы вок-
зала жүкші бол істейтін Қайырбеков Қадыр деген адам
екең. Хал-жайымды біліп алғаннан кейін:

— Күн кешкіріп қалды. — деді қарт,— мекемелер қазір жабылды. Қалалы жердің адамы, танымаған кісісін қондырмайды.

— Неге? — дедім мен, қонаам деп келген кісіні таныса, танымаса да бетке қақпайтын ауылдың дағдысымен.

— Кім көрінгенде қоңдыра беретін ауылдың емес бұл,— деді Қадыр менің ойымды түсінгендей.— Қалалы жерде ұры-қары көп болады, әсіресе, мынадай кезде. Осы Омбыда не көп, аш, жалаңаш көп. Оларға жәрдем беретін ешкім жоқ. Содан кейін ұрлық қылмагаңда не істейді. Қөшелеңдерде гана емес, үйлерде де тонап кету, өлтіріп кету Омбыда қазір дағдылы іске айналды. Сен бала, қалаға түнде бармай-ақ қой, ұры-қарыға кездесіп жазым боларсың, ешкім тимегенде де, осындай сұықта, көшеде сандалып бос жүргүлің сәні жоқ. Одан да біздің үйге барып бүгін қоп. Тамаққа қарың болам деп барма, ықыласқа қарың болам деп бар.

— Өз үйіңіз бе?

— «Үй» деп қайбір үй дейсің. Кішкентай гана баспана. Кемпірімізben екеуіміз ганамыз.

— Балаларыңыз иск на еді?

— Тұған да, өлген,— деді Қадыр күрсініп,— екеуден екеу-ақ тұрамыз. Әйелім сырқат, жұмысқа жарамайды. Мениң азын-аулақ табысыммен зорға деп күн көреміз, дүние күйіп тұрган қымбатшылық!.. Ал, сонымен, жүр, шырагым, біздің үйге! Бүгін тынығын ұйықта, ертең өзім веткага мінгізіп жіберем.

Қартқа еріп кете бардым. Кешкірген далаға қою тұман түскен екен, көз алдыңдағы әрең көрінеді. Біз бытықы-шытықы темір жолдарың үстімен кеттік. Мұншама көп жол болар ма!.. Және өрмекшінің ауынданай айқыш-үйқыш кезіккен жолдар... Олардың бойын өрлей, өрсілі-қарсылы поезддар да жүріп жатыр, қиқуын сала, паровоздар да жүйткіп жүр. Әлдеқайда, аласалы-биікті бағаналардың басында қызылды-жасылды, ақты, сарғылтты, дегендей әлденеше шамдар жанып-сөніп тұр. Ор жерде қиқулаған паровоздардың тұтасқан даусы құлақты тұндырады... Әлденелерді істеп, әр жерде әбігер бол жүрген адамдар...

Қызылжар вокзалының маңында, салт мінген қалпымен байқамай жүррем деп поездың астына түсіп қала жаздаудан жүрегім шайлықтан мен, Омбының бытықы-шытықы темір жолдарының үстін кезіп келе жатып, жан-жағым-

— жоңғағасынан составтар мен паровоздардан жасқанып
аудактасам.

Көрініңа,— дейді Қадыр,— менімен жүргенде, сені
табор шөсін баснайды. Бұл бізге ауылда мінетін атың
шомын.

Қадырмен Қочықтаса келе жатып, тарсыл-тұрсылға болып
шыршынин кейін, поездың баспауына сенгеннен ке-
ши картал мен. «Анау не?.. Мынау не?» деп көрінгеннің
боги ұрын бастағымын...

Лизжанмен түсінімісің, оның бәріне,— дейді Қадыр.— Темір жол бойында мән көп. Бұл үлкен шаруа. Не
көм кашықтап, не оқымай мұның мәнін адам біліп бол-
майды.

Сен баға, қандай оқуға келдім дедің?— деп сұрайды
Кадыр менен.

Мұхаммдік курсқа.

Баға оқытатын гой, ол «мұғалім» дегенің.

Но.

Соның саған керегі не? — дейді Қадыр,— сомадай
бен, тан үнреткен адамдай, кішкене балаларды оқытып тұ-
расың ба? Одан да осы темір жолдың оқуына неге түспей-
сің? Біншеше бұл тамаша жұмыс қой.

Бар ма, ондай оқу?

Бар еді, бірақ қағір жабылды.

Неге?

Коңчактың жауыш тастап жатқан школасы бір бұл
емес, ғазай школалар жабылып жатыр...

Неге?

· Күш жоқ. Бар күші сөгисқа кетіп жатыр.

Ендеше, маган неге айтасыз, «Темір жол оқуына
неге ден?

Тілеуіміз алдымызда емес пе? — дейді Қадыр кү-
ни, үнемі осындаид қысаңқылық бола береді деймісің. За-
мани көдімсес деймісің?

· Коңчак құлаап па?

Оны заман көрсетеді де.— дейді Қадыр.

Заман түзелгенше мына оқуда бола тұрмаймын
ба? деймін мен қуланған бол.

Ой, сол оқуыңың да реті келсе игі еді! — дейді
Қадыр.

Неге келмейді?..

Алайорда ашқан курс деген жоқсың ба?

Но?

— Сол Алашордаңда күш жоқ қой.

— Неге?

— Қоңсының күні жақсы болғанын қашан көріп ең?

Колчакқа қоңсы қонып отырган жоқ па, Алашорда? Өзінен артылғанын бермей ме, оған Колчак?.. Колчактың өзінен артылары жоқ, артылу түгіл жарып та отырган жоқ. Өзі аш кісі, қоңсының аштығын не қылсын, «өлмесе жаны шықсын» деп отыра бермей ме?

— Өзіңіз барып көрдіңіз бе, Алашордага? — деп сұраймын мен.

— Неменеге барам, онда?

— Қазақтың мекемесі емес пе?

— «Қазақтың!» — дейді Қадыр кекеткен дауыспен.—

Кай қазақтың қамын жепті ол, «қазақтікі» болатын?..

Мен алашорда газеттерінен оқығанымды айтсам:

— Бәрі былшыл сөз! — дейді Қадыр.— Қазақтың байлары мен бектеріне ғана қамқор болғысы келеді. Онымен қанша ұзаққа барады ол? Ауыз жаласқан досы Колчак. Оның жолы да бір, кешегі зәндем түбіне кеткен Николай патшаның да жолы бір. Николайды құлатқан халық мұны да құлатады. Онымен бірге, Алашорда да мұрдем кетеді..

Солайша кеңесіп отырып, біз Қадырдың үйіне де келіп қалдық. Оның «үй» дегені, шынында да күркеден аз-ақ қалқыңқы, бір бөлмелі кіп-кішкене үйшік екен. Сол арада, араның ұясы сияқты, біріне-бірі ұқсаған және бірнеше үйшік бар, маңайларында қора-қопсы жоқ. Бұл үйшіктер, жан-жағын түгел ораған шым-шытырық темір жолдардың ортасындағы бір тар алаңдағы қыспақта екен.

Қадырдың әйелі төсек тартып жатқан сырқат бол шықты. Бұл ауру көптен жабысып, шаруага қарай алмагандықтан, үй ішіндегі төсек-орын, ыдыс-аяқ... деген сияқты мұліктердің бәрі аса жүдеу...

Астарының жайы да шамалы екен, қара наң мен ішкен қара шайды Қадыр қарт әрең үйимдастырыды.

— Қөргөп күніміз осы,— деді ол,— бұлай болмағанда қайтсін!. Еңбек ақын әрі аз, әрі құны жоқ...

— Бұрын ше?

— Бұрын ақшапы аз алсақ та, кекірік атпағанмен, тәптәуір тойынып отыратын ек. Онда ақшаның құны бар еді. Колчак тишиңдық маркеден басқа ақша шыгарған жок, үстайтыны Керенскийдікі. Ол да бір, қағаз да бір, ешнәрсені сатып алуға болмайды және жоқ қой, сатып алатын ештеңе!..

Кайдаң аласыздар сонда, күн көрерлік нәрсені?

Коудан, көбінесе, бірін мыңға сататын спекулянттің Біз осы маңда туып-өсken адамбыз. Қала-далада таңыр танысымыз көп, солармен елбесіп-себесеміз. Ондайы мен адамдардың қалта толған ақшасы түкке аспай, ашығып, оған да ішін жүргендері толып жатыр. Кейбіреулері өліп де жауды...

Шоидан кейін Қадыр әйелін жайғастырды да, өзі тेң үшінша менімен қатар жатты. Кешегі тұннің азабынан дем акуым болу керек, өткен күнді үйқымен өткізе тұра, шәй-әли көнін мен маужырай бастаған ем, төсекке жата үйқым анында қалады. Өйтпенге болатын емес. Біз жатқан үйшікті анында, дамылдың жүйткіген поездар, үйшік түгіл жерді сол-сугадады... Тарс-тұрс, сатыр-құтір, айғай-үйғай дыбыс... Үлкеншеген адам, мұндайда қалай үйықтамақ.

Үлкеншеген Қадыр, жастыққа басы тие қор ете түсті. Бірик оның үйқысы қызық екен, аумаған жылқышының үйқысы. Дауда жылқы баққан жылқышылар да қосқа кіре сипашын, тез қор ете түсіп, аздан кейін ояна беруші еді оның онын басын көтеріп ап, кейде жата ғап, кейде оның орқимен тысқа шығып кетуші еді, қорылдаған минуттарында да тишишсыздандып, әлденені былдырақтап, кейде калыптаған сандырақтап кетуші еді.

Қадыр де сүйтеді екен... Бірер рет басын көтеріп ап қай-са жасын, тагы бір ретте тысқа шыққан оған, мен ере шық-тама. Ғұман тіпті қалыңдан апты.

Үшінші қайта кіре, ол ыңғылдаған әйелінің халін сұрап, сүйнін беріп жайғастырды да, менімен тагы қатар жата беріш.

— Қалакта «тымау түбі құрт, тұман түбі жұт» деген макалы бар еді, бала,— деді ол маған,— тұманның түрі жа-ман екен, биылғы қыс жұт болмағай да.

Сінгі қанша залалы бар оның? — дедім мен,— жұ-тансам мағында жоқ.

Неге жоқ? — деді Қадыр,— осы бағып отырған те-мір жоқ мен поездар емес пе, біздің малымыз?

Олар да жұттай ма?

Жұтайды.

Қалай?..

Қар көп жауса, темір жолдарды аршу қыынға түсе-ді, оған жетерлік күш жоқ. Жолды қар басса поезд тоқ-тайды...

- Өзі сырғын кете ауман ма?
- Оибон, баға ап, балменди екенсің ғой, темір жол жайын. Жолды қар басса, поезиң тырп ете алмайды.
- Күші көп емес не, паровоздың?
- Даңғалағы қарға малтыққанда, түк те құші болмай, шіреппін тұрып ауды. Қар аршитын машиналар болушы еді, қазір Омбыда оның бірі де жоқ.
- Неге?
- Ол түгіл паровоз да, вагон да жетпейді.
- Неге?!
- Вагондардың да, паровоздардың да шығатын жерлері қызылдардың қолында. Америка, Япония сияқты шеттеган сатып алайын десе, әрі алтын мен көп ақша керек...
- Қағаз ақшага бермей мә?..
- Ақша ма, мұның қағазы?.. Қол сүртетін қағазбен бірдей емес пе, бағасы...
- Алтыны ше?
- Ондай қымбат, Колчактың банкесінде жоқ. Ірі банкелердің бәрі қызылдардың қолында.
- Сонда, несі бар, мұның?!.. — дедім мен.
- Түгі де жек. Бары — шет жердегі байлар мемлекеті берген соғыстық қару-құрал... Тамақсыз, киімсіз, темір жолсыз не істейді ол қарулармен?..
- Паровоз бен вагонды неге бермейді ол байлар?
- «Әрі алтыны жоқ» дедім ғой, әрі, бере қалған күнде де, біздің Россияның темір жолдарымен жүре алмайды олар.
- Неге?
- Біздің жолдар кең, олар жасаған паровоздар мен вагондардың доңғалақтарының арасы тар...
- Кеңітуге болмай ма?..
- Жо-о-оқ! — деді Қадыр күліп. — Ол қазақ арба емес, арасын қалай қысқартсаң да көне беретін. Заводқа жасалған доңғалақтарын да, арасын да өзгерте алмайсың.
- Солай ма? — деп таңданып қойдым мен.
- Бұл Омбы, — деді Қадыр ауыр күрсініп ап, — Сібірдегі темір жолдың ең күшті станциясы еді. Батысында — Самара¹, шығыссында — Новониколаевка², осы екі ара-ның ең үлкен темір жол басқармасы осында тұрушы еді. Жыл сайын жаңа вагондар, жаңа паровоздар келіп, ескіле-

¹ Қазіргі Қуйбышев.

² Қазіргі Новосибирск.

Он сірамағындағы басқа станцияларға жіберуші еді. Он
аралық атамағы сөгис басталғалы, олай жаңару тоқталды.
Ресмионийдан кейін, ескілердің де дұрысы келмейтін бол-
ды. Қадыр паровоздар да, вагондар да тозды. Осындағы
сөзде түсніп десе, керекті құралдар да, запас бөлшектер
де болды.

Сонда не болғаны? — дедім мен.

· Не болсын, осылай тозады да бітеді....

Колчак не мінеді?

Нісса мінеді! — деді Қадыр күліп.— Қазір де желді
міннегіз алақан. Тас көмірмен жүреді гой паровоз. Ондай кө-
мір Құнинкіден келетін. Колчак ол көмірді дұрыстап қаз-
ғарада алақан, шахталардың көбі жабылып қалды. Қазір Ом-
беке көмірге аса тарыншылық. Паровоздарға әрең жетеді.
Күннен күннен көмірмен жылынатын пассажирлық вагондар,
жарылған аяламайтын...

Оны алошыбай көріп келдім...

Запод фабриктер де көмірмен ғана жұмыс істейді
теп көмір жетпегендіктен, олардың да көбі тоқтап тұр...
Күн көшкө, азық-тұлік жетпеуі де соған байланысты... Кө-
мірмен алақыншатын үйлердің көбі қазір сұық...

Соньмен, Колчагыңың өзі іштей мұжіліп, таусы-
малықтын екен гой?..

Сонан келе жатыр,— деді Қадыр...

Көдес айтам деп қонақты ұйықтатпадың ғой,— деді
Қадырдың инде-санда ыңғырсы оянып жатқан әйелі,—
оның де ұйықтасаңын, жұмыстарың көп қой...

Ал, ғана, қамтиң өнділ — деді Қадыр әрі қарай
шунан түсін.

Егерде, шатаса, түс кіре қалғыш жатып қатып қаппын.
Түркенге ойнаам, Қадыр. Үй іші сәулеленіп қапты.

Ал, шырагым, мен жұмысым барам,— деді ол,—
оли шеткеге мінгізіп жіберейін. Нан жеп ал, азырақ.
Одан басқа тамақ жоқ.

Үшінші қаңбағандықтан, керіліп-созылып, нанды жөнді
жетпен ақынни. Бір кесе ғана қара шай іштім.

Біздің үй осы,— деді Қадыр,— оқуға кіре алмасаң
қалғыш кел де, осында тұрып, жұмыс қып тамақ асыра.
Колчак енді көп болса бір-ақ жыл шыдар, ар жағында за-
ман түзеліп кетуі мүмкін. Оған дейін, аш та, тоқ та болмай,
осылай күн көрерсің. Ал, егер, оқуға орналаса қалсаң, қо-
мың тигенде, ара-тұра, келіп кет, біз сен сияқты адамды
жатырғамаймыз...

— Иә, шырагым, сойт! — деді білекі.

«Қандай жақсы кісілер! — деп ойладым мен ішімнен.

Біз барсақ, ветка түр екен. Қоштасып, вагонға мінерде:

— Айттым гой, шырагым,— деді Қадыр,— «Алашорданың қайда екенін білмеймін» деп. «Сұрай-сұрай меке барады» дегендегі, қалага барып сұрасаң, билетін біреу табылар. Таба алмасаң кешке қайтып кел!..

Қадырдың орысша газет және жеңіл-желлі кітап сқұра шамасы көлтіні, орысша таза сөйлейтінің кешеден бері көргем. Бұл маган саясаттан да, тіршіліктен де хабары мол, ақылды адам көрінген. Оның үстіне, соншалық жылды шырай бергендейдіктен, мен оны туысымдай көріп қалған екем, сондықтан қимай аз түрдым да:

— Жақсы, келіп жүрейін, ағай, адресінізді жазып беріңіз, маган! — дедім.

Ол адресін жазып берді де, қалтама үш сом ақша салып, веткага отырғызып жіберді.

ҚЛНДГЫРУ

Жүрісі шабашдау ма, алде жері жырақ па, ветка қалага недәуір жүріп жетті. «Қала» дегенмен, ветка тоқтайтын жер, алысырақ шет-иүшшіншыңың біреуі екен. Поеездан қаптай түскен жұртқа еріп, мен де жүріп келем. Омбының да шеті, Қызылжар сияқты, тапырайған кішкене ағаш үйлер мен жер үйлер екен. Еріп келе жатқан жұрттың қазағынан да, орыснан да, татарынан да «Облыстық Алашорда комитеті қайда?» деп сұрасам, біреулері:

— Білмеймін,— деп қысқа жауап береді де, енді біреулері;

— Адресін білмеген мекемені сұрап, жындымысың, өзің?! — деп ұрасады. Енді біреулердің:

— Ол сонау жақта! — деп сілтеген жөніне кетсем, алдаған боп, босқа қаңғырып қайтам.

Сөйтіп әуре-сарсақ боп жүргенде, қас қараішп, тұн боп кетті. Сонда да табам ба деген үмітпен қаңғырып жүргенде, тұн ортасы жақындал қалды. Ол күші табудан күдер үзіп, Қадырдың үйіне қайту мақсатымен ветка тоқтайтын жерге барсам, жүретін уақыты өтіп, кешігіп қаппын. Жаяу жетууге болмайтын жер, эрі, тағы да тұман түсіп түр. Соң арадағы бір бос үшіншікке жата кетуге бір ойлан түрдым да, ұры-қарыдан қорқып, қалага тағы қайттым. Енді не істеу керек?

Ол жаңынан менің үғымымда қазақ, татар сияқты мұсулмандардың біріне бірі қайырымды болуға тиісті. Сол үшінмен, осы татардың... немесе «қазақтың үйі» дегендегі анықтарын қақсам, біреулері ашпайды да, енді біреулерге әзізшілдемен түрімнен шошып, «кет, кет!» деп итермелі салынғады...

Ол жаңынан Ом өзені арқылы салынған сатылы би-тің сопаңда маңында ерсілі-қарсылы жүргенімде, көшениң соң дауыс сиреп, адам азая бастады... Бір кезде қасыма көзін мұрт, мосқалдау бір милиция келді де, «Кімсің?» деп аспаңынан донимді сұрап ап, документімді тексермек болды. Есептегім жоқ мені милиция құдікті адамға санап, штабона анықтады деп еді, мен білген тіліммен мән-жайымды оғана да мұбарынғаннан кейін.

Ендеше, бұл маңайдан кет,— деді ол.— Шеткеріңдерге барып жат!

Дауызы бар үлкен көшеден кестуге тұра келді. Былай-соң соңынан дауыздардың бәрі де қараңғы екен. Кейбір үйлердің қонақтарына ілінген кәрәсін лампылары қою қараңғылық-сағақшылардың түрі жоқ... Танымайтын қала, танымайтын соңынан! Айда-санда сырп етіп өте шыққан бірен-саран қонақтар болмаса, қай көшеге шықсам да менен басқа соңынан дауырмайды. Қоңғайтілік көрінген үйдің қақпасына кіру-шығынанмен, батылым жетпей тайқақси берем... Элде оған Арындарға я бұныңтарға кездесіп өлтіріп кете ме деп оған Мұшады.

Соңғы жүргендегі алдағы бір орамнан арбалы біреу кез-бес жеткіл жеккен флагона мен үстіндегі киімі извозщик-кеүеңді. Қолденеңдегі кей қамған ол, менен сескенгендегі алғаш күнтеппен бір екі рет тартып қап өте берді, жобасы салып, сияқты...

Агата, тоқта! — дедім мен, дірілдеген дауыспен.

— Не керек? — деді ол атын тежеп.

Агата, мен елден оку ізделп келген баламын... ақ-шығынан, документтерімді жоғалттым... тоңдым... ашықтым...

Кей алқатан келдің? — деп сұрады ол.

Кызылжардың ар жагынан...

Мұнда танысың бар ма сі?

- Торсанның Қазиы дейтін танысым бар еді...

- Білем,— деді извозщик,— бірақ, қызмет істейтін же-рін білем де, пәтерін білмеймін.

Ендеше, агатай, мені бір күнше үйіңізге алып бары-шында, ертең Қазидың қызмет орнын сілтеп жіберіңіз.

— Жарайды, міш арбага! — деді извозщик.

Ол кеңесші кісі екен. Жөн-жобамды толығырақ сұрас-тырып алғаннан кейін:

— «Шпан» дегенді білесің бе? — деп сұрады ол.

— Ол не?

— Ұрылар. Бұл қалада қазір не көп,— панасыз, үйсіз жетім көп. Солар бастарын қосады да, шайке бол ұрлық жасайды: пәтерлерге түседі, қорага жайған кірлерді әкете-ді, базарға барсац қалтаца түседі, дүкендерді де үрлап шыдатпайды. Әздері үйымшыл келеді, бірін-бірі ұстап бер-мейді. Тұнде кездесе қалсац, өзінді де тонап алады...

— Милиция тыйым салмай ма оларға?

— Қайдан салады? Біреу болса, екеу болса, тіпті бес, он бес болса тыйым салар еді. Бұл қалада олардың жүзде-ген тобы жүреді. Оның бәрін аулап қашанғы таусады...

— Қайда мекендейді олар?

— Осы қалада есік, терезесі жоқ, бүлінген, я күйген, кісі тұрмайтын үйлер көп, соларды мекендейді.

— Қыстығұні қалай күн көреді?

— Қай бір күн көрін жариды дейсің. Өлмешінің күні де!..

Одан әрі бұл темада сөйлесуді мен қажет көрmedім, өйткені, мына қалпында «мен солардың бірі бол кетпе-гей ем» деген қауіп туады. Сол ойымды сезгендей, біраз уақыт тым-тырыс отырган извозщик:

— Іздең келген Торсаныңың Қазиы көмектессе жөн-гой, оқуға орналассац дұрыс, егер, орналаса алмасац «есің барда етегінді жап» дегендей, шермаш болмай тұр-ғанда амалдан еліңе қайт. Бұл қалада кесіпсіз тұрсац, амалсыз шермаш боласың,— деді.

Ұмытып барады екем, извозщиктің аты Бексеіт екенін мана сұрап алғам. Бойы үйренгеннен кейін, ол маган үй-ішінде кімдер барын айта бастады.

— Әйелім шала қазақтың қызы еді,— деді ол,— әкесі қазақ, шешесі татар. Одан көрген екі перзентім бар,— бі-реуі — ұл баба, аты Мансұт, бныл гимназияның ал-тынши класында оқыды. Жоңе бір кішкентай бүйра шашым бар, бныл беске шынады, оның түсі басқалау... Әзім бұрын пимокат заводында жұмысшы едім. Былтырдан бері завод жабылды, басқа жұмысқа түсейін десем, депсаулы-ғым кеміндіреп жүр. Сонымен, былтырдан бері осы бір іс-темеген кәсіпті істеп, извозщик болдым. Күн көру керек қой. «Ұрлық қылсац өлесің, шөп жесең қақаласың». Из-

пошың, дегенің де түсімді боп тұрған жоқ. Бейнеті де аз сінс. Құқыны-сөріден тұрып, үйге осы кезде қайту оңай болмісің. Бірақ, жұк көтеруден жеңілдеу. Табысы аз. Шықша жайым шықпа деп, қысқа жіпті құрмеуге әрең келтіріп, қалып-балашы асырап отырған жайым бар, шырағым...

Бексейттің үйі қаланың шығыс жақ шетінде екен. Үй деген: маңайында қора-қосысы жоқ, есігінің алдында ат иши арба ғана сиятын кішкене сарайшығы бар землянка екен. Женгейдің аты Мафтуха боп шықты. Татаршалау жүншін киінген, татаршылаңқырап сөйлейтін адам екен. Маңсұт деген бала сабақтарын оқып отыр екен, үріп ауызга салғандай, аққұба кескінді, талдырмаш денелі, үріккышылау келген бала. Әкесі «Бұйра шаш» деп атаған кішкене семізше қыз біз үйге кіргенде нарттай жанған пішінмен кроватта ұйықтап жатыр екен. Шешесі ас қамдау жабдығында жүргенде, сағынып келген әкесі сырт кімін шешінгенен кейін тұмсығын ғана тигізіп іскейін деп еді, бауа оянып түрегелді. Бұлдіршіндегі бала «пәпә» деп сау-сақтары быртиған семізше білегін соза бергенде, мейірімді әке қолына көтеріп ап, «Бұйра шашын» құшырлана үйді.

Кешікпей алдымызға жайған дастарқанның үстіне, кішірек шөгенге асқан кеспе қойылды. Тауық етінен жасалған бұл кеспе аса дәмді піскен екен. Әрқайсымыздың алдымызға қойылған қаңылтыр тарелкелерге Мафтуха жеңгей кеспені тохтыра құйып берді, біз ішебастадық... Ас үстіндегі менің байқаганым: осы бір іші үйшіктей ғана таптар бөлмелегі торғ жашыңға өз ара бір-біріне деген тәтті мақаббаты...

Бексейт мені ертеңіне «Ақмолашың облыстық Алашорда комитеті» деген мекемеге алып келді. «Комитет» шашындау екі қабат үйде екен: астыңғы кірпіштен қаланған қабатында арақ-шараптардың дүкені, үстіңгі қарағай бөрнөмдерден салынған қабатында «комитет».

Торт-бес бөлмелі «комитеттің» әр бөлмесінде бірер ғана адамшын. Бұл үйге сапырылсып кіріп, шығып жатқан синкім жоқ. Соңдықтан ба, әлде істер қызметтері жоқ па, бармық бөлмелегі комитет адамдары да жайбарақат кеңесеппі, из ара қалжындасып отыр.

Олардың қайсысына жолықсам да, менің сұрағаным Қашшы болды. Біреулері менің үсті-басымға қарайды да, теріс аништың жауап бермейді, енді біреулері:

— Ол кімің еді? — деп сұрайды.

— Тұысым еді, деймін мен, өзімді бұлды көрсету үшін.

Біреулері «тұысым еді» дегенге таңданған кескін білдіреді де, енді біреулері «сендей де тұысы бар екен-ау» дегендей құлш жібереді.

Іс жүргізуілік қызметін атқаратын бір жас жігіттің айтуынша, Қази комитет председателінің орынбасары Ережеп Нұбаевтың кабинетінде отыр. Егер рас болса, Қази онда ұзақ айналады. Кабинетке кірейін десем, іс басқарушы «рұқсат жоқ» деп жібермейді.

Біраzdan кейін сәті түсе қалды. Іс басқарушы әлде немен бөлмеден шыққанда, мен кабинетке сып беріп кіріп кеттім. Алдымнан ғажап картина шыға келді: маган таныс Қазидың қарама-қарсысында танымайтын шоқша қара сақалды, қалың қара мұртты, қара кескінді, кішкене денелі біреу отыр, екеуінің ортасындағы кішірек столға арақ және ол-пұл жеңіл закуска қойылған.

Ойда жоқ біреу кіре бергенде, екеуі де сасып қалған сияқтаанды. Қази столды газетпен қалқалай бергенде, қара сақал тәлтіректей түрегелді де, маstryқтаи өлеусірек көздерімен маган сүзіле қарап, тілі күрмеле, тұтыға сөйлеп:

— Это что за мразь?!¹ — деді.

— Өй, сен қайдан жүрсің? — деді Қази маган жалт қарап.

— Ауылдан.

— Выгони, сволоча!² — деп қара сақал Қазига қолымен мені нұсқады.

— Бар, бала, бар! — деді Қази маган жақындала.

— Сізге келдім мен...

— Ол туралы кейін сөйлесеміз. Мешің пәтеріме бара бер!

— Адрессіз?

— Шыға тұр, жазып берейін.

Кабинеттен шықтым. Бірақ, «кеңседе де кісі арақ ішеді екен-ау!» деп таңдана шықтым. Артышан білсем, Алашорда комитетінің мүшесі Ережен Нұбаев сол екен, атақты алқаголик³ екен оз. Кейін араққа күйін өліпті деп естімін.

Қолыша тілден қатар ұстап шыққан Қази, маган үсына беріп:

¹ Бұл не қылған өміттік?

² Қу, өлексені!..

³ Маскүнем.

Сен біздің ауылдағы Ыбырай хажының Үсқақ, Мұхаметкан деген балаларын білесің ғой? — деп сұрады.

Білем.

Білсең, сол Ыбырай хажының Кәмилә деген қызы, ана жылы ояздың почтабайы Атымтай деген жігітпен шашын кеткен. Артынан Атымтай екеуі айрылып, Сей-саумет деген жігітпен қосылған. Менің пәтерім сол Сей-сауметтің үйінде. Сен мына записканы ал да сонда бар.

Мен жылдамдата мән-жайымды айта бастап ем:

Ол туралы кейін дедім ғой саған,— деді Қази-жан бара берсейші, бар деген соң!..

Балан шыға записканы оқысады «Кәке! — деп жазып-то Қаси, мына бала біздің елден келіпті. Жаманшұбар-сан Сібап, Мұқан деген кісінің баласы. Өткен күз салы барғанымда оқуға келем деген соң, «келсең кел, орна-ластиғармың» деп уәде берген ем. Сол уәдемен келіп қапта. Оны жаинш кейін сөйлесерміз, мен барғанша ас-су берін күте тұратсыз!»

Сей-сауметтің пәтері жатағандау кішірек ағаш үй екен. Дағының қынаны мен ұзагырақ қаққаннан кейін, ар жағынан беру кен аның: білік бойлы, сүйегі томпақтау бетті, шүшірек көзді, көртештеу мұрынды, үстін басқан сиректеу сарының мұріні, қансағай денелі сақа жігіт. Мен сәлем берін үмірмен, ол «кет, кет» деп қеудемнен кейін итермелі де, қақпаны жаба қойды. Мен қақпаны қайта қақпанды.

Ой, танқ жегің келмесе кет, кет деген соң! — деп айырмада ол іш жақтан.

Сей-сауметтің үйі осы ма? — дедім мен.

Онда нең бар еді?

Қалыдан записка әкелдім.

Жінгің дауысы аз саябырлады да, қақпаны қайта аның. Мен записканы ұсындым. Со кезде, ар жақтан «о кім, он?» деген әйел дауысы естілді де, үйдің бұрышынан бері қарай: орта бойлы, толық денелі, сопақтау қызыл шырақшы бетті, үлкен қара көзді, қыр мұрынды, қалың қыстың, көркем әйел шыға келді, үстінде қара барқытпен тысталған, жағасын құндыздатқан тұлкі ішік, басында жұлдашы қара түбіт шәлі, қызығылттау түсті көйлегін тобығына жақындана түсіріп киіпті, аяғында оюлы өзбекше мәсі, оның сыртында жаңа резенде.

О кім, эй? — деді әйел тағы да қақпаға жақындей беріш, маган ит көрген ешкідей одырая қарап.

— Мына бір жігіт,— деді ереке, қылжақтаған кескінмен екі көзі әйелде бол, мені иегімен ғана нұсқап,— сенің інің көрінеді.

— «Кәмиләсі осы екең» деп ойлап, оның аузынан мейірімді бауырмалдық сөз күттім.

— Қойши әрі! — деді әйел иланбағандай, шырайлы кескініне құлқі жүгіртпі, былай да әдемі кескіні құлім-сірегендегі одан да әдемілене түсіп, жымия ашқан аузынан ұзын аппақ тістері көрініп.

— Қази мырза солай деп записка жіберіпті...

— Қетек-ай, не дейді! — деп әйел құлқісін тыйды да, сұлу көзін маган бажыраста бір қарап ап, «кәне, оқышы» деді жігітке. (Артынан білсем, бұл әйел орысша да, қазақша да хат танымайтын сауатсыз адам екен.) Жігіт записканы оқып берді. Әйел: «әй, Қази мырза-ай!» деп таңдаған кескінмен иығын көтерді де қойды.

— Но, бала, жүр үйге,— деді жігіт. Үшеуміз үйге қарай келе жатқанда:

— Сейтахмет же здей сіз боласыз ба? — деп сұрадым мен жігіттен.

— Болсақ болармыз.

— Кәмилә апай осы кісі ғон?

— Енді кім деп ойлап ең?

Алдында басқышы бар үйдің сенегіне кіре бергенде, Кәмилә апай «әй бала, мында кел, мында!» деп мені бастап қараңғылау бір бөлмеге кірді, ішінде ас-су салған ыдыстар, үй ішінің кейбір тозған керексіз жиһаздары тұр, өзі мұздай суық...

— Бала, сырт киімінді осында шеш,— деді Кәмилә.

Ішімде костюмім жоғына қымсынған мен, күпімді шештім де шегеге ілдім.

— Етігінді де шеш,— деді Кәмилә.

— Оны шешпесем қайғеді, апай? — дедім мен.

— Неге?

— Ішінде шұлғаудан басқа дәнеңде жоқ.

Кәмилә менің бас-аягыма дейін таңдана қарап алды да:

— Өзің бұл Омбыга неге келген баласың? — деді.

— Оқуға.

— Оқуға?! Мына түріңмен бе?!

— Оқуды адамның түрі емес, ақылы оқымаң ма, апай? — дедім жәбірленіп.

— Сөзі нығыз! — деп қойды Сентахмет қалжыцды кес-

кимен. Эйел: «О, сорың құрғыр, бейбақ» деп, ернін бір таңсанды да:

— Сонда да етігінді шеш, табаның саэ көрінеді, аяғың одан таза шығар,— деді.

— Жоқ, шешпеймін, апай! — дедім мен.

— Апасы болған соң еркелейді де,— деді Сейтахмет құліп,— «құлан өз қағынан жерімейді» деген. Туысыңдан бесіне жеркенесің, кірсін үйге!

Біз кірген бөлме, іші жылы кухня екен.

— Бала, әне бір жерге отыр! — деді Кәмилә апай, бұрышта тұрған леген мен құманның қасындағы орындықты көрсетіп.

— Асығысы не. Отырам ғой,— дедім мен, ол арага отырғым келмей.

Сейтахмет әйеліне бір, маған бір құлімсірей қарап алды да:

Баяғыда бір ұзатқан қыздың інісі ізден барған екен дейді, сонда, біреулер келіншекке «інің кеп қалды» десе, келіншек, «інім інге кірсін» деген екен дейді, сонда біреу шілдің сенен басқа несі бар» деген екен дейді. Сол айтқандай, қоржыныда төсі болмаған соң інінді менсінбеуге анилдың-ау, сен! — деді.

«О, қойсанышы, қалжыңды,— деді Кәмилә наздана қарап қойын.

Қази мырза бұл балаға ас беріндер деп жазыпты, даир ис бар ма еді? деп сұрады Сейтахмет.

Шоғен түбінде кешеден қалған кеспе болу керек, соны жиляштың берейін, деп Кәмилә терезеде аузы ашық тұрған шойын шоғенді алды да, оты жаңып тұрған пли-тансың үстіне қойды. Ләзде ысыған кеспені Кәмилә қаңылтыр тәрелкеге қүйіп маған ұсынды, татып көрсем шулығып, ашып кетіпті, ауыз тидім де қайтып бердім.

Бауыр санап келген апайдың кекірлігін, күйеуінің қылжақbastығын көргеннен кейін, Қази келгенше олардың қасында отырғым келмей, мен киіндім де, қала аралап кеттім.

Омбы!..

Бірінші Петрдың бұйрығымен, 1716 жылы іргесі қаланған бұл қала, екі жүз жылдың бойында сібірлік қазақтардың экономикалық, әкімшілік және мәдениеттік оргалығы бол келді. Қазақ халқының бірінші просветителі Шоқан Үәлиханов Омбыдағы кадеттік корпусының ұясынан үшқан балапан. Одан кейін де нелер балапандар ұшпады

оның төмөнді-жоғарылы мектептерінен!.. Орыстың көлемі кең, арнасы терең, бейнесі жарқын мәдениет сәулеін сібірлік қазақтарға екі гасыр бойына алғаш таратқан Омбы емес пе!.. Ендеше, оның атын қай қазақ білмейді, қай қазақтың оны көргісі келмейді!..

Омбыны көруге, менің туған елімнің адамдары да құмартатын. Бірақ оның бәріне көру қайда!.. Жүз шақырымдай жердегі ең жақын темір жол станциясына атпен, одан әрі бес жүз шақырымдай жерге поезден жүріп Омбыга баратын күш, революциядан бұрынғы ауылдың кедейіне қайдан кепті!.. Және, неменеге барады ол?.. Саудамен баруға пұлы жоқ... Мұңын айтып баруға, патшаның әкімдері тыңдаі ма оларды!..

Сондықтан, революциядан бұрынғы ауылдан, әсіресе мойны қашық мен туған өлкеден Омбыға не саудагерлер, не әкімшілік қызыметтегі байлар ғана баратын да, кедей шаруалар «барсам-ау!» деген арманмен күн кешетін. Осы қиял, ес білгелі менің де басыма орнаған...

Міне, мен, сол қиял еткен Омбының ішіндемін!.. Ауылмен салыстырғанда — Исаевка шаһардай көрінсе, онымен салыстырғанда Қииташ шаһардай көрінсе, онымен салыстырғанда Қызылжар көремет көрінсе... Омбы одан да көремет сияқтаиды... Мысалы, Омбының сол кездегі ең зор үйі — Омбы темір жолының басқармасы, Қызылжарда жоқ. Қызылжардың ең зор үйі, ол басқарманың қасында, маган түйенің қасындағы қой сияқтанды... Кадеттік корпустың бір орамды түгел алыш түрған төрт қабат үйі ше?.. Қызылжарда ондай үй де жоқ... Өзге биік үйлердің көпшілігі Қызылжар үйлеріне ұқсайды... Тек, олардың саны Қызылжардағылардан көп... Екі-үш қабат үйлер Қызылжардың бірер көшесін ғана бойлай салынып, өзге көшелерде сирек ұшырасса, Омбыда бірнеше көшені бойлай салынған...

Омбының да «Ойқаласы» мен «Дөңқаласы» бар екен, екі қаланы орысша «Ом», қазақша «Омбы» өзені бөледі екен. Бұл өзен бүйірлен барып, қаланың батысын жиектей ағатын Ертіске құяды...

Соның бәрін күн үзүн аралап, Сейтахмет үйіне іңірде оралсам, Қази дем алыш жатыр екен. Тұн ортасы жақындаі оянған ол, ел жайни біраз сұрастырып отырғаннан кейін:

— Мен елге барғанда саяси жағдай бір халде еді, енді бір халде, ол кезде қызылдарға қарсы күштің басым бол

түрган кезі еді, сондықтан Колчак үкіметінің бейілі де кең оюратын. Қазір қызылдар шабуыл жасап, бергі бетте Қазан мен Самарды алғып қойды. Ендігі беті Орал тауы. Колчак үкіметі қазір қолдағы бар қаражатты жаумен құресуге жұмысап жатыр. Омбыда қазақ тілінде мұғалімдер курсы ашылуына рұқсат июнь айында берілген. Колчак үкіметі керекті қаражатты бермек болған. Оқушылар жатақ үймен, стипендиямен қамтамасыз етілмек те. Қазір оның бірі де болмайын деп тұр: жатақхана жоқ, стипендия жоқ, тек қана оқу үйі мен оқытатын мұғалімдер ғана қазына қүшінде болады. Оқушылар өз қаражатына ғана сүйенеді: пәтерді өздері табады, тамақ, киімді өз ақшаларына алады,— деді.

— Онда мен қайтем? — деп сұрадым.

— Қайдам! — деп, Қази біраз үнсіз отырды да,— бұлай деу саған ауыр да болар, бала. Әдейі келген соң, оқымай қайтуың да қыын. Дегенмен қаражатсыз қалай оқисың? Менімше, қиналсаң да елге қайтасың гой деймін,— деді.

— Жоқ, мен қайтпаймын, жұмыс қылсам да оқимын.

— Егер табылса...

— Осынша үлкен Омбыдан тамақ асырарлық жұмыс неғып табылмайды?..

— Ойбой, байғұс бала-ау, білмейсің-ау, әлі ештеңен! «Безработный» дегенді білемісің?

— Жоқ.

— Білмесең, Омбыда тұратын халықтың тең жарасы безработный, то-есте жұмыс таба алмай жүргендер...

— Неге жұмыс жоқ?

— Ған сен түсінбейсің, бала.

— Неге түсінбеймін?

— Оны қой, бала,— деді Қази, сағатына қарап,— мен қызметке кетем. Бұғін осында қон. Ертең курстың директорына алғып барайын, мүмкін бір ретін келтірер.

Кешікпей Қазиға ат келді де, жүріп кетті. Маган апай» бол әлі де жылы қабақ көрсстеген Кәмилә, Қази кеткеннен біраз кейін:

— Бала, жататын боларсың енді,— деді.

— Жатсам жатайын,— дедім мен.

— Ендеше шоланға төсек сап берейін.

— Жоқ, мен онда жатпаймын.

— Неге?

— Суық қорага қамайтын мал емеспін.

— Ойбой, не дейді мынау?! — деп Көмилә тікіленіп келе жатыр еді:

— Тимеші осыған,— деді төргі бөлмeden бері қарай шыға берген Сейтахмет,— өзі бір ағып тұрған тіл мен жақ. Қазиға таныс болған соң дәсінді де, әйтпесе біздің немізге керек бұл? Желкесінен алыш дағаға бір-ақ лақтырмаймыз ба? Бүгінше жастың, осы кухняда. Сасық күзенше шақылдатпай, ертең қуу керек, қайда барса да мейлі.

Көмилә үн-түнсіз төргі бөлмеге кірді де:

— Мә, төсек,— деп тілдей ескі кигіз бен қамыстың ұлпасынан істеген ескілеу жастықты маган қарай лақтырып тастады.

«Мәссекан туыс!.. Мұндай да мейірімсіз туыс болады еken-ay!» — дедім мен ішімнен.

ҚОРА ТАЗАЛАУШЫ

Ертеңіне Қази мені фаэтон арбасына мінгізді де, курстың үйіне алыш барды,— екі қабат, ұзыншау қарагай үй екен.

Курстың бастығы белгілі байшыл-ұлтшыл, кейін революцияға қарсы болған ақын Магжан Жұмабаев боп шықты. Оның 1913 жылы «Шолпан» деген атпен басылған кішкене өлецдер жинағын «Абай» журналына, «Сарыарқа» және «Жас азамат» газеттеріне басылған бірнеше өлецдерін оқығам, өзін көрген жоқлын да. Енді көрсем: үлкендеу қой көзді, дәңгелектеу жүзді, қыр мұрынды, бүйра қара шашты көркем жігіт екен, сақал, мұртын қырады екен.

Қази мен ол «сіз, бізben» аса сыпайы сөйлесіп отырды. Қази менің жайымды Магжанға айта кеп:

— Курс ашыларда жарияланған жағдай мен қазіргі жағдай басқа екенин, өз күшіне сенбесе, қазиадан жәрдем жоқ екенин бұл балага мен айттым. Бірақ, баланың жұмыс қылса да оқығысы келеді. Жобасына қарасам, ептеп ақын болуга да ынтасты бар сияқты. Мен ақын кісі смеспін, өлецниң мәніне сіздерден түсіне алмаймын, дегенмен айтқызған өлецдері маган тои-тоуір көрінеді. Сондықтан да сізге алыш келдім, мүмкін бұдан ақын шығып кетуі! — деді.

— Ә, солай ма, — деп Магжан жымиды да қойды.

— Баға мені жұмысқа орналастыр дейді, — деді Қази, — мен білетін ондағы жер жоқ. Мүмкін, сіз табарсыз, бір лайықты жерді?

— Ойланайық,— деді Мағжан,— мен қазір бір жерге кеткелі отыр ем, тұстен кейін жолықсын, біреулермен ақылласып көрейін.

Тұстен кейін келсем, Мағжан орнында екен.

— Егер, тұргың келсе,— деді ол,— орын таптым,— мәнің тұрған пәтерім — Газизбай деген кісінің үйі. Оның әйелі менің шешемнің сіңдісі. Со кісімен сөйлесіп дворниктің қызметіне ризалассаң алғысы келеді.

— «Дворник» деген не? — деп сұрадым мен.

— Қорақопсыны күту. Жан қиналатын шаруа жоқ: бір аты, бір сиыры ғана бар, соларды жемдеп суарасың, қораларын тазалайсың, шарбақ ішіне қар түссе қүрәйсің. Ертістен атпен барып мұз әкелесің, өзгелері ұсақ-түйек. Мұның бәрі де сені оқуыңдан қалдырмайды, күшіңе ти-мейді.

Жақсы, ризамың,— дедім мен.

Бірақ күн бұрын айтып қояйын, бала,— деді ол,— саған еңбек ақы бермейді, киім-кешек те бермейді, тек, шиетін тамағың мен жатар орныңа ғана ақы алмайды.

Оған да ризамын.

Ендеше,— деп Мағжан Газизбайға хат жазды да, сиргина адресін көрсетіп, қолыма берді,— бірақ,— деді оу, хатты беріп жатып,— есінде болсын, бала, мен сені ая-ғандастың ғана орналастырып отырмын. Бұған уәде беріп, ортақ қинақасаң жарамайды. Ұятты кісі ол. Күн бұрын онда да, ретім келмейді десең барма. Барсаң, айтқандарын ренжіттің истанған бол.

Жақсы, ренжіттің, дедім мен.

Мағжан көрсеткен запискам ғазизбайдың үйін іздел таптым. Қең көлемді қорасы тақтаймен қоршалған, тәрт бұлмелі қарагай үй екен. Қорада ат пен сиырдың және отынның сарайы бар.

Газизбай деген, бетіне шие шыққандай қүрең-қызыл кісі екен. Қемірдей қара сақалы мен мұрттарының қылтаңдары бір-бірінен үрке, ыдырай шығыпты. Еті қызыл, кішірек қара көзі үнемі жасаурап, жиегі былшиқтанып жүреді екен. Домалақтау мұронының ұшы да белеуленген қызыл қүрең. Әйелі Фатима төсек тартып жататын туберкулез ауру екен, басын әрең көтереді, демін ентігіл әрең алады, қинала жөтеледі, еттері бітіп, салдыраған сүйектері ғана қалған.

Ерлі-байлы екеуінің ортасындағы жалғыз бала — Газиза атты он алты, он жеті жастагы қыз. Бойының шарға-

лығы болмаса, бет пернесі көркем екен, әсіресе екі бұрым ғып өрген қолаң шаштары тірсегіне тиіп, талдырмаштау деңесін ерекше көріктендіріп тұрады. Қыз «Вардинская женская гимназия» аталатын орысша школаның жетінші класында оқиды екен. «Жас азамат» газетінде басылған Мағжанның «Ғазизага» деген өлеңін Торсан үйінде оқығам. Сол Ғазиза осы бол шықты.

Бұл үйде Маруся атты қызметкер казак-орыс әйел тұрады екен, жаңа шамасы сол кезде жиырмалағда, биік сымбатты деңелі, кішірек сұлу бетті, желкесінен түнейтін ұзын алтын шашты, кеңірек көгілдір көзді, қыр мұрынды, ете көркем әйел.

Ғазизбай мені көңілді кескінмен қарсы алды. Оның сөздері татарша мен қазақшаның аралығынан шығады екен. Бір сөздің өзін, сол сэтте, кейде қазақшылап, кейде татаршалап айтып жібереді, мысалы, «істі баштайық» деп тұрып, «ішіні бастайық» деп, немесе «існі баслайық» деп шатастыра сөйлейді...

— «Қош келдің!» деп қарсы алған ол, мені әп-сэтте барлық шаруасымен таныстырып шықты. Оның екі малы бар екен: біреуі — белі қайқаңдау, арғымақ қарагер бие, аты Люкс; енді бірі — бір мүйізі жоғары, бір мүйізі төмен қараган, шолақ қүйрек тарғыл сиыр. Олардан басқа, бұл қорада бір жақ құлагы мен шекесі гана қара, өңге деңесі ақ, кәрілеу ит бар. Ол мені алғаш көргенде шабаланып үрді де, қораны аралап шыққанша үйір боп алды. Аты Бопсик. Іші бос тұрган бір сарайға. Ғазизбайдың айтуыша, қысқа қарай саудамен жиналатын терілер үйіледі...

Ғазизбайдың мінезі қызық екен. Дыбырлап асығыс сөйлейтін ол, шаруа жайын маған аз уақытта айтып болды. Сонша ашық сөздің ішінде маған тек қаңа көмекі болғаны, Ғазизбайдың бір сэтте:

— Малай, атқа мінгзи кіні олай да жүрәләр, былай да юрәләр, андайнина сақ буларға кирәк, айтмасқа кирәк, бір кімгә да,— деді.

«О не сөз?» деп ойлан қалдым да, жата-жастана білермін деп сұрагам жоқ.

Бастапқы күндері бұл үйдің жұмысы маған оншалық ауыр болған жоқ. Таң біліне тұрам да, сиырды қора ішіндеңі құдықтан суарып, шөп салам. Одан кейін шанаға атты жегіп Ертістен мұз алып қайтам. Одан келе қораны тазалаймын. Бұның бәрі оңай.

Тек, бір гана қыны — Ғазизаның сабагы да, менің сабагым да тацертеңгі тогызда басталады. Алыс жердегі гимназияга Ғазиза атпен гана барады. Мен кошева шанаға атты жегем де Ғазизаны мезгілінде оқуына апарып тастап, қайтып кеп атты дөғарып, отқа қойып, сабаққа содан кейін гана барам. Ол арада алғашқы бір сабақ өтіп кетеді.

Оқудан Ғазиза да, мен де кешкі сағат төртте шығамыз. Бірақ, Ғазиза жаяу қайтпайды. Оны ат жегіп алып қайту керек. Сондықтан, мен соңғы бір сабақты тастанымын да, үйге кеп ат жегіп, Ғазизаны алып қайтам. Қалған сабағымды конспект жазып алған жолдастарымнан көшіріп, түнде оқып қоям.

Ұмытпасам, курста бізге берілетін сабақтардың саны он: қазақ тілі, орыс тілі, география, есеп, жаратылыс, педагогика, тарих, дін сабағы, ән-күй (пение), гимнастика. Бұлардың ішінен ән-күйді ғана орыс мұғалімі оқытады, өзгелерін қазақтар оқытады. Мағжанның оқытатындары: қазақ тілі, педагогика, тарих және дін сабағы. Соңғы сабақ намаз шарттарын үйренгенмен кейін, класта Мағжанға үй-үш намаз оқумен аяқталып жүрді. Тарихтан оның оқытанияны ескі дәуір. Ед алғаш біз Египеттің, одан кейін Грекия, одан кейін Римнің тарихын өттік. Бұл сабақтардың қалсақша конспектілерін жазғанда мен Мағжанның үткіншіліктерін алдым: кешкі уақыттарда ол мені өз комінатасына шакырып алды да, диванға қисайып жатып, оның шаштаптағы тексті маган қазақша диктовать етеді. **Мен оның алғандарын краб арнайтымен жазып отырамын және төс жавам.** Оның оқушыларға «көшіріп алындар» дәп берегін конспектісі осы мен жазғандар. Сол қыста мен диктовкамен екі-үш қалың кітапты жазып шыққан сияқтымын. Оның маган пайдасы да болды, мен тарих сабағынде жақсы білетіндердің қатарында жүрдім. Мақтанғаным смес, өзге сабақтан да жаман болған жоқпын. Сол қыста оның атаулының орыс тілі мен гимнастикадан басқасының «бестік баллға» бердім.

Егер, оқу осылай бара берсе, менің көңілімде ешбір мұлдағы болатын түрі жоқ. Сабаққа да, жұмысқа да үлгерем. Бірақ, маган бұл «рахатты» әлдене «күш» көпсінгендегі-ақ, қыс ортасы ауа, берекем кете бастады.

Қырсық Мағжанның маган көзқарасы бұзылуудан бастады.

Менің өлең жазагынымды Қазидан естіген ол, Ғазизбай үйіне барғаннан аз күн кейін, одаша кеңесіп отырып,

өлеңді қайда және қалай жазып жүргенмілі сұрап алды да:

— Кәне, әкел, өлең жазып жүрген кінешкеңді, оқып көрейік! — деді.

Менде жағыз ғона кінешке болушы еді, ол — біздің елде ауылнай болған Машкітің түндік басынан қазыналық шығын жинағанда берегін киитанциясының түбірі: қалыңдығы екі смідей, соң жақ бетінде таспен басылған және қолдан жазылған распискалар, оң жақ беті ақ, қағаздары аса сапалы және қалың, сырты қалың қатырмамен тысталған, түбі қалың шүберек, жалпақтығы дәптердің жартысынан аз-ақ артық, ұзындығы екі дәптердей. Менің өлең жазатынымды көрген және көбін оқытып көріп ұнатқан Машкік, «бұдан былай осыған жазып жүр» деп бұл кінешкені сүйіга берген. Хат білгеннен бастап, Омбыға келгенге дейін мен жазған өлеңдердің бәрі осы кінешкенің ішінде. Осы кінешкені мен Мағжанға, өз бөлмемдегі жуырда сатып алған кішкене қобдишамнан алып келдім, ол оқи бастады.

Менің өлеңдерім үш жүйеге бөлінеді: бірі — бозбала кезімде қыздарға шыгарған өлеңдерім және әркімдермен айтыстарым. Бұл өлеңдерімді оқып шыққан Мағжан, «жақсы екен» деп мақтады.

Екінші жүйелі өлеңдерде мен ауылдағы кедейлер мен жалышылардың байлардан көретін қорлығын көбірек жазған екем. Олардың көпшілігін «сұрғылат өмірді сипаттап көрегі не?» деп Мағжан ұнатпады.

Үшінші жүйелі өлеңдерім,— ауылдан шығып Қызылжарға, одан Омбыға келгенде көрген-білгендерімді сипаттайтын еді. Бұл өлеңдерді басынан ұнатпаған көзбен оқыған Мағжан, түгел қарап шыққаннан кейін, өзіне өзі:

— Қарай гөр, қайда беттеуін! — деп бір қойды да.

— Орыс әдебиетін оқымысың сен? — деп сұрады.

— Жоқ.— дедім мен.

— Неге? — деді ол.

— Хатын да білмеймін, тілін де білмеймін.

— Мен сені, Максим Горькийді оқыған екен деп ойлағам.

— Ол кім?

— Естіген жоқсың ба.

— Жоқ.

— Ә-ә...

— О не қылған кісі? — дедім мен, көңіл беле ғап...

— Орыстың бір жазушысы, ылғы бояқтардың өмірін жазатын.

Босың деген кімдер?

Сен сияқты қүнін көре алмай қаңғырып жүргендер!..

Не десіз?! — дедім мен орнынан ұша тұрып, мына сөзді өзіме қорлау көргендей, намыстанип кетіп,— қаңғырыш қайда бардым мен?..

Тері, түсім бұзылып кеткен болу керек, мені тыштаныптысы келгендей, Мағжан өтірік жымиды да:

- Оған неге намыстандың? Бояуызы жоқ сөз оның, қазақтың «жоқ-жітік» деген сөзі сияқты. Жоқшылық көріп жүргенің өтірік пе?

- Бірақ мен ешкімнен әлі қайыр сұраған жоқпыш.

- Горькийдің геройлары да қайыр сұрамайды, олар да өздерінше, кісіге қеудесін бастырмайтын тәкаппар-шар...— деді Мағжан, тағы да құлғен бол.

- Сізден мен, мені басқамен өлшеп емес, өзіммен өлшеп бағалауыңды өтінем! — дедім мен.

- Солай ма?! — деп Мағжан қөздерін жоғары бір тоңкеріп қойды да,— мен саған ақыл берейін, бала,— деді.

Айтаңыз! — дедім мен.

Тұрасын айтқанда, бұл өлеңдерің, қазір жасап отырған үкіметті түп-тура жамандау...

Нете?! дедім мен,— үкімет туралы бір ауыз да ~~сөз жоқ қой мұнда?~~

Ол қуалық болмайды. Сенің өлеңдеріңде қарағанда, ~~пұнада да жаман, қалада да жаман, темір жолда да жаман, ғашалы, - жақсы - не?~~

- Жоқ жақсынан қалай сипаттаймыз? — дедім мен...

- Бұл соғынцۇ аты не екенин білесің бе?

Нетe?

«Кон-тр-р-ре-вол-лю-ция!..» Түсінемісің, бұл сөзге? Түсінім!

Дұрыс на, менің сөзім?

Бұрыс деуге бата алмай:

Түсінім, Маке, сөзіңізге,— дедім мен,— саяси сөз топ ол, «революцияга қарсы» деген сөз ғой. Не істедім мен, революцияга қарсы бол? Ешбір үкімет туралы бір ауыз сөз де жоқ қой, мұнда? Бұл — көргенді көрген қалпында тана айту ғой?..

Көргенің бәрін көрдім дей беруге болмайды,— деді Мағжан,— қазақтың «көрдім деген көп сөз, көрмедім деген бір сөз» деген мақалын естіп пе ең?

— Естідім.

— «Үндемеген үйдеги пәндерден құтылады» деген мақалын ше?

— Естідім.

— «Тек жүрсөң тоқ жүрсөң» деген мақалын ше?

— Оны да естідім.

— Естісөң, аузыңды басып тек жүр! «Тышқан інге кіре алмаң жүрін, құнғына қалжуыр байлайды» дегендегі, саясат не керек?

— Қайда, ол саясатым?

— Бұл өлеңдеріңшің бәрі, барып тұрған саясат. Жаңым ашын айтам: біріншіден — бұл өлеңдеріңді менен басқа жап адамға көрсетпе!.. Көрген біреу-міреу үкіметтің құлагына шалдырыды бар ғой,— мұрдем кетесің, көзің абақтыда жылтырайды, ешкімнің көзіне түспеу үшін, бұл өлеңдеріңді жағып жібер!..

— Кінешкедегі өзге өлеңдерімді қайтем? — дедім мен қулаңған бол.

Оларды көшіріп ал! — деді Мағжан, менің қулаңұымды аңғармагандай, екінші аитарым — мұндаң өлеңді жазуга сінді әуестенбей!..

— Не көрсек те үндемейміз бе, сонда?

— Қайымдаста сен! — деді Мағжан, бүйіра сөйлеген дауыспен, — пайдалы сөзді үқ.

— Өлең жазба дейісіз бе, сонда?

— Жаз, бірақ өтімді өлеңді жаз!..

— Қандай өлең өтімді болады?

— Мысалы, махабbat туралы өлең. Қандай жақсы, ондай өлеңдерің!.. Сондайларды көп жазу керек!..

— Ондай өлең жазу үшін, біреулерді сую керек қой?

— Сүйсөң, сүй! — деді Мағжан, менің сөзімді қызық көргендей, сақылдай құліп,— кім тоқтатады сені?

— Ойынды қоя тұрайық, — деді Мағжан құлқісін тез тыйып, салмақты дауыспен, махабbat әркімнің жеке басының ісі. Қоңтің ісі де бар. Мысалы, біздің қазақ халқы революциядан бұрын қорлықта келген еді. Революциядан кейін қазақ боғандық амын, өзіне тәуелді «Алашорда» атты отау тікті. Әзірge ол отаудың алдында малы, үйінде жасауы жоғы рас. Бірақ оған «Алаш» айыпты емес, заман айыпты...

«Қай заман?» деги қаша жаздаған, мен үнімді өшіре қойдым. Манаң бері қызылғына қарағанда, егер мен, Алашорданың соралығы турамы көрген-білгенимді айтсам, «тура тәбелесер, әйтпесе абақтыға өз қолынан апа-

тәнни салар» деп ойладым, сондықтан не айтса да үндемей тиңдатуға бекідім.

Бірақ, бұл заман, бұлай түнеріп тұра бермейді,— әді Магжан,— бүгін болмағанмен, ертең түзеледі. Алашордаң тілегі сонда қабылданады, сонда ғана ол, өз қотырын үшін қаситын ел болады...

Одан әрі Магжан «Алаш» автономиясының өркендеуі тұрамы әздене бір қиялдарын айттып кетті...

Бұл сөздердің біреуіне де мен қосылмай, үнсіз тұнисынан ғынаңдаым да отырдым.

Міне, шын қазақтың деген ақын осылар туралы жаңу көрек! — деп бітірді ол сөзін.

Менің ұғымымда, өз жаңыңды тербетпеген нәрсе тұрамы жазуга болмайды. Ендеше, ешбір қылышымен жаңымды үшіншінегін Алашорданы мен қалай мақтаймын, сондықтан Магжанға қарсы сөз айтпаганмен, ішімнен: «оттай тиң, мақтасаң өзің мақта, жақсылығын көрмей мен оны мақтап алмаспыш» деп қойдым.

«Осының өзі қалай жазады екен?» деген оймен, менің Магжан өлеңдерімен танысқым келді. Менің бұл өтінішомді ол қарсы алғып, боспаға жарияламаған өлеңдерінің сиқансысын менен жасырған жоқ, ара-тұра маган өз өлеңдерін де оқып қояды. Ол махабbat туралы көп жазады екен, ондай өлеңдері маган үнайды, ал саяси темаға жазған өлеңдері үшаманды, ойткепі олар Колчак пен Алашорданға мақтауға арналады, ондай өлеңдерін оқығанда, сыртқы тиңдер бермегенмен, шілтін тұжырымының қоям.

Шіл үні кешкес, мешімек оңаша шай ішін отырып, Магжан -Жауынгер жыры- деген өлеңін оқыды да пікір сұрапта. Өлеңнің мағмұны, қазаққа Колчакты мақтау, Советке қарсы құрессе шақыру. Екеуміз осы тақырыпта айттысып қалдымқ: Колчакты ол мақтады, мен жамандадым. Қызыбақыма түсін кетіп, мен Алашорданың сорлылығын да айттып қонашын. Магжан оған қатты ашуланды да, бел-күшке сан.

Догар, бұл ойыңды!.. Егер докармасаң курста бір күн де тұрмайсың. Жай құтылсаң жарайды, одан да жамандың көресің! — деді.

Мен қорқып кеттім де, ондай сөзді қайталамауга «уәде» бердім. Содан кейін, Магжан маган өлеңдерін көрсетпейтін де болды, бұрынғыдай жылы үшырамайтын да болды.

«Жұт жеті ағайынды» дегендей, «қырсыққа қырсық» үштаса түсті. Бір зор қырсық — қақаған қыс. Жаңа жыл-

дың басына шейін қоңырып, май тоңғысыз жылы боп тұрған ауа райы, қыс ортасы ауа қағынды. Теріскейге шығып қатайып алған жел, бетін ол жақтан бұруды мұлдем қойды. Күн сайын төпеп қар жауып, алай-дүлей бораннан кәз ашылмады. Газизбайдың кең ауласына түскен қарды күремейін десем, тау-тау боп үйлген күртік қора түгіл үнді де көміп кететін. Қарды олай басындырмау үшін таң қараңғысына тұру керек те, сабаққа дейін шаңалап тасып дағаға төгу керек. Сабақтан орала тағы да сол жұмысқа кірісіп, қалжырагаша жұру керек. Сонда да жота-жота боп үйлген күртіктердің мұртын сындыруға бір кісі мен бір ат түгіл, ондаган кісі мен ондаган аттың шамасы келер емес... Қарын алыш болдым деген жеріне, үйитқи соққан боран әп-сэтте тағы да толтырады да тастайды... Бұл бір қырсық...

Екінші қырсық – Газизбайдың өзі. Оның әйелі Фатима бұл кезде өлген. Әйелішің қүйігі ме, әлде ежелгі дағдысы ма, құндіз сауда-саттық жұмысымен жүретін ол, кешке атты жеккізіп алды да, алдына мені мінгізіп сейілге шығады. Ал дегеніміз жоғарыда аталған Люкс. Ол осы қаладагы атаққа шыққан екі желгіш жылқының біреуі, екіншісі Вихрь аталатын аргымақ көк айғыр. Ол кезде, Омбыда түн мезгілінде үлкен көшені бойлап аттардың желісін салыстыру әдеті бар екен. Осы жарысқа түскен Люкс пен Вихрь өзге талай ірсәктардың (рысак) ешқайсысын маңайлатпайды, екеуі өз ара алма-кезек озып жүреді.

Люкске тікшілдеу ғана, артына бір кісі, алдына бір кісі сиятын жетегі ұзын шана жегіледі. Жарыстың алғашқы қүндерінде божыны Газизбайдың өзі үстап жүрді. Атты қатты, не орта саябыр желгізер үақытта қолға кие қоятын божының түйіншектері бар. Люкс басын неғұрлым қатты тартсаң, согұрлым екпіндей желеді. Ақырын тартсаң, айдасан да шоқаңтап желе алмайды. Егер, сірестіре тартсаң, ілгері созған екі қолынды, қарынды талдыра сірестіріп, деңектен үшады да отырады. Ол кездегі үшқырлығы тымықтан жел тұргызып, көз жасынды парлатып жібереді... Аттың божыны осылай үстауды үйретіп алғаннан кейін, Газизбай қызыба-қызы басталғанда бар даусымен: «ха-и-и-ит!» деп ақырып қалады.

Люксты біраз жарыстырып, түн ортасы ауган кезде, Газизбай «Алтын мүйіз» («Золотой рог») аталатын ресторанға барады да, гамақ және арақ ішеді. Кейде үзақ отырып қалады... Ол шыққаша мен Люксты ерсілі-қарсылы

ліндатып, «ағаш құдайдай» қаңиям да жүрем. Кейде аяэ қысып, мұздал та кетем, бетім, аяқ-қолдарым да домбырады, бірақ амал қанша!..

Кейбір күндері ресторанның өлердей мас боп шыққан Газизбайды ресторан адамдары шанаға сүйреп әкеп мінгізеді... Ал, кей күндері ол, рестораннан қызып алғанинан кейін, айдал отырып «Қызыл шамға» барады. Қалада әйелдердің арын сататын осындаи «үй» болатын сүмдышты мен Газизбайдың жүрісінен гана белдім... Газизбай ол «үйге» кейде көп, кейде аз аялдайды, бірақ еш уақытта қонып қалмайды... Оның осындаи «серуендеуішін» кейде біз таң бозала қайтамыз...

Үшінші қырсық — Газиза. Маган алғашқы кезде момындау, ұялақтау көрінген бұл жас қызы кейін, әсіресе әкесі Омбыдан жолаушылап кеткен кездерде байқасам жіліттерге үйір. Оның әсіресе құмартатыны, Мажжаның:

«Айтпақшы қасымызда бар гой граф!
Отыр гой сұлу мұртын сыдаң, бұрап,
Сұлудың біз білмейгін сырды болса,
Алайық біразырақ содан сұрап»,—

деп, және сол өлеңде:

Графтай адад көңіл адам сирек,
Айта ма сұлуға ол сөзді түйреп,—

деп сиқақтаңқырай өлең шығаратын жігіті. Қазақтың аталақты бір байының мырзасы боп өскен бұл жігіт:

«Елден шығып Омбыға келгеннен соң,
Құмар боп көтеруге граф атын»,—

өзін үнемі қазақтан шыққан ақсүйек көрсету әрекетінде жүреді. Орысша гимназия бітіріп, Ауыл шаруашылық институтына түскен ол, неге екенін кім білсін, кавказ модылығын офицерше кінінеді. Өзі қияппатты көркем де жігіт. оның үстіне барып тұрган джентльмен, әрі танцов.

Графтың осы сипаттары тартады гой деймін, Газизаның оған ғашықтығы, Онегинге ғашық болған Татьяна сияқты. Газиза да Татьяна құсан, талай түндерді тәтті қиялмен өткізетін сияқты, онысы графқа мен арқылы жіберетін хаттарынан көрінеді. Орысшаны шала білген мен, конверктек

· Қазір жасамыс адам бол пенсияда жүрген бұл кісінің кім екенділік жаисырышын» ашпайық.

жауып берген хатты ашам да, орысша сұлу почеркпен жазылған сөздерді түгел үқпагашмен, жобасын аңғарам... Графтан қайтатын жауапты да сөйтем... Кейде, жауаптасудың аяғы Люкспен түнде серуендеуге шығуна соғады... Бұл, әрине, Газизбайдың үйде жоқ кезі... Олар да Люксты біраz жарысқа салады да, «Алтын мүйізге» келеді...

Граф пен Газизаның бұл сүйіспеншілік қарым-қатынастары маган қызық көрінеді де, араларында хат тасуға да, серуенге шығуга да ерінбеймін. Мені қинайтын бұл емес, Мағжаниң қыспағы. Сөз әлпетіне қарағанда, ол да Газизаға гашық сияқты. Тегі, оның ойы, осы бір «балапанды» қолында өсіріп, болашақта бақыт құсы ғып ұстамақ. Сондай мәпелеп жүргенін граф сияқты әлдекім қағып кетсе, оған, әрине батады... Шынында да солай. Ол граф пен Газиза арасында махабbat барын сезеді де, «не білесің?» деп мені қинайды... Газиза «Мағжан ағайға сездірмө!» деп бұйырады... Екі оттың ортасында кебеп боп мен жүрем... Кейде Мағжан шынымды еріксіз айтқызады... Бұның арты «тастаған шоқпар сорлыға тиедіге» соға ма деп қорқам...

Төртінші қырсық — Маруся. Газизбайдың үйіне тұра келе байқасам, бұл сұлу келіншекпен Мағжан көңілдес. «Жалшыға да жалшы керек» дегендей, Мағжанға бауыр басып алған Маруся, бұл үйдің отын жағу, күлін тегу, сұян әкелу, тіпті, үйін жуу сияқты қызметкер әйелдің мойныңдағы жұмыстардың бәрін маган артпақшы болады, менің оған көнгім келмейді... Осыдан Маруся екеуміздің арамызда қырғи-қабақтық басталады...

Біз бетіміз ашыла келе бір-бірімізді «собака», «сука» деген сияқты тұрпайы сөздермен де тілдеуге айналдық. Оған мен қынжыла қоймас ем, егер Марусямен екеуіміздің арамызға Мағжан араласпаса... Тегі, Маруся шағыстырадығой деймін, мен Марусямен араздасқаннан кейін Мағжан күн санаң тіпті салқындай бастады. Байқаймын: жүріс-тұрысымының, қылышымының көбін ұнатпайды, байланыса береді, кейде ұрсарманға дейін барып, қатаң сөздер айтады... Марусямен араздасқанға дейін, көретің рахатымның біреуі,— түнде қызметтен қайтқан Мағжанмен бірге отырып шай ішу еді. Марусямен араздасқаннан кейін, бұл тәтті шайдан мен айырылдым.

Мұндаидай жағдайда, Газизбайдың үйінде тұруға, әрине, болмайды. Не істеу керек? Кімге ақылдасу керек?..

Курста менімен көңілдестеу үш жігіт болушы еді: біреуі, менен жеті-сегіз жас үлкен, шыққан тегі Екібастұз шахта-

Со мың жұмыскері, кейін Қарағанды өндірісінде тау-кенінің ишесі болып жүріп, соңғы кезде сырқаты арқылы пени-
шар шыққан қарт коммунист Балабек Құндақбаев; екін-
шіл — Негметолла Нұргалиев дейтін татар жігіті, бірақ
әвең арасында өскендіктен қазақша таза сөйлейді, қазір
шамаша сүббетінде сіңген қарт мұғалім; үшіншісі — Дәрмен
Алғаш дейтін жігіт. Ол — қазіргі Қостанай облысының
Урдашті ауданынан шыққан адам еді, курсан-
тардың арасында оқытайтық та, саған қарожат жинап бер-

ди.

Со олеңдік жазып жүреңдік еой,— деді Негметолла,—
балабек шаршынан баяндан олеңдік жазып әкел. Біз курсант-
тардың арасында оқытайтық та, саған қарожат жинап бер-

ди.

Менің олеңдер жинағымның 1936 жылы шыққан бі-
рнеші замандасты «Зарыгу» атты өлең сонда жазылып, курсант-
тардың арасында оқылды. Одан жүрек жалғарлық еш нәр-
се жинала қоймады. Ол сәтсіздікке қатты кейіген Дәрмен,
маған салғынан қайтын кетуді ұсынып-еді:

— Болшайды ол,— деді Балабек.— Не қыншылық да
болса да шыдан, оқуды тастамау керек. Біз тұратын пәтер-
дің көзін! Жаңбыршы, энеугүні «бізге де қора-қопсыны та-
сапталған қоюбаша керек» деп отыр еді, бүгін сөйлесейін,
жасынан хабарлайын.

Ертеңде Балабек «қуашын» хабар әкелді. Жаңбыршы
риваласынты. Осы жайды айтты Магжаннан ұлықсат сұ-
рап см. ода

— Басында лігнадым ба саған, түбінде бұлтақтар бол-
саң қоюбаша деп? Сағаң сенбегенде Ғазиәбай кісі тауып ала-
ттын еді. Енді, қыс ортасында қайдан табады? Біреуді ал-
ладап тақыр мұзға отырғызыады деген осы. Егер, бұлай кете-
тін болсаң, онда біржола курсан да кет! — деп, жатты да
кейіді.

— Сіз оқыған азаматсыз,— дедім мен Магжанға,— оған
қоса ақынсыз. Менің де әдебиетке талабым барын білесіз.
Сондықтан, маған мұнша мейірімсіз болмаңыз. Бұл үйден
кетуге рұқсат етіңіз. Оқудан шығармаңыз!

Ақыры, Магжанды көндіріп, Жаңбыршының үйіне кел-
дім. Жаңбыршы деген ұсақ қана саудасы бар, жасы алпыс-
тарды алқымдаған, сары буырыл сақалды кісі екен, әйелі
(атын ұмыттым) отыздар шамасындаған. Ғайныш атты,

со кездे ои екі, ои үшке көмеги гимназияда оқитын көркемше жағыз қызы бар.

Газизбаймен салыстырылғанда Жаңбыршы үйінің жұмысы әлдекайда жеңіл болып шықты. Оның қарамағында жағыз ғана сиыр бар. Тұратын үші Жексембай дейтін атекті миллионердің көрасындагы флигель. Барақ сияқтандырып шұбалта салған бұл флигельде әлденеше семья тұрады. Қорап ішін олар бөнісеге келгенде, Жаңбыршыға алақанның аясындаған жер гиеді, оны тазалау маған түк те емес. Суды алыстан экелмейміз, құдық қораның ішінде... Бұл үйдің тамагы да тоқ, әрі отыр, бері отыры» да жоқ... Әйелі жас болғанмен, қылатың-сұлтыңсыз нысапты адам.

Жаңбыршы үйінде сабак бұрынғыдан әлдекайда көңілді етті. Мұнда оқу үшін қанша уақыт керек қылсаң да бар. Және мұнда менің курстас серіктерім тұрады да, сабакты бәріміз жиналып пысықтағандықтан, қонымы күшіне түсті.

Мен енді курсаты ән-күй және әдебиет үйірмелеріне жазылып, үздіксіз қатынасатын болым, театрға жүре бастадым. Тек қана қорланатыным--киімдерім. Елден не киіммен келгеним белгілі. Газизбай тозығы жеткен костюмін беріп еді, шығып кеттің дең ерегісін алып қалды. Жаңбыршы үйіне келе, арзан қол ескі қамзол шалбарды әрсің құрастырудым. Дәрмен жамау кірген пальтосын берді. Кожайымның баражолқадан солдаттың көнетоз көйлек-дамбалын әперді. Аяғымда Магжан берген жамаулы бәтеңке. Бар киімім осы... Курсанттар ішінде ең сорлы киінетін меммін, бірақ, оған амал қанша!..

Әлі есімде, ескі кек шұғадан тігілген шалбардың әлденеше сөгіліп тігілген ауын құрастыра алмай, оңаша бір болмеде азаптанып отыр ем, Гайныш кеп есік қақты да:

-- Сабит ағай, сізді бір туысқаныңыз ізден келді, тыста шақырып тұр, - деді.

Шалбарды шекемге келтіре алман, туысымға сағаттан артық үақыт көріне аумаганым той. Мені құтіп шыдамынан айрылған туысымның озі келді. Ол, қазіргі философияғының мұғалімі Үміт Балқашев екен. Мен оны бұрын естіген де, білген де жоқшын. Сұрастыра келсем, руы біздің Керейдің ішінде Шагалақ екен. Соңғы екі жылда Троицкі қаласында «Вазифа» атты татар медресесінде оқиды екен. Жуырда оқулары жабылып, Омбыға оқу ниетімен кепті. Оның айтудынша, ар жақтаң Қызыл Армия Орал тауыча кіріп қалған да, Колчак үкіметі Оралға маңайлас қалалардың бәріндегі оқу орындарын таратқан.

«Вазифада» оқушыларға белгілі Баймағамбет Ізтөлин де бар. Ол жолда Петухово станциясынан түсіпті де, еліне кетіпті. Үміт мені Баймағамбеттен алған адресіммен тауыпты. Ол екеуіміз хат жазысып тұратынбыз. «Құрметті Сәбит,— деп жазыпты Баймағамбет, Үміттен жіберген запискасында,— қынышылықпен оқып жүргеніңдің бәрін жазған хатынан білем ғой. Мүмкіндігі болғанша оқудан айрылмау керек. Қазақта мақал бар ғой, «сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар үтқа» деген. Сенің де сарғайып күткен жақсылығың көп ұзамай көрінер. Өзгесін Үміттен сұрасың».

Үмітке «бұл не сөз?» десем:

— Қызылдардың бері беттеп келе жатқанын жұмбақтал айтқаны да. Совет үкіметі орнаса, көзіңнің ашылатыны рас,— дейді.

Бұл кезде де сөзге сараң Үміт, ол кезде де сараң. Қызылдар жайын шүқшия сұрағаныма ол желпендемей, өзіне тәуелді жымысқы құлығына сап.

— Не боларын тұрмыстың өзі көрсетпей ме, несіне асығасың.— дейді.

Мен аңқылдақтық дағдылмен, Колчак пен Алашорданан күдер үзгендігімді айтсан:

— Асықпа,— дейді Үміт қоңқақ үзын мұрнын тарғып, қою қасын қимылдатып қойып,— қырқына шыдаған соң, қырымқ біріне де шыда!..

Үміт оқуга орналаса алмай еліне қайтып кетті. Мен қалып қоңдым. Колым бос кезде мен баяғы Бексеіт ізвозшынан пен теміржолшы Қадырдың үйлерінс барып жүрем. Олар маган болса асмы, болмаса түсін береді» дегендей, тұмсқандық шырай көрсетеді.

· КӘПІР-АЙ ·

Колчак үкіметі Россиядағы революцияға қарсы құштердиң ішінде өзін ең бас күш көріп, 1919 жылдың басында Москвага шабуыл жасауға жиналғаны тарихи документтерден мәлім. Бұл жиналудың қарқыны, Колчак үкіметінің орталығы болған Омбыда ерекше байқалды. Үкіметтің тілі «Заря» газетінің хабарларына қарағанда, Совет үкіметін Кавказ жақтан да, Украина жақтан да, Солтүстік жақтан да Антантаның жәрдемімен Ақ армиялар қысып келеді, енді Сібір жақтан мықты бір шабуыл жасалса, Совет үкіметі біржола тұншықпақ. Осы әрекетті жүзеге асыру үшін Колчак үкіметі қаражат жинау жөнінде де, әскер жинау же-

нінде де бүйрық үстіне бүйрық беріп жатады. Бұл бүйрықтарда Колчак «Верховный правитель и верховный главнокомандующий всеми сухопутными и морскими вооруженными силами России» деп қол қояды.

Колчак газеттерінің қиқуына Алашорда газеттері де қалыспайды. «Сарыарқа» газетінің хабарлауынша, Батыс Қазақстанда «Ойыл полкы» деген атпен құрылған, Тортайда. Семейде және Жетісуда құрылған Алашорда әскери бөлімшелері де «Большевиктерді қырып жатыр». Газет, есіресе Жетісу жақта большевиктермен соғысып жүрген «Торыала атты Алаш полкы» дегенді ерекше мақтайды...

Бұның босқа көпіру екенін, көшеде кім көрінген айтЫП жүреді... Колчак туралы да жүрттың сөзі солай. «Егер,— деседі олар.— Колчактың беті соншалық жүріп тұrsa, тынысы осынша неге тарылады?.. Алым-салықтан елге дем алдыrmайтын болдығой бұл!.. Әкімдері де қол күш жұмсаپ елді қырып барады... Күйіп тұрган қымбатшылық мынау!.. Маңына жан жолай алар емес... Ақшасы қағаздан арзан... Қолына шығарып жатқан түк бүйімін жоқ... Ең аяғы сірецкені де шет мемлекеттен алады... Заводы қайда мұның?.. Фабрикасы қайда мұның?.. Осындай түгі жоқ үкімет бола ма екен?!. Түгі жоқ үкіметте күш бола ма?.. Ендеше, мұның «большевиктерді қырып жатуы» былышыл... Көрерсіздер, мына алқынуымен ол ұзаққа бара алмайды... Осынікі—өлер алдындағы жан ашуы!..»

Революцияға қарсы Колчактың асыранды итіндей шеүілдегенмен, Алашорда «үкіметі», материалдық жағынан да, әскер беруден де Колчакқа айта қаларлықтай жәрдем көрсете алған жоқ. Мысалы, өткен күзде Қази Торсанов Колчак армиясына қазақ елінен ат жинауға шыққан екен. Сол сапарына ол сәтсіздікпен қайтып, бірен-саран байлар ғана берген жүз шақты аттың басын әрең құрастырған. Оларды айдаң әкеleуге үялғып, базарларға сатқан да, Колчак үкіметіне ақшасын ғана әкеп берген. Халықтың еркіне салса жарымайтынын көрген Колчак үкіметі, енді қол күшке сап, зорлықпен талаң алғып жатыр...

Колчак үкіметі Москвага қарай шабуыл жасауға жиналған кездे, Омбыдагы Алашорда адамдары, Колчак армиясының пайдасына жәрдем жинау мақсатымен сауық кешін жасау мәселесін көтерді. Алғашқы үйымдастыру жиналышы қаладағы «Учительская семинария» аталатын мектептің клубында өтті. Жиналышқа Алашорданың басқарушы қызметкерлері, орта және жоғары мектептерде

житын жастар қатынасты, біздің курстан да біраз адамдар барды, барлығы екі жүздей кісі.

Жиналыста баяндама жасаушы жалпы саяси халді айта кеп, Колчак үкіметінің болашағын зорайта көрсетті де соғынц аягын:

Колчак армиясы қызылдарды әрине, жеңеді. Алдағы жаға дейін Москва алынады. Содан кейін Учредительное собрание анылады. Біз Алаш автономиясын жарияладымыз Ендешиг. Колчак үкіметінің большевиктерге қарсы ғұл шабуышын мүмкіндігі бар барлық жәрдемді аямаудың көрек ғүнні тақыллагалы отырған «сауық кеші» Алашорда алаштарының Колчакқа беретін жәрдемінің бір түрі, деп бітірді.

Сауық кеші қалай өтудің иланын алашордашылдардың өкілін береуі баяндан шықты. Оның айтуынша, бұл жөнде дұданиялатын шаралар төмендегілер:

1. Бір шеті Семей, бір шеті Орынбордан бастап артистың бейімі бар алаш жастарының бәрі жиналады да, Омбының театрында қазақша спектакль қояды. Спектакльдің билеттері қымбат бағамен арнаулы кісілерге түгел сатылу керек.

2. Спектакль уақытында театрда буфет ұйымдасады. Ол үшін фойенің ішінде қазақша қостар тігіледі, әр қосқа қазақша күннен ғұлу қыз-келіншектер отырып, ашы-тұщы құрт, әүйрім-бауыр, қазы-қарта, қоспа-жент тағы сол сияқты қавақша тамақтарды сатады. Бұлардың бәрі күн бұрын қадады және аудиадағы қазақ байларынан жиналып даярлайды.

3. Сауық кеші күні, антракт уақыттарында, фойеде. Американский аукцион болып, онда: алтын, күміс сияқты қымбат металдардан, немесе қымбат тастардан жасалған біләзік, жүзік, сақина, сырға, алқа, пышақ, қасық, вилка, табакерка сияқты қымбат заттар бәсекемен сатылады. Ол заттар күн бұрын қазақ байларынан жиналады.

4. Сауық кешіне байланысты, Ақмола мен Семей облыстарына қарайтын қазақ болыстарына арнаулы кісілер шыгады да, қазақ байларынан жылу жинап әкеледі.

5. Спектакльден жиналған түсімнің бәрі түгелімен Колчактың қазынасына түседі.

Бұл жұмыстардың бәрін басқаруға Алашорданың басқарушы адамдарынан комиссия сайланды. Жоғарыда аталған бес жүйелі жұмыстың әрқайсысын басқаруға комиссия-

лар құрылды. Қази Торсанов спектакль күнінің тәртібін басқаратын комиссияның бастығы болды.

— Бала,— деді маган Қази, бір күн ішеріне барғанда,— саған тегін азаттың ақша таптым.

— Қандай?..

Вешалка дегенді білесің той, сен?

— Кім ілестін бе?

— И, соx. Спектакль күні, қасына бірер бала қосып, сені вешалка жұмысын басқаруга қойдым. Саған одан көп пайда түседі. Кімдерді қалай алыш, қалай берудің жобасын сендерге маман адам түсіндіреді, оны орындау қыши емес. Спектакль бітіп, жұртқа киімін үлестіріп бергенде, «за охрану» десең, саған ақша береді...

Қази мені осыған көндірді. Оның ойынша, «за охрану» көп ақша жиналуға тиісті.

Шамасы ай жарым кезінде комиссия ісінің қортындысы туралы жиналыс шақырылды.

— «Үйдегі көңілді базардағы нарық бұзады» деген дейден бастады комиссия бастығы сөзін,— біз ойлағаның ешқайсысы да көңілдегідей бол шықпаң отыр. Жоспар болынша елге жылу жинауга шыққандар ең кемінде бір мыңдай мал әкелуге тиісті еді, жиналғаны: елу шақты қойдың, жиырма шақты сиырдың, стагы¹, олардан басқа жиналғандары: қойы, ешкісі, жылқысы, сиыры бар — екі жұз шақты малдың терісі... одан басқа — қырық-елу қарындағ май бар...

— Бұларды жәрдем деп үкіметке көрсетудің өзі ұят,— деп кейіді баяндамашы,— неліктен бұл? Кедейлерге қызылдың келгені жақсы. Ал, байларға не болған? Тіршілігі Колчак үкіметіне байланысты екенін неге ұқпаған олар?!

Ойны ма, шыны ма, қылжақbastau біреу:

— Оның несіне таңданасыз? Марксистер айтпай ма «жеке шаруалар, әсіресе буржуалар, антагонист келеді, басы бірікпейді» деп?.. Сол емес пе осы?..— деп күлімсірей беріп еді...

— Сондай да ойын бола ма екен?.. Қою керек, орынсыз қылжақты! — деп баяндамашы кейіп тастанды...

Сөз қаладан жәрдем жинаушы комиссияның бастығына берілді. Трибунаға ол, қолына қампиган бір дорбаны үстай шықты.

— Ұзақ сөзді мен білемеймін,— деп бастады ол,— мен

¹ Қыстығұні сойын қатырған малдың тұтас деңсі.

фактыны гана айтамын. Менің фактам мынау қолымдағы дорба,— деп дорбасын оң қолымен жоғары қарай көтерді. Жұрт қыран-топан күлді. Өзі де біраз күліп алған баяндамашы,— аз болсын, көп болсын қаладан жиналғаның барлығы осы дорбада, ауырлығы да осы,— деп дорбаны таты да жоғары көтеріп, салмақтап-салмақтап қойды...

— Ойбай-ау, бары сол гана болса, жеп-жеңіл ғой,— десті әркімдер.

Жұрт та, баяндамашы да тағы біраз күлісіп алды.

— Сонымен, қысқасы,— деді баяндамашы,— мен бұл дорбаны сіздердің алдарыңызға ақтарып төқпей-ақ қояйын. Мұның ішінде асыл да көп, жасық та көп. Кейбір заттарды беруші ұллағанмен, сіздерге көрсетуге мен ұялып тұрмын. Қысқасы, бұл дорбаның ішіндегі дүние, сараң байдың, өлген кәрі әкесіне шығарған педия малындаі ала-құла. Жорға, жүйрігі жоқ. Бірен-саран құлышынды бие, бұзаулы сиыр сияқтылары бар, бірталайы ақсақ ешкі, қотыр қой сияқтылар...

Жұрт тағы да ду күлді.

— Азаматтар, бұларың не? Ойын деп отырсыңдар ма үны? — деп жиылышы бастығы кейіп қалды.

— Сонымен,— деді баяндамашы,— дорбаны ақтармай-қ, мөлшермен жалпы сумасын айтайын...

— Сөйт, сөйт! — деп ду етті жұрт.

— Суммасын Николай ақшасының бағасымен айтайын да? Керенскийдің бе, болмаса Колчактың ба?

— Николайдың! — деген дауыстар шықты көпшіліктен.

(О)л ақшаның құнымен айтсам,— деді баяндамашы,— мұнда мың сомның бұлыша жетсе жетіп, жетпесе жетпейтін ғана мүлік бар...

— Онда түк емес екен ғой!.. Қалаң да өндірмеген екен ғой онда! — десті әркімдер.

— Дегенмен,— деді жиналысты басқарушы,— ел берген жәрдемнен бұл әлдеқайда артық. Бұл, американский аукционмен сатылады ғой...

— Сол өзі немене? — деген сұрау қойды біреу.

— Мен айтайын,— деді баяндамашы,— мысалы, күміс сағатты американский аукционмен сатады екеміз дейік. Оған орта мөлшермен, мысалы — жүз сом бага қоямыз да, көне, осыдан кім артық береді?» деп көпшіліктен сұраймыз. Біреу «мен бес сом артық берем» деп бес сомын салады, енді біреу «он сом артық берем» деп онын салады,

солайша, біреуден біреу асырып, ақыры тоқтаған бағаны берген кісі алады. Сол тәртіппен жүз сомның сағаты екі-үш жүз сомға өтуі мүмкін...

— Түсінікті,— деді сұрау беруші,— бірақ, жүрттың бұлайша қызығып саудалауы үшін, қызығылықты нәрсе керек қой. Ондай нәрсе аз деп тұрсыз ғой сіз?

— Қезінде көрерсіз оны...

Ендігі сөз буфетке азық жинаушылар комиссиясының бастығына берілді. Ол аузын толтыра сөйлемеді.

— Мен жинаған жал-жая да, қазы-қарта да, құрт-май да, қоспа-жент те бір сауық түгіл әлденеше сауық кешіне жетеді,— деді ол.— Ата десеңіздер қадақтап емес, пұттап-ақ атап берейін.

— Отпейтін нәрсенің қажеті не? — деді біреу.

— Неге отпейді? — деді баяндамашы.

— Мениң естуімше,— деді анау,— спектакльдің билетін қазақтың және татардың байларығана алған. Орыстан алушылар бірлі-жарымдығана деседі. Татар мен қазақтың байлары, әсіресе, ауыл қазағының байлары билеттерді алуын алатын көрінеді де, «ақшасын сенің көңілің үшін төлеп отырмын, әйтпесе өзім бара қоймаспын» дейтін көрінеді. Көрерсіз, билет түгел жатылғанмен, театр залының тен жарасында кісі болмайды. Ал, болған кісілер, өз үйінде қазы-қартасы, құрт-майы толып тұрғанда, театр ішінегін тігілген қостан жашырақтаған тамақ сатып алғып жей ме?

— Үйымдастыру керек қой соны, түсіндіру керек қой,— деді жиылдық бастығы.

— Сол үйымдастырушылар мен түсіндірушілердің біреуі өзіміз ғой,— деді қосарлануши,— бірақ түсінбейді жүрт. Түсінсе де түсінгісі келмейді...

Сонымен, қысқасы, алашордашылар, қолда бармен спектакльді өткізбек болды...

Біздің, яғни кім ішушілердің комиссиясы қызметіне спектакльден торт-бес-ақ күн бұрын кірісті. Вешалка ісіне кәнігі біреу бізді Омбының Дөңқаласындағы театр үйіне алып барды да, әдеттегі спектакльге келушілердің киімдерін, дағыланған кім қабылдаушылардың қалай алыш, қалай беретінін көрсетті. Осы «репетиция» үш-төрт күнге созылып, біз де кәнігіленип алдық. Менімше, онда тұрған түк қыныңдық көрінбейді: кімді алыш номерлеген орынга қою, иесінің қолына номер беру, сол номермен иесіне кімін табыс ету оп-оңай-ақ сияқты. Спектакль болатын күні біз,

киім ілушілер, өзгелерден театрға бірер сағат бұрын келдік. Жүргіншіл жиналғанша бастығымыз бізді:

Әйтеуір, жігіттер, сақ бола көріңдер, не үрлатып, не ауыстырып ала көрмендер, тірі масқара бол жүрмейік,— деп аудин ахсін сақтаңдырады.

Міне, жүргітың алды енді келе бастады... Алғашқы киімдерді бойымыз қалтыраңқырай, абыржыңқырай қабылда-сақ, алдан кейін үйреппін алып, киімдерді қабылдарап, иелеріне номер берілгенде, алқ-қоымыз жып-жып етеді... Міне, енді шешілкемең қошшынға толуга да айналды... Кім берушілер спирін бастады... Міне, енді киім берушілер бітті... Біраз шешілкемең оос тұр. Біз солардың иелері келер деп күтеміз, шілдесе, ана жақтағы залда ойнаған духовой оркестрдің даңғыл дағында даусы бойды желіктіріп, көңілді көтеріп барады. Біздің де кезектесіп залға барып, жиналған жүртты корш, музика тыңдағымыз келеді...

Бір кезде музика тыңды, шу басылды, зал мен фойе жақтым-тырыс бола қалды. «Неге бүйтті?» деп біреуімізді жиберіп ек, ол біраздан кейін оралды да:

— Американский аукционның да, буфеттің де халі нашар екен, нәрселері жөнді өтпепті... спектакль басталыпты... — деп қайтты. Спектакльдің картиналарын біз кезекгешін көрмек болдық.

Менің кезегім спектакльдің екінші антрактысында келді. Фойеғе шықсам, төрінде ойнаған оркестрдің күшті даусынан үй дірілдейді. Жүргіншіл опар-топар араласып билеп жүр, үстегінде ор түсті қагаздардан мәнерлеп, ұсақтап кескен конфетти. Осы тоңтың ішінде, орыс офицерлерімен араласып бірен-саран қазақ офицерлері де жүр.

Би арасында американский аукцион бастады. Оқушылар атын «Сары шаян» қойған, гимназияда оқытын бір байдың баласы, орындық үстіне шықты да, қолына алтын білеziк көтеріп, саудаға салды. Ол әрине, кешікпей өтті... Одан кейін, көнетоз қызыл жібекке тіккен күміс алқаны көтеріл еді, саудалайтын жан табылмады.

Аукцион саудасы солай жүріп жатқанда, мен фойенің буфет жасалған жағына бардым. Онда тігілген қостардың ішінде бірен-саран ғана адам болмаса, тамақ жеуші жоқ... Тек қана, беттерін опа-далаппен бояп, қасы-көздерін әдемілей керілген, қазақша малынып киінген сұлу қыз, келіншектер отыр, олардың бірталайын танимын. Омбыдағы, Қызылжардағы байлардың қыз, келіншектері.

Антракт бітіп, спектакль басталғанда, мен сахна жаққа бардым. Артистердің көшілігін танимын, олар осы ойында роль атқару үшін Семейден, Орынбордан. Қызын жардан әдеп ариап көмегін алашордашыл оқыған жастар, біразы омбылықтар...

Менің мақсатым Колчакты көру. Сыбыр-күбірден естүімше, Омбыдағы Алашорда комитетінің бастығы әдеп барып Колчакты спектакльге шақырган, ол ризашылыш беріп, армиясының бас қолбасшысы генерал Сергеевті ергіп келген... Сыбырлаушылардың айтудынша, Колчак свитасымен жеке ложада отыр...

Сұрастырып көрсем, артистердің біреуі Колчак оғырган ложаны біледі екен. Сахна шымылдығының тесігінен сол ложага сығаласам, арық ұзын бетті, сүйриген кемиекті, имиғен ұзын мұрынды, құышқа арық денелі, сақал-мұрғы жоқ біреу шамы сөнген залдың ложасынан бұлдырап әрек көрінеді. Сол көрінісінде ол, Көкшетаудағы хан тұқымдарының қолында кездесетін жұні тақыр арық тазы иттерге ұқсайды... Оның қасында мұрты қақпақтай боп отырған біреудің басы, жүндес мысықтың басы сияқты...

-- Көрдің бе? -- дейді маған артист, сығалап тұрғанда.

-- Көріп те оңдырып тұрған жоқпын.— деймін мен.— Бұл арадан гым көмескі, ал көмескі көрінген түрінде маған ұнаган түгі де жоқ.

- Тек, жағың қарыссын,— дейді артист,— менен басқаға естіртпе оныңды! Колчактың құлағына тисе, кәлләңді жұлдып алады...

Біз кім ілушілер, спектакльді кезектесіп көріп те болдық. Тараптағынан жүрт киімдерін алып жатыр, біз номерлерімен беріп жатырмыз... Эрбір номерді алып, несіне кімін берерде, мен Қази үйреткен «за охрану» сибыр ете түсем... Кім нелерінің маған кейбірі күле, кейбірі кейін қарап қояды да, біреуларі қалтасынан алып қолыма Колчактың почта маркесіне ұқсаган ұсақ тындарынан кейде кішілеу, кейде ұлкенірек қып ұстаташып кетеді... «Көп түкірсе көл болады» дегендей, жиналған тиын-сиындар молайып, қалтамды қалыңдата түседі... Менің серіктерім де соны істеп жүр. Үәдеміз — бәрін араластырып, бірдей ғып бөліп алу...

Бір мезетте кім алушылар сиреп барып, аяғы сүйиқталды. Со кезде алашордашыл бір гимназист, «мә» деп номерін ұсына берді. Мен номерге қарап құлақшынын, паль-

осын және галошын алып берсем, гимназист өзгс киімің алады да галошты «менікі емес» деп алмайды. «Сіздің номеріңізде тұрган осы» десем, «галошымды танимын, менікі жаңа, мынау ескі, өзімдікін тауып бер, әйтпесе ақысын төле!» — дейді...

Ақыры, амал қанша... «за охранудан» жиналған тиши-тебенді гимназистің алдына тастадым да, шығып жүре бердім! Гимназист қанағаттанды ма, жоқ па, ол арасы маган күні бүгінге дейіп белгісіз... Менің жинағыма кіріп жүрген «Кәпір-ай!» деген өлеңім сол күні түнде жазылған еді...

ҚӨТЕРІЛІС СОҢЫНАН

Ешбір жақсылығын көрмегенмен, «ел қазағына» санап, мен ара-тұра, бізге белгілі Торсанов Қазидың пәтеріне барып тұратын ем. Бір барғанда ғажап оқиғаға кездестім. Күн кешкірген мезгіл еді, ән-күйге әуестігі бар Қази, кроватында шалқасынан жатып, маган домбыра тарттырып, олең айттырып отырған. Со кезде сырттан Сейтахмет кірді де:

Қази мырза, сізді сұрап, сыртта шанаға пар ат жеккен екі адам кеп тұр.— деді.

Кімдер екен? — деді Қази.

Баржақсымыз,— дейді.

- Қайдагы?! — деді, Қази елең ете ғап,— біздің елдегі ме?

- Нұрке деген кісімін дейді...

- Нұрке?! — деп Қази басын кроваттан көтеріп алды да, кескіні құбылыңқырап кетіп,— не дейді! Түсем дей ме осында? — деп сұрады Сейтахметтен.

— Оншасын айтпады. Есік алдының қарын қүреп жүр ем, тұра кеп біздің қақпаға тоқтады да, сізді сұрады. «Осында» деген соң түскелі жатыр еді, өзіңізден рұқсат алайын деп, мен «үйде ме, жоқ па, біліп шығайын» — дедім.

— Ендеше, «жоқ екен» де,— деді Қази.

Мен, «оныңыз қалай, ағай?!» деп ем.

— Сенің жұмысың емес ол! — деді Қази маган ызбарланған қарап қойып,— бар, Сейтахмет, айт соны!..

Сейтахметке мен ере шықтым. Күн рапы манағыдан суытып, дала шаңытыңқырап тұр екен. Қақпа сыртына шықсам, үсті-басы қырауытқан аттардың буы аспанға шыгады. Шана қасында қалың қиінгеп екі адам түрегеп тұр,

бірінің сақал-мұртын қалып қырау жапқан, біреуі сақал-мұртсыз жас жігіт. Мен оларға сәлем беріп қолдастым.

— Қази мырза үйде жоқ екен,— деді Сейтахмет оларға.

— Қой, шырағым, қате болар оның,— деді сақалды,— үйге жаңа ғана келді деген. Қайта кіріп айт: «Жұмабайдың әкесі Нұрке» де, «сінде аса қауырт жұмысы бар екен, соны айтады да шығады, басқа пәтерге түседі» де.

— Мені жауырын көріп тұрмысың, отағасы? — деді Сейтахмет кейін, — үйдегі кісіні, не ғылам жасырып? Жоқ дегенге илану керек қой!

Мынау қылық, маған барып тұрған иттік көрінді де, Сейтахметтен көзімді ұрлап, сақалды адамға «бұл өтірік айтып тұр» деген белгі бердім. Сонымды үққандай, сақалды адам өршелене түсіп:

— Шырағым,— деді Сейтахметке,— өзің де бөтен адам емессің, біздің елге қүйеусің. Атымыздың мойны қатып алыстан кеп тұрмыз. Қази — түбі бірге туысым, ол — Шәйгөз, мен — Баржақсы, екеуі бірге туған адам. Әрі, Қази мениң баламмен жасты, тіпті рұқсат сұрайтын да жөнім жоқ еді, қалашың салтын сақтап тұрмын. Тілдесем де кетем, бар айтып шық, тағы!..

— Уәй, өзің бір, сөзге түсінбейтін қисық шал екенсің ғой! О, не қылғаның айнала сөйлеп?.. Бар, тарта бер жөніңе, сөзге түсінбесең! — деп Сейтахмет қақпаға қарай бұрылыш жүре берді.

— Үйінде! — дедім мен Нұркеге сыйырладап.

— Бар, шал! — деді жігіт,— өзің кіріп шық. Құдай біледі, әлгі итің айтқан жоқ оған. Егер айтса Қази мұны істемейді.

— Айты,— дедім мен. Сейтахметтің қақпа ішіне кіріп кеткенін пайдаланып,— «үйде жоқ деп айт» деген Қазидың өзі.

— Сен өзің қай баласың? — деді сақалды маған.

— Сибанмын.

— Қайдагы?

— Жаманшұбардагы.

— Мұнда қайдан жүрсің?

— Оқудамын...

Тағы бірдеме сұрауға ыңғайланған қартқа:

— Нұке,— деді жігіт,— күн кешкіріп барады, Қазига кіріп шығам десең тез кір, көз барда пәтер тауып алайық.

— Пәтерді мен-ақ тауып берейін,— дедім мен. Ойымда Бексейіт үйі тұр.

— Ал, онда, кіріп шығайын! — деп қарт жөнеле берді.

— Нұрке осы кісі ме? — дедім жігітке.

— Осы.

Қазидың бөлмесіне Нұркені бастап кірсем, кескіні сұрапашыңқыраған ол, әлдеқайда баратындаи киініп жатыр екен. Салқын амандасқан оған, Нұрке:

— Қази шырағым, о не қылғаның, үйде бар бола тұра икоқпын деп? — деп өкпе айтқалы келе жатыр еді:

— Қазақшылықты қою керек, ақсақал! — деді Қази тігін кеп,— туласын айтқанда, менің қызмет бабым, сізben әкақындауды көтермейді. Сіздің балаңыз большевик, мен большевиктерге қарсы өкіметтің өкілімін. Сондықтан, менен алды осы болыңыз!..

— М-м, мін, солай ма?! — деді Нұрке дыбысын сыйдаша шығарып.— Тілеміс тұқымы, керек бол қалса, өз балаңды сойып жеуге шіміркенбейтін ең, со күйіңе басқың келді ме?.. Жақсы,— деді түрегеп,— қанжыгада көріскеңіміздің алды осы болсын!..

Нұрке шыға жөнелді. Қази сазарып тұрып қалды. Мен де жонеле бердім.

Сен қайда барасың? — деді Қази маған.

Үшін.

Ішкә шықсам жолаушылар шанаға мініп жатыр екен. Мен оның Ексеніттің үйін айтты ем:

Мін, онда, шанағал деді Нұрке,— өзің бастап ашар!

Бексеніт үйінде екен. Жолаушылардың мән-жайын қысқаша айтқаннан кейин, ол құшақ жая қарсы алды. Болмашы қызметтіңе аса риза болған Нұрке, «ал, бала, елден келген дәм бар, бүгін осында қон да, содан татып кет» деп мені ол күн босатқап жоқ.

Мана Қазидің Нұркеге «сіздің балаңыз большевик» деген сим менің құлагымда қалған. Колчак пен Алашордашың большевиктерге өш екенін, қолына түссе абақтыға жағатынын білем... Сондай большевиктің біреуі, мына Нұрке қарғыңыз баласы екен!.. «Қайда жүріп большевик бел жүр?.. Қазір қайда ол?..» деген сұрау туды менің басыма, Нұркеден сұрагым, білгім келді...

Нұрке ақжарқын, ашық мінезді кісі екен. Қона жатып сұраганда, ол білген мөлшердегі кеңесін менен іріккен жоқ. Оның большевик баласының аты Жұмабай екен, жасы со

жылы жиырма сегізде, қазір Омбы абақтысында отыр. Оның қалай большевик бол, тұтқынға қалай түсіү туралы Нұркенің бар білгені төмендегідей ғана бол шықты:

— Жұмабай деген бала тұла бойы тұңғышым еді,— дейді ол сырласып отырып,— отымның алды, сұымның тұнығы еді. Өзім орыс саудагерлерінің жазы-қысы малын айдал, жалшылығында жүріп, тыриқтап жиған азгантай тиыннымды аямастан, Жұмабайды қаршадайынан орыс оқуына беріп ем. Әуелі Тілес¹ қаласында алты жыл оқыды да, ауылдық учитель бол шықты. Екі жыл бала оқытканнан кейін Омбыға кеп, семинарияға түсті. Одан екі жыл оқып жазғы демалысына үйге келген баламның аужайына қарасам, менің құлағыма жат естілетін сөздер айтады...

— Не деп?

— «Патша түседі, бостандық болады» деп. Ауылдағы қараңғы қазақ, мен не білем. Баламның сөзінен жаңым түршігіп, «ойбой, қарагым, естірте көрме, мына сөзінді!.. Патша кім? Біз кім?.. Мына сөзің ұлықтардың құлагына тисе, атпас таң, шықпас күнгे қалармыз» деп байбалам салдым. Балам оқуына қайтыш кетті, содан кейін үйге келмеді. «Оқуын бітіріпти, Ақмола оязындағы Күрсары Керейге учитель бол кетіпти» деп естідік Ара-тұра хат жазады, бірақ амандық-саулықтан басқа ештеңе антиайды. Кейін, патша түсіп, жүрт «ақ», «қызыл» бол бөлініп жатқанда, балам «қызыл болпты» деп естідім. Тыйым салуға жер алыс, хатыма жауап бермейді... Сөйтіп жүргенде, ақтардың перевороты бол, Жұмабай қолға түсті деп естідім. Одан кейін, осы Омбының абақтысына әкелді деген хабар алдым. «Бала адамның бауыр еті» дегендей, бала шіркінге шыдай алмай «ит арқасы қияншан», ақ қар көк мұзда атпен келген жайым осы, шырагым...

— Поезден неге келмединіз?

— Үміт дүниесі емес не, шырагым. Колчак әкімдері парага сатылады, тұтқындарды үрлан шыгарып береді деген сөз естідік, содан үміт қын, суден жылу жинап біраз даярданып келдім.

Нұркенің үміті алдады. Құн сайын келіп біліп көтем, әркімдерді сатылаш, өкіметтің әр түрлі адамдарымен сөйлессе, маңайлататын түрі жоқ. Откен күзге дейін, абақтыға қатынасы бар кейбір өкімет адамдары, кейбір тұтқындарды паралып қашырып жіберген екен, кейін жоғарғы өкімет оған қатты тыйым сап тастапты.

¹ Федоровка.

Большевик боп абақтыға тұскендерді жақындарына жонықтырмайды екен, оларға тек ас-су ғана бергізеді екен. Нұрке Жұмабайға күн сайын ас апарады, күн ара мен де еріп барам. Ертістің биік жарқабағына салынған абақтының айналасы зәулім тас қорған, түсі қара сұр... Түстері сол қорғанға үқсаған күзетшілер, тұтқындардың жақындарын, қорғанның биік темір қақпасына жолатпай, апарған астарын алыстан ғана қабылдайды... онда да жиі емес, анда санда ғана!.. Сібірдің қысаңқы аязында бүрсеңдеп ұзақ тұрган адамдардың ыстық астары суып, кейде мұзданып қатып қалады... Оған, өз жаны мұзданып қатқаннан кем қынжымайды олар. Нұрке де сөйтеді... Ұзақ тұрып, жылғасын сұтып алған оның кейде көзінен сорлаған жас сақал-мұртына сұңғі боп қатып қалады!.. Нұркеге еріп абақтыға барған сайын маңайы тым-тырыс, түсі суық қара сұр қорғанды көрген сайын, «оның ішінде қамауда отыр» деген большевиктерді, әсіресе Жұмабайды мен көргө құмарта түсем...

Бір күні; со құмарым тарқаудың сәті түсे қалды. Жекеңінші күні. Бексейіт үйіне қыдырып барсам, қонақтары шәй шаш ішін отыр екен, өзі де үйде екен. Шайға мен де араласа кегім Кешікней шәуілдеп Бопсик үре қалды. Ол өршелене үрді.

Бапқаным, — деді Бексейіт әйеліне,— бейсаубет біреу жүр гон деймін.

Әйел тұрегелгенше, аяқ-қолында шынжыр бар, киімі жүдеу, сақал-мұрты, шашы өскен, кескіні құп-ку біреу есікке кіре берді. Мағруха жеңгей · ай, алла!» деді де, қаны ішіне тартылып шегіне берді... Үйдегілер түгелімен одырая қалысты... Кандалалы адамның артынан мылтықты екі солдат кірді...

— Неге үрейлендіңіздер? — деді кандалалы есік алдында кідіріп.

— Алла-ау, қарагым-ау, Жұмажанбысың, сен? — деді Нұрке тұреген.

— Мен танымас деп ойлаған едім,— деді кандалалы.

Енді тіпті айқын танығандай, Нұрке жылап, құшағын жая үмтүліп еді, екі солдат винтовкаларын кезеуге ыңғайланды.

— Көрісуге болмайды, әке! — деді Жұмабай,— рұқсат жоқ...

Жұмабай боп, үй ішіндегілер боп, екі солдатты шайға отыруға әрең көндірді. Аラларына жарты літтр самагон қо-йылды.

— Бірақ ұзақ отырмайық,— деді солдаттар Жұма-байға.

— Жақсы,— деді ол,— сіздер тамақтанғанша, мен туыс-тарыммен амандастып та үлгерем.

Жұмабайдың айтуынша, абақтыдағылар сүзек пен хале-радан қырылып жатыр екен. Үкімет тарапынан оларды си-дейтін врач жоқ. Тұтқында отырған бірен-сарап врач, ау-руларға дәрі-дәрмек жазады екен де, соны аптекалардан әкелуге кісі жіберіледі екен. Жұмабай сол қызметпен шы-ғыпты да, осында туысы барын айттып, солдаттарды соға ке-түге көндіріпті.

Абақтыға бір барғанда, Қази жайын Нұрке маган араб әрпімен қысқаша хатқа жаздырып Жұмабайға жіберіп еді, оны алған екен.

— Қазига бекер барғансың,— деп ренжіді ол әкесі-не,— бұрынғы «қазақшылық», «рушылдық» қазір адыра қалған. Қазір жүрт «қанауышы», «қанауушы» аталып, екі тапқа бөлінеді. Олардың бір-біріне мейірім болмайды. Қа-зи бізге тап дұшпаны. Бүгін ол бізге мейірім істемесе, ер-тең өкімет біздің қолға тиғенде, біз оған да мейірім істе-мейміз.

— Сол өкімет тие ме, өзі қолға? — деді Нұрке.

— Әрине, тиеді,— деді Жұмабай.— Абақтыда отырсақ та біліп отырмыз. Колчак өкіметі келер осы уақытқа жетпей құлайды...

Біраз сөздерді әкесіне оңаша айтқысы келген қалпын көрсетіп, Жұмабай солдаттардан аз уақытқа тысқа шығуға ұлықсат сұрап еді, бөтелкедегі самогонға дендер, қызыңқы-рап алған ол екеуі:

— Көп айналма, бірақ — деп көне кетті.

Әкесі мен Жұмабай далада недәуір айналып кірді. Менің кім екенімді Нұрке оған мана қысқаша ескерткен. Тегі, да-лада молырақ түсіндірген ғой деймін, үйге кіре:

— Бала, сен, не қыласың мұнша жұдеп оқып? — деді ол маган,— одан да мына менің әкеммен елге қайт. Алдағы жылы Советтің мектебінен оқисың. Совет өкіметі, сен си-яқты аш-арықтың өкіметі екенін білесің бе өзің? — деп сұ-рады ол менен.

— Естімін,— дедім мен.

— Тез көресін де!.. Шын мағынасындағы білім жолына сонда ғана түсесің. Білесің бе, ол жолдың атын?

Сұрауға түсінбедім де, басымды шайқадым.

— Ленин жолы! — деді Жұмабай.— Еңбекші адам баласының бақытқа жететін жолы. Одан әрі түсіндіруге қазір жер де тар, уақыт та жоқ.

Жұмабайды солдаттар алып кетті. Сонша арық дене, сонша жүдеу кескінде, болашағына соншалық берік сенім барлығы мені қайран қалдырды. «Большевик дегендер осындаи болады екен-ау!» деп таңданым мен.

Нұркеге мен одан кейін де қатынасып, қол тигенде Жұмабайға тاماқ апарысып жүрдім. Сонда, маған келетін ой,— «бұл кісі бұлай сарылып неге жата береді?» Өзінен сұрасам, «амалсыздың күні де, шырағым... Жәй далбаса да!..» дейді. Онысы рас та сияқты, ылғи бір салбыраңқы пішін...

Сөйтіп жүрген Нұрке, бір кеңде шана-сайманын түзеп, аттарын баптап жинақылана бастады. Кескін-кейпінде де алдепе бір іске әзірленгендігі байқалады. Со қалпын бақылаш жүріп бір күні сұрау қойғанда, ақ көңіл Нұрке жатты да қысылды. Әуелі ол:

Жога, шырағым, жол үстінде жүргенде жинақы болмаға болма ма? — деп жалтақтаңқырады да мен:

Баға да болсам байқаймын, Нұрке жүріске ыңғайшын түрің сар. Менен несін жасырасыз оның? Әлде сенбенің бе? — деп қадала сұраған соң:

Аныр-ан, балам-ай, жоққа қыстың-ау! — деп қысымын қалды.

Өзің біліңіз, — дедім мен,— айтпайтын нәрсе болса айтпаңыз. Мен өзімді сізге ең адал кісі көріп сұраймын да, айтпесе нем бар!..

Тағы аз кеңескеннен кейін Нұрке шынын айтып қойды.

— Аз күн дәмдес болғанда, өз балам сияқты бол қап едің, шырағым,— деді ол аса қынжыла сөйлеп,— жанымды суырып берермін, жатқа аузымнаң шығармаспын деген сөзім еді, өзім көріп айтайын, одан әрі өлтірсөң де, тірілтсөң де қолыңдамын.

Жанының аса толқығандығы, Нұркенің кескінінде көрініп тұрды: оның көздері жасаурап, бет-аузы қимылдан кетті.

— Нұке,— дедім мен, аяп кетіп,— айтуға болмаса айтпаңыз. Егер айтсаңыз, өзіңіз айтқандай, жанымды суырып алар біреу, сырымды суырып ала алмас.

— Болды, балам,— деді Нұрке,— жетті! Қысқасын гана айтайын және білетінім де сол: осы үйдің несі «жуырда бір жақсылық болады, балаң босанады, әзірлөне бер» деді. АР жағын айтпады. Бар білгенім осы.

— Мен сұрасам қайтеді? — деп ём.

— Ойбай, атай көрме, қарағым, бұлдіресің! — деп Нұрке зыр ете қалды.

Асыға күткен жұмбақ оқиға ұзаган жоқ. Бір күні тұнде үйқыдан шошып ояидық: қала іші сатыр-күтір атыс, гасыр-тұсыр шабыс!.. «Не болды?!» деген сұрауга, Жаңбыршының үйінде үрпісіп бір бөлмеге жиналған аз гана жаңнан ешкім жауап бермейді. Тек, орысша әдемі сейлейтін Жаңбыршы гана томпақтау көзін шарасынаи шығара түсіп, Үрейлі кескінмен «неужели это восстание?!»¹ дейді.

Оның жорамалы рас екен. Таңға жақын басылған атыстың себебін ертең естісек, большевиктердің қаладағы жасырын үйымының басқаруымен. Әткен тұні көтеріліс жасалыпты, оған қаладағы заводтардың, фабрикалардың, темір жолдың жұмысшылары түгел қатыспақ екен, бірақ, сатқышдар өкіметті күн бұрын хабарлап, көп жерде көтерілісшілер еркін қымылға үлгіре алмай қапты. Дегенмен, көгеріліп үлгергендерді басу, Колчак өкіметіне оқайға түспепті. Көтерілісшілер абақтыдагы большевиктерді босатып алышты. Эскерлік қару-құралдың бірнеше складын қапыда басып қапты. Содан кейін Колчактың тұрған жерін алуға беттегенде, ақтардың қатты қарсылығына ұшырайды. Екі жақтан да көп адам шығын болады. Көп арпалыстан кейін, регулярлық армия көтерілісшілердің қалың тобын ыдыратады да, бөлшектеп алып кетіп жеңеді. Содан кейін жаппай қырғын басталады.

«Бексейіт үйі не халде?!» — деген қорқыныш туды маған.— Нұрке не халде?!. Жұмабай не халде? ..

Барып білуге, төрт-бес күнге дейін тырп етер шама болған жоқ. Қалада қүндіз-түні соғыс халі... Қүндіз-түні тінту, арест... Газет хабарларына қараганда, көтеріліске қатысқандарға жаппай қырғын жарияланған... Кімдер қолға түсіп, не жаза алғанини да газеттер жасырмайды... Колчак бүйрек үстіне бүйрек беріп, багынған адамдарын большевиктерге, оларға тілекестерге мейірімсіз болуға шақырады...

Төрт-бес күннен кейін гана барып білсем, Бексейіт үйінің соры қайнап қапты: көтеріліске қатынасқан Бексейіт

¹ Шынымен көтеріліс болмашы ма?

қолға түсіпті, оның өлі-тірісін үйі білмейді. Тінтуге келген ақтар Мафтуха жеңгейді өлімші ғып сабап кеткен, ол төсек тартып жатыр. Ақтардан қорқып тығылып қалды ма, әлде оны да ақтар алып кетті ме,— екі-үш күннен бері Мақсұт үйде жоқ. Кішкентай қызды, көрші үй қолына алыпты. Үй іші, азық-тұлік таланған, ат, арбаны ақтар алып кеткен... Нұрке көтерілістен бір күн бұрын атын жегіп кетіп қапты, қайда кеткені белгісіз... Жұмабай бұл үйге келменті...

Одан курсқа келсем, тінту жасалып, бірнеше оқушыны тұтқынға алыпты. Хатшының айтуынша Мағжан қазір үкіметтің көтерілісті тексеру комиссиясының мүшесі бол отыр... Қазидың пәтеріне келсем, Сейтахметтің айтуынша, ол тұрмаден қашқан қызылдарды қуып кеткен...

Бір жұмадан кейін басгалған курстың сабагы ұзаққа созылмады. Неден екені белгісіз, курстың үйі бір тұнде күйіп кетті, соған байланысты, курстың оқуы жабылды.

Мен өкінген жоқпын. Несіне өкінем, курс жабылмағанда да, одан әрі оқитын хал менде жоқ еді.

Тарар алдында, «алдағы жылы оқуды қайта бастаймыз, оған дейін үй табылмады» деп дирекция жұбатпақ болды. Кім нанады оған?.. Қызылдардың Орал тауынан бері шығып, жаппай шабуылмен жылжып келе жатқанын, қазір көшеде конъки тепкен балаларға дейін айтып жүр... Қазір, әр қораның балалары «ақ», «қызыл» — екі дай бол «соғысады», бұл ойын Колчактың нервасына тиіп, милиционерлері «қызыл» болған балаларды көрінген жерде сабайды... Онымен, белең алған «ойын» тиыла ма!..

Ойынға гана тарыла ма, Колчактың тынысы?.. Оның тынысы шынында да тарылыш баратқандығы әрбір қимылшаш байқалады. Оған дейін де халықтың алқымын сыға үсталған Колчактың уысы, жуырда қалада болған көтерілістен кейін тіпті қатаїншы кетті. Қазір екі күннің бірінде күн салын тінту, күн сайын алденені сұлтаураңқан арест... Біргүте бірге жомынга кетсе ең алдымен сұрайтыны «жарқыншы, арестен амансыңдар ма?.. Иті үрсе де исесі қалтырай бастайды, шығаш, — әк көліп қалуы мүмкін». Соны сезгендей, Колчактың женидегітері қаладағы иттердің де көбін қырыш болды, соң «құрбандардың» ішінде Бексейіттің Бопсигі де кетті. Бексейіт үсталған күні ақтар атып кетіпті... Вокзал барып білсем. Қадыр да сол трагедияға ұшыраған. Эйелі бұл қайғыны көтере алмай өлген... Күндізгі тыныс осында болса, гүндегі тыныс одан да тар, шығаш, күн батқашаш таң атқанға дейін көшенің бәрінде мылтықты

патруль жүреді. Қаладағы жағдай қорқынышты-ақ. Пропускасыз жүрген адам тұтқынға алышады...

Саяси хал сондай болса, азық-түлік жағы ше?.. Көтеріліс болғалы қалаға кірген-шыққандардың бәріне тінту басталды, сылтауы — «Кызылдар жасырынып кіріп-шығып жатқан жоқ па?..» Содан қорыққандықтан, қалаға деревнялар мен ауылдардан азық әкелушілер тоқталды. Қалада азық жоқ. Колчактың азығы халық түгіл өз қызметкерлері мен армиясына жетпей, елдегі азық-түлікті зорлықпен тартып алуға кірісті...

Біз оқыған курстың үйі қуйгеннен кейін, Колчак пен Алашорданың халіне көз салсам, олардың бір ғана оқу үйі емес, жалпы бет алған бағыты өртеніп, болашағы біткен сияқты, ендеше мен не жақсылық күтем олардан?..

Хал-жай солай болғандықтан, оқыған курстың үйі күюмен байланысты елге қайтпақ болғанда, мен ренжу орнына қуандым. Ойым,— Жұмабай Нұркен айтқан жаңа курс ашылғанша, туған еліме бара тұру. Сол ниетпен Омбыдан Қызылжарға жүріп кеттім...

ҮШІНШІ ТАРАУ

АЗАП ТАУЫНАН АСУ

ТЫРНАҒЫН ТЫҚҚАН АНДАР

Қызылжарда мен, бұдан бұрынғы тарауда аталған ағайыным — Қасқұлақтың үйіне түстім. Бұл жолы ол, құшақ жая қоймағанмен, ытырынған да жоқ. Елге қайту жабдығын кеңескенде, өзі апарып салуға мүмкіндігі жоғын айтада кеп:

— Сен Абылай хажы деген кісіні білесің бе? — деп сұрады ол.

— Білем,— дедім мен. (Өткен жаңда ол кісіні, біздің елден солдат сұрап келген алашорда адамдарына еріп, Әлти хажының үйіне келгенде көруім оқушылардың есінде. Кейін, алашорда газеттерінен көрген хабарларына қарағанда, ол — Абылай Рамазанов, Петропавлдағы үйездік алашорда комитетіне мүше бол өткен, «Талап қаумы» деген атпен алашорда адамдары құрган қоғам басқармасының мүшесі болған, қоғамның мақсаты,— Алаш пайдасына үгіт-нисихат жүргізу, қаражат жинау; Алаш жастары «Жас азамат» атын жастар партиясын құрып, Қызылжарда сол атпен ізле шығарған, газет «Қарыз серіктігі» аталатын үшімшің мүшелеріне жиналған қаражатқа шыққан соған мұл жарна берушінің бірі Абылай).

Білсең, деді Қасқұлақ, — ол кісі қазір осы Қызылжарда жатыр.

Не жұмысқа келген екен?

Земестновың жиналысына келсе керек. Сен соған барын жохық. Ол ер адам, хал-жайыңды айтсаң, сені сез жоқ, санды ала кетеді.

Сұрастырыштан сам, жиналыс «Сухотинское русско-киргизское двухклассное училище»¹ аталатын екі этажды

¹ Бұл үй кейін, жынысмасының жылдардың орта кезінде, сол кезде «Бейнеткор», кейін «Совет» аталатын ауданының 1933 жылға дейін орталығы болған. «Шолақ Досжан» дейтін жерге қаладан көшіріліп он жылдық қазақ мектебінің меншігі бол кетті.

зор қарагай үйде екен. Үйдің алдында шанаға жегілген аттар тұр.

Үйге кірсем үзіліс жаңа ғана жарияланып, коридорға шыққан жұрт гү-гү кеңесте. Тартылған шылымның тұтіні мен адамның демінен қырауытқан сұық коридор бүп-буалдыр. Қалың адамның арасынан Абылайды тауып, қазақшалап сәлем беріп, қолымды ұсынғанда, ол менің сәлемімді де алмастан, қолын да бермesten:

— Сен кімсің? — деді даусы күрілдеп.

Жердің қысаңқылығын еске алып мен аз сөзбен ған жайымды түсіндіргеннен кейін, Абылай маған жауап берудің орына, үсті-басымды қабағын түйген көзбен бастан-аяқ шолып өтті. Содан кейін, жақындаپ кеп амандақсан біреулерге кеңескісі келген қалпын көрсетіп:

— Сен далага бар.— деді маған.— «Кемікпайдың Габдолласы бармысың?» — деп айғай сал. Ол менің атқосшым. Ешқайда кеткен жоқ шығар. Соны тауып ал да, «сені Абылай шақырады» деп алыш кел.

«Кемікпайдың Габдолласы» деген адам аласалау бойчы, сақалы мен мұрты жирип, шикіл сары кісі екен. Мен оны Абылайға шақырып кеп ем:

— Сен,— деді Абылай Габдоллага,— мына балалы қасыца мінгізіп баражолкага бар. Содан бұған пальто, костюм әпер. Аяғына етік ал. Үстіне екі пар көйлек-дамбал, басына құлақшын ал. Содан кейін екеуің моншага барындар. Моншага түсер алдында, мына жалбыраған шашын подполькағып қырықтыр. Ұқтың ба?

— Ұқтым,— деді Габдолла.

— Содан кейін,— деді Абылай Габдоллага,— екеуің моншага түсіндер. Сабын ала барып, өзін жақсылап шомындыр,— етіне жабысқан қырсығы кетсін. Моншадан шыққан соң, мына жаман түйенің жабуындей шоқпүттарын бір жіппен бу да, моншаның ар жағындағы терең жыраға лақтырып жібер! Ұқтың ба?

— Ұқтым.

— Барындар ендеши! Моншадан шыға біздің пәтерге келіндер!

Ішімнен «бұл не деген жақсы кісі еді!» деп ойлап қойдым мен.

Габдолла екеуміз Абылайдың аргымақ қара көк айғырына жегілген жеңіл көшевамен баражолкага кете бардық. Баражолка тұбіне барған соң, Габдолла айғырдың аяғын кісеп-деді де, мені алыш ішіне кірді... Бұл баражолка да Омбыні-

еді, ерікейіз көндірді. Бірақ сорлы қыздың багы жанбай, тойға жиналыш жағқанда күйеуі согысқа алынды.

Жігіт екеуміз тағы да Сычнойдың шаруа халін әңгімен кеттік.

— Қойы көп пе мұның? — деп сұрадым мен.

— Екі жүзден артық,— деді ол,— және қандай қойлар ылар,— бір-біреуі қазақтың бес қойына тұрады. Бәрі мериес, әрқайсысы сегіз, он қадақтан жұн береді және қандай құн ол.— жібектей!..

— Өзге не малы бар?

— Түйені,— деді жігіт күліп,— бұл қулак асырамайды. Шкіні де жек көреді. Құсты жақсы көреді. Сен бұның қазарын, үйректерін, тауықтарын көрдің бе? Кейбір қаздары мұныңдан артық.

— Құсы қанша?

— Қазы жүзден артық. Үйрегі де сол шамалы. тауығы ессе көп. Қөресің бе?

— Қорейік.

Жігіт екеуміз құстардың қорасына беттей беріп ек, Кемікшайдың Ғабдолласы мені шақырған айғайы естілді. Үйге шайтуға ыңғайланаған мен, жігіттен:

Мұның астығы да көп пе? — деп сұрап ем:

Биыл қырық-ақ десятина екті,— деді жігіт.— Шығымың жақсы болды — сексен бүттән айналды, содан ішімдің мен маударына керек жемін алып қалды да, өзгесін түрел қалыннага берді.

Кай қалыннага?

Ой, ақмақ! — деді жігіт.— Колчактан басқа қазына бар ма бұл арада қазір?

Ни, соңай екен той. Еркімен берді ме сонша ас-тақты?

Орине. Олі ақшасын да алғаш жоқ.

Тағы не берді?

Осы қыста 30 шошқа, 12 өгіз, 50 шақтың қой берді...

Барін де кредитке ме?

Енді қалай? — деді жігіт күліп,— қолма-қол төлеуге Колчактың сандығы әлі бос деседі той.

— Соншама неге шығынданады бұл Семен Сычной?

— Енді қалай? — деді жігіт, бұл жолы салмақты да-уисине.— Қызылдар келе ме деп байларда зәре жоқ, сондайқтан, қызылды жеңуге қажет десе, мал-мұлік түгіл, қойнишадағы әйелін де береді.

- Сычной жеңеміз дей ме, қызылдарды?
- Эрине, солай дейді. Бірақ, сөзбен жеңу бар да, іспен жеңу бар гой.
- Бұлар қайсысымен жеңетін сияқты?
- Әзірге сөзбен.
- Түбінде?
- Оны мен білмеймін...

Одан әрі тағы бірдемелерді сұрауга ыңғайланнып келе жатқанымда, бір бүйірден Абылай мен Сычной шыға келді. Тегі олар да қора-қопсыларды аралап келе жатқан сияқты.

- Ия, қайда болдың? — деп сұрады Абылай.
- Осы үйдің қорасын араладым,— дедім мен.
- Ия, несі бар екен?
- Малдары ғажап екен!
- Уа, көзің бар болғыр, сондайды көргіш-ақсың-ау! — деді Абылай құліп.— Рас айтасың, мен де көрдім. Біздің қазақта мұндай мал мал ма тәйірі. Малдың асылы орыста. Қазақтың жылқысымен алыс жолға шықсан, жиырма пүттән артық жүк сала алмайсың, ал, мұның жылқыларына елу-алпыс пүттү еркін сап жорта бересің. Қазақтың сиыры екі-үш-ақ літтр сүт береді. ал, мұның сиыры жиырма-отыз літтр сүт береді.

Сол араға Қожақмет те келе қалды. Сычнойдың шаруасына қайран қалған ойын Абылай оған да айтты.

- Жибаңызға қараганда өзіңіз де осылай қарай беттеген көрінесіз гой, жездеке.— деді Қожақмет жымын.
- Беттеп қанша өндіреді дейсің, бірер жылдан бері ғана гой менің бұндай шаруа бағуға кіріскенім.

- Алда да өмір бар гой.
- Сол «өмір» дегенің болса жарап еді-ау! — деді Абылай күрсініп.— бірақ, болмай жүрмесе!..

— Неге болмайды? — деді Қожақмет, не түсінбегендей, не түсінсе де Абылайды сипағысы келгендей.

— Дүниенің өзі сипантай толқып тұрган жоқ па,— деді Абылай тағы да ауыр күрсініп ап.— Бүгін гой жасап отырганыңмен, ертең не боларына көзің қалай жетеді!

Үйден біреу кең, астың эзір болғанын хабарлады.

Тамаққа жұрт кірісерде, Қожақмет кідіріп жымия бастады. Оған көзің аударған Абылай:

- Иә, балдыңым, неге тоқтадың? — деді.
- Жәй, әншінін, деп Қожақмет тағы бір жымын алды да — хажылығыңызға қарасам айттар сөзім емес, бірақ жездем деп еркелеп айтатын болсам, күн болса салқын,

оңмег суга малшынып тоңыңқырап та қалдық, етеп бір-деме.

Кожақмет ар жағын айтпай, Абылайға жымия қарап

— Күнкүшіңды түсіндім, сен Қызылжарға бір арба, не
бір шата ағаш кесіп апарып сатып, содан кейін пивнайға
түркін Атығайдың баласы емеспісін, құлқының құрып
тывра, несін сұрайсың менен, ал да іше бер! — деді
Абылай.

Жаңсы,— деп Кожақмет стол шетінде отырған Сыч-
шоппа қоліп қысып еді, ол бойы өзінен екі есе аласа болған-
ша, көзденеңі екі есе жуан әйеліне көзін қысты. Олар өзара
куи бүрши түсініп қойған ғой деймін,— әйел де жымып
шығып кетті де, аузы тығындаулы үлкен бір сары құмыра-
ша ынан кіріп Кожақметке ұсынды. Кожақмет құмыраның
шығынын ашқанда, самогонның қышқылтым исі бөлме ішін-
ше бүрк ете қалды.

Кіле, бұны құяйық,— деп шәшкелерге Кожақмет са-
могонды шұпіладеге құйып болды да:

Ах, жездеке,— деді Абылайға қарап.— «Молданы
шығып па, аузына тықпас па» деген сөзді айтқан мен емес,
мұзданың өлі. Хажы, молда — бәріңдің атаң бір. «У ішсек,
руыңмен» — дегін, мына жұрттан сіз де қалмайсыз-ау деймін.
Астанаң шошкенің сізге ұсынғым кеп отыр.

Алмалай - жоқ, атай көрме» деп қашқалақтағанмен, үстел
шығада отырғандар «алыңғы» деп шулап кеткен соң, «қап,
Атығайдың баласы-ай, Есіліңе бір батырып жібере жазда-
лиң, әнді құнага да батырайны деген екенсің» деп қынжыл-
лан ғолады да, шошкеге толтыра құйған самогонды шімір-
кендей жүгі сады...

Шай артынан ет келді. Онысы — қаз бен үйректер екен.
Күстөр сөміл де жаңе мол да. Және жуан жеңгей етке жақ-
санын тұрмын жұқа наң салып, кәдімгідей бесбармақ жа-
саны.

Бұл Сычнойдың несін айтасың,— деп мақтап қойды
Кожақмет, — қоң етінде мейірім жоқ, мұрза кісі. Қазақуар-
шы да тамаша,— байырғы қазағыңың ешқайсысынан
қонақ-асыны кем бермейді.

Астан кейін Абылай мен Сычной тағы қораның түкпірі-
не оңаша кетті де, әлденені ұзақ сөйлесті. Өзге жолаушы-
шар астыға бастады, өйткені бұл кезде аттар суарылып, ша-
шын тынықсан, киімдері кеуіп, тамағы тойып, иелері жай-
шынан. Асыққаның біреуі:

— Ауыздары неге жабыса қалды, бұлардың, сонша кеңесіп!.. Бірін-бірі танымайтын адамдар сонша неге шүйрекелесе қалды?! — деп таңдаған наразылығын айтса, құмінезді Қожақмет мұртынан құледі де:

— «Ойда отыз сиырдың мүйізі сырқыраса, қырда қырық сиырдың мүйізі сырқырайды» демей ме? Қызылдың дауылы күшайген сайын, Колчак ордасының солқылдауы да күшайп бара жатқан жоқ па? Ойдағы байдың да, қырдағы байдың да мүйіздерін сырқыратып жатқан жоқ па сол? «Айлас қатын мұңдас» деп, қазақтың байы мен орыстың байы ертеңгі күндерін кеңес қып мұңдасып жатыр да! — деді.

— Олар жәй ғана мұңдасып тұрган жоқ,— деді біреу,— қайткенде қызылдарды келтірмеу шарасын да ақылдасып тұр. Қолдарынан күш кетіп бас имесе, былайша бас имейтін сұмдар емес пе? Біздің көзімізге мұләйімсіп тұрганмен, олар тырнақтарын ішіне тыққан аңдар, кішкентай ғана мүмкіндік берілсе, талап жеуге тарпа бассалады...

СОРЛЫ САУЫТ

Пыласкеуден аттанғаннан кейін, біз менің жездем Сауыт үйі отырған Құсайын хажының аулына тарттық та, оған ымырттатып жеттік. Қүйеудің қайны,— сол ауылдың әрі байсымагы, әрі бишігеші — Құсайын хажының Оспаны деген кісі екен. Мен ол үйге күйеумен еріп бармай, жолдағы Сауыттың үйіне түсіп қалдым. Бастаған балаға еріп, қоралопсызы шағындау үйдің шарбағына кірсем, қаракөлеңке шақта кішірек бойлы, сақалды әлдекім сыптырып жүр екен, қасында шамасы жеті-сегіз жастағы еркек бала ойнал жүр.

— Ассалаумағалайкүм,— деп мен сақалды адамға сәлем беріп, қол ұсынғанымда ол:

— Уагалайкүмүссәлем,— деп қолымды алды да жатыр-қағандай кескініме үціле қарады.

— Ия, қайдағы баласың? — деп сұрады ол.

— Бұл үй Сауыт деген кісінің ме? — дедім мен.

— Ия.

— Ендеше, мен сол Сауыт деген кісінің балдызы болам, Мұқан деген кісінің баласымын.

— Өй, бала, не деп тұрсың? — деді сақалды адам селтете ғап, таңдаған дауыспен.— Рас, Мұқанның баласымысың?

— Рас.

Карагым-ау, не дейді?!. Нанайын ба, нанбайын ба?!.
Он кескінме түнс қарған сақалды адамға қысқаша мән-
жоламды айта бастап ем:

Ендіңшіл айттай-ақ қой! Келе гой, жетім бақыр! —
Он сақалды адам мені құшақтай ап бауырына қатты қысты
он, екі мақ бетімнен құшырлана иіскеді.

(И), астаңа-ла-лы! — деді ол құшағын жазғасын,—
құз тігінде көп көрді деген рас екен-ау! Өткен күз
тігінде оқыл кетті баратқашыңды Мәулітте тұратын
Пир ғаныннан еттінде нағашан едік, енді міне кәр-
алы тө!

Сақалды адам жиналатын қалашын көрсетіп, жеңімен көзін
түркіл! Қасындағы кішкене бала маган таңдана қарап үңіле
түркіл!

Кім деп тұрғынц мені? — деді сақалды адам қоңқақ
томын мұршын сіздіріп ап.

Намен тұрмын...

Ендіше, Сауыт деген жаман жездеді мен боламын,
шығарып. Міннелу кішкентай,— деді ол қасындағы баланы
шүкіп, киши жинеңц. Бара гой, Габдеш, нағашыңа! — деп,
Сауыт балашын бері қарай итеріп еді, жатырқады ма, әлде
кименди ма, бала шегіншектеп жоламады.

Анаң үйде, деді маган Сауыт.— Сенің барыңды ес-
тепең күрер күнім бола ма, деп ағыл-тегіл жылауда. Ал, ен-
ал, өнің ол әйде жоқта көрсө жүргегі жарылып кетер. Мен
түркіл алғанын шығашын.

Ушін жүргіре оғаны кеткен Сауыт, тез қайта шықты.
Оған ере үшін биіншадау үйел шықты да, жыламсыраған
Лауасен!

Бітім ду, не дейді, осы тұрган бала ма? — деп қарсы
жүрген мені құшақтай алды да, сыңсыған дауыспен, төркі-
ни-санынан көп солдерін айттып, ұзақ уақыт жылады. Егер,
тот араты жинала қалған әркімдер, «Дәмеш о неғылғаның,
соңша жылшап? Гәден келер інің болмаса қайтер едің? Бұ да
куланың салған бергені,— артыңдан қара ергені! Қой, жы-
лама! — деп анырмаса, Дәмеш құшағын әлі де бірақ уақыт-
ка дениң жақбас на еді, қайтер еді... Дәмеш құшағын жаза
берген көде:

Білдің әмі Әшкәр күйеу келген үйде жүр-ау,— деді
Сауыт, нағашысының келгенін білмейді-ау, ол. Жүгірің-
дерші біреуің, барып шақырыңдаршы!..

Ересектеу бір бала жүгіріп кетті, біз үйге кірдік,
Лауштан салынған бұл үй, шағындау ғана жалғыз бөл-

ме екен. Үйдің бір бұрышындағы пеште лаулап жанган оттың қызғылт сәулесі, бөлме ішіндегі көлеңкені жеңе алмай түр.

— Кәне, шам жақсаңдаршы! — деген біреуге:

— Осы үйде кәрсін жоқ шығар,— деді Сауыт,— білтең қайда, Дәмеш? Соны тұтат!

— Құда келгенде білте шам жағу ұят болар,— деді бір шал қалжынды дауыспен.— Біреуің біздің үйге барып, кәрсін лампыны экеле қойындар.

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа, жасы мен шамалас, кескіні де маган ұқастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны меңен гөрі қырлырақ бір жас жігіт «кәне, нағашым?» деп қуана кірді де, ешкім «мынау» демей-ақ, менімен құшақтаса кетті.

— Әшкәр деген жиенің осы,— десті әркімдер.

— Екеуінің қаны бір-ау, қанша айтқанмен, жобаларының ыңғайлас келуін қараши! — деп таңдана құлісіп жатты біреулер.

Кешікпей басқа үйден әкелген шам да жағылды. Мен апамның шын бейнесін енді ғана айқын көрдім. Тек, бетінің сүйектілігі, орта жасағандықтан бет ажарының әжімденуі, денесінің толықтығы болмаса, бұл апайдың кескін-кейіпі мен тұлғасы менің тетелес апам Ұлтуғаннан аумайды. Бұл да заманында сымбатты, көркем кісі болған.

Жездем Сауыт күйкілеу, еңістеу кішірек денелі. Қоңқайған зор және ұшы ерніне асыңқырап тұратын ұзын мұрынды, сопақтау ұзын бетті, шоқша ұзын қара сақалды адам екен. Жүріс-тұрысына, сөз әлпетіне қарағанда бүйіргілау, момындау біреу сияқты, билігі менің апамда сияқты. Манз, тыста көбірек сөйлеген қартаңдау адам — Сауыттың інісі Сәду екен. Ол әуелі, «Дәмеш інісінен бүгін бар дәмді аяйды деймісің» деп қалжыннады да, артынан шайға жасалған дастарқаның үстіне наан мен май молырақ келе бастағанда:

— Эу, Дәмеш, сен інісінен аянбайды дегенге, кебежеңді тақырлап, бұдан кейінгі қонағыңа ештеңе таба алмай жүрмей! — деп еді:

— Табылмаса, ештеңе етпес. Баяғыдан бері осы үйдің асын ішкен қонаққа мүйіз шыққап жоқ. Бар болса ішер, жоқ болса қояр. Көрдегім тіріліп келмеді демесең, төрдегі барым осы. Бұдан аяғанымды ит жесін,— деді.

Біраздан кейін шөгенге піскен ет те түсірілді. Ескілеу кең ағаш табаққа салынып біздің ортамызға келген ет се-

шоңдау торнақтікі еken. Бұл үйдің шаруа күйін әлі сұрастырылғаныммен, мына етке қарап шамалай қойдым. Соғымың да мұндағынақ болған үйдің шаруасы одан артықты көтере алуштынын, мен бұдан бұрын да талай кедей қазақтың үй тұмсынын көретінмін.

Ергецине мал жайлауға ерте тұрган жездеме еріп тысқа шыңсам, түндегі жобам дұрыс еken. Бұл үйдің бар малың да мұндағынын екі сиыр және бір құнажын байтал. Қой-еш-саның бар саны бесеу-алтау-ақ. Солардың қорасын күреп, менин беріп жүріп Сауыт жездем маған шаруа күйін қыссаңа тәністырады.

Бұрынғылар айтады еken,— дейді ол ұзын мұрнын, көра ішін басына көтере бір сіңбіріп қойып,— «сыпайы сырын жасырмайды, пұшық мұрнын жасырмайды, жақсы таз басын жасырмайды, жақсы кісі асын жасырмайды» деп. Сол айтқандай, сенен несін жасырайын, шырағым, мен он жасынан бастап жалшылыққа тұрган адаммын. Апаңа үйленген соң, скеуміз де жалшылыққа тұрдық. Содан босанып шығқанымызга бес-алты-ақ жыл болды. Бір ретте есептеп көрсем, мен кісі есігінде қырық екі жыл тұрган екем. Апаң шығадан артық тұрган еken. Сонда осы маңайда біз шұмысқан істемеген қазақтың да, орыстың да байы жоқ. Ориң арасында да көп жүрдім. Бірақ, құданың құдіреті, әңғы құлақшыны ба, немене, әлі құнге дейін орыстың «но» дегенін өтлемеймін. Өтім қазақша да оқыған кісі емеспін, әліп-шыңқ деп өтіген емен.

Сонан, дейді Сауыт, істеп жүрген жұмысын біраз мөңгеріп ал, күргеңін сүйсін тұрып, — әлгі бір Әшкәр деген жеман жиенің туды. Сен туган жылы мен сенің үйіңе барып қайтқам. Біздің Әшкәр да сол жылы туған, екеуің күрдессіңдер, жыладарың «сиыр». Әшкәрдің артынан ұзақ шақыр ұл тумай жүріп, әлгі бір Габдеш деген кішкентайды-кордік. Ол екі арада туган бес қыздың үшеуін өсіріп үзаттық, екеуі кішкентай күнінде өлді. Сонан мынау Әшкәр ерлігіне бастаған соң, өзімнің қаршадайымнан кісі есігінде жүргенім жетер, мұны да кісі есігіне сап, тесік өкле қыл-шынын дедім де, туған аулыма көшіп келдім...

Бұрынғылар айтқан емес пе,— деді Сауыт күрсініп ал, — ағайын малың болса көре алмайды, кедей болсаң үлесін бере алмайды» деп, «жыласуға өзі жақсы, сыйласуға жат жақсы» деген еken. Сол сөз рас еken. Алыста, жалшылықта жүргенде бауырсырап кісінесетің туыстар, енді мұнда кеп, аның үй қонғанда, тістесуге айналды. Мен дау-шардың кісісі

емеспін. Ұя бөрік, жуан қоныш қана, момын шаруаның біреуімін. Біреу айтқан еken «момыш дегенше, б... десейші» деп, сен момынсың деп ешкім аямайды еken! Момынның ақысын күшті жей береді еken, күшті туысың саған алыста жүргенде ғана «ағайын» еken. Жақындастып кетсе, еңалдымен желкеңе сол мінеді еken...

— Олай дейтінім,— деді Сауыт тағы бір күрсініп ап,— біздің бұл ауылдың дәулет жағынан да, атқа мінерлі жағынан да шек-шығары Құсайын хажының Оспаны. Андағұл руының ішінде бізді Өтеміс дейді, Оспан да, мен де Өтемістен тараимыз, арамыз төрт-бес-ақ атаға келеді. Бірак, менің қас жауым сол Оспанның өзі бол шықты. Алыста жүргенімде бауырсырап кеп, «қасыма көш, ашты-тоқты болсақ та бірге отырайық» дейтін Оспан, енді, көшіп келгенде, өзге жақсылығы былай тұрын, осы бір-екі қарама шөп шауып алатын жер де бермейді. Біздің бұл арада шабындық жер— Есіл бойында ғана. Оған біздің қол жетпейді, жетпейді емес-ау, жеткізбейді.

— Біздей кедейлер,— деді Сауыт күрсініп ап,— осы маңайдағы бозды, жарықшаларды, томардың тәңдерегін ғана шабады. Ал, маган тиген жерді өзіңде көрсетсем, зәрең кетіп, жағаңды үстар ең; айналасы бірер шошақ шөп жаңбырлы жылы ғана шығады, жаңбырсыз жылы бірер арба шөпті үстаралың қырған шаштайғып әрең қырып аласың.

— Сол жердің өзі де елдің жайлалауға көшетін жолында. Ел жайлалауға көшіп бара жатқанда үстін баса өрген мал, ол араны бір таптап өтеді. Оған кейін тірілген шөпті, ел жайлалаудан қайтқанша шауып, қораңа тасып алмасаң, қайтқан елдің малы тағы да тапап кетеді...

— Быил сондай күйге ұшырадым, шырагым. Әлгі Әшкәр деген жиенің жасы жетіп қалғанмен, жұмысқа жалқаулау және жалғыз бала болған соң, жанын ауыртып жұмысқа да салғым келмейді. Апаң болса, қартайды. Ол енді, бел буып шалғыға түссе алмайды, сондықтан, осы үйдің азын-аулақ шаруасын багын-қагатын меммін.

— Мен де қайір құлан-таза сау кісімін. Қырық жыл тұрган жамшылықтың сарқыншагы денеде қалмады деймісің. Бойымда сарсығым көп, кейде тер қысып, домаланып жатып та қалам. Құян ба, немене, кейде жұлын тұтам да көтертпей, белім де бастырмай қалады. Сарсық түскені ме, немене, буындарым да баяғыдай емес, кейде кілтілдеп жүргізбей қояды. Оның үстіне жас та жетіп қалды, және қай бір жас ол,— ылғи бейнестте өткен жас!..

Соның бәрінің кесірінен биыл сыйбағалы жерінді кеңінде шауып ала алмай, айналасы бірер арба ғана шөп жиһан алуға құдіретім зрец жетті. Онымен мынау азғантай мәлдің көміршін шыға алмайтын болған соң, қүздігүні әлгі әнкөр жиенниңді, мыша жақын жердегі Арқалық аталатын орыс қаласының бір байына егін жинасар кездे жұмысқа беріп, мағынады соның ақысына алған сабанмен ғана асырап келдем.

Оле бір, деді Сауыт, шарбағының түбінде шоқыып үшілі үрган аяны-аудақ шоңті саусағымен нұқсаپ,— азғантай шоңшашқан зрец мәлдің жас төліне керек болар деп оғын майдан қажып тістелеп отырмын...

Соду кітепчанды, апам Дамеш өткен түні менің келуінді құжаныш көргендікten, расында бар етіп асып бітірген екен. Одан кейинші қамтап-құтқаны бірер күн турамшылап сорпа болуға зрец жетті. Оның артынан Сауыт менен ұялғандай ор жерден ет іздеген болып еді, ақысыз ет қайдан табады!

Білдің одан кейінгі күн көрісіміз шайда ғана қалды. Ол да сүтсіз қара шай. Және тағы да шай алуға қалтасы қағылшын отыргандықтан, апам шүмелі кетік аққұманға ақ судың суын ғана взгертерліктей ғып шайды сұйық шыгарады... Сонда, тоғып жейтін наң жетіп тұрса бір сәрі ғой. Бұл үй-шынысынан емес, ұнының тапшылығынан, тағы да уиғатын ала қоюға қүшінің жоқтығынан наңға көбінесе таңдау-тұқыл бол қаламыз...

Жәздем үйінің осындай әлсіз халін көргеннен кейін, маңдау бол отыра беруге ұялып, мен кәсіп іздеуге тырыстым, оным егер ретті ауыл табыла қалса мұғалім бол балаларын оқыту. Сұрастыра келе ондай ауыл табылды да. Оған барадаңың алдында, мен бұл маңайдағы ең қарт туысым деп еттін Жабайды көріп, сәлемдесуге аттандым.

Есігімніе, Жабай менің әкем Мұқанның шешесі — Қатаймен біреу туысқан адам. Сауыттың айтуынша ол қазір тоқсан жастап асып отыр, бірақ, есі де, жүргісі де тың, шаруасы оте нашар... Ол тұратын Сақтаған ауылы Сауыттың ауынан жеті сегіз шақырым.

Сондай жақын жерге, менің Сауыт үйіне келгенсоң-ақ барып қайтқым келді, бірақ оған ат табылмады. Сауытта мәлдеме-аудақ жылқы бар, о да болса көтеремнің аз-ақ алдын-алып арық. Мен Сауыт үйіне келе қар еріп дүние ылайсаң болып кетті. Ондай кезде Сауыттың керігі кісі көтермек түсу анын да алып жүре алар емес.

Қар кетіп, жер дегдігенше біраз уақыт өтіп кетті. Жер құрғап көк шығуға айналған кезде. Сауыттың керігін мініп, көптен көруге аңсаған Жабай қартқа аттандым.

TİPI TARİХ

Жабайдың баласы Төлебай екеуіміз Есіл өзенінің жарқабағын жағалап келе жатырмыз. Тоңы жібіген жердің миң шыққан сазы етікті табанынан тартып, аяқты әреңғана жылжытады...

«Қара дауыл» атанатын өкпек жел жағадан, жеңнен сүйкі қолын сұққанда, жердің сазын табанмен ғана емес, барлық денемен басқандай боласың.

Біз ілгері аттаған сайын жел желіге түседі, көкіректен кейін қарай итере түседі. Біз де ерекісе ілгері ұмтыламыз. Кейде жел бізді женғендей бол бөгеп те қалады, кейде жеңді біз женғендей бол ентелеп ілгері аттаймыз...

— Есіл қатты тасырда желдің екпіні осылай болатын әдеті еді,— дейді Төлебай,— бныл сөйтір, тегі!..

— Өзенің қайда өзі? — деймін мен.

— Өзеннің осы бір тұстагы жарқабагы аса биік,— дейді Төлебай,— қатты тасыған жылда болмаса бұл аңғарға су келмейді. Аңғардың аргы жағы қайқаң жазық бол кетеді де, сонау бір бұтақтары қылтинып қана көрінген тоғайға үштасады. Есілдің аргы арнасы со тоғайлардың арасында.

— Тоғай қанша жер бұдан?

— Жарқабаққа жап-жақын сияқтанғанмен, ең жақын тұсы бұл арадан бес-алты шақырым.

Одан әрі сөйлесуге өкпек жел екпінді лебімен ауыз бен мұрынды құмықтырып, еріксіз үндептейді.

Төлебай екеуміз қыраттау, көделілеу жерді қуалап келеміз, ойпаң, тақыр жердің сазы толарсақтан келеді. Біздің ізден келе жатқанымыз — Жабай қарт.

— Элі де алыс па? — деп сұрадым мен шаршаңқыраған кезде.

— Бірталай жер бар,— деді Төлебай.

— Соңша алысқа неге кеткен Жәкен?

— Есілдің таси бастаған хабары бізге жоғарғы «Ала-көл-Салпық» жақтан келеді. Со хабарды ести сала-ақ, әкем күн сайын тацсөріде тұрып, буынып-түйінеді де, өзеннің жағасына кетеді. Жыл сайын барып отыратын дағдылы орын бар, біз оны сол арадан табамыз.

Карт кісі мышадай саңда, ондай алыс жерге қалай
жетеді!..

Төлебин маган жымия қарап қойды да:

Білдиң шаң әлі жасыңың көбін қанжығасына ұрып
байхайды. Оның аяқ алысы әлі пысық,— дейді.

Мен шашар-нацбасымды білмеймін де:

Жасы нешеге? — деп сүраймын.

Лінің таңсан уште.

Сөні нешегемін дедің?

Оттың бірдемін.

Сонда сен шаңдың алышы екі жасында туғаның ба?

Соңай болады да, — дейді Төлебай жымиып,— өзің
шарын шешеміз. Болекті әкем слу алтысында алған екен,
шешем ол көзде он алтыда екен, менен бұрын екі құрсақ
көтерінің, менен соң үш құрсақ көтерді. Қазір әкемнен ол
корін.

Тагы бірақ жер жүріп Есілдің жарқабағына жетіп ек,
аудымыздан о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін, бетінде
қалқыған сендері сатыр-күтір соқтығысып сапырылған те-
ңіз үшінраса кетті.

Бұ нелі? — дедім мен қайран гап.

Есіл! — деді Төлебай.— Жарықтың тасыған екен
тот! Кеңілек тасыған екен, шіркін!.. Мен көрмеген тасу мы-
нау! Оныңарой, жердің жүзін, күннің көзін тұтас алып ке-
тінің тот!.. Гапті!

Көлемі кішкене көлдің маңайында гана туып өскен ма-
ған міниң талған тәңіз аса бір гажап дүние сияқтанды. Көне гишиш жатқан дүние ме ол!.. Тасыған тәңіздің ағыс ек-
ениң қандайшыны, судың бетінде қалқыған сендердің, ашаптардың, қогажайтың, тагы әлденелердің жылжуынан
башкалады: көз үшінда көрінген олар іле зымырап
келіп қалады да, сын етіп оте шығып, көріп үлгергеніңше
тәле қалда алыштан сала береді.

Осы көріністердің арасында кереметтер де кездесті.

Анаңа қара! — деп Төлебайдың нұсқаған жағына
кіші тіккем, жеке қалқыған бір сенің үстінде шоқып
жасында қасқыр кетіп барады.

Мал баққан ауылда өскен адамның қасқырдан артық
кис кирері жоқ. Маган да талай ызасы өткен «сабаз» ол!..
Сонда да сең үстіндегі халін көріп аяп кеттім,— бізге жап-
жакын жерден жайнамаэда мұлгіп отырған молдадай мо-
мақсанып, жордем сұрагандай жаутаңдап өтті!..

Одан да аянышты хал кездесті: төлегей судың орталау кезінде, тұтас қалқыған сеңің үстінде, бір қорадай қой ағып барады!.. Ішінде ербендерден адам көрінеді!.. Маңырасқан қойлардың алыстан талыш естілген даусы, нәресте балалардың іңгәлап жылауына үқсайды!.. Қойлардың халі солай болғанда, олардың арасында тұрған адамның халі нешік екен!..

Со халді көз алдыма келтірген мен ауыр күрсініп ем, Төлебай да қосыла күрсініп ап:

— Мейірімі төтті, қаһары қатты өзен гой бұл!.. Бұл бұл ма, бұның кеңір ауылдарды ұлп-отанымен ағызып әкететін мінезі де бар. Талай табын малдар да ғарық болады бұған!.. — деді.

Төлебай мойнын соза алдыңғы жаққа бір қарап алды да:

— Экем сонау бір үйеңкінің бұтақтарының арасында отырған болу керек! — деді.

Біздің ауылдағы Қымбат бақсының сарынында:

Үйеңкінің түбінен
Үйірін алған қобиғзым.. .

деген сөзді естігеп ем, соган қараганды, үйеңкінің ағашының бір түрі екенін жобалағаныммен, дәл өзін бұған дейін көрген емеспін де. Енді Төлебай нұсқағанда көрсем, саzdau жерге өскен ол ағаштың діңгегінің жуандығына төрт-бес кісінің құшағы жетер емес, бірақ діңгектің биктігі атты кісінің соған қолы жетерліктеі ғана, одан әрі тармақталып жуандылы-жіңішкелі қалың бұтақ тарайды екен, олардың аумағы өтірік айтқан кісіге, кіші-гірім қораға симастықтай!.. Және оның өзі қызық үйеңкі екен: дәл жарқабақтың етегіне өспіті, қабақтан аттаған кісінің аяғы, бұталардың тарала өскен жеріне жететін!..

— Менің экем, дәуде болса, со тармақталған бұтақтардың арасында стыргаң болар! — деді Төлебай, үйеңкіге жақындаі берін.

Қасына кеп қарасақ, бұтақтарының арасында, бері қарай жонын тосын, қалың киімді, тымақты біреу отыр.

— Келді айтқаным!.. Экем! — деді Төлебай.

— Біздің даусымызды негізп естімей отыр?..

— Құлагының мүкісі бар және жел әрі біз жақтан, әрі қатты гой, сатыр-күтір сен жүріп жатыр, содан естімей отырған болар, мен дыбыс берейін.

Төлебай «әке!» деп дыбыс бергенде, желкілдеген ұзын

ақ, қасы көзін жапқан, бетінің мұрынан басқа жеріне тұ-
ғыс шыққан қою, қаба ақ сақалды, кішірек имек мұрынды
қарт. бізге одырая қарап бетін бұрды да, шұңқірек кішкене
көзіне алақанын қалқалап аз тұрып:

— Төлебаймысың? — деді сөзін бөлшектей, ұртын тол-
ыра сөйлеп.

— Нә, әке!

— Қасыңдағы кім?

— Әүелі тұс жерге, содан кейін айтайын. Кәне, көте-
риң түсірейін! — деді Төлебай.

Үйеңкінің бұтағына аттап шыққан Төлебай әкесін кө-
теріп жарқабаққа шығарған соң, мен сәлем беріп қолын ал-
дым, бірақ жауап қатпадым.

— Бұл жігіт кім дедің? — деді қарт баласына.

Жиен, — деді Төлебай аузын қарттың құлағына
сақаш.

Қайдаты?

Мұқан, Танжақы дейтін жиендерің бар емес не? Со-
шың Мұқашының баласы!

Не деді?!, — деді Жабай таңданған дауыспен.

Рас айғам. Омбы жақтан оқудан келе жатыр екен.
Саған сәлем берем деп келген еді, үйде болмадың, осында
негіз.

Алди қаритым-ай, онда бері келші! — деп, шал мені
құшындағы қысты да, екі бетімнен, мойнынан иіскеп, құ-
шынни тарады. Қарттың бетіне қарасам, көзінен сорғала-
ған таң тәмшілары яқ сақалына домалан түсіп тұр екен.
Менің де түйем босады...

Жер құргақ қой, отырайық, — деді қарт көзін сүртіп
шыра беріп. Төлебай екеуміз де қартты ортага ала
отырады.

Сан-сабымен өтіп жатқан дүние, — деді қарт құрсі-
шил ай. Әкең Мұқан, оның әкесі Шүкейді, оның әкесі Бек-
жемірле көрдім. Шешең Балсарыны, оның әкесі Бәйтілеуді
көрдім. Олар жүнен-жүйесімен өтіп кетті. Көшкен ауылдың
төзім жүргізіна қоншап көрі күшігіндей, дәм-тұзымыз тау-
сияматан соң, мінс, біз тоқсанга кеп торығып отырмыз, шы-
ратым. Әкең ертерек қантты деп еді, шешең де қайтты де-
ген, қайырын берсін! Жер арасы шалғай, ит арқасы — қы-
яни. Әкең қолымызды туып еді, марқұмға бата ғып қайтайып
деп тәмшілдым, — қысқа жіп күрмеуге келмедин, жиенжан!.
Ол қолымызды, жазы-қысы шыр бітпейтін жалғыз көрі мәс-
тектеп басқа жылды жоқ. Онымен үзап жол шыға алмай-

сың. Балаларым өліп-өліп, өлім сарқытындаи болған мынау жалғыз бала,— деді қарт Төлебайды саусағымен нұсқап,— біріншіден, жуас, өз бетімен ұзақ жолға шыға алмайды; екіншіден, тон келте, қол қысқа болған соң, жарғақ құлағы жастыққа тимейді. кемпір-шалды асыраймын деп, жазы-қысы тізесін бүкпейді.

Сол кезде, тұсымыздагы жолмен, жайдақ тарантасқа зор деңелі көк ат жеккен, сарғылт қаба сақалды орыс өте берді.

— Андрей гой мынау,— деді Төлебай,— беті біздің ауыл екен, тамыр орыс еді, ала кет дейін бізді.

Төлебай дыбыс беріп орысты тоқтатты да, қасына барып сөйлесіп атын бұрып алып келді. Ұзын бойлы, ашаң жүзді Андрей Жабай қартпен шүйіркелесе кетті. Жабайдың тіліне қарасам.— орыс сөздерін маймандағып, акцентсіз әдемі сөйлеп барады. Со жәйді айттып, мен Төлебайға сыйырлап ем:

— Орысша оқығашы бар,— деді маган Төлебай ақырыни дауыспен.

Тарантасқа Жабай қарт пысық адыммен барып өзі мінди. Мен сыпайылық қып, Төлебайға:

— Жалғыз ат. жер саз, жаяу барсақ қайтеді?— деп ем, сөзімді есгіп қалған Андрей:

— Қорықпа, жігіт! — деді маган.— Ат мықты, тағы төрт кісі мінсе де тартады.

Тарантасқа мініп жүріп кеттік. Шал Андреймен кеңесе бастады. Әуелгі сөз — Есілдің тасуы туралы болды. Жабайдың айтуы бойынша, көп уақыттан бері өзеннің биыл аса бір мол тасуы. Діншіл, ырымшыл Жабайдың жоруы бойынша, «бұндай тасу, елге ырыс орнар жылдағана болмақ...» Одан әрі Андрейден селосының хал-жайын, егінге даярлығын біраz сұраған Жабай:

— Қызылдардан не хабар бар? — деді оған.

Андрей маган күдікті көзбен қарап еді:

— Біздің туысқан, — деді Төлебай, — бұдан қымсынба!

Кідірген Андрейге Жабай сұрауын қайталап еді:

— Кім білсін, деді Андрей, — Колчактың сөзіне қара-саң, қызылдар Москвага қараң қашып барады дейді. Кейбіреу «Челябадан бері шығып қалды» деп қызылды жақындастып қояды.

— Соңғы сөз дұрыс болар, — деді Жабай.

— Неге? — деді құланған кескінмен Андрей.

— Қашанды, қашқашының тынысы тар, қуганиның тыны-

са көңі болар!.. Колчагыңың тынысы тарылып кегі
төн, оны!

Оның қандай білдің, қарт? — деді Андрей жымия
түсін.

Күнде дикеңден маза бермеуге айналдығой ол. Өзге
нишан тұрсын, біздің жалғыз мәстекті де әнеугүні ылауға
күшті көтті, енді ол мастик өлген де болар.

Сақыннегерейдің, Қашастың көп жылқысы тұрганда,
неге алған жағын мәстекті? — деді Андрей.

Шуд сұрауға шауда бермей аз отырды да:

«**Кымбала** көртін болса, тәз келсе екен! — деді дыбын-
шыныштың шыгармын, — Колчактың ызысы өтіп болды елге.

Шуд томада **Жабайидың** кеңесе түскісі келгенмен, Андрей
қолжыңдың сұрау-жауптан өрігे бармады. (Артынан сұрас-
тируғасын, ол шасырын жұмыста жүрген қызылгвардең
екен).

Шілді окин **Жабай** үйінің алдына түсірген Андрей үй иесінің
«**Басқа қара**» дегенине кідірмей жүріп кетті.

Жабайидың үйін мана көріп кеткем. Шымнан салынған
бұз үндің тибесіне еңсесін көтерген кісінің басы тиеді. төр-
шілдің жатқан кісінің соған аяғы есігіне жетеді, кішкене тे-
реғенің шымнаны сыйнан бірнеше көзіне қойдың қарның
көрін қоғтаған, бір қабыргасында қазандықты пеші бар,
төршілік есқі туыралық...

Уаді ішіне анық толған будан, біз кіргешде түк көрін-
пейді оном. Қавандың астында от жылтырайды. Үйдегі иесі-
не қарғанда, тогі, қаванға от салып жатқан болу керек.

Көм-нірі! — деді **Жәкең** үйге кіре.

Шуд — деген дауыс естіладі денесі будан көрінбеген
шілдедің.

Уа, кемпірім, мен кебежеңнің түбі қағылды ма деп
түрсем, ет ілең шыгарып жатыр екенсің ғой, бәрекелді! Бі-
ринші кезде той жиенің... Құр ауыз болмағаны жарады.
Ах, тәсіт енді, тоңын келді білем, жиен!..

Жиенжан! деді қарт мені қасына ала төрге отыр-
ғаннан кенин, өзінің Керейің Тоқсан би дау-дамайға
паратын болса. Таз Керей Кіікбай биді ала кетеді екен
тәнді. **Кіікбайды** Тоқсан «кілтім» дейді екен. Кіікбай жақ
откеннің шешен болса көрек, жиын топға сөзді Кіікбай
бастап, даудың бетін ашып береді екен де, Тоқсан кезегі
кемен жерде бір ауыз тетігін таба қояды екен.

Сонымен, — деді **Жәкең** аз кідіріп,— бір кезде Жо-
сағын Арғын, Найманиң арасында зор дау болып, қос

атпен Тоқсанға шапқын келіпті. Тоқсан Киікбайды ала кетпек болады. Бұрын ол үйге Тоқсан барып көрген жоқ екен дейді. Таң жаңа атып, қой жаңа гана өре бастаған уақыт болса керек. Киікбайдың үшін ауылдың қай түсінда екенін Тоқсан шамалай алмай келе жатса, құман ұстап, күлі жамылған біреу дәреке шығып келеді екен. Қасына келсе — Киікбай!.. Үсті жүдеу!.. Тоқсан аттан түсे ғап, Киікбаймен құшақтасып, көрісінти. Сонда Киікбай:

Уау, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Бұл бір кезім тоқталған,
Үй артынан жау келді,
Сүр жебесін оқтанды,

депті. Бұл сөзден Киікбайдың қонақ келгенге қысылып қалғанын түсінген Тоқсан:

— Киеke, сонша неге таусыла сөйледің десе,—

— Қара озек мақтың көжесі
Қарында емес, құныңта,
Қара торсық іверде емес,
Іаулі тұр уықта.
Болған соң солаш, Тоқсанжан,
Жоқыны деп қалай мақтанды?
Мақтандайын несіне,
Жап алатын әзірдейді
Алыста емес, жуықта,—

депті.

— Сол Киікбай айтқандай,— деді Жабай күрсініп,— нағашы апаң ет ісін шығарғанмен, атағы «ет» демесе, мәні болмас, жиенжан; бала жасық-жауған бірдемеге ортақтасып, сирақ-мирақ дегендей, күздігүні бірдеме алған, жылтырары шамалы шығар, ықласқа разы боларсың.

— Рақмет, нағашы, мен асты емес, сізді іздел келдім.

— Ал, жиен,— деді Жәкең, ас ішілгеннен кейін,— кәрі кісінің сөзі көп болады, мылжыңсың деп сөкпі!

— О не дегеніңіз, нағашы? Маган керегі — кеңес.

— Баяғыда Әз-Жонібекке Қошқар би айтты деп еді: «қол бастап ишін алаймын деген ұл екенсің, сөз бастап би болаймын деген үү екенсің» дегі, сол айтқандай, кеңеске үйр болсаң, жаман үү болмассың, жиен.

— Құлағым сізде, нағашы.

— Аулыңда Нұртаза дейтін шешен бар деп естіп ем, аман ба ол?

— Мен ауылдан былтыр күз аттанғанда аман еді, одан бері хабарым жоқ.

Ойн көрмегеимен, әкесі Оспанды көріп ем, жиен, шешіре кіст си, көрген жұрт Нұртазаны соған тартты деседі. Аға жанарыңды сұрастырыңың ба, одан?

Сұрастырылым және жазып та алдым.

Коне, гаралып көрші аталарыңды, жазып алсаң!..

Мен білгешімді аңта бастадым: әкем Мұқан, оның әкесі Шүкен, оның әкесі Бектемір, оның әкесі Байбарақ, оның әкесі Сімірамбет, оның әкесі Отарбай, оның әкесі Қосай, оның әкесі Сынбақ, оның әкесі Танаш...

Өзіндік емесің Ар жапын айтпай-ақ қой,— деді Жабай.

Со көздерде де да деп боп қалды. Астан кейін Жабайдың на жайын сұрасам, ол 1826 жылдың туынты. Оның әкесі — Жарқынбай дейнін бір шемересін Қызылжардағы орыс мектебінде белгендегі. Жабайдың күтуші есебінде қасына ертеді. Гөнис Жарқынбай әдепші же жыл оқып түк білмей қайтқанда. Жабай орысша жақсы сауатты адам бол шығады. Со көзде ол маңайдағы аға сұтанды — Зілгираның Мұсасы деген кіст екен. Мұса әрі пысық, әрі сауатты Жабайды өзіне құмаштырып алады. Бірақ ол қызметтен тез құылады. Оның себебін көшип айтамыз.

Қызметтеген босаган Жабай, Шопаниң Қоңығұлы деген топта тирекшік болып, саудасын жүргізеді. Осы сапарында ол бір шеті Кетримпор (Екатеринбург), Самар, Орымбордик, бір шеті Хижа, Үргенішті, бір шеті Қоңыр, Құлжаны арашады.

Кейін бұл қызметтеген шығын атқа мінуге жарамай қартағанға дейнін месниктің міндеттін атқарады.

Жабайдың ертеде алған әйелі де, балалары да өзеді. Мен көрген әйелі — Бөлек: тапырықтау мұрынды, қара өңди, қалыңдау ерінді, үзындау арық денелі, өңсіз әйел екен, шаруа бағудаң басқада жұмысы жоқ, шалын аса күтеді. Бөлектен тұган қыздар үзатылған, ұлы — жалғыз Төлебай.

Жабайдың үйіне мен екі-үш қонып, асықпай ұзақ кеңестім. Сонда келген қорытындым: қазақтың талай шежіре қартын көре жүре, мұндай білімдісін кездестірген емен. Ол халық аузында жүрген сөздерді шексіз көп білумен қатар, орысша да сауатты, орыс тілінде жазылған әдебиеттен, тарихи кітаптардан бірталай мәліметі бар, орыстың тілін қатесіз сөйлейді.

Кеңесіп отырған сағаттарда, Жабай маған, қазақ халықының тірі тарихы сияқтанып кетеді. Бұрынғы хат білмейтін ауылда, «шежіре» атаптап адамдар болған ғой, олар қа-

зак халқының басынан өткен күндердің бәрінен хабардар бол, әрбір тарихи уақыттардың қызығы түрде ауызша айтып беретін ғой. Жабай да сондай памяті күшті және сол күшті памяті, жасы тоқсаннан асқанмен мұқалмай тың сақталған адамның бірі. Кейін «Колхозды ауыл осындай» деген атпен жазған бір өлецімде мен, ойда қалған Қенбай қартты:

Ертеі, өлец-жырдың шежіренің,
Мін бай, көркем, сұлу антологиясы,—

деп сипатгадым. Сонда, есімде отырған «антологияның» бірі, осы Жабай қарт болған еді.

Шежіреші де екі түрлі болатын: бірі — атымен сауатсыз. Олар ақылды және зирек адам бола тұра, ел өмірінің бертіндегі уақыттары болмаса, әртіндегі бұлдыр тартқан уақыттарына келгенде әр шоқысының басына бір қоның, кең өлкесін дәл басып, тегіс аралауға тайғанақтайдын, солдықтан, олардың әрқайсысының сөзінен жарықшақтар, қайшылықтар табыла беретін. Ал, енді бір шежірешілер, не мұсылманша, не орысша хат білгендіктен, естіген не оқыған уақыттарын жазып ай, көбінесе дәл түсетін.

Жабай қарт соңғы жүйелі адамдардың қатарына жағады. Мұсылманша аздап, орысша жақсылап оқыған ол, күші бар кезінде, орысша, түрікше тарихи кітапгарды көп қарап жай мәлімет алған, ол мәліметтерге, халық аузындағы мәліметтер қосылған. Солардың көбі есінде дұрыс сақталған.

Естіген-білгенін Жабай жазып та жүреді екен. Ол тетрадьтариның, сол елде, халықтың ауыз әдебиетін жинаған Мейрам Исхақов деген қарт мұғалім менен бұрын алыш кеткен екен. Кейін сұрасам, ұрлатып апты.

Жабай қазақ халқының тағдырына көп қайғыратын адам екен. Бұл мәселедегі оның ой-пікірлері, кеңесіп отырған шақта, сұрау, жауаптардан көрініп отырады.

Бір сэтте ол маган:

— Шежірешілер «Аламан деген адамнан Сейілхан, Жайылхан» туды дейді. Сейілхайнан сегіз арыс Түрікпен тарайды, Жайылханин: Қазақ, Созақ, Созақтан — Қарақалпақ тарайды дейді, соған қалай қарайсың? — деп сұрады.

Тарихтан аздаған хабарым бар мен, «қай елде болса да, бір ғана адамнан тарады деу қате» деп өз пікірімді айтсам:

— Мен де солай ойлаймын, саган мен, тек шежіре жағын айтып отырмын дейді.

Одан орі Жекең,— біз, қазақ: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші ауданын, үш жүзге бөлінеміз той» деп қалай бөлінетінін, сап жуғыңғандай рулар кіретінін айта кеп:

Осы үш жүздің ешуақытта басы бір жерге қосылған болса — деп аяқтайтын сөзін,— бір кезде оны Монгол Шыңғаспаң ауданын-орда, кок-орда деген хандықтары бөліп ап күзанды. Одан кешін, мишау Орта Азияның: Хиуа, Бұқар, Қоқан ауданын хандықтары бөліп ап құлданды. Ақыры, қашақ сиңе бөлініп кетті: көшілігі Россияда, азшылығы — Қытайда.

Қытайда қашақ қазақ барын білдіріз бе? — деймін мен.

О бір жылдары Коңыр-Күнжапың жәрмендесіне барғанда, Қытай қалықтарымен жомықтый, солардың айтуышша, екі жұмыс тұтындей бар көрнеді, шамасы ол миллионнан жақын халық қой. Ал, біздің Россияда үш миллионнан халық бар десін жүргөйті, тарихшылар.

Россияга бағынуды Жекең қазаққа зор бақыт деп санайды.

— Көшпелі, өнерсіз ел болдық қой біз,— дейді ол,— соңдықтан ұстағанның қолында, тістегеннің аузында жүрдік қой. Көрші елдерден, бізді қай ел шаппады, қай ел таламады...

— Ең соңғы ойсырай талануымыз, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламының» кезі,— дейді Жекең, демін ауыр алып,— білесің бе, жиен, оның не екенін?

— Есіттім,— деймін мен,— бірақ тым қанық емеспін. Айта беріңіз.

— Алматы, Қапал дейтін қалалар бар. Қошығұлдың саудасымен, мен ол қалаларға да бардым. Сол жерлерде, бұдан екі жүз жылдар бұрын Жонғар-Қалмақ аталатын хандық құрылдып, көршілес қазақ ауылдарын шапқан да отырған. Соңғы шабуыл — 1723 жыл. Сол жылы жаңбыр болмай, жайылымдағы малдар жаздығыні оттан ашыға бастаған. Халық алдағы жылда жұт болудан қорқып жүрген кезде, Жонғар хандығы қазақ ауылдарың тағы кеп шауып, кеп адамын қырған, кеп мал-мұлкін талаған. Ұлы жүзді ол түгелімен басып алған. Дүркірей қашқан Кіші жүздің аман құтылғаны Еділ, Жайық бойындағы орысқа барып паналадаған, Орта жүз, Ертіс пен Есіл бойындағы орысқа барып паналадаған. Орыс оларды құшақ жая қарсы алып пана болғашаң кейін, сырттағы жау, енді келіп шабуга бата алма-

ған. Біздің Россияға бағынған тарихымыз осылай, жиенжан.

— Бірақ, Россияның патшасы да қазақты аз жәбірлекен жоқ қой? — деймін мен.

— Ол, — патша! — дейді Жәкең. — Халық ше? Орыс халқын жаман дей аласың ба?

— Эрине, халқы жақсы.

— Мәселе сонда! — дейді Жәкең. — Ал, патшага келсөң, ханы бар, сұлтаны бар, болысы бар, — қазақтың өз ішінен шыққан экімдері ондырды ма, қазақты?..

Жәкең бұл сөзіне дәлел есебінде, менің бертіндегі аталарамның тарихынан біраз мысал келтіреді.

— «Сырымбет» аталатын тауды білемісің? — дейді Жәкең.

— Білем. Қекшетау үйеziнде. Бала көзімде көрдім де.

— Оның неге «Сырымбет» аталғанын білемісің?

— Жоқ.

— Өзіңнің бесінші атаңың аты Сырымбет қой?

— Иә.

— Ендеше, сол «Сырымбет» тауы, сенің атаң Сырымбеттің мекені.

— Қалайша? — деп сұраймын мен, Нұртазадан естіген бұл сөзді анықтап алғым кеп.

— Атаң — Сырымбеттің әкесі Қосай батыр болған екен. Кіші жұз бен Орта жұз жайлайға таласып соғысқанда, Кіші жүздің ханы Әбілхайырды наизаға шаншып өлтіретін сол — Қосай екен. Орта жүздің ханы — Абылай Қосайдың бұл ісіне риза болады да, сен «осы тауды мекенде» деп, «Фрекешті» аталатын тауды береді. Сол жылы Қосайдан ұл тауды. Оның нағашысы, Ұлы жұз Дулат руында, Сырымбет аталатын елде екен. Қосай баласына сол Сырымбеттің атын қояды да, орныққан тауын да, баласының атымен «Сырымбет» атайды.

— Ол таудан неге көшеді біздің аталар?

— Абылай өлгөн соң, орнына ұлken баласы — Уәлі хан болды ғой. Уәлі сол Сырымбет тауына қызығады да, сенің аталарыңды құшпен құып жіберіп, өзі сонда мекендейді...

— Біздің аталар қайда барады?

— Орыс ауылдан алпыс шақырым жерде қазақша «Мәуліт», орысша «Мамлютка» аталатын темір жол станциясы бар. Сырымбеттен құылған аталарың сонда кеп қоныстыйды.

— Одан неге кетеді?

— Зілғара деген кісіні естуің бар ма?

— Шамалы түрде,— деймін мен, Зілғара жайында бірталай естігенім болғанмен, Жәкеңнен анығын естіңкірей түсейін деген оймен.

— Қазақ Россияға ерте бағынғанмен, патша үкіметі қазақ хандығын біраз уақыт сақтап тұрған гой. Мен туар жылдың аз-ақ алдында, патша хандықты жойған да, сібірлік қазақтарды Қосмұрын, Қекшетау, Ақмола, Баян, Қарқаралы, Аягөз атанған алты дуанға белген, әкімдерін сұлтан-правитель деп атаған. Сол сұлтандардың төртеуі хан тұқымынан емес, қара қазақтың ішіндегі жуан тұқымдардан солардың бірі Зілғара Қаратокин.

— Солай ма?— дедім, бұл хабарды бұрын мұншама анық білмейтін мен.

— Ия! — деді Жәкең.— Зілғара патшага өте жағымды сұлтан болды: чиндер, шекпендер, грамоталар алды, дворян атын берді, қазақтан бірінші бол меншікті жер кестіріп алған адамның бірі Зілғара. Оған кесіп берген жерге қазір бірнеше қазақ болысы және орыс поселкесі сиып отыр...

— Керемет болған екен гой! — дедім мен.— Мұндаі ірілігін естіген жоқ ем.

— Естімесең сол. Патша өзін сонша сүйегендіктен, ол зорлықшыл да болды. Момын халыққа оның істемеген қиянаты жоқ. Сепің аталарыңда да ол үлкен екі зорлық көрсетті.

— Ия, қандай?..

— Сенің үшінші атаң — Бектемір гой?

— Ия!

— Соның Бекқара. Тоққара деген ішілері болғанын білемісің?

— Естідім.

— Бекқараның балуан екенін естідің бе?

— Естідім.

— Балуан аты қайдаш шыққанын естідің бе?

— Жоқ.

— Естімсесең, бұлан од: әкелері -- Байбарақ, ертерек өлеңде, балалары Бектемір, Бекқара, Тоққара жетім қалады. Сол кезде, Баянауыл дуанындағы бір байға, Зілғара қарындастын ұзатпақ болады. Ол заманың байлары мен шонжарлары ұзатқан қызына берілетін бай жасау мен көп көлікке қоса, құлдық пен күндікке жетім ұлдар мен жетім қыздарды береді. Сондаай жетімдердің біреуіне, Зілғара

Бектемірден кіші інісі — Тоққарашы сұрайды, Бектемір бермейді...

— Құлдыққа неге берсін!

— Ол, жиенжан, сені мен менің ойымша солай ғой. Ал, күші жетіп тұрган бай, бермеуіне қарасын ба, тартып алады да, өзге құлдар мен құңдеріне қосып, ұзатқан қызына беріп жібереді. Сенің атаң Бектемір момын кісі екен, оның інісі Бекқара нағысқор және балуан боп өскен жігіт екен. Бірақ, ол да құлдыққа берілген кішкене інісін тартып ала алмай, қалып қоюға шыдамай, ұзатқан қыздың көшіне еріп кете барады.

— Иә, сонымен? — деймін мен, әрі қарай естуге құмарта түсіп.

— Қызды ұзатып апарған бай ұлан-асыр той жасайды да, балуанның және жүйіріктің бәйгесіне тіккен «қасқа тоғыздың» ішіне, қызбен барған жетімдерден қосады.

— Сұмдық қой, мынау?

— Ықпалы жүріп тұрганда, құштілер не зорлық-эомбылық ісгемеді дейсің, жиенжан!..

— Иә, айта беріңіз.

— Сол тойда, бас балуанның бәйгесіне кішкене Токқара тігіледі. Бас балуанға Бекқара түседі де, абырой бергенде, қарсы балуанды жығып кетіп, өз інісін өзі бәйгеге алады...

— Жақсы болған екен! — деймін мен.

— Міне, — дейді Жәкең, — сенің аталарыңың Зілғардан көрген бірінші зорлығы осы.

— Екінші зорлығы?

— «Бір ағашта бес алма,
Мен де алмайын, сен де алма,
Ауылың шалғай кеткенде,
Тұстің, соудем, не халге?» —

деген әнді білесің бе, жиен, — деп сұрады Жәкең.

— Білем.

— Со әннің нeden шыққанын білемісің?

— Білмеймін.

— Осы «Бес алма» — сенің атаң Бектемірдің бес баласы екенін естідің бе?

— Жоқ. Қалайша ол?

— Бектемірдің бес баласының шаруасы шағын демесе, туысы ешкімнен кем болған жоқ. Шағын шаруалы дегенмен ешкімнен ат та, ас та сұраған жоқ, өздерінікі өзіне

шоң жетті. Бесеуі тетелес өсті. Үлкені мен кішісінің арасы, коп болса он жас болар солардың. Бесеуі де бойшаң келген, көрікті, аршын жігіттер еді. Мінез жағы әр түрлі бола береді ғой: үлкені — Омар — бүтінші, мал бақыш, ұжымшы, момың кісі де; одан кейінгі — Оспаны — аздал орысша оқығаны бар, тілмар, өткір, заңшы кісі болатын: үшіншісі — Мұжән — қазан бұзар тентек, тік мінез, басынан сөз асырмайтын, «е» десе, «ме» дейтін өр жігіт те, төртіншісі — сенің туған атаң Шүкей,— ойын-сауықтан басқада жұмысы жоқ, атты жақсы мінетін, кімді жақсы киестін, көмей біткениң әншісі, саусақ біткеннің домбырашысы, өлеңді жанынан суырып айтатын ақын болатын; ең кеңжесі — Смайл — тоқал баласы да, ол біздің елден жас кетті, мінезін түне алған жоқпын, тілі аздал кекештеу де. Көрдің бе сен ол Смайлды?

— Көрмедім, нагашы. Мен тумай өліпті, Қасым дейтін жалғыз баласы бар.

Жәкең дін салтымен іштей күбірлеп Смайлға дұға оқыды да, бетін алақандарымен сыйрап ап:

— Бектемір балалары,— леді кеңесін созып,— үлкен ағасы — Омарды әкелеріндегі сыйлайтын еді. Әйтпегендеге қайтсін, бәрінде сол тәрбиелеп өсірді. Қатынды Омардың езі ғана қалың беріп алышты. Жедел өскен екі інісі Оспан мен Мұжән қызды қалыңсыз алыш қашып, заң білетін Оспан орысқа панарап, қыздардың төркініне теңдік бермеді.

— Шүкей ше?

— Соны айтқалы келе жатырмын ғой. Менің әкем Байгұлы ауқатты кісі болды. Оған иылқы көп біткен жоқ, ең кебейгенде жүзге ғана жетті, сиыр малын атымен ұстаған жоқ, түйесі он-он бестен аспады, көп ұстағаны — қой, оның басы кейде екі мыңға тарта болды. Әкем қызық кісі еді. Есеп білмейтін ол. Қойын санағаны қызық болатын. Неше қойы болса, дорбаға қойдың соңша кепкен құмалағын салатын. Қойы не өлсе, не сойса, шығын болған қойдың санындағы құмалақты дорбадан алыш тастайтын, неше қой қозыласа соңша құмалақты дорбасына үстеп салатын. Ай саңын қойларын көгендейтін де, шетінен санағаңда, әр қойды өткен саңын, бір құмалақты екінші дорбаға ауыстырып сала беретін. Қойын түгел санаң шыққанда. құмалақ санына дәл келсе түгел деп ойлад, артық я кем шықса қосылған я жоғалған қой бар деп есептейтін. Малжандылығы керемет болатын. Бір қойы жоғалса, бірнеше күн қабағы түсіп, үй

ішін шыжғырып бітетін. Қойы қоздаса, қатыны бала тапқандай қуанатын.

— Сараң кісі ме еді сонда?

— Сараң емес те. Қонағасыға мырза да. Тек өз еркімен ғана бергенін жақсы көретін. Сондықтан біздің үйде қонақ көп болатын. Малды ақшага сатуды жек көрді. Өмір бойы ақша ұстамай кетті оу. Біз оның қойларын үрлап сатастын ек.

— Қалай?

— Дорбадан құмалақ үрлап ап, сол мөлшерде ғана сатсақ, неше қойы үрланғанын білмейді. Жұн-жұрқа, тері-терсекті де сатпай-ақ өтті ол кісі.

— Қайда қойды оларды?

— Қызылжарда Ораз хажы деген бай ногай болды. Экеммен тамыр еді. Барлық жұн-жұрқа, тері-терсегін соған жай беретін. Жай емей немене, он-он бес ылаумен әкететін жүкке беретіні — төрт-бес қадақ шай, бірер бас қант, немесе аздаған ғана кездеме болатын, кейде ештеңе де алмайтын. Жалғыз Ораз хажы ғана емес, Қызылжардың талай саудагерлері менің әкем сияқты сауда білмейтіндерді сорып байыды гой. Қызылжардың зор байының біреуі — Данияр хажы болды. Соның да әкесі Тәшкенен жалғыз есекпен келген өзбек екен, ол да қазақтың момын байларын алдаумен дәүлеттенді. Дәулеттенбей қайтсін, Қызылжарда сек қойдың қырық тыны болғанын, тоң майдың пұты 15—20 тыны болғанын өзіміз де көрдік.

— Бірақ қазақ байының бәрі сіздің әкецидегі болмаған гой деймін. Шопаниң Қошығұлы сауданы бір шеті Екагеринбург, бір шеті Қоқан, бір шеті Құлжаға жүргізді дедіңіз өзіңіз. Сонда ақша жинамай, не жинады олар.

— Рас, Қошығұл ақшалы болды. Ақшаны ол дорбалап емес, сандықтап ұстады.

— Сондай қазақ байлары әр жерде болған жоқ па?

— Болды. Ол өз алдына кеңес. Мен әкем туралы айттын. Әкем әрі дәүлетті, әрі момын, әрі дастарқаны кең, кісі болған соң, Омар кеп құда түсіп, біздің апамыз Қағазды, атаң — Шүкейге айттырыпты. Қағаздан туған Зейнеп апаңды көрдің ғой?

— Көрдім.

— Ашаң жүзді, аққұба өнді, көрікті кісі ғой. Жасында сымбатты да болған адам. Сол апаң Қағаздан аумайды. Қағаз момын кісі еді, момындығы емес пе,— Шүкей оны отаулап алғаннан кейін де, жігітшілігін доғармай, салдық

Сүрөттөң көзін көтеді. Үйіне келсе де, қыз-бозбаланы жи-
нил аптағанда сауық. Соңда Қағаз әй-шәй деп үн қат-
тында.

Түнекіншарға сүдер ше?

Азам Ғабаш — көм сияқты мал баққыш қана адам
сүннің ғашырынан шынық адам еді. Шал — ол кездес бала.
Сүннің?

Мен Шұкеймен жағын анына дос бол өстім, екеуміз жі-
гіншікті де бірге құрдаңық. Жезделігінен достығын жақын
корсетін едім мен оның

Жас мөншерлеріңде қандай еді?

— Менен екі жас үмкен де ол. Оның жылы — «Ит те»,
менің жылым — «Сыры». Тірі болса Шұкей биыл тоқ-
сан бесте болар еді. Сүйегі пысың, қатылең жігіт еді, жығы-
ла да, қартая да қоймас еді әлі.

— Ендеше неге ерте өлген ол? — дедім мен қалжын-
дал.

— Өлейін деп өлді деймісің, уақыт солай болды да.

— Не уақыт ол?

— Нұртаза ештеңе айта ма, Шұкейдің қалай өлуі ту-
ралы?

— Жіңішке аурудан өліпті деп отырғанын естідім.

— Неге жіңішке ауру болғанын айта ма?

— Айтқан жоқ.

— Оның мәні былай болды, жиен. Зілғараның үш қа-
тынынан он төрт ұлы, жалғыз қызы болды. Қызының аты
Балжан. Әр ұлы жеке бір бай ауыл бол өткенді. Солар-
дың арасында ерке бол өскен Балжан, Шұкеймен көңіл-
қосты.

— Сіз қызғанбадыңыз ба?

— Несіне қызғанам? Жездем еді деп пе? Айтпадым ба
әлгінде, жезделігінен достығы жақын еді деп? «Ұлы сөзде
ұяттық жоқ» дегендей, қызғану былай тұрсын, Балжанмен
екеуінің араларына дәнекер болым, Шұкей қыздан тілді
мен арқылы алатын болды. Өйткені, қыз Зілғараның Мұ-
сасымен бірге туысқан. Қыз ол үйге көп келеді. Мен —
Мұсада тілмәшпін. Және жасында епті де едім... Сонымен,
қысқасын айтқанда, Балжан мен Шұкей бір-біріне ғашық
болды. Сырларын айттар адамдары мен ғанамын. Еріктері-
мен қосылуға заман көнетін емес: Зілғара сияқты шынжыр
балақ, шұбар төс дворян адам, қызын Шұкей сияқты қара
қазаққа өлсе берсін бе!.. Және қыздың айттырып қойған

жері — алты ояздың үстінен губернаторға советник болып кызмет атқарған атақты Тұрлыбектің туысы.

— Сонымен, аяғы неге соқты? — дедім мен асығып.

— Сөйтіп, екеуі не істерге білмей жүргендे, күйеу ұрын кеп қалды. Мезгіл күз, лайсаң боп жатқан кез еді. Не істей керек?

— Рас-ая!..

— Шүкей мен Балжан сол тұні жоғалып шықты, бірақ құтыла алған жоқ, лайсаң кездегі аттың ізі ұстап берді. Есілдің қойнауындағы бір тоғайға жасырынған екен.

— Содан кейін?..

— Зілгара балаларына бұдан артық қорлық бола ма?.. Ызалы олар Шүкейді кісендер, Есілдің қүзгі мұздай сұйна салып қояды. Ертеңіне көптің көзінше мойнына тас байлап суға ағызыбақ болғанда, бір досы жасырын құтқарып жібереді, Шүкей қашып ағаларына барады.

— Ағалары не істейді?

— Зілгара түқымына әлі келе ме олардың?.. Оспан ойға-қырға шапқан болады. Дауласады. Зілгара балалары теңдік беру түгіл, Оспанның өзіне жала жауып, абақтыға жаптырады, Оспан сонда өледі. Қалған еті тірісі — Мұжән. Оны да ұстаптақ болған соң қашып, өзің туған мекенде отырған қалың Сыйбанға кетеді.

— Шүкей ше?

— Бір күн бойына мұздай суда жатқан Шүкейдің өкпесі қабынып ауырады да, содан құрт ауру боп, бір қыс тесек тартып жатып, келер көктемде жиырма жеті жасында өлді!..

— Балжан ше?

— Оны ағалары қалың берген адамына ұзатып жіберді. «Бес алма» деген өлеңді Балжан ұзатқан жерінде шыгарыпты.

— Шүкейден қалған өлең жоқ па?

— Өлеңді көп болатын, бірақ не заман оған!.. Есте қалды деймісің!.. — деп, Жәкен қабағын қатуландырып аз ойлас, отырды да, — иә.. бірауыз есімде бар сияқты, — деді

— Айтыңызшы!..

— Шүкейдің сырқаты нашарлаған кеңде бір барсам, құр сұлдері гана жатыр екен. «Жабай-ай, басымды көтәрші!» деді ол маған, аз уақыт отырғаннан кейін, көтердім. Бас жағында домбырасы сүйеулі тұр екен, «әперіп жіберші» деді, әпердім. Бұрын құрдай жорғалайтын саусақ-

тары, икемге келмей, қайдан келсін, шілбіп шидей боп қалған!.. Сонда да лебіз шығарғысы кеп, зорға шегін қозғаған дөмбырага үн қоспақ боп еді, бұрын аққудай сұңқылдайтын үші, булықтырған жөтеден шықпай қалды. «Жатқыз» деп ынадады ол. Жатқыздым. Көзінде жас мөлтілдеген Шүкейдің ерні күбірлегенге, «не деп жатыр бұл» деп құлағымды тосып ем, бір ауыз өлең айтты:

«Ажал-ай, ақылды естен аудырасың,
Шіркін көз жан шығарда жаудыра尔斯ың.
Пернеге аттай жедген он саусагым.
Ішінде бос қалтаның саудыра尔斯ың!»— деп

— Сол үні әлі құлағымда,— деді Жәкең, ұзақ уақыт ауыр күрсініп ап. Оған жетпіс жылдай болғанмен,— деді ол аз кідіріп, іштей санап ап,— сол Шүкей әлі күнгө дейін көз алдымда!..

— Шүкей өлгеннен соңғы халді айтыңыз,— деп етіндім Жәкеңнен.

— Шүкей, ұмытпасам, сиыр жылды, март айының ішінде қайтыс болды ғой дейімін. Одан Ахмет дейтін төрт жасар ұл мен Зейнеп атты екі жасар қызы қалды. Сениң әкең Мұқан, әкесі өлгеннен екі ай кейін,— сиыр жылды қар кетіп болып, жұрт қырға шығып жатқан кезде туды.

Нагашы, сізден бір сұрауым бар,— дедім мен.

Айт, жиен, деді ол.

— Сіз мениң атам Шүкейді сиыр жылды өлді дейсіз және әркімнің туған я отаң жылдарын белгілі бір хайуаның атына бағындысты жылға мөлшердел айтасыз. Осы «жыл» дегеніңіз не на?

— Білмеуші ме едің, жиен? — деп сұрады нағашым.

— Білмеймін.

— Білмесең, бұлай, жиенжан: отірік пе, шын ба, кім білсін,— ерте заманда көктемге қараң көктен жерге «жыл» деген түседі екен дегі. «Жылды» хайуан атаулының барлығы қарсы алады екен дегі. «Жыл» келгенде, мақлұқ атаулының бәрі оны қарсы алуға әзірленеді. Сонда түнге «өзгеден бұрын күрем», — деп бойына сеніп, сасырды оттап тұра береді. Тынқан а, тәңірі, менің бойымды кіші жараттың, жылды мен қалай көрмекшімін деп жылайды. Тәңірі тынқанға «түненің оркешіне шық, сонда мақлұқтың бәрінен бұрын сен күрестің» — деп үйретеді. «Ұлу» дегенді білемісің, жиенжан, — деп сұрады Жәкең менен.

— Жоқ, нағашы, дедім мен.

— Үлкен көлдердің жағасында: сырты қабыршақты, іші билқылдаған жұмсақ, қабыршақ басы сүйір, жұмсақ басы жалпақ, тырнақтың көлеміндей гана бір жәндік жатады гой. Оны көрген боларсың?..

— Ия... Ия...

— «Ұлу» деп соны айтады, жиен. Сол ұлу да не суда, не қырда өспедім, басып жүрер аяғым жоқ, көлдің жағасында жатамын, «жылды» мен қалай көрмекпін»— деп тәңірге зор илепті дейді. Тәңірі оған: «со күні көлді қатты толқынға айналдырам да, сені жардың басына шығарып тастаймын, содан көресің»— депті дейді. Сонымен «жыл» жер жүзін аралап келе жатқанда, алғашқы күні оны он екі мақлұқ өзгеден, бұрын көреді, олар: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылқы, жылан, қой, мешін, тауық, ит, доңыз. Осылардың бәрінен түйенің өркешінде тұрып «жылды» тышқан бұрын көреді де, «жыл басы» со боп саналады. Түйе бойына сеніп «жылды» көре алмай қалады. «Жылды» өзгеден бұрын көрген осы он екі мақлұққа, жұрт он екі жылдың атын қосады да, бәрін жиып «бір мүшел» деп атайды...

Жәкеңің бұл сөзін тыңдал отырғанда, менің есіме, өткен қыс оқу мезгілінде гректің ескі тарихынан көрген бір мәлімет түсті. Ол мәліметтің баяндауынша грек елі де кәрі заманда, көктем кезінде тәңірі көктен жерге түседі, жанжануардың, өсімдіктің бәріне ұрық шашады деп ойлаған гой. Тәңірі ұрықты көңілденіп шашсын деген мақсатпен, оның келер кезінде құрмет қып той жасап, ойын-сауық құрған гой. Гректің «Дианисовтік» аталатын ескі театры осы ойын-сауықтардың кезінде туған еді. Жәкеңе мен осы мәлімет туралы айтқанымда:

— Біздің «Наурыз» сияқты ол,— деді қарт,— қыс аяғына қараң қазақта «наурыздама» жасайтын. Бұл — зор мейірам боп өтетін. Осы мейірамда жүрт қысқы согымның шекесін асып, бір-бірін қонаққа шақырып, қарындағы майды бастайтын. Соңда, үлкендерден «бұ не той?» деп сұрағанымызда, осы кездे жерге түсетін «жылдың» құрметіне десетін.

— Түсінікті. Сіз әлгінде «мүшел» дегенді айттыңыз гой, соны толығырақ түсіндіріңіші!..

— Мысалы сенің әкеңді «Сиыр» жылы туды дедік қой. Келесі «сиыр» оған бір мүшел толады. Бұл — он екі жасы. Одан кейін «мүшел» 25 те, 37 де, 49 да, 61 де, 73 те, 85 те, 97 де келіп отырады. Одан аргысын кім есептеге-

— менен? Жиңе есептеудің керегі қанша? 97 ден
төрек аттарынан адам аспаса кім асады дейсің?

Нагашы, сіз айлардың аттарын да айттып қойыңыз-
мын жасын алушын, — дедім мен.

Оның қанша керегі бар, жиен? — деді Жәкең.

Іншам көмір европалық айлардың аттарын атап жүр-
ғанын. Қазақша айлардың аттарын қазіргі жас біле бер-
біле дұсын алушам есте болар.

О, одан болса айтайын, — деп Жәкең санай баста-
ло.

Иниары анынан бастайық. Январьды қазақ — Ақпан
мен. Одан кейнігі айлар — наурыз, отамалы, сәуір, көкек,
шілдес, тамыз, қыр-күйек, қараша, жел-тоқсан, қаңтар.

Гүенин, нагашы, — дедім мен жазып алып. — Сізді
мениң көзденең көзеске боліп әкеттім, әңгіме Шүкей өлген-
нен кейин, оның туысқандары мен балаларының хал-жайлары
жасын болжандығында еді гой? Енді, сол жайында ай-
туындастырынам!

Жинекан, ауылда Тоганас деген қарт бар ма? —
 деп сұрады Жәкең.

Бар, ам тірі.

Анырау, ти дейсің бе?! — деді Жәкең таңданған
кескінмен. Ол кісі мениң үлкен. Оның жылы «мешін» бо-
лу көрек Мешін мешін сексең бес, тауық сексен алты,
шілдес жеті. — деп Жәкең ар жағын күбірлеп іштей са-
пады діл. Биесуге жыла «қой» гой, соңда тоқсанның же-
гелінде болу көрек, мениң бес жас үлкен болатын!

Бірақ ол кістің сақал-мұрты омі де қара буырыл, —
алдым мен.

Бірақ бояшар, деді Жәкең. Сүйегі пысық кісі бол-
атын, оқем Тұяқ сексең жасында Одырайдың қара шофы
деген жерге шашымен барып, киік атқанда қасында бол-
ады деп отыратын. Аласы Рысқұл да ашаң өнді, тез қар-
тағ қоиманын кісі көрінген, тұқымымен солай болатын да
олар!

О, кісін не себепті еске алдыңыз? — деп сұрадым
мен.

Еске аттан себебім, — деді Жәкең. — Шүкей өлгеннен
кейин бала-шагасын, туысқандарын со кісі көшіріп әкет-
кен. Шүкейдиң жыныш бергеншen кейін көшті олар. Омар
Моулітте қалып қойды. Оның Сыздық деген баласы болды.
Сыздық Моулітке принцной бол жазылып, крестьян қата-
рында жер алды. Оспан қолға түскеннен кейін ағасы Мұ-
жан бүгү арадан қашып кетті дедім ғой. Со қашқаннан Мұ-

жән Шүкей өлгеннен кейін Тоганаспен бірге келді. Оспан тұтқында өлді дедік қой, соның бала-шагаларын, Смайылды, Шүкейдің бала-шагаларын алып Тоганас пен Мұжән еліне кетті. Мен апарып салдым. Ол елге барған соң Қағазды Мұжәнға қосты.

— Үлкендердің айтуынша,— деп сұрадым мен,— әкемнің шешесі осы арага қайта көшіп келіпті гей. Қай кезге келді олар?

— Оған да көп жыл болды. Мұжәнға қосып қайтқаның артына төрт-бес жылдан кейін апам «кемшілікте тұрмын, мені алып кетсін» деп хабар салыпты. Қасыма үштөрт кісін ертіп барсам, апамның халі расында нашар екен. О кездे, қазақ баласы арақ ішу дегенді білмейтін. Ілуде біреу ішсе, жұрт оны ит етіндей жек көретін. Бір інісі соққыдан өлгеннен кейін, бір інісі ұстауда өлгеннен кейін, қалгандары сиырдың бүйрекіндей бытырап, тоғаннаң кейін, соның күйігінен Мұжән араққұмар боп, күні-түні мастықтан көз ашпайды екен. Мак кісіде ес бола ма, менің апамды отырса басқа, тұрса аяққа сабайды екен. Осы жәйді ол елдің адамдарымен кесескенмен кейін, Мұжәннің ризашылығымен апамды балаларымен ауыма алып қайттым. Мұжәннан Мұстафа дейтін ұл туған екен, о да шешесімен еріп келді.

— Бұл арадан не себепті қайта көшті?— деп сұрадым мен.

— Оның мәні былай,— деді Жәкең.— Қағазға еріп бұл арага Ахмет, Зейнеп, Мұқан, Мұстафа дейтін төрт баласы келді. Менің әкем — Байғұлыйдан туған балалардың ішинде байы — үлкен ағам Бабай болды. Әзгеміз енші алғанин кейін кедейлендік. Мен үнемі ат үстінде болым да, мал жинамадым. Қағаз балаларымен Бабайдың қасында тұрды. Мен Шүкей мен Балжаниң уақығасынан кейін Зілғара балаларымен араздастым да, лесник қызметінде жүрдім. Бабайдың қолына келген соң Қағаз да, балалары да кемшілік көрген жоқ. Зейнепті бой жеткен соң өзіңің шегір көз жеңдең Қөпжасарға ұзаттық. Қөпжасардың әкесі Бектібай — дәулетті кісі еді. Зейнепті баласына отаулан әперді. Ахметтің кескін де, тұлғасы да аумаған әкесі еді. Өте көркем және сері жігіт боп өсті. Бізбен көршілес Балта Керейде Бәйтілеу дейтін, өзіне өзі тоқ, балаларының басы бар, ағайыны қомақты, ұжымшыл адам болатын. Өзі Бабаймен көңілдес те. Ахмет ержеткеннен кейін Бабай оған со Бәйтілеудің қызы — өзіңің шешең Балсарыны қырық жетіні

көрді жаған оғаудаң алып берді. Он алты жасында түсті Балсарыя йұмыры доңыз» болатын. Ахметке жиырма бес жылнда жолдаша наңда болды да, екі жылданай сүле боп ауытап жүріп, жиырма жеті жасында «доңыз» жылы қайтты. Балсарыя Ахметтегі үш-төрт құрсақ көтерді, бәрі де қыз болады. Омурдышекеүі өліп, жалғыз Дәмеш дейтін ғана қыз болады. Дәмештің шын аты — Дәмелі еді. «Тауық» жылы туған. Дәмеші қоятын себебі: Бабай баласыз болды да, Ахметтегі үш тұса, асыран алмақ боп дәмеленіп жүрді.

Ламбасынан кейін,— деді Жәкец бірараз тыныстап ажантап кенин, қазақтың ғұрпымен шешен Балсарыны Мұқанға қостық. Сен,— деді Жәкец, маған қарап қойып,— ортағасшыларасам: орта бойлы, жалпақтау дөңгелек кескінді, қоюқшы мұрзанды, көзің де кішілеу,— шешенде тартқанға ұсамынан! Тирак сенің түсің қоңырлау екен, шешен ақ сары күннен! Тирак бес үлдің артынан сүт кенже боп туған соң, күннен Балсарыя қойған екен. Экең — биік бойлы, балуан дегенде ашың әнди, қара торы кісі болатын. Оның жобасы шынан көлеме көзеттің сияқты еді...

Соньмен, деді Жәкец тағы да аз тыныстап, — Балсарына Мұқанға қостық. Мұқан жұмыстан басқада шаруа-сөзін мөмкін кісі болатын. Ержеткеннен кейін Бабайға ол көзөнде дарынады да, «Күн да туды» дегендей, оның інсі — Мұстафа тентек, сопқар, тобежескін бол өсті. Оның жамалаты Сілеусін. Балсарының немере сіздің болатын. Қарқыннан дарынан да. Мұстафа Сілеусінді құда ғүйсін, қалыңдамағын алып қашты. Сійтіп жүргенде, оның оғасына да бір ауыр күн туып қалды.

Іле күнд

Ол «күннің» мәні билді еді, жиен. Дәмеш ержекті. Іш-көлдерге кескін бар, бойшаң, сымбатты қыз боп өсті. Оның арда Өтеміс. Құлатай деген екі ауыл бар. Өтемісте Үйемас дарын даулеттілеу адам болды, оның Сәду, Сауыт шынын екі баласы болды. Үйқылас Сәдүрге Дәмешті атасынан құла үсті. Жақсы құда боп жүрдік, сұраған малдан көзимнандағы қылқан жоқ. Сондай тату-тәтті құда атанын жүргінде, Дәмешті қайын жүртты алып қашып кетеді. Таң-тамаша қалдық. Кіті жіберіп білсек, — күйеуіміз Сәду басқа ортағасшылардың орыншына, «жалғыз үйлі Сыйбанға жесір жағерменімі» дегі. Дәмешті де алып қашып, еріксіз Сәдудің атасы Сауытқа қосады!. Бұдан артық қорлық бола ма?!

— Эрине,— дедім мен.

— Ықылас Зілгараның Аюна арқа сүйеді де, бізге теңдік бермеді. Мұстафа олай шауып, былай шауып сөзін ешкімге қоштата алмаган соң · бұл араны енді желкемнің шұқыры көрсін» деп Мұқанды алғып еліне көшіп кетті. Бірақ отты Мұстафа кетін жіберген жоқ,— со жылды күз жасырынып кеп Өтеміс аулын өртеп бір кетті... келесі жылды, Дәмешті алыш қашуда жігіттерді бастап апарған бір үріны өлтіріп кетті. Содан оралмаған Мұстафа өткен «Қоян» жылды ғана қатынасты, Мұқанды көшкеннен кейін көрген жоқпын.

Мен Жабайға әкем Мұқанның, шешем Балсарының, олардан туған қыздардың және өзімнің басыман өткен күндерді айтып бердім.

— Бәрі де түсінікті,— деді Жабай ауыр күрсініп,— бәрі де көзben көрген істер. Қай жердегі кедейдің күні болса да сондай. Баяғыдан бері солай ол, қазір де солай...

Осы арада мен Жәкеңнен, бізді тасыған Есілдің жағасынан Жәкеңнің аулына әкеп салатын Андрейден, қызылдар туралы неге сұрағанып айтуды өтіндім.

— Онда мән бар.— деді Жәкең,— большевик дегенді, сен, әрине, білесің...

— Аздах хабарым бар...

— Сенен жасыратыны жоқ,— ол Андрей большевик. Өзі менімен көп жыл тамыр болған орыстың баласы. Қазір ақтардан жасырынып жүр. Ақылды және білімді жігіт. Біздің үйге кеп қонып жүреді. Большевиктердің жайын содан есітем. Егер оның сөзі рас болса, совет өкіметі орнаса, жұмысшылар мен кедейлерге көп жақсылық болғалы тұр.

— Қашан орнайды дейді Андрей ол өкіметті...

— Кешікпейді дейді... Өзің не білесің одан, жиенжан? Мен Жәкеце естіген-білгешімді айтам.

— Тез орнаса жарар еді,— дейді Жәкең күрсініп ап,— атам заманин бері өрлеген азап тауынаң халық сонда бір асып, жаңы жадырайтып жайлы қонысқа жетер еді!..

БАЛТАБАЙ АУЫЛЫНДА

Мен «Балтабай» аталатын ауылдың балаларын оқытуға тұрдым, алты ай жаға алатын ақым бір сиырдың құны, оны бала сашына бөліп күздігүні төлейді. Жұма сайын

Саласын өкілдің үйлердің бірінен біріне көшіп тұрам, тама-
сқындық үйдің майнында болады.

Бұл аудандың ең байы — Балғабайдың Ақметі деген кішілердің үшінде алған жетекшілік жететін, ұлкен-кішісі аралас он шақтаған жаңақтың, жиһарма шақты қой, он шақты ғана сиыр бар екен. Шағелері аудында үштеп сиыры, бірер құлынды биесін тола бар. Қоғамда борпын жарымда сиырдан басқа малы жоқ, шаруалы аудында екен. Аудындаң негізгі кәсібі — егін. Менің тұған өміндегі барлық саралған адам, көршілес орыс поселкесіндегі тамыр крестъянға көлік майын беріп, бірлік аудында ғана егін септіре. Бұл аудында бір десятина егін септің үй жоқ, аудында жеті-сегіз десятиналап себеді, соңдықтан, ішерге үшін жоқ үй, бұл аудында жоқ екен. Мен коктем кезінде мұғалім болып барсаң, өткен жыл астық шынында болғандықтан, бұл аудындаң ең кедейі Сұлтан мен Әбдің үйінде де екі-үш қантан астығын бар. Ақмет, Мәжен немесе Сердалы молда сияқты ауқатты шаруалары өзінен артылған астықтарын жақын жердегі поселке базарларына, күші келгендері Қызылжарға апарып сатып келеді. Айналадағы аудындардың бәрі де егінші. Көп адамдар, егінді орыс поселкелерінің крестъяндарымен бірлесіп салады.

Мен мұғалім боп тұрған ауылдың да, оған көрші ауылдардың да бәрі егінші болғанмен, егін себетін жерді тауып алу көпшілікке, әсіресе, кедейлерге аса қыны мәселе екен. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының айқын бір бейнесін көрсететін орын осы ара боп шықты. Бұл тұстағы тұрғын елдің шұрайлы жерінің барлығын патша үкіметі переселен участкесіне кесіп алған да, еткен ғасырдың 90 жылдарынан бастап, ішкі Россиядан көптеген поселкелер көшірген. Ұлат пен ұлтты араздастырып ұсташа саясатын қатты жүргізген патша үкіметі, бұл арадагы қазақ ауылдары мен орыс поселкелерін де бір-біріне жауластырып кепті. Бірақ, еңбекші көпшілікті ол саясатың шеңберінен өмір шындығының өзі шығарып, қазақ аулындағы кедейлер мен орыс поселкелеріндегі кедейлердің күш қосып, азын-аулақ егіндерін бірігіп салуды әдетке айналған... Бұл арада және бір ерекше көзге түсетін іс — Столыпин реформасының жүзеге асуы. Соның салдарынан шұрайлы жерлердің көпшілігі отрубная системаға¹ көшіп, сол араларға қулактар хутор салыпты, помешктер заемка үйымдастырыпты. Мысалы, мен орналасқан елдің маңында: Поляковтың, Смольныйдың,

¹ Жеке байлардың меншігіне бөлшектеп жер беру әдісі.

Бажановтың, Кондратьевтің заемкелері деген кең-кең участоктерде помешкітер мен кулактар жүздеген десятина егін салып, табындаған асыл тұқымды малдар өсіреді екен. Шын мағынасындағы помешкітер мен кулактарды мен сондаға ғана көрдім. Жалғыз Бажановтың ғана зaimкасына, кейін. Совет уақытында «Өрнек»¹ атты сексен үйлі колхоз орналасты. Өзі Колчакпен бірге Қытай шегіне қашқан Бажановтың біраз асыл малы, үйлері мен қора-қопсылары, машина-саймандары, 1923 жылы, сол маңайда артель бол бірінші ұйымдастырылған «Өрнекке» берілді.

Темамызға оралайық: қазақ ауылдарындағы жерлердің егінді және шабындық шұрайлы тұстарының бәрі орауылдың байларының қарамағында екен. Мысалы, Есіл бойындағы шабындық мол шығатын өлкелерге Құлым хажы, Кожан хажы, Жүсіп балалары, Құсайын балалары, Зілғара, Шопан тұқымдары сияқты байлар мен аталықтардың, болмаса байлайғы момын шаруаның қолы ілекпейді екен. Егіндік жерлер де сондай. Ауыл байлары кедейлерге өзінен артылған жерлерді сатады екен, егер олар сатып алмаса, егіндерін салдырмайды екен, кейбіреулері жерлерін орыс кулактарына жалға береді екен. Осы жөнде жыл сайынғы егін себу науқаны зор жанжалмен, кейде төбелеспен, тіпті кейбір жылдары кісі өлүмен барып тынады екен.

Мен барған жылы да осы жанжал қатты көтерілді. Кедей шаруалар «жерді бірдей бөліп аламыз» деп шуласқанмен, егістік жерлерге шұбырып барысқанмен, байлар маңайдағы поселкелерден Колчактың милиционерлерін алып кеп, олар жанжал шығарған кедейлерді қамшының астына алып, ауыл-ауылдарына қуып тықты. Ақыры, жерсіз кедейлер, жер «иелерінің» сұрағанын беріп, азын-аулақ егіндерін шамалары жеткенше сепкен болды...

Со кезде, менің құлағыма «Қыстаубайдың Жақыбы» деген бір адамның аты шалына қалды. Жұрттың айтуыша, ол жігіт өмір бочы орыс поселкесінің малын бағып келген Қыстаубай атты жатақтың баласы, жасы со кезде жиырма бестер шамасында. Әкесі момын болғанмен, өзі жалынды туган Жақып, жас күнінен бай балаларына кеудесін бастырмай өр бол өседі.

1916 жылы, патша өкіметі қазақтан майдан жұмысына жігіт алғанда тізімге Жақып та ілегеді. Көп жігітпен майданың Минск тұсына барып жұмысқа түскен ол, армия

¹ Қазір Солтүстік Қазақстан облысы. Приишим ауданы.

әрі оның революциялық идея таратып жүрген большевиктерден саласа да, патша өкіметі құлап, жігіттер тарағанды. Булда жерине революциялық идеяның жаршысы болған да.

1917 жылда Қызылжарда Совдеп құрылғанда Жақып мұндағы шағындықтың үшімдің тапсыруымен осы елге қызметтесу көзде, соңда оның қолына ең алдымен алған жұмысы — бор міншілесті болады. Сол жылдың көктеміндегі егіс науқашында, жаудыған шоп шабарда, жер атаулының шұрайын нағыздан көдіндерге тартып әпереді.

Ол жұмысның көзінен 1918 жылдың көктемінде де жүргізілген Останда, контрреволюцияшыл чехословактардың пешерорынан биш. Соңдай құлайды да, адамдары тұтқынға көзделген. Жақып қолға үснеп қашып құтылады...

Алғаш көдіндеринде сыйырлап қана оңаша айтуына қарастыра. Жақып қазір ибі сияқты адамдармен бас қосып, олардан биш жүргіз сияқты, көшілік «Жақыптың тобы» дегендегерде Коңактың сарайын өртепті, пәлен жерде поғони құлағынты, пәлен жерде әскерлеріне шабуыл жасаптады. Алған сияқты сөздерді айтады және Жақыптың үнемі өзінен жаудан да, жалақтаған қылыштан да тайынбайланып отырғызған қын сипаттайтыды. Бірақ, оның нақ қай жерде орнадын сіхтім дауден атамайды...

Негізгінде аудан маган аса бір жайлы ауыл бол шықты. Негізгін оқытқан қай үйге барсам да, жылы-жұмысағы меншің жұмында. Нұрман Балаларын қадім молдалары оқытып, олардың көзінен айналғандаған, инде мени кен жаңа әліспен оқытып, олардың көзінен айналғандаған жеткендейдіктен, әрбір балашың экенесінде мени тұмсығарған мешінде Қадірлайді, әрдайым жылы шығадын жаңын алады...

Бірақ о жылда үшіншідегі бұл ауылдың адамдарынан, олардың олардың адамдая ерекше жақсы коріп кеткенім, соның олардың жаңа атасында атаптап. Балабайдың Ақметі. Көк көзінде көзінде мұртты, ақсүр құшық бетті, түрін байырғы орыс-шының ала алушының бұл жігіттің бойындағы бар көзінде — албеттік нең құсбегілік. Оның «Қара торғай» атасын жаңасын жүйріншің алдына түсетін жылқы құлақ есептегерде жоқ.

Жаңа атасында ол үнемі лашын салады екен. Денесінде бар көлемі жұдыштың таған, бірақ, қанат, құйрығында ғұлас атапта сұңғуір қайықтан үп-үзын көрінетін, маңдашы жашақтау келген, тұмсығы жолбарыстың тырнағындағы шығен, сарғылттау қияғының өткірлігі үстарадай,

мөлдірекен қарақаттай қап-қара көздері томпайып сыртына қарай тепкен, бетегесі жүйрік аттай төстектеу, сирақтары жіңішке, сарғылт саусақтарының басына имие біткен сұргылт түяқтарының ұштары егелген біздей өткір, жазған қанатының топшысынан арғы жағы қарлығаштың қанатындағы ойылықырап барып, үш жағы іп-істік боп кеткен, құйрықтары сауысқандай ұзынша, қара сұрлау қанатының гүсі қоңырлау тацбалармен сапырылысып, түсін кейде қара сұр, кейде қара қоңыр көрсетіп құлпыртып тұратын... бұл құстың көркемдігіне қанша қызықсаң да, дәл сол отырған түріне қараң оны «құс алады-ау» дегенге, әсіресе, «қаз бен дуадақ алады» дегенге сенгің келмейді.. Сол сөздердің расығына, Ақметтің қасына ерсең ғана сенесің...

Ақмет лашынын салуга екі-ақ мезгілде шығады: бірі — таң ату мен күн көтерілудің арасы, бірі — күннің ең кеюі мен батуының арасы. Осы екі мезгілдің біреуінде, оның қасына салт атпен еріп шыға қалсаң, бұл кездерде қандай құстардың, қайда жайылатынын жақсы білетін Ақмет, «қазір үйректер пәлен жерде... қаздар пәлен жерде... дуадақтар пәлен жерде...» деп болжалын айтады да, саған қызық көрсеткісі келген кескінімен, «қәне, қайсысына барамыз солардың» деп сұрайды, сенің тілеген жеріңе қарай тартады...

Үйрек алу лашынға сөз емес екен. Әдетте, үйректер шалшықты көлдер, томарларда көп болады. Шалшында тығылып отыра берсе, оларды, әрине, лашын түгел, шындықта жоқ, қиялда ғана бар «бидайық» та ала алмас еді. Алдыратын — ақылы жоқ үйректердің өздері. Әрбір құс салатын адамның қолында дабылы болады. Ол — шеңберлеп иген ағашқа сірестіре керген, кептірген тेңі. Оны қамшының сабымен қаққыласаң, құңғірлекен даусы маңайды шулатып жібереді. Қазақтың халық өлеңінде, «құс салып айдын-көлді дабыладаттым» дейтін дабылы осы... Дабылды қақсаң, неге ексині кім білсін, шалшықта не томар арасында тығылып жүрген үйрек атаулының бәрінде де дегбір қалмай. үрейленген қалынта ду көтеріле ұшады, со кезде Ақмет оң қолына қондырғаң жеңіл лашынның көзіндегі томағаны сыйырады да, астындағы жарава атты тебініңкірей шоқыта жөнеліп, бытырай ұшып бара жатқан үйректерге қарай лашынды сілтеп кеп жібереді...

Қазақтың халықтық өлеңінде — «қыран құс қисық ұшып, түзу ілер» деген сөз бар. Осының өмір шындығынан алынғанын сен Ақметтің қолынан ұшқан лашынға қара-

Сонда көрсөц. Алғаш лақтырылғанда сен лашынды құз-
шын бара жатыр екен деп ойлайсың, өйткені, ол жоғары
тимен қарай құлдырайды.. Жерге жақындал барып ба-
уардан үшқанда, ол аспанда акқан жұлдыздан кем зымы-
ралады. Және ол зымыраған қалпында қашқан үйрек-
терді тұра қумай, әлдеқайды қияға қарай қисая тар-
дағы.

Со берімен біраз қарқындал алғаннан кейін, ұшып ба-
ру жақсан үйректердің астына қалай жетіп қалғанына көзің
ол түсінеді. Лашынның бір ғажабы — ілуге ойлаған үй-
ректің деген астына жетпей аспанға көтерілмейді... Және ол,
көптерінде қиялап барып емес атылған оқтай бол шашы-
маған қалғанын шамалап та үлгермейсің!..

Лашын ор түрлі болады екен: біреулері ілген үйрегін
және жерде түседі екен де, енді бірі ілген үйрекінің не жел-
кесіп не топшысын аспанда қызып жіберіп құлатып, өзі
түннің үшінші тагы сондай үйректерге ұмтылып, бір жол-
даң қандай бирише үйректі түсіріп алады екен.. Мен қа-
занағындағы жыны Ақметтің лашыны осындаі алғыр екен!..

Күншың, дейді Ақмет,— ең алғыр болатын кезі екі
мениң үшін үйректің түсініда, оған дейін алаңғасарлау болады
ал. Одан кейін қайраттың қайтшаганмен, тақыстанып жалқау-
шынады.

Көзім ол үйректен әлдеқайды қын екен. Адамнан
күншың жерде лашын бір қазды ілін түсіре қалса, бар
көз соң ортақ қонақтан, лашынды қанаттарымен ұрып, не
тұзамын, не шатырін көтеді екен. Бірақ, тәжірибелі лашыч
алған қашынның қанатының астына тығызып қалады екен
ал. Қазалар оның сабаймын деп, қазды сабап өлтіреді екен..

Іздең әлреңті ғана болмаса, лашынга алдырмайтын құс
тұладың оны шықты. Сонда ол, үшқырлығымен қашып та
күншыннанда, қаздардай төбелеснейді де, оның бар істейтін
көпірді, лашын нақ үстіне келгенше отырады да, ілуге
жекеніндей берген кезде басына саңғып жібереді және көбі-
несе қашынның көзіне саңғиды!.. Бұндай саңғуға үшы-
ратан лашын, енді қайттың дуадаққа жоламайды!..

Со жауда Ақмет салған лашынның неше түрлі тамаша
көзіндерорын көзден өткіздім.. Құс салудың ең қызықты
андары көктем емес, шілдеден былай. Осы кезде ғана құс-
тар сөміреді. Ақметтің де ерекше аңшылайтыны осы кез.
Бұз кезде оның жарғақ құлағы жастыққа тимей, ертелі-

кешті уақытын құс қопатын өлкелерде өткізеді. Саятқа оның құмарлығы сондай: қай кезде үйиқтан, қай кезде ас ішетішін білмейсің. Құс салатын мезгіл түгіл, құндіз, құн ысыған кездің өзінде де ол сиятшылықтың әлде не өрмегін тауып дамыл көрмейді. Кей күндері ол далада қонып қалады. «Шаруаца неге қарамайсың?» дегенге:

— Баяғыда, мен сияқты аңшы біреу далада аң аулап жүрсе,— дейді ол қуланып,— үйдегі кәрі әкесі және бір кәрі атана өледі. Сонда аңшы «атаи өлсе сойылар, әкем өлсе қойылар, бұл сияқты қаш сонар, маған қашан табылар» деп қайтпаған екен дейді. Сол айтқандай, басқара алмай жатқан не шаруа бар менде? Шағын шаруаны інім Алпыспай да игере алады,— дейді.

Балтабай аулында мұғалім боп қызмет атқарған жазда, менің аса бір қызғылықты өткен уақыттарым,— лашын салған Ақметтің қасына ерген көздерім еді!..

Мынадай бір саят күндері бүгінге дейін көз алдында елестейді де тұрады: ішіне Балтабай аулын қоса, «Андарғұл» аттанатын рудың он шақты аулы айнала қонып жайлайтын. «Алуа» атты шалқар көл бар, (оган кейін ораламыз), көлдің әр түсынан суагар жырақалар кеп қосылады. Қектемде гана су жатып, иказ құрғап қалатын бұл жырақалардың өн бойы әлдеқайда алысқа кетіп, қайдагы бір баттауық саздарга барып үштасады. Ол ара, әрине, құстардың құмарланған оттайтын жұмсақ шебінің мырығы... Ақмет лашынды осындағы жерлерге апарып салады...

Құстың отқа шығар мезгілі таңның сіберлеуінен басталады. Со кезде у-шу бол қөлден көтерілген құстар отты жерге жапа-тармағай қонады да, әр тайпы құс өз күзетшісін қаруылға қойып оттауға кіріседі. Өзі құс болсын да, өзі қаруыл болсын!.. Кәне, көзін алдап көр оның!.. Әрине, алдай алмайсың... Ендеше, олардың оттап отырған жеріне, көздеріне шалынбай жету керек.

Білетіндердің айтуыша, аңың өзге сезім мүшелерінен мұрнының сақтығы өткір, құстың құлағының сақтығы өткір, сондықтан жел жақтан келе жатқан жауды аң көзімен көрмей-ақ құлагымен естімей-ақ, исін алыстан сезеді де, қорғану қамына кіріседі: құстың мұрны — ең топас сезім мүшесі, сондықтан, көзі көрмейтін жағдайда оның жауын алыстан сездіретін мүшесі — құлак. Осындағы жайын жақсы білетін Ақмет, жайылымға шыққан құстардың көзі мен құлағын алдастыру жабдығын қарастырады.

Не істейді ол? Құс салар күні ол таң қараңғысынан тұ-

— Монголаш қолына алған ол, күн бұрын болжалға алған жерде көбінесе жаяу тартады, ондағы ойы — атпен қоюмшықтардың көзіне түспеу. Олардың көзіне жаяу да көзін көрек! Гүлдене не істеу керек?..

Халашың ғашырабай ауылы отыратын батыс жақ ернеуі мендер. Ақмет екесумін сол жардың астына түсеміз де, етегінде оның отырып, онға алған жырақта жетеміз. Құргақ, егер ғашырабай болмай отырып, құс жайылымына жағынан көзде, екесумін ауыр киімді шешеміз, етікті тастап, ғашырабай түрлеміз, соңға, еппен ғана қимылданап, құстың ғашырламаны жетеміз. Бойымызды көрсетпей, еппен ғана ғашырабай болып, құстардың қарауылы қанша сақ болғанын көрсөтпейді.

Етегінде күс салуды көсіп еткен Ақмет, жайылымда оның оның үстіндегі күмарға аттайтын кезіне дәл барады. Бұл ғашырабай ғана ғашырлама бастаған кезі... Тері, құс екесем күннегір «халық» қой деймін, өйткені, сактануда оның ғашырабай бола тұра, құлағына сендіріп қарауылды көп тұра, оны қарауылғыңа келер жаудың дыбысын тиыштеп оның даудың орынша, құлаған өздері керец ғып, өздерінен көзін, у шу болады да жатады, сондықтан ба, немесе ғашырабайның барған сиятшыны, көбінесе нақ қасына жеткінде сабоиді.

Нек көсінің жақындан, Ақмет дабылын қағып кеп жібергенде, құстар у шу көтеріле кең үшады, со кезде, Ақметтің қоянан үшінші да үшады...

Неге ғасын кім ғласін, дабыл даусынан үркे көтерілген құстар со қоянмен үлгін кете бермей, кең сазды айнала шұтқын қоян үша береді... Лашын сондаіда талайын үшін қоянады.

Оғе борадемі көрнегер де болушы еді: таң сіберлеп кесілдегінде жер бауырлай құсқа ұмтылған лашынның оның оның оның смес, киленецкі ғана сияқтанады... Жердің толыға қамыраған киленеке, жоғары көтерілген қаз не үй-жердегін де ғана жарқ етіп жоғары шапшығанда, жерден дегарға ақсан тас сияқтанып, домалана үшады... Лашын жармаса көкен құс, аспанда қанаты талып құлаған сияқтанып даудыңдан ғомен құдия жөнеледі... Со кезде Ақметтің де менде де сілкеман, екеуіміз өкпемізді қолға ала үшады... Үйрекші деңгей өлеңінде «бір қызық ісім өкен сүм қалғанға дең ғой айтқандай, со бір сәт менің өмірімнің де аза бір риқаты еді-ау!..

Балтабай аулында мениң ерекше дос болған адамымның біреуі — Кенженің Мұхамметқалиы. Бұның бойындағы бар өнері — домбырашылығы. Бұрын ондай домбырашыны көрмегендіктен бе, әлде, оның шеберлігі расында солай ма, кейін де талай домбырашыларды көре жүре, егер Мұхамметқалиды есіме алсам, маган күні бүгінге дейін, саусақ біткен адамда ондай домбыраши жоқ сияқтанады да тұрады. Арқада тартылатын әндер мен күйлерді домбыраға ойнағанда, домбыраның першелерін бойлай жорғалаған нәзік саусақтарының астына, жабайы домбырашылардың бармағынан естілмейтін әлде не бір өте нәзік, өте тәтті дыбыстар шыгады!..

Ол домбыраны, басқа бір домбырашылардай төпей, жылдамдата шерте, берекесін кетіре, ентіктіре, алқындыра тартпайды. Домбыраның шектерін оның үш қана саусағы қозғайды: бармағы, үсік қолы және шынашағы. Осы үш саусақпен екі шекті ерсілі-қарсылы іліп тартқанда, бұл саусақтардың қозғалыстары, перненің асты-үстерін араластыра басқан сол қолдың саусақтарымен бір ыргақта дәл қимылдайтынына қайран қаласың!..

Ол тартатын домбыра — Арқаның екі шекті, сегіз пернелісі. Оның мойны Батыс Қазақстанның домбырасындағы сорайған үзын емес. Арқаның өзге домбыраларындағы қысқа. үзын түркіның шамасы бір-ақ кездей. Бірақ, бұл домбыраның алқымы Семейдің домбырасындағы жалпақ емес, Қекшетау, Қызылжардаған кездесетін домбыралардай жіңішке, сондықтан, оны бойлаған саусақтар іркілмей, бөгелмей, тік. айқын жолмен шапқан аттай еркін отырады...

Мұхамметқали екі ағайынды жігіт. Өзінен үлкен ағасының аты — Жұныс. Жұныс со кезде шамасы қырық бестерге, Мұхамметқали отыз бестерге келген жігіт. Бұл елдің ғұрпында, ол кезде сақал, мұртты қыру жоқ. Кенженің екі баласы да, сақалдары сапсиган жасамыс жігіттер, сонда да әлі күнге шейін үйленбекей. Қайдан үйленеді — бұл үйге бір бұзаулы сиыр, бір жылқыдан артық мал ешуақытта бітпеген, ал, үйлену үшін, әрқайсысына ең кемінде он шақты мал керек. Мұндай малды олар қайдан таппак!..

Кенженің балалары да үнемі жалшылықта тұратын жігіттер екен, бірақ, қазақтың байына емес, орыстың байына жалданады және екеін бір мезгілде емес, кезектесіп жалданып, біреуі үнемі үйінде болады... Тұрмыстары кедей болғанмен, бұл екі жігіттің өздеріне тәуелді қыстық шым үйі,

жылдық күнгің үйі бар. Үйінде әйел болмағанмен, жазғы, қысқы ғұрақтарға үнемі жинақы, төсек-орындары, ыдыс-аяқтары тұва. Астарын олардың үнемі өздері істеп ішеді, тек кана сиңр салу мен кір жуу жұмысын көрші ағайыны Әблұман дәйтін кісінің әйелі атқарады... Жұнысы болсын, Мұхамметқалии болсын, қайсысының болса да қайнатқан шайы да, Несірген наны мен сорпасы да үнемі таза және Аюмді болады.

Болып аудадың ғалтында мұндай кейбір үйдің адамдары ғұмадың қызырын, асем бар үйге барғыш, телміргіш келеді. Өзінде әйел Қонғаның екі баласында да жоқ. Аш отырғани, тиң өтірремін, егер, біреуі ариап дәмге шақырмаса шағар өшілімің үйіне қызырып бармайды да, сгер, бара қалған құндың пәнде қаралай шығып кетеді...

Мен дұл үйге Жұныс бар көзде емес, Мұхамметқали бар көде ғана үйірмай, әйтисін Жұныс деген жігіт кісімен аз көңілеңтін, әлең бір наргені құрамасаң айта қоймайтын, шешілін қылғаменітін, қалжындауды білмейтін, қабағы үнемі үзіліктің жүретін, қоңғалсів жігіт; ал Мұхамметқалидың міншіл ағасына қаралған қарасы, ол,— қалжыңсыз сөйлей алғанын, әйнадай отыра алмайтын, жұғысып кетсе кеңесшіл, ғынғыла қойғыш, дос бола қалғыш, әңгімеліл, ертегішіл, үйненмен да, кішімен де, әйелмен де, еркекпен де құрбы-курады, мәйлайшы ойнақы жігіт...

(О)ның домбырашының жүрт аса бағалайды да және көлірілді де. (О)ның міншіл ағасы, бала болсын, үлкен болсын, әниң піасын, ортасы болсын кім де кім «Ия, Мұқа» деп, не-мер. — «Ия, Мұхамметқали!» деп домбыра тартуын өтінсе, ол ғынғыла тартынбай ойнай жөнеледі. Бірақ, ол домбыра кізу үйнің барын бірдей тарта бермейді, егер, жақын болса, на домбырасын алдырып ойнайды да, алыс болса таңдама-да домбырағы алдырып қана ойнайды...

Мен Мұхамметқалидың үйіне мінезі де, домбырасы да тартады. Остресс, домбырасы! Музыканы жаным сүйетін мен, ордайым Мұхамметқалидың өлшеусіз шебер ойнауын көріңілг, соң дарежеге жетуді арман етем... Эрине, Мұхамметқалиша барған сайны, домбыра ойнағанда қасында са-ғаттан отырган сайны, менің де өзімше шеберлігім арта түс-кен сияқты, бірақ, мен жақындаған сайны, Мұхамметқали-дың ойнау шеберлігі биіктей түскен сияқтанады, өзімше көтерілдім дегенмен, оның шеберлігі аспанда, менің шеберлігім жерде жүрген сияқтанады...

Мұхамметқалидың аса шебер ойнаштын күйлері мен әндерінің ерекше бір тәттіленип кететін мезгілі түн уақыттарында. Бұл әрине, ауымдың жайлалауга барып қонған кезіндегі түн. Оң екі, он үш үйлі Балтабай аулының, Мұхамметқалидың кішкентай қоңыр үйі ық жағына қонады.

Кейбір айсыз қараңғы түндерде, мал атаулының бәрі жусап, дыбысы семген кезде, үй атаулының бар адамдары үйқыга кеткен кезде, үйген төзектей ғана боп алыста қарашаутқан Мұхамметқалидың үйінен талмаусырап ақырыңғана шыққан тәтті күй, түрген құлаққа балдай боп құйыла қалады!..

Со кезде осы бір әлсіздеу нәзік күй, кең аспаниның астын түгел қамтып, жұлдызды аспан Мұхамметқалидың домбырасының шанағына айналып кеткен сияқтанады!.. Кең аспаниның астына нәзік күй әрең ғана сыйып тұргандай сезім пайда болады...

Сол шақта Мұхамметқалидың іші қараңғы кигіз үйіне кіре қалсаң, домбырасының күйіне берілген ол, үйіне кісі кіргенін сезбей ме, әлде сезсе де күйін бөлгісі келмей ме,— «Ә, кім-өй!» дес жауап қатпастаи, домбыраның балбыраған даусын балдандыра, тәттілендіре түседі... Кірген адам да Мұхамметқалиды бөгөгісі келмегендей, ол күйін ойнап болғанша жауап қатпайды, немесе, ұзақ ойналған тәтті күйлердің тербеуімен қалғып кетеді!..

Бұндай кештердің талайын мен өз басымнан да өткердім!.. Аса бір тәтті кештер еді олар!..

Балтабай аулында мениң үшінші жақсы көріп кеткен адамым Өстемірдің Сыздығы. Жасы со кезде қырықтарды орталаган, сұйықтау ұзын сары мұртты, имектеу мұрынды, ақ бұжыр кескінді, екі көзінде де шешектің салдарынан түскен аздаған шелі бар бұ кісіге құрбы замандастары мен жеңгелерінің ойнаш қойған аты — «Қырсық». Олай дейтіні — ойнақы мінезді Сыздық үнемі шалыс және төріс сөйлейді, құлдіргісіз, сықақсыз, қалжыңсыз, ілгішсіз сөзді айтпайды. Ол, әсіресе, біреудің бойындағы мінін көргіш және сол мінді сықақ қылғыш, сондықтан, міні бар кісі одан қашып жүреді.

Сыздық та кедейліктің салдарынан со құнгеле шейін үйленбеген жігіт. Оның өзіне тетелес інісі «қалтақ бас Габдош» аулындағы Бэтіш дейтін жесір әйелге үйленіп, қолынз кірген. Сыздың үйіндегі одан басқа жандар: жасы алпыстарды орталаган шешесі, ол аса зор және жуан денелі, қарағым, шырагымшыл, жайдары мінезді ақ көңіл адам, одан

Онда бұл үйде менен қыттыш, жасы он бес, он алтыға келген Кәдін деңгөні бала бар.

Сәндақ еткіші жігіт және жұрттың көзінде бұл маңай-шына ең шебер еткіші сол, сондыктан, кім де кім жақсы еткішінен көлесе, Сыздықты қалап шақырады... Етік-шының ішінде, құламашылығының үстінде Сыздық бір сыйырғы аномбұрағын және даусы шагындау болғанмен, тәп-тәуір ғана! Сондайқтан, оның еткі тіге барған жері үнемі ойын-шының ғана да Нескін аудандардың айтуынша, Сыздық қысқа-жыныспарда де аса жұлдызы адам. Талай байлардың үлкеніне Орынан етік тіккендегі, сол үшіндерде оның басынан шыныспар «драмадардан», онынша жігіттер иеше түрлі қызын-шының анондостарға айналдырып әкеткен.

Мак мояшорі менен екі ессе артық болғанмен, көвшілік-шың Аярданан құрдағы Сәндақшын мен де құрда болып, оған да аса жақын жүрдім, онымен де аса сырлас болым. Сонда менің одан көбірек сұрастырган бір көңесім — Қысқа-жыныспардағы Жақыпшына байланысты сөздер, өйткені менің оғанынше, Жақып Қызылжардан большевик боп келгенде, ол көңеси мерінен жақын сырласының біреуі осы Сыздық болған.

Жақыптың ең жақын жігітінің бірі болуым рас,— оның Сәндақ, менен ырын жасырмай,— біздің бұл арасы жердің гарыш екенін, тәуір жердің бәрі байлар мен ата-мактардың қонында екенін көріп жүрсің ғой. Жердің оқырғанған гарыш келген кедейлер, Жақып «жер иесі — кедейлер» сөндөріңдер» деген соң-ақ, бүкіл кедей ұлардай шұлған артына өргеші рас, былтырғы жылы егіндік жердің де шабындық жердің де бар тәуірін Жақыптың кедейлерге гарыш өнергені рас. Сонда, оның артынаи көпшілік бірі мен де ердім...

Бірақ, не керек,— дейді Сыздық құрісініп,— Советтің импі қысқа болды. Ол үзақ жасағанда жер де, су да кедейлердің болатын еді!..

Неден күдер үздің, Сыздық аға,— деймін мен,— ол арда Сөндең құлағанмен, Мәскеу, Петроград жағында құламаган көрінеді ғой, құлаудың орнына күшейіп баражатқан сияқты көрінеді. Ертең мұнда да Сөндең орнамашын, қайдаң білесің?!

Іслайымда солай болғай ақта,— дейді Сыздық.

Жақыпты ол «ерге біткен нұсқасы бар, бойы ұсынса қою жетпештің білік, екі жаурынына екі кісі мінгендей, кескін де адам қарап тұрарлықтай көркем, мінезі де гүр-

тұлғасына лайықты боп біткен, адам түгіл, әзірейіл кеп жаңыңды алам деп тұрса да тайынбайтын көзсіз ер, бауып түрған кедейшіл, бай дегенге қаны «қас» деп өсіре, серпе мақтайды.

— Сонымен, со Жақыпқа ерген кедейлерді, әсіресе, сен сияқты басшыларын байлар артынан қужамады ма? — деген сұрауга:

— Неге қужамасын,— деп жауап береді Сыздық,— Есілдің ар жағындағы Ақ-қозы, Жарқын аталатын елден Жақынқа ерген төрт жігітті Алашорда мен Колчак аттырып тастатты. Тілеп дейтін ауылдан да екі жігіт атылды. Қараталдагы Досан қарияны білесің ғой?

— Бекпеннің Досаны ма?

— Ия. Соның немере ағасы Шегір дегеннің жалғыз баласы да Жақыпқа еріп жер алам деп атылып қалды...

— Өзің қалай аман қалдың?

— Бұл елде Жақыпқа еріп, кедейлерге көтермеші болған жалғыз мен емеспін де. Өтеміс — Құлтай аталатын ауылдарда Батайдың Жоламаны, Әулиедің Сәрсенбайы, Бірімнің Қабыны, Құсайын хажының ұлы да Әүелбектің Мәлікаждары, өзінің жиенің Әшкәр, Қараталда Құсайынның талайы Жақыпқа жәрдемші боп, кедейлерді оның артына ергізуге көмектесті. Совдеп құлап, билікті ақтар қолына алғаннан кейін, бастығы Құлым хажы, Кожан хажы боп, оларды Жұсыптың Қозекесі, Құсайынның Оспаны, біздің Сақау Мәжен сияқты бишігештер қолдап, «Жақыпқа ергендердің барлығын аттырамыз да, жойдырамыз» деп қылышты қылышп-ақ бақты. Со кезде көздеріне түсе қалсақ, бізді де аттырып тастайтын еді, қашып-пысып қана жан сақтадық. Артынан байлар бәсендеп кіреді. Тегі, қызылдар тағы да кеп қап, кедейлер басымызға тағы да әңгір таяқ орнатар деп қорқады-ау деймін, әйтпесе, бізді аяр түрлері жоқ сияқты. Аямағаны емес пе — Досан қарі өзінің жақыны Шегірдің баласын сақтап қалуға мүмкіншілігі бола тұра, мен оған қызыл бол дегем жоқ, болған өзі, өлмесе жаңы шықсан» деп қорғап алып қалмады.

Балтабай аулында менің жақын болған адамдарымның бірі,— Жұныстың Қамзасы. Ол татар медресесінен оқып, ортаға жақын білім алған жігіт, менің екі жас үлкен, шаруасы кедей, үйінде кәрі шешесі мен менімен жасты інісінен басқа адам жоқ. Бала кезінде ауылда оқыған Қамза, бертінде Троицкийге кетеді де, мұғалімдер даярлау мақсатымен татар тілінде ашылған «Уазифа» атты медресеге

сүспекі жылдаій оқиды. Бізге белгілі Іэтөлин Баймағамбеттің, Баңдашов Үмітпен ол бір класта болады, содан үшінші откен қыстың аяқ кезінде келеді. Бұл ауылдағы көп анық деген екеуміз-ақ болғандықтан, Қамзамен тиң сарапас, доспас бол кеттім. Біздің сырласуымыз, Сызығынан екі аримындағыдай бозбалашылық кеңесі болмайды, кибінесе саяси тақырыптағы кеңес болады. Бір-біріншілік ескендерінен кейін, оның маған айтуынша, Троицкий қаласынан Баймағамбет Іэтөлин большевиктерге тілекtes бол қалыпташып, бірақ коммунист партиясына мүше бол кірген дең жүріп, киептеп болған бір уақиғаның салдарынан кіре алушын кеткен.

Бағынаның большевиктер үйіміна жақындасуының оғарылған Қамзамаш айтуынша былай екен: Троицкийдің орталық жарып, Үи атты өзен ағады. Өзеннің бойы қалың, тоған Қаладан екі-үш шақырым жердегі тоғай ішінде Ахын тобе аталатын бір биік төбе бар, өзі өзеннің нақ ағасында. Сайхат жасаушылар жаз аларында осы

Ахын тобесінде маңайына көбірек жиналады: суға шомында, құмға аунаиды, тоғайдың көлеңкесіне саялайды...

Ахын тобесінде көшілік ішінде «Уазифа» оқушылары да арқасын барып жүреді.

Інші күш, дейді Қамза.— Баймағамбет екеуміз

Ахын тобесінде бардық та, кімімізді үстінен шешіп, суға шомындағы Гала болында искендікten мей малтымпазыбын, Баймағамбет өзеннің тайын шетінен гана шалпылдатып, орталық бара атмайды. Шомында шыққашаң кейін біз

Ахын тобенің үстінен орлай шыққап қалың қарағай-ланың ганаңында демалын жаттық. Ол арада Баймағамбет екеумізден бесқа ешкім болған жоқ... Біз солай жатқанда, шомында сүмкесін артқап, сақал-мұрты өскен, солдатша кіномын орыс жіліті кеп өзен жағасына шешінді де, суға шомындағы Ол да жүзімназ адам екен. Өзенді бойлай біраз жуғып, сүзінен кейін ол қырға шықты да, кийіп, сүмкесін таңақ атын жей бастады... Тегі, біз оны көргенмен, ол бізді көрсіп жоқ-ау дейміз. Жақын жерден біз айқын корш жатырмыз, сүмкеден алған тамағы қатып қалған қара пішін, солдат оны мықшия, жағының бар қаруын сала кемпірсемен, қатып қалған қара нан бола қояр түрі жоқ... Баймағамбет мұқтаж адамды аяғыш болатын. Оның сол міндеті үстап кетіп, «әй, мынау тегі соғыстан қашқан солдат на, олде үшінші демалысқа қайтып бара жатыр ма, қай-сыны болса да, тегі, ашығып келе жатқан адам ғой, тамақ

берсек қайтеді?» деді. Мен қаштегіз сопы?» деп ем, Баймагамбет «ашығын келе жатқан адамға қолымызды бола тұра дәм бермеуіміз обал болар - деп, мені көндірді де, орамалға түйіп алыш шыққан азын-аулақ тамақтарымызды алыш, солдатқа қарай жөнелді, соңынан мен де ердім.

Ортадан аласалау бойлы, арық денелі, жүдеу кескінді, киім-кешегі әрі тозық, әрі кір, сарғыл сары сақалы мен мұрты қаудиган бұл солдат, біздің «здравствуйте» деп берген сәлемімізге жылы жүзбен жауап қайтарып қолдасты. Біз оның жол жайын сұрасақ, «майданда едім, демалыс алыш, Қекшетау уезіндегі үйіме келем» деді. Фамилиясын сұрасақ «Антонов» дейді.

— Біздің онымен бұл жолғы кеңесіміз осылай сұйықтау гана бол бітті. Одан айрылып, былай қарай шыға бергенде:

— Қашқын,— деді маған Баймагамбет.— анық қашқын. Түрі соған ұқсайды.

— Неден қашады ол?

— Кім білсін, бір есептен соғысқысы келмей қашып жүрген болуы мүмкін, енді бір есептен, ақтардан қашып жүрген қызылдың біреуі болуы мүмкін.

— Кім болса ол болсын біз енді оны біле алмайтын болдық.

— Егер қашқын болса,— дейді Баймагамбет,— ертең де осы арадан ұшырасады, нанбасаң келейікші.

— Бардыңдар ма? — деп сұраймын мен Қамзадан.

— Мен барған жоқпың,— дейді ол.

— Баймагамбет ше?

— Ол қызық жігіт қой, ойға алғанын орындармай қоймайтын. Менің ерінгенімді көрді де, өзім-ақ барып қайтадын деп кетіп қалды. Қайтып келгенде ол, «жолықтыра алмадым», бірақ, жобасын байқаймын,— жолыққанын мениң жасыратын сияқты.

— Неге?

— Оны кейін айтайын. Байқаймын, Баймагамбеттің сөз жобасы өзгеріңкірейді, ол енді шет-жағалап қызылдар туралы жылы сөздер айта бастайды. Оның сөздері менің құлагыма жаттау естіледі, өйткені, біздің медресемізде оқытатын мұғалімдердің көпшілігі татардың милләтшілері яғни, қазақша айтқанда — ұлтшылдары. Олардың бәрі де Совет әкіметін жек көре сөйлейді, саяси сабактарда бізді большевиктерге қарсы үгіттейді...

— Сонымен,— дейді Қамза,— Баймагамбет менің сы-

тәннан шыжымдай тартып жүрген кеэде, Орал жақтан
күңгілдар жақындап қалды да, мектебіміз жабылып, шә-
кыттер тарады. Баймагамбет екеуміз елге қайттық.

Неге?— деп сұрадым мен,— ол маңайға сендер мұ-
шым боларлық ауылдар жоқ па екен?

Неге жоқ болсын, Троицкийдің маңайы айнала қоп-
таш қазақ ауылдары. Егер, мұғалім болғымыз келсе, жал-
тандын ауыл да табылды, менің жалданғым да келді, оған
боумаган Баймагамбет. Неге өйткенін Петухово станция-
сынан айрыларда гана айтты. «Қызылдар кешікпей келе-
ти, деді ол,— оларды туған жерде қарсы аламыз да,
кімнеке содан кейін біржола орналасамыз». Троицкийде
Большевиктердің жасырын үйімі болғанын, «Алтын тे-
ңіс» кездескен солдаттың сол үйімда мүшс екенін, сол
солдат арқылы өзінің де үйімга жаңаса бастағанын, бі-
рақ мүшс бол улғіре алмағанын Баймагамбет маған сол
орада гана естіртті. Солдаттың атын сұрап едім, «жұыр-
ла онымен жолыгармыз, сонда білерсің» деп жаңсақтатып
жинаш кетті.

Камалдин сұрастырып көрсем, жалпы білімі менен жоға-
рып болғанмен, сияси көзқарасы терең сияқтанбайды.
~~ШАЛАНІРІНДЕРДІ~~ ол да мақтайды, сондағы ең мықты дәле-
лік, ~~ШАЛАНІРІНДЕРДІ~~ хедей мен байды бірдей көрген
той, ~~ШАЛАНІРІНДЕРДІ~~ шамы кибірек ашыған той. Большевиктердің
жетекшілік да бол. Егер, большевик үкімет басына келе қал-
са, Құнанбаев ғана оның атасы, соны бұлжытпай орындаиды да
көлемдік деңді.

Республикадың Жаңбыр туралы Қамзашың айтары:
ОНОН НА ШІРІСТЕІ ОЛДЫ. Гақыр кедейдің баласы екені рас.
Мір шынар атет шіріт екендігінде де сөз жоқ. Бірақ, шала
сұратты шіріт. Сондымтап, нағаш да болды той ол. На-
лайдығы емес не? Сондепте ях күн қызмет істегендеге осы
маңайдалған орыс, қавактың байларын «сендер біздің қас-
лушинаңызғаңыңдар» дегі, қырын жібере жаздалты, кедей
алғаудың соңынан ергіш, байлардың жерін тартып әпе-
ришті.

Оның шағаттық болған ба?— деп сұраймын мен.

Орине, шағаттық, дейді Қамза.— Кедейлерді бай-
лармен тәсестіре жұмысын ептеп жүргізбей, өктеп жүргі-
зуға болад ма? Өктеуіце байлар көне ме? Олар да тірі жаң-
емес не? Қарсылық білдірмей ме?

Жақыншы өзің көрдің бе?— деп сұраймын Қам-
задан.

- Бір-ақ рет көрдім, содан кейін көрген жоқпын.
— Неге?
— Екеуміз келісе алмай айрылдық. Мен оған байларға тым қатаң келгенін айтып ем, ол: «сен-ақ жұмсақ бол!» деп менімен ренжісіп айрылдық...

ҚЫСТАУБАЙДЫҢ ЖАҚЫБЫ

Ауылдың қыз үзату, келін түсіру, құда болу, бала сұндеттеу сияқты тойларының көшілігі жайлау кезінде болатыны мәлім. Осында тойлар Алуаны жағалай қонғаш ауылдарда да жаз бойына біріне-бірі ұласып жатты. Бұл елдің жігіттерінің той құндеріндегі ұлкен бір ермегі көкпар тарту. Той тарқай тартуға алған көкпарға аты бар жігіттің бәрі қатынасып, құні бойы шапқылайды да, түнге қарай басылады. Кейде көкпар ертеңіне, немесе екі-үш қүнге созылады...

Алуаны жайлаған елдің жігіттеріне елікеп көкпаршы болғым келгенмен, ебім жетпейді, сондықтан, ойын-тойда мениң араласатыны,— жігіттердің күресу мен үйде болатын сауықта өлең айту. Осының екеуінде де «кеуде жігіт» аталып жүрдім, әсіреле — соңғысында.

Мұхамметқали сияқты бірен-саран өте-өткен домбырашылар, Сыздық сияқты бірен-саран шағың әншілер болмаса, бұл елде біздің Қабанбайдың Габдолы, Жұбандықтың Қәсені сияқты ірі әншілер жоқ, сондықтан ән де азғантай. Мен барған жылы бүкіл Алуаның басында «Әліп-бін» аталатын ән жаңа шығып, жұртқа таңсық екен. Композитор Александр Затаевичтің «Қазақ халқының мың әндері» аталатын кітабына мениң аузынан жазылып кірген бұл әннің сөздері:

Базардан алғын келген шай тостаған,
Тар жерде қыны екен ән тастаған.
Лианаң сені ташқан айналайын
Болғеден келген көрдей ойқастаған.

Базардан алғын келген жезді құман,
Пәннеге ұшырайды сөзді қуған.
Бал шашаң, шекер жұтқан беу қарағым
Көзіңсөн айналайын жаудыраган.

Базардан алғын келген темір астай,
Сұрасаң біздің қалқа қиғаш қастау,
Алыстан ат терлетіп келгенімде
Әзілге жарамайды қалқам жастау,—

шеген сияқты, ылғи «базардан алып келген» деген сөз-термен басталады екен. Екпіндей айтылатын бұл әннің қалыптарасы:

О-оу, әліп-би,
Лепсің тый
Ләмәсіли ти-тір тө-ө-оу,
Түрлендіріп салдым күй.

Шең аяқталады екен. Мешіті, молдасы, қарины, хажысы коп бұл еудің бозбаласының өлеңдерінде көбінесе:

Оңғай Хамит құдаға зікір сәні,
Салават Ресуліне айтты және,
Бір Хамит қатеріме келе қалды,
Жагыма жәрдем бергей хақ тағала.

Таухіттің көп айт деген кәлімасын,
Оғына маҳаббаттың күйді басым.
Тебіхбен зікір тәһіна көп айтсаңыз,
Болады хақ қасында сыйлы басың.

Шеген сияқты араб сөздері көп араласқан, діншілдік мазмұндары өндер көп болады екен. Тішілік тақырыбына орналған өлеңдерінің өзіне де:

Анғаның қысқа сөздің мен толғауын,
Дүшпаниң осегіне жоқ тұрлауым,
Іш түткің нағайтамбарға жек болған
Болады деп ер Мұсата бір ферғауын.

Тұтқын болғанда Жұсуп қашша жатты,
Шімгершін ағалары құл деп сатты.
Андағы ғың Заманың қаласымен,
Зиндендеғана Жұсуп жана тартты.

Негізде Банн Нера-наң диналары,
Нодері жаңын ұнған бабалары.
Ұрамышы, отірікші, жекші деп,
Жұсуптаң қандай қызыды ағалары.

Занда Жұсуппен болған көп жар,
Жақсаның жаманымен ғылама пар.
Тәлдіргі тәдір болмас дегендейін,
—Лу ақ күн әзмә халақ» деп хадиста бар,—

деп дін сөзін араудырымай қоймайды екен. Осындай ән-тес өлеңге кедей ауылдарға менімен еріп барған тың әндер мен өлеңдердің бағасы орнене, жоғары болды. Мен «өлеңші мұғалім» атандым.

Алуда басында нелер бір әдемі тұндер болады. Кейбір айлық, жұлдызды, немесе, алашабыр бұлтты тымық тұндерде ауылдан көлге қарай беттеп шығып, жар қабақтана

біткен жағадағы жұпар ністі жасыл шалғынның арасына бауырлай жата кетіп, жап-жагыңа көзінді тіксен де, құлағыңды тіксен де нелер бір көркем суреттерді, нелер бір көркем дауыстарды естисің... Әлдеқайдағы ауылдардан кейде екі әйел қосылып, кейде бір әйел мен бір ерек қосылып, кейде бірнеше еркектер мен бірнеше әйелдердің дауыстары сапырылышып кетіп, тымық түнде жұлдызды аспанға биіктей көтерілген ән құлағыңа шалынса, ол алтыбақан тенкен қызы, бозбалалардың әндері екенин айттай-ақ шамалайсың... Әлдеқайдагы бір сайлардан кісінеген жылқылардың, ән салғаш жылқышының дауыстары да кейде шаңқылдай, кейде баяулай естіліп жатады... О да маган таныс түндер!..

Көл ше?! Алуа ше?!. Жастық жалынымның шын мағынасында лаулап жанғанын бірінші рет сол — Алуаның басындаған білгендей болған маган, бір қабат шетің ала сақиналанып айналған қамысы бар, күндіз болмаса, түнде ол шеті мен бұшетіне көз жетпейтін көлдің со бір кездегі ыстықтығы, егер есіме алсам, дәл күні бүгінге дейін сондай ыстық боп тұрады... Өйтпегенде ше?.. Көлдің теріскей жағасы мен күнгей жағасына өскен жібек шалғынның арасында нелер түнді өткізбедім мен... нелер тәтті қиялға батпадым!..

Неден мазасы кететінін кім білсін, қазы қаңқылдаудан, шағаласы шаңқылдаудан, үйрекі барылдаудан, аққуы сұңқылдаудан, әупілдегі әупілдеуден, жылқышысы ысқырудан және басқа құстары өз үндерімен дауыстаудан Алуаның үсті бір сембейді... Желді күндері беті толқындаған көл, түнде ерекше шулап кетеді, ал тымық күндерде жеңіл ғана қимылдаған судың лықып жағаға кеп, жылжып қана кейін қайтуы, құлағыңа ақырын ғана айтқан сыйырдай боп естіледі...

Алуаның арғы жагы ше?!. Онда — күні бүгінде дейін жазылмаган және жазушысын тілеп түрған үлкен бір драма жатыр. Екі ауыз сөзбен айтқанда, мазмұны мынау: Алуа деген сұлу қызға, Жарылқамыс дейтін жігіт ғашық болады да, елдің рушылдық тәртібі қatal кезде, әдет-салтын бұзып, алғын қашады. Екі ғашық осы көлдің шығыс жақ жағасына өскен қалың мойылға жеткенде, арттарынан құғыншылар да кеп үлгіреді... Жарылқамыс наизагер батыр жігіт екен дейді. Құғыншылармен ол соғысады да, көпке топырақ шаша алмай өлеңді, оны көрген Алуа өзін

ни олтіреді... Ғашықтар сол араға көміледі, көл содан
Алуда аталып кетеді...

Бас я кірпіш сияқты тұрғылықты материалдардан зи-
риң салуга бірен-саран ғана адам болмаса, көпшілігінің
шамасы келмейтін ескі көшпелі ауылда «топырақ салу»
шешін болған гой. Онысы,— көмген өлкітің қабыры жер
бен кетпесе үшін, өлгеніне жыл толумен байланысты, бүкіл
сағон үстіне топырақ үйеді екен, «оба» содан болады екен.
Алудаңың үстіне де елі осындаиді оба салған. Ол бінк оба
түштің бүтінге дейін алыстаған көрінеді. Обаның шұңқырай-
тың ортасына бір бірімен айқаса жуап екі мойыл өскен.
Дүрге ол екеуін мәзгілік ғашықтардың бейнесі деседі...
Есі қабырлардан газ болып фосфорит шығатынын, оның
түш мезгілдерінде жаңған шамдай жарқырап тұратынын
шығымынан білеміз. Жабайы халықтың үғымында, бұл —
шаманды адамның үстіне жаңған шырақ». Алуда обасы-
ның үстіндегі түш мезгілдерінде үнемі жұлындаі шаншылған
шырақ жаһады да тұрады.

Орине, Алуда көлінің жағасында, жұпар иісті шалғын-
да баяуырымды түсеп түш мезгілдерінде мен бекерге жат-
қан жоқшын Мені жағаға өлі Алудаңың «аруағы» емес,
шоғыр Альханың жаһындаі ыстық махаббаты шақырған
ғай. Ол «Алуда» ам күнге дейін тірі, үйлі-баранды адам-
ның бірі бол отыр деген есітемін. Сондықтан, сақал-шашы
пұмырладынан жарыншаң, үйленген ұлдарының, тұрмысқа
шынқан қындарыншаң қоңылдерінде жарықшақ түсірмеу
үшін, көлінде де жүріқта жарни бол үлгермеген бұл дра-
маның өттін шоғырған көзмен көзменді... Тек қана оқушыла-
рның алтарым, ол адам, ол көлде он алты, он жетідегі
үлдерген жас қызы.

Кімдер мен ең алғаш алтыбақанда таныстым. Таныс-
тақтың алғашқы түндері алтыбақанға құрған жіпте қатар
отырып, қосыныш он шырқаумен өтті... Бара-бара, қауы-
ланған жаңа ашылған бұл гажап гүл, мені көбелектей
қынқылаған оліне тарта түсті... Оның отты қара көзінен
жүретіме үскен үшікшін есіме түскен кездे жиілете алған
демінің себімен қоздана, жалындаі түсті... «Махаббат жа-
маны» дегениңде не екенін мен өмірде бірінші рет сонда
ана үккән сияқтандым...

Егериз, гүлге қонған көбелек қандай үнсіз болса, мен
о сондай үнсізбіш, көбелектің тіліндей менің тілім де күр-
масы! Махаббаттың қанаттарымды қызы алдында көбелек-
ші жаңа ғана желілігемін болмаса, ішкі сырды сыртқа

шығарарлық қуат жүректе де жоқ, тілде де жоқ!.. Бұл қуат маған тек қыздан оңашаланған уақытта ғана біtedі. Одан оңашалансам-ақ, басыма нелер әдемі сөздер оралып, кейде қара сөзге, кейде өлеңге оралып жатады... Қыз қазақша жақсы хат таниды... Оған арнаған хатымды өз қолымнан беруге батылым жетпейді, бірақ менің сенімді почтальоным бар, ол — Сыздықтың менен оқитын інісі Қази. Бала жүрсе жымын білдірмейтін ақылды, қу, епті. Екеуміз өлердей доспыз...

Ғашық қызыма хатты мен осы баладан жібердім. Бірақ, көпкө шейін жауап ала алғам жоқ. Қауызынан жаңа ашылып, сәбілік бесігінен ересектік өмірге басын жаңа ғана көтерген күнәсіз жас қызға жауап берे қою оңай бол па екен.

— «Аңдыған жау алмай қоймайды» демей ме қазақ. «Таң атпайын десе де, күн қоймайды» демей ме?.. Ақыры, менің де таңым атты!.. Маған енді Алуаның басы бақыт бесігі сияқтанды... Сондай аспандаган көңлімнің қанаты бір кезде қырқылғандай болды. Неден күдіктенгешін кім білсін, туыстары бір кезде кызды үйінен де шығармайтын болды, алтыбақаңға да жібермейтін болды. Еміс-еміс естүімше, қыздың бір дүшпаны (неге дүшпан болатыны айтпай-ақ мәлім), қызға мен жіберетін өлеңдердің біреуін қолына түсіріп алады да, мінезі қатаł қыздың ағасының қолына тигізеді...

Со күнцен бастап, ауыл жата, қыз үйінің есігі ішінен үнемі құлыштаулы болды, шынжыр тістелейтін қабаған иті түн баласына байлауынан босатылды... Сондай халде қыздың үйіне жақындаپ көр!.. Есігін ашып көр!..

Хал осылай ауыр болғанмен, жүректе лаулаған махаббат отының жалыны төсекке тыш жатқызбай, дағаға еріксіз шығарады... еріксіз Алуаның басына әкетеді, еріксіз қыздың аулын күзеттіреді... Көп күзеттер мағынасыз босқа өткенимен, аңдыған алмай қоймайды дегендей, кейбір түндері «от пеп судан өтіп» дегендей, нелер қындықтан өтіп көңлімді тындырып та қайтам...

Сондай сарғая таң күзеткен түндердің біреуінде, бір сайда Қази екеуміз бұғып жатыр ек, және бір саймен еңбектеп келе жатқан адам көзімізге үшырай кетті... Бұл, эрине, шаруа багудың, не жолаушылаудың мезгілі емес... Бұл, тек махаббат жорығының ғана кезі...

Қази екеуміз бұғып, бақылап жатырымсыз. Еңкеңдеген адам «Каратал» аталатын ауылға қарай тартты. Ол

жылда неше үй бары, қай үйдің қай жерде отырғаны бізге бес саусағымыздай мәлім... Біз отырған жер ылдым, танымайтын адам өрлең баратқан бет өрлеу... Солтүстік жақта, әсіресе Ленинград маңында «Ақ тұн» атап калып жаз аларында жарық тұндер болатыны, ондай түндерде шамсыз кітап оқуға болатынын біз әдебиеттен, әсіресе, Пушкинің «Евгений Онегинің» жақсы білеміз... Менің туған өлкем Солтүстік Қазақстанда, оның ішінде Алма қөлінің маңында, дәл «ақ тұндей» болмағанмен, соған ұкастау «ақ таңдақ» аталатын бір ғажап сәуле барын бұл арнда айтпай кетуге болмайды. Ол сәуле де, «ақ тұн» сияқты июнь, июль айларында ғана кездеседі. Бұл айларда күн батқаннан кейін алтын, күміс араласқан ақ-қызығылт шашақ аспашың теріскей жақ жиегін жағалай, жылжи береді де, алтын арай таңға ұштасады... Ақ шашақ мезгілінде соудеменгең жаққа көз тігіп жата қалсаң, күндіз ғана користің амистагылар бұлдырлап көзіңе шашылып тұрады. Со бир ақтаңдақтың сұлуы-ай, шіркін!..

Ақтаңдақ жақ беттегі «Қаратал» аулына еңкеңдей аяң-латын адам, білгес таныс — Қозке дегеннің үйіне барып кірді!

Жақын, деді Қази.

Кан Жақын?

Қысқаулийдің Жақыбы.

Ін дөйні! дес қалдым мен.

(ДОЙН ДОЙНІМ Қозкеңің Әубайла атты қызына Жақыннан ғаниңд ғанын, сиекүнің қоғыл қосқанын мен естігем. Қысқаулий мен толай рет көрдім (Ол толықтау депелі, биіктеу лиғам, сиекүндеу тоғың бетті, қалың қабакты, қара сұр кес-кінде, өрнек шашындең қын). Оған құда туғын, қалың мал беріп шашақтан Сақалудің Қазын дейнін жігіт менің нагашым Жақындан туған Маржама деген кісінің баласы, ендеше, Қази мен сиекүнің билеміз. Қази да, шешесі де мені жақын тәрінің, құмыңан көріп жүреді. Сондықтан, егер, туысқан-даңың әулемен қарисам, билеміңдің қалыңдығын басқадан кінделінім көрек қой?) Қозкеңің үйіне Жақыптың кіруін атап қоям шашақта, со қызғаныш менің көңлімде тұтанды да.

Сонға тұра, алдан кейін мен оны аяп та кеттім. Неге атап атамды Қазидан жасырмай:

Бұз жійтке не болған! — дедім мен, кейіп,— өзінің актардан қашып жүруі қалай, сөйтін тұра бозбалашылық

құрып, үйге кіруі қалай?!.. Және дос емес, қас адамның үйі!..
Қапысын тауып ұстап берсе қайтеді?..

— Рас-ая,— деді Қази,— ақылды және сақ кісі дейтін
еді, мұнысы несі екен?!

— Қызық болсын,— дедім мен,— өзін қорқытайық
мұның.

— Қалай?

— Қозекең үйінен шыққансын, осы тұстан өтеді ғой,
сонда, жатайық та қуайық өзін.

Біз соны іstemек боп ек. Жақып оған айылын да жи-
ған жоқ. Ол біз жатқан жырақаның тұсынан өте бергенде,

— Кім, әй, бұл?— деген дыбыс бердім мен.

— Кім керек еді?— деді ол тоқтай ғап.

— Сен керек! — деп мен тұра ұмтылып ем:

— Кел, керек болсам! — деп ол маган қарсы жүрді.

— Біз!.. Біз!.. — деп дауыс берді артымнан жүгірген
Қази,— біз, Жақып!.. Мен Қази!.. Бұл — мұғалім.

— Дауыстама! — деп қалды, оған Жақып. Өзі селтиіп,
жүгіре жақындаған бізге қарап түр.

— Иә, жігітім, аман?— деп, қасына жақындаған ма-
ған ол қолын ұсынды. Қол берген маган,— кім деп келесің
мені?— деді.

— Жақығ деп.

— Мені қайдан білесің?

— Мен айттым,— деді Қази.

— Сен неге айғайладың?— деді Жақып оған.

— Мұғалімді атып тастайды екен дегем.

— Тапқан екенсің, бала, ақымақты,— деді Жақып кү-
ліп,— жоққа оқ шығаратын!.. Неге атам?..

— Ұстай ма деп қорқып...

— Кім, ол мені ұстайтын?.. К.. керек оған!..

— Расында да...— деп бастап, мен әлгі бір сэтте ти-
ышсыздандымынды айттып ем.

— Оныңа рақмет,— деді Жақып,— бұл көлдің басын-
дагы байлардың мені ұстайтын қақпаны сынған, тұзағы
үзілген!..

Кеңесе келе ол мені сыртымнан жақсы біліп шықты.
Әкесі Қыстаубай, менің әкем Мұқанды біледі екен, екеуі
жалшылықта жас шағында бірге де тұрган екін.

Жақынтың анытуыша, Россияның Оралдан ар жағы
жаудан тазаланиши болған Оралдың бер жағында гана өкі-
мін жүргізіп отырган Колчактың тағдыры қылға гана
салбырап тұр.

— Сен ойлама,— дейді Жақып маган,— партизан отряды осы маңайдаға екен деп. Бұқіл Сібірдің барлық қалыңғы ағашының іші қаптаған партизан. Ертең көрерсің Кізыл Армия мынау Орал жақтан келіп, Колчак Омбыдан сырғыса, ар жағында бассауғалар жер таба алмайды, партизандар оны бөлшектей ұрып құртады.

— Осыны халыққа түсіндіру керек! — дейді ол маган.

Халықтың өзі де Колчактың саудасы бітіп келе жатқанын шамалайтын сияқты,— деймін мен.

Алашорданы білемісің? — дейді ол маган.
Білем.

Кім деп білесің?

— Байлардың жоқшысы» деп, «Совет өкіметінің дұшыны» деп, «Колчактың досы» деп.

Оны білсең адам болады екенсің. Совет өкіметі біз-шің әуде де сөзсіз орнайды. Сені мен біздің, біз сияқты еңбекшілердің күні сондаға туады. Байлар мен оларшаң астыраңды иті алашордашыларға біз сонда көрсетеміз. Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін.

Легинді білесің гой? — деп сұрайды Жақып.

Есігім бар.

Кім деп естідің?

Ішкін еңбекшілердің қамқоры деп.

Уни жиғіт, деп Жақып мені арқаға тағы қағып көндім. Шын адам соғы. Елді ұлтқа емес, тапқа бөледі. Нарандаң қалың еңбекшілердің жақсы жареді. Соның бәріне тәңделін жареді.

Соңғылым болады дейді гой сонап кейін, ол не?

Мені күрстап көлді деп отырсың ба, оның бәрін біле беретін. Айді Жақып күліш. Соңғылым еңбекшілерге тоқтаптың жақсылық дейді. Не жақсылық екенін оқып білмессы, қайдан білемін. Оқимыз олі,— дейді ол аз жақыншы, тек. Совет өкіметі орындын, одан арғы күн оралып.

Бұжырақ қалай түсің? — деген сұрауга:

Нан мен кедей екі жақ бол күресіп жатқанда,— дейді ол. Ганаңың нимиссен кірсе қалған іс қой. Эйтпесе, қай орелім ғасын жатыр десің. Қол қоюды зорға білем.

Не себеп болды бұжолға түсіңде? — деген сұрауга:

Білдім де, жақсылық та орыстаға,— дейді Жақып. Әділестік те орынған шығады. Мені осы жолға сілген орын жаудастарым.

Партизан отрядының ісін сұрағанымда:

— Оны айтуға болмайды жоқдас,— дейді Жақып,— оның атын «согыстық сыр» дейді. Айтуға болмайды оны, егер керексісеп, дейді ол күліш,— жүр де жазыл, ала кетейін!..

Коштасарда оның қоюымды қысып тұрып айтқаны:

— Совет әкіметі туралы, Қызыл Армия туралы өзің ғана біліп қойма, сібекшіл көпшілік арасына тарат!..

БАҚЫТ САПАРЫНА

Жаңбырмен басталған күздің ауа райына еліктегендей, саясат ауасының да райы со мезгілде қатты тышсыздыққа айналды. Колчак пен Алашорда газеттері «Қызылдар пәлен майданда, түген майданда қырылып жатыр, шегініп қашып жатыр... өлер кезі жақындады...» деп көптіргенімен, тыныстары күн сайын тарыла түсін жағдайдың өзі-ақ дәлелдей бастады. Батыстағы майданға бұрын темір жолдың бойымен ғана ағылатын Колчак әскерлері, енді темір жолдан алыс, далалақ жерлермен де жөңкіліп кетіп жатыр, «Қызылдар Оңтүстік жақта Түркстанды басып, Жетісуға қарай орап өтіп кетіпти... Батыс жақта, мына жағы Орынбордан өтіп, Торғай кеп қапты... Мына жағы Уфадан өтіп Челябіге таянышты... Ани жағы Екатеринбургтан өтіп, Тюменьге беттеп бара жатыр...» деген хабарлар ел ішінде дүңкілден кетті.

Бұл сөздің растығы, Колчактың тынысы күн сайын тарыла түсінен-ақ байқалады: ілгерірек кезде елден жиһайтын шығынын, «налог» деп қана аталатын. Колчак, енді көзіне түскен малды айдал әкетуге, көзіне түскен көлікті, арбаны жегіп әкетуге, бұлардың бәрін иелерінен сұрамауда айналды... Бұндай озбұрлықты көрген жүрт, мал-мұлқін қайда тығуға білмей жанталасты... Малдар бұрынғыдай далага жайылмай, үнемі ағаштың ішіне қамалады...

Даланың кез келген жерімен майданға қарай ағылған Колчак армиясының да бұзықтық қылышы бастан асып кетті. Олар кім көрінген адамды бейсөубет жүрсе-ақ атады, көмікі, арба-сайманды, ылаушыны еріксіз әкетеді... Кез келген үйлердің астарын сұраусыз тартып іshedі, киімдерін сұраусыз тартып киеді... Басқа мұліктерін де талайды, ақтармаган жүк, ақтармаган сандық қалмайды... Іске татыр дүние болса, қойындарына салады...

Олар озбұрлықты өлі бүйім түгіл, тірі адамға да қат-

ты көрсетеді. Таланған мал-мұлқіне қарсылық білдірген адам болса, ең жеңілі — дүреге жығып кетеді... Әйелдерді зорлау Колчак әскерлерінің дағдылы ісіне айналғандықтан, олардың тәбесі көрінген кезде, ауыл-ауылдың әйелдері бет-бетімен бытырай қашып, бойын жасыратын жер іздейді... Жасырына алмай қалса масқара болады, кейде мазақтауымен қоймай кескілеп өлтіріп кетеді.

Осынша бүліншіліктің кезінде Колчак өкіметі «тәртіп» орнатпақ боп, әр ауылға өз адамынан «охрана» қояды. Олардың бәрі әр ауылдың не байының, не байшігешінің балалары. Атқаратын міндеттері: ағылып өтіп жатқан Колчак армиясының жолына қажетті ылауларды, кіслерді, азық-тұліктерді даярлап қою, қызылдарға тілекtes адамдар болса бақылап, Колчак өкіметіне хабарлау.

Сентябрьдің бас кезінде майдан жайы тіпті ауырлап кетті. Енді, Колчак пен Алашорда газеттері «Большевиктерді құып бара жатырмыз» деуді докарып, майданның шегі Қостанайға, Қорғанға, Тюменьге мына жағы Атбасарға жақындал қалғанын жазатын болды. Мен тұрған ауылдың маңына бұл кезде Колчак әскері қаптап кетті. Енді, олар осы тұстан окоптар қазып, телефон сымдарын тартып, зеңбіректерін орната бастады. Білемін дейтіндердің айтуыша, Колчак армиясы осы тұста қызылдарға қатты соққы бермекші. Бұл кезде тұрғын халық пен армия адамдары салырымысын кеткендіктен, ауыл мен ауылдың арасындағы қатынастар үмді, енді әркім өз басымен қайғы боп, өз жашын сақтауға тырысты...

Еу басының түскен аса бір ауыр жағдайды бейнелеп айтқанда, қалмақтар «бір тарының қауызынша сыйды» дейтін еді, соңдай бір «қауызға», со бір кезде мен мұғалім болған маңайдағы ауылдардың қалай сыйып тұрғанына, ссы күні ойласам қайран қалам. Алua көлі мен Балтабай қыстауының арасында, «Алтай» аталатын кішкентай ғана көлемді шоқ ағаш болушы еді. Оның ығында, бізге мәлім дөмбырашы Мұхаммедқали мен оның ағайыны Әбділман үйі ғана қыстайтын. Жайшылықта бауырына сол екі үй әрең сыйып отыратын «Алтайдың» ішіне. Колчактың қалың әскері лықып келіп қалып, елді бүрістіре кеп жөнелгенде, Алua сыртындағы ел түгел сыйып кетті.

Мұндай халде бала оқыту қайда!.. Колчактың талантаражы басталған соң-ақ, оқитын балалар тарады да, Балтабай аулында сорайып бос қалдым... Енді не істей керек?..

Бұр күні Балтабай аулына менің туған жерімнен таныс екі адамым келе қалды, біреуі Қиналған, екіншісі Мырзақмет. Бұларды Колчактың ерсілі-қарсылы ағылған әскерлері аттарымен ылауга алып шығыпты да, аттары болдырып, жүріске жарамайтын болған соң, қолдарына пропуск беріліпті де қайтарып қоя беріпті... Қызметке аттары жарамағанмен, өздері жараган адамдарды Колчак жібермей әкетіп жатыр. Мына скеуін жіберуі — Мырзақмет сол аяғынан шойнаңдаған ақсақ, Қиналған — оң аяғынан қиқалаңдаған ақсақ. Екі ақсақты Колчак не керегіне жаратсын!..

Қиналған мен Мырзақмет келгенде, мен жұмыссыз іш пысумен қатар туған жерімді де сағынып жүр ем, сондыктан олардың бауырсынып «бізben елге қайт» деген сөзіне елге кеттім. Біреулердің «мынадай аласапыран кезде атылып қап, масқара боларсың, дүние бір жайлы болғанша шыдасайшы» дегенін тыңдамадым. Екі ақсақтың қарамағында үш көтерем ат келеді екен, солардың біреуіне мен ие бол, елге беттеп кете бардық...

Болдырган арық атпен қаша жер жүре аласың. Аттарды кейде мініп, кейде жетектеп отырып, күніне «қозы көш» аталатын мөлшерге жылжып кейде жете аламыз, жете алмаймыз. Сол жүріснен, біз ілгерілеген сайын, Колчак әскерінің қымылдық қоюдана, қатары қалыңдай түседі...

Міне, енді, майдан жақындаған да қалған сияқты, өйткені аудаі алыстаң талып қана құмбірлеп зорға естілетін зеңбірек даусы, күн сайын жақындаңқырай, қатайыңқырай құмшілдейді. Менің серігімнің жобалауынша, бұл гүрсіл әрі самаңда біздің ауылдың маңындағы Стап, Кпитаннан әрі емес, немесе — бері!..

Қалың әскердің ішінде көп жүріп еттері өлген бе, әлде солыс дегениңде не екенин білмегендіктен қорықпай ма, немесе, қалғамарындағы пропускаларына сене ме,— мені серіктірім қымылдағы қалың әскердің ішін жара тұра тартқыларға келеді, ах пропускасы жоқ мен мүмкіндігі болғанша ағаш араудымен, саяңдау жерлермен жүріп, Колчак әскерлерінің тексеруіне імкінгім келеді...

Қызылақымыңға әрең жылжып келе жатқан біз, бір кезде Колчак армиясының ішінен аман өттік-ay!.. Олай дейтінім,— біз беттеп келе жатқан жақта, «Меңгесер» аттасын сордың маңында, маңдайларында қызыл жұлдыздары бар бір топ салт атты кездесе кетті.

— Апыр-ау,— дестік біз,— мынау қызылдар болмайді!

Расында солай екен. Олар бізді тоқтатты да тексеруге кірісті. Қасымдағы екі жолаушыға ешбір құдік болған жоқ, өйткені олардың қайдан келе жатқандарын дәлелдейтін пропускалары бар. Ал, мен ше?! Менің документім де, өзім де құдікті көріндім. Документім—Омбыдағы курстан «оқушы» деп алған справка. Одан бері қайда болғаныма, не істегеніме ешбір кепілдеме жоқ, өзім болсам,— қалаша киінген, жас жігітпін және Колчак армиясының ішінен келе жатырмын... Осының бәрі қызылдарға құдік туғызды да, мені Менгесер сорының батыс жағында жиырма шақырымдай жердегі қазақша Майбасар, орысша Рождественка атаптын поселоктегі штабқа жолдауға ұйғарып, қасыма мылтықты охрана қости...

Серіктерімнің мені қимайтынын, тексеруге түскеніме іштері ауырып, не боларыма қауіптенетіндерін кескіндерінен ұғып-ақ тұрмын, «сендеге рұқсат» дегенде, мені тастап кете барды...

— Ертеден түске дейін, Майбасардың ар жағындағы шығаберіс ағашта болармыз, босасаң соған жет! — деді олар маған.

Салт атты күзетші мені Майбасарға жаяу айдал экелді. Жолшыбай ойым мың құбылып, жұз толқиды. Жолда соқсан елдерден естуім,— мен сияқты жүрісі құдіктілердің көбін шпионға жорып әскерлер атып тастанды екен. Құдікті адам бол үсталған минутта, «мені де атады екен» деген оймен, жашым тас тобеме шыққаш еді. Ол арада атылмай, Майбасардагы штабқа жөнелтілгеннеп кейін, «мән-жайымды жітсам үтар» деп үміттендім.

«Майбасар» деген «П» әрпі сияқты боп, қамыстылау күнди қоршай салынған ұзын көшелі поселке екен... Көшес-мердің бойлары толған қару-құралдар, ат-арбалар, ығылмы сапырылысқан кісілер... Әлдеқайда, әлдекімдер сырнашатын, әндептіп, ысқырып сауық жасап жатқаны естіледі. Өрбір әскердің маңдайында қызыл жұлдызы нараңа қараң «бұлары офицерлері болар!» деп жорамалдаймын...

Поселкенің ортасындағы алаңда, өзге үйлерден жекеленип, көп терезелі биік еңделі қарағай үй түр, маңдайшасында желкемді күнге желбіреп, лаулаған жалындағы жайқалған қызыл ту... Күзетшім мені соған қарай айдал келеді. Ішім-

нен,—«үй — мектеп болар, штаб осында болар» деп жори-
мын, не боларымды біле алман толқын келе жатқан жүре-
гім қобалжи түседі...

Штаб үйінің бір бөлмесіне кіргізген менімен, жағасында
екі қызыл кубиті бар, орта жасаған, кішірек талдырмаш
денелі орыс ұзақ сәйлесті. Сұрауларының түріне қараған-
да ол да мені алғаш ақтардың шпионы болар деп күдік-
тенген сияқты болғанмен, артынан сене бастаған қалпы
байқалады. Соңдықтан, мен де асықпай, саспай, білген ті-
ліммен кім екенімді толығырақ айтЫп отырдым. Өз жа-
йымды біраз сұрастырганнан кейін, командир менен Кол-
чак тылышнан білетіндерімді, ол жақтағы елдердің хал-жа-
йын ұзақ сұрады... Бір кезеңде командирге Қыстаубайдың
Жақыбын атап қап, онымен қалай жолығысқанымды ай-
тып ем:

— Кім?.. Кім дедің?.. — деп құлақ түре қалды құман-
дир. Мен: «Жақып Қыстаубаев» деп сөзімді қайталап ем:

— Бізде аты, фамилиясы сондай жігіт бар,— деді ко-
мандир.

— Оны көруге болар ма екен! — дедім мен қуанып
кетіп.

— Эрине, болады... Шақыртайын...

Жақып ұзамай-ақ кеп қалды. Мен тани кеттім,— өзіміз-
дің Жақып!.. Тек, кімі ғана басқа: үстінде белін қынай
буынған сұр шинель, басында шошақ төбелі, маңдайына
жұлдыз қадаган шлем!.. Мына түрінде ол бұрынғысынан
да сұңғақтанып, сұлуланып кетіпті. Оның қазіргі түр-тұл-
ғасына қарағанда, «шіркін, жігіт болса осындай болсын!»
деп сүйсінерліктей!..

— О-оу, пұшық, сен қайдан жүрсің? — деп түрегеле бер-
ген мені Жақып құшақтай алды... Мен кеудеме сыймай
кеткен қуанышты көтере алмай жылап жібердім...

— Сен таниды екенсің гой, жолdas Қыстаубаев, бұл жі-
гітті? — деді командир жымып.

— Енді қалай, Владимир Йосифович, ол менің таны-
сым да, туысым да...

— Ақтардың шпионы емес қой бұл? — деді командир
жымия түсіп...

— О не дегеніңіз, жолdas Гозак... Қызыл Армияның
бостандық беруге келе жатқан адамының бірі осы... Өзі
ауылдық учитель...

— Солай ма?! — деді Гозак,— сенің білгенің жақсы

басынан шигененде көп тексеретін ек мұны. Колчактың күрсекшілігінде алған справкасынан басқа түк тұкумшылдық.

Егер да аз қалыңғың сөздер айтқанан кейін, Жақып Гозактің мешін бүгінші қасында болуға сұрап алды, ертеңде штабқа қоитын ақен маган еліме қайтатын пропуска өткін бергенін бояды.

Ол көшіңдердің жеке мәжілісінде ойын-сауығымен аса көңілді болған. Сауықтан көниш шарынан әкеліп қондырыған маган, көзінен дүниамен жұмыстағанша, Жақып басынан өткізген уақығаралықтардың жиғітін берді. Ол, әрине шығармағып жазған ер Жақынтың яудында, менің мойнымнан еш уақытта ғүлденген боршын.

Жақып шинде болған партизан отряды, қызылдарға Корған қасасында қосылып, Қызыл Армия қатарына кірді.

Қызылдардың кім екенин енді гана біліп, Жақыпқа.

Сандармен ере көтсем қайтеді? — деп ем:

Нікен ақса не болмас болар,— деді ол құліп,— же шоғыр көзде алатқан Қызыл Армияға сенің қазір қажетің аз. Әнне керек қылғанмен, сен мылтық ұстай білмейсің... Бұл қалыңғың сінім, деді ол, аздан кейін,— туған еліңе барып қоғанының Ырак, көп жатып алма. Қызылжарға кеп қызыметке кірсі!

Сен шо?

Менің сапарым үзақ... Россияның шығыс жақ шеті де азым деседі. Сонын жаудан тазартқанша, осы армияның қатарында болын.

Ертеңде Жақып мешін штабқа әкелді де, кешегі штаб инчиликші «Владимир Иосифович Гозактың қолынан әнне қыттың бара жатқан мұгалім, бұған барлық совет жыныс жекері үйімдар күмек көрсетсін» деген пропуска жазырын берді.

Ха, қош болыңыз, жолдас Мұқанов,— деді Гозак маган, пропусканы бергенен кейін қолымды алып,— азаттыққа аман шүткенхандың бастамасы осы пропуска болынса сінім. Бақытты сапар болсын!..

Рахмет сізге, жолдас Гозак! — дедім мен.

Расында осы пропуска менің бақыт сапарына аттануымшаңғың басы болды. Соң сәттен бастап, мен азап тауынан астын да, бақыттаға өрлеңдім...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

«АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР»

БАЙЛАУДАГЫ БАҚЫТ

Владимир Иосифович Гозактың қолы қойылған пропусканы қалтама салып тысқа шықтым. Жақып менімен ере шықты.

— Кәне, достым,— деді ол қолын ұсынып,— енді қоштасамыз да.

— Жақсы, қош бол! — дедім мен де қолымды ұсынып.

— Айтпақшы,— деді ол менің қолымды қыса беріп,— сен сонда еліңе жаяу кетесің бе?

— Бұл араға дейін алып келген серіктерім, мені жолда тосын отыруға тиісті.

— Егер тоспаса не істейсің?

— Опда жаяу тарта берем де. Кеше біреулерден сұрастырып ем, мен баратын ауыл бұл арадан елу-алпыс шақырымдық қана жерде көрінеді. Оған жаяу-ақ жетем, күн жылы, жер құрғақ.

Жақып көркем кескінін жымита маган аз қарап тұрды да:

— Жоқ, оның реті болмайды, жолдас. Мен сені серіктерің тосам деген жерге дейін шығарып салайын. Олар тосса тосты, тоспаса солай қарай кетіп бара жатқан біреуге мінгізіп жібереремін.

Жақып мені пәтер үйіне алып келді де, өзі бір атқа мініп, мені бір атқа мінгізіп, екеуміз жөн тарттық, бетіміз қаланың батыс жагы, ол бетте, шамасы төрт-бес шақырым жерде сиректеу өскен орман көрінеді. Егер құтсе, менің серіктерім сонда болуға тиісті.

Екеуміз кеңесіп отырып, бет алған орманға келсек, оның ішкі алаңында серіктерімнің тұсаулы аттары көрінді, өздері жоқ!.. Олар тығызып қалған екен. Жақып пен мен қосарлана шақырганда әрең шықты.

Кипалған оң жақ аяғынан, Мырзақмет сол жақ аяғынан шойнаңдай ақсан келе жатқанда:

Манасарың отірік ақсап келе ме, шын ақсап келе
и... о! Аюдан күнші.

Көз жірік яқсан ма екен?

Морғанданда не істемейді дейсің адам. Қорыққан
жолдар жақынның өн жірік сақау, саңырау немесе жынды
бозы жақынның табай көрдік..

Тұндаштың ақыл, дедім мен,— және екеудің немере

куйын. Күншаның қиесуи ли, екеудің нарлап! — деді Жақып
куйын... жаңа жаңа жаңа жаңа ақсатуыш қарашы!..

Ендегі гилемадындар? деді Жақып олар жақын-
дағандай айттың түсін.

Аттан мен де түстім. Мені көріп еркінсінгендей:

Заман тынышмасыңа ерік беріп түр ма? — деді Мыр-
зақмет. Ұшының түрган үлкүт емес не, қылдан тайсаң
ағып тастайдын?..

Он, сен екеуінді ешкім ата қоймас, деді Жақып
куйын.

Ани-а-ғ-ғ-ғ-аныңды білмеймін,— деді тұтыға сөй-
леитін Қиналған,— б-б-бізден жа-жа-жамандарды да а-а-
ятан ке-ке-кеңкендерін ке-ке-көзімізben көрдік...

Ақтар ма, қызылдар ма? — деп сұрады Жақып,
жиммишін.

«Қынанадар» дегі айтып қалама дегендей, Мырзақмет
Қиналғанға жаама-жан көзін қысты. Оны көріп қалған
Жақын.

Сен қонармайба, деді Мырзақметке,— кім десе де
на күншаның айғасын?

Қы-қы-қынанадарды кө-кө-көріп түрганым, бү-бү-
лугін тоғы, деді Қиналған тұтыгуын үдете түсіп,— бі-бі-
білдің бі-бір лій бо-бошына кө-кө-көріп келе жатқанымыз
а-а ақтар. Со со-со-лар бі-біздей жандарды да та-тала-
ймы а-а-аттың тастады...

Жақын Қиналғаның сөзіне қарқылдаپ күліп алды да:

Қынаны жат адамдарды біз де атамыз,— деді менің
серіктерімс байсауды дауыспен — түрлеріңнен байқап түр-
мын, ондай адам емессіңдер, сендер. Жобаларың — екеуің
де қара қасқа кедейсіңдер. Солай ма?

— Өкем Қиял қазір жетпісте,— деді Қиналған,— ол
да есін білгеннен бері байларда жылқышы бол кеп, аттан
қартайғанда түсті. Мен де ес білгелі жылқының соңында-
мын...

— Байдың жылқысынаның да? — деді Жақып күліп.

— Эрине! — деді Мырзақмет. — Өзіме бағатын жылқы қайдан біте қойды дейсің менің? Әкемнің де, менің де өмір бойы баққанымыз Әлти байдың жылқысы.

— Рас, — дедім мен.

— Ал, мен. — деді Қиналған тұтыгуын азайта сөйлеп, — өмір бойы кісі есігінде жалшылықта түрдым. Ағам Саркеш те жалшылықта. Әкем Досымбек те өмір бойы жалшы болды...

— Рас, — дедім мен.

— Қызылдың сендер сияқты жалшылардың қамын ойлап жүргенін білесіңдер ме? — деді Жақып.

— Естіміз, — деді Қиналған мен Мырзақмет қосарланып.

— Байлардың және ақтардың қызылды жамандаганы да естідіңдер ғой?..

— Оны естіген жоқпыз, — деді екеуі жалтақтап.

— Жо-оқ, естідіңдер, — деді Жақып күліп, менен қорқып айтпай тұрысқандар. Қорықнай-ақ қойындар. Байлар мен ақтар, қызылды жамандаган сөзді елдің құлағына құйып баққан. «Қызылдар жүрген жерін қырады, жояды» деп зәресін кетіріп қойған. Сондықтан, жолшыбайғы ел, бізге, то-есть қызылдарға әуелі үрейлене қарайды да, көрісіп танысқаннан кейін, шүйрекелесіп кетеді..

— Біздің де сөйткіміз кеп түр, — деді шапшаңдау Мырзақмет, — «түсі иғіден түңілме» деген еken аталарымыз. Түсің жылы жігіт екенсің. Қызылдар туралы естіген жақсы сөзімізде де көп, жаман сөзіміз де көп. Соның қайсысы, дұрысын түсіндіріп кетші өзің!

— Қызылдардың бай атаулыға қарсы екені рас, — деді Жақып. — Орыстың байы, қазақтың байы, ногайдың байы демей, барлық байды да ол жек көреді.

— Сонда, не істейді байға? — деді Қиналған.

— Мал-мұлқаш түркел тартып алады да, біразын қазынага, біразын кедейлерге боліп береді...

— Шіркін-ай. Әлтиді сөйтсе! — деді Мырзақмет. — Нелер кедейдің ақысы кеткен еді мойнында. Оны әперер күн туса, кедейлер оның үстінен құмырысқадай үймелер еді.

— Солай болады! — деді Жақып, — ол үшін біздің қызылдарға кедейлер — өздерің жәрдем берулерің керек. Біздің өкіметті Совет өкіметі дейді. Ол сендер сияқты шын магынасындағы еңбекшілердің өкіметі. Қызыл Армия жең-

Соңғы күнде совет өкіметі орнайды. Ол өкімет бай-шарда болған, кедейлерді ауқаттандыру ісін қолға алады. Бұзғалымда өкіметтің жаңаремшісі кедейлер өздерің бола-шығар. Ертең салдеріңде барғанда, осы жұмысқа араласула-шығарып.

Бінде билік тисе, байлардың желкесіне мінетін шы-арып,— деді Мырзақмет

Сонту керек,— деді Жақып.— Жақының болсын, әзің болсын, бай атаулыны аямау керек. Ал, кедейлер — шарырың бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» деген-ди. Ұнымшыл болуларың керек...

Кипалған бірдеме дегелі келе жатыр еді.

Сен тоқтай тұр,— деп Жақып оны тоқтатып қойды да, кедей мен байдың арасын ашу, байды жою, кедейді төтеру жұмысы ұзақ сөз, оны қазір кеңесіп тауыса алмай-мын. Совет өкіметі ауылда құрыла салысымен, бұл іске ариауды өкілдер шығып түсіндіреді. Сонда естисіңдер бә-рши. Оның бәрін түсіндіруге менің білімім де жетпейді, уа-кыттым да жоқ...

Қоштасуға ыңғайланған Жақыпты мен серіктерімнен ғашалаңқырадым да:

— Жолда қызыңда түсемісің?— дедім қалжыңды кес-кімен.

— Қайдагы қыз?

— Нешеу еді, сүйген қызың?

— Ә-ә..— деді Жақып, мениң сұрауымды енді ғана тү-сіпіп.— Анау қызды айтады екенсің гой, сен... Зұбәй-шаны?..

— Нә, Қозкешің қызыны!..

Сенің болаңда атастырган екен гой оны, қызғанбай-мисың?

Сүйгін жүрекке жоралық жогына түсінем мен...

Қазан, үшін маған ол қыз?

Минең де, сымбаты да үшайды, сымбаты да жақсы. Тек, онің көңілдерінде...

Соңғы месең атаптың гой,— деді Жақып кейіп, —өңіне жаңарып ше мін адам оның? Кісілігі келіссе жетпей ме?

Сүйгін! Ау, көтміні қалай өзінің?

— Індең адам!— деді Жақып демін соза алғып.— Оның екесін... Қозкешің, дүлдеті шағындау болғанмен, Анда-ду рұындарын беделді білдің бірі емес пе? Інсі — Әбіл,— шаша заманында да, Колчак заманында да көп жыл үз-дікеге ауылдан болып келді. Сондай адамнан туған қыз,

егер ақылсыз болса, мен сияқты жалшыны менсінбес еді.
Кісілігімді бағалап менсінгені, кіслігі емес пе оның?

— Эрине... Сен ол қызыбын ерте танысып па ең.

— Бес-алты жыл бұрын, балалау шағында.

— Қалай?

— Мениң әкем Қосагаш дейтіп поселкеде көп жыл мал бақты. Бізге жалғыз сиырдан басқа мал біткен жоқ. Сол сиырдың жалғыз бұзаудың Әбіл ауылшай, жыл сайын раматқа деп алады да кетеді. Әкем де, ағам Бейсембай да қарсыласпайды, скеуі де момын адам. Бір жыл құздігүні Әбіл біздің жалғыз бұзауды тағы да алам деп келгенде, мен бермеймін деп жанжал шығардым...

— Сен нешеде ең, онда?

— Он жетіде едім. Әбіл тартып алмақ болғанда, мен онымен төбелестім де, қуып жібердім. Артынан ол жігіт жинап әкеп, мені байлап әкетті де, ертеңіне Явленодағы приставқа апарып бермек боп, Қозкенің босырақ түрған кигіз үйіне түнде аяқ-қолымды байлап тастады. Үйдегілер үйиқтады. Не істеуге білмей, ызаланып біраз жаттым да, қалғып кеттім... Бір кезде әлдекімнің қолы тигендей болғанга ояна келсем, бір адам байлаулы аяқ-қолымды шешіп жатыр. «Кімсің?» деп сыйырласам, «ұнделеме!» дейді ол да құлағыма сыйырладап.

— Кім екен? — дедім мен асығып.

— Соны айтқалы келе жатырмын гой.— деді Җақып,— аяқ-қолымды шешіп болғаннан кейін, әлгі адам мені қолымнан жетектеп, еппен басып есікке қарай жүрді. Жіңішке бір нәзік қол!.. Ол есікті де еппен ашып, тысқа менимен бірге шықты, шамасы он ұш, он төрттегі қыз!.. «Ал, аға, жолың болсын!» деді қыз. Мен оны құшақтап тұрып, денесін бауырима қыса сүйдім...

— Осы қыз ба, сол?

— Эрине.

— Қымбат қызың екен гой.— дедім мен.

— Рас, қымбатым! — деді Җақып.— Совет өкіметі құрылмаса, ол қызға қосылу, менің жете алмаған ең зор арманым бол қала берер еді. Енді мен, ол арманыма, әрине жетем!

— Сонда, осы бетіңде үйленесің бе?

— Өй ақымақ.— деді Җақып күліп,— армия қатарында жүрген және соғыста жүрген жауынгер үйлене ме екен? Жауды жеңіп қытқаннан кейін де уақыт жетпей ме?

— Қозке саган бере ме, сонда, қызын?

Нұрмөгөнің қараймыш ба? Совет өкіметі әйелдің
Ал Патшына ғашандық береді. Мен сол заңға сүйенем!..

Ал де болай үйленеміз де енді? — деймін мен қу-
аным!

Но, — деді Жақып, — жалғыз мені мен сен гана
біл ғыда! Совет ғылымиңің қол астында қай қызы бен қай
анас да ғылымиңің қосылады!.. Эсіресе, қыздар!.. Ол
нұрмөгөнің қараймыш байлаулы еді гой, атам-заманнан
арнайы!.. Бұл жаңде де сен ел ішінде үгітші
анас тұрды!

Төртіншіншінде көргөзмеге жатыр ем:

Оу, қызы, қызы! Тирам ба мен, осылай? — деді
Жақын, — мемлекеттің қызы!.. Кейтейми. Тіршілік болса, тағы
да қарындағы өзінде!.. Аның сөріктегі амандастын
адағынаным.

(Ішесін жою)

Минниң менің сөріктегіме қоладі де, олармен қол алы-
нан сондай аянаң иелікі!

Х, ғынның, қош боласың да енді! — деді маған
күнін аянаң, әулие барып амандығын білгеннен кейін,
жүнгін күншін пілді. Қызы жағарға тез қайтта, Совет өкі-
меттің ғана ерлабе. Мен де көп хөшікпей қайтармын. Мы-
на қондың ғұрадарға қарғанда, ақтар өнді қаншага шыдар
адағың!.. Қайттың қолғын сөз қызыметті бірлесіп істейміз.

— Ғынноң! — дедім жою, Жақыпты қызмаган көзбен жау-
ғындан

Од әурумің құшындағы сұйылғы қоштастық. Жақып со-
ғын иелін кітінде мінді де жоюле берді. Оның атын түстеге-
лі ұмытты бередім оном. Атқа көзім кеше кешке, Жақып
менің істерінде азни берғанда түскен. Денесі әрі сұлу, әрі
әнші, алғы жағында ғұда аттың түсі: құлагынан бастап шашасы-
на шошын даңғасын түгел жапқан теңгелей дөңгелек қарашу-
пай. Енди шұғылар жылқыларды көре жүре, мұнша сұлу
жарияланған шұғыларды көрмеген мен:

Ланаң ау, Жақып-ау, мынаны қолдан бояттың ба,
мынның, жарызуын екінші ма?!. — деп сұрағанымда:

Сіл, яқын жоқ, — дегеп Жақып күліп, — қолдан кісі
шынайы оның алға ма екен және бояса, ол бояу шайылмай
тұра ма екен!... Ңаңбасаң қолыңмен жүндерін ашып көрші
шың, ғүбінен шенин ағы ақша, қарасы қараша көрінбесе,
матан - тіру бетіңде де.

— Бұл атты қайдан тауып алғып журсің, Жақып-ау?! — деген сұрауда.

— «Болғансын өзім батыр кімді аяйын, өлтіріп Төле-генді тартып алдым» деп Бекежан айтқандай, Қорған түбіндегі сесстың қаша жөнелген ақтар армиясының бір генералын құып жетіп, қылышпен шауып түсіргенде, астында осы шұбар бар екен. Атты командирім маған сыйлады,— деп жауап берді Жақып.

Мына, Қиналғандар тығылған ағашқа қарай беттеп келе жатып, Жақыпқа «кәне, атыңың шабысын көрсек қайтеді?» дегенімде, «көрсек көрейік» деп ол шаба жөнелген. Менің астымдағы жарау жириен ат та бір көрмеге ешбір жылқыдан кем сияқты емес те, сондықтан, қосарлана мен де шапқаныммен, Жақыптың шұбары іле зде қарасын көрсетпей кеткен... Азғана шауып мені тосып алған Жақыпқа, «апыр-ау, мынадай шабысты жылқыны мінген генералды қандай жылқымен құып жеттің?!» деп сұрағанымда, «жеткізетін жылқы емес бұл,— деген Жақып,— мен де жете алмайтын ем, егер генералдың сорына қарай, алдынан сазды жырақа кездеспесе... Қан түртті ме, немене, ат қарғып-ақ, өтіп кететін жырақада сорлы генерал іркіліп қап, мен сондаға құып жеттім!..»

Бізben қоштасқаннан кейін, Жақып шұбарын тебініп қап шаба жөнелді. Тұяқтары тиген жердің топырағын аспана жентектей лақтырған ат, іле зде көзімізден ғайып болды...

— Орыс-қазақтың байларының талай қаз мойындарын кездестіріп ем,— деді Мырзақмет, Жақып бізден қарасын үзгеннен кейін,— нақ мұндай сұлу, мұндай ұшқыр жылқыны көрген емен!..

— Жі-жі-жігітін а-а-айтсайшы!..— деді Қиналған. Шіші-шіркін, на-нар жігіт екен-ау!.. А-а-ат со-соның ма-ма-маңдайына қараи кездесін тұр гей.

— Менің қызылдан бірінші беттесіп сөйлескенім ссыжігіт,— деді Мырзақмет,— егер, қызыл деген осы болса, мынауың жатын жастық, іліп төсек боп тұрған сыпайы біреу гой!..

Беттеғен ауылымызға біз жолшыбай төрт-бес қонып әрең жеттік. Бұл кезде жел теріскей бетке шығып, күзгі күннің рапы сұмыта бастаған... Ағаштардың сарғайған жапырақтары түсіп, бұтақтары арсалануға айналған. Сондай салқында жұқалаяу киіммен тоқазыңқырап келе жатқан біз, жолшыбайғы ауылдарға жиі-жиі тоқтаймыз. Сонда әр ау-

Олардың көзсөн көздеміз қызылдар мен ақтар туралы; олардың барын да ақтардың талап кеткенін айтып зар көсіп. Ау, кісініндар туралы айтары,— Мырзақметтің... Мен омардағы оғанымшың үтітеген болам...

Десенде маган азам Вәренің үйі кездесті. Ол өткен күннен барлық, жаадем жаңадан үйленген екен. Қалған күннен да дүни токтрамай, бір гана қонып, екінші апам қалғанда барын, оның күйесі өліп жесір гапты. Шаруандардың барындар, көспі істер адамы жоқ бұл үйдің күн орыннан шашар екен. Бар малы екі сиыр, бір ат. Олардың розынан үстене, алдағы жылдарда не күн көреді!. Ассоциацияның ауди астың табылмайды, егер аздап табыс болса, оның ауди астың табылмайды...

Үй топтасып оның басы көзесіп біз мынадай ақылға келсе, ол сирлердің біреуин соямыз да, етін орыс поселкеңдерден барыншы амарын сатып, астық аламыз. Ол таусылғанда мен оның үйдің атымен Есіл бойындағы туыстағын барын да астық алыш келем. Сол сапарымда мен аз дағындағында да сөгип, болашақта атқаратын өкіметтің оның ауди анын білін қайтам.

Есіл сапардың семілдеуін сойып, көршілес поселка Майдардағы амарын сатқанда, он пүт бидай болды. Ол әриштесін оргастың деңиң бұл үйдің талғажау қылуына жеңілді. Сапардың оның басынан сиражы ішек-қарны сияқты ол-пүти гориесінде болып тұрады...

Аның үшінде шарынан көзін бірыңгайластырығаннан кейін Жаманшұбарға жүргер аудында, менің тұған ауым — Жаманшұбарға барын, көзін көрметеген туысқандардың анындағын буюуге көзім кетті. Жаманшұбарға барып кеп, Жаманшұбарға солан кейін жүргүре ат шыдамайды, сондықтан бұл үлден боржома аттану қажет.

Мен Жаманшұбарға жеткенше күн райы сүйтіп, жаңақтан кар жауа бастады. Жаманшұбар маңында орман жетіп, оның «орманы» — түрегелген адамның бойынан аспаның шыншылар екені бізге мәлім. Мен барған кезде Жаманшұбардың үші ауылы: Жансүгір, Жарылғаз, Болат — қыстауды аниана біткен әр шіліктің ішіне ықтай қонған тиң. Мен, әрине, өзімнің туған ауылым «Жарылғасқа», оның ішінде әкемнің інісі Мұстафаның үйіне келіп түстім. Шаруасы бұл кезде де шағын болғанмен, жыртық құрым күтіз үйі бұрынғысынан өзгермегенмен, ұлken екі баласы Қамза мен Габбас ержетіп мал түлігі болғандықтан, азық жагынан бұл үй тоқ екен. Мұстафаның ескі сырқаты (сүй-

ек түберкүлөзімен ауыратыны бізге мәлім) қазір меңде, біржола төсек тартып жатын анты.

Көптен көрмей сағынғандығы ма, әлде, оқып адам бол келді деп елегендігі ме, мені өз ауымдағы туысқандарым да, көрші ауылдағы жам-ағайындарым да қолдан келген сыйларын жасап, құрметпен қарсы алды. Бұл ауылдарың да қазіргі басты кеңесі қызылдар жайы екен. Өзегелдерден жүріс-тұрысы да молырақ, естуі де көбірек Нұртазаның ұғымында, қызылдар, әрине, «құбыжық», Бұл жөнде мұғалім баласы Молдағазы мен екеуінің пікірі екі басқа екен: газет, журнал оқыған, жалпы саясаттан хабары бар және ой-санаса бейімділігі бар Молдағазының айтуынша, қызылдар халық қамқоры.

Әкесінің пікіріне сырттан қарсы бол жүретін Молдағазы, бетпе-бет ештеңе дей алмайды екен. Ал күніге қонаққа барғандықтан және Нұртазаның мінезін білетіндіктен, «тулап қайда барап дейсің» деп ойладым да, мен де онымен бетпе-бет таласқа тұскең жоқпын, қызылдар туралы көрген-білгенімді былайғы момын шаруага ғана айттым. Нұртазага сол сыпайы қалпыммен аттанып кетер ме едім, қайтер едім, егер М... аталатын бір қыз жөнінде ерекіс қалмасам.

М... менің бала күнин бергі досым. Оқушыларға белгілі — Хабибулла Газизуаллин дейтін молдадан сабакты бірге оқыдың. Оның әке-шешесінің алғашқы балалары өле беріп, бұл қыз өлім сарқытында болған соң және «арты құтты» болып, іле ұл туған соң әке-шешесі еркелетіп өсірғен. Әкесі Қорған қаласына барып, ірі күпештердің біреуінде қызметін атқарып жүретін адам, сондықтан ол М... ді қалаша сәнді киіндіреді. Мысалы, біздің елу үйлі Жаманшұғарда резенке кебіс киген, фабрикада тігілген қисық табан әмірқан етік киген, үстіне жолақ барқыттан бешпент киген бірінші қыз осы М...

Молдадан оқитын ұл, қызы аралас отыз-қырық баланың ең зирегі осы М... болатын. Молданың бір айтқан сабакын ол екі айтқызған емес. Оқуға шабан балалардың көпшілігі М... наи үйренумен молданың дүресінен құтылатын...

Хабибулла Газизуаллиның молдалығы нашар бола тұра, «Қираэтқа», яғни әнге шебер екенін біз білеміз. Араб не фарсы тілінде өлецмен жазылған кітаптардың сөздеріне түсінбей оқитын молда, оларды әндептіп айтқанда тыңдаушыны қайран қалдырады. Кейін білсем, Хабибулла

Мұхаммадияның татар халқының тамаша әнінің бірі —
«Ағаным мен алады екен».

Мұхаммадияның де әндептің оқуын жақсы көреді.
Олардың күні, солардың ішінен М... ерекше орын алады.
Олардың күнінде әңгімелерлердегі әдемі даусы тыңдаушының
куйиңи қарашаның қандырыны, елтіл жібереді. Молданың
богдан оқиғаның бір китабы Мұхаммет пайғамбардың та-
ржетін «Мұхаммадия». Арабша, фарсыша,
әрікішінде мөддердің арасындағы өлеңмен жазылған бұл кі-
таптың ғүйінің оқынғалымен, өлеңдегіп оқуға келгенде мол-
дағы ғынауышының үшінші әкетеді. «Мұхаммадияның» әнде-
шиң оқуда М... молдастын алдекайда асып түседі. Энгел-
дештік оқуда М... де М... га қосылам... Екеуміз «Мұхамме-
дияның» көбінесе біргін айтамыз...

Соңдайтап ба, әде әке-шешесінің маған мейірімділігі-
нен бін сабактан біс уақыттарда М... үйіне мен көбірек ба-
зағы... Абсолютті мен шешесі екеуміздің қосылып айтқан әні-
нен салынақ көриң тыңдайды...

Барадайық шақта сошталық дос болған М... нан мен он
бір оң сабакта айрылып, күн көріс жағдайымен қаң-
ғорған көттім де 1916 жылдың нағаш көрдім. Бұл кезде М...
ондағы шығқан екен. Қазір ол сүңғақтау талдырмаш бой-
ын, қызын, шығын, дәңгелектеу жұзді, жіңішкелеу қыр-
мұрнанда, ұянында қайың қара кірпікті, екі жарып өрген
бүрнама миқданина түскен, көптік көзін тартатын сұлу-
нана болған қалыптам, әкесі әлірге оны ешкімге атастыры-
мады.

Оқуышындарға молім **Жұныс Баймұхамметов**, бұл кезде
оладың аудиуди мүгделім екен. Жасы 22—23 те, сымбатты де-
ниш, ғұму қескінді **Жұныс М...** га ғашық екен. Менімен
тапсықшаптап кейін және менің М... мен дос екендігімді біл-
генін көзін. **Жұныс** маган сырын түгел ақтарды да, жолда-
ған өлеңдеріне М... ның жауап қайтармайтындығын айтты.
Ол жолдайған өлеңпен, біреуі билайша жазылған екен:

Хұрматду хат аязамын сізге арнап,
Хайләсі бұл дүниядың неше тармақ.
Жазды деп бу өлеңді ғайып етпе,
Атрафын бұл сезімнің білсең аңлап,

Асылдан пайда болған асыл затым,
Ежелден жүрттап артық, сенің даңқың.
Құрбызыз көңілінен берді хабар.
Жұныс дүр, мұны жазған менің атым.

Шырағым, бетің айдай, шашың сүмбіл,
Жәнеде екі бетің ал-қызыл гұл.
Жігіттің сізді құшқаи арманы жоқ,
Сайраған бақ ішінде сен бір бұлбұл

Хұрмәтлу ҳат язамын асыл затқа,
Бұл хабар шашылмасын бутән жаққа.
Айданда қалықтаған біз бір сұңқар,
Сіз аққу, жамалыңды салдым хатқа.

Өлеңді тағы бірнеше қайталап оқығанин кейін, Жұнысқа мени ұнатпайтындығымды, өлеңде қыздың жанын қозғарлық жалын жоқтығын айттым.

— Енді не істеу керек? — деген оның сұрауына, менің берген жауабым:

— Дағдылы шілдеқана мен алтыбақанда айтылатын «Қалқам шырақ» қыздың жүргегін әрине қоғай алмайды. Оған өз көндіне қонатын сөз табуыңыз керек...

— Жақсы,— деді Жұныс,— ойланайын тағы да. Тек, сенен өтініш М... екеуміздің арамызға дәнекер бол!..

— Бір ғана шартпен,— дедім мен.— Ойыңда құр ғана бозбалалық болса, оған мени кіріспеймін. Егер, мақсатың түпкілікті үйлену болса, онда кірісем.

Олай дейтінім,—«жат иқұрттыққа жаралған» қыздың үйінде отырмайтыныш, көп қыздың бақытсыздығына қарай теңі қездеспейтінін білем. Жұныс М... ның теңі. Енде-ше, оның бұған қосылуына неге тілекtes болмайын!..

Бір күні Жұныс мені «Дсс» көлінің жағасына оңашалап алып кетті де, «барлық ой-санамды жұмсап, жазған өлеңім мынау еді, осыны оқып көрейік» деп қалтасына бүктең салған қағазды суырып, оқи бастады. Өлең былай жазылған екен:

Гизатлу, бек зияда уа хұрмәтлу,
Могорки корсем сізді көңілім шатлу.
Үз әккін көре алмасам феризатты
Хасіт дерті бізде бол түр қатлу..

Уақылған бұл сөзімнің шалғаны жоқ,
Іертім қатты, жазылар дәрмені жоқ.
Мақсұтқа ерішпесем тағдир ісі,
Коғалдің көріп жүрсе арманы жоқ!

Хадисте сүху қызды сую сауап,
Көтбам деп еткім келеді сізді тауаф
Сіз шам-шырақ, мени міскін фәруана бол,
Асығын үшбу хатқа күтем жауап.

Сөндеринң жартысы түсінікіз болғанмен, бұл өлең хат тоғындағы Сондықтан мен, оңаша мезгілін тауып, М... соңында анын бердім. Не екенін айтпай берген қағазды солтүстік ауди оқы бастаған М.., қып-қызыл бол кетті де, «у немесе еді?» деп қағазды тастай берді... Жерден алған қағазды қайта ұсынғанда:

Мұның қалай?! — деді ол өкпелі кескінмен,— мен оның туған бауырымдай көретін едім ғой!..

Менің әдап көніңгі сөзімнің біреуін де тыңдамай, М... көптер ғанаң бермейді, ұзын кірпігін төмен түсіріп жіберіп, сөзің кара-козін өлүсірете төмен қарайды да, былай да шыраймын бетінде қаны жалындаи ойнап қызара түседі... Ал дұннаш ис?.. Ол,— «не жауап айтады?..» деп қыр соңым-шын қалмайды.

Күнделік күндіре алмауыма көзім жеткеннен кейін, маған өрмек көрек болды да, қыз болып Жұнысқа өз тарағанинан ғанаңша екі ауды өлең жазып жібердім:

Молдеке сіз жолдаган алдым хатты
Хат екен, сөзі майда, тілі тәтті.
Ұлакин, ҳақ ресүлім айтқан жоқ па,
Хадиста харам зат деп махаббатты.

Сіз жүргітмің бетін түзөр Құбладайсың,
Халифі неге ендеше бұрмалайсыз?
Мұрманым қынгаға теңеп қняметте
Мұрманда ғұнаһқор бол тұрмагайсыз!

Жұның аяғында, ви, Сибит?.. Қалжыңың, не ойның
тәңкілінде?.. Жаңадан аса уақыт, өлеңмен жауап қайтару тү-
нілі, дүрімін болған дір аумақ сөзбен жауап қатпаган қыз, былай-
ша қатай патна бола қалды?.. Ойның болса айт!.. Мені
бекерің арандаатпа!.. — деді. Мен шынымды айтпадым. Ақы-
руа, маган ишінгін Жұныс, М...ға былайша деп өлеңмен
екінші хат жалдыш да, маган оқыды:

Мажан, біздің қолға тиді қағас,
Жазапашын Фәһемләдім сіздей шәһіbaz.
Таңқиттап жазсаңыз да, хат келгенде
— Өңім бе, түсім бе» деп тұрдым біраз.

Дарига, түсім болмай, болғай өңім!
Ү болмас еді сонда алған дедім.
Махаббат жоқ деуші жан, кім болса да,
Еш уақыт досым емес, жауым менің.

Баласы Қасым патша Сейпілмәлік
Фәһемлә бұл сөзімді жадыңа алып.

Қашама су жүзінде миҳнат шекті,
Бағында Қамал үшін сафарланып.
Гарант Габдуллах әйнан келді,
«Можиүн» Айнін деген ат байланып.

Оригинал махаббатсыз көңілге тат
Махаббат һар уақытта жанға қуат.
Іншіре ғашық үшін қандай болды,
Тұсие көрінүмен бір фәризат.

Барады жазған сайын бойым ысып,
Егер де сүйіспесе екі ғашық.
Махаббат тәңірі алдында гұнаһ болса,
«Құранға» неге кірді «сурә — Юсуф!»

Ендеше мен де неғып аялдайын,
Екпіндей шаппай қалай аяңдайын.
Уаллахи иланныңыз, болдым ғашық
Мен сізге Қозы-Көрпеш — Баяндайын.

Сізсіз ғұмыр — тамырсыз ебелектей,
Сізді ғана құн кешем төңіректей,
Сөзімді ілтифатқа алмасаңыз,
Күйемін отыңзыга көбелектей.

М...ға мен бұл өлец хатты да апарып бердім. Ол үнсіз қауап қатқаимен, жобасына қарауымша, ар жағы жек те көрініп түрмаган сияқты... Әлі қауызынан ашылып болмаған ұяттының гүлі «пәлен» дей қоюға шыдамайтын сияқты... Бірақ, бұл сөздерді аяқтауға 1916 жылдың дүрбелеғі кесірлік жасады да, басын қорғаган Жұныс, оқуды сұлтанауғып кете барды.

Одан кейін Жұныс пен мен 1917 жылдың қысында кездестім. Оның айтуынша, қыз бен ол менен кейін жолығып сөйлескен, бірақ бұл кезде қыздың басы байланып, әкесі оны әлдекімге атастырып қойған.

Артынан сұрастырысам, М...ға құда түскен жер маған таңыс бол шықты. Күйеуді де мен білем: зор денелі, жалпақ, қара бұжыр бетті, жасы отыздардан асқан, сақалмұртын қырып жүретін, момын мінезді жігіт. Ол, әрине, М...ның тәсіл емес....

1918 жылдың күзінде, Омбыға оқуға жөнелердің алдында Ҳаманиұбарға соғып, М...ға сөйлессем, күйеуінің кескінін көрмегенмен, көрген жүрттың айтуына қарап, аса наразы екен. Бірақ, наразы бслғанда амал қанша!.. Қазақтың қай қызы күйеуге өзі сүйіп барып жатыр!.. Бұл да соның бірі!.. Соңдықтан, бұл жөнінде сөйлессем, мөлдіре-

төңгілесін көзіне іркіп ап, оның айтары: «Тағдырдың жазылған осы да! Оған амал нешік!..»

Мұздықсан екеуміз Жұнысты еске алдық. Ол өткен көкөмде туберкулез ауруынан өлген екен...

Мен оны үннатқан да едім,— дейді ой-санасы бұл есептесін, болашағын болжайтын халге келген М...— аман әркілген мені, артынан тартындырған сырқаттырын еди. Онымен бірге өлсем, арманым да болмас еді. Минең сүйімдегі омір бойы арманмен, жылаумен өтетін болдым!..

Миңшаң бұл қайғысына ортақтасып жағсан мына бір шығын, соғыдала арасына тарап кетті:

Болғанимен үл да адам, қызы да адам,
Қай қазақ дес санайды қызды балам.
Үл туса ат үстар деп, қызы — «қырық жеті»
Окесі қуанды деп «мал аlam».

Бірге кен құда түсіп бесігінде
Жүнгізбей бойын еркін есіруге.
— Қырық үйден қызға тыю деп шешесі
Жаң үйдің аттаптайды есігін де.

Он үшін десін қызды «отауга не»
Ұнтақ, сымр менен сауып бие.
Қынады, үн отиен кіріп, күлмен шығып,
Кетінеді қоя мен беттең қара қүйе.

Көңілден қайын бұхтын айықтырмай,
Масырмың жүрттан беттін айынтыдан,
Алар де қынадан ғана қайын енсі
Сабады ғасыра, үннеге байын қынамай.

Санамен сарғанды дұмыр ойдан,
Сындаға тиши тұғыл ойдан, тойдан,
Қоз сұқнан ғы үнниң ыдысына,
Жілдайды қиқ-табақ сарқыт қойған.

Үстінше газа кисе — «сәндендің» деп,
Дем алса «бой күйез бол пәлдендің» деп,
Жасынан «салды балақ, салақ қатын»,
Атанип күнелтеді «әлдекім» бол.

Бір сәрі сонда күйеу болса теңі,
Не кәрі, не өмірдің ол бір кемі.
Бой шықса, мойынына масыл дағы,
Сорының болғаны да табан елі.

Минең күйеуің болса шадыр,
Күні-түні тепкілесе бермей дамыл.
Өмірден ол сияқты сорлы әйелге,
Өзі тар, өзі сұық артық қабыр.

Сорлыға тез келмесе бір күн ажад,
Корлықпен өмір үріп қайтса ақар,
Атанып кәрілікте «мыстар кемпір»,
Жұрт одан жеркенеді көріп тажал.

Тұрады өмір деуге мұның несі,
Көрерің қай ауылға барсаң осы.
Осылай күн кешеді сорлы қыздың
Должуден санаң тұрсаң тоқсан бесі.

Ендеше сұлумын деп мақтанба, қыз!
Сыланың тоты құстай бапталма, қыз!
Жүргің кімді сүйсе соныменен
Ойнап-күл, сырды түгел ақтар да, қыз!

Секілді пішкен алма ажарлы, қыз!
Басыңа келген жастық, базарды, қыз!
Армансыз серуенді де, қайғыменен
Күтіп ал, одан әрі ажалды қыз!

Жастықта жанар гүлдей бола бер, қыз!
Жемісін жас өмірдің ора бер, қыз!
Қыз шақта қызғаңдақтай қызықтырып,
Жазы өтсе, өмірің сола бер, қыз!

Омбыға оқуга аттағанинан кейін, мен туған аулымнан хат алып көрген жоқпыш да, сондықтан, М...ның да не халде екенін білмейтінмін. Енді, 1919 жылдың күзінде Жаманшұбарға келіп білсем, Молдағазымен арасында роман басталған екен, уәделері,— күзге қарай ұрланып Қызылжар кетпек екен, бірақ ол ойларына жете алмапты. Баласының бұл қылышы құлағына шалынған Нұртаза, онымен араздасып, «бұныңдан тыыл, әйтпесе енді қайтып қарада бойыңды көрсетпе» деген кесімді сөзін айттыпты, әкесін тыңдамауға Молдағазының батылы жетпепті. Сонымен, «жабулы қазан жабуымен» тұнып тұр екен, қыз да, жігіт те уайымда. Молдағазының батыл іске бара алмауына бір себеп,— денсаулығының әлсіздігі екен. Жөтелу және жүдеу түріне қараганда ол мендең алған өкпе туберкулезі...

Жасыған Молдағазыны, мен қайрап өткірледім.

— Патшаның иемесе Колчактың уақыты болса бір сәрі,— дедім мен,— енді Совет өкіметі келіп, әйелге шын мағынасындағы бостандық берілгелі жатқанда, өзің мұғалім бола тұра, сүйгеш қызыңды біреуге беріп жіберу, не деген масқара!..

— Не істейміз сонда? — деді Молдағазы,— ауылда әлі Совет ұйымдары құрылған жоқ. Ауылнай мен болыс —

Күнде күсінда салланған байлар. Олар біздің сөзімізді
есең көміңгө соңғы сөйлейді...

Анновкада Ревком құрылды деп ес-
сең дедім мен...

Мен де естідім...

Ендеше, акең күш келмей жатса, сол Ревкомға ба-
руға да жордем сұраймыз.

Моңдайың екеуміз осыған келістік те, Қызылжарға
турғын таирхана бастадық, ойымыз — М...ды ала кету...

Конға көрген Нұртаза, бізден қуырақ бол шықты. Біз-
дан да пашымызды байқаған ол, қыздың әкесіне сөйлеседі
міндеттес...

Егер қызыңа ие бола алмай, менің балам алып кет-
сең бар бол, дау-шарын өзің көтересің, мен саған болыспай-
шың. Құдаң дүмді жер. Ол іргеңді түріп қойып шауып ала-
на, топ корқытады.

Күсіндең зорсі кеткен момын әкесі:

Не же дейсің, соңда? — десе:

Күисүнде хабар айт, жігіт жинап келсін де, жесі-
негіндең кетсін, дейді.

Соңда сен балаңа ие бола аламысың? — десе:

Сен кызыңа ие болсаң, мен балама ие болам,— дей-
ді Нұртаза. Қызыңа сен тырып еткізбесең, ұлымды мен
шарын көткебінші Ах, екеуі бірігіп алса, оған Сәбит қо-
змета, үшін бермей кету мүмкін. Бұлардың жұбын қос-
ыншы ордағының жекелен солайық..

Оның шар келіседі де, күйеуге астыртын түрде шап-
сан жібереді. Соң дағармен, біл ертең жүреміз деп жат-
канды, шар шар жаңынен, кепі сағы мінген күйеу мен қос-
ыншындағы дау еті үүсі.

Ешкін гарынан қалды Анновкадағы Ревкомға баруга
спокойнің ал берегін түрі жоқ, Нұртазадан қорқады. Түнде
жасырышын кетуге, қызды күйеу тез әкеткелі жатыр.

Несең керек?

Сұлт жеткен тал қармайды» дегендей, басқа амал та-
саптаудан соң, мен Нұртазаның өзіне жалынуға ойладым.

Соңмді «Кішкене агалап» майда бастап келе жатыр
мі, жорқыншын тез түсіне қалған ол, «тесқтат!..» деп ақырып
жады да:

Нені айтып келесің, өзің, басымды қатырып?..— деді
тікіншіп,— сен кісі боп атқа қонғанда, мен үшін қонаїын
ди не ед?.. Жесір дауы дегенді оңай көріп отырмысың,
оң?.. Құда да рулы ел. Ертең жесірінен айырылып, ба-

рымтага аттанатын болса, салмақ маган түседі, менің жылқымды алады. Айдаладағы біреу үшін барымтага ұшырайтын мені не құдай алышты?.. Басымды қатырма!.. Естіртпе сөзіңді!..

Жөн сөзге көнбейтінші көрген соң, мен қорқытам ба деген оймен:

— Кішкене ага, бұрынғы заман болса бір сәрі. Қазір Совет өкіметі орнап жатыр. Оның қолға жедел алатын мәзелесінің біреуі әйел теңдігі. Осы қылықтарыңыз Совет өкіметінің құлағына шалынса абырайсыз қаласыз. Өкімет бұл қызға теңдік әптермей қоймайды,— деп ем, Нұртаза жұмсарудың орнына қатайып кетті.

— Ой-мәй, ал, қырғызағай мені, барып!...»— деп әуелі даусын кекете шығарып, жымышп өтірік құліп алды да, онсыз да қатты даусын көтере сөйлеп, үдеп кетті.— Қашаш мені қызылдарға апарып қамап тастаганша, осы отырған жеріндеге көзінді желкеңнен шығарайын ба, бәлем?.. Тапырайған кішкене мұрныңды жапырып жоқ қып жіберейін бе?.. Жоғал көзімнен, жапың барда!..

Нұртаза мені ұрмақ бол ұмтылаңда арамызға арашашы бол әлдекімдер түссе кетті.

— Шырағым, енді кет, бұл арадан! — деді арашашының біреуі. Жетпіске келген коксау ағанды сен түзетейін деп пе ең? Бір бст алған жағынан қыңырайып қайтпайтынын білмейтін бе ең?

Ыза мен кек іште дауылдай бораганмен, қазір қолдан келер қайрат жоқ. Ғасырлар бойы ауылды тұншықтыра басқан зорлық-зомбылық, өлмеуге жанталасқан жыртқыш аңдай. Молдағазы екеумізді қапсыра, қатты тістеді. Бұның соңғы тістеу екенин Молдағазы да, мен де жақсы түсінem, бірақ бұл соңғы жара болғанмен, ауыр жара. Молдағазының жаңдай гашығы, мешің жаңдай досым, жыртқыш ақдардың талап жеуін түскелі түр, оны қазір құтқарар амал жоқ.

Біздің ауыр қайғымызды еліктегендей, кешеден бері аспана түсін суыға жиналған қара сұр қалың бұлт, мезгіл түске тармаса, дауыладатқан скінімден көшті де, қары мен жаңбыры аралас нөсерді төге жөнелді...

Нұртаза дегеніне жетті. Ашуымен атына мықтап мінген ол, нөсерлі дауылдай бұрқанып «қане, қарсы тұрып көріндер, менің ісіме, әуселелерінді көріп алайын!» деді де, төпеп тұрған қарлы жаңбырдың ішінде қызды со күні жөнелттіріп жіберді. Алмалы құрыған Молдағазы екеуміз,

түркестан қызызды күйеу қосшылар шырылдатып арбаларына
шұрам мінгізіп жатқанда, көп адамның қолымызды ұста-
сан қоршаудан көзіміз жаутаңдап қарадық та тұрдық.

Бұл қылышыңыздың сазайын тартасыз, кішкене
ол, дедім мен Нұртазаға, М...ды зорлап әкетушілер
сұмасан бара жатқанда,— баяғыдан бері қыздың бақытын
олымауда ұстаганыңызбен, енді ұстай алмайсыз!..

Оны кезінде көрермін! — деп Нұртаза жүріп кетті...

Соңғы рет байлауда кеткен бақытсыз М...ға, сол күні
Молдагазының атынан шығарылған өлең мынау еді.

Жарқыраған аспанды
Қоршады қара-сүр бұлт,
Баиндан сұмдық дастанды
Қасқырдай желі тұр ұлып.

Күнде батты сол кезде,
Сауде емес, шашып қан.
Коріне кірді іле зде
Өлімге қандай асыңдан.

Зілдей ауыр салмақиен,
Аспанды алды түн қоршап.
Үйіңкілемақ еді алып дем,
Қалжыраған жер шаршап.

Шұмекін құйшын судай бол,
Төгін кетті посер де,
Анилда ми үлдай бол
Көдесін сондай кеселде

Бұл не деген ауыр түш,
Түншікшірар, ашар-ай!
Ойнайды бейнес бойын жаши,
Сүрекшінің батылды-ай...

Молдагазы оғеуміз, М...ды бұл бұғаудан азат етуді
аудымызға серг қып қойдық. Бірақ, ол сертімізге жете
алған жоқыны. Біз Қызылжарға бара үкімет орына бер-
ген арыз, ревком кешігіп құрылған ауылда тексерілгенше,
сападан сарғайған М... кешікпей қара жердің мейрімсіз құ-
шығышан мәңгілік жай тауыпты.

БӨЛТІРІКТЕР

Ауыр қайғыға кездескен Молдагазының денсаулығы
мұлдем төмендеп кетті. Мұндай халде оның жолға шы-

туына, өзгелер түгіл, ерте кетуді тілгеси мен де ақыл берген жоқпыш.

Бірақ, бостандықта талшыған оның көзді, арманды сөздерін Свет өкіметінің құлагына жеткізгенше тынар емес, соңдықтан оны тастап аттапар-аттанбасымды білмей сандалған маган:

— Аз күн шыда,— деді Молдагазы,— мүмкін тәуірленермін. Егер, сорыма қарай сырқатым меңдеп кетсе, онда, амал жоқ,— жүре бересің. Бұл сырқаттан аз ғана ілігіп, шашага мініп жүргуге жарадым бар ғой,— бұл ауылда бір күн де тоқтамаймын...

Молдагазының тәуірленуін тосып жүрген осындай құндердің біреуінде, «Тышқанбайдың Ақметінің үйіне, Мақыштың Есмагамбеті келіпті» деген сөз естіле қалды.

— Қайдан келеді екен?

— Қызылжардан.

— Не жұмыспен?

— Советтің ауылнайлары мен болыстарын сайлайды депді...

Мынау бір жақсылық хабар ғой! — деп қуаша елеңдеп қалды Нұртаза.

— О неге жақсылық? — деп сұраушыларға:

— Бұл, қызылдар, байларды жек көреді дейтін еді ғой,— деп жауап берді Нұртаза,— Есмагамбет бұл маңайлағы ең ірі байдың бірі — Мақыштың баласы емес пе? Оны қызылдардың қызметке алуы және анау-мынау емес. өзінің ауылнайлары мен болыстарын сайлау сияқты ірі қызметке алуы, байларға бұл — қызылдың да теріс қарашауы ғой... Ол бізге жақсылық емей немене?

— Кім білсін.— деп күдіктенді біреулер,— Есмагамбет байларының үстіне өнерпаз және сұрышса оқыған дейтін еді, қызылдарға сол өнерімен жағып жүрмесе...

Бұл хабарға мен де құлагымды түріп, әңгіменің анығын Есмагамбеттің өзіне барып білгім келді.

Ақмет шаруасы шағындау, бірақ үй ішін, киім-кешегін таза үстайтын, ретті жерінде қонағасыға береген, біздің ауылдың шынықшы, сөзуар, сортта көбірек жүретін жігіттің бірі болатын. Оисі Ақық та сымбатты, көрікті, таза, қырымноз адамның бірі.

Ата жағынан Ақмет біздің Сыйбанға кірме, түбі — Қыпшақ ішінде — Құрлеуіт, оның ішінде — Шырдай десстін. Естүімше, Есмагамбет те Құрлеуіт руынан. Ақметтің үйіне ол бауыр көріп түсіп жүреді екен.

Есмагамбет туралы естігенім: әкесі Мақыш жасында көденлеу боп, бертінде байыған да, мал жағынан да, ақша жасынан да бір болыс Құрлеуіттің алдына шыққан. Оның үш әйелінен тоғыз үл туып, бәрі де ержеткен, солардың бірі - Есмагамбет. Жасында орысша оқыған Есмагамбет мемлінше өткір және пысық боп еседі. Сол кезде жиырма беске жетиеген ол, үш әйел алады. Колчак тұсында ол Ұлашорданың ауылдагы беделді адамының бірі боп, ауылдагы ауылдық және болыстық сайлауларын өткізеді. Гуган елінің маңына қызылдар жақындаған кезде, ол саяси қылымысының ізін жасыру амалын қарастырады.

Ондай амалды табады. Қызылдар аулына жақындаған кезде алдынан шығады да, Есіл веңіне қарай ойыса қашып бара жатқан ақ армияның бір бөлімшесі барын хабархан, соны үстап беруге әзірлігін білдіреді. Қызылдар Есмагамбеттің жоғ сілтеуге алады да, қашып бара жатқан актарды Есілге қамап быт-шытын шығарады. Қызыл Армияның бұл бөлімшесіндегі командир, Есмагамбеттің ауына көрілес -- Анновка селосынан шыққан Дмитрий Коновалов деген кісі екен. Есмагамбеттің ісіне ол риза болады да, жоғ көрсетуге Қызылжарға дейін алып кетеді. Қызылжардан арі айрыларда, қолына «жақсы қызмет атқаралы» деген справка береді. Осы справканы пайдаланған Есмагамбет, Қызылжардың ояздық Ревкомына бара-да да, инструктормың қызметіне кіріп, ауылдық және болыстық Ревкомдерде сайлаудың бол елге шығады. Оның инструктор болауды да бірганай мән барына кейін ора-дымы.

Мен Есмагамбеттің ізден Ақметтің үйіне барған кезде таптақтан қар жауган боранды күн кешкіріп, дала бұл-мәңдердің бағтаған. Ақмет үйінің алдындағы қоқтадан жасалған кеңірек шарбаққа кірсем, тымақты біреу жалпақ атап күреккен қар күреп жүр, оның қасында қалаша жақсы кінген, басында қара сеңсөңнен папахасы бар, оның маңдашына қигаштай, айқара, жалпақтығы үш елідей қызыл шүбберек байлаган біреу тұр. Жақындаған келсем, тымақты — Ақмет, қасындағы қалаша кінген көркем кескінді, сақал-мұрты жоқ жас жігітті ішімнен Есмагамбетке жорылым. Оларға қазақшалап сәлем бердім.

— О, Сәбит, аманбысың? — деді Ақмет маган қолын беріп.

— Есмагамбет Мақышов деген мырза осы,— деді ол маган, қасындағы жігітті нұсқап.

— «Мырза» дейтін заман өткен.— деді Есмағамбет, сыпсыңдай шапшаң сөйлеп,— ол байлар үстем боп тұрған кеңдің сөзі. Бұл заманның сөзі — жолдас».

— Манағы маган айтқан «Сәбит Мұқанов» деген жігіт осы ма? — деді ол Ақметке.

— Осы бала,— деді Ақмет.

— Қайдагы бала? — деді Есмағамбет, маган жымия қарап,— қолақшандай жігіт емес пе?

— Нә, саумысың, жолдас Мұқанов? — деп ол менің қолымды алды.

— Ал, енді, үйге кіріп сөйлесейік,— деді Ақмет, күргегін үйген қардың үстіне шашып, шай да даяр болған болар...

Шай үстіңде кеңесіп көрсем, Есмағамбет жолшыбайғы елдердің бәрінде Ревкомдарды ұйымдастырып та ұлгерген екен, сонда, тағайындағандары кім десем: Андағұл болысының Ревком председателі — Нұғман Қабылов, Ырсай болысының председателі — Сұлеймен Сұрағанов, Еменалы болысының председателі — Шаймолда Қаракетов, Смайыл болысының председателі — Бек Жүкенов, Преснов болысының председателі — Сейтақ Қекенов, Таузар болысының председателі — Бірімжан Сәпин!..

Бұлардың мен біразын көргем, көрмегендерін естігем,— бәрі де атақты байлардың балалары және ата-бабаларынан бері болыс боп келе жатқандар... Сондықтан, олардың Совет Ревкомына да председатель болуына, мен іштей қарсы болам да Есмағамбетке әзірше сыр білдірмей, күдікті ойымды анықтай түсуге бірнеше сұраулар берем:

— Тагы да неше болыстың Ревком председателін тағайындаисыз? — деймін мен.

— Мен Петропавлдың ояздық Ревкомынан шығып отырмын ғой,— дейді Есмағамбет,— бұл оязға қарайтын, алдында тагы да төрт болыс бар: Қанжығалы, Қаратал, Пресногорьков, Анастасьев.

— Опда кімдерді тағайындаисыз?

Менің бұл сұрауыма сақсына қалған кескінмен:

— Халық кімді ұнатса, соны тағайындаимын да,— дейді Есмағамбет.

— Сонда,— деймін мен, аздап кекетіңкіреген дауыспен,— сайлаң ұлгерген Ревком председательдерін халық ұннatty ма?

Есмағамбет ұлкендеу өткір қара көзін маган күлімсірете бір қарап қояды да:

Сен, жігіт, мені тексеруден саумысың? — дейді қал-
мыцдаған бол.

Анығын білгім келгені де...

«Ревком» деген сөзді түсінемісің өзің? — дейді Ес-
мағамбет, кескініндегі құлқіні жинаңқырап.

«Революциялық Комитет» деген сөз ғой деймін...

Рас. Оның мәніне түсінемісің?

Революциялық істерді жүргізетін комитет болар деп
ондаймын.

Революцияның өзі не?

Патшаны, соны жақтайдындарды және байларды
куштын, кедейлер мен жұмысшыларға бостандық берудің
жомы той деймін...

Қонағын сыйлай ма, әлде оны, тілін қайыруға болмай-
тын бедел көре ме, Ақмет манадан менің Есмағамбетке
сұрауын бергенімді ұнатпай отырған кескін көрсеткен,
одан оның ол енді гана білдіріп:

Сабиг, сөз емес сөздің керегі не? — дейді кейінгел
дауыспен, одан да жай ойшап-күліп отырмаймысың, дом-
быра тартын, өлең айттып? Таста, ол сөзді! Нәзірдің дом-
бырасын үздіргішін, мына Есмағамбет мырзага біраз өлең
алған қызымет қын!

Бұл жігіт әлеңдің мә? — дейді Есмағамбет.

Ағын түр, дейді Ақмет, — бір түгіл екі түнге бой
пірменілі өлеңді. Қисса жаңында жатқа айтқанда, түп жоқ!
Ақын, діни Ақмет әйеліне, әкеліші, Нәзірдің домбы-
расын.

Есмағамбеттің кеңесе береміз. Шайын жинап домбыра-
са кеткен Ақынқа еріп, қолына домбырасын ұстап Нәзір
келеді. Тері, ол Есмағамбеттің менен бұрын көрісіп сәлем-
дескен болу керек, оған ештеңе деместен, маған домбыраны
үстенінде да:

Даусыңды сағынып қалдық, «Қамбар батыр» ма,
«Алшамыс» па, біреуін біраз ағыт! — дейді.

Домбыраны қолға алғанмен, тартпай, тек қолыма гана
үстаймын да.

— Сонымен, қалай болады бұл? — деймін Есмағамбет-
ке. — Совет өкіметі байларға өш өкімет болуға тиісті, ал, сіз,
оның ревком председателіне елдің ылғи шонжар байлары-
ның баласын тағайындастыз? Дұрыс бола ма, осы?

Бұл сұрауға, Есмағамбеттің орына Ақмет сасқалақтап:

— Қап, мына Сәбитті-ай! — дейді, ыза болған қескінмен, жан-жағына шалтақтай қарап,— неменеге керек,— дедім ғой, мен саған, осы сөзің?»

— Бұл бір қызық сөз екен,— дейді Нәзір, көңіл аударағап,— біз де тыңдайық!..

— Бұл сөзді дөғар, Сәбит! — дейді Ақмет, ауыл салтындағы ағаның ініге өктем сөйлейтіндігін қолданып,— қонаққа дамыл бер. Отыраң, ойын-сауықпен гана отыр, эйтпесе, жөніңді таң!

— Жоқ, өйдемеңіз, Ақа,— дейді Есмагамбет,— дұрыс сұрау, бұл жігіттікі. Совет өкіметінің байларды жек көрестіні рас. Бірақ,— дейді ол, бетін маган бұрып,— революция бітті ғой енді, шырагым: февраль революциясы боп патшаны тақтан құлатты да бітті. Одан кейін өкімет басына байлардан Керенский мен Колчак келіп еді, Совет өкіметі Октябрь революциясын жасап, оларды да құлатты. Қазір Россияның бар жерінде Совет өкіметі орнады. Сонымен, Октябрь революциясы да бітті...

— Сонда, ендігі байларға қысым болмай ма?

— Е, бәсе! — дейді Нәзір менің сұрауыма сүйсінгендей.

— Болады,— дейді Есмагамбет,— бірақ революция бар да, қысым бар. Революция — байлардың мал-мұлкін бақыртып отырып тартып ап, өзін алып тастау деген сөз...

— Астаныралда,— дейді Ақмет жағасын ұстап...

— Ал, қысым,— дейді Есмагамбет,— байлардың мал-мұлқін еппен, ақырында, ұзақ уақытқа созып алу... Түсінікті ме?

— Бірақ, оларды, яғни, байларды, үкіметтің басына қою емес қой бұл?— деймін мен...

— Тіфу, мына Сәбитті-ай! — деп, ыза кернеген Ақмет жерге түкіріп жібереді.

— Өй, көсө ит-ау,— дейді Нәзір Ақметке, құрдас боп қатты ойнайтын дагдысымен,— сенің қимаң неге қышыды байларға?.. Бес-алты жылқы біткенге ме?.. Сен қай бір жетістікке жетіп ең патша мен байдың заманында?.. Экең Тышқанбай Есептейге өмір бойы атқосшы болып па?..

— Қойши, Нәзір! — дейді Ақмет, өктемдеу сөйлейтін Нәзірге қатты жауап айтуға бата алмағанда,— қояйық, Сәбит бұл кеңесті! — дейді Ақмет маган қарап,— ал, жедірт, домбыраны біраз!.. Қосыла кет, соナン кейін!..

Одан арғы сөзге барғысы келмегендей, Есмагамбет те:

— Кейін тағы да сөйлесерміз, онда өлеңіңді айт! — дейді маган.

— Айтайын,— деймін мен, бірақ, кейінірек. Совет өкіметінің ауылға шыққан өкілінен бірінші көріп отырғаным сісіз, сондықтан ойга келген сұрауды шешіп алғым келгепіне сөкпеңіз. Сонда, қалай болғаны бұл? Совет өкіметінің қолдайтынын кедейлер, ал, Ревкомына сайланатындар — байлар?..

— Рас-ау! — дейді Нәзір,— осыны мана менің де сұрағым кеп, сыйлы қонақ болған соң мазаламайын деп ем, ретінде кеп қалған соң сұрайыншы, қызылдың да болысы боп елді жеген обырлар сайлануы қалай?!..

— Қайда барсаңыз да алдыңыздан шығатын сұрау бұл! — деймін мен, Есмағамбетке.

Не істерге білмеген Ақмет «қап!» деп санын соғады.

— Білем, алдынан шығатынын,— дейді Есмағамбет,— бірақ, не істеу керек, білгеммен қазір? Кедейден Ревком сайлайтын уақыт әлі жеткен жоқ.

— Неге?

Сана-сезімі оянғап жоқ әлі.

Сіз де жоқты айтады екенсіз, мырза.— дейді Нәзір кенин, егер міншіссеңіз, қай кедей аттан құлап қалады деп отырсы? Осы, мынау, алдыңызда отырған Сәбит деген бабашы миншін корші атқа тақымы қалай жабысадар екен, қамай шашқылар екен!..

Негізгі мақсат осы.— дейді Есмағамбет,— бірақ оған ал көп даярлық керек. Ауылда кедейдің өз белсенділерін жасап атапша, бұрын ет басқарып үйренген байлар үкімет басында отыра тұрас да сиңтеңе етпейді. Қайда барады олар, сиңтеңе еткенді? Негізгі қазық берік,—ол— Совет үкіметі. Байлардың басы сол қазыққа байланды. Өкімет оларды көргөнше наудаланаады да, керек емесінде, қисайта салады...

Ол дұрыс қой,— деймін мен Есмағамбетке,— бірақ, баяғыда бір ақын айтты деп есітіп ем:

— «Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң, қашан түсіп болғанша жеп бітеді»,— депті деп. Сол айтқандай, осы тағайындаған байларыңыз «қашан түсіп болғанша жеп бітнесе?»

— Дәл қышығаш жеріме тидің! — дейді Нәзір маган, күле сөйлеп.

Қонағын тағы да мазалай ма деп қорыққандай, Ақмет маган тік кеп:

— Өлең айтпасаң жөнінді тап,— дейді салқын қабак-пен.

— Жақсы! — деп мен домбыраны іргеге сүйеймін де, орнынан көтеріле берем.

— Отыр, жолдас Мұқанов! — дейді Есмагамбет жылы ұшыраған бол.

— «Кет» дегенде ит те кетеді» демей ме,— деймін мен қалжыңды кескінмен...

— Жоқты айтып!.. — дейді, сөзге араласпай, ас-суын қамдап, ауыз бөлмеге кіріп-шығып жүрген Ақық, күйеуіне адырая,— немене, асыңды қызғанып отырмысың, қайнамды қуып?.. Отыра бер, шырағым,— дейді Ақық, маган күлімсірәй қарап, тағы бірнеше кісі келсе де жетеді ас!..

— Рақмет, жеңгей,— деймін мен, енді отырудың сәні жоқ деп ойладап,— қалаға жүргелі жатырмын ғой мен, жұмыстарым бар еді.

— Бөгеме! — дейді Ақмет менен құтылғысы кеп.— Нәзір, сен отыр!

— Мен неге отырам? — дейді тік мінез Нәзір,— ас ішем деп пе? Өзің-ақ іш, қызғанған асыңды!.. Ал, кеттік, Сәбіт! — деп ол да көтеріле береді.

— Ертең тағы да жолыгайық,— дейді Есмагамбет, маган,— кеңесстін көп сөздер бар.

— Оны көрерміз,— деп Есмагамбетке бас изеймін де шығып кетем. Маган ере Нәзір де шыгады.

— Басын естімей қалдым ғой сөздеріңің,— дейді Нәзір маган, үйден шыға,— не десіп отыр еңдер, өздерің?

Мен оған Есмагамбетпен арамызда болған кеңесті айттып берем.

— Қатырған екенсің! — дейді Нәзір риза бол,— маңдайга емес, көзге соққасын, бәлемді!.. Атқан оғың өзіне тиген. Бұл да кедейді қан жылатқан байдың баласы. Қара, иттің баласының, тонын теріс айналдырып киіп қызыл бола қалуын!.. Барып тұрган ақтың өзі!.. Қызылжарға барсаң, айта бар осыны!..

— Өринше, айтам.

— Ал, өзі бар гон,— дейді Нәзір, сөздерін шегелей айтты,— қорыққан адамның бейнесін көрсетіп отыр. Бұрынғы заманы болды гон, жаңағы жерде ол сенің аузыңды қан жалатып, тұмсыққа қойып жібереді. Енді момақсансып, алдыңда байпаңдауын байқаймысың?

— Байқаймын,— дедім мен,— сол ненің күші деп ойлайсың?

— Қызылдың! — деді Нәзір,— бұл қу жігіт. Байдың

шүрсіні өткенін түсініп, енді айламен күш көрмек. Қызылдар ол сркінде қойса игі еді!..

— Менімше де солай,— дедім мен.

— Осыны айтасың ғой, Қызылжардағы қызылдың әкімдеріне?— деді Нәзір.

— Әрине,— дедім мен.

— Сыпырт,— деді Нәзір, нық дауыспен,— қасқырдың бөлтірігінің жамылған тонын!

Ертеңіне Қызылжардан Молдагазының атына мынандай хат та келіп қалды:

«Ауыл мұғалімі жолдас *М о л д ағ а з ы* Нұртазағиңе!

Петропавл оязында, патша үкіметінің қанішер генералының бірі — адмирал Колчак басқарған ақтар өкіметі құлады, еңбекші халықтың қамын ойлайтын Совет өкіметі құрылды. Біздің өкімет мұғалімдерді халықтың досы санайды. Халқымыздың шаруашылығын және мәдениетін жоғары сатыға көтеріп, еңбекші бұқараны қанаушы таптың құладығынан құтқару ісінде мұғалімдердің Совет өкіметіне жардемі көп. Бұл жәрдемге тарту мақсатымен, біз ояздағы ауылдың мұғалімдердің маслихатын шақыруға үйгардық. Мысалынан 1919 жылдың 16 декабрінде болмақ. Соған сіздің де қатынасуыңызды өтікеміз.

Петропавлдың ояздық ревкомының председательдік міндетін атқарушы *Г о з а к В. И.*

Голактың аты маган жылды үшіншінде кетті. Молдагазыға мен оның қолы қойылған пропусканы көрсеттім.

— Өте жақсы,— деді Молдагазы,— жүрмелі енді.

— Сен сырқатсың ғой.

— Қарамаймын оған. Ауылда ауыр ойдың тұманына тұншығып жатып жазылам ба мен, одан да бостандық туы тігілген Қызылжарға жетейін. Қөңілім де көтерілер онда, дәрігерлерге де көрініп емделермін де. Тәнім сауықса оны көрермін, әйтпесе, ең болмағанда, жаным сауығып, дүниенмен армансыз қоштасармын.

Қар бұл кезде қалыңдап қалған. Естуімше, ауыл арасында жүргінші әзірге аздықтан, соны қардан жол әлі түсken жоқ. Ондай жағдайда, екі жүз елу шақырымдай Қызылжарға мен мініп келген жалғыз атпен жету қын. Осы жайды Нұртазаға айтуға батпай, шет жағалап оның үлкен баласы Мырзагазыға айтып ем:

— Қайдам,— деді ол,— би мік менде емес, шалдағой. Молдағазы мен екеуіңе рендиш жүр гой, сондықтан атты беру-бермеуіне көзім жетсінди, дегенмен айтып көреін.

Мырзагазы көңілсіз хабар айтты.

— Қисайған жағына түзелмейтін қыңыр кісі емес пе? — деді ол кейін. Өз дегені болмаса көнбейтін адам емес пе? Ат беру түрін Молдағазының өзін де жіберетін емес. Егер імімді аумақ кетем десе, теріс батамнан басқа түк те бермеймін дейді, сағап «үйіме бұлік сала бермей, баратын жағына тез кетсін» дейді...

— Бұл жайды мен Молдағазыға айтып ем:

— Қарғаса қарғай берсін.— деді ол,— атын бермесе бермесін, сенің атыңмен амалдан жетерміз, ертең аттанайық.

Окесінің қарғап-сілегеніне қарамай, ертеңіне Молдағазы менің шанама мініп, Қызылжарға жүріп кетті. Жүзден аса жылақсы бола тұра, алыс сапарға шыққан сырқат баласына көлік бермей, Нұртаза қасарған қалпымен қалып қойды. Молдағазы мен Нұртазаның бұлайша қасарулары, маған ескілік пен жаңалықтың келісімге келмейтін қасаруы сияқтаиды.

Ониң қары танталмаған, біреп-саран ғана шананың ізі түскең қысқы ауыр жолмен жортып кетуге болмай, жалғыз атты біз, таңқ тастам жердегі ауылдан ауылға қона, түстене, ақырындан жиіліккішік та отырдық.

Осы бетімізде біз, оқушыларға жоғарғы бір тарауларда аты мәлім Абылай хажының үйіне кеп қондық. Оның қыстауы сиректеу зәулім қара ағаштың ығында екен. Өзге байлардай ол жалшы-жаугерлерімен сапырылсып аралас отырмай, мал қораларының маңына бөлек қыстатауды екен. Үлкен екі ағаш үйлі, кең шарбақты Абылайдың өз мекениң маңында мінер аттарынан басқа мал тұрмайды екен.

Абылайдың Мұхамметжан дейтін інісі бар екен. Жасы со кезде еулерді орталаган, биік бойлы, жуан денелі, селдір сақал-мұртты, етжеңді жалпақ бетті Мұхамметжан, үнемі үй шаруасында отырган адам болғанмен, Абылай алдыратын татар және түрік тіліндегі кітаптардың, журналдардың, газеттердің бәрін оқып отырады екен. Сондықтан, білетіндері көп және кеңесшіл... Бірақ кейде көбірек сөйлеп, аяғын мылжыңдыққа айналдырып жібереді екен...

Ол былғарыдан тіккен үлкен кисетке толтыра салған маҳорканы алдына қояды да, ширата шылымды үздіксіз бұрап, маҳорканың тұтініп үздіксіз сораптап бұрқыратады да

шығаралы. Шығамның тұтінін аузынан шайнай шығарып
олыпты, көсестен аузын жазбайды...

Арасында Молдағазы мен менің білім мөлшерімді байқап
тузған да, мен Понта Габриді де, Ибнә-Тәймияні де, Мұхам-
мад аль-Бұбул да «окыдым» деп әлдеқайдағы мұсылман ға-
зимдерден адам, амисек созып кетеді...

Абылай үшіндей емес, жинақ. Ол ел-жүрттың «каман-
дағы» сиңігін жаңынайма сөздерден басқа, саяси мәселеге
сөзиді. Нұргулар білдің көзіміше қызылдар жайын сұ-
райы.

Кейдан Олайшы мен, деп жауап береді Абылай.—
Ішегін Мұхамет жібенің кім екенин қайдаң білесің. Қазақта
шұлак ретінде шірік, коя көрген рас» деген мақал бар.
Сырттан Нұргуда Нұргуң не деменіді. Ел басқаратын үкімет тұ-
ғын жақындағы адам, білді де біреулер «жақсы», біреулер
«каман» демей ме? Со сиңігі, ар өкіметті де жамандай-
шындар мен жақындастындар табыла береді. Совет өкіметін
жамандайшындар мен жамандайшындар да аз емес. Өзіміз
бу үкіметтің не өкімет екенин олі көрген жоқпыз. Беталы-
стан, егер көрсік, не десе содан кейін айтамыз.

Дұх жошиде ол ішін Мұхамметжанды да сөйлеткісі кел-
мешін, барақ мылжың Мұхамметжан ағасының басқа бөл-
масы, не гыска шынын кеткен уақытын аңдып отырып, қы-
зылдар тұрағы сиңін айтты, жамандап қалады.

Соңын, сен не білдің? — деді Молдағазы маған Абы-
лай үшін ағашын шыға бере.

Неше сұрайсың?

Лоялан саяси мәселеден тұк те айтпай, момақсансы-
ды да отырды той. Сен сендей бе, сонысына?

Е, сенбейде ше?

Сенің көзіңше қызылдар жөнінде ештеңе демеген
Абылай, бүгін таңертсөн мені оңаша шығарып ап, бірталай
сөз айтты.

— Не сөз?

— Ол, саған сенбейтін сиңқты.

— Неге?

— «Көн құрысса қалпына барады» дейді. Естіген-біл-
генін Совет өкіметіне айтып қояды дейді.

— А, саған ше?

— Мені, тегі байлау адамның баласы деп, табы бірге
деп сенеді той деймін...

— Не дейді, сонда?

— Совет өкіметін жамандайды.

— Соған қарсы бол дей ме?

— «Болмау керек» дейді, «бұның қызметіне араласып, ішкі сырын білу керек» дейді...

— Онымен не бітеді дейді?

— «Совет өкіметін қазір ешкім де құлата алмайды» дейді, «бұл ұзақ қүрестің жұмысы» дейді.

— Түбінде құлайды дей ме, сонда?

— Ондай үміті болмаса айтпайды да ғой. Бірақ, сол үміттің тетігі нede екенін болжай алмайды. Бұл жөнде маған біраз тапсырмалар берді.

— Қандай?

— Қызылжарда өзі сенетін біраз адамдар советтің қызметіне кіре бастаған көрінеді. «Солармен сөйлесе кел, не іste дейтін ақылдарын ала кел» деп тапсырды.

— Сен орындайсың ба, ол тапсырмаларын!

— Түкірдім, тапсырмаларына! — деді Молдағазы кейіп, — жүрсемші, мен, Қызылжар мен ауылдың арасына контреволюционерлердің сөздерін тасып!..

— Сонда да, сүйенгені кімдер екенін білу теріс болмас еді оның.

— Оны бара көрерміз, — деді Молдағазы.

Қызылжарға Молдағазы аса жұдеп жетті. Ауылдағы оның жетелі жолшыбай үдеп алды. Күндіз де жетелден дамыл көрмейтін ол, түнде булығып, кейбір кезде дем ала алмасықтай халге жетті. Ондай сағаттарда «өліп кете ме» деген қауіп туды маған. Ақыры, Қызылжарға түнделетіп кеп қонған құннің ертеңіне, оны мен ояздық оқу бөлімі арқылы қалалық больнициға орналастырды.

Оқу бөлімінің бастығы Н. ды мен алғаш көргенде-ақ тани кеттім. Аласалау, талдырмаш бойлы, оң жақ иығын көтеріңкірей, сол жақ иығын түсіріңкірей жүретін, жалпақтау, бүйрек бетті, тілі кекеш бұл жігіт өткен қыс Омбыда бізге есептен сабақ берген, өзі Омбыдағы учительдік семинарияның соңғы курсінде оқытын... Омбыдағы алашордашылардың жиналыштарында тұтыға сөйлеп, большевиктерді жамаңдағашын талай естігем... Сондай адам, айналасы бірер ай өтие, советтік оқу орының бастығы бол қалайша сайланса қалған?!

Жұмысыма байланысты ояздық мекемелерді аралап көрсем, әлгі оқу бөлімінің бастығы сияқты алашордашыл кейбір адам оларда да отыр.

Неге бұлай болу себебін маған Баймагамбет Зтулин түсіндірді. Қызылжарда жолыққан оған, мен елде Есмағамбет

Моңионты, мұнда тағы да бірнеше алашордашылдарды
органимді айтып ем, күлімсірей сөйлейтін ол, «қайтер дей-
сің» деген сияқты қалжыңмен, мені біраз ызағын отыр-
ди да!»

— Сен, Галауэттен Мәмековті білесің гой? — деп сұра-
на түсіп байсалданырып.

Білем, Өгіз саудасын жасайтын еді гой ол. Қызыл-
дар ақындан қалған кездे, жүзге жақын сауда өгізін ай-
тып, ақтармен шығысқа қарай кетті дейтін еді гой.

Калір қанды екенін білемісің оның?

Жоқ...

Қызылжардал! Өмірің туысың Айтжанның үйінде
жатыр!

— Қайда неғен ол?

Ақтарға орған ол, шығысқа қарай қаша берген. Шы-
ғысқа тақта «Шыңғыстау» деген жер бар гой.— ақын Абай-
Лаңғызын жері Галауэттен сол түсқа жеткенде қызылдар
шадын ортан кетеді де, ішері жүрсе қолға түсіп қалу қаупі
туады. Оның руы Үақ қой. Шыңғыстау бейында бірнеше
бөхміс Үақ бар екен дейді. «Қарға тамырлы қазақ» деген-
ден, соң Үақтың ішінен Галауэттенге құдандалар, жекжат-
тар ғаналады. Галауэттен өгіздерін ақтарға сатады да, бір
сағат, ақшамен Шыңғыстаудағы жақындарының біреуіне
тапшыны қалып қояды. Қасында өзіңе мәлім қу Досмағам-
бет пен өз ағайыны — Шүйішпайдың Ибаты бар.

Аныр-ай, ә! — дедім мен таңданған дауыспен.— Бі-
рик, сенда, ақтардың ақшасын неғылады ол? Өзі қашып ба-
ратқан өкіметтің ақшасы бұған мүлік бол әжетіне жарай
ма?

— Онысында мән бар көрінеді,— деді Баймағамбет.—
Ақтардан ол Колчактың да, Керенскийдің де ақшасын емес,
Николайдың ақшасын алышты.

— Оны қайтеді?

— Николай түскенмен, патшашилдық қайтадан орнай-
ы деп сенеді де, әйтпесе неге алады дейсің.

— Онысы, жай сандалғандық қой, әйтпесе, алдақашан
түкімі құрыған патшашилдық енді қайтып орнай ма?

— Эрине,— деді Баймағамбет,— менің айтайын деген-
ім ол емес, басқа: Галауэттен со бетімен елге қайтып келе
жатып, жолда Қарқаралыға соғады. Қарқаралының алаш-
ордашыл жастары оның кім екенін білгеннен кейін, қызық
хабар айтады. Олардың айтуынша алашорда партиясының
көсемі Алихан Бекейханов Қызылжардан қашып келе жат-

қан бетінде Қарқаралыға тсқтайды да, бір шеті Баян мен Кереку, мына шеті — Семей мен Аягөз, ана шеті — Ақмола мен Қөкшетау,— осы араңың алашордашыл оқығандарын жинап маслихат жасайды. Маслихатқа жоғарғы Орал, Ақтөбе, Торғай, Қостанай, Атбасар жақтаң қашып келе жатқан алашорда адамдары да қатынасады. Маслихатта Бөкейханов бір гана мәселені айтады. «Ақтардың осы қашқаны қашқан,— дейді ол,— осы жеңілгені жеңілген. Қызылдардың осы жеңінені жеңінен. Енді Россияның өз ішінде Совет өкіметін құлатта алатын күш жоқ. Бір үміт,— сырттан келегін интервенцияда. Бірақ, ол да екіталай үміт, өйткені, Совет өкіметі жұмысшы, кедейге сүйенеді, жұмысшы мен кедей мемлекеттің көвшілігі, көвшілік қуаттаған өкіметті сырттан кеп құлату да онай емес. Совет өкіметін құлату иколында жалғыз ғана қолайлы әдіс,— осы өкіметтің өз жұмысына араласып, өз қызметін атқарысу...» «Кім де кім Совет өкіметін құлатқысы келсе,— депті Бөкейханов,— коммунист партиясына мұше боп кіру керек, жұмысына белсенді араласу керек, бірақ жұмыстың қисық істеу арқылы ел ішінде совет өкіметтің беделін түсіру керек, сөйтіп оны іштеп шіріту керек. Бұл менің ғана пікірім емес, советтік құрылымыңа қарсы орыс интеллигенциясының да пікірі. Олар өздерін «семеновховцы»¹ деп атайды, идеологтері профессор Устрялов. Устряловшылдар іске кірісті. Біздің де іске кірісуміз керек. Кім де кім алашорданы жақсы көрсө, «коммунист» болуга тырысу керек, алашорда партиясының үйімдастырушысы боп көзге түскен біз сияқтыларды коммунист партиясы маңайына жолатпайды. Жолауға мүмкіншілігі барлар,— көзге түспеген жастар. Ендеше, алашорданы жоқтайтын жастардың бәрі коммунист партиясына тез кіруларі керек...»

— Мине,— деді Баймагамбет, түйсінген түспен,— Қарқаралыда Баймагамбет жасаган маслихаттың мән-жайы осы.

— Маслихатқа қатынасатындар не депті? — деп сұрадым мен.

— Не деуши елі,— деді Баймагамбет,— Бөкейхановтың бөлтіріктері емес не олар? Қарқаралының айтқан сөзін қабылдайды да, тапсырмасын орындауға жер-жеріне тарайды.

— Осы мәселені Совет өкіметтің басқарушы адамдары біле ме? — деп сұрадым мен Баймагамбеттен.

¹ Нысана өзгергүшілер.

— Біледі,— деді ол,— мысалы елде және мұнда естіген, білгендің әңгімелердің барлығын мен ояздық партия комитетінің секретары Соколовпен, ояздық Ревкомның председателі Гозакқа айттым.

— Не деді олар?

— Біз білгенді олар да біледі екен. Олардың айтатыны: қазір оларға жаппай шабуыл жасаудың қажеті жоқ... дейді. бақылап отырамыз да, адал қызмет атқарғаның сақтаймыз, арамын көзінде жоямыз» дейді...

— Оған дейін белең алып кетпей ме?

— Қайда барады, белең алғанда? Мәселе,— өкіметте. Өкімет біздікі. Бізге жат адамды бақылап отыруға, түзелеттін тәртіпке шақырып, түзелмейтінін жоюға біздің өкіметтің мүмкіншілігі толық жетеді...

— Сонда да, бұл қасқырлардан қорқам! — деймін мен.

— Қазір олар қасқыр емес,—дейді Баймагамбет, сөзінің аяғын тағы да қалжыңға айналдырып,— тек, қасқырдың болтірігі ғана. Әкесі мен шешесі жойылған болтіріктер қаруның қаша қиратар дейсің...

АЛШАН БАС, ЖОЛДАСТАР, АЯҚТЫ

Мұғалімдердің маслихатында баяндамашы,— Укомның секретария Соколов екен. Маслихат ашылардан екі-үш күн бұрын ол аса бір сыйыз жұмыспен Омбыға шақырылады да, қашан қантары мәлімсілдеу болғандықтан, оның орына баяндамашы Гозакқа жасамақ болады.

Баймагамбет Голакпен оте жеке-үкей екен. Мен Қызылжарға келгенге денин ол Гозактың кеңессіне де, пәтеріне де барын, сойлесін жүріпти. Менің Гозакты көргім, сөйлескім келді. Бірақ, бұл кезде ол баяндамаға отырып қалғандықтаи, сәтін тауып жолықан Баймагамбетке, «маслихат күндері, немесе, содан кейін» депті.

Тез жолығуға реті келе қоймаған Гозакты Баймагамбет маған сырттай ауызша таныстырады.

— Ол,— дейді Баймагамбет,— 1894 жылы Украинаадағы ЛУЦК қаласында, темір жол жұмысшысының семьясында туады. Тұрмысының нашарлығынан ол теміржолшылардың техникалық бастауыш мектебін ғана бітіріп, бірі еще жыхыл телеграф қызметкері бол істейді. 1914 жылы басталын соғыста ол армияга алғынады да, сол қызметтінде большевиктермен байланысып, партия қатарына кіреді, содан кейін солдаттар арасында революциялық үгіт таратады. Соғыс біте, ол туган жеріне қайтады да, жергілікті Совдепті

ұйымдастыруға араласады. Со кезде революцияға қарсы петлюрошілдер оны абақтыға жабады. Абақтыдан қашып шыққан Гозак Ровно қаласына барып, азamat соғысына қатынасады, Совет өкіметін құрысады. Одан кейін партия оны Деникиннің ақ армиясымен күрес ісін ұйымдастыруға жұмысады. Сол қызметте жүріп сүзекпен ауырады да, Москва больнищасына кеп түседі. Одан жазылғаннан кейін, Колчактың тылышыда революциялық жұмыс істеуге жіберіледі...

— Мен онымен осы істе жүрген шағында таныстым,— дейді Баймагамбет.

— Қалайша?

Баймагамбет бұл әңгімені айта бастаса, өткен жазда. Балтабай аулында жолыққан Қамза Жұнысовтың кеңесі бол шығады. Троицкий қаласының қасында, Үй өзенінің жағасында, Аұтын төбенің етегінде Қамза мен Баймагамбет суга түсіп жүрген кезде көретін «Антсон» осы Гозак екен.

Қамза айтқандай, Баймагамбет оған әлденеше рет жолығын, қалада жасырын қызмет атқаратын большевиктермен байланыстырып тұрыпты.

— Бірақ,— дейді Баймагамбет,— бұл байланыс ұзаққа созылған жоқ. Әлдене бір предатель қаладағы большевиктердің сырны Колчак өкіметіне жеткізіп тұрып, олар қапыда ұсталды.

— Сен де ұсталдың ба? — деймін мен үрейленіп.

— Жоқ,— дейді Баймагамбет күліп.

— Қалай?

— Мен жалғыз гана большевикпен байланысты болдым, одан басқаларын мен білген жоқпyn, басқалары мені білген икоқ. Мен Гозакпен сол большевикті гана байланыстырыдым...

— Ол большевик ұсталды ма?

— Иә! — дейді Баймагамбет күрсініп ап,— татар жігіті еді. «Уазифада» бізбен бірге оқыған еді. Сол қаладағы жұмысшының баласы болатын. Мектепті бітіретін еді. Кейін сстуімше, өзге большевиктермен бірге, Колчак оны да атып тастаған.

— Сен жайында ештеңе демеген-ау, тегі, саған Колчактың тимегені? — деймін мен.

— Өзім де солай ойлаймын. Эйтпесе, мені де ұстап алар еді ғой.

— Әрине...

— Ал, Гозакты ше?

— Бір жаққа кеткенін немесе ұсталғанын білмей қал-

лінц.— Гозак сол кезде жоғалды. Содан кейін хабар-ошар болмаған одан, был октябрь айының аяқ кезінде хат алдым. Ол хат мынау, деп Баймағамбет ішкі қаласынан күшертімен алып берген, уқаланыңқыраған хатты оқып көрсем, сөздері темендеғідей екен:

«Күрметті Ізтөлин жолдас. Бұл хатты саған жазып шырған, өзіңнің Троицкий тогайында кездесіп жүрген тапсының — Антонов. Шын аты-жөнімді енді хабарлайын, мен — Владимир Иосифович Гозакпыш. Одан арғысын хатташ көр!..

Сенің қайда екениді әлдеқалай біреуден естідім. Откеп де зда сен мені жоғалттың. Мүмкін, Колчактың қолына түспін атылып та қалды деп ойлауың. Ұсталған да, атылған да жоқпыш мен. Колчак Троицкийдің большевиктерін тұтқынға ала бастаган кезде, біз — бірнеше большевик жасыннанғамыз. Сол кезде, қазақтан шыққан қызыл партизандардың көсемі және командирі Аманкелді Имановты, Торғай қаласында алашордашылар қапысын тауып тұтқынға алыпты деп естідік. Біз — большевиктер Имановты жауаптың коминаң құтқарудың шарасын қарастырық. Сол кезде, Троицкий мен Торғайдың аралығындағы крестьян се~~АМАНКОЛЕДІН~~ Таран дейтін қызыл партизан шығып, кедей ~~шомы~~ батыр крестьяндардан қызыл отряд құрғанын естігеміз. Аманкелдін жау қолынаң бір құтқарса сол құтқардағы деген үмітші ариналым кісі жібердік. Таран біздің хаттыңнады алды да, қалыңғы отрядын Торғайға аттанады.

Аманкелдін және жергілікі советтің бар адамын абақтырып жауып, үкіметті комина аттап алашорда, Таранның көле жатқанын естіді де сасады. Оны да алдаң ұстаудың шарасын қарастырады. Бұл жұмысқа алашорда Аманкелдінің «орынбасарын» жұмсамақ болады. Ол — Аманкелдіні алашордага ұстап берген сол шпион екен. Таран оны біледі екен, өйткені, ол бұрын Аманкелдіден Таранға бірер рет хат апарып беріп, Тараннан Аманкелдіге хат әкеліп, араларын жалғастырып жүрген екен. «Таран сенсе осыған гана сенеді» деп жориды алашордашылар. Сонымен, орынбасар Торғайға жақындаған Таранның алдынан шыгады да, «сіздің келе жатқаныңызды естіп, батыр қарсы алуға жіберді, кішкене қалада орын аз болғандықтан, бүгінше бастықтары гана келсін де, отряды жақын жердегі ауылға қона тұрсын деді» дейді.

Бұл сөзге сенген Таран, отрядын жақын ауылдарда қалдырады да, кейбір басты командирлері мен өзі Торғай-

ра келеді. Алашордашылдар оларды үстап алады да, сол тұні Аманкелдің де, жолдастарымен Таранды да атады!.. Сондай, қапыда жасалған бір трагедия болды, Ізтөлин жолдас!.. Егер Таран алданбаса, алашорда адамдары сол тұні Аманкелдің де өлтірмейді екен, өздері де қашады екен...

Сөйтіп, орыстың және қазақтың арасынан шыққан екі қызыл батыр, қапыда қаза тапты!..

Сол хабарды естігеннен кейін, мен Орал тауының қалың ішіне кірген Қызыл Армия жаққа өттім де, комиссарлық қызметке орналастым. Колчактың тылышынан мен жинап апарған материалдардың біздің армияның операциялық ісіне көп жәрдемі болды.

Петропавлға біздің бөлім октябрьдің он үші күні келіп кірді. Командование мені мұндағы ояզдық Ревкомның қызметіне қалдырыды. Ревком іске кірісе бастады. Жұмыс, эрине, көп. Сол жұмысты атқарысатын ұлттық кадр жоқ. Қызметке тартқан кейбір қазақ интеллигенциясының, тексереп келгенде түбі шикі бол шығып жатыр. Олардың кейбіреулері табы жат — байдың балалары, кейбіреулері — алашордашылдар.

Сондай жағдайларын біле тұра, біз оларды сақтап отырмыз. Мүмкін кейбірі іс үстінде түзеліп кетер, түзелмегендерінен біріндең құтылармыз.

Қазіргі мәселе бұнда емес, қазақ еңбекшілерінің ішінен шыққан, социализм құру ісіне белсене қатынасатын адамдар тауып, соларды тәрбиелеу, өсіру. Осы істе, сенен жәрдем күтеміз. Қалаға тез келуің керек.

Жолдастық сәлеммен — Г о з а к».

— Түсінікті ме? — дейді Баймағамбет маған, мен Гозактың хатын оқып бол қайтарып бергенде.

— Түсінікті,— деймін мен.

— Орыс тілін шағындау білесің дегенім ғой,— дейді Баймағамбет жымып.

— Бұл хатты түсіну үшін, тілді көп білудің қажеті жоқ сияқты,— деймін мен, мимен ғана емес, жүрекпен де үфатын хат қой бұл.

Баймағамбет екеуміз, аз уақыт Аманкелді жайын әңгімелесіп кетеміз. «Қазақтан сондай батыр шығыпты дейді... өзі барып тұрған кедейшіл дейді... бай атаулыға қаны қас дейді... жүрегі тастан қайтпайтын берік дейді... өзіне оқ өтпейді дейді, қылыш кеспейді дейді.... отқа салса күймейді,

сүт салса батпайды дейді... жаудың мың қолына жалғыз шабады дейді, кірген қолын шапқан шөптей отап шығады тәнді...» деген сияқты сөздер ел ішіне 1916 жылдың көтерімінде кезінде тарап кеткен.

Енді Баймағамбеттен естісем, Аманкелді Иманов, кедей-шыққан ер жүрек жігіт екен, өзі мұсылманша және орынша хат біледі екен.

Аманкелді жасынан байларға қарсы бол өседі. Өшіккен байлар оны ұстаптақ та, айдатпақ та болады. Патша өкіметі көтерілісшілерді жоюға жазалау отрядын шығарады. Құреске белін буған құрессілер отрядқа беріспей, көп айлар бойына соғысады. Осы қанды арпалыста, Аманкелді аса ақылды және ғанаңтың жекер бастығы бол саналады... Кешікпей оның байыр адам бүкіл қазақ даласына жайылып, барлық облыстан да көтерілсін жасаушылар бұның отрядына көп қосыла бастағыды. Сол жаңадың қүніне қарай, оның отрядындағы құрғақ көтерүшілердің саны алданеше мың болады. Аманкелді оқшарған қорғамыс, үзт аялтығының қозғалысына айналды.

Осы бетінде Аманкелді бочышевиктермен байланысып, әзіл жергілікті жерде февраль революциясын аяқтауда, одан кейін Октябрь революциясын жасауда ерлік еңбектер атқарады. 1917 жылы қазақ даласында, советтік қызыл туңы бірінші рет Аманкелді көтеріп, Торғай қаласында Ревком құрады, өзі Ревкомның соғыс комиссары болады.

Орал тауының шығыс жағы түгелімен революцияға қарсы — ақ гвардияның қолына көшкен 1918—1919 жылдарда, Аманкелді құрған Совдеп туын құлатпайды, жауға беріспейді...

Бостандық туын берік ұсташан Аманкелдіні қүшпен құлатады алмасына көзі жеткен революцияға қарсы алашорда, оның отрядына шпиондар жібереді де, солардың жәрдемімен, 1919 жылдың май айында, Аманкелді қапыда алашорданың қолына түседі. Бұл хабар маңайдағы большевиктердің құлағына шалынып, оларды құтқару жабдығына кіріскенде жоғарыда Гозактың Баймағамбетке жазған хатында айттылғандай қайғылы уақыға болады...

Мен бұл жайда өкінішті сөздер айтсам:

— Бұлай болмауы керек еді,— дейді Баймағамбет,— ал, болған соң, өкінгеннен түсер пайда жоқ. Тірі жүрген біздің міндетіміз: біріншіден,— сондай өрлердің жаудан қанын қайтару болса, екіншіден,— олар арман еткен істі жүзеге асыру...

— Сол істі жүзеге асырушы кім?— деп Баймағамбет маған сұрау береді де, жауабын іле өзі айтып,— мына — сен, мына — мен сияқты халық арасынан шыққан адамдар!.. Әсіресе,— сен!.. Совет өкіметін, еңбекшілерді құлдықтан құтқару десек, сол еңбекшінің бірі — сенсің!.. Ендеши, советтік іске, ең алдымен, сенің белсене араласуың керек.

— Ол үшін не істеу керек?

— Коммунист партиясына мүше бол кіру керек...

— Қазіргі шала сауатыммен бе?

— Сенің қашан білімді бол шығуыңа заман қарап тұра ма? Қызу күрес, қызу істің заманы. «Көш жүре түзеледі» дегендей, білімді күреспен іс үстінде аласың.

— Сенің өзің коммунистпісің,— деп сұраймын Баймағамбеттен.

— Емеснін,— дейді ол жынышп, тек, «тілектес» қанамын.

— О не деген сөз.

— Орысша «сочувствующий» деген сөз, яғни большевиктер партиясына тілектестік. Тілектестіктің сыны алты ай екен. Сол уақытқа дейін өзіңің коммунист бола алатындығыңды ісіңмен көрсетсөң, партияның қандидаты болады екенсің, тағы алты айдан кейін мүшелікке өтеді екенсің.

— Ойбо-о-ой,— деймін мен даусымды созып.— Сыннан ұзақ уақыт өткізеді екен гой!..

— Енді қалай?— деді Баймағамбет,— партияға мүше болу деген, еңбекші халықта шын мағынасында саяси жетекші болу деген сөз. Ондай міндетті көтеріп алып жүру оңай болып па?.. Ең қызын міндетті ол!..

Бұл міндетке байланысты, әдебиет мәселесін де кеңесіп аламыз. Бұл кеңес Баймағамбеттің менен:

— Сен, осы өлең шығаратын ең гой, ғаяғы менен айрылғаннан бері қандай өлеңдер шығардың?— деп сұрауынан басталады.

Мен оған өлең жазған тетрадьтарымды көрсетем. Ол

оңың атаулының бәрін сабырмен, салмақпен оқып шығады да.

Мұның бәрі өткен заманың зары ғана екен, мына Сөзет заманы туралы жағсан ештеңең бар ма? — деп үздінді.

Олі түсініп те жеткен жоқпын, несі туралы жазам миң? — деймін мен.

Түсінбейтін ештеңе жоқ. Ғасырлар бойы күштілердің портық-зомбылық көріп келген халық бүгін бостандық ахын дақылты сапарына беттесе, солардың бірі,— өзің бөлекші, оңың жазуға осыдан артық тақырыптың керегі нे?

Ішимагамбеттің сөзі көкейіме қона кеткен мен, «өзі осы тасқырынға жазып жүрген болар» деген оймен, «егер жазса алғасын көріп үлгі алайын» деген оймен:

«Әзің не жаздың бұл тақырыпта? — деймін.

Мен де көп жаза алған жоқпын,— дейді ол.

Сонда да?..

Мына біреулерді оқып көр! — деп, ол да маған қамаңың теградын үсынады.

Революция тақырыбына ол бірталай өлең жазып тас-
тап екен. Сохардың ішінен маған, төмендегі өлеңде ерекше үздінді:

Уш жылдай Россия жұмыскері,
Жау жүрек адам шиет қайраткері,
Астанада қызын тудың үрандастып
Белгіниң тусти бағын курескелі.

Күресен ол күнде шейін қажымастан,
Өткізиң қызынның құнды бастан.
Зорлықшыл қан сорғыштың көзін жойып,
Шын алғы социализм жолын ашқан.

Еркінше әр халықда тәңдік берді,
Заводты, фабрика, мұлқін, жерді.
Сансыз жыл еңбектеніп шаруа істеген —
Жалши мен ие қылды жұмыскерді.

Сен де алдың бостандықты қазақ халқы,
Бауырлық, туысқанды, тәңдік жалпы.
Баласы адамзаттың бірдей болып,
Қайтпастай өшірілді қорлық салты.

Зорлығы еске алсаң толып жатыр,
Ойнақтап үстімізді қылған тақыр.
Қан сорғыш қара жүрек залымдардың
Өмірінше қарашиби батты ақыр.

Қазағым, құлағың сал, әбден үшін!
Талай ер теңдік үшін болды шығын,
Талайға әңдік берген қызыл әскер
Батырды залямдардың қарашығын...

Ұнаған бұл өлеңді мен дауыстап қайта оқимын. Оған аздап масаттанғандай:

— Қалай екен? — дейді Баймағамбет жымып.
— Жақсы екен!

— Қайдағы жақсы? — дейді Баймағамбет, — көркемдігі жетпей жатыр гой мұның?

— Бұдан артық не көркемдік керек? — деймін мен, — әрі түсінікті, әрі дұрыс!..

— Онымен ғана көркем болмайды, — дейді Баймағамбет, — жақын арада Москвадан осында үгіт бригадасы келіп кетті. Арнаулы вагондері бар. Ішінде артистер, жазушылар, әншілер, құлдіргілер... деген сияқты, неше түрлі өнер иелері бар... Бәрі де орыс... Мен солармен таныстым да, орыс ақындарының бірнеше өлеңін оқыдым. Эне, өлең деп соларды айт!.. Мазмұны да жақсы, түрі де көркем!.. Біздікі олай емес, мазмұны жақсы болғанмен көркі жетпейді...

— Неліктен олай?

— Біздің біліміміз жетпейді. Орыс ақындары — мәдениетті. Көркем өнер зор мәдениеттен шығады...

— Бізде жетпейтін нәрсе көп, — дейді Баймағамбет, — мысалы, — революциялық әнмен айтатын өлеңдер. Бізде ең адымен революцияға арналған ән жоқ. Ондай әнді туғызатын өлең жоқ...

— Орыста ше?

— Онда толып жатыр...

— Аздаған әншілігі бар Баймағамбет, маған орыстың сол кездегі кейбір революциялық әндері мен өлеңдерін айттып береді. «Интернационалды» да мен бірінші рет Баймағамбеттің аузынан естімін.

Ол айтқан өлең мен әндердің ішінен маған «Смело, товарищи, в ногу» ерекше ұнайды. Баймағамбетке мен оны қайталап айтқызам да, сөзін тез қағып ала алмай, әніне ғана қосылып, бірер қайталағаннан кейін үйреніп алам.

— Құлаққа өте қонымды ән екен, — деймін мен, — ауыл арасында айттып жүргуге. Әттең осының сөзі қазақша болар ма еді?..

— Мен соны аударып қөріп ем, — дейді Баймағамбет, — сен тыңдаши, қалай естілер екен...

— Кәне, айтшы!..
— Жобасы ғана келмесе, дәл шығып жатқан жоқ...
— Сонда да?..
Баймағамбет аудармасын әнге қосып, ыңырсиды:

«Алшаң бас жолдастар аяқты,
Шынықтыр күресте жаңыңды.
Асынып қару-жаракты
Жояйық жыртқыш залымды...»

Ол аудармасын аяғына дейін әндете айтып шығады.
— Орысшасымен салыстыруға күшім келмейді,— деймін мен,— ал, қазақша маган өте түсінікті. Мынау өлеңді мен түгіл, сауатсыз қазақ та тез ұғып алады...
— Онда жарап еді...

Мұғалімдердің маслихаты кешікпей басталды. Негізгі баяндаманы Гозак жасап, оны ояздық партия комитетінің қасындағы «мұсылман секциясы» аталатын бөлімнің меңгерушісі Шахизаман Зәбиров татаршалап шықты. Ол тағардың «мешер» (мичәр) аталатын тұқымынан еken, мешерлер «қ» мен «ғ» әріптерінің орнына «қ» мен «г» ні қолданып, «Қасым» деген сөзді — «Қасым», «қағаз» деген сөзді «қағаз», «қазақ» деген сөзді — «казак», «ғалым» деген сөзді «ғалым» дейді еken; «с» орнына олар үнемі «ү» ны қолданып, «үш» деген сөзді — «үц», «күш» деген сөзді «күү». «үшінші» деген сөзді — «үциңцы» дейді еken.

Шахизаманың «а» басында екі өзгешелік бар, бірі — ғалымнан, нұанш түрлән адам сияқты, екі ұртын кейін жиһрим, үстіңде ұлған, сирек тістерін ақситып тұрады, екінші — ғалымнан матем, ғаштәшләр, шуши күндә, шүшін салаттан тибрат, миң стауарға әйтіп, әйтім». Осы мәтіні ол аспи-аспи қайташ, тыңдаған адамды әрі құлдіргеді, әрі жаһықтырады.

Орыстың тілін де, мешердің тілін де шалағай білетін маган Гозак пеп Зәбировтың баяндамалары түсініксіздеу болар еді, егер мен, ол баяндаманы күн бұрын оқып, толық үсініп алмасам.

Маслихат ашылардан бірер күн бұрын Баймағамбет мениң пәтеріме келді де, «Гозактың баяндамасы мынау» деп, қолыма машинкаға басылған бірнеше тарақ қағаз ұстартты. Ол кезде жақсы қағаз да, жақсы машинка мен машинистка да болмаған ғой деймін,— үйпаланған әлде не сары қағазға басылған сөздердің әріптері қиқы-шойқы, жогарылы-төменділі, уақтылы-ірлі, іркіс-тіркіс бол түр. Бұлай басылған

қағазды, орысша шала сауатты мен түгіл, тәп-тәуір сауатты Баймағамбет те әрең оқиды екен. Оның айтуынша, әріптердің шалағайлышымен қатар, көп жерінде, грамматикалық жағынан да қате басылған.

Баяндаманы Баймағамбет екеуміз қосылып оқыдық және бірнеше рет оқыдық. Ең соңында Баймағамбет маган, баяндамада не жазылғанын түсінікті қазақ тілінде тағы да айтып берді.

Баяндамада Совет өкіметінің мәдениет мәселесінде, оның ішінде оқу мәселесінде қолданатын саясаты біраз айтылғанмен, негізгі мәселесі — коммунистік партияның жалпы ұлт саясатын, оның ішінде оқу мәселесіндегі саясатын сипаттауға құрылған екен.

Баяндамаға қарағанда, революциядан бұрын ұлттық мектебі бар орыс, татар сияқты елдерде советтік мектепті құру, қазақ, қыргыз сияқты, революциядан бұрын ұлттық мектебі жоқ елдерде құрудан әлдеқайда жеңіл.

«Мысалға орыс мектебін алсақ,— депті баяндамада,— жеткілікті болмағанмен, әзірге пайдалануға жарай тұратын үйлері бар, ірікеп ап уақытша пайдалануға жарай тұратын оқу кітаптары, оқу құралдары бар, бастауыш, орта, жоғарғы мектептерге пайдалануға жарайтын мұғалімдері бар...

Ал, қазақта, бұның көпшілігі жоқ: мектепке арналған үй, ілуде бір жердеғана болмаса, ауылдың басым көпшілігінде жоқ. Бірен-саран мектеп үйі бар жердің өзінде де, ол мектептің маңында азғана үйі ауылғана бар, өзге ауылдар бес үйлеп, он үйлеп, арасы жиырма, отыз шақырымнан, немесе одан да алшақ жерлерде бытырап отыр... Ол бытыраңқы ауылдардан, балалар қыс ішінде мектепке қалай барады? Пәтер жоқ, интернат жоқ... Қазақ тілінде оқу кітабы да жоқ. Бастауыш мектепке арнап, соңғы бірер жылда «Алашорда» басып шыгарған азын-аулақ кітаптың әрі саны аз, әрі идеялық мазмұны түгелімен теріс бағытта.

Қазақ мектептеріне баруға мүмкіншілігі бар мұғалімдердің көпшілігі бұрын орыс және татар мектебінде оқыған қазақтар, олар, әрине, ұлт тілін жақсы біледі. Жергілікті болмағанмен, олардың саны бірталай. Бірақ, оқуды биыл бастап кету үшін, оларға ауылдан мектепке лайық үй тауыш беру керек қой, мектепке қажетті оқу кітаптарын беру керек қсій. Ауылдардың басым көпшілігінде ондай жағдай жоқ.

Осындай жағдайдың салдарынан, орыс, украин, татар, грузин сияқты бұрын мектебі бар елдердің бәрінде де, Совет өкіметі орнай сала, мектептер қызметіне кірісіп кетті.. Ал, Қазақстанның барлық жерінде, 1919 жылдың күзіне қарай Совет өкіметі түгел орнағанмен, бірен-сарап ауылдаға болмаса, ұлттық мектеп әлі ашылған жоқ... Ендеше, қазақ ауылдарында ұлттық мектепті ашу үшін, биыл даярлық жұмысын жүргізу керек: осы маслихатқа қатынасқан қазақ мұғалімдері ел-елге тарап, халықты алдағы жаңада мектеп үйін салу жұмысына үгіттеп даярлау керек. Өкіметтен алдағы көктемнен бастап, ояз-оязда мұғалімдер даярлайтын қысқа уақытты курстер ашуды, қазақ мектептеріне арнап оқу кітаптары мен оқу құралдарын шығаруды отыру керек...»

Баяндамада мектептерге, әсіресе, қазақ мекептеріне арналуы үзденісінен бұдан басқа да көп мәселелер айтылған...

Баймағамбетпен бірге отырып, осылайша, бақайшағына дениш шаққан баяндаманы Гозактың және Эбировтың аушиған айтылғанда, түсіну маған аса қызын болған жоқ.

Көп мәселенің беті жарыс сөздерде ашылды. Ауыл-себебілдегі оқуудың тәжірибесі, қынышылығы және міндеттері түрінде ақын-ой салатын көп мәселелер айтылды. Советтік мектептерді, әсіресе ауылдық мектептерді ашып, өркендету түрінде, маслихат кең көлемді қаулығ алды.

Маслихаттың бастап-аяқ табан аудармай тыңдағанда, мениң басымма кемін ей, көп және жақсы жұмыстар іс-тегілі түр екен, бірақ, оның көбі, әсіресе ауылда, өте зор қынышылықпен іске асқалы түр екен.

Маслихат көміде орыс және қазақ тілінде, саяси темаға бірнеше лекциялар оқылды. Ол лекциялардан, коммунист партиясының, Совет өкіметінің шаруашылық мәселесінде, саясат мәселесінде, мәдениет мәселесінде, жуық арада қолданатын шаралар айқын көрінді.

Маслихат «Интернационалды» айтумен жабылды. Бұл әннің қазақша тексті ол кезде жоқ. Орысша тексті ғана бар әнді Баймағамбет екеуміз оңашада әлденеше рет қайталап, жаттап алғамыз, сондықтан жұмысын театр үйінің кең заңында, лық толған адаммен аяқтаған маслихаттың залды солқылдата айтқан зор, күші хорына мен де қосылып, «Интернационалдың» әнін де, орысша сөзін де бар даусыммен бөгетсіз айтЫп тұрдым!..

Бізге «Интернационалды» Қызылжарда тағы бір рет айтуга тұра келді. Маслихат жабылған күннің ертеңіне,

орыс театр үйінде, қалалық артистердің және өнерпаздардың үйірмелерінің күшімен концерт берілетін болды.

Ән-күйге әуестігім бар маган, мұндай концертті көру үлкен қуаныш. Бірақ, мен ол күні, одан өлшеусіз зор бір қуанышқа ие болдым.

Владимир Иосифович Гозакқа мен маслихаттан бір күн бұрын барып жолықтан едім. Қасымда Баймағамбет бар. Мені тани кеткен ол, құшағын жая қарсы алғып, саяси және мәдениет мәселелері жайында ұзақ уақыт сөйлесіп отырды да, менің биографиямды толық есітіп алғаннан кейін, «партия қатарына неге өтпейсің?» деген сұрау қойды. Мен оған, коммунист атын алғып жүргүре даярлығым жоқтығын айта бастап ем:

— Қате ұсыныс оның,— деді Гозак.— Партияға мүшеле болу үшін профессорлық қажет емес, адал жүрек, шын ниет, белсенді іс қажет, өзге олқылық іс үстінде толығады...

Бұл тақырыпта түсінігін ұзағырақ баяндаған Гозак, сөзіне арқау ретінде, Лениннің Сухановке қайтарған жауабын айтты.

— Эрине,— деп бітірді Гозак сөзінің аяғын,— партияға адам біреудің үгіттеуімен емес, өзінің сенімімен ғана кіруі керек. Коммунист аты бар адамның міндеті,— еңбекші көпшілікке коммунист партиясының саясатын түсіндіру, ал, коммунист болу-болмау ықтияры әркімнің өзінде.

— Жақсы. Ойланайын,— дедім мен.

Гозактан шыға ойланып көрсем, аз жасымда кешкен өмір жолым, мені коммунистік партияның мәңгілік мызғы-мас, жеңімпаз туының саясина әкеп тұр екен...

Баймағамбетке мен осы ойымды айтып ем:

— Міне, жігіт! — деп қуанып кетті.

Маган ендігі керегі — рекомендаторлар.

— Оған қиналма! — деді Баймағамбет,— бір рекомендацияны Гозак жолдастың өзінен аламыз, біреуін тағы табамыз.

Сол күні Гозакқа барып шешімді сөзімді айтып ем, ол қуанышпен қарсы алды да, бір рекомендацияны өзі беретін болды. Мен оған екінші рекомендаторды қайдан табарымды айтып ем.

— Ол мына кісі болады! — деді Гозак қасында отырған, сөмпектеу ұзын денелі, имек зор мұрынды, төменгі ерні салпылау, қоңырлау көзді, сақал-мұртын қырған, сұрғылттау сары кескінді, шашын кейін қайырған, газет-журнал-

түркішінде. Гозак пен менің кеңесімің қатынаспай отырған
жеке жағдайда жігіті күлімсіреген кескінмен нұсқап.

Демек көни газеттен алып маған қарағанда:

Гашының қызындар,— деді Гозак екеумізге,— Сәбит
Мұқанов, Шахитаман Зәбиров.

Бирироң екесумда қолдасқаннан кейін, Гозак оған менің
жанында қызындағы таңнады да, екінші бол рекомендация
пікірін шығарады.

Мәдени, деп Зәбиров сөзін қысқа қайырды да, Го-
зактың қатары, не қызынан рекомендация жағды. Мен анке-
то ғана таңнады, орын шалады. Қабылдау мәселесі, ояздық
пікірін қызындағы превидумында қаралатын болды.

Превидумда менің мәселем, мұғалімдердің маслихаты
пікірін қызындағы өртөндіде күндіз қаралды. Кім екенімді Гозак
түстілірденен көнін, маған жонды құраулар болған жоқ.
Ішкен де ғана құрауларға, орыс тілін шалагай білетін мен,
орындағаннан арсың жауап беріш ем, сол мәжіліске қатынас-
ып, оның билетін алушордашаудың түсін бояп «коммунист»
бұза қалған біреуі, «бұл білімімен қалай коммунист бола
деген» деген құдік айтты. Оның құдігін Гозак пен Зәби-
ров көзінде қайырыштасты.

Ол дірідегі тәртіп солай ма, әлде, менің өртөң ауылға
сөзімдік сөке алышы да ма, ол арасы маған танық, менің қай-
рымдарым: президиум мүшелері менің партия қатарына
жүргізу өші өтуіме түгелімен қол көтергеннен кейін, қызыл
жандарма қағаздан тысты билет сол арада толтырылды
та, фотокарточкем жапсырылып, мөр басылып, қол қо-
шында.

Ішкенде маған Укомның секретары Соколов жолдас қо-
манан беріп:

Құттықтаймын, жолдас Мұқанов,— деді қолымды
жасын, — бұл билетті таза сақтауыңа сенемін.

Сенідірем! — дедім, сезімім толқыған мен, дірілдеген
саусынен. Одан артық сөз айтуға халім болған жоқ.

Қолымда берілген билеттің сыртына қарасам,—

Р. К. Н. (б)» деген жазуға бар екен. Оның «Россиялық
Коммунист (бolshevik) партиясы» деген сөз екенін білем
жоне оның еңбекші халықты, бақыт жазы — коммунизмге
бастап аппаратын партия екенін түсінem. Сол бастаушылар-
дың қатарына қосылуым маған зор қуаныш болуымен қа-
тар, ішкі қалтама салған билет, маған өзімнің жүргім
сияқтанып кетті. «Сені жүргегімдей сақтармын!» деп іштей
ант еттім мен.

Сол сөзімнің томанынмен пәтеріме қайтқан мен, жүртқа менің шығармашар жинағымнан белгілі «Бостандық» деген өлеңімді аладым. Оның да қуашыши қойныма сыймай, жүргіре бастын Баймагамбеттің пәтеріне барсам, мені ол күтіп отыр екен. Менің партия қатарына өтуімде ол шектен шыға қуанды, өлеңімде риза болды...

— Осыны, кешкі концертте оқисың,— деді ол.

— Сен ше?

— Мен де советтік тақырыпқа ариалған өлеңдерімді оқымын.

Концерт салтанатты жағдайда, музыкамен ашылды. Бірінші бөлімінде, орыс және татар тілінде революцияға, совет өкіметіне ариалған өлеңдер оқылды. Кейбірін авторлары оқыды, кейбірін — артистер... Қазақ тілінде, жалғыз Баймагамбет қана өз өлеңдерін оқыды...

«Сен де оқисың» деген сөз құлағыма тигелі, алып ұшқан жүргім кеудеме сыймай қойған. Сахна сыртында кезегімді күтіп тұрғанда, безек болған адамдай, мен қалышылап ұшып кете жаздагам...

Сондай халімді күлкі қылудан ба, әлде, жақсы оқыдым ба, мен бар қуатымды бойыма зорлықпен әрең жинап, дірілденкіреген бар даусыммен өлеңді оқып шыққанда, заңда лық тола отырған қалың җұртың шапалақ даусы ду ете түсті.

Сахнадан шығып кеткен маған, концерttі басқарушы, «тағы да шық» деп өтінді. Мен оған қоибекен соң, итермелеп шығармақ болды. Бірақ, мен шықладым, өйткені шығарлық халім да жоқ еді, неге екенін білмеймін, жылап тұр ем!..

Концерttі музыкалық бөлімін залға барып тыңдадым. Басқарушы орыс жігіті ойнақы, күлдіргі біреу екен. Сахнаға шығушыларды өте көңілді басқарған ол, концерт жабайлар алдында:

— Жоластар! — деді зрительге, — бүгінгі жобалғы концерttімізді екі өнмен аяқтаймыз: бірі — «Интернационал», концерт сонымен біtedі: одан кейін «Смело, товарищи, в ногу» бастаймыз да, театрдан көшеге соны айтып шығамыз, көшелерді бойлай, сол энді айтып тараймыз. Мақұл ма?

— Мақұл! — деп ду етті зал.

«Интернационал» кешегіден де күшті орындалды... Одан кейін «Смело, товарищи» бастап, әскерше сапқа түзелген түрде театрдан шықтық...

Бұл — түн ортасы ауып, қала жатқан, шамдары сөнген күн, соңдықтан, төңірек жым-жырт. Айдың бұл жарық кезі, бірақ, со күні аспанды қоршаған бұлттан себелеп қар жауып тұрғандықтан, даланың түсі — көмескі бозамық...

Театрдан «Смело, товарищи...» қосыла шыққан халық, ол эмисен тымық қаланы құңғиренте, көше-кешені бойлап, он-тобымен кетіп бара жатыр... Баймағамбет екеуміз бір тоңта кетіп барамыз...

Онге біз де қосыламыз, бірақ Баймағамбет орыс сөзімен, ал мени,— оның аудармасымен:

«Алшаң бас, жолдастар, аяқты!..».

АПЛТЫҢ САЛДАРЫ

Біл елге қайтатын болдық. Жұықта ғана партияға өткен он шықты тілекестер — біздерге Ояздық Пария Комитеті мен Ояздық Ревкомың жүктеген міндеттері,— солар даңғылдағынан белгілі бір болыстарға шығып, үгітші болу жөнде со кезде басталғалы жатқан продразверсткаға жәрдемдесу.

Менің сыйнама Кызылжар мен Қостанай оязының шекарасындагы Қараоба, Қаратал және Пресногорьков аудандың қаласы болыстары тиді. Олардың Кызылжардан ғаламеттігі, шамасы екі жұз еду, уш жұз шақырымдай, ғоніма ғанды жерге қыс шінде атсан бару керек.

Шайамбетте, басқа инструкторлар да өздері баратын болыстарда, Ояздық Ревкомының алғаш «открытый лист»¹ НЕИ шаудағын көтегін бозды, мен өзім мініп келген ағын көтегін боздым, қасымда - Молдагазы. Врачтардың айтуышына, Молдагазының сырқаты мендеп алған, ол ең үрі көтес көктемеге жетеді, әйтпесе одан бері өлуге тиісті. Елден ергін экеткен Молдагазыны өлім халінде больницига жеткіз тастап кетууге обалсындым, халін түсінген оның да аулына қайтқысы келді.

Кызылжарда бір жұмаға жақын тұрып күтім көрген аттының қалған екен. Кызылжардан таң біліне шыққан Молдагазы екеуміз жетпіс-сексен шақырым жердегі менің туыстарыма со күні кешкө барып қондық. Сол маңдағы туысқандарымның бәрі жиылып маган жиырмада жиырмада бес пүттай бидай берді, соны шанаға тиедік те, әрі қарай

¹ Ілауды елден тегін мінуге берілген күзлік.

жүріп кеттік... Мұнша жүк бір атқа ауыр, бірақ жүкті де, Молдағазыны да тастап кетуге болмайды.

Қалың қарлы жолда, ауыр жүкпен жылжып қана жүріп отырып, Молдағазының ұзатқан апасы — Рабиғаға, жұма-дан артық уақытта әрең жеттік. Ұзын жолдың көп жерінде мен атты жетектеп жаяу жүрдім. Молдағазыда шанадан қозғалар хал жоқ. Қонған, түстенген немесе ат шалдырған жерлерде мен оны шанадан көтеріп түсірем, көтеріп міңгізем.

Молдағазының бағына, Рабиғаның үйінде оның туыстары кеп жатыр екен. Сол арадан екеуміз айрыламыз: мен астық апара жатқан апамның аулына кетем ол туыстарымен ауылына қайтады.

Жасымыздан бірге өсіп, біте қайнаған, сырлас-мұндаған болған, мына ұзақ сапарға бірге барып қайтқан Молдағазымен айрылу, маған да оған да жеңіл болған жоқ.

Әсіреле оған!.. Бұл сапардан ол аса қайғылы қайтты. Өйтпегендеге ше?.. Аңсап барған бостандығының жемісін жеуғе сырқаты мүмкіндік бермей, деніміз сау — біз бақытты өткізген күндерде, ол төсек тартып больницида жатты...

Мен Молдағазыға күн сайын барып, естіген-білгенімді түгел айтып жүрдім. Оған Молдағазы қуанды да, қайғырды да. Қуанышы — жақсылық хабарлар естіді, қайғысы — сол жақсылықтарға ол араласа алмайды...

Осы қайғының үстіне, енді өлім қайғысы қосылды. Ақылды, зирек, ғылымнан хабары бар Молдағазы, врачтар сыр жасырғанмен, жазылмауға бет алғанын, Қызылжардан емделіп жазыла алмай ауылға қайту, көрге қайту екенін жақсы түсінеді, сондықтан, жолшыбай, дем алған оңаша бір уақыттарда ол өлім зарын және жете алмай кетіп бара жатқан армандарын айтып жылап алады. Ол зарға менің саисүйегім сырқырап, қеудемді жара күрсінем, кейде жылаймын да.

Рабиғаның үйінен айрыларда да, ол маған осы зарын айтып біраз жылап алды. Содан кейін:

— Саған соңғы өтінішімді айтам,— деді ол.

— Қандай?

— «Мені ауылға апарып сал» дер едім, жетім жесір ашығып отырған апаңның үйіне астық апарасың. Және ат пен шана да солардікі, сондықтан, онда бармай болмайды. Ал, мен, өзімнің ұзақ жасамауымды көріп келем. Мениң де өзімше жазып жүретін өлеңдерім және күнделігім болушы еді, жинаған біраз кітаптарым да бар еді, солардың бәрін

сагап тапсырайын деп ем. Егер мүмкіндігің болса, апаңа ат-шанаасын, астығын тапсырғаннан кейін, ауылға кел де, менің аманаттарымды алыш, менімен ақтық рет бақұлда-бып кет!..

— Жарайды,— дедім мен, аз ойланып.

Шанаға толтыра тиеген астықты алыш барғанда, ашында жақында қалған апам үйінің өлгені тіріліп, өшкені ашында қуанды. Тек қана апам оңаша шағарып: «Қызылжарға бардың ба?» деп сұрайды да, «бардым» десем, «Қызылдарға жазылған жоқсың ба?» дейді, «жазылдым» десем, «көтек-ай, не дейді, қарағым-ау, ойының ба, шының ба?» деп күдіктенеді. Мен «рас жазылдым» деп иландырысам, апам, «құдай-ау, обалыңа біз қалдық қой!.. Бізге астық іздемесең ғой, Қызылжарға бармайсың, бармасаң ғой, қызылға жазылмайсың, енді не дейін құдай-ау» деп жылайды. Мен апама қызылдар туралы байлар мен ақтар гаритқан ғасектің мән-жайын айтсам, апам ұғынғандай болады да, «жазылыш қойсаң амал нешік, бірақ баданадай батынын күнде түсे бермей, әзірге тыш жүре түр, заманның не боли көтеріп кім біледі, осы бетімен түзеле берсе көрінердің, үтепесе, бүркенген қалпыңмен қала берерсің» дейді.

Анамда әрің дегендеге көндіріп, ол ауылдан ылаумен ат-тандым Үйде бойынша жолшыбай Жаманшұбарға соқсам, Монадағын да үстінде екен. Екі-үш күннен кейін ол жасырымен Арықола қонастады..

Ұйған қосымша, мен тағы бір зор қайғыга кездестім. Орынша «әхделер», қазақша «тырысқақ» атанған аурудан аумақ адамдары өліп жатыр. Даулет, Тоганас деген үйлердің бар жаша қырыламы, есіктері ашусыз қапты... Дәрігер ауыл түгіл, маңайдағы селоларда да жоқ... Ең жақын больници Просногорьков пен Макарьевкада, олар Жаманшұбардан жүзден аса километр, сондықтан, қыс ішінде оларға жету оңай емес.

Дегенмен, бұл уақығаны телеграфы бар қаладан өкімеге хабарлауға жиналышп жатыр ем, жақсы көретін немере ағам Қамза Мұстафин «тырысқақпен» ауыра қалды. Қызу аурудың салдары ма, әлде, жан ашуы ма, со күннің кешіне ол есекіреп, сандырақтай бастады. Телеграф үштөрт күндік жерде. Оған барып қайтқанша, Қамзаның өліп кетуі мүмкін!..

Бұл халді көріп, не істеуге білмей мен де састьм, Қамзаның ауру әкесі мен кәрі шешесі де, тетелес інісі — Фаббас та састь.

Әке-шешесінің сасуы, бір жағынан, іштен шыққан бала-сына жандары ашудан болса, екінші жағынан, осы Қамза осы үйді асырап отырган адам.

Жасы сол жылды жиырма беске шыққан, дені сау, ба-луан денелі бөп өскен ол, соңғы бес-алты жылда «басын тауға да, тасқа да соғып» дегендей, ойға-қырға шапқылап, табысқор жігіт бол кеткен. Сонда оның баратын қаласы — Жаманшұбардан екі жүз километрдей жердегі Қорған, іс-тейтін кәсібі,— элеваторға астық тиеген қаптарды көтеру. Кәсіптес бол бірге барған жігіттердің айтуынша, Қамза ере-гіскен уақыттарда әрқайсысы алты пүттән, үш қапты, жет-піс бес баспалдақты басқышқа еркін көтеріп шығара бер-ген, екі қапты көтеру оның дағдысына айналған. Сол үшін ол ауыл арасында да көрсетіп, атақты балуанның бірі бола бастаған. Оның үстіне ақылды, әдепті, ұжымшыл жігіт болп өскен.

Ар жағында шаруашылық қүйі аса жұдеу бол келген Мұстафаның үйі, Қамза жалға жүруге жараганнан кейін түзеле бастайды: тамақ тоғаяды, киімдері бүтінделеді, то-зығы жеткен үйдің іші-сырты жаңарады, малдарының ба-сы құралады... Осындай асырап отырган адамның басына елім қаупі төнсе, ауыздарын балапандай ашып, оған қарап отырган бейшаралар қалай саспас!

Мұстафа үйінің сасуы шектен шықты. Есінен тана ауы-рып, денесі от бол жанған Қамзаның балуан денесі тар жер үйдің ішінде дәңбекшігендे, оған ие бола алмаған әке-ше-шесі мен екі інісі — Габбас пен Шәкен, кішкене қарындасы Мәржам, қорқыныштан жынданып кетуге жақындалды. Бұл үйдегі есі дұрысырақ адам меммін, мен де бұл халді қайғы-ра отыра, ауру адамға және оның үй ішіне жәрдемдесу үшін, өзімді өзім берік үстаймын.

Қуаты бар шақта жанталасып арпалысқан Қамза, сыр-қат жеңіп болған кезде, солғын тартып, жұлқынған денесі баяулай бастады... Оның аты — өлімге бой сұну екені кө-ринп тұр...

Не істеу керек? ..

Мұстафаның діншіл адам екенін біз білеміз. Ол құдай, пайғамбар тұғіл, дұғалықтардың өзіне де сенеді. Ол кезде «Есмағзам» атты, дұғалықтар жиналған кітапша бар. Сыр-қат Мұстафа оны ылғи жастығының астына қойып, жәр-дем тілеп жүреді.

«Есмағзамның» кіріспе сөзінде «осыны қырық мәртаба оқыған кісі, ең ауыр сырқаттан да тез жазылады» деп көр-

сөттөн дұғалық бар. Қамзаның өлімге беттегенін көрген Мұстафа жылап жіберіп:

— «Есмағзамды» әкел, «Есмағзамды!» — деді, мұсылманша сауатты баласы Габбасқа.

Ол дұғалықты Габбас, бұрын да сан рет алғып жүрген болу керек, әкесінің жастығының астынан сурып алды.

Налендей дұғаны оқы! — деп бұйырды Мұстафа.

Кошениң жасы сорғалаған Габбас дұғалықты жалма-жан оқи бағады. Қамза солғышдап барады...

Таны оқы! — деді Мұстафа өкіре жылап Габбасқа, таны!

Дұғалық бірер қанталашаңда, Қамза жан кешті...

Сонда, есінен адасы ма, әлде, түк жәрдемі тимеген дұғалықтаң біржола құдер үзді ме, Мұстафа Габбастың қолынан «Есмағзамды» жұлыш алды да, турап-турап, оты жанып тұрған пештің ішіне лақтырып жіберді, өзі өкіре жылап, сол араға шөкесінен түсіп жата қалды!.. Үй іші азан-қазан жылау...

Ертеңіне Қамзаны көмісушілердің ішінде мен де болдым. Біз оны бетімізге мұз боп қатқан көз жасымен женелттік... Сондықтан ба, әлде, мен де «тырысқақ» жүқтыврыдым ба, келер күннің кешіне мұрттай ұшып құладым... Ауруымның түрі дәл Қамзанікі...

Мен де жалындай жанып, жаныммен арпалысқан түні, жиналған адамның ішінде, Түркенің Қантайы деген адам отыр еді. Ол «бейшара-ай, біреудің жетім баласы еді, жылап-сықтап жүріп жігіт боп жетіп еді, бір шаңырақтан қалған жалғыз үрпақ еді, мұның халі да былай болды-ау!» деп аяушылық сөздер айтып отырды да:

— Мен бір ем естіп ем, соны осы балаға қолданып көрсек қайтеді? — деді.

— О, не ем екен? — десті әркімдер.

— Бұл ауру,— деді Қантай,— біздің араға жоғарғы жақтағы Қанжығалы-Құрлеуіттен келді ғой. Оларға бұл дерпті қызылдан қашқан ақтар тастап кетіпті ғой. Ақтарда «кәңсер деген болады екен, онысы қаңылтыр қалбырдың ішіне салған балық екен. Өзі сонау Америка деген елден келген кәңсер дейді. Америка ма, әлде ақтардың өздері ме, кәңсері құрғырының осы аурудың тұқымын қосып берсе керек, соны кім жесе, тырысқақ зуру боп өле беріпті. Осы аурудан жоғарғы елдер қырылышп жатқанда, бақсы ма, дәрігер ме біреу кеп, «ыстық қарамай ішкен ем» депті. Со-

ны ішкен кісілер өлмей қапты. Осы балаға осы емді қолданып көрсек қайтеді?..

Біреулер «қой, қарамай ненің емі болсын» деп сенбеп еді, енді біреулер,— «ажалы жетсе бәрібір өлер, әйтпесе, тәуекел деп көру керек» деп, әр түрлі сөз айта бастады. Жаным қысылып жатқан мен, басымды төсектен жалма-жан көтеріп алды да,— «ішем қарамайды!» дедім.

— Өз ықласы шапса беру керек! — десті бірнеше адам.

Мұстафаның үйінде тарантасын майлайтын қарамай қүюлы кішкене ағаш шелек болатын. Ол босағада тұратын. Үйде отыргандардың біреуі шелекті алып келді, енді біреуі маздал жанған пештің қасында тұрган қаңылтыр бақырашты тосып, «кәне, қүй, мынаған!» деді. Бақырашқа құйған қарамай ысыған кезде:

— Қаңылтырдан аузы қүйер, мына аяққа қүй! — деп біреу кетіктеу ағаш аяқты тоса берді. Аяққа шүпілдеген ыстық қарамайды алдыма әкеп тосқанда, мен көзімді жұмып жібердім де, сіміріп жұта салдым!..

Қарамай себеп болды ма, әлде ауруды мықты денсаулығымның өзі жеңді ме, мен аз күнде айыға бастадым... Бірер жұманың кезінде таяққа сүйеніп тысқа шығып келуге жарадым...

Бірақ, мезгіл әлі ызгарлы қыс, соған қарамай сұлдерімді сүйреткен әлсіз қалпыммен, жаным ашитын бір адамның жаназасына барам деп, өкпемді суыққа қабындырып аппын...

Ал, тағы да ауыр!.. Ал, тағы да жат!.. Бұл жолы ауыр жөтел кеп жабысты... Оның арты қан қақыруға соқты... Ақыры, төсектен басымды кісі сүйемей тұра алмайтын халғе жеттім, етім таусылып, терімнің ішінде салдыраған сүйек қалды...

Сондай күндердің біреуінде, Нұртазаның баласы Мырзагазы келіп, маған жаны ашыған сөздерін айтып отырды да:

— Біздің тұқымда осы екеумізден басқа жігіт қалмай баратқанын байқаймысың, Сәбит? — деді.

— Байқағанда не істейін,— дедім мен.— Есептеп жүрген біреуден иқақын арада естуімше, тырысқақ салдарынан, Жаманшұбардан жүзден аса адам өліпті, солардың қырық екісі — өндір жігіттер, ішінде Қабамбайдың Габдолы. Тоганастың Нәзірі, біздің Қамза сияқты, бір-біреуі рулы елге тұлға болатын сабаздар да бар!..

— Маған бір ой кеп отыр,— деді Мырзагазы, құрсінші ап.

— Қандай?

— Жамбура — Самайды Мәніштің Құсайыны деген аса бір тамыршы адам бар. Қарт кісі. Былай емшілік құрмайты, біреу іздеп барып ем сұраса, білгенін ғана айтады. Сенің сырқатың сияқты — жөтелді со кісі жұлып алады деді. Соған апарсам қайтеді?

— Осы қыс ішінде ме?

— Жазға қарауға уақыт бол түр ма?

— Жақсы, Мырзагазы,— дедім мен, аз ойланып,— апарсаң апар. Эйтеуір өлеңтін болсам, үйде өлдім не, түзде олдім не.

Ертеңіне Мырзагазы өзінің семізден жараган құла-торы атына әкесінің жөкемен қаптаған көк ала сырлы кашева шашасын жегіп, шананың ішіне кигіз, оның ішіне жабалы бөстек салып Мұстафаның үйіне жетіп келді. Жұрганен киіндіріп, үйден көтеріп алғып шықты да, шана ішіндеңді бөстек пен кигізге орады, Мырзагазы екеуміз жүріп кеттік...

Мәніштің Құсайыны Жаманшұбардан елу-алпыс шақырымдық жерде екенін білем. Аттың бабына қараса, қыстың күш ара қонын бару керек. Бірақ, Мырзагазы ол бапқа қаромады. Ішіндің бағымызға қарай күн де со кезде жалтаң болады, жоғал да даңыла. Семізден жараган ат Мырзагазы екеумінді үшінша жортын отырып Құсайының үйіне со күні кешке атын барды. Ол бізді сұхіз қабыладады...

Құсайыны деген кісін естуім болмаса көрген жоқ едім...
Ұлға нарасын шамы жатындашын кейін көз салсам, Құсекеңдең қою, ұзын яқ сақалы бетінің мұрны, көзі, маңдайы синің жеринен басқасын гұтас жапқан, қабағына желкілдіріп откесін қалыпты, ұзын қастарының өзі анау-мынау кісінің сақалындаидай бар, өңдікін зор денелі, басы қазандай, мұрны ғаудың бүркітіндегі қоңқып орала біткен, кішірек көзі үңгірде жатқан, түр-тұлғасы да, кескін-кейпі де аса ұсқындылам адан екен!...

Біз жайлансаннан кейін, шал төсекте жатқан маған келді де, жуандығы жас баланың білегіндегі, сырты тұкті саусақтарымен шілбиген білегімді ұстап, тамырымды басты... Екі қолымның және екі шекемнің тамырын ұнсіз кескінмен кезек-кезек ұстап біраз отырганнан кейін, ол баяғы орнына барып отырды да, Мырзагазының:

— Баба, қалай екен? — деген сұрауына:

— Ёштеңе етпес,—деп қысқа жауап қайырды. Одан кейін Мырзағазы сыйпайылық қып жауап қатқан жоқ...

Жолсоқты бол шаршағандықтан ба, әлде, шалдың «ештеңе етпес» деген сөзі көңдіме медеу болды ма,— мен ол күні аса тыш ұйықтап шықтым. Ертеңіне тұрып шай ішіп, жиналғаннан кейін:

— Нұртазашың баласы құлақ сал,— деді Құсайын Мырзағазыға,— мен бақсылық құрып қағу-согу жасаған кісі емеспін. Менікі тек, кешегі өзімнен бұрын өткен Аю дейтін атамыздың қара тәжрибесінен үйрептіп қалған жұғыны. Ол бабамыз шөптің тамырымен емдейтін еді. Оны біз «тамыр дәрі» дейміз ғой.

— Қалай емдесеңіз де тек шипасы болсын!—деді Мырзағазы.

— Эмин! — деп Құсайын күңк ете түсті де, төсегінің бас жағынан сірі-талысты суырып ап, таспамен бүрген аузын шешіп, ішінен әлде не шөптердің жуандылы, жіңішкелі тамырларын алғып шықты. Содан кейін, кәдімгі дәрігерлер аптекада даярлайтын дәрілердей әр түрлі тамырды әр қағазға порошокше турамшалап бөлшектеп салды да, сондай бөлшектің жеті түйінін бүктеп Мырзағазыға берді.

— Сенің үйің — деді ол,— дәулетті ғой. Экең соғымды жақсы соятын, биыл да солай шығарсыңдар?

— Е, құдайға шүкір,— деді Мырзағазы.— Соғым бар.

— Ендеше, әке-шешене сәлем айт, осы тамыр дәрілерді қазанға құйған суга салсын ішіне семіз жылқының қартасын салсын, сөйтіп, су суалғанша қайнатсын. Сонда дәрінің бар қасиеті қартага сіңеді де, жас қартаның сары майы сүр қарта сияқтанып көгеріп кетеді. Содан бұз балаға әуелі тырнақтың басындағандағанда беріп, одан асықтай ғана беріп, содан кейін құн сайын аздап есіре беру керек те, артынан баланың көңілі шапқанша жегізу керек. Шипасы түссе, бұз сырқаттың беті осыдан қайтар. Содан көктемге ілігіп, ар жағында тосапқа аузы тисе, еншалла айығар... Тосап дегенді білесің бе, сен?— деді шал Мырзағазыға.

— Білем, Құсеке,— деді Мырзағазы,— ол майдың қымызы ғой. Қымызды жан торсыққа құяды да, ішіне жылқының ұлпа қазысын салып, тұнде күзетке кеткен жылқышының қанжығасына байлап жібереміз. Тұні бойы шайқалған қымызға қазының майы сіңіп қоймалжың бол кетеді. Осы болар тосап дегеніңіз?

— Білдің бала,— деді Құсайын.— Ал, енді осы екеуінен басқа менің айттар емім жоқ.

Мирзагазы «орамал» деп ақша ұсынып еді.

Жоқ, шырағым,—деді Құсайын алмай.—Мен ондай-
ы касіп қылған адам емеспін. Шапанын өзіңде, атын әкеңе
санаудым. Жетім бала деп отырсың, тек қолым шипа бол-
са, менің сенен де, бұл баладан да мінген ат, киген шапа-
шым со болсын!

Не деген жақсы кісі еді бұл қарт!...» деп ойладым мен.

Қарттың айтқан емі маған қона кетті. Тамыр дәріге қай-
насан қартаны жеген сайын жазыла түстім, жазылған са-
шын қартана құмартса түстім... Бірақ, Құсекенің айтуынша
ортақ қанинапқан қартаны аз-ақ күн жеу керек те, ар жа-
ғанды даріста қарттың өзін жеп, қымыз шыққанша жыл-
жының, не қойдаң майни сапырган ыстық сүт ішу керек...

Біздің ауылдар қорадан көшіп, жасыл шалғыны жайна-
ған күргіз кіна үшінкендес, мен салт атқа мінуге жарадым...
Жұз шактам жылдысы бар Нұртазаның үйінде ол кезде
күрілік елу біне құмындайды. Солардың он бес-жырмасын
Нұртаза сауынға байланыды. Биелердің көшпілігі жүген-құ-
рілік тимеген, мініс көрмеген жылдылар, сондықтан, біразы
кумындардың байларда оқастай қашып, желі маңайына жо-
нагасын келмейді. Жыл сайын солай болғандықтан, Нұртазаның
үшін желіден қашқан биелерді қорғалап әкелуге
жүйрік байтаудармен, жүйрік аттармен, жүйрік айғырларды
күн бүрін жаратады, ыңғайлы жігіттер қашаган биелерді
күріктеп отырып желі басына қорғалатып тығады... Был
біне байларда менің сауыгуым сопша, жүйрік байталдың
өрлеүіне міншің қашаган құстымы!..

Біне байланып аз күн тосап ішкенен кейін мен тіпті
құлан таза боп жазылып кеттім, жөтелім біржола ба-
спалды...

Енді не істеу керек?

Ояздық басқаруши мекемелерден кең мандат алыш, ат-
қаруға шыққан қызметтерімді, аулыма әлдеқалай келген
апаттың салдарынан орынданай алған жоқпын. Енді соны
орындаудым керек. Бірақ, ол үшін Қызылжарға барып қай-
туым керек, өйткені, естуімше, Советтік құрылыштың тірші-
лігінде толып жатқан жақалықтар болған, соларды біліп
алмасам, қызметті қалай атқарам?

Бұл кезде тату боп жүрген Нұртазаға осы айымды ай-
тып ем, ол өз ұсынысын жасады:

— Шырағым,—деді ол,— құданың бүйрыймен, біздің
Молдағазы қайтыс болды. Артында көп құран, кітаптары
қалды, соларға бұл үйде ие жоқ. Егер, риза болсаң, сені ие

қылайын деп ем. Бұған көнсөң, тағы да айтқалы отырған бір сөзім бар.

— Айтыңыз! — дедім мен.

— Айтсан, мына көршілес отырған Асуат-Алдайдағы Ақатай хазіреттің Әлғалиінің бойжеткен қызы бар, со баланы Молдағазыға атастырғалы жүр едім, оның жайыбылай боп кетті. Хазіреттің де, менің де бір-бірімізден айрылғымыз келмейді. Егер, ризалассаң со баланы атастырып, қасыма бір отауымғып қондырайын деп ем.

Жалтарыс сөзге салған мен, шешен және ақылды Нұртазаның мені құтқармайтынын білем. Сондықтан, мен турасын айттым:

— Кішкене аға, мен әлі бүтін кісі емеспін, жарты кісімін. Бойым бүтін болғанмен, ойым жарты, білімім жарты. Ендеше, әуелі бүтін адам боп алғып, үйлену жайын содан кейін сілауым керек. Оқуға жағдай туып тұр. Сіз ренжімесеңіз, мен толық білімді адам боп келмей, үйлене алмаймын.

Нұртаза бұл жолы маған бұрынғыдай ақыра сейлемей, жәйғана бетіме сүзіле қарап отырды да:

— Эй, бала, бала!.. Өз пайдаңды білмеген саған не дейін,— деп, тұрып жүре берді.

БЕСІНШІ ТАРАУ

«БЕТПЕ-БЕТ»

ҚЫЗДАР ҚАШАН ОҚИДЫ

«Оқуға барам» деген сөзді, мен Нұртазаға әлдеқалай айта салған жоқпын. Жаманшұбарда, оқушыларға осы шыгарманың бірінші кітабынан аты мәлім Шәйін ағай Тіlegenov тұрады. Ол, 1919 жылдың күзінен бастап Омбыда «Кедей сөзі» деген атпен шыға бастаған қазақ газетін алдырады.

Нұртазамен келісе алмаған күндердің алдында, Шәйін ағайдың үйіне келетін осы газеттен мен «июнь айынан бастап, Қызылжарда қазақ мұғалімдерін даярлайтын екі айлық курс ашылады, оған бастауыштан жоғары білімі бар адамдар алынады, жатақ үй және стипендия мемлекеттен беріледі» деген хабар оқығам. Осы курсқа Шәйін ағай екеуі міз бармақ болғамыз.

Бұл арада Шәйін ағай туралы аз сез: балалық шағымда ажырасқан оны, 1920 жылға дейін көрген жоқпын да. Оған дейін естуімше, Шәйін ағай ел-елді аралап іс тігіп, Жаманшұбарға анда-санда бір согады, үй іші Жаманшұбарда тұрады...

Шәйін ағай соңғы сапарынан, 1920 жылдың басында оралған екен. Мен көрмеген он шақты жылдың ішінде ол кескін, кейіп жағынан біраз өзгеріпті бұрын шоқша қара сақалы, қою қара мұрты болушы еді, қазір сақалын қырып, мұртын ғана қалдырған, бұрынғы көмірдей қара мұтқа біріндеп ақ қылышықтар араласа бастаған: бұрын толықша ақшыл беті қызара бертіп, ерекше нұрланып тұрушы еді, сонысына қарап, қалжындаитын құрбылары «атың да эйелге үқсас — Шәйін, өзің де шәйін кескінді әйел сияқтысың» дейтін еді, енді қызғылт беті қуқылданып, өтектеген жібектей жылтырайтын деп, тегіс ажары әжімденіп қапты; бұрын толықшалау болатын еді, қазір сыйдиган арық.

— Не болды, саган, аз жылда мұншама өзгеріп? — дегендерге.

— Өлмей тірі жеткенге қуансаңдаршы,— дейді Шәйін ағай.

— Е, өлеңін не болды? — дегендерге:

— Оны сендер сұрамаңдар, мен айтпаймын,— дейді.

Кепшілікке айтпаған сырнын, Шәйін ағай оңашада маған айтады: баяғы бала жігіт кезінде, Бағлан мен Троицкийдегі большевиктердің жасырын үйымымен байланысы бол, елге таратуға олардың кейбір прокламацияларын алғы шығады екен. Бұл қылышын полиция көзben көріп, қолмен ұстамағанмен, сырттан естиді екен де, жауапқа шақыру сияқты істермен мазалайды екен. Ақыры дүние жүзілік бірінші соғыстың алдында полиция оны шақырып ап, Жаманшұбарда тұрмауға, құдікті қалаларға жоламауға қолынан расписка алады. Оның бір орында тұрмай, он шақты жыл ел кезеүі осыдан екен..

— Жүрттан несін жасырасыз мұның? — деген сұрауға:

— Ұялам,— деп жауап береді Шәйін ағай.

— Неден?

— Большевиктік идеяны жаңа тани бастаған кезде, патша өкіметінің құғынына түстім. Содан, не большевик бола алмай, не оның пайдасына елеулі қызмет атқара алмай, он бес шақты жылым әуре-сарсаңмен босқа өтті. Пайдасыз еткен жылдардың жүртқа несін айтып мақтанам?

— Енді не істейсіз?

— Не істеуші ем? Мұғалім боламын да! Ес білгелі зор арманым — сауатсыз еліме оқу тарату еді. Ондай күн енді туды. Жасым қырықтан асқанмен, әлі біраз жыл бала оқытуға жететін күш-қуатым бар, қалған өмірді соған сарп етем.

Газеттен Қызылжарда мұғалімдер курсы ашылатын қабарды оқығанда, Шәйін ағай қуанып кетті де:

— Сен енді бұған барасың ғой? — деді маған.

— Эрине,— дедім мен.— Сіз ше?

— Мен де!..

Жасы қырықтаған асқан Шәйін ағайдың оқуға баруын, ескілік мойнына әлі мықты мініп отырған ауыл ерсі көргенмен, ол өз шешіміне берік бекінді де, менімен бірге Қызылжарға атташып кетті, көлігіміз — ылау.

Жолдағы Батпақ-көлде отыратын Жаман-тымақ аулынан бізге Тәтке Омаров ерді. Жасында жетім ғап, ағайндарының қолында өскен ол, аулындағы ірі молда — Кәрібай хажының медресесінде дін сабағын көп жыл оқиды да, араб тілінің сарф, нахуынан әрі кетіп, мантық пен ғақаид-

қа, одан фиқһига барады. Арабтың және фарсының тілін ол өте жақсы біледі. Сондай «ғалым» бола тұра:

— Босқа өткен өмірім! — деп өкінеді ол.

— Неге?

— Ақыретке болмаса, тіршілікке түк пайдасы жоқ оқу.

— Сен дін кітаптарымен қатар, арабтан Әбу Гала-әлмарағарриды да, Имро Әлқайсты да, фарсыдан Әблілқасым Фердауси мен Шайх Сағиды да оқыған боларсың? — деп сұрайды Шәйін Тәткеден.

— Эрине, оқыдым.

— Тамаша әдебиет емес пе, олар?

— Рас, көркем.

— Кәне, оқып көрші! — деп Шәйін Тәткеге араб және фарсы тілінде жазылған өлеңдерді оқытады. Мен ол тілдерге түсінбеймін, тек, Тәтке ықластана оқыған өлеңдердің күні үндериңе, екінші ыргагына, жатық үйлесіне қызығам.

Міне, қайда, тамаша өлеңдер! — деп таң қалады түсінген Шәйін.

— Жақсысы жақсы,— дейді Тәтке,— бірақ, бұлардың бәрі атам-заманда болған алыстағы өмірдің бейнелері. Мен соның бәрін жинағанда, жалғыз Пушкинге айырбастамас едім.

— Сен орысша да оқып па едің? — деп сұрайды Шәйін Тәткеден.

— Өз бетіммен...

Тегі, Тәтке өте зирек адам болу керек, өз бетімен оқыған ол орыстың тілін де тәп-тәуір біледі, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың көп өлеңдерін жатқа айтып кетеді.

— Міне, қайда, жақсы өлең! — дейді ол.

Шәйін орыс тіліне шалағайлау екен. Тәтке оқыған орыс өлеңдерінс ол еркін түсіне алмайды. Орыстың және араб пен фарсының тілін білмегенге мен, әрине, іштей қорланам, бірақ сырттай сыр бермей, серіктерімнің алдында мақтанғым кеп, өз өлеңдерімді оқимын. Өйтетінім: Шәйін де, Тәтке де ептеп өлең жазады, олардың өлеңдерінен менің өлеңім өзіме артық сияқтанады...

Жолшыбайғы Өтей-Дәуіш аулынан естісек, Баймағамбет Ізтөлин, одан әрі он бес шақырым жердегі аулында жатыр екен. Курсқа ол да барады екен, ендеше біздің оған соға кетуіміз керек.

Өтей-Дәуіштен бізге ерген Жұманның Іскейі:

— Ал, енді біз Баймағамбеттің үйіне барамыз гой,— дейді жолшыбай әңгімелескенде,— сонда сендер оның тама-

ша сұлу қарындасын көресіңдер, аты Айтжан. Ал, енді бар гой, бұл маңайда одан сұлу қыз жоқ. Өзі талшыбықтай бұралған жасөспірім. Орташа талдырмаш бойлы, бұрымы санына түскен қолаң шашты. Әдемі қыр мұрынды, мәлдір қара көзді...

Іскей осы арада Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлыш» деген өлеңін оқып:

— Дәл осы сипаттың бәрі осы қыздың бойында! — дейді.

Кызыға тыңдаған біз:

— Кімге атастырған оны? — деп сұраймыз.

— Қапсытта Байжан деген кісінің баласына атастырған екен, ол былтыр өліп, басы қазір бос отыр.

— Онда, мына Сәбитке алып беру керек! — дейді Шәйін қалжынды кескінмен.

— Қалыңды қайдан табады бұл? — дейді Тәтке.

— Эйелдің басына бостандық беретін советтік заман туып жатқан жоқ па? Қыз енді қалың малға сатылады деймің? — дейді Іскей.

— Солайы солай ғой,— дейді Шәйін.— Совет өкіметі қалыңмалды жоюға заң да шығарар ғой, бірақ, онымен, қалың мал біразға дейін жоғалмайды ғой деймін.

— Неге? — дейді Тәтке.

— Гасырлар бойы қазақ елінің сүйегіне сіңген әдет қой ол, аз жылда сұлып тастау оңай емес оны. Ол әдет сұлыну үшін, ең алдымен, қыздардың өзін оқытып, дүниеге көзін ашу керек. Өз хұқуқын қыздың өзі ұғынғанша, оны жаппай азат ету қын жұмыс.

Көңілге қонымды бұл сөзге біз таласпаймыз.

Іскей Айтжанды одан әрі мақтай жөнеледі.

— Мейлінше ақылды және ашық, ақ жарқын мінезді қыз,— дейді ол,— ауыл қызындағы өзін қымсынып ұстамайды, үйіне барған адаммен сөйлесіп, күліп-ойнап отырады.

— Эке-шешесі бетке қақпай ма? — деймін мен.

— Жоқ,— дейді Іскей,— қағуың сол,— күрбыларымен қалжындысып отырганын жақсы көреді. Шешесі — Кесте азырақ тартпақтайын десе, экесі — Қанапия «ойнасын, күлсін, осы оң жақта ойнап күлмегенде қашан ойнап күледі?» деп әйеліне ұрсады.

— Баймагамбеттің әсері болар,— деймін мен,— қала, далага көп жүрген, оқыған, заманның алдыңғы қатардағы пікірін қолдайтын ол, экесіне қызды қалай ұстауды айтқан болар.

— Өз ықласы шапласа, біреудің айтқанын тыңдай ма адам? — дейді Іскей,— талай оқыған азаматтың апа-қарындысын әкесі қыспақта ұстап, малға сатып жүрген жоқ па? Мысалы,— мына Тәткенің ағайыны — Есілбай хажы. Оның баласы — Фалауттенен орысша көп оқыған адам бұл маңайда жоқ. Соның жалғыз қарындасын, көзін бақырайтып қойып, әкесі әнеуқұні ғана бай Көшкенің баласына малға сатты...

— Рас,— дейді Тәтке.

— Ал, енді Айтжан бар ғой,— дейді Іскей. оны тағы да мақтай жөнеліп,— ашық мінездігінің үстіне, ағып тұрған әнші. Даусы күмістей сыңғырлайды. Өзі, қазақша әнді де, татарша әнді де бірдей айтады...

— Татаршаны ағасынан үйренген болар?

— Әрине...

— Домбыраға да керемет!.. Бармағынан бал тамады!..

— Мақтауын жеткіздің! — дейді Тәтке,— өзі сауатты қыз ба?

— Ауылдық мектепте оқыған. Ҳатты жақсы таниды. Зерек қыз. Мысалы бүкіл Абайды басынан аяғына дейін жатқа біледі, оның өлеңдерін әнімен айтады...

— Бұл бір, оқыны деп тұрған қыз ғой,— деймін мен,— мүмкін, Баймағамбет оны өзімен бірге Қызылжарға ала кетер?

— Әкетер! — дейді Шәйін кекетінді дауыспен,— әкесі жіберер оны!..

— Неге жібермейді?

— Барған соң көрерсің!..

«Шоліңке» аталатын Баймағамбеттің аулына біз күн түс ауа жеттік. Бұрын бұл ауылға келіп жүретін Іскей:

— Қанапияның үйі анау,— деді, қоңырлау ауылдың төріне тігілген бозамық үйді нұққап,— анау терт-бес құлын байланған желі, сол — Қанапиянікі.

Баймағамбет, бізді, тегі алыстан көрген болу керек, тарантас жеккен атымыз жақындаған бергенде, үйінен жүгіре шықты да, құшақтаса сүйісіп қарсы алды.

Оның бастауымен үйіне кірсек, төрде зор денелі, сирек сақал-мұртты, ақ бұжыр кісі отыр екен. «Қанапия осы болар» деген оймен, серіктеріме қосыла мен де сәлем беріп қолдастым.

Оң жақ босағаға жиналған ағаш төсектің алдында, үстінде жаға-жеңі кестелі қос етек ақ көйлегі, оның сыртында қызыл бүліш жеңсіз қамзолы, басында үкілі тақиясы бар

сұлу қыз кесте тігіп отыр екен. Айтжан, әрине, осы! Оған таяу отырған мосқалдау көркем әйел, шешесі — Кесте болу керек. Біз үйге кіре бергенде, Айтжан мөлдір қара көзін сүзілдіре қарап қойды да, кестесімен шұғылдана берді...

Ол кездегі ауылдың ғұрпында, әйелмен қолдасып амандасу жоқ. Сол ғұрыпты бұза алмаған біз, Қанапияға қолдасқаннан кейіш төрге отыра беріп ек:

— Ағаларыңмен неге амандаспайсың, Айтжан? — деді Қанапия.

— «Амандық ағадан» емес пе, әке,— деді Айтжан,— ол кісілер маган амандассын!..

— Дұрыс сөз! — деді Шәйін,— бірақ отырып қалдық, қайта тұрып қолдасу ерсі. Денің сау ма, шырағым?..

Бұл үйде байлыққа белгі жиназдар болғанмен, үй іші сыпайы, сәнді жиналған екен. Ол бізге Айтжанның қол өнері сияқтанды...

Кешті біз зор мәжіліспен өткіздік. Қонақ асыға сұр асқан бұл үйдің асын ішкенге дейін, үй ішінде сауық басталды. Оны Қанапияның өзі бастап жіберді. Ең алдымен қымыз ішіп сусындалғаннан кейін:

— Біздің Айтжанның әнші, домбырашы екенін бұл қонақтар, әрине, естіді,— деді Қанапия.

— Естідік.— деді Шәйін,— соны естуге құмармыз енді.

— Ал, қарагым,— деді Қанапия Айтжанға,— домбыраңды ал да, мына ағаларыңа аздал қызмет қыл!..

— Лебізді әуелі ағалардың өздерінен естиік,— деді Айтжан.

— Ол да дұрыс,— деді Шәйін.— Баймагамбет, онда домбыраны, мына Сәбитке бер!..

Домбыра берілгенмен, әдейі, Айтжанның қосылуын тілеген мақсатпен, Абайдың «Айттым сәлем Қаламқасының» бір ауызын домбыраға қосып айттым да:

— Ал, енді, осыған бәріміз де қосылайық.— дедім Баймагамбетке.

— Хүп! — деді ол.

— Айтжан да!..

· Қалай қарайсың?» дегендей, Баймагамбет Айтжанга қараган еді:

— Қосылам! — деді ол.

— Балалар, бір-біріңе жақын отырыңдар, онда! — деді Қанапия.

— Онда, Айтжанға жақындаңдар, балалар! — деді Шәйін бізге.

Іскей, Баймағамбет үшеуміз түрегеп Айтжанның қасына барып отырдық.

— Сен неге бармайсың? — деді Шәйін Тәткеге.

— Мен әнге шорқақпын,— деді ол.

— Әттең жас емеспін,— деді Шәйін кеудесін кере дем алып,— әйтпесе, Айтжан сияқты қарындастың әніне, шорқақ болсам да қосылар ем...

«Айттым сәлемді» мен тағы да бастап ем, Іскей, Баймағамбет, Айтжан үшеуі қостай кетті... Менің құлағым өзгелдің үнінде емес, Айтжанның үнінде... Жарықшақсыз оның сыңғырлаған таза даусы, не деген әдемі еді!..

Сол қосылғаннан қосылып, біз Абайдан да, халық әндерінен де бірталайын айтып таstadtық. Әр кездегі әдеті болу керек, ауыл адамдары бұл әнге тегіс жиналышп, тек, біз асқа отырарда ғана тарады.

Астан кейін Баймағамбет «Алтыбақан» үйымдастырыды. Оған, сол арадағы «Қырғызбай» көлін жағалай отырған ауылдардың қыз-бозбалаларын шақырды.

Ауылдан алысырақ тігілген алтыбақанның төңірегіне, айлы, тымық түнде жиналған қалың қыз-бозбала, қысқа түнді әнмен өткізді. Осы ұзаққа созылған кеп әннің өзегі де, ажары да Айтжан. Қай ән болса да, алдымен сол бастап, өзгеміз соган қосыламыз. Не деген қарлықпайтын дауыс, не деген төтті үн!..

Мен бұрын татар әндерін естігенім болмаса, өзім айтқан кісі емес ем. Маша Айтжанға қосылып отырып, мен татардың «Ғалия Бануы» мес, «Тәфтиләүін» үйреніп, қосылатын боп алғам. Ал, мен билтірім Омбыда жүргенде үйренген «Қарғаш» және «Гайин» деген әндерді бұл ауыл білмейді екен, ол әндерді Айтжан менен үйренген. Сондықтан, ауылдың алтыбақанға жиналған қыз бен жігіттері өздері біле тін әндерге қосылады ла, Айтжанмен мен ғана білетін әндерде аңырып қап, қосылған бізді тыңдайды.

Айтжанмен мен, бұл әндерді алтыбақанның арқанына қатар мініп отырып айтамыз, қарсымызда тағы бір қыз бен жігіт. Арқанды жерде тұрган жігіттер қатты шайқап аспандатып жібереді, сонда, әнге қосылған Айтжан екеуміз, әнмәнімізбен, жиі жұлдыздарды жарқырай тұнған, толған айы жүзген биік аспанға ұшып бара жатқан сияқтанамыз!.. Сол бір рақат сағат-ай!..

Алтыбақаннан біз таң сіберлей қайттық. Мені Айтжанмен оңашалағысы келгендей, Шәйін ағай Баймагамбетке «оңаша сөзім бар еді» деді де, бір бүйірге қарай алып кет-

ті. Іскей мен Тәтке де Шәйіннің ойын үққандай, бізден оңашалана қалды.

Ауылға қарай оңаша, қатар аяңдап келе жатқан Айтжанға айтар сөзім ішіме сыймай келеді, бірақ ол сөздер көмейімде әлденеге буылып, бері қарай аса алмайды. Мен іште сапырылған сөздерге булыға, тұншыға түсем... Сонымыңды сезгендей, халімді жеңілдеткісі келгендей:

— Сәбит! — дейді Айтжан.

— Эу.— деймін мен дірілдеген дауыспен...

— «Айттым сәлем Қаламқасты» ақырын ыңырсысақ қайтеді...

— Болсын...

Екеуміз баяу ғана үнмен қосыламыз. Эн мен сөз, менің Айтжанға деген ойымды түгел айтып береді. Маған енді, Айтжанның ойын айтқызу керек. Оған да сылтауды Абайдың өлеңінен тауып:

— Сіз Абай аударған «Татьянаның хатын» білесіз рой? — деймін мен.

— Білем,— дейді Айтжан.

— Әнін ше?

— Оны да білем.

— Ендеши,— соған қосылайық.

— Қосылсақ қосылайық...

Екеуміз оған да қосыла жөнелеміз. Бұл хат, әлдекімге өзінің жазған хаты сияқтанып, Татьянаның зары өзінің зары сияқтанып, Айтжан мұқайыңқыраған дауыспен, әнді кеудесін кең керген тыныспен айтады... Осыдан сөз туғызығым кеп, мен:

— Неге көңілсіз айтасыз, бұл әнді? — деймін мен...

— Қыз атаулыға ортақ мұң болғансын да,— дейді Айтжан жеңіл күрсініп.

— Сонда, сіздің Онегинің кім екенін білуге болар маекен?

— Жоқ болса қайдан табам? — дейді Айтжан күліп.

— Онда, табуға жәрдемдесейік...

— Рақмет,— дейді Айтжан,— көп болып қарайтын жоқ емес қой ол, әркімнің өз жүргімен ғана табатын жоғы рой...

Біз сол кезде үйге де келіп қалдық. Менің серіктерім де келді. Таң бозарып қалды... Үйдің іші де жап-жарық екен. Төсек бізге төрдің алдына салыныпты.

— Қалай, жақсы өтті ме кештерің? — деді оянған Қанапия.

— Өте жақсы.

— Онда, дамылдаңдар. Бие бауына дейін үйиқтаңдар!..

Айтжан тұсірулі шәйі шымылдықтың ішіне кірді. Оның бір әдете — ауыл қызындай, қадаған күміс, шашына таққан шолып, құлаққа таққан сырға, білекке киген білеziк... дегендай, үсті-басында сыйдырмақ жоқ екен, сондықтан, шымылдыққа кірген соң-ақ, оның шешінген сыйбырынан басқа дыбыс естілген жоқ. Төсегіме киімшең қисайған менің есіме нақ сол арада, халықтың аузында айтылып жүретін:

Сары белден сарғайып таң атады,—

Ах-хая,

Бидай өзді құбаша түн қатады,—

Сәулем-ай,

Ұзақ түнге бозбала қалай шыдар —

Ах-хая,

Сары майдай тонықсып қыз жатады,—

Сәулем-ай,

Екі гана жиреп-ай,

Өңшең манат кигені-ай,

Оймақ ауыз, құлім көз,

Ғашық жардың сүйгені-ай! —

дайтін әні мен өлеңі түседі, мен төсегімде аунақши түсем...

Сөйтіп жатып үйиқтап кетіппін. Біреу тұрткенге оянсаң,— Кесте екен. Менен өзге жұрт тұрып, киініп далаға шығып кетіпті. Айтжан тұрулі шымылдықтың ішінде үзын қолаң шашын тарап тұр.

— Тұр, шырагым! — деді Кесте маған,— күн түске тармасып қалды. Жүретін уақыттарың да жақыннады дейді Баймағамбет.

— Үйқыңыз қаnbай-ақ жұр екен,— деді басымды төсектен көтерген маған Айтжан қалжыңдап,— неменеге мас болдыңыз, осынша өле үйиқтап?

— Өзге біреу болмаса, сіз сұрайтын сөз емес қой ол!.. Түсінікті ғой сізге, неменеге мас болғаным!..

Одан әрі әзілдесуге, үйге Қанапия кіріп келді. Мен тысқа шығып кеттім.

Баймағамбет бізге осы ауылдан берілетін ылауды даярлату қамында жұр екен, кескіні солғын. Өзге серіктерім, ауылдан алышырақ жерде серуендер жұр.

— Неге көңілсізсі? — деген сұрауға.

— Әкеммен ренжіспің қалдым,— деп жауап берді Баймағамбет.

— Неге?

— Айтжан туралы.

— Не жайында?

— Айтжаниң қалының байқадың гой өзің. Еркін өскен және оқыса жақсы адам бол кегкелі тұрған кісі ғой. Осы жайды әкеме айтып, Қызылжарға оқуға ала кетейін десем, зыр қағып маңайына жолатпайды.

— Неге?

— «Өзге қыз оқып, осы ғана қалып па?» деп, елден бөтен біз ғана оқытамыз ба?» деп, «жасы жеткен қызды, қаптаған еркектің ішіне жалғыз қалай апарасың!» деп...

— Мен айтып көрсем қайтеді?

— Айтам десең айт, бірақ, көндіре алмайсың...

Қанапияға бұл сөзді мен өзім айтқан жоқпын, тыңдаулы, жасамыс кісі деп Шәйін ағайға айтқыздым. Шай үстіндегі Шәйіннің сөзін Қанапия сабырмен түгел тыңдарап алды да:

— Қызды да оқыту керек екенін білемін, Шәйін,— деді.— бірақ, жалғыз мен оқытқанмен не болады, бүкіл ел бол оқытпаған соң? Ауыл түгіл қалаңда да қазақтан оқыған қыз бар ма? Жоқ қой ол?

— Рас. Бірақ, біреу бастау керек қой, осы игілікті істі? Мен-ақ бастар ем, қызыым жас. Бұл балаң оқыса дыңдай кісі боп кеткелі тұр.— деді Шәйін, шай құйып, мұңайыңқыраған кескінмен отырған Айтжанды негімен иұсқап,— өзі қандай жақсы бала және киіктің асығында!.. Осындаі балаларды, мынадай жағдай туып тұрған кезде оқытпай, қазан-ошақты үстатқанда не түседі?..

Көзіне жасы іркіліп қалған Айтжан теріс қарап түрегелді де, тысқа шығып кетті.

— Көрдің бе, Қанеке, балаңның көңлі бұзылғанын? — деді Шәйін,— оқуға ықласы барлығы ғой сол. Обалына қалма, жібер!..

— Мениң екі сөйлемейтінімді білесің ғой, Шәйін сен,— деді Қанапия,— сөздің қысқасы, жұрттан ала-бөтен, қызымы мен оқуға жібере алмаймын...

Шайдан кейін біз аттанып кеттік. Айтжан бізге көрінбей қалды.

— Ол отауга барып жылап жатыр,— деді, аттанарда әкесінің ішісі — Жәкінің үйіне кіріп шыққан Баймағамбет,— сол жылаумен өтеді ол.

— Неге? — деді Тәтке,— теңіне қосылса неге жыласын?

— Бәрі бір,— деді Баймағамбет,— ерте шыққан соң, салды-балақ ауыл әйелінің біреуі болады да қоядь...

— Мүмкін оқыған біреуге берерсіздер,— деді Шәйін.

— Қайдам, реті қалай келетіні! — деді Баймағамбет курсініп.

— Өзің оқыған, өзің коммунист — сенің қарындасың оқи алмағанда, өзге қазақтың қыздары қашан оқиды? — дедім мен.

- - Мәселе осында,— деді Шәйін,— бұл да көп күресті көрек қылатын, көп күндердің ісі.

ІҮЛ СОВЕТТІК КУРС

Інде Қызылжарға келсек, курсқа қатынасатын адамдар жиналған жиғіттер екен. Оған, сол кезде «Ақмола» аталатын губернияның торт ояны: Қызылжар, Қекшетау, Ақмола, Атбасардан уш жудең астам курсант жиналыпты.

Олардың біргелілігімен мен өткен қыста болған маслихатта танысқам: туту Қызылжар мен Қостанай оязының арасындағы Қараоба болысшынаң, өзіммен 1918 жылы Омбыда бірге оқыған татар Негметолла Нұрғалиев те келді... Обаган бойындағы «Қаршығалы Сыйбаны» аталатын елден, кейінгі кезде прокурорлық қызметтің атқарып кеткен, ол кезде ауыл мұғалімі Қожақмет Бейсембин де келді... Аққүсқ боомысшынаң Ұақ руынан Зейнолла Шүйішпаев та келді... Шұрама руынан, жасы қазір жетпістерден асып, пенсияда отырып қарт, мұғалім Баймұрат Жақыпов та келді... Қантай руынан, қазір «Баян» колхозындағы он жылдық мектептің мұғалімі бол қызмет атқаратын, көп жылдық мұғалімдік еңбегі үшін Ленин орденін алған Хакім Иманов та келді... Білдің «Ойдалы Сибашын», маган бірінші рет қазақша сауат танытқан, қазір «Жаңа жол» аталатын он жылдық мектептің мұғалімі, көп жылдық атқарған мұғалімдік еңбегі үшін Ленин орденін алған Хамит Махмудов те келді.... Қебеше руынан, кейін Ұлы Отан соғысының Ері атанған Баян Рамазанов та келді... Шағалақ руынан, қазіргі Алматының жоғарғы мектептерінде философия ғылымынан советтік мектепте отыз бір жыл қызмет атқарып, өткен 1950 жылдың қайтыс болған Гали Мусин да келді... Андағұдан, өзімізге мәлім Қамза Жұнысов та келді... Мұғалімдердің көшшілігімен сонда таныстық.

Біздің курс «Дом Романовых» аталатын үйде ашылатын бөліді. Оның қасында бұрынғы реальное училищенің үйінде орыс мұғалімдеріне ариналған курс ашылды. Ол да екі ай-

лық, оның оқушыларының тең-жарасы эйел, ал, біздің курста бір де әйел жоқ!..

Екі курстың бір айырмашылығы осы болса, екінші айырмашылығы,—орысша курске сабақ беретін адамдар көп, қазақша курсқа қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімдер жөнді жоқ. Соның салдарынан болу керек, біздің курсқа педагогика мен қазақ тілі сабагын өзімізге мәлім байшыл-ұлттыл ақын Магжан Жұмабаев беретін болды... Қызылжарға жақын жердегі аулында советтік органдардан жасырынып жүрген оны, ояздық мекемелерге орналасқан алашордашыл достары шақыртып атты. Бізге сабақ беретін мұғалімдердің ішінде тагы сондай бірнеше байшыл-ұлттылдар бар...

— Бұ қалай? — дестік, біраз жігіт өзара құңқілдесіп,— алашордашыл ұлттылдардан, әсіресе, Магжан сияқты, күні кеше Совет өкіметіне қарсы өлеңдер жазып, Колчак өкіметі мен алашорданы мақтап жүрген адамнаң қалай оқымыз?!

Ақылдаса кеп, бұл сұраудың жауабын Гозак пен Соколовтан алмақ болдық та, пікірлес бірнеше жігіттің атынан, Баймагамбет, Қамза, мен — үшеуміз Укомға бардық. Ол екеуі бірігіп отырып біздің сөзімізді түгел тыңдалап шықты да, жауапты Соколов берді.

— Басқаша мүмкіндік болмай отыр,— деді ол,— жоғарғы білімі бар, совет тілегіндегі қазақ азаматын табу, әзірге оңай бол жатқан жоқ. Курстың көпшілік сабағы қазақ тілінде жүргуге тиісті, сондықтан ол сабақтарға қазақ тілін білетін ғана мұғалімдер керек. Осы жағдайды ескере келіп, сіздер атаған адамдарды пайдалануға тұра кеп отыр. Кейбіреулер бұрын ұлттыл болғанмен, қазір коммунист екенін білесіздер. Өтірік коммунист па, шын коммунист па, оны алдағы күннің сынын көрсетуге тиісті. Әзірге біздің оларға сенбеуге хақымыз жоқ. Алдын ала біз Жұмабаевтың кім екендігі туралы да тиісті үйымдардан біраз мәліметтер алдық. Рас, ол бізге қолайлы кісі емес, бірақ бұл оязда қазақ тілінен мұғалімдерге сабақ беруге жарайтын бүндай жоғарғы білімі бар кісі жоқ екен. Осы жағдайды еске алдық та, өзімен алдын ала сөйлесіп қабылдадық. Өзгелерімен де со-лай сөйлестік. Егер, сіздер оған риза болмасаңыздар, орнына ұсынатын адамды атаңыздар.

Біз ешкімді атай алмадық.

— Ендеше,— деді жолдас Соколов,— Жұмабаевты да, басқаларын да пайдалану керек. Өздеріңіз, әсіресе коммунистер оны бақылап, Советке қарсы пікіріне жол бермеулеріңіз керек. Ұлттылдыққа үйымдастып қарсы тұру үшін

жоғын бұз жонда мұғалімдердің арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу үшін, курстың қасында партия ячейкасын құру кажет.

Негізгінен секретарымығына тағайындалатын адамның орталық мүшес болу қажет екендігін мен сонда гана естідім. Болаша мәдениеттің интинация онда мүше курсанттардың арасында ишескен. Бары тілекестерден он шақты адам, кандидаттың екебі, оның бареуі Баймагамбет. Осы жағдайды есептесін көйлі, Соколов Баймагамбетке партияға мүшелікке шұл айдан көйлі ишескен секретарь болуды ұсынды.

— О, қадаи жолдас Соколов? — деді Баймагамбет,— үзін болғанша тілекестік сыйнан алты ай өту керек те, оған көйлі кады ай кандидаттық сыйнан өтіп, мүшелікке солан көйлі адамы нерек. Мен тілекестік мерзімнің өзін де тоғызған елемей, торт жарым айда кандидаттыққа ауыстым. Олан ай жарымдағы гана уақыт болады, ендеше мүшелікке көзаның отыс?

Тілекестік те, кандидаттық та партияның сыйнан шұл үшін, яни осы адамның коммунистік бола алатындығына партияның көзі жету үшін қажет,— деді Соколов,— сізді тілекестік сыйнан алты айды толтырмай өткізген себебіміз, коммунистігіңде козіміз жеткендіктен, жолдас Ізтөлин. Кіори жағдай сіздің кандидаттық стажды толық өтеуіндеңде көтермени деп отыр. Біздің мақсат — курске жиналған мұғалімдердің шының еңбекші көшпіліктиң арасынан шыққандарын және Советтік құрылымың шын тілекестерін партия қатарынан тарту. Осы жұмыстың үйімдастыруға қазақ коммунистерине қолайлы кісі Укомның қарамағында жоғын шаптақорын отырса. Егер, сіздің кандидаттық стажыңыздың тоғуын күтсек, мұғалімдер оған дейін тарап кетеді. Мүмкіндік болғанша бізге олардың біразын ауылдарына коммунист қызы қайтару қажет. Ауылдарда партия ячейкаларын құруға, бізге жөрдемшілер солар болады. Сондықтан, сіздің мүшелікке оту шарттыңыз толмағанмен, бұл мәселені Оқындаң партия комитетінің президиумы мәжілісінде арнауды мәселе тұн қараймыз да, сізді мүшелікке өткіземіз.

Баймагамбетің құлаңар алдында көзі құлімдей қалатын. Сондай кескінге түсे қалған ол, Соколов пен Гозакқа кезек-кезек аз қараша отырды да:

— Онда мешің бір ұсынысым бар,— деді.

— Айтыңыз.— деді Гозак пен Соколов қосынан.

— Тілекестік пемессе кандидаттық стажы толмаған адамды мүшелікке өткізу мүмкін болса, менің айтайын де-

генім мынау еді: қазақта «жалғыз қаздың үні шықпайды», деген мақал бар. Партияға бір мен ғана мүше бол өткенмен, ячейканың ісі өркендемейді. Ячейканың секретары мен болайын, басқа болсын, кім де болса оған жәрдемшілер, яғни бірнеше партия мүшелері керек...

— Сонда сіздің ұсынысыңыз? — деді Соколов, Баймағамбеттің сөзін бөліп.

— Менің ұсынысым,— деді Баймағамбет,— менімен қатар отырған мына Қамза Жұнысов пен Сәбит Мұқанов жолдастарды да тілектестіктен, кандидаттық стажсыз-ақ, партияға мүшелікке өтсе екен!

Соколов пен Гозак бір-біріне қарасып, аз үнсіз отырғаннан кейін:

— Жақсы, жолдас Ізтөлин,— деді Соколов,— бұл мәселені президиум мүшелерімен ақылдасып көрейік, бізben ертең хабарласарсыз.

Баймағамбет Қамза мен маган ертеңіне қуаныш хабар айтты.

— Тілектерің болды! — деді ол,— мүшелікке өтетін болдыңдар. Қазір Укомға барамыз, анкета толтырамыз. Рекомендацияларды Укомның өз қызметкерлерінен алатын болдық. Мәселе міз Укомның ертеңгі президиумында қаралады.

Президиум мәжілісінен мен қуанып та, қорланып та шықтым. Қуанышым — кандидаттық стажсыз, тілектестіктен тұра партияға мүшелікке өттім!... Қорлануым — президиум мәжілісіне Баймағамбет пен Қамза сұрауларға да орысша іркілмей жауап берді, сұраулардан кейін, партияға неге мүше болатындықтарын орыс тілінде түсіндіріп айтЫП берді... Мен оның біреуін де істей алған жоқпын. Ол кездे мен, орысша айтЫЛғАН сөздердің жалпы бағытын аңгарғаныммен, егжей-тегжейін білмеймін, өз пікірімді орыс тілінде қисындырып айтЫП бере алмаймын. Сондықтан, президиум мәжілісінде маган қойылған сұраулардың көпшілігіне түсіне отыра, мен солардың біреуіне де қанағаттанарлық жауап бере алмадым, кейбір жауабымда айтар сөздерімді біле тұра сасқалақтап айта алмадым, соның салдарынан, өзге жүрт құп-құргақ отырғаңда, мен моншадағы кісідей ағылтегіл терлең, еріп кеттім. Менің осы жағдайымды көргендіктен ғой деймін. Қамза мен Баймағамбет сөйлеген қорытынды сөздерді, Соколов маган айтқызыған жоқ.

Омбыда оқыған қыста, әлдекімнің тетрадышан мен Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өлеңдерімен танысқан едім. Оның бір өлеңі:

Махаби ант етемін алла атымен,
Орыс тілін үйренем һәм хатымен,—

төсөн соғып басталатын еді. Жатқа білетін бұл өлеңнің
жомбының мағынасына мен Укомнан шыққаннан
берең тапса түсіндім. «Алла атымен» ант етпегенмен, Уком-
нан соғып шыға:

Бізде дедім мен Баймағамбетке,— баяғыдан бері
жекелем деп жүргенімнің бәрі бос сөз екен. Не оқу ол, өз пі-
кориці тұрыстаған айта алмаған?!

— Е, сен қазақ тілінде қандай пікірің болса да айта
жүншің ғой, оның несіне өкінесің? — деді Баймағамбет.

Ана бір жылды хатында өзің айтқан едің ғой, Бәке,
түнші гызымының бар тетігі орыс мәдениетінде» деп? «Біз-
дең сің үмкен мектебіміз — орыс мәдениеті» деген жоқ па ең,
сол хатында? Сол зор мектептің мына Қамза екеуің ішінде
көзіңктериді, менің сыртында екендігімді әлгі президиум
мәдениетінде ғана айқын үқтym. Көрерсің, Бәке, менің бұдан
тұлғаны шүқшінятыным орыс тілі мен орыс оқуы болады...

Оле жақсы,— деді Баймағамбет,— ол сенің ғана емес,
менің де, мына Қамзаның да, біз сияқты бар адамның да
түссе! Біз сенің козінде ғана білімді көрініп тұрмыз, эйт-
песе, орыс мәдениеті» аталатын ұлken дарияның Қамза
екімінде шешкі шалашығында ғана жүрміз. Сен сияқты,
оладың де оған тереңдегімія келеді. Солай ма, Қамза?

Орине соғай, деді Қамза.

Ертеңдегі осы пікірімді Гозакқа да айтып ем:

— Оле жақсы ой, але жақсы мақсат,— деді ол,— бұл
мақсатқа жетуіңе мен сенеміш, оған жағдай толық, ол жағ-
дан — советтік құрылымы, большевиктер партиясының бас-
шынымы. Бірақ «оқу» аталатын кең дарияны адам бір күнде
немесе ал уақытта кеше алмайды. Ол дарияны кешу үшін
көп күндер керек, көп сарылып оқу керек. Мына өзің түс-
кемі отырган мұғалімдер курсы, сол алдағы ұзақ оқудың
басы ғана. Әуелі осы курсты өт. Содан кейін ауылда бірер
жыл мұғалім боп қызмет атқар, ауылдағы партия, совет
және шаруашылық орындарының ісі күшеюге жәрдемдес.
Содан кейін орта мектепке баарсың, одан әрі жоғарғы
мектепке кетерсің...

— Ұзақ уақыт қой ол? — дедім мен.— Одан да осы бас-
тан оқуға жіберсеңдер қайтеді?

— Әрине, жіберуге болады — деді Владимир Иосифо-
вич,— бірақ, менің саған айттар достық ақылым: әзірге мына

курсты бітір де, бірер жыл қызмет істе. Сабақ деген мектепте ғана емес, өмірде да бар. Ең үлкен сабақ — өмір сабағы. Әсіресе, қазіргі уақыттағы өмір сабағы. Ойлашы өзің: қазақ ауылдарында Совет өкіметі жаңа ғана құрылыш жағынан, партия үйімдірілгенде ауылдарда жоқ. Қазақ еңбекшілері Совет өкіметінде дегенниң, коммунист партиясынде дегенниң не екенін елі жақсы білмейді. Олардың осы мәселеде көзін ашып, өз өкіметін, өз партиясын таныту мәселесі қандай тамаша!.. Сен ауылга мұғалім бол қана бармай, жаңағы зертталған мәселелерде партияның үгітшісі, насиҳатшысы бол барасың. Бұл аса әрдәқты іс. Осы іске бірер жыл әраласып, өмір мектебінен де сабақ ап, одан арғы оқуың сіңімді болады. Менімше, осы дұрыс.

— Мақұл,— дедім мен.

Курстың сабағы басталды. Қазақ тілінде оқылатын сабактардың маған оншалық қызындығы бола қойған жоқ, ейткені, мұнда өтетін: есеп, геометрия, география, жаратылыс сияқты сабактардың бәрі де мен Омбыда өткен сабактардың мөлшерінде ғана. Маған ерекше көрінген екі-ақ сабақ болды. Біреуі — «Саяси сабақ», екіншісі — «қазақ тілі».

Орысша «Полит грамота», қазақша «Саяси сабақ» атаплатын предметті Шахизаман Зәбиров оқытады, өзі курсаты партия ячейканың мүшесі. Оның биографиясымен таныссаң, Саратов маңындағы жұмыскер семьясында туады, бала күнінде слесарьлық жұмысын атқарады, он сегіз жасында солдатқа алынады да, бірінші империалистік соғысқа қатынасады, майданда революциялық жұмысқа тартылады, 1917 жылдан қызыл-гвардеецтер қатарына кіріп, Қызылжарға тұрақтағанға дейін азамат согысында болады. 1918 жылдан партия мүшесі. (1919 жылдың күзінен бастап Қазақстанда әр түрлі советтік және партиялық жауапты қызметтерде жүрген жолдас Зәбиров, 1935 жылы өкпе туберкулезінен қайтыс болды).

Зәбировтің мешер екенін және қалай сөйлейтіні бізге мәлім, сондықтан, саяси сабакты бар ықласымен-ақ оқытын Зәбировтің сөзін түсіну маған да, мен сияқтыларға да оңай болған жоқ. Дегенмен, ара-тұра бір сөзін үқсақ та, мен өзім тап тартысының біраз теориялық егжей-тегжейін, бірінші рет содан естідім. Сондықтан, мен оны өле-өлгенше жақсы көріп, дос боп кеттім.

«Қазақ тілі» атаплатын сабақ екі жүйеге бөлінді: біреуі грамматикасы мен синтаксисі, екіншісі — «Әдебиет та-

шешу. Бұл екі сабакты да оқытатын — Магжан Жұматбек.

Жұмабаевтың сабагын тыңдаушылар екіге жарылды: бір жүлдес қарсы, бұлар — көпшілік, енді бір жүйесі — жақтанды, бұлар — анықтық. Екі жүйелі курсанттардың арасында кешікшелі таланттар басталды. Талас көбінесе жатақ үде болады. Құндік оқумен шұғылданған курсанттар, кешікшелі кейін клубқа приамған кең бөлмеге жиналады да, дүйнебиенетің сабагы тұрамығана емес, өзі туралы да пікір жүргізеді. Қашшылдағы штутгартта, ол революцияға қарсы тұңқылған тастамалы, шамасы келсе, ұлтшыл-байшылдық ойдан ғана дегергендегі көзтің адам. Азшылық бұған қарса болғанмен, қашшылдағы да ләзі басым бола береді.

Бірақ күннен кейін курсанттардың арасынан әдебиет және музика үйрмелерін құрушылар да шыға бастады. Менің ол үйрмелерге қатынасуга сабактан қолым тиген жоқ. Сонда көбінесе аниадыратынның саяси сабак. Бұл темада қатысушыларде жаңылған кітап ол кезде жоқ. Оқытындарым орас тәнніңдең кітантар. Оларды оқығанмен, шала түсінем, қалтаман оқымын және бір емес, әлденеше рет...

Курстарыңда қырылған партия ячейкасының бір мүшесінде клубта етіп жататын сауық кештерінің жайы бола бады. Бұл жөнде мәлімдеме берушінің айтуына қарастады, курсанттардың ішіндегі ұлтшылдар сауық кештерін ол маңыздарының нақдалашып, Байтұрсынов, Дулатов, Жұмабаев сияқты революцияға қарсы байшыл-ұлтшылдардың оңайдерін декламацияғын та оқиды, әндеп те айтады. Тексерे көзгөnde бұл сөздер рас бол шықты. Бұндай сауық көши жасаудындар, орбір кештің программасын Жұмабаевнің ақындастың құрады екен, Жұмабаевтың өзі де сауық кештерінде Советке қарсы өлеңдерін оқиды екен.

Сондай кештердің біреуіне ячейканың тапсыруымен курстагы коммунист атаулының бәрі де қатынасты. Бұл кезде олардың саны жиырмадан астам бол қалған. Сауық көші концерт сияқты бол етті. Оған келгендердің көбі қаладаны татар және қазақ байларының салтанатты киңген қызы-келішектері мен жігіттері... Араларында бірен-сарандап қара сақал, бурыл сақалдар да жүр...

«Дом Романовыхтың» екі-үш жүз кіслік орны бар залына адам сыймай кетті. Ұлтшылдық көртартпалық мазмұндағы дағдылы біраз декламациялар мен әндер айтылғаннан кейін, Жұмабаев өзінің жаңадаған бітірген «ертеңі» атты

поэмасын оқыды. Поэманың мазмұны: қазір халық жауы мен оның баласы Сыздықты дәрінтеуге арналыпты.

Осы кештің ертеңіне, курстың қасындағы партия ячей-касы Жұмабаевты бұдан әрі оқытушылық қызметте қалдыруға мүмкін еместігін дәлелдеп қаулы алды да, бұл қаулыға Ояздық Партия Комитеті ризашылығын білдіргенмен кейін, Жұмабаев оқытушылықтан босанды...

Курстың қасында қабырға газеті шығатын. Оның редакциялық коллегиясында мен де мүше болатынмын. Укомның жоғарыда аталған қаулысынан кейін шыққан номерінде, менің «Тұсімде» дейтін фельетоным басылды. Одан жыл жарым кейін — 1922 жылы 22 февраль күні «Еңбекші қазақ» газетінің он бірінші санында басылған бұл фельетонның, мазмұны Жұмабаевтың байшылдық сырыйн символикалық түрде әшкерелеуге арналды. Бұл менің баспасөзде жаррияланған бірінші еңбегім еді.

Енді өзімді өзім шамаласам, байқаймын, — саяси сауатым әлі де шала болғанмен, бетім түзелген сияқты, тұра курс алған сияқтымын, бұл — большевиктер партиясының курсы, советтік курс!..

ӘБІЛХАЙЫР ДОСОВ

Бір күні оқитын үйдің кең есігінің босағасына «Бәріңде митингіге барыңдар!» деген үлкен жарнама ілініп қапты.

Митинг мектебіміздің қасындағы алаңда өтті. Алаң орталығына тақтайдан биік мінбер жасалған екен. Соны айнала тұра қалған қалың жүрттың көзінше, өзіміз танитын уез басқарушыларының ішінде, мінберге: балуан, зор денелі, негрge жақын қара өнді, кескіні ұқсынды, әскерше тас-түйін болып киінген қазақ жігіті көтерілді.

- Бұл кім? — деп күбірлескен жұртқа:
- Әбілхайыр Досов! — деп жауап берді, білетін біреу.
- Ә, осы екен гой, ол! — десті әркімдер.

Олай дейтіні: «Колчак өкіметі құылғаннан кейін, Омбыда құрылған Сібірлік ревкомда, Орталық Россияның Партия Комитетінің сібірлік бюросында жауапты қызмет атқаратын Әбілхайыр Досов дейтін қазақ бар, революцияға қарсыларға, қанауыш таптың адамдарына мейрімсіз, мейлінше қаһар адам» деген сөз тарап кеткен.

Митинг ашылғаннан кейін бірінші болып Әбілхайыр Досов сөйлемді. Оның даусы денесінің зорлығына сәйкес емес, орташа, қоңырлау, өткір екен. Сөз — пандық Польшаның

жыл Сонгат оқіметіне шабуыл жасауы туралы, оған тойтара соңғы беру тұрамы болды. Қызыу сөздердің артына, майдаға шыншылардің театр үйіне бүгін және ертең келіп жағалуы анықтады. Осы жайда, белгілі жазушы Әбдірахман Ақсарын екеуміс ақылдастық та, ертеңіне ертемен театр уағыз берді.

Ресми гранитта кіріп жатқан адамдардың саны бірталай сегі. Соңға касында тәм жасап отырғандардың ішінде Әбілхайыр да отыр. Көзек күтсек көп тұрып қалатын болғансын, шашык шындаған Әбдірахман, сыйылышқан жұртты кимелеңдерін барды.

Іншаде жаңаңыз! — деді Әбілхайырға.

Білең кім? — деді Әбілхайыр.

Анау жигі екеуміз! — деп Әбдірахман иегімен мені шүкенді.

Маган қарашан Әбілхайыр басқа сөз айтпай, көп адамшаң шынан оқианаушысы келгендей, бізге «бері жүріңдер!» дегенді ымдан, кең заңдың түкшіріне алыш кетті де, зұлым кім екенімізді сұрап ап:

Сендер майданға бармайсыңдар! — деді, кесіп айтқан соңен.

Неге? — дедік Әбдірахман екеуміз қосарлана.

Бүндагы майданға да кісі керек.

Одан әрі сойлесуге, басқа біреулер кимелеп кеткен соң:

Кешке пәтеріме келіңдер, сонда сөйлесейік,— деп Әбілхайыр бізге адрес берді де, басқа істерімен айналысып кетті.

Берген адреспен кешке мен ғана бардым. Мінезі тіктеу Әбдірахман, қүндіз көбірек сөйлеспеуге өкпелеген қалпын көрсетіп бармай қалды.

Сол кезде қалалық милиция начальнигі болып, Зікірия Мухеев деген адам қызмет атқаратын. Қызылжар уезінде тұған, ержете Омбы пристанында жүкші болған, 1917 жылдан бастап совдеп ісіне араласқан, Колчак директориясы кезінде абақтыға алышып, 1919 жылдың басындағы Омбы жұмысшыларының көтерілісінде қашып шыққан, зор денелі көзі алақандай, бұл ақ бұжыр, кескінді жігіт те байларға, оларды қолдаушыларға мейлінше қatal да. Әбілхайыр Досов соның пәтеріне түскен екен.

Мен ол күнгі кешті сол пәтерде өткіздім. Мені жақсы билетін Зікірия, не қылған адам екенімді баянда бергеннен кейін, Әбілхайыр менімен ашық сөйлесіп, туысқан адамдардай бауырына тартты. Әңгіме үстінде байқасам, Әбілхайыр

Зікірия сияқты жуан жұдырықтың адамы емес, сана-сезімнің адамы. Мектептік оқуы шағындығын кейін білген ол, маған Зікірия үйінде бірінші жолыққанда, аса зор білімді марксист сияқтанып көрінді. Революцияның, советтік құрылыстың не екенідігі туралы, мен одан бұрын басқа адамнан естімеген бірталай жаңалықтар білдім. Ол маған неліктен майданға барма деуінің де мәнін түсіндірді.

— Қазір,— деді ол,— Совет өкіметіне адал көңілмен іс атқаратын, оқыган қазақ қызметкері өте аз.

Бұл жайды көптеген дәлелмен кең түрде баяндаған ол, менің өлең жаза бастауыма да ерекше көңіл бөліп, өзінің де ептеп өлең шығаратының айта кеп, қазақ ақындарынан кімнен үлгі алуда, алдыма Сәкен Сейфуллинді тартты.

Сол арада мен Әбілхайырдың өз өмірбаянымен де қысқаша танысып қалдым. Бұрынғы Көкшетау уезінің «Қотыркөз» болысында, жарлы семьяда 1899 жылы туған ол, жеті-сегіз жасынан, бай «ағайындары» Сатыбай мен Дауітке жалданып, қозылары мен қойларын бағады. Он екі жасында әкесі Ысқақ оны қоныстас Қотыркөл станицасының бай казак-орыстары; Комарный, Мельников, Хомуло дегендеге қезек-кезек жалдайды. Осы жалшылықтың үстінде, Әбілхайырга болашақ бақытының жұлдызы көрінгендей болып, бай Хомулоның Николай есімді учитель баласы, жалши қара баланы жақсы көреді де, қолы тиіген шақта орысша сабақ үйретеді. Қарындашпен сурет салуға баулиды. Ересек және зерек бала, жұмыс арасында оқып жүріп, екі жылда орыстың бастауыш тәрт класының білімін алады. 1914 жылы Николай Хомуло Әбілхайырды, сол маңайдағы ең үлкен станица — Шортанға (Щучье) апарады да, «Ортадан жогары» аталатын орыс школының бесінші класына орналастырады. Келер жылы қызметі Омбыға ауысқан Хомуло Әбілхайырды бірге алып кетіп, «Қалалық» аталатын школдың алтыншы класына түсіреді. Осы жылдан, он алты жастағы Әбілхайырдың революцияға араласуы басталады.

— Ең алдымен,— дейді Әбілхайыр.— Омбы семинариясын 1910 жылы бітірген Николай Хомулоның озі жасырын қызметте жүрген большевик екен.

Бірақ, Хомуло Әбілхайырды Омбыда революциялық іске баулып үлгірмей патша үкіметінің абақтысына түсіп қалады. Омбы семинариясын бітіргелі жүрген Сәкенмен Әбілхайыр осы кездे танысады.

— Ол кезде,— дейді Әбілхайыр,— Омбыда оқитын қазақ жастарының · Бірлік · атты үйімі бар екен, басқару-

шыны Сәкен екен. Үйым «Бірлік» есімді қолжаэба журнал шындағыда екен; мен осы журналды суретпен әдемілеу ісіне, қолдан мөббілісу ісіне араластым да, Сәкен арқылы біртінші, Омбыда жасырын қызмет атқаратын большевиктермен ғана оның революциялық үгіт-насихат істерімен шұбылғандым.

Оңтандай мұндаи-дулақ даярлығы бар Эбілхайыр, февраль революциясын мүндерінде Омбыдағы губерниялық совдепті үшіншілік тұрға белгіле араласады да, совдеп оны Көкшетауда үрадын совдепте қызмет атқаруға жұмсайды. Ондағы соғарғылардың отырган белгілі революционер — Сабыр Шарипов түрдемдескен Эбілхайыр, Көкшетау байларының соғарғыларды «Кара бала» атапады. Совдеп құлаған шақта, Әділжан Нұрғашев партизан Полиенконың қызының нағызында, Қолчактың титығына жетіп, ақыры оны күрттап түнгіді. Сілірде советтік ревком құрылғанда, Эбілхайыр аудау Қокшетауда қызмет атқарып, кешікпей Омбыдағы сібірлік ренкомға шақырылады. Онда партиялық, соғағык істерге араласумен қатар, «Кедей сөзі» аталатын газетте редактор болады, мақалалар, өлеңдер жазады...

Эбілхайырмен жақсы танысып алғаннан кейін, мен онымен омир бойы дос болып кеттім. 1937 жылғы жеке адамды дарындау қатынышының құрбаны болған қадырлы лениншіл Достықтың 1920 жылдың қызылдарга жолыққаннан кейінгі қызметтерін де әждаған шолған жөн.

Ең алғашмен оның бейнесін — 1923 жылды «Еңбекші қазақ» шығында «Білдің улан» деген атпен жарияланған қысқаша өлеңінде Сәкен Сейфуллин толық және әдемі берген. Өлеңде жалшы баланың, оның жалшы әке-шешесінің қамаушы тантан көрген қорлығы сипаттала кеп, екінші жартысында былай делінеді:

«Ол еркетті, күндер етті,
Бостандық та келіп жетті,
Кызыл күн!

Жарлы табы еркін алып,
Жер күңірентіп
ұран салып,

Шықты үн.

Қара бала құстай тұлеп,
Жеткеннен соң мұндай тілек,

Шаттанды.

Дәл өзіндей «қаралар» мен,
Жалшы «жұрын» белалармен

Аттанды.

Қатар түзеп, оғын сайдап,
Наган, бомба беңге байлан,
Асынды.

Ол оқ атты жалны байға,
Ол оқ атты бай «құдайға»
Тасынды.

Ол құресті сүм ұлтшылмен,
Ол құресті отаршылмен
Тіресті.

Ұлғы сүмға қарсы тұрған
Батты оларға бетке ұрған.
Ұзғары.

Күндіз-түні тынбай істе
Қара опайке бешпент үсте
Былғары.

Сөз сөйлейді Сырдай тасып,
Тесін керіп, алшаң басып,
«Құдайша!»

Солай өсіп біздің батыр,
Аттап басып келе жатыр,
Солайша!...

Міне, осындаій біздің ұлан!
Мейлі аяқтан шақсын жылан,
Сүм жылан,

Алшаң басып ол «құдайша»
Бармақ алға осылайша
Ер Ұлан!»

Мениңше, бұл өлеңде Әбілхайырдың большевиктік портреті әдемі көрінген.

Әбілхайыр атқарған қызметтер жайын анкеталық түрде айтқанда, 1917—18 жылдарын Көкшетаудың уездік, Ақмоланың губерниялық совдептерін ұйымдастырушылардың қызметін белсene атқарушылардың біреуі; Колчак үкіметі кезінде қызыл партизан; 1919—20 жылдары, алғаш революцияға қарсылармен құресетін Төтенше Комиссияның Көкшетаудағы бюросында председатель, одан кейін, Бұқіл Ресниялық Орталық Партия Комитетінің сібірлік бюросында мұсылманадар секциясының менгерушісі; 1920—22 жылдары Орынборда құрылған Қазақ автономиялы республикасында Орталық Атқару Комитетінің жауапты секретары және Қазақстани согыс комиссариатында соғыс советінің мүшесі; 1922—23 жылдар Семей губерниялық Атқару комитетінің председателі; 1926 жылы Түркстан ревкомының председателі; 1926—27 жылдар қазақ республикасының Москвадағы екілі; 1927—30 жылдары Бұқілодақтық Орталық Атқару Комитетінің президиум мүшесі және жауапты секретарының бірі; 1930—33 жылдары Бұқілодақтық Комму-

шыншарғының Орталық Комитетінде жауапты ұйым-
шырушы, 1933—34 жылдары Семей облыстық партия
комитетінде екінші секретары; 1934—35 жылдары Ақтөбе
областың партия комитетінде бірінші секретары; 1935—37
жылдары Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетін-
де барыші секретары; 1920—37 жылдары Қазақстан Ат-
қару комитетінде үздіксіз мүшесі (депутаты), Қазақстан
Социалдық партия комитетінде мүшесі; бірнеше сайлауда Бұ-
лакшы ақының Атқару комитетінде мүшесі (депутаты).

Бұл анкеталық мәліметтерден көретініміз: Социалистік
Ұлт Октябрь революциясына алғашқы күндерінде-ақ үн-
шыдан Эбілхайыр Досов, өмірі таусылғанша, социалистік
құрылымының алдыңғы қатарында жүріп, үнемі басқарушы-
лық қызмет атқарды. Осы қызметтерінде, оның коммунистік
партия жолынан ая жайылған күні болған емес. Соның
бір күні. Эбілхайырдың менде сақтаған бір хаты. Бұл
хатты мен Эбілхайырдан 1928 жылы, Ленинград университе-
тінде оқып жүрген шағымда алды. Эбілхайырдың ой-са-
насы қандайлығын көрсететін, орысша жазылған бұл хатты
қалыптауда дәлме-дәл өзім аударып, түгел жариялауды мақұл
кордам.

Сабак хат жазуга әлдеқашан жиналғаныммен, сәті еш-
бир түснегі ақ қойды. Бұның — ерінгендігімнен немесе төре
бояш жеткендігімнен емес, кейде уақыт болмай қалады, ал,
кейде, хат жазуга отырсам, әлдеқімдер келеді де бөліп жі-
береді. Москвада қалыр «Қазақ» дегендерден қорған соқсан-
да, «Құдайлға шүкір» жетермік; қазақ еместер де жеткілікті.
Кім екен етімде жоқ, үлкен жазушылардың біреуі «таныс-
тың көп болуы бақытсыздық» дегі. Расында да солай. Іс-
нен шұғындашын жатқан шағында келеді де бөгет жасайды.
Мен жай осылай.

«Ал, өзің қалай тұрып жатырсың, Сәбит! Оқуың қалай! Шынында да сен жақсы істедің: жұмыс үстінде біраз тір-
шілік тәжірибесіне молықтың да, енді соны, біліммен бекі-
туге кірістің. Бұның қызғана қарайтын іс. Хасенмен де (Нұрмұхамметов С. М.) кей кеәде кеңесіп қоям. Ол қазір
ілгері оқу-оқымаудың ойында жүр. (Хасен ол жылы Мос-
квадағы Тимирязев Академиясының агрономиялық факуль-
тетін бітіріп, енді аспирантурасына түсу ниетінде жүр-
ген. С. М.) Ол әкімшілік жұмыстарына араласса, қағаз
басты боп кетем бе деп қорқады. Мен оған оқи түсуді ай-
тып жүрмін. Басы бар болғыр ол, Шорманның (Ыбраев
Тимирязевті бітірген агроном, 1927 жылы өлді. С. М.)

айтуынша, бойы екі-ақ қарыс әйел алған, сонысы П. қаласына (Петропавл С. М.) қарай тартатын көрінеді.

«Мен өзім де қазір алдыма оқу мәселесін қойып жүрмін. Біздің біліммен қызмет атқару қын екенін білесің. Маган да қазір оқудың керектігі ауа мен судай. Біз тек тәжірибемен ғана қызмет атқарып келеміз, ал өмір өзгеріп, шиеленісіп, қындаң барады. Біздің құрылым, бойымыңдағы біліммен әлдеқайдың артықты тілейді, Қазір бірін де езің біліп, өзің кең зерттей алуың керек. Тек қана тәжірибе аз. Міне, туысым, сенің әлсіздігің осы арада. Соңдықтан да, соңғы екі жылда мен шын ынтағмен оқып, өз бетіммен білімінді толықтыру үстіндемін. Байқап қарасам, бұл да бос ижүмис емес екен. Ең басты мәселе: иені және кімді оқу көрінеді. Жазушы да көп, оқытын адамдар да «құдайға шүкір» көп, барлығын оқып тауыса алмайсың. Қазіргі келген ойым: бері салғанда үш-төрт жыл оқу (мектепте С. М.) керек. Бұл жәnde ойым үлкен-ақ, сәті қалай түсерін білмеймін. Қазір анықтау үстіндемін. Жақын арада есіктерді (басқарушы орындардың С. М.) қағып, тағдырымды шешіп алуға тырысам. (Жоғарғы партия школына түспек болып еді, қызметтен босана алмады. С. М.)

«Өзім туралы саган бір айтарым осылар. Ешкіммен хат жазыспауыма міне екі жылдан асып барады. Сен білесің, Сәбит біз жікшілдік құрестің сорақы дәуірін басымыздан өткеріп келеміз. Жұрт (жікшілдер С. М.) барып тұрган үятсыздық түрде, қара басының қамын көпшілік ісіне бөгет қып келеді. Бұл ботқаның да барып тұрган жаманы. Осы жаіда сырласқанымыз есіңде ме? Содан кейін бәрінен де (жікшілдерден С. М.) қол үзіп, аш отырсам да тыныш отырайын деген ойға бекіндім. Қазақшылықтың бұл кір-қоңы, саіып келгенде, жүректі айналатын халге жеткізді.

«Откен күз Москваға бүкіл қазақтың өсекшісі Байділдин (Әбдірахман С. М.) келді де, менімен зорлағандай әңгімелесіп кетті. Мен оған көр-жерлер жайында ол-пұл айттым. Ол құйыршық барып тұрган үятсыздықпен, ылас-тықпен, мен айтқан сездерді бұрмалап барған (Қызылордага С. М.) Соның өсегі мен оттауының арқасында, кей жолдастар менен «солай дегениң рас па?» деп сұрайды. Бұл өтіріктен менің зәрем ұшты. Соңғы кезде өсекпен ғана шұғылданатын саяси сайқалдар көріне бастағанын байқайсың ба, Сәбит? Шайтанымға керек пе, олар? Қызылордадан наркомдар, наркомсымақтар келіп, кетіп жатады. Мен олардан бойымды аулақ салуға, сөйлеспеуге бескіндім. Егер

«Соңғысында, «өсегің де, өзің де әрі кет!» дейтін болдым.
Менниң да біргі тіршілігім осындаі.

Кұмайлорданың газеттерін оқып тұрам. Адалын айтқанда, оте қанағаттанып оқымын. Олардан алған әсерім: Наси (Ораз, сол кездегі Ҳалық Комиссарлар Советінің председателі С. М.) және оны қолдаушылар жікшілдіктен барлоха безген. Маган, әсіресе, Құрамысовтың (Ізмұқан, соң кезде Қазақстан кәсіпшілер одағының председатели С. М.) сөзі үнады. «Тәңірім, бере гөр!» деп тіледім. Бүрін мен оларды Менделешев жігімен байланыстырып, сенің жүруші едім, онымның үстірт екенін енді білдім. Нине, бар айтарым осылар. Сен бұл хаттың баруына қайран қаларсың, үндемей қалған адамның бірден ұзын жолдама жауруі қалай дерсің. Екі жылдан артық ешкімге хат жазыуымды, сенің өкпелеп жүруінді еске алып, осылай көсілуі макұл көрдім.

Хош аман бол!

Әбілхайыр Досов.

11 апель, 1928 жыл».

Ескеру: ұмытып барады екем. Мақтанатын нәрсем бар, бір жарым мың кітаптың жақсы кітапхана жасап алдым, барлық білімнен де бағалы кітаптар жинадым. Ҳасен (Гүрмұхамметов) маган, құдай оңдап, бір жаққа көше қалғаның да, соңда мен, бұл кітаптарыңды Сухарев мұнарасындағы, не Смољенскодагы ескі кітаптар дүкенінен сатып алаар едім дейді; мен оған - қошқардан... дәме еткен қасқырдан аштаң оліп жүрмө» деп күлем...

Ә. Д.».

Меніңше, бұл хаттан да жақсы адамның, жаны коммунист адамының айқын бейнесі көрініп тұр. Әбілхайыр Досовтың өмірі оте үлгілі, тамаша өмір.

·ЕСІЛ ТАСЫП БАРАДЫ·

Есіл тасып барады жардан асып
Кар жауады жаңбырмен араласып...

Мұғалімдер курсын мен аяқтай алмадым. Шамасы --- бір айдай оқығаннан кейін, курстағы бірнеше қазақ коммунистерін Гозак шақырып алды да, олардың шаруашылық майдандарғы қызметке алышуга үйгарылғанын айтты. Ша-

қырылған адамдар екі жүйелі қызметке бөлінбек сцен: бір жүйесі, продразверсткаға¹, енді бір жүйесі — ауылдарда тұтынушылар коопeraçãoсын үйимдастыруға. Бірақ, Гозактың айтуыша, қызмет жүйелері осылай бөлінгенмен, продразверстканың инспекторлары коопeração жұмысына, коопeração инструкторлары продразверстка жұмысына жәрдемдесе жүреді. Бұларға қосымша және екі міндет жүктеледі: бірі — ауылдарда құрылған болыстық және ауылдық ревкомдардың істерімен толық танысып, Қызылжарға қайтып келгенде баяндама жазып беру; екіншісі — мүмкіндігі бар ауылдарда партия ячейкаларын үйимдастыру...

Шақырылушилардан әркімдер өзінше дәлелін айтЫП, мұғалімдік қызметке қалғысы келетіндіктерін білдіріп еді, Гозактың дәлелі олардың бәрін басып кетті...

— Оқу жұмысын өркендету, әсіресе ұлттық мектебі жоқ қазақ ауылдарында өркендету аса қажет жұмыс екенин партия да, үкімет те жақсы біледі.— деді ол,— сондықтан да, қыншылыққа қарамай, мұғалімдер курсын шақырдық. Бірақ, Совет өкіметінің алдына қазір одан да зор мәселе туып отыр, ол астық мәселесі. Азық-тұліксіз заводтар мен фабрикалар да қызмет атқара алмайды. Армияны да қамтамасыз ете алмаймыз, ондай жағдайда Совет өкіметі де жасап тұра алмайды. Сондай қажетті азық-тұлік мәселесі қазір аса қын жағдайда. Оған себеп — азық-тұлік кулактар мен орташалардың қолында. Олар, әсіресе, кулактар, Совет өкіметін жақсы көрмейді, қолындағы астығын бергісі келмейді, астықтан тарықса, Совет өкіметі бері салғанда әлсірейді, әрі салғанда құлайды деп ойлады, сондықтан да олар биылғы жылдың көктемінде егінді бұрынғы жылдардан әлдеқайда аз екти...

Одан кейін Гозак продразверстка жинау жұмысы Уп-родкомдар² қарамағында екенін, жергілікті жерлерде Райпродкомдар³ барын, олардың қарачагында Продотрядтар⁴ қызмет істейтішін, отрядтардың азық-тұлікті қалай жинайтынын, қарсылық көрсеткен жерде нендей шаралар қолдануға қажеттігін толық түсіндіріп өтті.

Гозактың коопeração туралы айтқан сөзінің қорытын-

¹ 1918-23 жылдары бай, крестьяндардың қолдарындағы артық астықты еркісіз алғы, қазина бағасымен ақысын төлеу шарасы.

² Оядық азық-тұлік комитеті.

³ Аудандық азық-тұлік комитеті.

⁴ Азық-тұлік отрядтары.

дисы: ауыл және деревня кедейлері күн көріс жағынан кулактар мен орташалардың тәуелінде отыр. Өз егісімен күн көре-алмайтын олар, астықты кулактардан қымбат бағамен алады. Көп жылдарға созылған империалистік және азаматтық согыстардың салдарынан, крестьяндарға, өсіреке кедей крестьяндарға қажетті өндіріс товарлары жеткіліксіз шығарылды. Аз ғана шығарылатын товар спекулянттардың қолында, олар әлденеше бағасына өсіріп сатады. Осы бастан қам жемесе, бұндай алыспатарлық алда да біраз жылға созылуы мүмкін. Кедей крестьяндарды кулактар мен спекулянттардың бұл талауынан арашалаудың, құтқарудың бір жолы,— оларды тұтынушылар кооперациясына тарту, сөйтіп, мүмкіндік қадары, қажетті заттарын кооперация дүкендері арқылы жеткізіп беру...

Ақыры Гозактың сезі мақұлданды да, әрқайсымыз тиісті документтерімізді алып, қызметімізді атқаруға елге шықтық. Мен үш документ алдым: бірі — «партия ячей-каларын үйимдастыруға» деген мазмұнда Укомнан, екіншісі — «ауылдарда тұтынушылар кооперациясын ашу» деген мазмұнда Употребсоюздан, үшіншісі — Упродкомнан. Соңғы документ ең «салмақтысы», өйткені, отыз жеті пункттымен жазылған бұл документпен маған берілген правоілардың ішінде, «егер қажет бола қалған күнде атып тастауга» деген «право» да бар...

Осы үш документті қалтама салдым да, июль айының бас кезінде обывательдық подводпен¹ жүріп кеттім, қызмет атқаратын болыстарым: Қызылжар оязының Қостанай жақ шетіндегі: Смайыл, Преснов, Таузар, Нәстәсіп², Аққусақ, Қаратал, Қараоба.

Жазы самалды салқындау келетін Қызылжар оязының бұл аса бір рахат шагы. Маған Бешкуль, Каменка, Данежін, Кегерін арқылы жүру керек те, жолда Андағұлдағы туыстарыма соғып, амандығын біліп, одан әрі қызметке кету керек...

Мен Қызылжардан Кегерінге (алпыс шақырым) дейін Есілді жағалау жүрдім.

Есіл!..

Шілденің шамырқанған саршатамыз кезінде Есіл өлкесі адамның көзіне қүндік жерден шалышады. Күн сәскеден жогары көтеріле, сумандаі аққан мөлдір толқынды сағым,

¹ Жеке шаруалардың кезекпен міндепті түрде беретін ылауы.

² «Анастасьев» деген сезідің бүрмаланып айтылуы.

Есілдің алабына сыймай, қазанда қайнаған сүттей аппақ күміс көбігін кең кемердең көпіршіте төгеді. Тегілген сағымның толқыны тулас, шырышықталып аспанға шапшиды. Шапшыған толқынды сагым салы-салаларды өрлең, қанатын кең жазады. Сол кезде сагымға көзің түссе. Есілдің көктемдегі асау тасқыны қайтадан көтеріліп, теңіздей топаны кең өлкесін бөлеуге бет алған екен деп ойлайсың.

Сағым солай көтеріліп толқыған кеңде, мұнартып алыстап көгілдірлене көрінген Есілдің тоғайы, сағым бетіне сәңдей қалқып шыға келеді. Қалқыған тоғай шайы шымылдықтай желпінеді. Желпінген тоғайдың түсі көз тоқтатпай, біресе көк, біресе жасыл, біресе ақ сыйқылданып бояуы қас пен қабақтың арасында әлденеше құлпырып түрленеді. Сағымның сұына шомылып денесіне шаң жолатпай түрленген сайын, тоғай жарқырай түседі.

Көктемде кең жайылған тасқыннан еркін сусындаған Есіл өлкесінің жібектей жұмсақ, жұпардай иісті қалың шалғыны аттың омырауына тіреп бауырынан келеді. Бойжеткен шалғын сұлудай сыланады, сыланана жайқалған шалғынның бетінде шешек атқан гүлдер тотының қанатында толықсып құбылады. Қаша қадала қарагаимен құбылған бояуды көзің түстей алмайды.

Шілдеде Есіл өлкесінің желі баяу еседі. Жылдың өзге мезгілдерінде жортуылын жиілетеңін жел, піскен өсімдіктің жемісін төгермін деп аяғандай, жұлқылап-желпіп мазаламайды. Бірақ, шалғын онымен тыш түрмайды. Үстінен толқыған сағымның болар-болмас салмағын ауырлағандай, не оның толқуын еліктегендей, шалғын да желсіз тымық түнде өзінен-өзі теңселіп шайқалады. Шайқалған шалғынның бетіндегі гүл бағы да тербеліп, көзіңде күн шашырап шығып келе жатқан мезгілдегі көл бетінің күн сәулесі шалған өлсіз толқынны елестетеді. Шайқалған шалғын басын иіп, белін бүкірдейтеңселгенде, жығылған жамбасынан түрмас деп ойласаң, камшат құндызының қылышығы тәрізденіп, сыйнип барып, қайтадан тіріліп, жазылып жүре береді.

Толқындаі тенселген шалғынның ішіне кірсең, оның гүлге бөлеңген тереңіне сұңғігің келеді, жұпар иісті жасыл жібекін жастаңын та, жамылып та жаныңды жайландыра жатқың келеді. Жайқалған жасыл шалғынды жапырып жүре беруге аяғандай, не жаныңды жайландырғың келгендей, бір тұста сен жасыл жібекке бөлеңе сұлай кетесің. Сенің де-

иңді жасыл шалғынның толқыны толқып кеп, екі жағынан жаба бүркейді. Сен бір — мөп-мөлдір жасыл суға сүңгіндей әсер аласың!..

...Бір кезде, жасыл толқынға сүңгіп құмарың қанып, енді тиімділайтын дегендегі, қымылсыз жата қойсаң, шалғынның түбінде ақ меруерттей жалтылдаған, көлемі бөдененің жұмыртқасындаған да бір домалақ заттарды көресің. Бұл не? Жұмыртқа дейін десең, тым жиі,— шалғынның түбіне сыңырының сыймайды!..

Бұл не? Бұл мар — Жидек!..

Жемге, күнге коріндей, жасыл шалғынның жібек құндағана бохенин оскен Есіх омисіндегі жидектің түсі піспеген әріди анын, кориеді. Егер, соның біреуін сабағынаң үзіп амын мұрінде ганаң, алаңыңа жайлы бір тамаша иісті сезең. Негін құмартта тұра, нісуине күдіктеніп, аузыңа салудан бүрнан барындарынмен демекіреп көрсең, балбыраган аұмак айдаң, баудан еріп бастанды... О, піскен екен!» дегендегі омын аузыңа салып, гаңдашына баса сорсаң, тәттілігі тиңди унде жонеледі!. Шіркін, содан да тәтті жеміс бола ма екен!..

Есіх шалғынның арасына өсетін жеміс жидек қана емес. Онда үркөр жұмызындаң шоқталып, қызыл жақұттай жарыраған бұлдірген де сөзді... Уыз қымыз татыған ол жемісті бүрнен атыны амын, алақапыңды тольтыра асап жіберсең, қандай шохің болса да қана қояды.

Жеміс адамға жеңеік. Оған өзің тойсаң да, көзің тойманады. Сен оның бірінен соң біріне құмартасың. Бұлдіргені мен жидегіне жеңеік құмарыңды қаңдырган сен, шалғынның мөп-мөлдір жасыл толқыннынан тұрып сілкінесің ле, мұшартып тұрган тоғайға тартасың.

Тогай да бұл кезде кемеліне келіп толықсып тұрады. Дәудей деңкіген кәрі үйеңкісі, күміс қабықты қайыны, қалайы қабықты терегі, мыс қабықты мойылы, теңселген талы ши борбай шілігі, шымшымпаз шеңгелі, кірпі тұкті тікені мен доланасы, торы тобылғысы аралас өскен тоғай тен-теріс жасыл желең киіп, жапырақтары желбіреп, өзінен-өзі сыңғырлап күй тартқандай бол тұрады. Шиненің шөптен аз ғана биік бұтақтарына көзіңді салсаң, үстіне қып-қызыл шұға жапқан сықылданады. Мойылға қарасаң ботаниң көзіндей мөлдіреп бұтақтың басына сыймай сыңысып тұрған қарақат.

Шіркін, қарақат, тәтті де, сұлу да жеміс-ау!..

Жібек шалғынды, жыныс төғай-ды табиғаттың бұл бай-
лығына көзің тойған кезде оның песін іздейсің. Ол, әрине,
Есіл!

Сен Есілді іздейсің де, көпкө шейін үшырата алмайсың.
Бұл кезде Есіл сабасына сарқылып, ағар аринасымен моп-
момақан боп жылжиды да жатады. Сол түріне қарағанда,
егер тасыған кездерін көрмесең, оның сонша кең өлкені
сусындаған, дегесіне әл, бетіне нәр берген өзен екеніне
сенбейсің...

Есіл ағысының жасырын күшін сен сұына сұңғігенде
гана көресің. Момын боп, тұнып тұрган сияқтанатын оның
сүй, тізесін аспай-ақ, сені қабықтай қалқытып ала жөнеледі. Сен малтымпаз болмасаң суга кеттім деп үрейленесің.
Бірақ, «жанды» аталатын Есілдің сұында, тек алғың мен
қолыңды қимылдата білсең болғаны. Көтеріп ала жә-
неледі!..

Тәттілігі қандай, сол судың!.. Салқындығы қандай!..
Мөлдірлігі қандай!.. «Шалғындың бал болғанда, сүйң сыра!» — деп сондықтан мақтайды да оны!..

Есіл өлкесінің сондай көркемдігі көзінді қызықтырса,
сонша хош пісі мұрынды қытықтаса, құлағыңды қытық-
тайтып тамаша хорын қайтерсің!.. Ол хорға сұңқылдалап
аққу, қаңқылдалап қаз, шаңқылдалап шағала, безектеп қызғыш,
барылдалап үйрек, сайрап бұлбұл, шықылықтап сауысқан,
қарқылдалап қарға, шырылдалап шегіртке дегендей!.. жан-
жануардың бәрі қосылады... «Бұл ән-күйге мен қалай қо-
сылмаймын!» дегендей, сезімі өлік біреу болмаса, мына
хорды естіген адам қалай желікпес... қалай ән шырқамас!..

Осы хорға менің де қосылғым кеп, көңілім желіккеммен,
бір тарантасқа мініп қасымда келе жатқан Қазының Мыр-
затайынан¹ қымсынам. Бес болыс Керей-Уақтың ең ірі
әншісі танылған ол кісінің жасы со кезде слу-алпыс шама-
сында. Орталау толық денелі, қаба қара сақалды, жуан мо-
йынды ол, жасы жер-ортасынан ауғанмен, баладай жеңіл
мінезді, кім көрінгенмен құрдас бола кететін ойыншы, қу-
лықшы адам. Оған өмір бойы бар біткен байлық,— жарық-
шақсыз дауыс біткен өңеші ғана, әйтпесе, шаруа жағынан,
«жалғыз атты жалаңқайыңың» өзі. Сонда да ол елең әдемі
қоңыр әнімсі оїшақы мінезімен өте сүйкімді боп күн кеш-
кен кісі.

¹ Патшадан ол — хорунжы чині мен алтын медаль алған. Ленин-
град, архив МВД, Фонд — 1265, іс — 2.

Маган ол осы тарауда баяндап отырган сапарымда, Кегерін қаласында бірінші рет кездесті. Оған дейін естігем шім көп еді де, көргенім жоқ еді. Ол менімен Мұсінге дейін сана серік болмақ та, одан әрі, мен көпірден өтіп оңға кеткінін, ол Есілдің со жақ бетімен тұра еліне тартпақ.

Мырзатайдың біраз әнін мен Кегерінде қонақ болған үнде естігем. Одан аттана байқасам, естігендерім «жүэден борі» тана екен, әнге ол кісіде «түп жоқ» екен, соларын ол сенін отіндірін қана айтпайды, «бала мына бір әнге қалай қарашың?» деп тың бір әнді айта жөнеледі... Одан кейін,— ғана тың аны... одан кейін тағы бірі!.. Сөйтіп әнге ән жалгаса береді де, амыстап ағып кеп, амысқа ағып кетіп жатқан Есілдің сұйындан тұлсытаманды, үшін-цинырын көрсөтпейді!..

Оның дауысы, тегі, мирикалық тенор-ау» деп жобалаймын: **Майдың қоңыр оның әні биектетін көтеруге де, бұралтып ыртқытуға да, құбылатып нақыштауга да еркін жетеді.**

Ондерине ат қонын, айдар тата айтқанда, · мынау пәлен шиншиң наһен оны» деп, меш бүрүн естімеген әлдекімдерді атап кетеді. Біресе ол:

Сұрасаң менің атым Құлтума-ды,
Алтайдан Құлтумадай ұл тұмады! —

деп бастап, Атбасардың күнгей жағындағы «Өр Алтайға» кетіп қалады. Енді бір әнінде:

Атандым Газиз ақын бала жастан,
Ониші жоқ Қараөткелде менен асқан, —

деп, Ақмоңа барады. Енді бір әнінде:

Сұрасаң руымды Қаракесек,
Досым аз, дүшпаным көп қылған өсек. —

деп, Қарқаралыға барады. Бір әнінде одан ойысып, Баян тауын төңіректеген Жаяу Мұсамен жолдас боп кетеді. Одан ойысып:

Ертістің арғы жағы Арганаты,
Домбыра бозбаланың қолғанаты.

деп, Кереку (Павлодар) маңайындағы Естайға барады, содан Омбының, Қызылжардың әншілерін түгендереп, Қостанайдағы Басығараның Қанапиясына жетіп бір тынысгайды. Сонда, шамалап байқасаң. Мырзатайды өз ауылына отырығызғанда, әр тармақпен келетін әндердің радиусы — айнала бес-алты жұз шақырым!..

— Ал, Мырзеке,— деймін мен, оның әндерін тыңдалып отырып,— мынау Есіл өлкесі ғажап жер екен той, осыған арналған ән бар ма, тегі?

— Е бар! — дейді ол іркілмей,— «Есіл тасып барады» деген әнді естігениң бар ма?

— Жоқ.

— Ойбой, мына жерде жүр екенсің той, оны естімей,— дейді Мырзатай құліп,— ол өте жақсы ән.

— Літтыңдызы, онда.

— Әуелі, әниң шыққан тарихын айттын, содан кейін, әнді, жарай ма?

— Жарайды,— деймін мен. Олай дейтінім, бұл әннің гана емес, Мырзатай көң әндердің шыққан тарихын біледі және сол «тарихтары» тыңдаушыға әннен кем қызық болмайды, өйткені, көп әннің тарихы — кейде драма, кейде комедия, кейде трагедия бол жататын пьесалардың сюжеті.

Мырзатайдың айтуынша, «Есіл тасып барады» әннің тарихы былай: елге ең алғаш штат шыққанда (1868 жылдың қазақ елін билеу заңы), Керей атаулы елге Байтұменов Бекберді деген болыс болады. Ол Қызылжардың малын багатын жатақтың баласы екен. Жаңа заңды іске асырғалы шыққан бала — Шодыр деген ояз, Бекберді қасына тілмаш қып алады. Заң бойынша, орыс тілін білетін кісі гана болыс болуға тиісті. Ондай адам қазақ ауылдарынан табылмайды да, жұрттың «қалауымен», орысшаға жетік Бекберді болыс сайлайды. Оның ар жағы белгілі: ақылды Бекберді аз уақытта елді де ніріп жусатады, байып та алады, әлденеше әйел де алады...

Оның бір әйелінен Ұлпа дейтін қыз туып, аса көрікті бол өседі. Осы қызға Шүректің Мұратбекі дейтін жігіт ғашық болады. Бірақ, ол, жігітшілігі тәуір болғанмен, кедей жігіт. Бекберді оны кедейсінің менсінбейді, басқа жердегі бір байдың баласына бермек болады... көктемде үзатпақ болады.

Сүйіскен екі жастың ендігі амалы — тұн жамылдың қашу. Екеуі осыған уәделеседі. Олардың ауылдары Есілдің екі бетінде екен. Уәделі тұнде Мұратбек Есілден өтіп барса, құлақтанып тұрган Бекбердинің жігіттері тұра қуады, аты жүйрік Мұратбек жеткізбей кетеді...

Сол тұні қарлы жаңбыр жауған екен. Ұлпа уәделі жерге келсе, аттың ізі бар да, жігіт пен ат жоқ!.. Кешігіңкіреп келген Ұлпа, Мұратбек өкпелеп кеткен екен деп ойлайды. Со

күнде Есіл тасын кетеді, ендеше, егер Мұратбек өкпелеп ауынан кетсе, тасыған Есіл сабасына түскенше орала алмайды, оу ұлак үақыт, оған дейін қыз ұзатылып кетеді...

Басына сондай қайғы түскен қыз «Есіл тасып барады» анында Мұратбекке ариған өлеңін шығарады.

Коне, соны айттыңыз! — деймін мен Қазының Мырзататына

Айттыңын, — дегіл ол, — әні де, өлеңі де дәл, өйткені үзатынын кеткен соң қыздың келіншек күйінде өзінен үйренип ем.

Айттыңыз!

Он шуо дегенмен шырқап биік басталады да, аяғы қозғаруанды. Өлеңдері:

Есіл тасып барады жирдан асып,
Кар жауды жақбырмен араласып,
Шам сандып барайып деген басым,
Үшіңдегі олғы Қазының Қара басым.

Лұқманың түсніда ақша шатыр,
Лұқманың көтті де, біздің батыр,
Шоның түрші орынмынан ізден келсем,
Осем басқап сал-қыңыр ізі жатыр.

Топырақтан жараптап қайран дене,
Жаша бірге, тән басқа болды неге?
Қатың оңеалеп шынымен кетті ме деп,
Бір тимеді кірпігім, кірпігіме.

Он атың Мұратбек екен Шүрек.
Сені көс деп құдайдан қылым тілек,
Осында сұксумыз болғаннан соң,
Бір жаралса қайтеді қолқа-жүрек!..

Қалай, бала, үнай ма? — дейді Мырзатай.

— Үнайды. Әсіресе, өлеңі.

— Әні ше?

— Әні де жақсы. Бірақ, өлеңі тіпті жақсы екен.

— Несімен жақсы?

— Үш жақтан: бірінші — қазақ әндерінің көбінің сөзінде өрбіген белгілі бір уақыға болмайды, мына әннің сөзінде сондай өрбіген уақыға бар.

— Ол рас. Екінші?

— Біздің әндердің сезі:

Базардан алып келген кезді құман,
Пәлелеге ұшырайды сөзді қуған,
Бал шайнап, шекер жұтқан беу қарағым,
Көзіңсөн айналайын жаудыраған.

деген сияқты, әр пікірден құралған қойыртпақ болады, мына әннің сөздері бір пікірді айтуға арналған жинақ, ықшам екен.

— О да дүрысқа келеді,— дейді Мырзатай аз ойланып,— үшінші?

— Біздің гашықтық туралы өлеңдеріміздің көбін жігіт қызыға шығарады да, қыздың жігітке шығарған өлеңі өте сирек кездеседі ғой, мынау ән мен өлең сондай сиректің бірі екен.

— Рас екен-ау! — дейді Мырзатай тағы да аз ойланып,— себебі не екен осының?

— Халқымыздың тұрмысына байланысты ғой деймін. Мен орыс арасында көп тұрған жігітпін. Орыс қыздарының жігітке шығарған ән мен өлеңдері толып жатыр, ал, қазақта ондай ән мен өлеңдер жоқтың қасы...

— Неліктен?

— Біздің қоғамдық тұрмысымыздың артта қалғандығына, қалың малға сатылатын әйелдеріміздің өз пікірін айтуға правосы жоқтықтан...

— Жобага келеді,— дейді Мырзатаї ойланып ап,— мынау Совет қазақ әйелдерін ереккесең тәсестірді десіл жүр ғой, рас па сол?

— Рас.

— Ендеше,— дейді Мырзатай қуанып,— қазақ қыздарының сүйгеніне арнап ән мен өлең шығаруы көбейеді екен ғой?

— Эрине, сөйтеді.

— Есілдей тасиды екен ғой, олар?

— Эрине, тасиды.

— Со дүрыс! — дейді Мырзатай салмақты кескінмен,— әйелге жас күннен жаным ашып өскен кісімін, маган осынысы керек!..

— Ендеше, тағы да басыңызши, «Есіл тасып барадыға».

— Басайын, — деп Мырзатаї көтеріңкі еңсемен шырқай жөнеледі: Есіл тасып барады жардан асып...»

ЖЕР КЕДЕЙДІКІ

Есілдің көркем өнкесін жағалап келе жатқандағы бір кедергі,— ылау алудың қындығы болды. Мен жүріп келе жатқан жағада аралас-қоралас отырған қазақ ауылдары менин орыс поселкелерінің қайсысына келсең де әуелі біраз

шілтіп алмай сұраған ылауыңды бере қоймайды. Ылау алу күресе қазақ ауылдарында қиын. Ауыл екі жүйеге бөліне штеді: біреулер — ауқаттылары, біреулері — атсыздары. Байлары не байсымаштары ойлап шығарған «тәртіп» бойынша, ылауды түндік басы кезектесіп тарту керек. Оған кедей-герінің «малдың басына қарай тартамыз. Бір жылқысы бар бір кезек, бес жылқысы бар — бес, он жылқысы бар — он, линырма жылқысы бар — линырма... дегендегі мал басына қарай кезектесу керек..

Кеп ауылдарда бұл жаңжалдардың ұшы-қызырына шыға алмайсың. Үқтіярына салсаң, жүре алмайсың. Алғаш, осындаған егестің салдарынан таңертең келген ауылдан кешке шейін, не ертеңге шейін аттана алмай жүрдік. Аз үйлі ғана боп отыратын ауылдардың көбінде, сенің документіңе қарап тиісті шара қолданатын Ревком орындары жоқ. Сондықтан, ылау ала алмауга көзің жеткен кейбір ауылдардан зорлық-шың экетуғе тұра кеп отырды...

Орыс поселкелерінде ылау мәселесі біраз тәртіптелген. Оған себеп — әр поселкеде не селолық, не болыстық Ревком бар. Олар қағазыңа қарайды да, қасыңа подрядчиктің біррөүін қосып, кезегі келген үйге жібереді. Бірақ ылау таба қою оңда да оңайға түсे қоймайды, өйткені, мезгіл — жеке шаруалы крестьяндардың қауырт жұмыстагы кезі, сондайқтан бос көмік жоқ және көбі далада, жұмыс басында. Ылау келегі кемеген крестьян қолында аты тұрса да бермейді.

Жүрістің жайы осылай болғандықтан, Қызылжардан таңертең шығын кешке жететін сексен шақырым жердегі Мүсінге (Явлепкога) арада бес-алты қонып әрең жеттік. Қаланың шеткерірек бір қөшесінде Мырзатай менен айрылып, таныс үйіне түсіп қалды. Ол үйдің иесі, Мырзатайды үйіне жеткізіп салмақ болды. Мен әрі қарай,— Ревком үйіне кеттім.

Ревкомның және басқа мекемелердің үйлерін алыстан болжай бастадым, өйткені, әрқайсысының маңдайшасында желге желбіреген ілулі қызыл тулар тұр.

Ревкомның өзі дәл қай үйде екенін білетін ылаушым тұра тартып келе жатыр еді, алдымыздан тараптасқа жегілген. атты жетектеп, шапқан тәрт-бес салт атты қазақ ұшыраса кетті, жүрістері тым асырыс... Қөшеде сапырылысқан жастар оларды да бөгегісі келгенмен, шапқыншылар қагып кеттінін көрген соң сырыйып жол берді.

Шапқыншылар біздің қасымыздан өте бергенде, біреулерін тани кеттім,— Қаратал аулындағы Жұсыптың Әбілі мен Әбдікейі, Қожан хажының Әбдірахманы, Құлым хажының Садриы, Сақыпкерейдің Биқасы... Олардың кейін салт, кейін тараптаста.

Олар шапқан қалпымен бір үйдің алдына тоқташыңыз да, ылаушыдан үрасам милиция штабы екен. Мына ыңғайсыз жүрістің жаһын білуге мен де солай қарай бұрылдым.

Мен жеткенше аттылар түсіп те үлгерді, арбада Әбдікейғана қалды, ол әлдекімді құшақтап отыр, анау сырқат кісідей ыңғырсыды, аттардың ақ көбігі шығып, бүйірлерін соғады, терлеп-тепшіген кісілердің де кескіндері күп-күрец, әрі терден жолақтанған шаң, түстері әлем тапырақ...

— Апыр-ай, не болды сіздерге? — дедім мен таялыш кеп, сәлемдеспестен.

— Ойпир-ай, шырагым-ай, Сәбиттің? — деді Әбіл еніткен дауыспен, кейіген кескінмен.

— Ия, не болды?

— Болғаны да, бәрі де құрысын! Кісі өлімі болғалы тұр.

— Қайда?!

— Сөзді қой, Әбіл! — деді арбада отырган Әбдікей,— кейін сөйлесерсің, кісіміз өліп кетер!.. Тез жеткізейік үйге...

— Ия, сөйтейік! — десті өзгелері.

— Толығын кейін естірсің, — деді Әбіл маған,— біздің Сызыдық соққыға жығылды... Шала жансар... Әбдікейдің қолында отырган сол...

— Кімнен?!

Әбдікей тағы да «Әбіл, қоя тұр, бөгде сөзді!» деп келе жатқанда:

— Жә, тұра тұршы, ділмарсымай,— деп жекіп таstadtы Әбіл. Сәбитті танымай тұрмысың өзің?.. Біздің ауылдағы Жабай мен Оразымбеттің жиені емес пе?.. Өзіміздің қолда өскен бала емес пе бұл?.. Ақ ісімізге қарай кез келтіріп тұрган шығар құдай... қайта жұмысымызға жәрдемдесіп жіберер...

— Айтыңызшы не болғанын? — дедім мен.

— Айтсам,— деді ол,— үзын сөздің қысқасы,— әлгі өзің білетін Қыстаубайдың Жақыбы деген, қызыл эскерге біз үшін-ақ жазылған екен...

— О қайда ед?..

— Солдаттан жуырда келген. Келе сап «жер байдікі емес, кедейдікі» деп... бес қарасы бар кісіні «байсың» деп...

Оі алі де со байлардың қатарына қосып... шөп бөліске барған керімізде, кім көрінгенге қамшы жұмсап... қолы қарулы неме, еркімді соққыга жығып... соның ішінде біздің Сыздықты да өлердей гып сабағаны!.. Кәне, ашыңдаршы ба-ши!... — деді ол серіктеріне.

Әбдікей алдына құшақтаған адамның басын ашып қалғанда зәрем ұшып кетті... Былай да кескінсіздеу, екі көзінің де еттері айналғанда үнемі ісіп, қызырып сыртына теуіп жүретін, шоқшалау қара сақалы, сүйіктау мұрты бар Сыздықтың тиңір басынан тарамдаған аққан қаны бет-аузын, мойындарын түтег жауып, кескін-кейіпі әлем-тапырық бол кеткен... Шала-жансар кісідей, ол демін созғылай әрең алыш, зорғаден қимыудайды, екі көзі жұмышып кеткен...

Мине күрдің ғой, шырагым Сәбит! — деді Әбіл ма-
тан, мұның жайы осы... Өлім аудындағы жайы бар...

Обіл атай-ау, деймін мен, Сыздықты аяп кетіп,—
мұны ауесін дарыгерге апару керек қой...

Оны білмей тұрган жоқыны,— деді Әбіл,— әуелі милицияға көрсетіп ап, больницаға содан кейін апарғым келді...

Ойбай-ау, дұрыс емес қой ол... Мына күйінде жаман айтпаң жақсы жоқ, өліп кетуі мүмкін ғой, әуелі жан тәтті емес не? Милицияға апару ешқайда қашпас. Бұрыңыз аты-цизды, анау тұрган больницаға апарайық...

Бұл кезде, бізді бірталай мылтықты адам қоршап қапты, көбі — милиционерлер.

— Не болды? — десті олар.

Әбіл де, басқалары да орыс тілін нашар біледі екен. Олардың бүрмалап келтіре алмаған сөздерін, тілім жеткенше мен түсіндірген болдым.

— Ия, неғыламыз, Әбіл ағай? Дәрігерге апарамыз ба, милиция штабына апарамыз ба? — дедім мен.

— Әуелі милицияға көрсетейік те,— деді Әбіл,— дәрігерге содан кейін көрсетерміз.

— Іккятиярларыңыз,— дедім мен.

Әлсіреген түрдегі Сыздықты серіктері тараптастан көтеріп түсірді де, тәрт адам қолдарын жалғастырып жіберіп көтере жөнелді.

— Шырағым Сәбит,— деді Әбіл. Штаб үйіне жүріп келе жатып қатарласа берген маған,— жақынның жақындығы осындауда білінеді. Қалың бірге жиенімсің, үнемі саған ісіміз түсे бермес, бізді бір рет қолтықтап сүйеп жібер, тірі жанбыз ғой, ақынды жемеспіз.

Мен үндеген жоқпын. Несіне үндеймін: тебелестің ішінде болмағанмен, қандай жағдайда шыққанын естідім. Бұл араның қазағында жер мәселесі қын екенін, тәуір жерлердің бәрі байларап мен атқамінерлердің қолында екенін, кедейлерде жер жоқтығын, мүмкіндік туса жерді олардың байларап мен атқамінерлерден тартып алуға даяр тұрғандығын жақсы білем. Енді Совет өкіметі орнағаннан кейін, жер «крестьяндардікі» деген декрет шыққаннан кейін Жақып сияқты үкімет адамының біреуі, ауыл кедейлеріне «жер сенікі» десе, кедейлер өз меншігіне тиғен жерді алмай отыра алар ма?.. Жанжалдың ішінде болмағанмен, жобасынан байқап тұрмыш: Жақып бастаған кедейлер, бұрын жерге не бол келген байларап мен атқамінерлердің пайдаларын бөліп алуға аттанған... бұрын мұндаі кемшілікке тұспеген байларап мен атқамінерлер көнгісі келмей, жанжал шығарған... Сондықтан кедейлер қол күшін жұмысаған.. мыналар — кедейлерден зорлық көріл келгендер...

— Милиция начальникіне таныс па едіңіз? — деп сұрадым мен Әбілден, штаб үйіне кіре бере.

— Таныспын.— деді ол.

— Фамилиясы кім?

— Семенякин¹.

Семенякиннің кабинеті екі бөлмелі екен: ауыз бөлмеде бірнеше милиционерлер тұр, есіктің қасындағы столдың маңында жәрдемші қыз отыр. Әбіл мен Әбдікейді қыз тани кетті. Әбіл қызыға білген тілімен інісінің жараланғанын, Семенякинге көрсетуге әкелгенін түсіндіріп еді, қыз лұқсат сұрамақ бол арғы бөлмеге кірді де, тез қайта шығып «кірсін деп айтады» деді.

— Бәрімізге ме? — деді Әбіл.

— Жоқ, өзіңізге ғана,— деп жауап берді қыз.

— Жүр шырағым, бірге кірейік,— деді, Әбіл маған.

Әбіл екеуміз кең бөлмеге кіре бергенде, кескін-кейпі көңілді ерекше бөлгендей бір адам, төрде тұрған столдың ар жағынан одырая қарады да, Әбілдің сәлемін алмастан, дікіленгеп дауыспен маған:

— Сен қайда барасың? — деді.

— Сізге келем,— дедім мен.

— Выходи! — деді ол маған ақырып.

Оның сөзін мен тыңдамай, столына жақындаій беріп ем:

¹ Бұл адамың жасырынған ақ офицер екенін, кешікпей бандит бол кеткенін оқушыларға алдын ала ескертіп қояйық.

Сандыраумысың, немесең? — деді жекіп, — шық деп
түрмаш болған...

Шықтаммын, дедім мен, — ең алдымен сәлемдесе-
нік, адравстинде!

Ені кімсөң? деді ол сәлемінді алмастан.

Одан арғы күш менде емес, документте екенін түсіндім
шығармадағы кеңінші правоны мандатты суырып, ұсына бер-
дім. Ол қабагын қалың түйгеп қалпымен документті шүк-
шінде оқуға кіресті... Кескін аса көңіл бөлерлік, дейтінім: ең
алдымен ошың бет бітімі бір-ақ уыс, кіп-кішкентай, баланың
беті сияқты. Өнді қаш-қара. Кішкене бетінің үстін мол қам-
ти, түбі батыңқы, тұмсығы көтерілкі келген зор мұрын
тур. Сынырайтандыу келген кішкене қара көздері іннің тү-
бінен қаралған жыландай бол, тереңдеу түкпірден жылты-
ранды. Қалың қабагындағы қою қасының бірі шанышла
шықшытына қарай, бірі тоңқая төмен қарай бітіп, қайшы-
маша барық-жырық бол түр. Шаш пен қабақтың арасында-
ғы маңдайының кеңдігі екі-ақ елідей. Соңша төмен біткен
шашының дударлана қалың бол өсуінен бе, әлде басы жоға-
ры қарал сопақ па, иек пен маңдайының арасынан, шаштың
жигінен жогарғы жағы екі есе ұзын сияқты. Қалқая біткен
ұлken құлагы кішкене жагына жараптай, балаға ұлken кісі-
шің тымшын күтізген сияқтанып түр.

Документті ұзагырақ оқып шықкан Семенякин, қатаң
қашынан жұмсарудың орнына:

Не керек саған? деді, ызгарлана түсіп.

Түк те керек жок, дедім мен, — Мына бір кіслер-
дің үақиғасына көзделсін, сілгे соны түсіндірейін деп ем!

Да, да, да, деп Әбіл мақұлдай кетті де, болған хал-
ал Семенякинге баяндауды өтінді. Семенякиннің лұқсаты-
на қаралған, мен білген тіліммен ойдағы сөзімді қысқаша
аитті шықтам, бірақ Әбілдің ойынан шықпадым, үақиға-
ны жапжал шықкан жерге барып, көпшіліктен сұрап анық-
тауды өтіндім.

Шырағым-ай, саған не бол кеткен! — деді Әбіл,
онымды ұнатпай, — бел көріп кіріп ем ғой! Бұл не қыл-
тапшың?!

— Енді не деу керек, ақсақал, — дедім мен, — екі жақ-
тың да сөзін тыңдал алмай, кімнің дұрыс екенін қайдан
білеміз.

Маган одан әрі өтініш айтуды қажетсіз көргендей, Әбіл
Семенякинге әуелі өзінің ауылдық Ревкомға бастық болған
документтерін көрсетті де, содан кейін шала-шарпы билетін

орыс тілімен ойни үғындырмақ болды: Тілі келмеген жерде ол, болған уақығаны қолдарының, бет-аузының, денелерінің кимылдарымен үғындыруға тырысты. Жақыптың сабаганың көрсетпек болу керек,— Эбіл бір ретте «он крепке мұқлаш дабайт» деп өз басын өзі жұдырығымен бір-екі рет қойып қалды... Тағы бір ретте «он, толда-қолда» деп, ар жағында айтатын орысша сөзін таба алмай, өзінің салалы саусақтарымен өз кеңірдегін қысып қылғындырды, онысы,— «Жақып біреуді алқымынан қысты» деген сөзді үғындырығысы келгені болу керек. Кімнің кеңірдегінен қысқандығын білдірмек боп, «Жақып так шепка держал мой брал Қозке...» деді ол, кеңірдегінен қолын босатқаннан кейін.

Әбілдің шалағай орысшасын Семенякин ызғармен тыңдал тұрып, Эбіл «іпсе аята ізделает он Жақып, он Қыстаубайұп» деп бітіргендеге:

— Стерва!¹ — деп қойды Семенякин, сөзін тістене шығарып, басындағы қалың шашын ойнақшытып жіберіп, — Антихрист²—деді Семенякин тістене түсіп,—сволочь! Мерзавец!.. Его надо расстрелять!³

— Әуелі тексеріп алу керек емес пе! — дедім мен.

— Сенің жұмысың қаиша? Кооперация ашу мен разверстка жинауды ғана біл! Қылмысты істерде жұмысың болмасын! — деді ол.

— Қалай! — дедім мен де ашуулана ғап.— Сіздің өкіметке бағынғыңыз келмей ме?

— Бағынам, бірақ саған емес!

— Документтіме де бағынбайсың ба?

Олай дейтінім, документтерімнің бір пунктінде «қажет жағдайда жергілікті милиция және тергеу орындарының да істерін тексеруге» деген право бар. Документтің сол арасын алдына тосқанымда, Семенякин шанышыла, бір қарап жіберді де:

— Кооперация мен разверсткаға байланысты істерде ғана! — деді.

— Қай жағдайда болса да тексеруге хақым бар,— дедім мен,— егер, танығыңың келмесе, почтаға барам да Ояздық милицияның начальнигі Антоненконы прямой проводқа шакырам.

Мен «прямой проводты» айтқаннан кейін, Семенякин бә-

¹ Өлеке.

² Құдайсыз.

³ Сімілтір, жауыз! Оны атып тастау керек!

сөзіп қалды, Әбіл менің қызметімді енді ғана үлкенге сана-
тандай:

— Шырағым-ай қайтесің долдандырып, өзіміз бірдеме
тың сәйлесейік мұнымен. Сен енді жайыңа-ақ жүре бер! —
деді.

Жоқ, Әбеке, олай болмайды,— дедім мен,— бұл заң-
шаң кісісі болса, мен де заңның кісісімін және менің бара-
латқан болтім еіздің ауыл, сондықтан бәрібір жүріс болатын
богдан соң, бұл істің басы-қасында менің болуым керек,
олиссе, мен өкіметтегі сөгіс алам.

Аның ай, қызы болды ғой бұл! Оң деген ісіміз тे-
ріске басқаша маң... дед Әбіл қынжылды да,— шырағым,
олың білесің енді, өйткене күш бар дейсің! — деді.

Мен Семенкинниң жаразы кісіні коруді өтіндім. Мана-
наның баса адамған Сыздық, кабинетке қолтықтаумен кірді
де, Семенкинниң ұруаумына білген тілімен жауап айтпақ
богын еди, еш нарас түсіндіре алмады. Оның сөзін мен ау-
дардым. Ұрлу жауантарды бір милиция протокол ғып
жағын отырды. Сыздық айтқап сөздердің ешқайсысын мен
бұрмалаған жоқтын.

Артынан байқасам, басын бірер жерден қамши тіліп
кеткенмен. Сыздық талықсыр халге жеткен жоқ екен, жауап
берін болғаннан кейін, ол больницаға барып жарасына дәрі
жиқтіріп байлattты да, жанжал орнына аттанған бізben
орын кетті.

Әбіл мені Сыздық пен Әbdікейдің арбасына отыргызы-
да, өзі пар ат жеккен Семенякинниң қасына мінді. Былай
шыға, Әbdікей маған сырын айта бастады.

— Өзің білесің ғой, шырағым,— деді ол,— мен шаруа
бақдан момын адаммын ғой. Билік, ерлікте жұмысым боп
корген де емес және ол менің қолымнан келмейді де. Бірақ
ошаша саңлаусыз да емеспін. Дүние жайын ептеп шамалай-
мын. «Әр ханның заманында бір сүркүлтai» депті. Әр заманың өз биі, өз батыры бар. Бұл заманың батыры Қыста-
таубайдың Жақыбы, неге десең заман кедейдікі, өкімет ке-
дейдікі. Жақып көп кедейдің бірі емес, олардың арасындағы
көзі ашыры. Ол мына өкіметке көп қызмет атқарып, жауын
жеңісп келді, сондықтан өкімет те оны сыйласап, ат-тұр-
мымен, сабына жазу жазған мылтық, қылышпен қайтарып
отыр.

Әbdікей бұл арада оның атын, қылыш, мылтығын тілі
жеткенше сыйпаттап өтті, соған қарағанда, Жақып былтыры-
ғы мен көретін шұбар атты мініп қайтқан...

Менің ыңғайыма көшे ме, әлде шыны сол ма,— Совет өкіметі орнағанша, байлардың кедейлерге істеген өкім, зорлығын айта кеп:

— Енді көзі ашила бастаған кедей,— деді Әбдікей,— Жақыпқа ермей, Қожан хажы мен Қозкеге ере ме? Ағама осыны айтсам, ойысып бір келеді де, қайтадан шалқайып кетеді. Тері Қожан хажы мен Құлым хажыға ерді ғой деймін. Олар, әрине, бұл өкіметке дос бола алмайды. Бай кісі қайдан дос болады? Қозкеде ондай байлық жоқ. Тиши отырса, ол да осы өкіметтің кісісі бол кетер еді, олай отыраймайды. Не ойлайтынын білмеймін бейшараның!..

— Тебелес қайда болды? — деп сұраймын мен.

— «Тұлқі шықпас» жерді білетін бе едің? — дейді Әбдікей.

— Білем. Тамаша жер ол.

— Со жер біздің әкеміздің сыбағасына тиғен екен, күні кешеге шейін пайдаланып келдік. Энеугүші, жұрт пішенге шығардың алдында, бұкіл Алua басында отырған ауылдардың жинаалысы болды. Жинаап жүрген Жақып. Біздің Әбіл: «Ревком меммін, мен болыстың ұлықсатынсыз жинаалыс аштырмаймын» деп еді, Жақып бастаған кедейлер, оның ұлықсатын қараған жоқ. Жинаалыста Сыздық екеуміз де болдық. Жақып кедейлерге: «жерді баяғыдан бері бай пайдаланып келсе, енді сен пайдалан»— деп. Советтің жер жөніндегі заңын айтып берді. Сонан, сөздің қысқасы, кедейлер «шабындық жердің тәуірін біз аламыз, байларды бозға айдаймыз» деп қаулы алды. Риза болмағандар болысқа кісі шаптырды.

— Болыс кім еді?

— Қабылдың Нұғманы да.

— Колчак тұсында да болыс еді ғой ол?

— Одан бұрын да болыс болған. Советте Ревкомға соны сайлапты ғой...

— Анырай, ә!

— Сонымен,— деді Әбдікей,— болыс та кеп қалды. Ол жерлілер мен жерсіздерді келістірмек болып еді, Жақып жағы: «жер біздікі, байлар бізден артылған жерді ғана шабады, артылмаса шаптайды» деп көнбеді. Нұғман күш айтайын деп еді, кедейлер: «сен өзің де байсың, сениң сөзің бізге заң емес» деп шулап кетті. Сонымен, болыс Жақыпты заңға бағынбайды деп акты жасады да қайтып кетті. Қасына кісі қостық. Олар Қызылжарға бармақ. Не бітіретінін кім білсін.

- Кім қосылды, қасына?
— Досан, қариды білесің ғой?
— Білем.
— Орыс тіліне жүйрік қой ол. Ботығайдың Жанаты мен соң екеуі қосылды. Ол да қара қазақтан заңға жетік кісі ғой.

— Қаша болды кеткендеріне?
Жұмадан асып барады, әлі хабар жсқ.
Тибелес қалай болды?

Асығыс емес не? Біздің Қозеке Қызылжардан келушілерді құтиси. «Тұлға шықпасқа» барып шөп шаба беріңдер дең Сыздықты, мені. Обілдің жалдаған жігітін жіберуі бар емес не. Соның Жақын естиді де, қасына он шақты кісі ертін, шош шауып жатқан білге келеді. Сонан, қысқасы, сөзге көмілдік де. Сыздық Әбдеканай жемігे ғап, Жақыпқа тіл тиізеді. Ол мұны сойды да салды.

Сыздық «мен емес, ол ауел бастаған» дең келе жатыр еді. «Токтап тұрасмын, сен» дең Әбдікен оны бөгеді де:
Мұның арты не болар екен, жиен? — деді маған.

Не болушы еді, — дедім мен, — кедейлер алам деген жерін аллады да қояды. Сыздықтың жеген таяғы бойына құт.

Сабауга заң жоқ дейді ғой.

Жағдайына қарайды да ол. Реті келгенде, сабамақ туғыл атып та тастайды...

Бұл сөз сонымен догарылып, аз уақыт тым-тырыс отырганнан кейін:

— Әбдеке, — дедім мен, — «ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегенді ғой. Бір сөз сұрасам ұят болмас па екен?

— Айт, шырағым, — деді ол, — «ауызға келген түкірік, қайта жұтса мәкүрік» деген.

— Қозеке ағайдың Зұбәйлә деген қызы бар ма әлі?

— Бар.

— Ұзатқан жоқ па?

— Жоқ.

— «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегенді айтып келе жатқан себебім, — со қарындасыңыздың Жақыппен көңілдес екенін білесіздер ме, сіздер?

— Апыр-ай, қарағым-ай, — деді ақ көңіл Әбдікей, — мені буынсыз жерден қыстадың-ау! Сұраған соң, амал жоқ айтайын, қатын-қалаштың арасында сондай өсек бары рас.

— Жақып жай ғана көңілдес пе екен, алғысы келе мекен?

— Оишаңын білмедім, шырагым. Тегі осы жұмысты Қозкеде сезеді ғой деймін, бұрын қалың малын кемеліне келтіріп алам деп жүретін еді, Сақау балаларына «жесірле-рінді жайлаудан қайта алыңдар!» десе керек, оны неге сұрап отырсың? Бөлеңде жаның ашып па, болмаса, басқа есеппен бе?..

— Қашдай есеп болады?

— Қайдам. Жақын пен сені дос десіп жүр ғой жүрт. Бөлеңді досыңа айырбастап кетпесең?..

— Ол ықтияр менде емес, қызда ғой, Әбдеке. Совет әкіметі айел бостандығын қатты қорғайды. Кімді таңдаймын десе де ерік қызда.

— Солайы солай ғой, бірақ әке-шешесін де тыңдайтын шыгар қыз...

— Мұмкін...

— Бірақ со Жақыбың жай жігітшілік қана құрып жүр ғой деймін,— деді Әбдікей,— егер қызды алатын көңілі болса, Сыздықты бұлай сабамас еді ғой...

Одан әрі кеңесуге — Алуа көлінің сыртындағы Қозке аулына келіп қалдық.

Қозкенің үйінде: Қожан хажы, Құлым хажы, Қылышбайдың Мәжені, Құсайынның Оспаны, Қозкенің өзі, Сахинкерей, тағы соларды қолдайтын атқамінерлер отыр, араларында өзіме таныс Досан қарі. Ауылда бұлардан басқа ат жалын тартып мінерлік ерек жоқ, бәрі шабындық жерді бөлуге кетіпті. Мына отырған байлар мен атқамінерлердің қабақтары салбыраңқы, түстері сұық. Олардың ең байы да, белсендісі де Хожан хажы. Ол Андалғұл руы түгіл, Торагұл аталатын бір болыс елдің ең беделді адамдарының қатарына қосылады. Бұрын бір болысты иіріп жусатса, енді кедейлерден қорғалап, бүгін шөп бөлісіне бара алмай отыр. Совет әкіметінің ауылдағы бет алысина ссының өзі айқын айғақ сияқты.

Құлым хажы аласа бойлы, ұзынша арық бетті, сақал орынна біткен ои шақты-ақ ұзын қылы бар, «р» әрпін «и» ғып, «e» әрпін «ш» ғып, «z» әрпін «ж» ғып сөйлейтін, даусы тұтықшалы, жоққа ашуланып, «апы кіріп, күпі шығатын» күйгелек адам. Жасы со кезде жетпістерде. Ол да бай және беделді болған адам. Қазір шөп басына ол да бара алмапты.

Толықшалау орта бойлы, кішірек дөңгелектеу сақалды, томпақ бетті Құсайынның Оспаны шідер ұзғен тентек, бейпіл ауыз, боқтампаз, ашуланшақ ұрт мінезді кісі. Бұрын

алғындың сала сөйлейтін ол да бүгін шөп бөлісіне бара алмайтын... Өзгелері де солай сүмірейіп отыр...

Ау Досан қарі ше?

Оның әкесі Бекнен қадімше бірталай оқып, елде белгілі мұндашың орну болған. Бекненнің әкесі Бейсенбек, Шопан баңдағы отын жағын, қазашың қайнататын, өмірін жалшымықта үткеген кістің екін, соңықтан, сыйқақ қылған жұрт оның «ары су шикен Бейсенбек» дейді екен. Бейсенбектен тұған Бекненмен шикен Қалыға өздерін ғана асырарлық шашын шаруя өткен. Омир бойы молдалық құрған Бекпен, екінші ғасыры Досандың Қызылжардағы Мұхамметжан қарналың мәдресесіне сабакқа береді.

Досан мұсін қадімше оқып, құран жаттап «қарі» атап иштеп адам да, артынан жодигаше жаңе орысша оқып, өз аулияда мұғалімдік құрады. Жалын ғаланды ол орта білімді кісті, араб, фарсы жаңе орыс тілін жақсыз біледі. Мұғалім болы ғұра, ол шикен адамдарға құран хатым естіп, молдалық құрады. Менімен ол үткен жаз Балтабай аулында мұғалім болған күшмінен таныс.

Одан білімді адамның бірі санайтын Досан, білімі, не дәрежесі төмендеу дейтіндерден кеудесін көтеріңкі үстайтын тақаббарлау, білімі не дәрежесі жоғарылау дейтін адамдардан ығысатын қорқақтау. Менен білімі жоғары болғанмен, Қызылжардан қандай мандатпен шыққанымды естіп, «дәрежемді» өзінен артық көрді ме, немене, бұрын қалжыңдай сөйлейтін маған бұл жолы жалпаңдай кетіп, «ә, Сәбит те келген екен ғой!» деп шүйіркелесе кетті. Әбіл әдан Қызылжар жайын сұрайын деп еді, менен қымсынғандай:

— Ия, аман екен; сырқаттау бол курсқа кешігіп бардым ғой мен, ұяла-ұяла барып ем, денсаулығымды көрді де оку жайымды сұрастырганнан кейін «мұғалімдікке жарайсың, аулыңа барып тының» деп қайтарып жіберді,— деді. Оның менен жалтақтаған халін түсіне қалғандай, Әділ де кеңесті созған жоқ.

Мына отырған байлар мен атқамінерлердің жер бөлуге кеткен кедейлерге неге ермей қалуын, Досан Семенякинге майдалап түсіндіргісі келген қалпын көрсетті.

— Сіз не істейсіз?— деп сұрадым мен Семенякиннен.

— Маған Қыстаубаевты көру керек,— деді ол.

— Бөліс басына барасыз ба?

— Эрине, барам.

— Онда, сіздер әзірлене беріңіздер, менің көрші ауылда қарт жездем бар еді, соған амандасып келейін.

— Пожалуйста.

Жездем Көпжасар мен апам Зейнепке амандасып тез оралсам, бөліс басына баратын салт аттар даяр екен, Семенякин де салт баратын бопты. Біз есіл өлкесіне бес-ақ кісі аттандық: Әбіл, Досан, Семенякин милиционер, мен.

Алғаш Әділ, Досан, Семенякин — үшеуі бір топ боп, милиционер екеумізден оғаштана жүрді. Жастау және жуастау милиционердің фамилиясы Филиппов екен.

— Жолдас Семенякиннің осында неге келгенін мен түсінбедім,— деді ол маған,— Қыстаубаевты милиционер жіберіп қана шақыртып алу керек еді, немесе, шақыртпай-ақ қою керек еді. Мен де, ол да әлгі отырған байларды жақсы білеміз. Кедейді талаушылар олар. Жақыпты да біз білеміз. Ол қызыл партизан. Оған көп шөп керегі жоқ. Байларды ұрса, кедейлер үшін ұрады. Ұра берсін. Сволочь буржуйға со керек. Ұрмай көне ме олар... Эх, жолдас Мұқанов, буржуйлар күчті әлі, олар әлі тиісті таяғын жеген жоқ!.. Әсіреле, ауыл байлары мен кулактары!.. Ұру керек оларды!..

— Байлар мен Семенякин не сөйлесті? — деп сұрадым мен.

— Оңаша сөйлесті,— деді Филиппов,— маған естірткен жоқ. Ох, этот Семенякин, он тоже не то делает!..¹

Біраздан кейін Досан серіктерінен іркіліп, мені тосып алды да:

— Көптің көзінше айтқам да жоқ, өзіңе оңаша ғана айтайын,— деп, Жақып жайын сөйлеп кетті.

— Партизаның елді қырып барады, Сәбем,— деді ол,— «е» десең «ме» деп бет бақтырмайды. Сонда өзі біліп тұрса екен-ау... түк те білмейді. Шала сауатты адам нені біліп жарытушы еді! Өзгені қоя тұрганда, Маркс пен Энгельс сөздерінің исі мұрнына бармайды. Со қалпымен ағып тұрган кеудемсөк. Көрерсің, ол мына начальник милицияңа пысқырып қарамайды, жазаласа қол жұмсап жіберуден де қашпайды. Екеуің табың бір адамсыңдар, сенің сөзінді тыңдайды ол. Сен оған айт: «Көптен көп емессің» де. «Көп қорқытады, терен батырады» деген де. «Ел-жүртсyz ешкім де кісі бола алмайды, Совет өкіметі де елмен есептеседі, сенің ғана тіліңді ап, елді қырмайды» де, «елмен түсініс, бірлесіп қызмет істе» де.

— «Ел дегендеге сіз кімді айтасыз? — дедім мен, ауылда қалып қойған үркердей байлар мен атқамінерлерді айтады.

¹ Эй, сол Семенякин бе, онның да ісі шатақ.

сын ба? Болмаса, Жақыпқа еріп жер алуға кеткен көшілік-
ті айтасыз ба?

Екеуі де керек жүрт қой.

Жақыпты сіз қараңғы деп келе жатырсыз. Сізше со-
ни да шыгар. Ал, сіз оқыған адамсыз, заң-зәкүнді білесіз,
Совет өкіметінің кімін өкіметі екінін түсінесіз. Жердің ке-
ден крестіндардың екені де сізге мәлім. Сөйтеп тұра, анау
Кожан хажы, Құлым хажы сияқты әрі совет өкіметіне қар-
са, орындаған зорлықшыл, әрі заң-зәкүнді білмейтін
илян аламдардың сойылын неге соғасыз?

• Сонынан соғып иетишши мен?

Сія жүнірда қай жаққа барып келдіңіз? — деп сұра-
дым мен.

Кайда барыншын?

Іютіңгайдаңың Жанаты екесуіңіз?

О, деді Досан ыңғайсыздандын кескінмен,—
Кызылжарға барғанымды айтады екенсің гой. Был көк-
тесіңде Қарлай ескі безгегім қайталап, мұғалімдер курсына
бара алмай қалдым да, соны УОНО¹ ға мәлімдегелі барып
ады.

Расыңыз гой, осы?

Эрине, расым.

— Эй, Досан,— дедім мен кейіген үнмен.— Сізді мен
булай көрмейтін едім...

— Е, мен неғылдым?

— Сіз жалған сөз айтып келесіз. Қызылжарға сіз мұ-
ғалімдік жұмысыңыз үшін барған жоқсыз, манағы Кожан
хажы, Құлым хажы сияқты байлардың сойылын соғып,
жерге ие болғысы келген көшілік кедейлерге қарсы бол
бардыңыз.

— Оны саған кім айтты?

— Естідім. Байлардың сойылын сонша соғатын сізге не
болды? «Молда мен бай тілектес» дейтін еді, әлде соны-
ңызға бағасыз ба?

— Иә, молда ма екем мен?! — деді Досан шошып ке-
тіп,— мен де советтік мұғалімнің бірі емес пе екем?..

— Совет мұғалімі болуыңызға мен тілектеспін, бірақ
мына күйіңізбен, бола алмайсыз ба деп қауіптенем...

Тайғақ мінезді Досан, менің булай тігін келуімнен қи-
палақтаңқырап қалды да;

¹ Ояздық оқу белімі.

— Ол рас қой, Сәбем, бірақ, бір күннің ішінде социализм орната аламыз ба? Көп жылдардың ісі емес пе ол? Жер крестьяндардікі екені рас. Біздің арада кедейде жер азырақ екені де рас. Бірақ, бұл маңайда, сенің еліндегі Әлтидей, Қошкедей, немесе Нұргожадай мындалап мал айдаған кісі бар ма? Біздің араның ең байы Қожан хажының жылқысы елуғе әрекетеді. Бай ма сол? Менімше, Жақыптың бай деп жүргендері, Совет өкіметі безінбейтін орта дәулетті крестьяндар. Оларда жердің кедейлерден көрі артығырақ екені рас. Кедейлерді олармен, теңестіру керек. Мен осыны айтсам, Жақып «жоқ, болмайды ол, Құлым, Қожан, Оспан, Мәжін сияқты кіслерге жер бермейміз» дейді. Тіпті солардың қатарына, айналасы он шақты-ақ қарасы бар Қозекені де қосқысы келеді. «Мұның үят қой» десем, «ендеше, сен де байшылсың» деп маған едіреңдейді. Мен түгіл, болыстық Ревкомның председателіне де қонбей, үят жасады...

— Кім ол «болыс» дегенің? Қабылдың Нұғманы ма?» Жеті атасынан байлық пен болыстық үзілмеген адамның бірі емес пе ол? Сондай адамның қалайша Ревком бола кетуіне мен қайрапмын!..

— Оны сайлаган мен емес,— деді Досан,— Советтің инструкторларі.

— Эй, советтік инструктор болса иғі еді ол!..

— Қалтасында мандаты бар. Өз көзіммен көрдім.

— Сенем. Бірақ, есіңізде болсын, қой терісін жамылып жүрген қасқыр да аз емес қазір. Кешегі алашордашылдардың біразы бүгін «коммунист» бола ғапты. Солар со қалпымен кете барады деп ойлайсыз ба?

— Қайдам?— деді Досан,— менің қарамағымдағы іс емес ол.

— «Тазармас асылы харам жуғанменен» депті.— де-дім мен,—«арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам» депті. Совет өкіметінде адамдар қанша ұзақта барар дейсіз...

Досан екеуміздің одан арғы сөзіміз қысқаған сияқты болған соң, мен атымды тебініңкіредім де, шоқытқан жүріспен алдымызда алыштаңқырап кеткен Семенякинге тарттым. Ауылдан аттанғанда кескінің үрген қыықтай бол тырсылдай қалуына қарап, мен оның қатты ашумен шыққанын сезгемін. Жақыптың мінезі маған мәлім. Кімде кім оған даусын көтере сөйлесе, ерегісп кетеді. Егер, мына Семенякин де оған қатты сөз айтса, арты насырға шауып кетуі мүмкін. Соны ойладым да, Семенякинмен алдын кенесіп, мәселені ашусыз шешуін өтінгім келді.

Мен ій сексеуілдей сіресіп иілмейтін бірдеме ме, әлде, аны ақомшыбай қайрап тастанды ма, мен шоқытыңғырап ен сол бастап ем, од сөйлескісі келмеген қалпын көрсетіп, мүрінан аудені мыйқылдан әндепті кетті. Мен де одан көни жабыса қойған жоқпын, шамасы байқаймын,— тиң алаңатты сияқты.

Беттеген жақтан жер жобасын шамалап келем: өткен 1919 жылдың күкінешіде, нағашым қарт Жабайға кеп амандақаным оны түс Жарқабақтың дәл ерлеуіне жетпей, ар тағындағы қалқаң жаңықтың кісі көре алмайтыны мәлім.

Мінде, оған жаңықабакқа да жеттік. Дәл Жабай қарт отырған жордеги кеп шықтық. Соң үйеңке әлі сол қалпында оны, оңраң, атағы одан әлдеқайды көрікті: бұрын қар көтере көрдеги көрінедеги шоқтаға біткен бұтақтары сыйдырып шашырақташын тұрса, сиді, бұтақ атаулышың басында құстың шашын үздін үшіншілекке жашырақтар шығып, ағаштың аса көркемдегендіріп жаберіпти. Бінде көркемдігін көрсете үскін көміндеп, жаңдың ақырын есекін қоңыр самалымен, үшіңке ырғала, тәңсле түсті.

Жардың ар жағындағы қайқаң жазықты мен сусыз көнінде көрген жоқ ем. Енді қарасам, кең жазықтың әр жерінде жонданып төбелер тұр, олардың жотасына тал, мойын, дохана сияқты ағаштар есіпті. Кең жазықтың өн бойына тескіндікіз шыққан шалғынның қалыңдығы да, биіктігі де шыныбынды жыладың егіні сияқты. Самал желге толқыған шашының қимылына қарасаң, басың айналарлықтай. Жеке жайқаған жасыл шалғын мен оларға аралас шыққан ғұмдердің хош иісі кең даланы жұпар құйғандай әдемі иіске болып тұр. Эртінірек жерде, ұшы-қырысыз созыла біткен топай көрінеді, ол әрине, Есілдің су ағар арнасын бойлай ти кеп орман...

Кең қайқаңның алысында да, жақынын да қаптай шүбірған қалың адам. Мөлшеріне қарағанда, олар Алудың алысындағы ауылдың адамдарынан әлдеқайды көп сияқты...

— Апыр-ау, не деген көп адам мыналар? — дедім мен Әбілге.

— Бұғін орыстар да шөп бөлуге шыққан ғой,— деді Әбіл, сонау алыста көрінген бір топ, Ақжардың (Петровка) орыстары болар. Анау,— деді Әбіл, қолын күнгей-батысқа қарай сілтеп,— Пласкеудің орыстары ғой деймін. Мынау, бертінде жүргендер,— деді Әбіл шоқша сақалды, жалпақ иегімен нұсқап,— біздің Алуда басының адамдары болар.

Үш топқа жүйеленген жер бөлушілер біріне-бірі тізсесе, бір ізбен ғана жүреді, араларынан шашу шықпайды, бытырап жайылмайды, кейбір тұстарда ғана өшарылып тоқтап, әлдекімдер бірен-сарандай бөлінеді. Бұдан бұрында Есіл бойындағы шабындық жердің бөлінуін көрген маған, бұл жүрістер түсінікті: өсіп тұрган шабындықты жа-пирмау үшін, олар бір ғана жолмен, немесе сүрлеумен жүреді де, әр тұста тоқтасып, әрбір жеке шаруаның сыйбағасына тиген пайды көрсетіп береді, ондай жерлерге не шыбықтар шашылады, не шөптегер үйіледі...

Біз жарқабақтан түсіп, бергі топқа қарай беттей бергенде, Семенякин түсін бұрынғыдан жаман сұтыныңырап алды да, қасындағы Филипповқа;

— Винтовкаңды қолыңа ал! — деді.

— Не үшін? — деді Филиппов, — иығына асқан винтовқасына қол тигізбестен.

— Мен саған бұйырамын? — деді Семенякин тесірейе қарап.

Филиппов таңданған кескінмен иығындағы винтовкасын қолына алғанда.

— Ат! — деді Семенякин.

— Қайда?

— Ауаға...

— Неге?

— Бұйырамын. Ат!..

— Неге? — дедім мен де.

Семенякин маған жауап берместен, Филипповқа бұйрығын зілдендіре қайталап айтты. Момын пішінді Филиппов «бұйрықтың» мәнісіне түсіне алмағандай, иықтарын көтерді де, винтовкасын аспанға қаратып, бірнеше рет атты. Біз беттеп келе жатқан көпшілік, бұл дыбысқа елең ете қойған жоқ, істеп жүрген әрекеттерін доғарған жоқ.

Топты бастаушы Жақып екенін тани кеттім. Алыстан әуелі оның өзін емес, атын таныдым. Бесенеден белгілі шұбар ат!..

Біз ол топқа жақындаій бергенде, Семенякин түсін тағы да әлем-тапырақ қып бұзып алды да;

— Тағы да! — деді Филипповқа. Винтовкасын иығына асып алған Филиппов, естімеген адамдай жауап бере қой-мап еді:

— Сволочь, не айттым мен саған! — деді Семенякин долданған дауыспен Филипповқа.— Тағы да ат дедім гой мен саған!

Филиппоп жерге тұқыра қараған басын көтермеді, жауап да бермегі, асынған мылтығына қолын да апармады.

— Бұ — шемене, жолдас Семенякин,— дедім мен.— Негемен ату бұз? Кімді қорқыту?

Семенякин маган жауап бермesten, Филипповтың қасының оның берді де: «На, тебе, сволочь!» деп қамшысымен қарған қарған қалді. Содан кейін өз иығына асынған қарғанын сұнраппап, испаша қарай атып-атып жіберді. Соңда оның мылатық даусына елеңдегендей, алдымызда шұбакташа шұбамырдан көшишлік, одырая қарасып тоқтай қалыпта. Біншіңдең не скептицизміндең білгесі келгендей, Жақып пен тағы бир олутқындағы қарай тұшты.

Жақыншың шұбары жүйріктік қалпына бағып, соңын ала шашқан салттықдан, біндең алдекәйде бұрын жетті.

— Егердиң жемділік деді оз кітт тоқтай ғап, көңілді кескінмен.

Онаң білгесі да көрікті кескіні мына ыстық күннен күрілдешін тіпті ажарлашып кетіпті. Соңғы көрісіумізге жылда жеткіншілік үақыт өткенмен, оның бұрынғы қырбық мұрттың қалыңдап, бет сүйегі жуандандыраған сияқты, көздері де шілділене түскен тәрізді, денесі де сомдана түскен сияқты. Үстінде қызыл әскердің гимнастеркесі мен шалбары, басында маңдайында қызыл жұлдыз қадаған, жазғы шлем. Арқасында асынған карабин, сол жағында солбыраған қыншапты қылыш. Оң жақ бүйірінде, кабурдағы наган. Қос покталап, өмілдіріктеп, құйысқандап, кавалерияның былтары ерімен ерттеген шұбардың бауыры тыртық, тоқжарau, еті семіз... Жақып әуелі маған көңіл бөліп;

— Өй, сен қайдан жүрсің? — деді ат үстінен қол ұсынды.

— Бізбен байқап сөйлесіңіз, Жақа,— дедім мен қол беріп, құле сөйлеп,— біз қазір үлкен кісіміз.

— Ия, сонда кімсің сен?

— Мен қазір бірнеше болыстың үстінен қарайтын инструктормын.

— О-о-о-о, какая шишка!¹ — деп Жақып қарулы алақанымен менің жұқалау алақанымды толғаңқырай қысып қойды да,— сенімен тағы сөйлесерміз, мына кісілердің жайын біліп алайық,— деді.

¹ О-о-о-о, какая шишка.

Әбіл мен Досанның түріне қарасам, ит көрген мысықтай бүрісіп, жұндері ләзде жығыла ғапты. Семенякиннің түсі әлі де ызғарлы.

- Жол болсын,— деді Жақып оған.
- Мен сізге келдім,— деді Семенякин.
- Қелсеңіз, хош келдіңіз,— деді Жақып жымия түсіп.
- Біз сізді Явленкоға әкетеміз.
- Не жұмысқа?
- Оны сонда айтамыз.
- Мұнда айтуға болмай ма?

— Сізден қалжақтамауыңды өтінем. Мен қызмет атқару үстіндегі кісімін. Мениң аудандық милицияның начальнигі екендігім сізге мәлім.

— Ия, білем оны,— деді Жақып құлқілі түсін жинаң-қырап.— Бірақ, айтатыныңды осы арада айтыңыз, Явленкоға мен бармаймын.

- Неге?— деді Семенякин түйіліңкіреп.
- Уақытым жоқ.
- Егер, мен қыстасам ше?
- Мен көнбесем ше?

Осы кезде Жақыптың артын ала шапқан адам да кеп қалды. Ол формасын алған әскердің жазғы киіміндегі, сақал-мұртын қырған, орта жастағы орыс екен. Семенякинге ол:

— Здравствуйте, Харитон Никодимович,— деп амандаса тоқтады да,— неге ашулы тұрсыз?— деген сұрау берді.

— Аудандық милицияның начальнигін әрбір өлексерінің тыңдамау заңы қашанинан шыққан, Иван Константинович?— деді Семенякин.

— Не болды?— деді Иван Константинович.

— Мынау азamat,— деді Семенякин, Жақыпқа қолын бәзеп,— бұзықтық қылмыс жасап, бір кісіні өлердей сабаган. Қазір ол адам Явленконың болынцасында. Мүмкін, өлген де болар...

— Қате айтасыз,— дедім мен, Семенякиннің сөзін беліп,— үрүлған адам Жұсыптың Сыздығы деген емес пе? Ол бізбен Явленкодан аулына қайтып келген жоқ па?..

— Сіз қыстырылмаңыз,— деп Семенякин маған одырая қарап қойды да.— сіз,— деді Жақыпқа,— советтік заңға бағынуга тиістісіз. Мен сізді алғып кетуге тиістімін.

— Басқа айтарыңыз бар ма?— деді Жақып түсін суытып.

Осы да жетеді.

Ендеше, қош! — деп Жақып атын тебініп өз тобына қараш жончеле берді. Кескіні ашудан желді күнгі көлдің бендеи тоқы қамған Семенякин, мана иығына асқан шиптапқасына қолын әлденеше апарып, әлденеше қайтып ауды.

Сіз бекерге ашулаңасыз,—деді Андрей Константинович оған, — аудем, кітің баһыбына барып алу керек.

Кім мен көмің не туралы төбелесуінде менің жұмының жоң Мен біреуді біреудің сабауын тыюға тиістімін. **Нұра жонінде ғабауыша** Қыстаубаев, сабалған Жұсылпов. Ондай болғастаңда жоң беруге болмайды. Сіз айтыңыз оған, **Андрей Константинович**, заңға бағыну керек. Егер, бағын-**пиян жаман болады.**

Но істердің сонда?

Мен оны қояр осы аралда атын тастанымын.

Алға аманасын.

Нетер?

Сіз жағынан. Ол көп. Сонау қалың топтың бәрі де оның атында.

Оңғыз?

Мен де оны жақтаймын.

Онда, сіз де заңға қарсысыз ғой?

Мен емес, сіз қарсысыз. Сіз Советтік жер крестьян-дың деген декретіне қарсы бол тұрсыз.

Қалай?

— Жақып кедейлерге басшы бол, Совет өкіметінің жер туралы декретін іске асырып жүр. Сіз оны бөгеймін дейсіз!

— Киргизға не қылған жер? — деді Семенякин ызала-на күліп, — жер туралы декрет орыс крестьяндарына ғана ариналған.

— Қате айтасыз. Октябрь революциясы, интернацио-налдық мәні бар революция. Совет өкіметі интернацио-налдық негізде құрылған өкімет, сондықтан оның заң-законы да, Россиядағы халықтардың бәріне ортақ.

— Сіз мені заңға үйретпеніз! — деді Семенякин, — маган қылмысты адамды ұстауға көмек беріңіз!..

— Мен сізге орыстың түсінікті тілімен айттым ғой, ол өтінішінді орындаі алмаймын деп...

Өзінің дәрменсіздігіне көзі жеткендей, Семенякин дүр-диіп тұрған қалпынан бәсекедеді де:

— Эх, Андрей Константинович! — деді басын бұлғақтатып,— егер сіз болыспасаңыз, мен ол ордаға көрсетерем бағынбауды!..

— Жұмысыңыз осы ғана болса, қош! — деп Андрей Константинович жөнеле берді.

— Жақсы,— деді Семенякин тағы ызаланып, кімнің кімге бағынарын көрерміз. Филиппов, қайттың кейін!..

Олар жөнеле берді. Әбіл мен Досан қалып қойды. Енді не істеуге білмей сасқандығы, кескіндерінен көрініп тұр. Тегі ойлап тұр ғой деймін, «Семенякиннен түк шықлады, Жақын енді сілемізді қатырады» деп. Ойым дәл келе кетті. Мен оларға:

— Осыларыңыз қате болды. Бұның аты,— Совет өкіметінің жер туралы декретіне қарсы болу,— деп ем:

— Рас, шатақ болды! — деді Әбіл, түсі бұзылып,— Қозке осыны істеп жүрген. Айттым: «Оу, осы кедей деңгеге соқтықпайықшы!.. Өкімет онікі, ол шыдатпайды!» деп. Болмады бейшара қасарып. Қара, сен де «қой» дей қоймадың! — деді ол Досанға кейіп қарап.

— Есің дұрыс па? — деді Досан Әбілге, мені бассалғаның не қылғаның? Мен бе, сендерді төбелестірген?

— Туралап айдамағанмен, астыртын жымысқылаап же ліктіретінің бар.

— Э, қой әрі, аузыңың қанын жақпай! — деп Досан жөнеле берді.

— Осы қолтығымызға су бүріккен,— деді Әбіл,— Айтқаныңың бәрін айтсам тіл тартпай кетер еді. Бірақ, не қылайын.

— Ия, не дейді? — деп мен қужалайын деп ем:

— Оны қайтесің, шырағым,— деді Әбіл. Қатеден тұтатып алдық. Мынау өртті енді сен сөндір, шырағым!

— Не өрт? — дедім мен түсіне тұрып.

— Тұрасын айтқанда Жақып бізге енді күн көрсетпейді.

— Өзіңіз ғой, оған соқтығып жүрген,— дедім мен,— қорықсаңыз соқтықпаңыз!..

— Енді де? — деді Әбіл,— енді қара да маңына жола- маспын оның!..

— Бәсе, сөйтіңіз!..

— Сонда ол тимес пе екен? — деді Әбіл мұңдайып.

— Әрине, тимейді,— деп мен жұбатқан болдым. Ішімнен ойлап тұрмын, «бай-кулактар, сендерді бұлай мұләйім-

жынысқа пролетариаттың диктатурасы-ау!.. Ол сені тап
тапшып жоймай тына ма?» деп.

Жақында айтсақ боп, енді «тигізбейтін» бол Әбілді жұ-
басым да, шауып Жақыптың тобына жөнелдім. Жолда
манары Андрей Константиновичті қып жеттім. Ол мана-
шылған таңыс адам сияқтанған, бірақ, қайда көргенімді ой-
нан таба аұматам. Енді сұрасам, өткен 1919 жылдың көк-
жынысде, Жабай Қарт пеш мені арбасына мінгізіп ауылға
жаралған Андрей осы екен, фамилиясы Жарков. Жақыппен
на әкесінде партияның отрядында болыпты, Қызыл Армияға
орындағанда. Қынр Шыныңда дейін бірге барып, Отан-
да на жаңғыруға интервенттерден тазаласып қайтыпты. Қа-
сар Навроуздан соғадық ревкомшыңыз председателі.

Ақымақ, дегі ол Семейкінің туралы айтқанда кү-
ши, Қоңакшыңыц, Американың, Японияң оғы өтпеген Жа-
қынды, инде ол атақ!.. Ха-ха-ха...

Жақын туралы жағары шікірде екен. Оның сипат-
таудын, Жақын барлық тұрган ташымы, революционер,
боудыншын, қажынмас кайратты, мұқалмас жігерлі, крис-
талдан тата адам. Тек қана кемпілігі — оқуы иок және
шарғынандық шағбермелігі бар.

Екесүш де құтылады ол,— дейді жолдас Жар-
ков. Оқындысы кеп жүр өзінің. Оқыса, қазақтан шық-
қан даңдаи большевик, бұл. Бұны қадірлеу керек.

Біз кеңесіп отырып, Жақыптың тобына барсақ, жүрт
түңдерін қоршап түр екен. Олар бізді шуласа амандасып
каресі алды. Көбін тани кеттім. Құлым хажының аулы-
наш «қара қасқа сорлылардың» қатарына қосылатын
Балғабайдың су мұрын Нұртазасымен, Жыланкез Ұбы-
райдың Ахметі жүр; Балтабай аулынан — «қара қасқа сор-
лылардың» қатарына қосылатын Өстемірдің Қалтақбас
Габдеші, Саржан қатынның Ұзын Әшкери, Тапалтақ
Обілман, Кенженің Мұхамметқалиы мен Жұнысы, Омар-
дың таз Сұлтақайы жүр; Крестадан — өмір бойы Сақта-
ғаннның сауыншысы болған Қойшығалидің Арықбаласы,
Төлебейдің Айранкез Уәлиі, Жабайдың Төлебайы жүр;
Кожан хажының аулынан — Батайдың Аманжолы, Жаңа-
байдың жыпылдақ Әшеті жүр¹. Қараталдан — Қөшекбай-
дың Шұбар Өтегені, Құсайынның бұжыр Ережебі, сұыл-
дақ — Құдиярдың балалары және ұзынмұрын Құрманнның

¹ Оның баласы Исхақ Ұлы Отан соғысмında Советтер Одағының
Батыры деген даңққа ие болды, өзі тірі.

інісі Мәжен жүр; Аю аулынан — өмір бойы Зілғара тұқымының жылқысын бағып «Жалаңтөс» аталған Байжаннның Ұбырайы, Жантінің отшы Бектемір мен Жантемір жүр; Құсайын аулынан — Әуелбектің Әбілмәжіні, Мәлкаждары, менің жиенім Әшкәр, Мұқының Шәрібі, өмір бойы жұлық жалаған етікші, таспа тартқылаған өрімші Жұмабай жүр...

Киімдері жыртық, астарына мінген аттары, өгіздері, сиырлары арық,— бұлардың бәрінің де кескіндері жадыраңқы. Тегі олар мана бірнеше рет мылтық атылғандықтан. милицияның келгенин және неге келгенин естігендіктен үрнісіп қалса керек. біз жете бергенде, амандықпен араластыра «бу қалай?!. Кедей теңелді, жер кедейдікі дегені қайда?.. Жеті атамыздан бері жер іскеп көрмеген мұрнымыз енді ғана іскеп, енді ғана жер шұрайына ортақ болдық десек, бізді қорқытып милиция әкелгендері неғылгаидары?!»— деп шуласа қалысты.

— Осының бәрі дұрыс,— дедім мен.— Жер сендердікі, оны енді ешбір күш тартып ала алмайды. Ал, милицияның келуі түсінбеушіліктен шықкан...

Шабындық бөлігі кешке қарай аяқталды. Ата-бабаларынан бері қарай Есілдің шұрайлы шалғынына қолы жетпей кеп, биыл — Совет өкіметі орнаған жылы ғана ойдағы үлесін алған кедейлер мәз-мейрам болысты.

— Е, бәсе! — десті олар,— жаңа ғана теңдік алдық қой, байлардан. Жер кедейдікі екеніне көзіміз енді жетті гой!..

Алуа басындағы кездестірген уақыфының бір ұшқыны алдыннан шықты. Қызмет атқаратын жағыма беттеп келе жатсам, қазақша «Қоскөл», орысша Семиполька аталатын поселкенің көшесінде әлдекім шауып келеді. Поселкенің орталау кезіндегі Ревкомга мен жетіп тоқтадым, шапқыншы да кеп жетті. Бет сүйегі шығыңқылау келген, сақалы көслеу ақ бұжыр кісі;

— Қарагым-ай, қазақпышының?— деді маған, атынан қарғып түсे қалып.

— Ия, қазақпыш.

— Қазақ болсаң, қарагым-ай, қара қазақпышың, өкіметтің кісісімісің?

— Өкіметтің кісісімін.

— Енде, қарагым-ай, сүйемелден жібер, мен сияқты нашар кісіні!..

Ни, не болды сізге?

Мана жақта,— деді ол қолын батыс жаққа қарай
түшінген алты шақырым жерде Майлыш-Мұсайт атанатын
Рұымыз Көшебе. Сонда Абылай деген кісі бар...
Білем...

Абылай біздің немере туысымыз еді, бірақ біз ке-
ни, ох бай. Со кісі құллі Керей-Уаққа ықпалын жүргізуі
жыныштадай, қоңсызы боп отырған аз ғана үй бізді... ата-
баомыздан бері қарай отырған қыстауымыздан көш деп...
түшінген жерімізден неге көшеміз десек, ендеше, еріксіз көші-
рим деп... содан оның тілін алмайтын кісі бар ма, мына шеті
Қаратоқа деген елден, мына шеті Жарылған деген елден
балаңың қол жинап... бізді зорлықпен көшіргелі жатыр!..

Лай» дер әже, «қой» дер қожа жоқ. Ағайындарымыздың
кейірінің жаны ашыған болады, қолынан ештеңе келмейді.
Содан, сасқан соң, орыс әділ еді ғой деп... арашалар деп,
оны Коскөлге шауып кеп тұрмын...

— Тұсінікті, ағай,— дедім мен.— Бұл жұмысты мен-ақ
оітіріп берейін.

— Құладығың кетейін, қарағым, онда! Ал, қалай бі-
тіресің?

— Қазір мен поселкеден ылау алайын, сіз арбама міні-
ңіз де, менімен қайтыңыз.

— Ойбай, қарағым, Абылай деген азу тісі балғадай
кісі. Өзің жас бала екенсің, сенің сөзінді тыңдай ма ол?

— Тыңдатам.

— Қайдам, шырағым! — деп қазақ аз құдіктеніп тұр-
ды да,— шырағым,— деді маған, айнала сөйлейтін мыл-
жың біреу екен деп сөкпе! Жаным қысылған соң кеп отыр-
мын. Сөзіңе сенейін. Бірақ «бала соққан кездіктің басы жа-
рық» боп жүрмесін. Мен саған еріп барып, Абылай сөзінді
тыңдамаса, маған обал болар.

— Мен бармағанда не істемексіз?— дедім мен.

— Амал қанша онда, аттың жеткен жеріне шейін ша-
бам да. Кпитанда милиция бар дейді, соған барадмын.
Одан әрі жете алмасам, Қызылжарға барадмын... Тіпті
жаяуласам да барам Қызылжарға. Өтірік айтпаса, білетін-
дер Қызылжарды кедейдің өкіметі деп жүр ғой...

— Ол рас.

— Рас болса, содан барып теңдік сұраймын да.

— Сол өкіметтің өкілімін ғой мен, атыңызды босқа қи-
намаңыз, менімен қайтыңыз.

— Болсын, шырағым,— деді қазақ.

Оның аты өлердей арық екен, ылаудың жетегіне байлағанда аяң-жортакқа әрсөн ілесті.

— Ия, атыңыз кім? — деп сұрадым мен қазақтан.

— Ықыш, шырағым. Экемнің аты Көпшік, Абылаймен үш-ақ атага келетін немеремін гой. Бірақ, жақын туысымыз бола тұра, Алдаберген балалары бай болды да, біз — Атығай балалары кедей бол, біріміз жылқышысы, біріміз қойшысы, біреуіміз сауыншысы сияқты Абылай үйінің жалшысы болдық. «Ақы-пұл» дегенді біз алып көрген кісі емеспіз. Былтыр қызылдар өкіметі кеп, кедейдің ақысын байға жегізбейді деген соң, біздің ауылдың Әбілқас, Махмет деген жастары елеңдеп, Абылайдан ақы сұрай бастап еді, ақы берудің срнына, «ендеши, кет маңайымнан! қарада бойларыңды көрсетпе!» деп көшірмек болды. «Туган жерден неге көшеміз» деп ек, зорлық жасады. Қерерсің шырағым, ендігі біздің ауыл алдымыздан көш үсінде жолығады.

— Қайда барады сонда?

— Қайдам қайда баратының? Абылай айтЫПты-мыс дейді, «беталды құла дүзге қаңғыртам» деп. «Құла дүзі» қайда екенін құдай білмесе, кім білсін...

Іқаштың айтқаны расқа келді, еріксіз көшірілген ауыл бізге қарсы жолықты: барлығы бес-алты үй екен, адамдының өздері де, киім-кешектері де, көлік-саймандары да ете жүдеу...

Оларды айдал келе жатқан жиырма шақты салттының ішінде, сол елдегі маған таныс атқамінерлер: Жұсыптың Мұқышы, Сәмтіктің Мұқаны, Азнаштың Бердені бар екен. Оларға менің айтқан сөзім қысқа болды:

— Бұ кісілер мекеніне қайтады, қарсылық сөз болуға тиіс емес, оның арты жаманға соғады. Абылайды мен өзім көндірем.

— Шырагым.— деді жорға тілді Берден,— бұл жұмысқа жетекші кісі Абылай екенін естіген көрінесін. Керей-Уақтың аруағы сияқты кісі болған соң сөзінен шыға алмадық. Сениң сөзінді де тыңдайық, бірақ, бұларды сен қайтарып апарма. Әуслі. Абылайды көндір де содан кейін қайтар.

— Былшылды қою керек,— дедім мен қатты кейіп,— не оттап тұрсың өзің сақалды басыңмен. Абылай бай болса, мына тұрган бес-алтауың соның құйыршығысың.— Кәне,— дедім мен еріксіз көшіріліп келе жатқандарға қарап,— бұрыңдар, көліктеріңді кейін қарай! Қарсы болған Абылайды көріп алайын.

(О)лар көліктегін бұра бастады.

Кәне, қайсысың атыңды бересің? — дедім мен салт атыларға,— Абылайға тезірек жетейін.

— Менікін ал,— деп Алпысбайдың Әбені деген кісі атынан түсе берді. Жараулау жириң қасқа атқа ырғып міни, мен кете бардым.

Абылай аулы қыстауына жақын жердегі жайлауда екен. Құтпеген жерде кеп қалған менімен амандақаннан кейін, Абылайды одаша алып шықтым да:

— Хажы,— дедім оған,— мен сізге қысқа және тұжырымды бір сөз айтайын деп келдім. 1919 жылдың көктеміншің ала-сапыраны кеziнде сізге жолығып, маған көрсеткен жақсылығыңыз есімде. Соның қарызын өтейін деп келдім.

— Соншама, немене еді салмақтандырып тұрғаның?

— Сіз Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін білесіз. Мен сол өкіметтің өкілімін. Сіз бір зор қылмыс істепсіз, ол үшін сізді абақтыға жаптыру керек еді, оны істегім келмей түр.

— Немене істеппін мен?!

— «Жер кедейдікі» деген Совет өкіметінің декретін білесіз ғой?

— Білем. Онымен не айтпақсың?

— Айтайын дегенім,— әрі туысың, әрі қоңсың, әрі жалшыларың,— анау Атығай балаларын ата мекенінен зорлықпен көшіріпсіз...

— Ия, көшірдім. Бірақ неге екенін білдің бе?

— Неге екенінің маған керегі жоқ. Ата-бабасынан қоныстап келген мекенінен көшіруге хақыңыз жоқ...

— Егер, ұрлап шыдатпаса ше?..

— Оны тексеретін өкімет бар.

— Соны сенен сұрадым ба?— деп келе жатқан Абылайға.

— Хажеке,— дедім мен,— өлеріңізді білмейтін қараңғы кісі емессіз. Мына қылығыңызben басыңызды жойғалы тұрсыз. Қайтыңыз райдан. Анау зорлықпен көшірілген кедей қоңсыларыңызды мекеніне қайта қондырыңыз!..

Қабағы салбырап кеткен Абылай, жерге сұзіле қарап аз тұрды да:

— Қайдан кеп қалдың, сен?— деді басын көтеріп,— Совет өкіметіне шағым айтып, бізді қырғызғанша, мен оларды «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаның» жұтына ұшыраған адамдардай қаңғыртып, аштан өлтірегін едім. Әлі де кіріспесең қайтеді осыған!..

— Жоқ, кірісем, Ҳажеке, өйткені. мен өкіметтің өкілімін!

Ол тағы да аз түнеріп тұрды да, «бір жөні болар, үйге кір» деді маған.

— Жоқ, ҳажеке, кірмеймін. Әуелі кедейлердің көліктегін мекендеріне ағыттырып ап, сіздің үйдің асын содан кейін ішем.

— Қап, тар жерден қыстың-ау! — деді Абылай, манағы ширақ даусын солғындағып,— амал жоқ, айтқаның болсын!

«Совет өкіметінің күші-ай! — деп сүйсіндім мен ішімнен.— мына Абылай сияқты жыртқыштарды кедейлердің аяғына жығып беріп тұрған!.. Жаса, советтік күш!..»

АЗАТ ЭЙЕЛ

Мен тұнделетіп жүріп келем, бетім — Дос көліп жайлап отырған аулым. Қасымдағы қартаң ылауши үйқыда. Үстінде талқан толған қорабы бар тарантасқа жеккепіміз жалғыз ат, бірақ, әрі қарулы, әрі жүрісті. Төңірек елсіз, ормансыз, көлсіз,— өзіме мәлім жазық дала.

Айсыз қараңғы тұн. Күн батар алдында батыс жақ көк жиектен торланып іңірде бізге қарай сіркірей жауған қоңырша бұлт, қазір ыдырап, аспанның әр жерінде бөлшектене көшіп жүргенін, қараңғы аспанда жымыңдаған сансыз жұлдыздардың көркем көздері біресе бүркеліп, біресе ашылуы күәландырады...

Біздің араның мазасыз бір дүниясы — сармасалар екені мәлім. Құрғақшылық күндері олар тұнде де, күндіз де үстінде миллион жабылып, мойны-басыңды тұмшалап алмасаң маза бермейді. Бүгінгі тұн олай емес. Құрғақта таңға жақын ғана түсетін шық, өткен кеш жаңбыр сіркіреп жерді дымқостандырып кеткендікте, іңір болмай түскен де, бусанған буалдырымен, жердің бетін телегей теңіздің селі жапқандай аппақ қып жіберген, сондықтан, қанаты малшынған сары масалардың ұшуға дәрмені жетпей, қалың шөптің арасына жатып қалған.

Біздің жер бетімен жүріп келе жатқанымыз — мінген тарантасымыздың, жолдың кедір-бұдырына тоңқылдан, сеңдеуінен ғана сезіледі, әйтпесе, төңірегіне қарасаң, жер бетін қалың жапқан шықтан, кең теңіздің ортасында кемемен жүзіп келе жатқандай әсер аласың...

Мың түсті ұсақ гүлдер араласа өскен біздің араның қа-
ның бетегелі жайқалған шалғышды өлкесіне, мұндай дым-
шоқ гүндері аса бір ләззэтті иіс көтеріліп, мұрныңды қы-
зықтаудаң қол жазбайды. Жұпар іісті өлкесің желлігөні
сияқтанып, салқындау бір әдемі самал көтеріледі де, сенің
штіңді мақтадай жұмсақ алақанымен сыйпайды. Мазасыз
масасы болмаса, сондай бір түндерде жол жүрудің раха-
ның-ай шіркін!..

Ондайда, менің қасымдағы қарт сияқты біреу болмаса,
жас адамға үйқы келе ме?.. Түн ортасы алдақашан ауған-
мен, өткен түні де кеш жатып ерте тұрганмен, маған көпке
шоппің үйқы келер түрі жоқ. Төңірегімнен көзіме еш нәрсе
көрінбегенмен, ортасында өскен бұл даланың айналасынан,
кемінде жұз шақырымдық жердің барлық бейнесін көз ал-
дыма келтіріп отырмын. Солардың бәрі, қазіргі сәтте көзі-
ме көрінбегенмен, көңліме қандай ыстық!..

Осылай пысылдалап қана қалғыган шалым, біраздан кейін
менің иығыма басын сүйеп қатты қорылдауға кірісті. «Ақ-
саңал, тым қатты үйықтадыңыз ғой» деп ара-тұра оятсан,
шал бірде есті кісінің, бірде есенғірекен кісінің үнімен жау-
ап қайырған болады да, іле-ақ үйқыға қайта кетеді... Соның
жері тигендей, кейде мен де маужырай бастасам, алдынан
алдене малдардың, әлдене адамдардың немесе, әлдене құс-
тардың үндері естілгендей бол серги қалам... Маған сол ды-
быстардың бәрі Достың маңынан шыққан сияқтанады...
«Әлде, келіп қалдық па?» деп елегізсем де, құлағымды тө-
цирекке тігем... мені сезімім алдаған бол шығады: әлдеқай-
да, дала түнде гана ысқырып дыбыс беретін «жылқышы»
аталатын құстан басқа тірі мақұлықтың дыбысы естілмей-
ді... Дыбыссыз далада аяқ басқан аттың, дүбірі, паровоз-
дың дүңкілі сияқты естіледі, өткен жауыннан топырағы
шиирышқтаған жолмен секеңдей жүрген тарантастың
салдыры, даланы мыңдаған арбалы керуен келе жатқандай
жаңғырықтырады...

Дегенмен, «үйқы жау». Ұзақ уақыт сергіп-ақ отырын,
қалғып кетіппін. Мені кісінеген жылқының даусы оятып жі-
берді. Атшым да оянып кетті. Екеуміз де қорабтан басы-
мызды көтере түрекелсек, кісінеп келе жатқан біздің аты-
мыз... Элі де түн қараңғы... Көзді уқалаңқырап жіберіп
қарасақ жайылған қалың жылқының ішіне қарай келе
жатырмыз, олар бізге одырая қарасып, үркіңкіреп барып
топтанысады да, «неткен бейсәубет жүргіншілер?» деген-
дей өзара шұрқырасып кісінеді. Тарантастың доңғалақ-

тарының қиралаңдай жүруіне қараганда, жолдан соныға шығып кеткен сияқтымыз...

Жылқы жүрсө, бұл маңайда әрине ауылдар бар, бірақ, қайда олар?.. Қай ауылда?.. Сұрап алуға, жылқы арасында адам көрінбейді, дыбыс шығарсақ жауап қатпайды...

Үйірсіреп кісінеген атымызды тоқтатып, төңірекке көзімізді де, құлағымызды да тігіп аз уақыт тұрып ек, әлдеқайдағы қыраттың ар жағынан бұлдыраған бір кіші-көлемді жарық көріне кетгі. Бұны «шығып келе жатқан ай» дейін десек, ала шабыр бұлттың арасынан өзге жұлдыздардан оғаштана көрініп тұрған «Темірқазықпен» мөлшерлегенде, айға келмейді, себебі жарық теріскей жақтан көрінеді, ол беттен ай тумайды... «Өрт» дейін десек, көлемі кішкене... Кигіз үйдің шаңырағынан көрінген оттың жарығы болар ма әлде?..

Соңғы жоба дұрысқа келді. Эне, со жақта үрген иттердің даусы естілді, ендеше, ол арада ауыл бар, қай ауыл болса да соған баруымыз керек.

Атымыздың басын жарық көрінген жаққа бұрып келе жатыр ек, алдымыздан со жаққа қарай қиғаштанған жол да кездесті. Аздан кейін қаңқылаған қаздардың даусы естілді... Міне, төбемізді баса қараңдап, зуылдаған үйректер де өтіп жатыр... Ендеше, алдымызда 'көл бар!.. Дос болмағай да!.. Эне, көлдің жарқыраған жалтыры да көріне бастады. Оның төңірегінде ауылдар да қараңдады... Біздің ауыл болмағай да!.. Эне, шуласып үрген балалардың да даусы естілді... біздің ауылдың балалары болмағай да!.. Сонша қуанышты үміттен жүрек те, өкпе де алқынып кеудеге сыймай барады!..

— Атыңызды айдаңызы, ағатай!..

Біз ауылға жақындағанда, алдымыздан бір топ бала шуласа жүгіріп қарсы алды... Біреулері, арбамызға асылып жатыр... Олар мені де, мен оларды да тани кеттім — біздің ауылдың балалары!.. Біреу мойныма асылып құшақтай алды, ол немере інім — Шәкен екен!.. Мен оның бадырайған үлкен көзінің үстінен, қоңқыған мұрнынан сүйіп бауырыма қыса құшақтап жатырмын!..

— Ия, үй аман ба? — деймін мен Шәкенге, құшағыма оны қаттырақ қысып.

— Аман.

— Ауыл аман ба?

— Аман...

— Анау шаңырағында от жарқыраған кімнің үйі?

- Бекеннің.
- Қадімгі Сары Бекеннің бе?
- Ия.
- Е, онда не боп жатыр?!

Олай дейтінім, мұндай мезгілсіз шақта, үйінде не шілдесана, не той, немесе, жаназа бар біреу болмаса, от болмуга тиісті, сондықтан Шәкенге:

— Онда не боп жатыр? — деген сұрауды қайта беріп ем:

- Дау боп жатыр,— дейді ол.
- Не дау?
- Қызы қашып кетті.
- Қай қызы?
- Мағпи.
- Қашан? Кіммен?
- Әнеугүні. Кіммен өкенін білмеймін.
- Дауласушылар кімдер?
- Уақтар.
- Қайдағы?
- Мына Батпақкөлдегі Жаман тымақ...

Есіме соңда ғана тұсті: Батпақ көлге бертінде ғана қоныстаған, аргы руы Уақ, бергі руы Жаман тымақ аталатын отын шақты үйде Кепбай дейтін кедейлеу бір адам, Бекеннің аяғы Магни деген қызыны ұлына атастырыды деп естігем. Со қыз біреумен қашып кеткен болу керек те, дау со жөнде көтерілу керек.

Мен Мұстафа үйінің қасына кеп түсіп, ылаушымды қайтардым да, үйқыдагы үй ішін оятпайын деп:

— Габбасты шақырып шық! — дедім Шәкенге. Ондағы мақсатым, Бекен үйінде болып жатқан даудың мәнісін ести-яр Габбастан сұрап алу.

Тарантас кеп тоқтағанын үй іші естіген екен де, «кім екен?» деген оймен үнсіз жатыр екен. Үйге Шәкен кіріп менің келгенімді хабарлаған соң, ауру Мұстафа да, әйелі — Сілеусін де, Габбас та, ересек боп қалған Маржам да көйлекшең қалыптарымен тысқа жүгіре шықты. Сағынып қалған қайғылы туыстар менімен жылап көрісті.

— Ие, үйге неге кірмей тұрсың?! — деді мауқын басқан Мұстафа.

- Бекен үйіне барайын деп ем.
- Неге?
- Дау боп жатыр дейді ғой...
- Ия,— деді Мұстафа күрсініп, ал,— қыз баланы бұ-

рынғылар «ата-анаға жау» дейтін еді, соның кері келіп жатыр.

— Неғыпты жау боп?

— Бұдан артық не қылсын: қалың берген жеріне бармай, көңілі сүйген біреумен қашып кетіпті...

— Бұның несі жаулық?

— Жаулық емей немене, шырағым? Бекенді өзің білесің: балалары болса жас, өзі өрттең күйіп қалған кемтар.— жұмысқа жарамайды, жүзге жақында отырган шешесі бар, дәулет жоқ, бар малы — жалғыз арық мәстек пен бір бұзаулы сиыр, сонша қыруар жанды, Бекеннің жасап қалған жалғыз қатыны асырап отыр. Сондай, өлмешінің күнін зорға көріп отырган бейшара үйді, қашқан қызы әлекке салды да кетті...

— Не әлекке?

— Әлек емей немене: о заман да, бұ заман, жесір дауы деген оңай болушы ма еді? Құда жағы мықты болса, жесірін кетірген жақты, іргесін түріп шауып алмайтын ба еді? Үақ та сейтейін деп жатыр деп естідім. Даушылардан үйіле-төгіле қырық-елу кісі кепті деп естідім. Біздің ауылдың атқамінерлері, бастығы өзіңің ағаң — Нұртаза боп, сорлы Бекенді қорғаудың орнына, жауларының жағына шығып, сорын біржола қайнатқалы жатыр дейді.

— Не істемек дейді, сонда?

— Бекен Қенбаймен ерте құда болған гой. Нашар адам емес пе, күнін зорға көріп отырган? Жыл сайын аздал ала берген де, бірнеше жыл ойына алғаны көбейіп кетіп, қазір оның бәрін төлссе, шашы да шақ келер емес дейді...

— Қанша мал екен, сонда?

— Ұағы, ірісі бар, жынымадан астам білем. Ал, Бекенде бар мал — бір ат, бұзауымен бір сиыр. Бірер қой, ешкісі бар екен, даушыларға сойып берген көрінеді.

— Сонда, «барлық малын төле дейді» дей ме?

— Әрине, солай деп қинайды гой.

— Ол малды Бекен қайдан табады, қинағанмен?

— Барынша Бекеннің малын алатын көрінеді де, жетпегенін, анау, Құсайын, Қожақмет, Шәйін сияқты ағайындарына төлетегін көрінеді.

— Олар төлей ме, біреу үшін?

— Төлемеуңе қарай ма? Зорлықпен алмай ма?

— Жоқ, ол болмайтын шығар,— деді мен.

— Болмағанда не істейсің! — деді Мұстафа.

— Советтің заңы ондай зорлыққа ұлықсат етпейді.

— Сол заң келгенше діңкесін қатырадығой, Бекениң!..

— Келіп тұрса қайтесіз? — дедім мен күліп.

— Қайда?! — деді Мұстафа түсінбегендей таңданып.

— Мына, мен ше?..

— Сен?! — деді Мұстафа таңданған дауыспен,— сен Уақ пен Сыйбанның атқамінерлеріне қарсы тұра ала-мысың?!

— Эрине!

— Құшің келе ме, сонда?

— Эрине, келеді.

— Қалай?

— Маңайдағы орыс қалаларында советтің милиционерлері бар, соларды алып келсем, атқамінерлеріздің екі ағын бір етікке тығады...

Мұстафа түсінгендей аз кідіріп қалды да:

— Апырай, кіріспесең қайтеді осыған? — деді үрейленген дауыспен.

— Неге?

Жұап-сыңыр мұндарлар емес пе, не заманнан пәле байын, тақыс бол қалған? Сен әлі жассың, елдің құлық сұмдығынан тақірибен жоқ, со кепірлөрмен ұстасам деп мерт боларың!..

Олардан мерт болар заман өткен,— дедім мен,— бұл қылыштарын әкімет еттісе, көздері абақтыда жылтырайды. Өзелі әздерине осының айтып көрем. Қөнсө көнді, көнбесе заңға айтам...

— Қайдам, қарагым! — деді Мұстафа толқып,— қылыштарына қараганда, не істессең де рауа. Бірақ, ойлан, байқа. Айлакер қу иттер мерт қып кетіп жүрмесін!..

Ғаббас екеуміз қазір кетейік деп ек, Мұстафа рұқсат етпеді.

— Бүгін кетіп жатқан жоқ олар,— деді ол,— естуімше, ертең де кетпейді.

— Неге?

— Мұндаі дау-шарда атқамінерлердің құдайы береді: дауды сылтауғып, олар қона-түстене жатып, айыпты жақтың діңкесін қонағасымен құрытып кетеді. Бекен отырған Болат аулына даушылар келгелі төрт-бес күн болды, содан бері оннан аса тоқты женті деп есітем. Әлі де тоқтысын шығынданыратын бес-алты үйлері бар көрінеді. Соны тауыспай, өлсө кетсін бе, құзғындар!..

— Сен онда бүгін бармай-ақ қой,— деді Мұстафа, аз кідіріп,— барғаныңмен, тұн ортасы әлдеқашан ауып кетті, олар кешкі астарын әлдеқашан ішті. Сол асын сіңірге көңесіп отырған болар, кешікпей жатады олар. Бүгін үйге кіріп үйікта таңертеңгі асыңды ішіп бар.

— Дұрыс,— дедім мен.

Үйге кіріп, төсек сап жатқанмен, өзгелері үйіктағанмен, қатар жатқан Мұстафа екеуміз үйіктаған жоқпыз.

Ол маған Қамза өлгеннен кейінгі бір қайғысын айтып кетті: Қамзага ол Жайылған руындағы Мәтіш дегеннің қызын айттырған, қыз ер жетіп осы жазда ұзатып әкелгелі жүрген. Қыздың және Мұстафандың бақытсыздығына қарай, Қамза өткен қыс өлген соң, Мұстафандың қызды Габбасқа қосқысы келеді, қыз оны жассынып тигісі келмейді.

Бұның арты дауға айналып, Мұстафандың жоқшысы есебінде Нұртаза көтеріледі де, Жайылғанынан барымта алдырып, Мәтіштің тізесін еріксіз бүктіреді. Жайылғанның атқамінерлерін парага сатып алу арқылы, Нұртаза дауда дегенін істетіп, алған қалың малына қоса, Мәтіштен көп айып алады.

— Бұның аты жауыңды жеңу ғой? — десем:

— Менің жеңуім емес, Нұртазаның жеңуі,— дейді Мұстафа.

— Неге?

— Даудың жеңісі менікі болды да, пайдасы атқамінерлердің болды.

— Неге?

— Мәтіштен ірісі-ұсағы аралас жиырма бір бас мал әкелінген еді, содан маған бір-ақ бұзаулы сиыр тиіп, өзгесін атқамінерлер «сауға» деп үлесіп алды. Қөрерсің: Уақ жагы жеңіп, Бекен мен оның туыстарынан көп мал алды бар ғой, мен сияқты, сорлы Қенбайға да мал тимей атқамінерлер боліп алады...

Таң ата қалғыған мен, күн төбеден ауа, дау бол жатқан ауылға барсам, даушылар Шәйіннің бозғылдау кең кигіз үйіне лық тола түстепіп отыр екен. Сойылған семіз тоқтының еті, есік алдындағы жер ошақта асылып жатыр. Осы хабарды естіп асыққан ба, немесе, басқа себептер болған ба, Шәйін ағай да Қызылжардан кеп қапты. Оның да, Зылиқа жеңгейдің де қабактары салбыраңқы.

Үйге сөлем бере кіріп, босаға жаққа отыра кеттім де, сөздеріне құлақ түрдім. Дау біткендей, әлдене қызық әңгі-

мені «біреу бастап, біреу қостап» дегендей бәрі де қарқарқарқұлкіде...

Аздан кейін Шәйін ағай маған ым қақты да, екеуміз далаға шықтық. Мұстафанаң айтқаны рас еken. Ақсақал сотының үкімі: Кенбайдан алынған бір сиырдың соңына ұлылық-кішілі он бес мал ертіп беру, оған қосымша Бекеннің қора-қопсысын сатып ақшасын беру.

— Осыған не шара істеуді білмей, сандалып отырған жайым бар шырағым,— деп бітірді Шәйін сөзін.

— Неге сандаламыз? — дедім мен.— Қарсы тұрамыз!..

— Қарсы тұрғанда не істейміз?

— Айтамыз, мұндай қиянатқа қазір жол жоғын.

Үйге кіріп, ақсақалдарға заңсыз іс туралы айта бастап ем, олардың кескіндері сұрлана қалысты. Мен сөзімді бітірген кезде, кескіні ашудан бозарып, денесі дірілдеп кеткен Нұртаза, тұқырган басын көтеріп ап, маған одырая қарады да:

— Дұрыс үкім еken мұнікі. Байбарақтың бұл бір баласы, мен бір баласымын. Сөзін жықпайын. Ағайын, дау бітті деп сана енді!.. Қазір аттанарда, анау мениң аулымының сыртындағы желімді қыып, екі айғыр-үйір сауын биемді айдал кетіңдер! — деді.

— Бұның өзі қайдан шыққан неме? — деді Уақ руынан Қыдырма деген бишіген Нұртазага, қолымен мені нұсқап, маған қатулана қарап.

— Нұртазаның бір Мұқан деген немере ағайының өліп, соның жетім баласы қалды дегенді естіген жоқ па ең? Осы сол!.. — деді «қазықбас Смайыл» дейтін кісі Қыдырмаға, — «өз асыраган текешігім, өзімнің басыма секірді» деген еken біреу. Сол айтқандай, жетім қалған күнінде тәрбиелеп өсірғен Нұртазага істеген жақсылығы мынау болса, оның атасына лағынет. Нұртаза, сен кейіме, біздікі біткен дау. Біз кәзір аттанамыз да, Тілеген тұқымының малын айдаймыз. Қарсы келген Мұқанның баласын көріп алайық.

— Сөз осы! — деді Қыдырма жүгініп ап,— әй, Шәйін,— деді ол, ақыра сөйлеп,— сен ғой осы өнерді үйретіп отырған бұл балаға? Қызылжардан үйреніп келген өнерің ғой ол? Салмақтасайын деген екенсің, ал, салмақтастым мен!.. Бәлем, көріп алайын сенің әуселеңді!.. Экелдір, анау асыңды тезірек!.. Ішеміз де, аттанамыз. Егер өзіңде жан керек болса, мына ақсақалдардың бәтүә қылған малдарын жинап әкеп байлатып қой, әйтпесе, қашан Қызылжардан тे-

ре шығарып, мені шауып алғанша, мен қамшының ұшымен шірітем!..

Одан әрі қайымдасудың реті жоғын көрдім де, мен шығып кеттім. Шәйін тұңжырап отырып қалды. Мен тұра өз ауылма тарттық, ондағы ойым — Мұстафаның үйіндегі кішірек чемоданымда қалған наганды алу да, қайтып кеп қайрат көрсету. Ауыл адамының мылтықтан өле қорқатынын білем. Өйтпей, Аниовкада тұрады дейтін милицияга барып қайтам десsem, мен оралғанша, даушылар Бекен ауылын шауып әкетеді, одан кейін оларды ұстau қызын...

Жаяу жүріспен ауылға беттеп келе жатқанымда, Құмдықөл жақташ шаңдатқап атты көрінді, беті біздің ауыл. Пар атты мені ауылға дейін қуып жетті. Өте бергенде қарасам, тарантаста қарулы екі милиционер отыр, алдында ылауышы. Мұндай қуанбаспын!..

— Тоқтаңыздар! — деп айғай салдым мен.

Олар кілт тоқтай қалды. Жүгіріп келсем, екі милиционердің бірі қазақ, бірі орыс. Екеуі де жиырма бестер шамасындағы жас жігіттер. Екеуінің басында да қызыл әскердің жұлдызды жаэғы шлемі.

Аз сөзбен ғана өзімді таныстырып, одан кейін ауылда бол жатқан уақығаны айтып ем:

— Өте жақсы,— деді орыс милиционері,— іздегеніміз осындаі еді, біз оларға «ақсақал сотын» жасаудың не екенин көрсетеміз.

— Эрине, көрсетеміз,— деді қазақ жігіті де күліп.

Олар мені тарантасына мінгізіп ап, дау бол жатқан ауылға бұрыла тартты...

— Не істейміз? — деді орыс милиционері, маған қарап. — Бәрін арест жасап, Дмитриевкадағы милиция штабына жөнелтеміз бе, болмаса, қолдарынан «дау бітті» деген расписка алып, ауыл-ауылдарына қуамыз ба?

— Штабқа жөнелту керек! — деді қазақ милиционері. Фасырлар бойына осындаі қиянат жасап үйренген олар, таяқ жемей жуасымайды.

Мен ойланып қалдым да, «бара көрейік» деген жауап бердім.

Мылтықты екі адам менімен Шәйінің үйіне саудырап кіріп барғанда, қорыққан атқамінерлердің көздері шарасынан шығып кете жаэдады.

— Кәне, түргеліңдер, тегіс! — деді қазақ милиционері, қолына ұстаган винтовкасын ұсына беріп, түстері қуқылдана қалған атқамінерлер теп-тегіс өре түргелісті.

— Көне, еріңдер, менің артымнан! — деді милиционер.

Мылтыхын көлденең ұстай тысқа шыға берген оның соңаш атқамінерлер де шұбыра шықты. Біреуінде де үн икө. Тек, Нұртаза ғана менің қасымнан өте беріп, «қылдаң да, тыңдаң да» деп сыйдана қарады.

Милиционерлер оларды Бекениң жыртық үйіне апарып қамады. Мана бір кіргенімде түгелімен жылап отырған бұл үйдегі бейшара адамдардың кескіндері қазір жадыраңқы екен. Не уақыға болғанын білген олар, атқамінерлерді милиционерлер қоршай алып кіргенде, «бәлем, жеңілдіңдер ме!» дегендей құлімсірей қаасты.

Атқамінерлерге милиционерлер үкімін тез естіртті. «Бас бұзарлық жолмен, Совет өкіметінің заңына қайши кеп, нашар адамға қиянат істегендеріңіз үшін, сіздер жауапқа тартыласыздар. Жауп Дмитриевка милиция штабында алынады», деді олар. Қамалғандардың ішіндегі ең қорқағы томпак көзді кішкене Уәтәй екен. Жаңағы сөзді естігенде, оның былай да шодырайған екі көзі, оқ тиген қоянның көзіндегі сыртына айналып кетіп:

— Қарағым-ай, Сәбит-ай, жанымызды алып қала гөр енді! — деп жылап қоя берді. Өзгелерінің де, Нұртазаның да өңдері біржола сыйнды.

— Ал, біз ылау даярлатамыз! — деп милиционерлер тысқа шықты. Мен де шықтым.

Менің ойым — бұдан былай ақсақал сотына тиым болу үшін, атқамінерлердің милиция штабына барып қайтуы қажет.

Милиционерлерге мен осы ойымды айтпақ ем, сол сәтте, сол арага Нұртазаның Мырзагазысы келе қап:

— Бері кеп кетші! — деді маған, көптен оңашалана беріп...

— Ал, бұл адамдарға не іstemек боп жатырсындар? — деді ол оңашаланған соң.

— Не істесе де заң істейді. Милиционерлер оларды штабқа жөнелтеді.

— Өзіңнің көксау ағаңды да ғой?

— Әрине. Жіберсе, бәрін бірге жібереді де...

— Сен өйтпе, Сәбит! — деді Мырзагазы, — жақсылық-қа жақсылық қайтар!..

— Қандай?

— Откен қыс қой, сен ауырып өлуге айналдың? Соңда жеркеңбей, туыс көріп, осы құшағыма баладай көтеріп, емші Құсайынға апардым ба?

- Апардың.
- Алладан ба, одан ба — шипасы боп жазылдың ба?
- Жазылдым.
- Молдағазыны сен жақсы көретін ең ғой?
- Рас.
- Оны мен маған өкпен бар ма?
- Жоқ.

— Дәл осы сағатқа дейін менің саған өкпем жоқ. Ал, енді, мені өкпелемесін десең, туыс көрсөң, адам көрсөң, көксау кәрі адамды милицияға айдатпа. Жазығы бары рас. Осындағы бірдемеге ұшырарын білгендей, «Мекалай заманы емес, совет заманы, араласпа, бұл дауға!» деп ем, бұрыннан атқамінерлікке үйреніп қалған бейшара, сөзімді тыңдамады. Соған қарағанда, жазаға іліксе де оқасы жоқ. Бірақ, көксау, кәрі кісінің қайтесің айдатып? Әрі, биыл баласы өліп қайғылы. Және бұліне жаздағанмен әзірге бұлінген де ештеңде жоқ. Қорқып та қалды өздері. Бұлардың бірінші жеген таяғы бұл. Енді қайтып, бұлар бұндай дауға өлсе жуымайды. «Даудан бас тарттық» деген қолдарынан қолхат алдыр да, босаттырып жібер...

- Береді ғсій, ондай қолхатты?

— Ойбай-ау, не деп отырсың?!.. Өмір бойы мұндай дауға араласпауға десең де берер...

Шәйінга және милиционерлерге ақылдасып ем:

— Қалдырсақ қалдырайық, бірақ қолдарынан дауға жоламаймыз деген подписка алайық,— деді олар.

Біз үйге кірдік.

— Сіздердің қылыштарыңызға қарағанда,— деді қазақ милиционері,— ең ауыр жаза лайық. Бұл жұмыстарыңыз үшін ең кеміне екі-үш жыл абақтыға отырасызыдар. Біз соны істейік деп ек, мына Тілегенов, Мұқанов жолдастар өтініш қып сұрап алды. Бұл жолы ғана емес, бұдан былай да ақсақал сотына араласпаймыз деп, қолдарыңыздан подписка берсеңіздер босатамыз, әйтпесе, штабқа жөнелтеміз.

Атқамінерлер қойдай маңырап, қозыдай шулап подписка беруді мақұлдай кетті де, қазақ милиционері, қазақ тілінде араб әрпімен жазған подпискаға бәрі жапырлай қолқсыйсты, хат білмейтіндері бармақтарын басты.

Судан шыққан сұырдай боп атқамінерлер жан-жаққа сүміріе тарай бергенде. іргелес қонған Жаманшұбардың үш аулының момын шаруалары, Бекен үйінің, маңына жинала бастады. Болған уақығаны естіген олар:

- Е, бәсе, осылай болса керек еді ғой, бұл!.. Совет өкі-

меті — кедейдің өкіметі деген сөз осы екен гой!.. Бұл өкіметтің былтыр күз орнаганмен, баяғы атқамінер зағымдар тізгінделмей, озбырлығын жүргізіп кеп еді, бәлемдер, мұрындары қанай соққы жеді... Жұндері жаман жығылды өздерінің. Әрдайым осылай болса, өте тамаша болды бұл!..

Со күні кешке аттанып кеттім, бетім — Баймағамбет Ізтөліннің үйі, ойым — оның әкесі Қанапиямен кеңесу, қарындасты — Айтжанды көрү, әндерін есту...

Ол үй мені бұрынғы жылды қабағымен қарсы алды. Тұнді біз бұрынғыдан сауықпен өткіздік. Біз тағы да тұнді еңсере жатып, қалың үйқыға кеттік... Бір кездे салдыр-гүлдір бір дыбысқа ояна келсем, әлдекім орысшылап:

— Мұқанов здесь? — деді. Даусы қатаң және ызғарлы сияқты.

— Здесь,— дедім мен төсектен басымды көтеріп.

— Вставай!.. Оdevайся!..

Есімді жисам, кигіз үйдің ашық есігінен, көтерілген күннің сәулесі түсіп тұр. Орысшылаған адамға көз тікsem,— сыртында әскерлік ұзын қара шинель, сол жақ жеңінің үстінде жасыл шүғадан ойған ай мен жұлдыз, нығында кавказдық жасыл жалбағай, басында маңдайында жасыл жұлдызы бар қара шлем, аяғында шпорлы етік. Оны Қанапия да, мен де тани кеттік.

Кейін жат адам бол кеткен о кісінің псевдонимы «Шұға» болатын. Ол менімен, бұдан бірер ай бұрынғана Қызылжардан айрылышқан: мен құрсқа сқуға түскенде, ол әлдене қызметпен Орымборға кеткен. Екеуміз бір-бірімізді көптен білетін адамбыз да. Баймағамбет те солай болатын. Және оның үйімен жақын жүретін.

— Е, Шұға аманбысың? — деді Қанапия оған. Шұға жауап қайырмады.— Е, саған не болды орысшылап?! — деді Қанапия, ұнатпаған дауыспен.

— Сен тұтқынсың! — деді Шұға маған жекіген дауыспен.

— Өй, Шұға-ау, есің дұрыс па өзіңің? Бұның не өзі?! — дедім мен сның манадан бергі сөздерін қалжынға жорып.

— Молчать! — деді ол дікеңдеп. Мен сені тұтқынға аламын.

— Не үшін? — дедім мен, ендіға оның сөзін рас көре бастап.

— Оны тиісті жеріне апарған соң сөйлесем.

- Расың ба, осы сөзің?
— Мен ойнап тұрған жоқпын.
— Сен балшылды қой! Не оттап тұрсың өзің? Есің дұрыс па, әлде жынданып тұрмысың? Негыл деп тұтқындаисың мені? Сениң тұтқындағаныңа көнем бе мен?
— Қалай көнбесің? Мен Киркрайдың особый уполномоченийымын¹.
— Мейлің, кім болсаң, о бол, онда менің жұмысым жоқ. Мен де қашып жүрген кісі емеспін, өкіметтің қызметкерімін.
— Бірақ, мендей қызметкер емессің.
— Эркім өз орнында үлкен. Қылмысым болса айт та, әйтпесе, шатаспа. Сенде мылтық болса, менде де бар.
— Шырағым-ау, осы істеп тұрғаның не? — деді Қанапия да Шұғага кейіп,— жат біреуің емес, мұқатып алам дейтін. Бірге өсіп, біте қайнаған құрбысындар, бұ немене өзі істеп тұрғаның?!.
— Осында да ойын бола ма екен? — деді шымылдықтан киініп шыға келген Айтжан Шұғага.
— Ойыным емес, шыным,— деді Шұға.
— Е, сонда иеғыпты бұл?
— Бекеннен пара алғыты.
Мен сақылдап кеп күлдім.
— Неге күлесің? — деді Шұға түйіліп.
— Не қылжақ қып тұрсың да, не жындысың, екеуінің бірі. Мынауың есі дұрыс сөз емес.
— Ендігі сөздің төркіні белгілі болды,— деді Қанапия.— Рас айтып тұрсаң, мынауың ұят болды. Шұға шырағым.
— Үстінен арыз бар.
— Е, арыз болса, әуелі тексеріп алмаймысың?
— Өзім де соны істегелі тұрмын.
— Осы екеуің далага шығып келіндерші,— деді Қанапия,— мұнда зілденетін түк те жоқ. Біріңе біріңің бағынышыларың қелмей отыр гой біздің көзімізше, оңаша шықсандар түсінісесіндер.
— О да болсын,— деді Шұға.
Екеуміз далага шыққасын, мен «мұның не?» деп кележатыр ем:
— Оны қой! — деді үшқалақ мінеңді Шұға.— Үстіңнен арыз түскені рас, менің тексеруге хақым бары да рас... Бі-

¹ Қыргыз өлкесінің төтенше өкілімін.

рак, әлгім,— дұшпан көзі қалжыңым ғана. Соны түсініп көне қойған болсаң да ештеңең кетпейтін еді. Өкпелеп қала жаңадырым гой өзіңе.

Міне қызық! — дедім,— тұтқындаудың да ойыны бола ма екен?!

— Мен осы елдің судьялығына сайландым. Документім қалтамда.

— Жаңсы болған,— дедім мен,— бірақ мынадай судья бола ма? Әсірессе, Совет заманында?..

— Ол туралы айтиспайың. Қызыздың тиген жігіті зорлап алып қашыпты деседі, соны әдейі барып білеміз бе?

— Білейік,— дедім мен.

Екеуміз ат жектік те жүріп кеттік. Біз қызды әкеткен жігіттің аулына барғанда күн көтеріліп, ауыл адамдарының алды тұра бастаған кез еді. «Үйі сонау» деген қоңырша үйге барсақ, жандары әлі үйқыда екен, түндігі жабулы.

— Әуелі мен кіріп оятып шығайын,— дедім мен Шұғаға.— Бұл үйдің адамдары маған таныс болушы еді.

— Жоқ, бірге кіреміз.

— О да болсын, бірақ сенен өтініш, мінезің әрі жылдам, әрі тығыз адамсың, асығыс қимыл жасап ұят болып жүрмесін.

Шұға үйге менен бұрын кіріп еді, мылтық даусы шаңқ ете қалды. Шошына қалған мен де асығып үйге кірсем, үстінде жалғыз кейлекі бар Мағпи, қолына наған ұстаған Шұғаны, жалақтатқан пышақпен есікке қарай қуып келеді екен. Шұға «шегін, атам!» дейді, Мағпи «сен атқанша, мен жарам» дейді. «Атам» деушіден, «жарам» деушінің қимылды да, сөзі де батылышақ. Шұғаны сол жасқана шегінген қалпымен, Мағпи менің артыма әкеп тықты.

— Сен иттің баласын,— деді Мағпи Шұғаға, мен үстай алған пышақты қолын дірілдете безеп тұрып,— мені зорлап әкеткің келеді ғой? Мекалай заманы емес, Совет заманында көнem бе оныңа! Кәне, ер болсаң жақындаш көрші!..

Совет өкіметінің әйелге, әсірессе, ғасырлар бойына қалың малға сатылған қазақ әйелдеріне берген бас бостандығын түсінген әйелдің даусы еркін және қатты шықты.

«Міне, азат әйел!» деп сүйсіндім мен ішімнен.

ТАП КҮРЕСІ ЕНДІ ҒАНА БАСТАЛАДЫ

Бұл сапарға алған командировкада үш айдай боп, уақыты өтіп бара жатқандықтан Қызылжарға қайтып келем.

Өзіме өзім «осы мерзімде не бітірдім?» деп сұрау беріп көрсем,— бір есептен, бітіргенім айтуға тұрмастық аз сияқты, енді бір есептен, ұлан-байтақ көп сияқты.

Аз дейтінім: менің атқаруға міндettі негізгі қызметім,— ауыл арасында тұтынушылар коопeraçãoсын ашу еді рой. Ондай «коопeraçãoлар» ашылуы көп жерде-ақ ашылды, бірақ, қандай «коопeração» ол?

Коопeraçãoның ашылуында еш жерге, ешкім де қарсы болмайды, оның ашылуын ауызаша жүрттың бәрі де мақұлдайды, оған қажетті басқарманы да тез сайлап береді және сендіріп айтударынша, басқармаға елді жемейтін адал кіслерін ұсынады.

Мұның бәрі дұрыс. Бірақ осы сайланған басқарма қызметке кірісу үшін, қолында мүшелік жарнадан жиналған қаражат болу керек қой. Ондай қаражат, сайлауына мен қатынасқан басқармалардың біреуінде де жоқ. «Мүшелікке мені де жаз» деушілер көп болғанмен, «кәне, жарналық ақшаңды бер» дегенде, қалтасына қол салатын адам бірен-саранғана табылады, көпшілігі «кейін, уақыт келгенде берерміз» деп жүріп кетеді.

Не уақыт ол?

Ең алдымен, Николайдың, Керенскийдің, Колчактың ақшалары қазір қалған. Совет ақшасы, бірен-саран адамдағана болмаса, көпшіліктің қолына әлі тиғен жоқ, сондықтан, жарнаны ақшадай төлегісі келген адам да несін береді?..

Екінші — белгісіз әлдекімдер, ел арасына «бұл Совет іргесін қалағанмен, ұзақ тұра алмайды, кешікпей құлайды» деген сөз таратып ұлгерген, сол өсектің салдарынан, сатуға қажетті мал-мұлқін біраз адамдар іркеді екен.

Үшінші — уақытша өкіметтің және Колчактың тұсында, ел атынан коопeração ашқан боп қаражат жинап ап, жеп кеткен Бәкен мен Боржабайлар әр елде де болған екен. Сондықтан, «аузы күйген үріп ішеді» дегендей, сенің үгіт сөзінді тыңдай отыра, «коопeração мұлқін көзіміз көріп, қолымыз ұстағанша сене алмаймыз» деген сөзді әркімдер ашық айтады.

Ал, шын коопéraция ашылып, шынымен бүйымдар келетін болса, көпшілік оны құшақ жая қарсы алғалы отыр, өйткені, бірінші империалистік соғыстың өрті тұтанудан басталған бүйымның тарыншылығы қазір шектен шығып, бұрын қоры мол кейбір үйлерғана болмаса, былайғы көпшіліктің үсті-басы да, төсек-орны да, ыдыс-аяғы да шектен

шыға тозып болған. Қиім-кешегі, төсек орны далба-дұлба кейбір үйлерге кіріп те болмайды.

Кооперация ашылып, бүйымдар келгенмен де, қазіргі халінде, көп адамның сол бүйымдарды сатып аларлық халі жоқ: соғыстардың әлегінен, кедей шаруалар шығынға қатты батып, қолдағысынан айрылған, кәсіп пен түсім болмаған, сондықтан, кедей-батрактардың біразы, егер өкімет тарапынаң жәрдем үйімдастырылмаса, мына қалпында ашығуға жақын отыр...

Осындай жағдайлардың салдарынан, көп жерде кооперацияның атыға ашылды да, затында, мүшелікке жазылғандардың ұзақ тізімді қағазынан басқа іштеңе болған жоқ. Бұл жөнде менің халыққа да, өкіметке де келтіретін бар пайдам — еңбекші халықтың шаруашылық және материалдық күйін өкімет пен партияның құлагына көрген түрінде жеткізу. Өкімет пен партия бұған көңіл бөліп шара қолданады деп, халық та, мен де зор үміттемін.

Саяси сана жағын алғанда, еңбекші көвшілік, Совет өкіметі — өз өкіметі екенін аңдайды, бірақ, осы өкімет, олардың ауыр халін тез арада қандай шаралармен жеңілдететінін білмейді. Саяси сауатым аз мен де, олардың бұл жайда қойған сұрауларына көбіне жауап берे алмаймын.

Кейбір мәселелерге жауап берे алам. Мысалы, Совет өкіметі орнағанин кейін ауылда тағайындалған болыстық және ауылдық Ревкомдар. Олардың ілуде біреуі болмаса, басым көвшілігі байлардан, атқамінерлерден тағайындалған.

— Бұл қалай? — деп сұрау береді кедейлер, олар жайында, барлық жерде Совет өкіметі, кедейдің өкіметі деседі, ендеше, байлар неге тағайындалады, жергілікті өкіметтің бастығына?!

Мен оларға бұл істің арам қолдар арқылы істелгенін, бірақ ол, ұзаққа бармайтынын білімім жеткен мөлшерде баяндаймын. Ол сөзіме біреулер құлақ қояды да, енді біреулер:

— Ойбой, ұзаққа созылатын іс қой мынау!.. Бұл орынға отырмай еді олар, отырып алған соң, қуып шығу да онай бола бермейді... — деп уайым соғады...

Еңбекші халықтың хал-жайларын көре жүре, мұң-мұқтаждары неде екенін жаза жүре, мен өмірімде бірінші рет, ауыл байларының кім екенін, олардың советтік дәүірде не әдіс-айла қолдануға кіріскеңін кең түрде ұғып келем.

Бұл жөнде, құрметті оқушылар, сіздерді біраң фактадық материалдармен таныстыруға ұлықсат етіңіздер.

Бекен қызының дауын бітіргеннен кейін, мен Жаманшұбардан Қанжығалы болысына қарай беттеймін. Ілаушы мені батыс жақ беттегі Анновка қаласына алып барады. Онда мен, Омбыдагы курста бірге оқыған серігім — Дәрмен айналындың кездестірем. Курстагы кезінде ол бір жақ жамбасынан ақсай басатын еді, кейін сол сырқаты — сүйек ту беркулезі болып шығыпты да, емделер жер табылмай, аяғын балдаққа асып қапты. Оның Советтік істерге араласа алмай жүрген себебі содан екен. Анновкаға ол фельдшерге көрінгенде келген екен.

Ой-пікір жағынан ол түгелімен советтік адам бол шықты. Енді ғана анық байқадым,—саясатқа ол менен әлдеқайда артық хабардар екен, оған сауаты да жетеді: революциядан бұрын орысша «двухклассное училище» аталатын алты жылдық мектепті бітіріп, селолық школаға учитель бол шыққан. Қазір ол советтік бірталай газеттерді алыш оқиды екен. Омбыда ол да большевиктермен байланысыпты.

— Оны маған неге білдірmedің? — десем:

— Жасырын жұмысты білдіруге бола ма екен? — деп күледі ол.

Сырқатының меңдеу салдарынан, советтік қызметке кіре алмағанын ол зор арманғып айтады.

Заман жайын, ауылдағы кедейлер мен байлардың жайын сөйлескенде де, ол екеуміздің тұтініміз тұтаса ұшады. Ауыл байларына, әсіресе, олардың Совет өкіметі орнағалы қолдана бастаған айла-әдісіне ол да қатты қарсы екен.

— Мысалы,— дейді ол,— біздің Қанжығалы болысының Ревкомы — Мақыштың Сұлеймені болды. Мұның аты, қойды қасқырға бақтыру.

Дәрмен маған Мақыштың және оның балаларының кім болғанын баяндаған кетеді. Оның айтуынша, Мақыштың әкесі — Төлеке кедей болған, ауыр дәулет Мақыштың өзіне біткен, оның үш қатынан тоғыз ұлы бар, солардың бірі — бізге мәлім Есмағамбет. Мақыш революция алдында өлген, оның орнын, тоғыздың бірі — Сұлеймен басқан.

— Есмағамбет ше? — деймін мен,— ол оқыған да, пысық та жігіт қой.

— Рас,— дейді Дәрмен,— бірақ, оның ойы ауыл арасынан жоғарырақ, Алашорда өкіметі жасап тұрса, ол тым биікке көтерілетін еді, бақытсыздығына қарай ол тілегі бол-

мады. Енді тонын айналдырып киіп, совет қызметіне орналасып еді, онысы әзірге байсалды болмады.

— Неге?

— Қызылжардан ол ауылдағы ревкомдарды тағайындауға шыққан екен, сол қызметін аяқтаған кезде, ояздық Ревкомнаң «қызметіңдөн босандыңыз» деген қатынас қағаз келеді. Өзі «бұл істі қозғап, сырымды ашушы бар» деп жориды...

Бұл хабарға мен іштей күліп қоям да, Дәрменге сыр бермеймін. Құлетінім: Есмағамбеттің кім екендігі туралы, қызметке оның қатадан алынуы туралы Баймағамбет екеуміз, Қызылжардың ояздық Ревкомы мен ояздық партия комитетіне үзақ докладной жазып бергеніміз, артынан кеңескенде, Ревком бізге, Есмағамбетті инструкторлықтан босатқандығын айтқан. Бұл сырымды ішіме сақтай отыра:

— Есмағамбет енді, бармай ма, Қызылжарға? Неге босанғанын білмей ме? Қайта тұруды сұранбай ма? — деймін.

— Сұранбайды,— дейді Дәрмен.

— Неге?

— Қорқады. «Сауға сұрап дауға қалармын» деп ойлайды. Бойын көрсеткісі келмейді.

— Сонда сырғып жүре ме, осылай?

— Ол жуырда Қостанай кетіпті деп естідім.

— Неге?

— Қостанай Ақмола облысына емес, Торғай облысына қарайды ғой. Оның ендігі ойы, асса,— бүкіл Қанжығалы болысын, қаласа — өз ауылы — Құрлеуітті Ақмола облысынан шығарып, Торғайға қосу.

— Табатыны не сонда?

— Сырын білмейтін болысқа ауысқысы келеді. Сейтіп, «балта көтерілгенше, дөңбек жол табады» дегендей, уақытша болса да тиыш жан сақтағысы келеді...

Анновқадан әрі мен Мақыш аулына соқтым. Бұның да аулы Әлтидің аулы сияқты ылғи ағаш үйлерден, ағаш сарайлардан құралған, орыстың бай хуторына үқсайды екен.

Мен ол ауылда, Мақыштың тоғыз ұлының бірі — Шәбденмен таныстым. Ұзын бойлы, көркем кескінді бұл жас жігіт революциядан бұрын гимназияда оқып жеті класын бітірген екен де, революция болған соң үйінде «шаруа» бол отырып қалған екен. Мен барған кезде ол жұмыс күмінде, жалшыларымен бірге шөп үю жұмысында екен.

Ылаумен мені аулынан алып шыққан ол, жолшыбойғы кеңесте маған өзін еңбекші таптан шыққан адам көрсеткісі кеп, атасы — Төлекенің кедейлігін, әкесі — Мақыштың байлықты көп еңбек және бейнетпен тапқанын ұғындырысы келеді. Енді бір сәтте ол:

— Бай дегенмен, бәрі бір емес қой оның; мейрімсіз тас бай бар да, жоқ-жітікке қарасқыш бай бар. Өзі де жоқшылық көруден гой деймін, біздің әкеміз өмір бойы кедейге қарасып өтті. Одан ат мінбеген, ас ішпеген кісі жоқ,— деп әкесін мақтай жөнеледі. Бұл жөнде екеуміз айтысамыз да, келісімге келс алмаймыз...

Мені біледі дей ме, әлде менен сыр тартқысы келе ме, Есмағамбетті ол жамандайды.

— Жасынан қағына туды ол,— дейді Шәбден,— он үш жасында, мінуге бермедің деп, ол әкесінің бәйгеден келіп жүрген атын пыщақпен жарып өлтірді. Сол қағынғаннан әлі қағынып келеді. Міне, мен жиырма беске жеткенше әлі үйленген жоқпын, ал, ол отызға жетпей үш қатын алды және әлдене байлардың қалың төлеген жесірлерін алып қашып, әкесін көп шығынга, дауга ұрындыры. Ол шығаннан шыққан мінезді адам. Дағдылы адамның қалыбына сыймайды ол, ылғи әдеттен тысқары бірдемелерді істеп жүреді. Тірі болсаң көрерсің де, естірсің де — талай шатаққа ұшырайды ол.

— Ал, өзің не іstemексің бұдан былай? — деймін.

— Менің момын жігіт екенімді аңғарған боларсың,— дейді Шәбден. Онысы рас та.— Халыққа пайдалы бір оқуды бітірем де, қызметке кірем. (Шәбден ол уәдесін орындаپ, отызыншы жылдардың басынан, алыстағы аудандардың бірінде агроном бол жүр деп есітем)...

Шәбденнен айрылған жол, мені бірнеше күннен кейін, Қаратал аталатын болыстың Ревком председателі Білал Наурызовтың үйіне апарды. Обаған өзенінің бойында отыратын ол да атақты бай баласы екен.

Жасы сол кезде жиырма бестерден аз-ақ асқан бұл жігіт, бұғақты және қарынды — семіз екен. Әкесі өлген, бір әкеден жағыз туған, әйелі де сол кезде өлген — бойдақ жігіт. Шешесі — белгілі Шоқан Үәлихановтың тоқал шешесінен туған қарындасты бол шықты.

Жеті атасынан шұбар төс, шынжыр балақ бол келген Білал, Шәбдендей «атам кедей еді» деуге үялып, менің симпатиямды өзіне аудару үшін, өзінше «жұқалау-ақ» деген жағымнан келмек болады.

— Сен — Сыйбан, мен — Матақаймын,— дейді ол, айласын алышырақтан құрмақ боп,— екеуінің атасы — Танашби. Одан аргы жағымыз — Керей. Білесің бе, мұны?

Енгел хабарым бар.

Сыйбан — сен, бір кезде бұл маңайдағы Керейге аға болдың той. Кеше Есеней, менің нағашым — Шыңғысты бұл арадан қуши, аға-сұлтандырын тартып алғанда, бүкіл Керейді билең тұрды той.

— Солай деседі.

— Соңда оның оң тізесін басқан би,— менің атам — Сырым екенин естіген шығарсың?

— Оны білmedім, дейміш мен.

— Білмесең солай болған. Атаң Есеней, менің атам — Сырымсыз аяғын жат еле қия баспайды екен, қайда барса да оны қасыптастамайды екен.

— Оның несін айтып отырсың, маған? — деймін мен.

— Айтып отырғаным: Есенейден ұл болмапты той. Жалғыз қызы ғана болпты той. Есеней өлгеннен кейін, сол қызды Торсан алмақ болғанда, «Керейдің шаңырағын Уаққа бермеймін» деп намысқа бірінші шапқан кісі — менің әкем Наурыз екен!..

— Сен, оның бәрін қой! — деймін оған.— Өзің Советтің Ревкомына сайланған екенсің, сол жайда не қызмет атқарып жатқаныңды айт.

— Оны хатшыдан сұра! — дейді Білал.

Хатшысы,— кейін кеп жыл прокуратурада қызмет атқарған, ол кезде екі класты училишенні бітірген, орысша сауатты — Махмуд Таукін. Қылжақбастау ол, Білалдың көзінше менің сұрауларымды қалжыңға айналдырады да, онашада:

— Өзінде ми бар ма, жоқ па, осындай үызы арылмаған байдың баласынан советтік қызметтің жайын сұрап? Мықты болсаң мұны тез түсірт те, орнына кедейдің қамын ойлайтын біреуді сайлаттыр,— дейді.

— Материалы болмаса, мен «түсір» дегенмен түсіре ме орнынан? — десем:

— Бұны түсіруге жарайтын материалды қолыңа мен-ақ жасап берейін,— дейді Махмуд.

Қараталдан мен Пресногорьков болысына келем. Оның Ревком председателі Есекей Мантиев дейтін бай. Жуан денилі, қара бұжыр кескінді, дүрдиген қалың ерінді, сирек, қысқа сақалды бұл кісі маған өзін «қаналушы бай» ғып таңыстыруға тырысады.

— Біздің бұл Пресногорьков облысында, Үақтың Баржақсы, Шәйгөз, Құрай, Қытай дейтін төрт руы бар,— дейді ол,— соның бәрін бір кезде Ермен тұқымы ніріп жусатты, одан кейін Тілеміс тұқымы ніріп жусатты. Олар билеп түрган кезде, ел мал маддана алмады, жан жандана алмады, катын-қызыға ие бола алмадық. Енді, міне, Совет заманы тұранда оларлың үші өшіп, момын байсың деп мені сайлап кетті. Қызметті шамадан келгенше атқарып жатырыз.

«Сондайысы не қызмет?» деп байқасам, ел қыдырып ет икеу. Дау-шарты бітіретіндер — бұрынғы билер мен атқамінерлер... Ер мәселеде Есекейдің мойнына мен аттай мініп алдың кейін көп жыл советтік қызметте болған, Ұлы Отан соғысында қаза тапқан, сол елдің жігіті Қази Есеналин кеңіл сүнгеп бір қызы алып, Есекей басқаратын Ревкомга келсе, «Бұл ұятты кісінің жесірі, өзіне қайтарып бер!» деп ЗАГС-ке тіркемейді. Қыз да, жігіт те орысша оқыған көзі ашық адамдар. Олар заң айтса, «заңыңмен мені қырып ал», деп, теріс қарап жауап бермейді.

Бұл іске мен араласып, сөзіме Есекейді көндіре алмаған соң, онци үстінен ояздық Ревкомға хат жаздым. Осы хатты есті ешмен кейін, оқымаған наған адамның көзі шарасынан шығып, мен гана миғыншадекімде ағыпым, патты әрең сұрап алды да. Қази мен Шабізага ерік қағаз берді.

Бұл хабарды естінегерінде қыздар шаш-жақтаң қаптап кесті. Ол де ерік бұл сыйнады, көзің көрізді, берейн десе — көзің мал толғасын алемнан даңындағы адам. Сондай халға келдегі да, изгүй жағынан да да, атстанда, «кетті ме, кәйір!» деп ағыпимнан төмірлек шашыпты...

Амасистер білемесінде Ревком председателі Қази Байесимні еткін. Ол, смын елдің біле, белгілі феодалы — Нұрғондың немере ішкі. Ақақты Шатырай тақпак:

«Синңаң өзен Құрымбай
Құрманбай да гүлесің
Төз... Салай әмбімдай! —

Ол да ын Кұрымбай балалары шетінен мыңғырған жағынан көзін күштеп алған, салынғанда бәлінеді. Болыстық 12-жылдық балардың ішінде 11-жылдық Қазір олар көз берілген күштеп алғанда, 12-жылдық Қазиды Ревком-ға председателі, сайлаған...

Күді Көзін аткап, күдінде жігіт менің ішімне, — бауырыма кіріп, соғадағын өз сөз көрінуге тырысады да, жақсы кө-

рінгісі кеп, аулында жатқан судья — Ахмет Жанталинды жамандайды.

— Осыны судьяғып жіберіп жүрген кім? — дейді ол маган, оқығаны намағ, ішкені арақ, жасағаны сауда... Ешбір істі қарамайды, қылмысты немесе ақылды істің бәрін ақсақал сотына беріп қояды, өзі байларда кезекпен қонақтап жүреді.

Жанталинның советтік судья бол келуіне мен де қайран қалам, өйткені, байлышын, басқа жат қылышын быладай қойғанда, ол алашорданың мұшесі және беделді ақсақалының бірі!..

Анастасьевтен мени Пресновка келем. Ондағы Ревком председателі — бізге белгілі миллионер Әлтидің баласы — Сейтақ Қекенов. Ол енді маган бұрынғыша сықақтап қарамай, «туысым» бол құшақ жаяды. Сонда айтары:

— Екеуміз жақын туыс екеміз гой. Жаңа білдім гой соны!..

— Қалай туыспыз?

— Аулында Есенғали деген немере ағаң бар ма?

— Бар.

— Оның әкесі Шоқаман, оның әкесі Жарылғас па?

— Солай дейді.

— Ендеше, менің әкем — Әлтидің шешесі, сол Жарылғастың туган қызы.

— Оны баяғыдан бері неге айтпағансыздар?

— Өзім де бертінде білдім деп отырмын гой.

— Есенғали кедей гой. Бай бол оған неге қараспағансындар?

Сейтақ бұл сұрауға күмілжіп қалады да:

— Оны ынжық туган өзінен көр, ол сұрап кеп, біз бермеген жоқпыз,— дейді...

Одан әрі жақынсырауына мен жолатпаймын...

Таузар болысының Ревком председателі де, баяғы атақты бай — Бірімжан Құсайынов екен. Менімен кеңескенде ол, бұрын намыс көретін бір уақығаны, енді дәреже көріп сөйлейді.

— Құсайының әкесі Сәпі екенін білесің гой? — деп сұрайды ол менен.

— Естідім.

— Оның жалшылықта жүріп, төбелесте өлгенін естідің бе?

— Бұны айтқанда бұрын ашуланып қалатындарың қайда?

— Э, ол, байлардың үстем заманы ғой.— дейді Бірімжан ақ көңіл жігітімсіп,— сәл кездес, өзі кедей адам, атам бай болған деп мақтанушы еді ғой, енді бүгін, байдың өзі атам кедей демей ме?

— Мақсаты не сонда?

— «Заманына қарай амалы» демей ме? Эр заманың өз амалы бар емес пе? Бірақ, менің айтып отырғаным «амал» емес. Атам Сәпінің жалшылықта жүріп, жалшылықта өлгенні рас.

— Оған мен сенем,— деймін мен,— бірақ, әкесі жалшы болғанмен, балалары бай болған жоқ па? Сәпіден туған: Құсайын, Мұсайын, Рамазан, Исаңың, әрқайсынына мыңдаған мал бітіп, ондаған жалшы үстап отырған жоқ па?

Бұл айқын фактіге Бірімжан таласа алмайды...

Смайыл болысының Ревком председателі Жұкенов Бекесекен. Жеті атасынан бері ірі бай және атақты феодал болған оның жалшылыққа жанасар ешбір дәлелі жоқ. Сонда да ол советке жұғысуға сылтау тапқысы кеп:

— Қарабидің тұқымы екеніміз рас,— дейді маған,— өз атамыз Тоқайдың заманында бүкіл Смайылды¹ билеп тұрғаны рас. Бірақ менің әкем — Жұкен, әкесінен он үш жасында жетім қалды да, мал — басында билік болмай, ағайынның тепкісінде өсті.

— Жаңың шықсын! — деймін мен, қалжындаитын құрбы Бекеге.— Әкең — Жұкен жетім ғап қорлық көрсе, он сегіз жасында неге Смайыл болысының биі сайланды?

— Жұрт қалаған соң қайтсін,— дейді Беке.

— Кім ол,—«жұрт?» Кедейлер ме? Байлар емес пе еді, ол уақытта болысты да, биді де сайлайтын.

— Солайы солай ғой,— дейді Беке күмілжіп,— бірақ, осы елден сұра, менің әкем тентекке болысты ма екен! Кісі ақысын жеді ме екен? Қара қылды қақ жарған әділ болды демес пе екен олар?

— Сұраймыз, әрине! — деймін мен.

Еменалы болысының Ревком председателі Шаймолда Каракетов деген байдың баласы екен. Оның әкесі — Бейсембі, ағасы — Нұрғиса бұл елде әлденеше жыл болыс болған. Шаймолданың өзін болыстыққа Есмағамбет Мақышов сайлап кеткен. Ол да маған арғы түбін кедейден шықкан адам ғып көрсетпек болады да:

¹ Рудың аты.

— Менің әкеме бір ақынның не өлең шығарғанын білемісің? — деп сұрайды менен.

Бұрын естіген өлеңдім болғанмен, өз аузынан естігім кеп, білмеген болам да:

— Қандай өлең? — деймін мен.

— Байлар заманында айтуға намыстанушы ек, енді, кедейдің заманы туганда айтпауға болмайды, — дейді Шаймолда күліп.

— Ал, естиік.

— Қай ақын екені есімде жоқ, баяғыда, менің әкем — Бейсембі болыс боп, аузынан жалын атып тұрган кезде, бір ақын хан-базардың ішінде жолығып, мақтап өлең айтады да, ақша сұрайды. Экем сараң кісі екен. Ақынды ол ұнатпайды да, «былашылдап мазамды алмай әрі кет!» дейді. Сонда, қорланған ақын: —

Бай болған заманында Ақмырза, Орман,
Бекшебай өз туысынан болған қорған.
Жаңбыршының баласы Жаназар би,
Құтқарған сансыз ерді қазған ордан,
«Жік шықты жер астынан» десендағы
Қаракөт сенің экес қай күнде оцған.

— Неге олай деген? — деймін мен.

— Қаракөт кедей кісі екен. Орыс қөпесінің малын бағып өскен. Менің әкем сол қөпеске піркәшік боп жүріп байыған.

— Еменалы болысының ең зор байы болған ғой, сонымен?

— Дәuletті болғаны рас, — дейді Шаймолда күмілжіп.

— Көп заман болыс та болған ғой.

— Үнемі емес. Кейде сайланып, кейде сайланбай жүрген. Оған әлгі ақынның:

Сайлау сайын соңынан жан ермейтін
Сендағы бір ит едің бырқылдаған, —

деген өлеңді күә!..

Жолда Ырсай болысына соқсам, оның Ревком председателі Сүлейменов Сұраған деген бай екен. Дүниеден хабары бар бұл адам, өзін патша өкіметіне қарсы адам көрсеткісі кеп, революциядан бұрын бес жыл, алыс Сібірдегі Колымага жер ауып барғанын, онда көрген ауыр азаптарын баяндаиды, сол сапарында орыс революционерлерімен таныс болғанын айтады.

Білетін адамдардан оңашада сұрасам, Сұраған айдалар алдында да болыс боп жүріп, ұрыларды жасырғандығы үшін, слармен олжалас болғандығы үшін сottалады.

Қызылжарға таялған Андағұл болысының Ревком председателі Нұғман Қабылов екен. Ол да ірі бай. Менің ататегімді қайдан біліп алғанын кім білсін, сәлемдесе салысымен:

— Сені келеді деп естіп, күтіп отыр ем,— дейді ол.

— Неге?

— Сөйлесе келе айтам өзінде,— маган жақын туыс бол шығасың.

Жайлана келе сұрасам:

— Өз әкең Мұқан, оның әкесі — Шүкей, оның әкесі — Бектемір ғой,— дейді Нұғман,— ал, Бектемір әкесі кім екенин білемісің?

— Байбарақ.

— Менің әкем, Қабылдың шешесі! — Аққызы, сол атаң, Байбарақтың қызы...

Тегі ол сөз рас та болу керек, Нұғман орнықты дәлелдер айтады.

Ол өзін прогресшіл, көзі ашық бай ғып суреттеп, советтік құрылышты маган мақтайды. Менің совет қызметіне кіргенімді мақұлдаған ол.

— Қызметте болайын, болмайын, қаны бірге туысымың, бір үйідей көріп, келіп кетіп жүр,— дейді...

Сонымен, ең соңғы болыстық Ревком председателі — Нұғман Қабыловтың үйінен, пар атпен тұра Қызылжар тартам.

Үш айлық командировканың ішінде, мен қазақтың он болысын аралап шықтым. Соларда биыл ғана үйымдасқан советтік ревкомдардың басында, жоғарыда айтқандай, ылғи байлар председатель болып отыр және қатардағы байлар емес, ең ірі байлар. Олар екі жүйелі екен: Бір жүйесі аталықты байлар, енді бір жүйесі,— не әкесі, не өзі жалшылықта жүріп бертінде байығандар. Соңғы жүйелі байлар, бастапқы жүйесінен әлдеқайда байырак, оларда, әсіреле ақша көп... Және бір көңіл аударатын жағы: патша заманында болыс, көбінесе, сақалы сапсиған мосқал және әдетте, оқымаған надан адамнан сайланатын сияқты еді; қазіргі Ревком председательдерінің ішінде Сұраған мен Нұғманнан басқалары жиырма бес отыздың арасындағы жастар және қазақша, орысша сауатты адамдар...

Менің байқауымша, бұл адамдар саясаттан да хабардар

сияқты. Совет өкіметінің байларга қолданатын саясатын түсінетін сияқты, сөйті тұра, Совет өкіметінің қызметіне неғе құмартады олар?

Бұл сұраудың жауабын мен Владимир Иосифович Гозактан таптыйм. Қызылжарға барып қениншінде ертеңінде мен Ояэдық Ревкомға барым да, уш айдың ішінде ауыл арасында көрген-білгенімді, тілім жеткенше сыйыл бердім. Сабырмен ұзақ және түгел тыңдаған Гозак, шаматай орысшаммен түсіндіруіме қанагаттаған болу керек, мемлекеттің әбден тыңдалған алғаннан кейін:

— Осы айтқандарының бәрін, өзің жақсы билетін қазақ тілінде толық қып жазып берсең қайтеді? — деді.

— Оны қайтесіз? — деп ем:

— Орысша жақсы билетін бірауге аударып да, мемлекеттің күшінде бастырып, Укомның президиумы мүшелеріне скріт берем, — деді.

Қазақ тілінде ол кезде машина жоқ. Мен салде көрғен-білгенімді араб әрпімен қырық-елу бетке жаздым да, Гозакқа апарып бердім.

— Орысшаға аударылған соң хабарлаймын, — деді Гозак, — өзің қып шығасың, ішінде қате көтіп шүрмесін.

— Бірақ, мен, орыс сөзінің бәріне түсінсем!..

— Сенімді тағы бір қазақтарға қытып алам...

Менің баяндамам орысша аударылған болғанда, командировкадан Баймағамбет те келіп қалды. Ол аралаган елдің де саяси және шаруашылық халі мемлекеттің елдің көңілдерін болып шықты...

Менің баяндамамның қазақшасын да, орысшасын да Баймағамбет екеуміз бірге қып шықты.

— Дәлме-дәл аударылған, — деді орысшаны жақсы билетін Баймағамбет, — ешбір қатесі жоқ.

— Менің жазарым да осы, — деді ол. — Ауылдың, кісінің аты басқа болмаса, фектылары бір.

Бұл жайда Гозакпен Баймағамбет екеуміз бірге барып кеңестік.

— Өте бай материал, — деді баяндаманы күн бүрін қып шыққан Гозак. — Ауылдың қазіргі хал-жайын үгу үшін партияға да, өкіметке де аса қажетті материал...

Байлар жайын кеңескенде:

— Осылай болуы табиғи іс, — деді Гозак, — күрессіз ешбір тірі мақлұқ жаңын бермейді. Байлар да шамасы жеткенше күресіп бағады. Және олар үмітсіздікпен емес, зор үмітпен күреседі. Олар бізді құлатуға, өз өкіметтерін орна-

тұға тығысады... Бірақ, ол тілегіне байлар жете алмайды. Әйткені, біз — большевиктер еңбекші көпшілікке сүйенеміз, байлар азшылық...

— Ол рас қой,— деді Баймағамбет,— бірақ ауылдық жерде еңбекші көпшіліктің сана-сезімі әлі оянған жоқ, оларды ояту үшін, көп істер керек сияқты...

— Эрине,— деді Гозак.— Қөп күресті тілейді бұл іс. Октябрь революциясы, қазақ байларына тиген жоқ. Олар әлі қаз қалпында отыр. Оларды біз енді ғана қолға ала-мыз. Бірақ, біз оларды бір күннің ішінде жоймаймыз. Бұл бір күннің ісі емес, көп күннің, көп жылдың ісі. Бұл іске қазақ еңбекшілерінің жәрдемі керек, солардың сана-сезімін ашып, таптық күреске түсіру керек, қазақ байларын солардың күшімен жою керек...

Бұл мәселеде біз — коммунистер, еңбекші халыққа жетекші болуымыз керек. Рас па осы? — деп сұрады Гозак бізден.

— Рас! — дедік біз.

— Ия,— деді Гозак, демін соза алып,— ауылда шын мағынасындағы тап күресі енді ғана басталады...

КҮРЕС КҮНДЕРІНДЕ

КАЛИНИННІҢ КЕЛУІ

Көшеде күбір көбейе бастады:

— Не естідің сен?

— Немене естуші едім!

— Жаңалығың жоқ па дегенім ғой.

— Не жаңалық?

— Қалаға келген-кеткен бөгде ешкім жоқ па екен?

Жауап беруші «ә-ә-ә...» деп әлде не жаңа хабар барын естіген қалпын көрсетеді де:

— Тегі, өзіңдің бір жаңалық естіген түрің бар сияқты ғой, айтсайшы оны, оспақтатпай! — дейді.

— Не естіді деп ең?

— Жұмбақтауды қояйық,— дейді анау, енді турасынан кеп.— Қалада бір зор жаңалық боп жатыр дейді ғой?

— Қандай?

— Бұкіл Россияның Старостасы келіпті деп жүр ғой, осы қалаға?

— Кім ол?

— Михаил Иванович Калинин!

— Қойшы-ау?!. «Староста» деп тұрғаның не оны?

— Орыс сөзі емес пе ол? Ел басқаруышыны «Староста» демей ме орыс халқы? Бұкіл Россия үкіметінің бастығы емес пе, Калинин жолдас?.. Еңбекші көпшіліктің ең сүйікті адамының бірі емес пе, ол кісі?.. Сүйікті бастығына, халықтың қойған аты емес пе, «Староста» деп?..

— Түсінікті. Рас па екен келуі?

— Рас деседі. Өз вагонымен келіп, темір жолдың бір түйішінде тұр дейді. Бүгін ғана кепті.

— Не жұмысқа келді екен?

— Оншасын білмедім. Бұкіл Совет өкіметінің бастығы, әрине, ұсақ мәселемен келмейді, Неде болса, бір зор мәселе мен келді ғой бұл.

— Мүмкін, жолсоқты тоқтаган шығар?

— Жоқ. Білетін кісіден естідім. Әдейі арнап біздің Ақмола облысына келіпті. Петропавлда бірнеше күн болады дейді.

Михаил Ивановичтің келу сырьы кешікпей ашылды. Ертең кешке театр үйінде Қалалық Партия жиналысы шақырылатыны мәлім болды. Не мәселе қаралатыны ешкімге ариалың айтылағанмен, жиналыс Михаил Иванович Калиниинің келуіне байланысты екенін жорамалдамаған коммунист жоқ. Тек, олардың тап басып жауп бере алмайтын сұрауы.— «жиналысқа Калинин жолдастың өзі қатынаса ма екен? Болмаса, оның не себепті келуін қаланың басшыларыға айта ма екен?»

Жұрт, әрине, Михаил Ивановичтің өзі келгенін аса тілейді, соның бірі менмін... Тілемегендеге ше?!. «Совет өкіметі,— еңбекші бұқараның өкіметі» деген ұфым, со көшпіліктің бойына сіңіп болған. Бақытты болашағы осы өкіметке байланысты сәбекші көшпілік, осы бақытты өмірді жасауға кіріскең өкіметтің Старостасын көргөре неге құмартпасын!..

Көргөре құмартқан жұрт, Калинин жолдастың өмірбаянын бір-бірінен күн бұрын сұрасып, білісіп алды.

— Неше жаста екен өзі?

— 1875 жылы туған. Ендеше биыл қырық бесте.

— Крестьян ба екен, жұмысшы ма екен?

— Тверь губерниясындағы кедей крестьяның семьясында туады. 1893 жылы, 18 жасында жұмыс іздел Петербургқа келеді, де, «Старый арсенал» заводына үйренуші бол қызыметке кіреді. Онда екі жыл ауыр еңбек атқарғаннан кейін, Путилов заводының жұмысына ауысады. Сонда жүріп, «жұмысшы табына бостандық әперу үшін күрес одағына» тартылып, революциялық істерге араласады. Сейтіп жүргенде патшашил полицияның көреген көзіне шалынады да, Петербургтан қылады. Бірақ ол, революциялық істерге қызу араласуынан танбай, Петербургтан Ревельге, одан Тифлиске ауысқанмен, большевиктер үйимдарымен тығыз байланысты болады. Сейтіп жүріп ол әлденеше рет тұтқынға алынады, әлденеше рет жер аударылады. 1906 жылы Стокгольмде ашылған большевиктер съезіне өкіл бол бараады. 1917 жылы болатын февраль революциясынан кейін ол Петроградқа қайгады да, Ленин — Сталин партиясына, Социалистік Ұлы Октябрь революциясын үйимдастыруда көп жәрдем береді. 1919 жылы Бұқіл Россиялық Орталық Атқару Комитетінің председателі Яков Михайлович Сверд-

лов жолдас өлгепнен кейін, сол жылғы апрель айының үшінен бастап, со қызметіне сайланады... Бұл қызметінің үстінен ол Россиялық Коммунист (большевиктер) Партиясының Р. К. П. (б) Орталық Комитетінің және саясаттық бюро-сының мүшесі...

Бір қызық мәлімет: Мұқатай Жәнібеков (1871—1931) деген кісі болды, жүрт оны «Угар» десетін. Оның кім екендігі туралы, ұмытпасам, 1925 жылы (немесе, 1926 жылы) «Еңбекші қазақ» газетінде, «Біздің Угар» деген атпен менің жазған кең көлемді очеркім бар. Бұл арада қайтарап қысқаша айтқанда, оның тұган жері Қарқаралы оязы. Кедей семьясында туған ол жас күнінде жұмыс іздел кетеді де, атақты Лена алтын кенине барып, шахтаға түседі..

Ауыр азаптық жұмыстарғы шахтерлар 1912 жылы көтеріліс жасағанда, Угар бастаушылардың қалың ортасында болады. Патша өкіметі көтерілісті қан-жосағып басып, атылғандардан қалғандарын өмірлік каторгіге бұйырганда, Угар осы тізімнің ішінде жүреді. Содан кейін шахтада үнемі қамаумен жұмыс атқарған ол, әлдеқалай ебіп тауып қашады да, Екатеринбургқа (қазіргі Свердловск) барады. Сол арада ол қолға түсіп абақтыға жабылғанда, (дәл қай жылы екенін ұмыттым), Михаил Иванович Калинин жолдас, сол абақтыда қамауда екен. Угар екеуі сонда танысады.

1920 жылы Петропавлдың саязық милиция начальникі бол қызмет атқаратын Угар осы таныстықты сөз қылғанда, біреулер нанып, біреулер нанбайтын еді, нанбайтындар дөрек сұрайтын еді. Калинин жолдас Петропавлға тоқтаған хабары естілген соң, «таныс кім бар екен?» деген сұрау туғанда, әркімдер Угарды аузына алды.

— Ендеше,— десті әркімдер,— көрерсіздер, Калинин жолдасты қалаға әкелгенде, қарсы алушылардың ішінде Угар да болады.

— «Боладың» не? — десті кейбіреулер,— егер ондай жақындығы болса, қазір Калининің вагонында отырмағанын қайдан білесің?

Бұл сөздердің бәріне менің құлағым елеңдей қалды, өйткені,— Угармен танысып үлгергем, оның үйіне барып жүретінмін. Ендігі ойым, егер Угардың Калинин жолдасқа жолыға алатынырас болса, соны сатылап барып Бүкіл Россиялық Старостаны көріп қалу.

Угар маған тұрасын айтты.

— Калинин жолдасты күзету міндеті милицияда емес,

ЧЕКА¹ да,— деді ол,— сондықтан, билеп еш нәрсе айта алмаймын. Политбюроның² начальнигіне сөйлесіп көрейін, не деген жауабын түскі ас кезінде айтайын, со кезде осында келеғой.

Мерзімді кезде келдім. Угардың айтуынша, қазір Батыс Сібірдің³ барлық бастықтары Петропавлда. Оларды Калинин шақырып алған. Дәлдеп айтпағаммен, Угардың жорамалдауынша, Петропавлда болатын жиналыштың мәні аса зор болу керек, тегі Калинин астық мәселесімен келу керек. Мен өз тілегімді көздетіп ем:

— Сөйлестім,— деді Угар,— бірақ, тиянақты жауап ала алмадым. Бір ғана үміт бар: ертең Калинин жолдас театрдағы партия жиналышына келгенде, күзетке коммунистер қойылатын көрінеді. Тізімі бүгін кешке Укомда жасалады. Онда сені жақсы билетін кісі бар ма еді?

— Соколов жолдастың өзі жақсы біледі.

— Тем лучше,⁴— деді Угар.— Өзің сөйлесесің бе, мен сөйлесейін бе?

— Сіз сөйлесіңіз!.. Маған ыңғайсызыдау болар.

Ертеңіне таңтерең ертемен келіп ем, Угар қуаныш хабар айтты:

— Тілегің орындалды,— деді ол,— бүгін тұнде Калинин жолдастың вагонның күзетстін комунистердің тізіміне кірдің. Укомға бар қазір, вагон күзетінде қай кезде баратыныңды сонда айтады.

— Жай ғана күзет болмай ма? — дедім мен.

— Саған қандай күзет керек еді?

— Көре аlam ба, дегенім ғой.

— Неге көрмейсің? — деді Угар.— Михаил Иванович вагоннан шықпайды деп ойлайсың ба? Вагоны алыстағы бір түйікта тұр. Қасында екпе тал бар. Бос уақытында ол сонда серуендейді. Өзі өте кішіпейіл адам. Көрерсің, көзіне түссең-ақ шүйіркелесіп сөйлесе кетеді.

Укомға барсам, мені тұнгі кезектің тізіміне жазып қойған екен. Күзете ауысқандарға арналған грузовик бар екен. Соган мініп, он кісі ымырт жабыла күзет орнына жүріп кеттік.

Кызылжар вокзалынан батысқа қарай тартатын темір

1 Революцияға қарсылармен күресетін Тетенше Комиссия.

2 Чеканың ояздық белімі.

3 1920 жылы Ақмола, Семей облыстары Батыс Сібірдің қарамағында болған.

4 Тіпті жақсы.

жол, төрт-бес шақырымдай жердегі биік жарды жағалап отырады, со жолдың теріскей жағында, қыс қар тоқтату үшін еккен қалың тал бар. Темір жолдың бір тұйығы осы талдың ішіндегі кең алапқа кіріп тоқтайды. Михаил Ивановичтің вагоны сол тұйықта еken. Алапты айнала, бағандардың басында электр жанып тұр.

Күзеттің штабы, алаптың шетіне салынған кішірек ағаш үйде еken. Командир бізді қабылдады да, бұрынғы күзеттің қайтарды...

Күзетке кезектесіп екі адамнан тұрады еken. Алғашқы екеудің біреуіне мен тұрдым. Қолымда винтовка. Тәртіп жайын білем. Біріне бірі тіркелген күрең тұсті үш вагонның екі жақ қабырғасына серігіммен екеуміз, винтовканы көлденең алып, ерсілі-қарсылы жүреміз.

Қараңғы түн. Төңіркте жаңған электр жарығынан тұн пердесі қарауыта түседі. Мезгіл — октябрьдің аяғы, күн рыйы суытқан. Сібірлік өлкелерде көктем алдында және күздігүні есіп кететін «қара дауыл» аталатын желдің басталған шағы. Оның екпіні бүгін де қатаңда... Біраzdan бері қара доңғалақтанып қата бастаған жердің бетіне, мана, күндіз себелеп қар жауып өткен. Аспанды қоршаған бұлттың түріне қарағанда, кешке қалыңырақ жауар деп жобалағанбыз. Сол жоба дәл келіп, біз күзетке тұра, қар қайтадан жапалақтай жауып, боранға айнала бастады... Бірақ, біз тоңа қояр емеспіз, киім онша жылы болмағанмен бойға бүгін ерекше бір қызыу да пайда болған сияқты: терезесінен жарығы жылтыраған тым-тырыс вагонның ішінде Калинин жолдас отыр... Оны көруге құмартқан сайын қызына түсем...

Бір кездे ортадағы вагоннан үш адам шыға келді. Жүргегім әлденеге лобли қалды... винтовканы жамбасыма баса сіресіп тұра қалдым. Серігім көзіме түссе, ол да солай... штаб үйіне көзім түссе, онда отырғандар да есік алдында қаз-қатар тұра қалыпты.

Вагоннан жерге түскен адамдардың үстінде қысқы киім, бастарында құлақшын. Олар тұра маған қарай жүрді, шеткі екеуін танымадым, ал ортадағы — Михаил Иванович Калинин... Дәл өзі... дәл портреті...

Маған олар бас изеп амандасты да, ілгері кетті. Ар жақтан машина гудогі естілді, фардың жарығы көрінді...

Үшеудің біреуі қоштасты да машинаға қарай кетті екеуі бері оралды, оның бірі — Калинин... сөздерінс құлақ түріп тұрмын,— ауа рыйы туралы...

Олар жақындағанда, мен басымды кекжитіп, сірсө түстім. Маған таяна беріп:

— Сәлем, жас жігіт! — деді Михаил Иванович.

Сасқаным ба, әлде тәртіп сақтағаным ба, мен қимылсыз қалпымды өзгерткен жоқпын.

— Тоңған жоқсыз ба? — деді Михаил Иванович.

— Жоқ, жолдас Калинин! — дедім мен, честь беріп. Даусымнан қалтырағандық белгі байқалды.

— Көнтеп тұрсыз ба?

— Жаңадағана.

— Қазақсыз ба?

— Қазақпын.

— Фамилияңыз кім?

— Мен аты-жөнімді айттым. Құзетте тұрған кісімен одан көп ыңғайсызданғандай, «өте жақсы» деді де, Михаил Иванович жөнеле беріп:

— Бізге шай ішуге кіріңіз! — деді.

Мен өзіме-өзім олар алыстаңқыраған кездेғана келе бастадым. Калинин жолдастың кескін-кейпін, дene тұлғасын айқын көрдім,— орта денелі, кең жаурынды, еңкіштеу жүріп, аяқтарын жылдамырақ басатын кісі екен; кескіні портретіне ұқсайды, бірақ жансыз портретте, тірі кескіндегі жанды жылылық дәл келе қоймаған, оған даусындағы жұмысақтық пен сыйайылықты қосқанда, искусстводан өмірдің әлдеқайда бай екендігі көзге баттиып көрінеді... Қандай жұмысқ, кішіпейіл адам!..

Мен сол оймен қарап тұрғанда, Михаил Иванович пен серігі вагонға кірді. Сол кезде командирім жүгіріп кеп, «Ия, не болды? Не деді?» деп сұрауды жаудыра бастады. Мен оған жауап беріп үлгірмей Калининнің қасындағы адам қайта шықты, мені шайға шақырды.

— Рақмет! — дедім мен.— Бара алмаспын.

— Сізді Михаил Иванович келсін деп өтінді.

— Барыңыз! — деді командирім.

Командирдің бүйрекімен мылтықты екінші күзетшіге бердім де, өзім Калининнің серігіне еріп вагонға жөнелдім. Жолшыбай сұрасам, сақал-мұртын қырған бұл сақа жігіт Михаил Ивановичтің жәрдемшісі екен.

Бұған дейін менің көргенім, дағдылы пассажирлік вагондар ғана болатын. «Жұмысқ» аталатын вагоннің барын естігем, бірақ көрген жоқпын да. «Международный» немесе «Салонвагон» аталатындардың барын білмейтінмінде.

Кейін сұрасам, Калинин «Салонвагонмен» келген екен. Ондай, вагон барын көрмек түгіл естімеген адам, есігінен кіре әрине, қайран қалар еді, мен де сөйттім: жәрдемшіге еріп вагон ішіне кірсем, еденіне кілем төсеген коридор!.. Терезелеріне көгілдір барқыттан перде құрылған!.. Оң жақта перде құрылған терезелер, сол жақта перде құрылған есіктер!.. Вагон іші былгары сияқты күрең түсті нәрсемен қапталған!.. Есіктердің тұтқалары жарқыраган жең!..

— Мұнда жүріңіз,— деп жәрдемші бастаған бір бөлмеге кірсек, онда да төсеген кілем... Оның да қабыргасы күрең түсті былгарымен қапталған... Босағада былгары жұмсақ диван... Ортага стол, онда жайылған сәнді ыдыстар... Жұмсақ орындықтар... Эр бұрышта кең ағаш ыдысқа өсірген гүл мен үй ішінде өсетін ағаштар... Бір қабыргада зор айна... Төргі қабырганың жоғарғы жағында Лениннің портреті... Диван үстінде балалайка және көп тілді (бір қатарлы) сырнай, бұрыштағы бір кішкене столдың үстінде шахмат қобдины және бірнеше кітап!..

— Отырыңыз! — деді жәрдемші.

Мен отыра қоймадым. Таңдана қараган көзім төңіректе, ойым Калининде, «ол қайда!» деп ойлап тұрмын...

Бір кеәде пижама киген Калинин кіріп келді. Ол маған тағы да қолдасып амандасты да:

— Неге шешінбей тұрсыз? — деді...

— Шешіндіріңіз,— деді ол жәрдемшісіне,— кешкі асты кешіктірмей экелдіріңіз!

Мен коридорға шешініп қайтып келсем, Михаил Иванович диван үстінде балалайканың шектерін қозғап ермек қып отыр екен.

— Отырыңыз! — деді қасынан орын нұсқап.

Өзімді шамаласам, манағыдай емес, бойым үйреніп қапты. Қарсы отырған маған:

— Орыс арасында тұрғаныңыз бар ма, жас жігіт? — деді ол.

— Бар,— деп, мен оған орыс поселкелерінің бала шақта бақташысы болғанымды айттым.

— Анаң қара! — деді Михаил Иванович, онда сіз деревняның әдет-ғұрпын да біледі екенсіз гой?

— Аздап...

— Мәселен?..

Мен білгенімді айта бастадым... Содан менің биографиямның беті ашылды.

Сұрау, жауап арқылы, менің кім болғанымды, кім екенимді білгеннен кейін және бұл маңайдағы ауыл-қалалардың хал-жайын біраз сұрағаннан кейін:

— Мүмкін, енді көңілділеу кеңеске көшерміз? — деді Михаил Иванович.

Олай деуіне, менің саяси, шаруашылық, мәдениет мәселелерінде кездесіп жүрген халдерді қоюлата айтуым болды ғой деймін. Ол сөздерді мен, «мені, шайга шақырганда, жергілікті хал-жайды сұрауды ойлаған болар» деген оймен әдейі айттым. Бұл халдерге менсіз де оның көзі жеткен болу керек, өйткені, уезд бастықтарымен сөйлесуден басқа ол кеше қаланы, бүтін жақын жердегі ауыл-селоларды арапап келді деп естігем. Қалада да, ауыл-деревняларда да хал — ауыр; өткен екі соғыстың және көп жерде құрғақшылық болудың салдарынан, аранын ашқан аштық пен жалаңаштықтың лебі сезіліп тұр... Соның бәрі туралы мен айтқан сөздерді, қабагын шытына тыңдаған Михаил Иванович, ауыр сезімді жеңілдеткісі келді ғой деп жорамалдадым:

— Орыс музыкасы сізге ұнай ма? — деп сұрады менен. Оған себеп менің диван үстіндегі музыка аспаптарына қарай беруім болды ғой деймін.

Мен орыс музыкасын сүйетіндігімді, әсіресе, сырнайды сүйетіндігімді айттым.

— Өзіңіз ойнай білесіз бе? — деді ол.

— Епте, сырнайға... Бірақ нашар ойнаймын...

Михаил Иванович менен сырнай ойнауды өтінді. Мен сырнайдың оң жақ пернелерін ғана баса білем және екі қатардың емес, бір-ақ қатардың ғана. Сол жақ пернелерін басуды білмеймін. Екі жақ пернесін қатар басайын десем, білгенімнен де жаңылың қалам. Бір жақ перненің өзін де мен сыпылдатып жылдам ойнап кете алмаймын. Ақырын ойнаганда, бұл жақ пернеден мен қазақ әндерін түгел келтірем, ал орыстың ән-күйлерінен бар білетінім: «Саратовские частушки», «Златые горы», «Камаринская». Бұларды мен шебер ойнамай, тек жобасын ғана келтірем, өлең текстерін де шалағай білгенмен, әнін дәл айтам.

Менің орысша сырнай тартып өлең айтқаным Михаил Ивановичқа қызық көрінді. Кей жерінде құле отыра ол құмарланғаннан.

Қазақ әндерін оның бірінші естуі екен. Айта қалғандай шебер болмағанмен, даусым да оншалық жақсы болмаған-

мен, қазақ өлеңдерін мен, әрине, бірсыдырығы тәп-тәуір орындаймын.

Калинин жолдасқа мен, бірнеше ән айтып беріп ем, көпшілігін құмартса тыңдалап, жақсы баға берді. Бұл бөлмеге жиналған оның серіктері де сөзін қолдап отырды.

— Искусствоға жақын жігіт екенсіз,— деді әндерді тыңдалап алғаннан кейін,— сіздің артист боларлық түріңіз бар екен.

— Мен жазушы болудың соңында жүрген кісімін,— деп, мен бұл талапқа қашаш кіріп, не істегенімді, не істеп жүргенімді айтып бердім.

Бұл сөзге Михаил Иванович елеңдей қалды да, менің білім жайымды сұрап кетті:

— Оқу керек.— дейді Михаил Иванович, сқуымның азығын білгеннен кейін,— міндettі түрде оқу керек.

Ол маған не Совпартшколаға, не рабфакқа баруды ұсынды:

— Егер, деді ол,— қажет деп тапсаңыз, қалаған мектебіңізге қазір-ақ орналастыруға болады.

— Оны Укоммен ақылдасайын,— дедім мен.

— Партиямен ақылдасу жақсы сипат,— деді Михаил Иванович.— ертең Соколов жолдасқа мен де айтармын. Биыл кешіктіңіз. Алдағы оқу жылына даярлану керек.

— Мақұл,— дедім мен.

Әуелі ужин, оның артынан шай келді. Ас үстінде Михаил Иванович қазақтың әдет-ғұрыптарын сұрады, кейбір ертегілерін айтқызды. Орыс тілін менің шала сөйлеуім, оның қызыға тыңдауына бөгет болған жоқ.

Шайдан кейін мен қызметіме баруға рұқсат алдым. Вагоннан мен кеудеме сыймастық қуанышпен шықтЫМ. Өйтпегенде ше!.. Совет өкіметінің сң биік мекемесі — Бүкілроссиялық Атқару Комитетінің бастығымен сөйлесу, аз олжама?.. Әсіресе, мен сияқты төмөндегі қатардың қызметкеріне?..

Мендей адамға соншалық көңіл бөліп, соншалық жылды шырай көрсету, тек советтік құрылыштың ғана кезінде болатынына, іс жүзінде көзім айқын жетті. Мен жүрген маңайға Совет өкіметімен бірге келген «жолдас» деген жылды сөздің мәні қаншалық зор екендігін айқын көрдім... Ия, қызметі соншалық жоғары бола тұра, сөзінде, қылышында, мінезінде Михаил Иванович шын жолдас екен. Тек, жолдастыққа тән жұмсақтық пен жылдылық барлық бейнесінен көрініп тұр. Өкіметтің сондай жоғарғы бастығымен жолы-

ғып, оның шын жолдастығын көзбен көрген мен, не деген бақыттымын!.. Шіркін, енді Ленинге жолығып осылай сейлессе!..

Буддағы жолдастарым мені қоршап қарсы алып, не кеңес болғанын естігеннен кейін, қолымды алып құттықтады...

— Не деген кешіпейіл адам! — деп таң қалысты олар...

— Оған таңданатын ештеңе жоқ,— деді командир,— өкімет еңбекші халықтікі. Өзі де еңбекші халықтан шыққан адам. Оның осындай адам болуы заңды.

— Ол өз алдына түр ғой,— деді біреу,— мына сияқты,— деді мені көрсетіп,— кішкене кісіге көзіл бөліп сөйлесуі ғажап қой!

— Рас,— деді командир,— бірақ өзгемізді шақырмай, мұны неге шақырды? Соны білемісің?

— Қайдан білем, менімен ақылдасқан жоқ.

— Білмесең мен айтайын: бұның қазақ екенін көрді де, қазақ жайларын сұрағысы келді...

— Ол жайды сұраса, басқарушы оқыған қазақтар да бар емес пе, осында? Солардан неге сұрамайды?

— Әдейі, осындай тәмнендеңі адамнан сұрайды, бұндай адамдарды халықта жақын деп біледі, халықтың жайын осындайлар көп көреді деп ойлайды.

— Рас,— десті басқалары.

Ертеңіне болатын партия жиналысы кешкі сағат жетіде басталды...

Ертеңіне іңірде, театрда болатын партия жиналысына баруға шықсам, көшелер мен алаптарға адам сыймайды. Қайдан естігенин кім білсін,— әр адамның аузындағы сөз:— «Калинин келіпті!.. Бұғін кешке театр үйінде жиналыс өткізеді дейді...»

Алаптар мен көшелерде иін тірескен адамдардың арасынан салт атты әскерлер Қалинин жолдас мінген автомобиліге жолды әрең ашты. Сығылысқан қалың жүрттың арасынан жүріп келе жатқан машина қай тұста скендігі, шапалақтаган қолдар мен Старостаға сәлемдескен дауыстардан гана байқалды...

Мен тыста Михаил Ивановичты көре алған жоқпын, сондықтан, тең үйге кіріп көруге асықтым. Онда да «ине тастаса жерге түспейтін» тығызшылық екен. Қоңырау қалып, жиналған жүрт залға кіріп жатыр, біреулер алыстан, біреулер жақыннан көргенін айтып, біреулер көрмегенін айтып, жиналғандар азан-қазан...

Бірінші қоңыраудан кейін залға сыйылыса кірген адамдардың арасына қыстырыла, алдыңғы қатардан мен де орын алдым. Міне, енді үшінші қоңырау соғылды... Аз уақытта у-шу да басылды... Төндірек жым бола қалды. Сол кезде саҳнаның шымылдығы ашылып кетті... У-ду шапалақ соғылып, залды жаңғырықтырып жіберді...

Кеше көзім қанаққан құрметті Калинин жолдасты тани кеттім!.. Сөз оған бірінші боп берілді. Одан кейін де талай сөйлегенің көргенде байқағаным,— ол үнемі трибунаға жы-миған кескінмен, жеңіл қымылмен аяқтарын жылдамдата басып шығады да, трибуна қасына келгенде, айтар сөзін ұмытып қалған кісі сияқтанып, соң жақ қолының саусақтарымен желке шашын қобыратып аз тұрады... Кейін қайырғанмен, көтеріле беріп маңдайдан төбеге қарай тұра айрылған шашын ол ұзын ғып қояды. Сол шаш самайына қарай сусып түсе берсе, ол қолын желкесінен алады да, маңдай шашын төбесіне қарай бір сыптырып тастайды... ұмытқан сөздері сондаған есіне түскендей, ол тағы бір жымылып, жұмсақ дауыспен сөзін құлана бастай жөнеледі...

Әдетте ол «мен сөзге шешен емеспін» деп бастайды. Онысы сыпайылығы екенін тез аңғара қоясын. Егер шешендікті сөзді сапылдай айтып, пулеметтен атқан оқтай бүркүратуды айтсақ, Михаил Ивановичтың, ол тұрғыдан қарашанда шешен емесі рас. Бірақ, сапылдауда емес қой шешендік, сөздің салмағында, мағынасының тереңдігінде ғой. Калининнің осындағы сөздің иесі екенін оны тірідей де тыңдаған, жазғанын оқыған кісіде білмейтін кім бар? Эрине,— жоқ!.. Сонда, ол, мемлекеттік, немесе, философиялық нендей салмақты сөздерді, қалжың сияқты байырғы сөздермен еңбекші көпшіліктің ұғымына терең сіңетін түрде айтып береді.

Петропавл театрында да ол осы стилін бұзбастан, әуелі көпшілікті күлдіре Совет өкіметінің орнауымен құттықтал алды да:

— Бұл жолы мен сіздерге Москва мен Петроград халқының сәлемін ғана әкеledім,— деді,— олардың сәлемінен соң айтқаны,— «Ақмола облысы бір қысша бізді азық-түліктен тарықтырмасын, ол қарызды біз де бірдеме ғып өтеуге тырысамыз...»

Қалжызын араластыра, жүртты күлдіре айтқан бұдан кейінгі сөзінен тыңдаушылардың аңғарғаны: Өкімет шынында да Москва мен Ленинград халқын биыл азықтандыруды Ақмола облысына жүктейді екен...

Бүкілrossиялық Старостаның құлдіргі сөздеріне езу тарта, кейде сақылдай құле отыра, бұл жиналышқа қатынасқан әрбір коммунист, мәселенің аса салмақты екенін үғынып отыр... Өйтпегенде ше!.. Тұтас алғанда, со кезде алты миллион халқы бар деп есептелетін ол екі қаланы жыл бойына азықтан қамтамасыз ету, халқы жарты миллионға жетпейтін бір облысқа оқай бол па!.. Қын болғанда амал нешік!.. Кеше ғана аяқталған азамат соғысының және соңғы бірер жылдың құрғақшылығының салдарынан азықтан тарығып отырған екі астананы со күйінде қалдыруға бола ма?.. Ол екі қала ғана ма, азықтан тапшылық көріп отырған?.. Ішкі Россияның берінде солай емес пе?.. Соның берін алдағы жылдың егісі орылғанша, аранын ашқан аштық-ақалдан сақтап қалу қажет қой?..

Желпініс сөзге шыққандардың бері осы бағытта сөйледі. Сонымен қатар, олардың ерекше астын сыза айтқан сөзі: «Петроград — Россияның пролетариаттың революциясының ошағы. Москва — Советтік Россияның астанасы. Сондай екі үлкен астананы азықтандыру, биыл негізінде Ақмола облысина жүктелсе, бұл аса құрметті міндеп, ендеше, оны орындау керек. Исті үйымдастыра білсе, орындауға мүмкіншілік толық...»

Ұзаққа созылған жиналыш, Ақмола облысЫнан үш миллион пүт астықты, 43 мың бас малды үш айдың ішінде Москва мен Ленинградқа жеткізуге қаулы алды. Бұл қызметті атқаруға коммунист атаулы жұмсалмақ болды.

Жиналыш таңға жақын тарады. Совет әкіметінің ең жоғары өкілі боп келген Михаил Иванович Калинин жолдастың сөзі әр коммунистің құлағында кетті. Олар осы сөзді бұлжытпай орындауға бекінді және көп күрес, аса қындықпен орындалды да, ол туралы сөз — алдағы тараударда...

ҚАУІПТІ ХАБАР

Продразверстка жұмысы қанша қыншылықпен жүрседе, 1921 жылдың январь айының басында Пресногорьков-кадагы Райпродком орындағы да, телеграмма арқылы, Россияның Социалистік Федеративтік Советтік Республикасының халық комиссарлар Советінің председателі Владимир Ильич (Ульянов) Ленинге рапорт берілді.

Рапортқа қол қоюшы бес кісінің бірі болу бақыты — менің де маңдайым жазылды!..

Большевиктер партиясы мен Советтік мемлекеттің үйымдастырушысы — Владимир Ильич Лениннің атын менің бірінші рет ел аузындағы ертеғілерден естуім, одан кейін Жұмабай Нұркин мен Қыстаубаевтан, одан кейін Владимир Иосифович Гозак пен Шахизаман Зәбировтен, Әбілхайыр Досовтан естуім, алғаш естіген күннен бастап көруге құмартуым, осы шығарманың өткен тарауларынан мәлім.

Рапортқа қол қойғаннан кейін маған Ленинмен дидарласқандай, ауызба ауыз сөйлескендегі мақтанышты сезім пайда болды, өйткені, рапортқа мен әлдеқалай қол қойған жоқпын, продразверстка жұмысына біраз еңбек сіңіріп барып қол қойдым.

Мен Қызылжардан Пресновқаға барған кезде, продразверстканың халі аса қиын екен, азық-тұліктің барлық түрі де планды мөлшерден әлдеқайды кем орындалыпты. Сол күні Райпродкомның комиссары Дерявинді Ленин прямой проводқа шақырыпты. Дерявиннің Ленинмен сөйлесуі тұн ортасы ауа біткенмен, іле жиналыс шақырылады да, оған коммунистермен қатар, Совет өкіметіне тілекtestігі мәлім интеллигенция, комсомолдар және жеті жылдық мектептің жоғары кластарындағы ересек оқушылар қатынасты — барлығы жүз елудей кісі.

Дерявиннің баяндауынша, Ақмола облысының Калининге уәде еткен үш миллион пүт астығының 25 процентін осы Райпродком беруге тиісті екен. Ленин Дерявинмен осы туралы сөйлесіпті де, орындалуға мүмкіншілік барын білгеннен кейін, уақыт көрсетуін талап етіпти, Дерявин январьдің онына бітіруге уәде беріпти. Жергілікті партия және совет үйымдарына бұл мәселеде жәрдем беруге, Омбыдағы коммунист жұмысшылардан жүз кіслік отряд жіберілетін болыпты.

Баяндананың басын осыған құрган Дерявин, екінші жартысын аудандарғы азық-тұлік жинаудың хал-жайына арнады. Бұл бөлімде ол қай болыстан, қай түрлі азық-тұліктер қаншалық түскенін, әлі де қаншалық жиналуға қажет екенін айтты.

Оның айтуынша, азық-тұлік қазақ ауылдарынан гөрі, орыс селоларында, әсіресе казачий станицаларда ауырырақ жиналады. Селоның және станицаның кулактары, далада соғусыз тұрган астықтарын, кедей крестьяндарды үйымдастырып ап, азық-тұлік отрядтарының өздері қолына соғып алмаса, өз еркімен астық соғып бермейді, ерте-

рек соғып алған астығын, сол кедейлердің жәрдемімен тінтіп таппаса, тығып қойған жерінен таптырмайды. Кедей крестьяндарда артық астық жоқ.

Ол кезде егін сеппейтін қазақ ауылдарынан астық орнына алышатын еттің, тері-терсек, жұн-жүрқаның селомен салыстырганда төзірек жиналатын себебін де Дерявин айтып берді. Оның тексеруінше, бұл салмақты көтеріп отырған кедейлер. Байлардан тағайындалған ауылдық және болыстық Ревком председательдері, олардың қасында тағайындалған болыстық Соғыс комиссариаты (бұл қызметкө де кілец байлардың оқыған балалары кіріп кеткен) разверсткаға кедейдің жалғыз сиырын сыйырып ап, одан кейінгі салмақты момын орташаларға жүктеп, көз алдауға азадап қана болмаса, байлардан жаритын ештеңе алмайды екен.

Бұған дейін азық-тұлік отрядында қызмет атқарған адамдар, қай селода, қай станицада, қай ауылда кімдер қанша астық, қанша мал жасырып жүргенін мөлшерлеп айтып берді.

Тұнгі сағат үшке дейін созылған жиналыста, ешкімнің де аузынан Дерявиннің Ленинге берген уәдесін «орындаі алмаймыз» деген сөз шыққан жоқ. Жиналыстың келген қорытындысы: станицалардағы, селолардағы, ауылдардағы барлық коммунистердің, комсомолдардың және партиясыз советтік активтің күшін жұмсал, уәделі күнге азық-тұліктің де, мемлекетке берілген басқа шикі заттардың да планын бітіру. Осы жұмысты орындау үшін әлденеше продотрядтар құрылды да, әрқайсысы қызмет атқаратын жеріне тарады. Бірер қазақ болысына баратын отрядтың бастығы бол мен де кеттім. Тағы бір отрядтардың ішінде, Пресногорьков жеті жылдық мектебінің соңғы класында оқып жүрген қазақ жастарынан Хажығали Қосаев¹. Габит Мұсрапов және Қази Есеналин² кетті. Олардың үшеуі де орыс тіліне менен өлшеусіз жүйрік.

Ол кезде селоларда болмаса, ауылдарда партия ячейкалары еш жерде құрылмаған екен. Партияға кірген адамдар да анда-санда ғана кездеседі, олардың да көпшілігі — орыс поселкелеріне байланысты жатақтардың балалары. Ауылда коммунист саны аз болғанмен, Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін түсіне бастаган кедейлер көп екен, сондық-

¹ 1928 жылдың заң қызметінде жүріп қайтыс болды.

² 1945 жылды Ұлы Отан соғысында ерлікпен қазага үшырады.

тан, продразверстканы жаңа қарқынмен жинаудан бұрын, ауыл-ауылдан қоғамдық іске ынталы кедейлерді тауып, солардан жәрдемшілер комитеттің құруға тұра келді. Бұл істің нәтижесі де жаман болған жоқ: қай байдың, қай жерде, несі жасырулы екенін, Жәрдемшілер Комитеттің мүшелері кейде жасырып, кейде ашық түрде хабарлап отырды, табысуга жәрдемдесті.

Селодағы кулактардың разверсткаға бергісі келмеген бидайын жасырудагы бір әдісі — кедей крестьяндарға самогон қайнатуға беру болса, қазақ байларының малдарын тығудағы бір әдісі — кедейлерге «аттың майын, сауынның сүмесін» беру екен. Билік өз қолдарында тұрғанда көрші отырған кедейлер аштаң өліп баратса, аузына су тамызбайтын сараң байлардың талайы, енді мырза бола ғап, қолдағы артық сауындары мен бойдақ малдарының көпшілігін көршілес ауылдардағы кедейлерге «майын мін, сүтін іш» деп таратып берілті.

Мысалға, Смайыл болысындағы, «Алдай» аталатын рудағы Тырнауықтың Рамазаны деген кісіні алайық. Со кезде бес жүздей жылқысы, мыңға жақын қойы, елу-алпыс түйесі, жүзден астам сиыры бар бұл бай, ел ішінде сараңдықпен, настықпен атағы шыққан адам. Сонша малы бола тұра, үйіне қорқатын біреуі бармаса дұрыстап қонағасы берген кісі емес. Көп адамды ол үйіне түсірмейді де, егер түсіре қалса, айран-шалап сияқты көр-жер тамақпен жөнелтеді, ол өзгелер түгіл өзіне де сараң кісі: соншалық малы бола тұра, жазықысы шайды құрт-ірімшікпен ішіп, нанды аса қадірлейтін қонақтарына ғана береді; мал басы сонша көп бола тұра, жылына азғантай ғана соғым сойып, етті күнде емес, анда-санда, және табақтап емес, турамышылап қана жейді; оның өзі де. үй іші де жарып киім киген емес, жолаушылап шыққанда ғана болмаса, көйлек-дамбалды өз үйінде қой мен ешкінің илеген терісінен киеді; бой жеткен қыздары мен эйелдеріне де қой мен түйенің жүнінен қолдан тоқыған шекпенді кидіріп, арзан мата болмаса базардан киімдік кездеме алмайды; өзге жұрттың қыздары киетін жібек пен барқытты оның қыздары үстіне де ілген емес; үйіне барған қонақтарға төсөлетін, не жамылатын көрпежастықтары өте аз, қонақтардың көпшілігі жалаң кигіздің үстіне үйықтайды; сонша сараңдықтың үстіне, оның үй іші шектен шыққан салақ, еш нәрсені талғамайтын біреу болмаса, немесе аш жүрген біреу келмесе, ол үйдің аяқ-табағына құйылаған асты ішу қыын, өйткені «ырысым кетеді» деп

ыдыстарын жуғызбайды да, іші-сырты баттасқан кір бол тұрады; «көп піссе құты қашады» деп ол қымызды ашытқан ыдыстарын жөнді пістірмейді де, пісілмен қымыз, біріншіден — удай ашы бол ішкізбейді, екіншіден — ішінде өңезі қалқып, аузыңа алсаң құсқың келеді; сондықтан да, Тырнауықтың Рамазанының үйіне өзінің ілік-шатысы, жекжаты сияқты біреулер болмаса, былайғы жұрт жөнді бармайды.

Міне, осы Рамазан да продразверстка кезінде «мырза» болағап, көршілес ауылдың кедейлеріне көп малын үлестіріп беріпті!..

Байлардың разверсткадан мал жасыруының бұл ұсақ түрі болса, сол сапарда біз ірірек түрінде де кездестік. Қазіргі Преснов, Октябрь, Урицк, Ұзынқөл, Пресногорьков аудандарының аралығында, бұрын әлденеше болыс елге жайлай болған, қазір совхоздар мекендейтін кең дала жатады. Жалпы радиусының шамасы жүз шақырымдай. Ормансыз бұл кең даланың әр жерінде жалтыр және қопалы көлдер кездеседі. Олардың ішінде: «Үлкен шошқалы», Кіші шошқалы», «Алыпқаш» сияқты кең қопаларды жагалай шапса, мыңдаған маялар үйіледі. Үлкен шошқалының бойына революциядан он шақты жыл бұрын әскерге ат дайындастын жылқы заводы орнап, жүздеген арғымақтарды өсірді...

Жәрдемшілер Комитетінің кейбір мүшелері бізге қазақтың бірнеше байлары продразверсткадан жасырған малын Шошқалы бойына айдатып, сол араға қоралар салдырып, шөп шаптырып қыстаратқалы жатқанын хабарлады. Астыртын тексерсек, хабар рас екен. Бірақ, ол малдардың үстінен қапыда тұсу керек, әйтпесе, байлар жан-жаққа айдап әкетеді. Біз соны істедік те, төрт-бес жүздей ірі қараны қазынаға түсірдік... Артынан естісек, мал иелері қапыда ұрылмаданда, қарулы қарсылық жасамақ екен. Бұл қарсылығын олар кейінірек жасады, оған алда ораламыз...

Хажығали Қосаевтың айтуынша, осы сияқты бір құлың, орыс арасында да табылады. Біздің елдің жерінде «Оба» дегендегер көп болады. Археологтардың айтуынша, обалардың бір жүйесі жаугершілік заманда қарауыл қарау үшін жасалған биіктегер, енді бір жүйесі жаугершілікте өлген адамдардың тобы көмілген молалар. Пресногорьков станицаның күнгей жағында жиырма бес шақырымдай жерде «Сары оба» аталатын зор оба тұрады. Жәрдемшілер Комитетіне мүше адамдардың хабарлауынша, осы обадағы

қасқырлар мен тұлкілердің айнала қазған апандарында, маңайдағы станциялар мен поселкелердегі кулактар астықтарын тығады. Ҳажығали ішінде жүрген отряд бұл астықтарды да алып қазынаға береді.

Жасырылған азық-тұліктегінің табылуы осындай қыныңдыққа түссе, жасырылмаған азық-тұліктегінің алу одан да қын болды. Бай-кулактар қолдан бермеген астықты, не малды тартып алуға тұра келгенде, жан-жалдар да, төбелестер де аз кездескен жоқ. Бай-кулактар кей жерде төбелеске біртінде емес, топтасып та шығысты, кей жерде олар деңдеп кетіп, отряд адамдары таяқ жеп те қалды, бірер жерлерде отряд адамдарының, ячейка мүшелерінің, немесе, Жәрдемшілер Комитетінің мүшелерін бай-кулактардың өлтіріп тастауы да кездесті.

Жағдай сонша қын болғанмен, уәделі күнде аудандарды проразверстка түгел орындалды да, Ленин атына жағарыда аталған рапорт жазылды.

Проразверстка жұмысы, әрине, онымен тоқтаған жоқ. Продотрядтар қызметін қызу жүргізіп жатты. Бірақ, мен Райпродкомның 1920 жылдың планы қалай орындалуы туралы Уком мен Упродкомға жазған баяндамасын алып Қызылжарға жүріп кеттім.

Жолда мен баяғыда өзім балаларын оқытқан Балықбай аулына соқсам, Нұртағаның Мырзағазысы, қайыны — Тайжанның үйіне келіп жатыр екен. Ол күні мәжілістесіп бірге қонған Мырзағазы, ертеңіне ыңғайсыздау бір сөздің исін қоңырсытты.

— Тұған аулыңа барып, аунап-қунап кетпейсің бе? — деді ол маган. менің Қызылжарға тұра кетіп бара жатқанымды естігеннен кейін.

— Жоқ, соға алмаспын,— дедім мен,— жұмысым асығыс, тез арада Қызылжарға жету керек.

— «Кісінің жұмысы өлмей бітпейді» дейтін үлкендер,— деді Мырзағазы,— асығыс болсаң да соға кет ауылға, дәм татып кет!..

— Рахмет. Оны жұмыс жағдайы көтермейді.

— Откен күз біздің шалмен ренжісіп кетіп ең, әлде көңілінде сол тат боп жүр ме?

— Жоқ, ағай, оның несі тат болсын, кәрі кісінің сөзін әлі күнге дейін кек көріп жүр дейсің бе мені?

— Кек көрмесең жарадың, оның жігітшілік. «Енесі тепкен құлынның еті ауырмас» депті. «Жақсы» де, «жаман» де, «бай» де, кім десең о де, бәрібір сен одан қол үзіп кете ал-

майсың, «неге?» десең, ол сенің өз туысың, өз қаның. Кәрі кісі бірде жетіп айтады бірде жетпей айтады. Ағаңа өкпелісің бе деп қайпақтаңқырап отыр ем, енді етегінен жармас-сам да жібермеймін, ауылға алып қайтам. Кашева шанаға семіз айғыр жегіп келдім... ерте шықсақ кеш болмай барып қаламыз. Біраз күн қонақтайсың, ар жағында рұқсат.

Ол «әкетем» деп, мен «бармаймын» деп екеуміз біраз қайымдасқаннан кейін:

— Шырағым, Сәбит.— деді Мырзағазы,— сен менің екі туып бір қалғанымсың. Бір шаңырақтан қалған жалғызысың. Эрі бала күнімізден біте қайнап, бірге өстік. Бертін ерже-тіп, мына өкіметтің тұсында ат жалын тартып мінгеннен кейін, сен менің әкемнің бетіне екі рет қарсы шықтың. Кей-інгі жолы туысқан адамдар істемейтін сүмдықты көрсетіп, бірер сағатқа болса да милицияға қаматып та қойдың. Сонда мен сендердің жұмыстарыңа араластым ба? «Оу, жақсы-жаман болсын менің әкем еді гой, оны сыйламасаң мені сыйласаң нетті?» деп, әкемді қаматқаныңды кек сақ-тадым ба?

— Жоқ, сақтағаш жоқсың.

— Сонда, туган әкеге менің жаным ашымайды деп біле-сің бе? Эрине, ашиды. Экесін жек көрген кім бар? Ра-сымды айтайын, сенің сондағы қылыштарыңды әкемнен кем ауырлаған жоқпын. Сөйтеп тұра, сенің бетіңнен неге алма-дым мен?

— Қайдам,— дедім мен маған сұраулы кескінмен қара-ған Мырзағазыға.

— Алмаған себебім,— деді сөзуар Мырзағазы,— эр сө-зін шегелей, нықтай айтып.— «ілгері басқан жасты, кейін кеткен кәрі тоқтатады» депті. О кісі кәрі, сен жассың. Сон-дықтан, онікі дұрыс та болса қисық, ал сенікі — қисық болса да дұрыс, өйткені, жастығыңың үстіне, заман сенікі бол тұр гой. Байдың дәурені жүріп тұрған кезде, «аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін» деген мақалды айтса, енді мына заманда осы мақалды кедейге қолдануға ке-рек. Рас па осы?

— Рас.

— Сонымен,— деді Мырзағазы.— мен сенің өсіп келе жатқан бағыңа көлденең тұрайын демеймін, бағың өсе бер-сін, сонымен қатар, мен сенің еңалдымен тіршілігіңе тілек-тес кісімін.

— Рақмет.

— Қайталап айтам,— деді Мырзагазы,— сен менімен бірге ауылға қайт.

— Е, неге? — дедім мен, оның осынша жабысқан мәніне түсінбей.

— Тұысқандық ақың, айтпайтын сөзімді айтқызайын деп тұр...— деді Мырзагазы, құбылыңқыраған кескінмен...

— Не сөз ол?

— Заман болса ауырлады ғой, шырағым, мынау қызылдың өкіметі орыс-қазақтың байларына тырнағын қатты батырып жіберді ғой. Осыған олар шыдап отыра береді деп ойлайсың ба?

— Шыдамағанда не істейді?

Мырзагазы кідіріп аз тұрды да:

— Мен ештеңесін біліп отырған жоқпын. Бірақ, жалпы қалпына қарағанда, осы бай кулак дегендердің шыдайтын да түрі жоқ сияқты. Жаман айтпай жақсы жоқ, ертең бүліншілік туа қалса, қосаң арасында бол кетіп жүрме!..

— Бай кулактың қарсылығы дегеннің не екенін көрдік, Мырзагазы ағай,— дедім мен, оның сөзіне мән бермей,— ондай қарсылықпен қайда ұзап бара алады олар?

— Егер, ұлкендеу жанжал шықса ше?

— Қандай жанжал?

— Шырағым-ай,— деді Мырзагазы кейіп,— енді не деңін саған!.. Барымды айтып болдым. Тұысқандық қарышымды өтегендігім бұл. Түбінде, әлдеқалай жаманат туып кетсе, маган обалыңды артпа!

— Эрине,— дедім мен.

Сол күні Мырзагазымен қоштастым да, Қызылжарға беттеп жүріп кеттім. Былай шыға ойлансан, Мырзагазы сөздерінің астарында ауыр зіл бар сияқты. «Әлде бай-кулактар көтеріліс жасауға жинала ма екен?.. Мырзагазы соны сезді ме екен?..» деген қауіп кіреді менің ойыма.

Жолшыбайғы жүріс, бұл ойды қалыңдата түсті. Өткен жаңдаған «қойын сойып, қолын қусырып» дегендег «құрметпен» қарсы алатын байлардың көпшілігі енді теріс қаррап амандаспайды, біреулері тығызып қап көрінбейді, енді біреулері келе жатқаныңды естісе қашып кетеді. Ретінше қона қалсаң, елеулі тамақ бірмейді. Ал, орыс селолары мен станицаларында, тамақ тауып ішу — қиямет. Кедейде өзінен артылар тамақ жсқ, көбі аш отыр, ал, байлар өліп бара жатырмын десең су татырар емес. «Тамақ сат» десең, «бар тамақты өзің жинап алған жоқпышың, аштан өлгелі отыр-

мыз, бізге өзің бер!» деп кекетеді. Олар үсіп өлгелі тұрсаң үйлеріне де қондырмайды...

Ең қыны мәселе — ылау. Ауылдарда да, селоларда да нарядщик аталатын, өкімет қызметінде жүрген адамдарға ылау даярлауға тағайындалған адамдар бар, тәртіп бойынша, олар күн сайын байдан байша, кедейден кедейше ат байлаташып, шана-сайманымен даярлап тұру керек.

Бірақ, іс жүзінде, не селода, не ауылда, байлаулы тұрған ет та, даяр шана-сайман да болмайды. Бары,— нарядщиктің қолындағы, кезекпен ылау тартатындардың тізімі.

Ең алдымен нарядщиктің өзін табу қыны. Ол, әдетте үйінде болмай, әлдene жұмыстарға кеткен адам бол шығады да, іздегендеге әрең табылады, кейде, табылмай ерте келген ауыл, селода амалсыз қонып қаласың. Әдетте, ауылдағы нарядщиктің көпшілігі байлардың құйыршықтары болады.

Нарядщиктер ылаудың кезегін де дұрыс жасай бермейді.— Тәртіпте — бай — байша, кедей — кедейше көлік салына қарай тартуға тиісті болғанмен, байдың да тартатыны бір ылау, кедейдің де тартатыны бір ылау.

Қазақ байының айтары:

— «Жылқымыз даладағы тебінде, қолға жалғыз-ақ ат үстап қалдық. Бір атқа бір-ақ кезек. (Әдетте, ол аттың өзін де ылау мінетін кісі келсе тығып тастайды).

Орыс байының айтары:

— Көлігіміздің бәрін Продотрядтар егін соғу, егін тасу жұмысына алды, ылау керек болса, солардан барып ал. (Олар да қолда бар көлігін жасырып үстайды).

Кедейлердің айтары:

Жалғыз көлігіміз бар, өзі арық. Оны кезегі келгенде береміз. Ал, біздің кезек, түтін есебімен емес, ат есебімен келуге керек: он аты бар,— он рет, бір аты бар, — бір рет. Басқаша тәртіпке біз көне алмаймыз.

Бұл ауылда, не селода, кімде қанша көлік барын кім көрінген алақаныңа қондырып береді.

Берілген ылау, әдетте арық болады. Мезгіл — қыс. Қар қалың. Ауыл, селолардың арасында жүргінші аздықтан, жол нашар, көп жерде жоқ. Сондықтан, мінген көлігіңің аты ылау болмаса, сен түгіл, жегілген шананы да зорға сүйреп, көбінесе ылаушы екеуің оппа қарға малтығып жаяу жүресің. Қиналған жүрістен бүркіраған буың аспанға көтеріледі.

Жұрттың айтуынша, сол жылғы қыс өте сувық. Бірақ, жастиң па, әлде дагдылану ма — аяғымда жіліншігімді шұлғауымен ораган солдаттың бәтеңке, бұтымда солдаттың тар мата шалбары, үстімде стегі жырық шолақ ақ тон, басымда сукнодан тігілген тәбесі шошақ шлем болғанмен, уақыттың көбін далада оздырып, далада қонғанмен, осы жұқа киіммен тоқып көрген емен. Қайта, ол, жүріске ықшам, оңтайлы...

Бірақ, мен гана емеспін, мұндай жеңіл киіммен жүрген. Продотряд адамдарының көпшілігі осындай киімде. Мысалы,— Мұхамметжан Айтпенов. Омбыда, интеллигенттік семьяда, орыс гимназиясында оқып өскен, арық ұзын бойлы, қоңыр кескінді бұл жаңа жігітті мен Орымбай, Майкөт аталатын екі ауылдың арасында, жол үстінде жолықтырдым. Оны Мешітнайдың Балапаны дейтін бай адам ылаулап алғып келе жатыр екен.

Қарсы алдымыздан ұшырасқан олардың аты екпіндей желіп келе жатты, біздің атымыз,— ілбіп әрең келеді. Бізге жақындей, танауынан буы бүркүраған семіз атпен олар жолдан бұрылышп өтс шыққанда:

— Сәбит! — деп дауыстап қалды Мұхамметжан.

— Мұхамметжан! — деп қалдым мен.

Жолдан оппа қарға бұрылған шана аударылып кетті ме, әлде, әдейі құлады ма — жантая берген шанадан Мұхамметжан аунап түсті де, тсқтай қалған маған қарай жүгірді, үстінде жұқа шинель басында шлем, аяғында пима... Екеуміз құшақтаса кеттік...

Мұхамметжанды мен 19-жылдың күзінде Омбыда көрғем. Оның әкесі — Мұқан Айтпенов, саяси қылмыспен Колчактың абақтысына жабылып жүретін. Кейін естуімше, Мұқан большевиктерге тілекtes қана болмаса, дәл революциялық істерге араласпаған. Мұхамметжан ол кезде жас.

Совет өкіметі Омбыда 1919 жылдың ноябрь айында орнайды. Сол жылы он сегізге толған Мұхамметжан комсомол қатарына кіреді де, комсомол үйымы оны продразверстка жұмысына, Пресновкадағы продотрядқа жібереді. Осы қызметтінде жүрген онымен, қыс басында жолығысып қалғам, екеуміз дос бол ұлгергеміз. Құшақтасып амандаусымыз сондықтан.

Ол менімен дірілдеген денемен құшақтасты. «Мұнысы несі?!» деп ойласам, қалшылдап тоқып түр екен. Тоцбаганда қайтсін: күн үскірік сувық, киімдері жұқа, әрі шүбебек, өзі мұндай жайды көрмей, жылы жағдайда өскен адам...

Ал, қасындағы биік, жуан деңелі Балапанның аяғында қазандық қызыл шұбар пима, сыртында үлкен қасқыр тұлышп, басында сары барқытпен тыстаған тұлқі тымақ!..

Мұхамметжанға:

— Мынауың не мүншама сүйкта, осынша жұқа киініп?! — десем:

— Басқа киімім болмаса не істейін — дейді ол. Өзі жағынан түгі шығып, тісі тісіне тимей дірілдеп ұшып барады...

Бұрың тапитын Балапанға мен қатты сөздер айттым:

— Не деген, төрт аяқты ит едің сен? — дедім қасыма кеп амандақсан оған,— өзің осынша жылы киінгенде, мына жігітке үйінсен, тым болмаса жылылау ескі күпі берсең нетті?..

— Салсынып сұрамаған өзі,— деп Балапан қалжындағын деп келе жатыр еді.

— Оттама, сен! — дедім мен оған тікіленіп,— шеш үстіңдегі қасқыр тұлышты...

Сөзімді әлі де шын көрмегендей, ол шешіне қоймап еді, мен оң мықынымда байлаулы жүрген наганды кабурынан сұрып ап, тұра кеудесіне ұсынып:

— Шешесің бе, жоқ па? — дедім ақырып. Қорқып кеткен Балапан:

— Шешейін, шешейіп...— деп тонын сыпыра берді.

— Қайтесің, соны! — деп Мұхамметжан ұялған болып еді:

— Мұндай ар-ұяты жоқ хайуандарға осылай күш жұмсақасаң тыңдамайды,— дедім мен.— Шешсін тұлышбын. Үстіңде киіп ал.

Шешілген тұлышты Мұхамметжан киіп алды. Балапан онсыз да үсінер емес екен: ішінде қамзолша тұлқі ішік, белін қызыл жібек белбеумен орай-орай тас қып буып апты...

Балапанға мен жай өшігіп тұрған жоқпын. Естуімше, 19 жылдың күзінде, ақтар мен қызылдар осы арада сапырылыса соғысып жатқан кезде, ақтардың қамауында қалған қызылдың екі адамы аулына келсе, Балапан пана болудың орнына, екеуін де өз қолымен өлтірген.

Мен оған сол қылмысын айтып ем, танған, қорыққан болды, бірақ түсі тым ызбарлы. Егер қолынан келсе, Мұхамметжан екеуізді осы арада қылжита салғандай тұрғар... (Бұл мақсатына ол иттің баласы жетіп, одан бірер ай кейін болған кулак пен байлардың көтерілісінде, сол маңай-

да әлі қызметте жүрген Мұхамметжан Айтпеновті тірідей ат құйрығына сүйретіп өлтірушілердің бірі болған).

Балапаниң қасқыр тұлышын кигеннен кейін, Мұхамметжан іле зе жылшынып, ажарланып жүре берді.

— Сен, атыңа бара тұр,— деді ол Балапанға.

Балапан атына жөнеле бергенде:

— Сенің де атшың бара тұрын,— деді ол маган.

Екі атшы кетіп оңаша қалғанда:

— Пресногорьковтың разверсткасы орындалғанын газеттен оқыдым,— деді ол,— ал, біздің Пресновта хал нашар, әлі шланиң жартысын да орындаған жоқпыз.

— Неге?

— Партия жөнне комсомол үйімдары әлсіздеу...

Бұл сөзіне толып жатқап фактыларды айтты.

— Ал, казачествоның кулактары мен қазақтың байлары,— деді ол,— бұл арада өте жаман пифылда. Олар прод-отрядтың адамдарын әр жерде өлтіріп те жатыр...

— Өзімізді де анау Мешітбаев сияқты бір бай, бір жерде қапымызды тауып шоңқита ма деп қорқамыз,— деп Мұхамметжан қалқындаған болды, бірақ зорлықпен бетін құлдіргенмен, көз жанарында зор қауіптің дауылы бүркүрап тұр...

Мұндай қауіпті мен жолшыбай талай жерден естідім. Сондағы ойым: «Сіндай күн тумағай да!.. Ал, тұа қалған күнде, Айтпенов Мұхамметжан сияқты мемлекеттік қауырт істерді орындаған жүргендердің халі нешік болмақ!..»

Жолшыбай тағы бір аса ренішті хабар естідім. Жол түсіп Пласкеуге соқсам, Андрей Жарков үйінде еken. Ол Явленкодың Райпродкомның комиссарының орынбасары бол, осы маңайдағы селоларда продразверстка жұмысын басқарады еken. Амандықтан кейін мен одан Жақып Қыстаубаевты сұрасам:

— Жақында Петропавлдан милиция кеп үстап әкетіп-ті,— дейді.

— Не қылмыспен?!

— Байлардың жаласымен деседі...

— Қандай жала?

— «Кісі сабады, әйелді зорлады, нәрсемізді тартып алды...» деген сияқты арызды Петропавлдағы заң орындарына байлар Қыстаубаевтың үстінен жаудырса керек, өкімет оны сол арыздар бойынша үстаса керек.

— Ойбай-ая, үстардан бұрын тексеріп алмай ма еken, әуелі?

— Мен де солай ойлаймын,— деді Жарков,— тексермей, томаға тұйық ұстап әкеткеніне қайран қалам!

— Өзіңіз қалай деп ойлайсыз? — дедім мен.— Жақыптың атаған қылмыстарды жасаганы рас па, өтірік пе?

— Өтірік! — деді Жарков.— Жақыпты мен жақсы білем. Ол кристалдай таза коммунист.

— Осыны өкімет орына неге айтпайсыз енді?

— Қол тимсій жатыр соған. Продразверстка жұмысшынан сіңбіруге уақыт жоқ. Жуырда бір жұмыспен Петров-Павлов бармақпен, сонда тиісті орындармен сөйлеспекпін.

— Ал, енді бұл,— дедім мен.— Совет өкіметінің ісі емес, өкіметтің ісіне алдау жолмен кірген алашордашылдардың ісі. Мен оларды Қызылжарға бара әшкерелеймін.

— Истеу керек, соны! — деді Жарков,— партияның адал ұлын, байлардың жаласынан арашалау керек.

Мен әрі қарай жүріп кеттім. Жолда маған Баймағамбет Ізтөлин кездесті. Ол Есіл бойындағы бірнеше болысты арапап келе жатыр екен. Одан да мен ауыл, село арасындағы тап тартысының, әсіресе продразверстка маңындағы тартыстың нелер шиеленіскең түрлерін естідім.

Жолшибайғы ауыл, селодан ылау алуудың қыншылығын бірдей көре стырып, біз інірде, Қызылжардың батыс жағында, он бес шақырым жерде тұратын Арханскийге келдік. Одан да ылауды қындықпен алышп, тұн ортасы ауа аттанадық... Боран тұтеп тұр, әрі үскірік аяз...

Бізді қартаңдау орыс шалы алыш шықты. Аты мықты сияқты, бірақ айдаусыз жүрмейтін шабан. Аттанғаннан кейін:

— Кімсіңдер? — деп сұрағанда:

— Мұғалімбіз,— дегеміз шалға.

Шал сақтана сұрау беру арқылы, біздің Советке көзқарасымызды білуғе тырысқан қалпын көрсеткен. Шалды да сынағысы келгендей. Ізтөлин Советке қарсы сөздерді айтп, шалды біраз емекстіп алған.

Тегі, ол, ақ көңілдеу шал болу керек сондықтан, Баймағамбеттің қасақана айтқан сөздеріне сеніп қап, өз сырын да көйіте бастады. Ол Советке барып тұрған қарсы шал екен. Сол сырын біраз ақтарған ол:

— Советті біз бұлай жібермейміз,— деп қалды, бір мезette.— оны ауыздықтаймыз!

— Қалай сонда?

— Осының бәрін істейтін коммунистер, сондықтан, ең алдымен, коммунистердің көзін жою керек!

— Рас айтасыз,— деді Баймағамбет,— міндетті түрде сойту керек. Бірақ, осыны қалай істейміз...

Өтіру керек... и все!...

Қалай өлтіреміз, сонда?

Сұраудан күдік алып қалды ма әлде қалай өлтіру өзіне де мәлім емес не,— шал жауап бермей тұтығып қалды...

Одан әрі зурелегенмен, шалдан ештеңе шыққан жоқ. Білсің қақмақында берген сұрауымызға шал расында күдіктенді бол деймін.

Жүстеді, мылжыңдауымыз! — деді де, одан кейін тұмсынан тонының биік жағасына тығып үндемей қойды.

Байқаймызың, Баймағамбет! — дедім мен, шалдың үні ешкешен кейін, — коммунистерге таянып келе жатқан бір зор қауіп бар-ау, тегі?

— Маган да солай! — деді Баймағамбет...

Одан әрі бораш да, ой да қалыңдай түсті.

КОММУНАРЛАР

Баймағамбет екеуміз, Жақаттың Сәдуінің үйіне түстік. Бұл үйге өткен жаздағы курста оқыған кезде үйір болғамыз. Арықтау денелі, ұзындау бойлы, басусыз қалыңдау қара мұртты, жасы со кезде елулерді орталаган Сәдуіндегі¹, оның әйелі Гарифаның да² жайдары, кішіпейіл мінездері бізге ұнаган. Әзіндік кішіректеу келген екі бөлмелі ағаш үйі бар, мал атаулыда, женіл жүкті тасып кәсіп істейтін арбалы жалғыз аты бар бұл үйдің тамағы тоқ, көйлегі көк болатын. Бала атаулыда, жасы со кезде он бір, он екідегі бір көзі соқыр жалғыз ұлы бар. Кеңесшіл Сәду Баймағамбет пен менен барып қайтқан жағымыздың хал-жайын сұрастырып, қанып алды да:

— Заманың өзі қыннады ғой, шырақтарым, жуырда мына Токушин жаққа, былайғы Ешім жаққа барып қайтқан адамдардан естуімше, әр жерде жанжал шығып, тиышсыздық боп жатыр дейді. Мұның арты неге соғарын бір тәңрінің өзі білмесе, кім білсін.

Бұл сөз Баймағамбет екеумізді бұрынғыдан да елеңдете түседі.

¹ 1940 жылы 68 жасында қайтыс болды.

² 1939 жылы 65 жасында қайтыс болды.

Ертеңіне мен Упродкомға барсам, жауапкер қызметкерлерінің біреуі де жоқ, «қайда?» деп сұрасам, «білмейміз» деп жауап береді қатардағы қызметкерлері!..

Ревкомға барсам, Гозак та, басқа жауапты қызметкерлері де жоқ, «қайда?» деп сұрасам, «штабқа кетті» дейді, «неге кетті?» десем, «білмеймін» деп жауап береді!..

Укомға барсам, онда да осындай хал!..

«Е, не болған бұларға?!»..

Бұл сұраудың көңілді қобалжыта түсетін қысқаша жауабын, маған Укомның шаруашылық бөлімінің бастығы Эдуард Лещинский дейтін қартаңдау жебірей жолдас айтты. Мені танитын ол, қайдан келген жайымды қысқаша біліп алды да, «р» әрпін «f» ғып сөйлейтін тілімен:

— Ыңғайсыз бірдеме бар сияқты,— деді кейіген кескінмен.

— Қандай?

— Бай-кулактар, оларға қосылыш патшашил элементтер дүрлігіп жүр-ау деймін, тегі!..

— Не ғып?!

— Жанжал шығарып...

— Қойыңыз?!

— Рас көрінеді! — деді Лещинский күрсініп.

— Қайда?..

— Оншасын білмедім... Хал аса ереуілді түрде сияқты... Бандитизм басын көтеріпті. Белең алдырмай оны басу керек. Сол жайында сөз бол жатыр ғой деймін...

— Қайда?

— Штабта.

— Ол қайда?

— Думская көшесі, жиырмасыншы үйде болу керек.

«Думская — 20» маған белгілі үйлердің біреуі бол шықты. Қаланың батыс жағындағы көшелерінің біреуіне салынған бұл үйге кездескен сайын мен қызыға қарап өтетінмін. Биіктігі екі қабат, кең терезелері додаланып иіле салынған, сырты сарымен боялған, қарама-қарсы бұрышында мешіті мен медресесі бар, бір жақ бұрышында кең дүкені бар, орамының айналасы темір торлы шарбақпен қаршалған, үйдің де мешіт-медресенің де, басқа-қопсылардың да төбелері қаңылтырмен жабылып, жасыл бояумен сырланған, орамын айнала, қорасының ішін толтыра қолдан тіккен ағаштар өсken бұл үйің архитектурасының сұлулығы, Қызылжардың басқа үйлерінің біреуінде жоқ.

— Кімнің үйі бұл? — деген сұрауға:

Хамит хажы Яңгуразовтың үйі,— деп жауап беретін, тұрғын адамдар.

— Ол кім болған?

Осы Қызылжардың атақты байларының біреуі болған...

Сол үйде штаб бар дегенге таялып келсем, алды бықытап көп адам екен, ішінде менің жолдастарымнан Баймағамбет Галюнин, Осанташ Қашағанов, Мұхамметжан Бейсенов, Жапузақ Жапыров, Ояздық оқу бөлімінің инструкторы Қожақмет Бейсенбін шешесі татар, әкесі қазақ, Ревкомның инструкторы. Хасен Маназаров жүр, бір жерде ұзын болмы Әзірлеуші де басы көрінеді, және тағы бірнеше таныс адамдар бар. Баймағамбет пеп Қожақмет менің алдымда маган кемен екен, сондықтан:

Бұ не?! — деген менің сұрауыма:

— Өзіміз де білмейміз,— десті олар,— бар білетініміз,— коммунистер осы үйге кеп регистрацияға кіріп жатыр.

Регистрация қораның ішіндегі екі бөлмелі флигельде екен, оған кіріп-шыққан адамдар иін тіреседі. Біз де сығылыша кезекке тұрып, регистрация столының шетіне, бірер сағатта әрең жеттік. Регистрацияны жүргізіп жатқан әскери киімдегі екі жігіттің сұраулары қысқа: «Фамилияңыз? Өз атыңыз? Әкеңіздің аты? Туған жылдыңыз? Партияда мүшесіз бе, кандидатсыз ба? Мүшелік билетіңіздің, я кандидаттық, не тілектестік карточкаңыздың номері? Қай жерде, қай үйимда, қашан берілген? Патша өкіметінің армиясында қызмет еттіңіз бе? Егер қызмет етсеңіз қатардағы бол па, офицер бол па? Ақтар армиясына қызмет атқардыңыз ба? Қызыл партизандар отрядында болдыңыз ба? Қызыл Армияда қызмет еттіңіз бе? Егер етсениңіз,— атағыңыз? Қазір қай мекемеде, кім бол қызмет атқарасыз? Қазіргі адресіңіз?»

Осы сұрауларды ол ауызша береді де, тұрқы ұзын сары қағазға сыйылған графалардың бойын өз қолынан толтырады. Регистрацияға алып болғаннан кейін:

— Сіз боссыз,— дейді ол.

— Не туралы, бұл регистрация? — деген сұрауға:

— Онда жұмысыңыз болмасын,— деп қысқа жауап қайтарады да, сіз сұрауыңызды қайталасаңыз,— қызмет атқаруыма бөгет болмаңыз! — деп жекіп тастайды.

Баймағамбет екеуміз штабтан пәтерімізге қайтық. Жолшыбайғы кеңесіміз — бүгінгі хал. Менің Лещинскийден

естіген сөздерім Баймағамбетке жаңалық болды. «Енде, әлгі регистрация орнына неге хабарламадың ол халді?» деп таңданды ол. Оның сөзін мен де қостадым.

Әзірге жарияланбағанмен, жан-жақта бандылар барын қала халқының пыш-пышынан-ақ естіміз, бірақ, олардың айтуынша, бандылар әлі өзара ұласпай, әр жерде аз адаммен топталып, қашып жүр, кез келген жерлерде Совет қызметкерлерін өлтіріп жүр...

Жалпы хал солай болғанмен, қалада да, мекемелерде де тыштық. Ертең не боларын білмегенмен, әрбір мекеменің қызметкерлері мерзімді уақытта орындарынан қозғалмайды, бірақ бәрі де сөзге аса сараң, өзің сұрасан бірдемеге қысқа ғана жауабын береді де, артық сөз айтпайды.

Ояздық мекемелердің біз білетін бастықтарынан бірнеше адам бұл құндері қалада жоқ. «Қайда?» деп сұрасаң, сыр айтқысы келмегені «білмеймін» дейді де, сенетін біреулері, «Омбыға кетті» дейді...

Маған не Гозак, не Соколовтың қалада болмауы аса өкініш. Егер олар болса, мен Жақып Қыстаубаевтың жұмысын сейлесер едім де, мүмкін болса шығартып алар ем.

Олар қалада болмагандықтан, мен заң мекемелеріне барам. Ояздық қала — Петропавлда ол кезде заңының үш мекемесі бар: Убюст — Уездное бюро юстиции — Ояздық заң істерінің бюросы, Совнарсуд — Советтік халық соты. Ревтрибунал — революциялық трибунал.

Мен мұның, үшеуіне де бардым. Убюст,— «біз заңды зерттеуші не іске асыруши мекеме емеспіз, тек, бақылаушы ғана мекемеміз»,— деп жауап береді, Совнарсуд — «біз тек зерттеліп біткен істі ғана қараймыз»,— дейді, Ревтрибунал,— «біз соғыстық немесе революцияға қарсылық істерді ғана қараймыз»,— дейді.

Бұл үш жақтан істің үшігін таба алмай, істің өзі қайда жатқанын іздесем, Уголовная розыскада жатқан бол шығады. Жақыпты ұстап әкелген баяғы Семенякин еken. Ояздық розысқада жолыққан ол менімен боқтасып сейлесіп:

— Қалай еken?! — дейді мені табалап,— кім күшті еken? Қыстаубаев па? Мен бе? Мен оны абақтыға қамап қойдым, одан Қыстаубаев енді тірі шықпайды.

Семенякинмен дауласудан шығар нәтиже жоғын көрген мен, розыска начальнигіне сейлессем, ол да:

— Немене, сен, қылмыстыны жақтап? Жоғал, көзіме

көрінбей!.. Эйтпесе, өзінді де қамап қоям,— деп едіреңдейді... (Аз күннен кейін білдім,— Семенякин сияқты, ол да бандылар жағына шығып кетіпті).

Абақтыға барып, Жақыптың өзіне жолығайын десем, қаладагы жағдайдың салдарынан, абақтыдағы адамдармен қатынасуға қатты тиым салыныпты...

Сол сандалумен екі-үш күн өтті. Қаланың халі ауырлай түсті. Үшінші күні, қалалық гарнизонның штаб начальнигінен · бүгіншін бастан қалада соғыс халі, кешкі сағат 9 дан кейін пропускасын кісіге жүргүре болмайды, жүрген кісі тұтқынға алышады» деген бүйрық жарияланып, көшекөшенні бойлай діңгектерге, үйлердің заборларына жапсырылды...

Сол күні Сәду мен Гарифа Баймағамбет екеумізді ортаға алады да, қосарлана сөйлеп ақыл айтады.

— Хал-жайдың неменеге айналып баратқаны мәлім болды, шырақтарым,— дейді олар,— «есің барда етегінді жап» депті. Достық көңілден айтамыз, тұтанғалы түрған өрттен бас сауға қылуларың жөн болар.

— Сонда қайда барамыз? — дейді, мінезінде қулану салты бар Баймағамбет, қуланғанын сездірмей, шынын айтып отырғандай кескінмен.— Біздің ел бұл арадан алыс, танымайтын ел бізге баспана бола ма?

— Ол рас қой,— дейді Сәду Баймағамбеттің сөзін шын көргендей, тек, жасырынуға ризашылық беріңдерші, елжүртпаз ғой, жан сақтаудың амалын ойлап көрейік.

— Жаңыңыз ашып айтқан сөзге көп раҳмет, Сәду ағай,— деді Баймағамбет, енді расына көшіп,— бірақ, жасырынуға болмайды ғсі, ағай. Туған ауымыз осы маңда таялыш тұрса да, қашып барып тығылуымыз ұят қой...

— Неге?! — дейді Сәду.

— «Адамгершілік» деген бір зор сөз бар ғой, ағай. «Ар», «намыс» деген екі ұлken сөз тағы бар ғой, бойында осы үш сездің басы қосылса, оларды басқа қалай тебе аласың? Біз коммунист партиясына мүше бол жазылдық. Ешкімнің зорлауымен емес, өзіміздің ықтиярымызben. Ендеши, осы партияның ыстығына да, суығына да ортақ болуға тиісті емеспіз бе? Олай болмай, Абай айтқандай, «күн ашықта мойында, күн жауғанда қойында» болсақ, бізде адамгершілік, ар, ұят деген бола ма? Әрине, болмайды. Ендеши, сіздің қамқорлық жасап айтқан сөзіңізге көп раҳмет,— дейді Баймағамбет.

Бауырмал мінезді Гарифа жеңгей қамқор сөзін қайталағысы қелгенмен, ойлы Сәду, «ім-м-м» деп мұрынан ыңылдаңқырап отырады да:

— Сөз қысқарып қалды ғой, Гарифа, «өнбейтін дауды, еспейтін ұл қуады» деп, несіне қайталайсың. Айтпасақ кінә бізден. Айттық — көнбеді. Ендігі тілек — бұл балалардың әрдайым аман болуында да!

Ол күні біз ұзағырақ отырып, түн ортасын еңсеріп барып жаттық. Сәду ағайдың аздап ішетіні болатын. Баймагамбет пен мен де «ол судың» дәмін татып көрген кіслерміз, сондықтан, жатар алдында Сәду әйеліне «әлгі біреуді әкелші, жұтып жатсақ, жақсы үйиқтармыз» деп жарты бөтелкелік «ақ жорғаны» алдырған да, бір-бір жүз граммнан қағып жатқамыз.

Соның әсері ме, әлде, кешірек жатқандықтан ба, аса қатты үйиқтап қаппыз. Бізді терезе қаққан әлдекімнің дүбірі ояты. Үйдегі бар жан шошынғандай басымызды көтере түрегелсек, терезе қақпалары жабылған, үйдің іші қара-көлеңке екен.

— Бұ негылған мезгілсіз қағыс? — деп Сәду түрегелді де, — кім бар онда? — деп, терезеге барып дыбыс берді.

— Іэтөлин, Мұқанов осында ма? — деген сөз естілді ар жақтан.

— Осында! — деп дыбыс берді.

— Штабқа шақырады, — деп жауап берді сырттағы адам.

— Қазір барамыз, — деді Баймагамбет.

Сырттағы адамның салт қелгендігі, шаба жөнелген атың тұяғы мен сықырлаған қардың дыбысынан байқалды.

— Ал, балалар, — деді Сәду мен Гарифа, біз киініп болғаннан кейін қосарлана сөйлеп, көздеріне жас ап, дірілдеген дауыспен. — Амандықпен көрісейік, басқа не айтайық!..

Тысқа шықсақ, таң жаңа бозарып келеді екен. Ауа райна қарағанда бүгін ашық болатын түр бар. Думская — 20-ға келсек, үйдің алды мен қораның ішіне топталған адамдардың саны регистрация күнінен әлдеқайда көп. Бәрі де ықшам киініп, белдерін буынған, қабактары қатыңқы, түстері суық...

Біз қорага кіре, «тыңдаңыздар!» деген зор дауыс саңқ ете қалды. Сапырылысқан көпшілік тына қалған кезде, бір биікке Соколов көтеріле берді. Ол қазір бұрынғы азаматтық киімдерінің бәрін тастап, қызыл командирдің киімдерін киіп апты, сондықтан ба, әлде, бүгінгі зор оқиғаның

салдарынан ба,— оның кескіні бұрынғысынаң әлдеқайда сұстанып кетіпті.

— Жолдастар! — деді ол, биікке көтерілгеннен кейін жан-жагына қарап ап,— патшашилардың, ақ гвардеецтердің үгітіне еріп, кулак пен байлар Совет өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Қөп жерде олардың үгітіне кедей крестъяндар да алданды. Қазір олар аса қауіпті қалың күш бол алды. Бандылар жергілікті коммунистер мен активтерді қапыда басып өлтіріп жатыр. Телеграф хабарына қарағанда, бандылар көтерілісі Петропавл оязын түгелімен, Ешім оязының бергі бетін, Қорған оязының күнгей жағын, Қостанай оязының шығыс жағын, Қекшетаудың теріскей жағын, Омбы оязының батыс жағын қамтыған көрінеді. Ақ гвардеецтердің және революцияға қарсы тағы басқа элементтердің бұл көтерілісті ұзақ уақыт үйімдастырылғандығы мәлім бол отыр. Мақсаты — ақтар өкіметін құрмақ. Таратқан листовкаларында, олар «Россияның өзге жерінде Совет өкіметі құлап бол, жалғыз осы тұстағана қалды» депті. Ол, әрине жалған сөз, жүртты соңына ерту мақсатымен айттылған сөз. Расында, бандитизм осы маңайдаған шықты. Бірнеше жерде коммунистер мен бұрынғы фронтовиктер кедейлерді үйімдастырып, партизан отрядтарын құрып үлгіріпті. Олардың бандылармен құресіп жатқан хабарын алдық. Бірақ, қауіп аз емес. Большевикше ашығын айтқанда, біз — Петропавл коммунарлары бандылардың қоршауында қалып отырмыз. Қаланы құрсаулаған бандылар, айнала шабуыл жасап бері жылжып келеді... Егер, ішкі мүмкіндігімізді үйімдастыра білмесек, қашан Шығыс пен Батыстан Қызыл Армия бөлімдері кеп бандылар қамауынан бізді құтқарып алғанша, өте қындыққа ұшырайтын түріміз бар, сондықтан, тығыз шаралар қолдануымыз керек...»

Соколов одан әрі, бандылармен құреске шығатын отрядтардың қалай құрылу жағдайын айтты. Қалалық гарнизонның қарамағында екі полк әскер болады екен, олардың бір жүйесі қалаға шабуыл жасап келе жатқан батыс жақтағы бандылардың алдынан кеткен, бір жүйесі Омбы жақтан шабуыл жасап келе жатқан бандылардың алдынан кеткен... Өзге жақтан шабуыл жасаған бандыларға төтеп беретін ЧОН¹ отрядығағана.

¹ Части особого назначения — азамат соғысы кезінде коммунистерденған құралған әскерлік бөлімдер.

Соколовтың айтуынша қалада үш жүз елуден астам коммунист бар көрінеді, солардан үш отряд құрылуға тиісгі, бас командирі — өзі. Үш отрядтың бірі құрылып үлгірген де, оны Гозак басқарып өткен түні бандыларға тойтарыс беру үшін Ешім жаққа жүріп кеткен. Қалған адамдар екіге жүйеленетін болды: бір жүйесі бұрын әскерлік қызметін атқарғандар енді біреуі — атқармағандар. Соколовтың мәліметі бойынша соңғы жүйелі адамдардың саны да жүзге тарта бар. Олар осы сағаттан бастап әскерлік дайындыққа кірісуге тиісті. Қай отрядтың майданға қашан жіберілу ықтияры штабта...

Хал-жай айқындалғаннан кейін, ЧОН адамдарына түгендеу бола бастады. Кеше регистрация жұмысын басқарған ұзынша ақ сұр жігіт, биік орынға шықты да, қолына ұстаган тізіммен кімнің бар, кімнің жоғын тексеруге кіресті: «Томбовцев бар ма?» деп айғайлады ол. «Бар» деген дауыс естілді топтан. «Расторгуев?», «бар». «Бурадин?», «бар». «Страднина?», «бар». «Гафтель?», «бар». «Винокуров?», «бар». «Гуськова?», «бар». «Соколова?.. Маназаров?.. Қашағанов?.. Бейсенов?.. Трай?.. Контарович?.. Ізтөлин?.. Дубинина?.. Кияшько?.. Матросов?.. Бейсенбин?.. Паули?.. Яйлов?.. Базарбаев?.. Коновалова?.. Аппель?.. Данилов?.. Алданазаров?.. Павлов?.. Муратов?.. Расулова?.. Шишкин?.. Дорский?.. Апсалямов?.. Бляхман?.. Азвалинская?.. Кинцбурнер?.. Анна Гофман?.. Павлов?.. Гричеко?.. Лотайко?.. Лещинский?.. Ромашук?.. Куппершмидт?.. Матрос?.. Дуров?.. Филькенберг?.. Роза?.. Хмель?.. Безухов?.. Ситников?.. Яронин?.. Веренько?.. Безимянный?.. Фонвизин?.. Стенькова?.. Еронин?.. Мисшта?.. Прохоров?...»

Тізім ұзақ жарияланды. Әркім өз атын естігенде «бар, бар, бар...» деп дауыс беріп тұрды, тізімде аталғаннан жоқ адам естілмеді.

Тізім тексеріліп болғаннан кейін, топталған адам роталарға, взводтарға, отделенилерге бөліне бастады. Біздің отделениснің командирі талай майданды басынан өткөрген татар Нұролла Янбаризов, взводтың командирі Хасен Маназаров, ротаның командирі Шахизаман Зәбиров. Біздің ротаның тең жараға жақыны татар, қазақ, башқұрт және тағы бірнеше ұлттардан құралды. Бөліну жұмысы біткеннен кейін бәрімізге де тізіммен қару берілді. Қатардағы жауынгердің алатын қаруы бір гана винтовка. Менің де үлесім

сол. Баймағамбетке «Смит-Вильсон» пистолеті тиді, Маназаровқа наган, Зәбировқа маузер берілді...

ЧОН отрядының адамдарында киім ала-құла — кім үйінен не киіп келсе, со қалпында сапқа тұрады. Мысалы, Қожақмет Бейсенбиннің үстінде кең қолтық, ұзын жең, салпы етек қазақша тіккен түйе жүн күпі, басында жекей тымақ; менің аяғымда баяғы солдат ботинкесі, шалбарым мен тоным да сол, тек, басыма ұзын құлақ қоян малақай тауып кидім; Баймағамбеттің аяғында саптамалы қазақы етік, басында құлақшын, үстінде әкесінен сұрап алған қазақылау сары тон; заводтан, типографиядан, фабрикадан, темір жолдан тағы сол сияқты орындардан келген адамдардың әрқайсының үстінде өз кәсібіне лайықты көнстоз киімдер... әйелдердің көпшілігінде шолақ тон мен пимадан басқа жылы киім жоқ, біреулерінің басында құлақшын, біреулерінің басында шөлі... Кейбіреулерінің аяғында солдаттық етік...

Біз әскерлік әзірлікке кірістік. Біздің бөлімнің адамдарынан үйренуге ең олағы екі кісіміз: бірі — мен, бірі — жасы со кезде елулерге келген Жылқайдар Базарбаев. Ол былғары заводының жұмыскері. Жалғыз баласы Ҳафізді 1918 жылы ақтар комсомол болдың деп азаппен өлтірген. Жылқайдардың өзі 1917 жылдан партия мүшесі, мінезі — өте момын, жас құнінен орыс жұмысшыларының арасында қызмет атқарғанымен, орыс тілін өте шалағай сөйлейді. Бұдан бұрын ол әскерлік ойынды ешуақытта өтіп көрген жоқ екен. Мен де сондаймын. Екеуміз «на право» мен «на лево» дегенинің өзін көпке шейін аңғара алмай, онға көтер деген мылтықты солға көтеріп, сол аяқтың орнына оң аяқты басып, қасымыздағы жолдастарды жүрістерінен шатастыра бердік... Біздің бұл қимылымызға Баймағамбет әуелі күле қарап жүрді де, артынан ұрсуға айналды; ал, жайшылықта ойыншыл Ҳасен Маназаров, взводтың командирі болғаннан кейін темірдей қақыып, мұлт еткен жерінді көрсө ақыра сөйлейтін болды. Сондай қатаңдықтың салмағы батқандықтан ғой деймін, бір күні демалыс уақытында Жылқайдар ағай, қоршаган жұртты шектерін қатыра күлдірді.

— «Нош не спаю, день не хохахаю» деді ол кейін тұрып, әлдекімге. Онысы қазақша «күндіз күлкі, түнде үйқы көрмеймін» деген сөзі. Орысшылап айтқан болғаны екен. Тұзу аудара алса «ночью не сплю, днем не хохочу» дер еді гой.

Тілінің келгені сол болған соң қайтсін!.. Оның «хохочауына» құлмеуге де болмайды: әрі құлерлік сез, әрі, күн тәулігі 24 сағаттың ең кеміне жиырмасын маршировать етумен өткізетін, ұйқы, құлқіден шынында қалған, әрі бандының қаланы алып қою қаупі күн санап қысып баратқан коммунарларға бір рет құлудің өзі қандай қымбат!..

Адам не нәрсеге үйренбейді!.. Жылқайдар ағай екеуміз де күн санап әскерлік ойынға жаттыға бастадық. Енді, біз де аяқ ала білеміз, біз де винтовканы тәртібімен түсіріп көтере білеміз!..

Біздің тамақтанатын және аз уақытқа болса да демалатын орнымыз,— миновай двордың күнгей жағындағы ағаш ішіне салынған госпиталь үйлерінде де. Таң қараңғысынан орнымыздан көтерілеміз де, бір кесек наң мен ыстық суды ішіп ойынға шығамыз. Содан тұс ауғанша жүрісте боламыз да, мекенімізге кеп тұстік ас ішеміз, онымыз,— капустаның сорпасы мен суға пісірген картошке ғана... Содан кейін тағы да жүріске шығып, кейде қас қарай, кейде тұн ортасын аудара қайтамыз да, кешкі асты ішуге көбінесе шама келмей, жатар орнымызға мұрыннан шанышла құлаймыз. «Қара тас ұйқың келсе болар төсек» дегендей, сабан тыққан матрац кейінде бар, кейінде жоқ темір кроватьтарға қисая кетсек, мамыққа жатқандай қатып ұйықтаймыз... Кейбір тұндері тревога боп жүреді. Алғашқы тревогага қорқа қалатын біз, бой үйреніп алғаннан кейін, неміқұрайды қарап, қараңғы коридордың ішінде қоңырау қаққан күзетші «тревога, тревога» деп бақырып жүрсе, ести жата мыңқ етпей ұйықтай береміз. Онымызды көрген командир, «егер жау шын кеп қалса қайтесіңдер» деп, бізді сыбап кеп ұрсады. Оған да етіміз үйреніп алады... Аса шаршаган бір күндерде, тревогага оянғаннан, жаудың кеп өлтіргенін артық көретін шақтарымыз да болады... Ұйқы қысқан бір кездерде, командирлеріміз бізben саяси сабак өткіземіз деп те әуре болады... Ондай сабактың көбін біз қалғумен тыңдаймыз...

Мінс, сондай ауыр күндердің біреуінде бізге тревога болды. Мезгіл қараңғы тұн еді. Бұны да дағдылы тревогалардың біреуі болар деп жорыған біз, мыңқ етпей жатайық деп ек, әр бөлмеге арнаулы кісі кіріп, еріксіз тұрғызыды. Шала ояу қалыптағы бізді командирлеріміз клубқа арналған бөлмеге алып кірді. Қынышылықтың салдарынан қалада уақытша сөнгегі электр жарығы, біздің казармамызда да болмайтын, тұнгі жиналыстарды кәрәсін шамның жары-

ғымен ғана өткізетінбіз. Клубта бүгін де сол жарығы аса күңгірт шамдар жанған екен.

Жұрт ұзын тақтайдан жасалған скамейкаларға орналасқаннан кейін, жалғыз Зәбиров қана көтерілді де, сұлдері құрыған адамдай сенделіп аз тұрып:

— Жолдастар! — деді аса ауыр үнмен.

Ар жағындағы сөздерін айтуға, Зәбировтің жасқа қақалғандығы үнінен естіліп тұр. Со қалпында ол сенделіп аз тұрды да, шинелінің қалтасындағы орамалын суырып, аз уақыт өксіп алды.

— Не болған? — деген сөз күңіреніп кетті клубтың өнбойына.

Зәбиров аздан кейін көзін орамалымен қаттырақ бір үқалап алды да, ауыр және бөлшектей сөйлеп естірткелі тұрған хабарын айтты. Оның хабарлауынша, кеше Ешім жақта бандылар Гозакты барлық отрядымен қамап алған да, көп атыстан кейін, оғы таусылған олардың тірілерін сыммен байластырып, үстіне кәрәсін құйып өртеп жіберген!.. Бұдан ауыр хабар бола ма!.. Ауырлағанда амал нешік!.. Бұл хабар, әрбір коммунардың құлағына ыстық қорғасындаі құйыла, жанын сондай азаптай тұра, әрқайсынына бір ойды өз ішінде қайталата берді, ол — социалистік құрылышты орнату құресінің жолында ауыр қазаға ұшыраған жолдастарының қанын жаулардан қайтару. Бұл сөзді қайғылы коммунарлар трибунадан да айтты,— өзара да айтты, жеке де айтты...

Қызметке шығуға мезгіл әлі ерте екен, сондықтан үйқысы ашылған көпшілік клубтың әр жеріне топталып, өзара кеңеске кірісті. Сондағы айтарлары — революциялық қызметте көрген қыншылықтарды, оларды жеңуге қолданған қайрат-жігері, айла-амалы... Бұлардың бәрі де тыңдауға қызық, бәрінде де пелер гажап ерлік істерінің уақытасы жатады. Кейбіреудердің әңгімесі шындықтан гөрі ертегіге үқсайды. Мысалы, украина ұлтынан шыққан Федот Лотайконың басынан кешкен бір ауыртпалық.

Жасы отыз беске келген, биік, алып денелі ол өмірінде үйленбетті. Себебін сұрасаң: «он сегіз жасымда орыс-япон соғысына алындым, со қалыппен солдат болып жүріп, енді босанам дегенде, орыс-герман соғысы басталды, оны аяқтамай азамат соғысына араласып кеттім, қай жерде жүріп үйленем?» деп жауап береді. Партияга ол 1915 жылдан бері мүше сцен.

Бір қызығы — зор үш соғысты басынан аяғына дейін қолынан түгел өткөрген ол, мобилизацияға солдат бол іліккен қалпынаң әлі өзгеоген жоқ, оның 1921 жылғы аты да «қатардағы қызылармеец»: Демобилизацияға шығам десе, оның жасы келіп-ақ тұр, өзінің айтуынша, қызмет атқарытын бөлімінің командирі өткен жылдың сондай ұсыныс жасаган екен, ол қабылдамапты.

— Қайтем босанып? — дейді қулықшыл ол күле сөйлеп,— капиталистер жер жүзінде құрымай демобилизацияға шықпаймын.

— Сен өлгенше олар құрып болмаса қайтесің? — десе:

— Онда күзетте тұрып қартаям да өлем,— дейді.

Ол өткен 1920 жылдың күздінде Қызыл Шығыстан Петрапавлдың госпиталіне жаралы күйінде емделуге жіберіледі екен. Оның ерекше қызық әңгімесі соңғы жаралануына байланысты екен.

— Япон интервенттерімен бір соғыста,— деп бастайды ол әңгімесін.— сқ тиді де құладым... тез арада талып кетілпін... Бір уақытта есімді жисам, қап-қараңғы жерде жатырмын, көзге тұртсे көрінер емес... Жан-жағымды сыйпаладым да шошып кеттім,— қатарлай салған қалың өліктің арасында жатырмын!.. Үстіңгі жағымды сыйпаласам,— қаз-қатар салған бөрене!.. Енді ғана білдім,— мен өлген екем де, өзге өліктермен бірге мені көмген екен!..

— Ия, сонан соң қайттің? — дейді бірнеше кісі.

— Қайтем?.. Өліп көрмегенмен, өліктерді көруім бір бұл ғана емес. Бастан өткізген үш соғыста, талай рет өліктермен бірге түнегем...

— Оны қоя тұр.— дейді тыңдаушылар асығып,— мына соңғы уақиғаңды айт!

— Айтсам, аз ойланып жаттым. Төбеге қатарлай жапқан бөренелерді сипаласам, қолдың саласындағып жиңі салыпты... бәрі де жуан бөренелер... оларды көтеруге, не арасынан жік ашуға мүмкін емес.

— Міне, қыншылық! — деп қояды тыңдаушылар.— ия, сонан соң?..

— Байқаймын, өліктер қатар жатқан жер мен төбеге жапқан бөренелердің арасында, адам бауырлап жылжырылғық қуыс бар. Енді үміті тұтана бастады. Ойладым: «ссы қуыспен жылжып, жатқан көріміздің балшық қабырғасына жетейін» деп.

— Ия!..

— Жылжи бастадым... Қуыс аяқ-қолды қимылдатуға мүмкіндік беретін сияқты... Өліктердің іістенбеген түріне қарағанда, жуырдаға көмілген сияқтымыз, бірақ... Өліктердің сұқыттығы мұздай... әрі қимылдап кетсең былқ ете түседі... қанша тас жандымын дегенмен, жүргегім өрекпіп аузыма тығылады... өкпем алқынып, демімді зорға алам...

— Өйтпегендеге ше?!

— Сонан қанша сырғығанымды білмеймін, жан-дәрмен дегенде,— көрдің балшық қабырғасына кеп тірелдім-ау!..

— Бәрекелде!..— деді бірнеше кісі қуанағап.— ия... содан кейін?..

— Қуануға әлі ерте,— дейді Федот, жымып қойып.— Менде жер қазатын қару жоғын білесіңдер ме, сендер?

— Айтпақшы, сонысы бар еken гой! Сұрамаппыш гой, оны!.. Ештеңең жоқ па еді ондай?..

— Қару керегі өз есіме де көрдің қабырғасына жеткен соң ғана түсті. Белбеуімнен қынды пышағым қалмайтын еді, сыйпаласам, қын түгіл белбеуім де жоқ!..

— Қап!..

— Аяғымда етігім де жоқ... Соған қарағанда, көмген жолдастар (әрине, өз кісілеріміз көмген гой, япондар бізді онша қадірлеп көме ме, шұқырға үйіп тастап, топырақпен бастыра салмай ма?..)

— Әрине...

— Сонымен, көмген жолдастар бір сыйырғы киіммен ғана жатқызып, етік, белбеу сияқты өлікке қажетсіз киімдерді шешіп алған гой деймін...

— Ия, сонымен не істедің?..

— Ойланып аз жаттым... «Қолыммен қазуға болар ма екен» деп, тырнағы өскен саусақтарымды салып көрсем, Сібірдің сағызданған күзгі дымқос, әрі тобарсыңқыраган балшығына батар емес...

— Міне, қындық?!

— Маңайдағы өліктерді сыйпалап қарасам, бәрі де мен сияқты қарусыз көрінеді... Не істеу керек?..

— Апрырай десейші!..

— Ойыма бір ақыл келді...

— Ия?..

— «Ең шетке салған бөрененің бір басын төмен түсіруге тырысайын» деп ойладым, «мүмкін, сол тұстан қазып шыға алармын» деп дәмеленіді... Сол сіймен балшықты тырналай бастадым...

— Тырнағың өтті ме?..

— Откен-өтпегеніне қарағам жоқ... «Әйтеуір өлдім ғой» дедім де, тырнақтарымның ауырғанына қарамай тырналай бердім... Сонымен, қысқасы, өлдім-талдым дегенде шеткі бөрененің басын жерге түсірдім-ау!..

— Бәрекелде!.. — деп ду ете түсті бірнеше адам.

— Сендерге қуаныш болғанмен, маган қуаныш болған жоқ,— деді Лотайко,—ауыр бөрененің басы өліктердің үстіне түсті!.. Одан аргы үйілген балшықты қазайын десем, көбесінен сөгілген тырнақтарым зыр-зыр етеді...
— Соナン соң қайттің?!

— Көрмеген сендерге өтірік, маган шын, балшықты аяқтарымның тырнағымен, түйген жұдырығымның қырымен қазып көрдім...

— Міне қандай азап?! — десті біреулер тітіркеніп,— ар жағын айтпай-ақ қой!..

— Ия, солай! — десті көпшілік,— Тек шыққаныңды ғана айт!..

— Өзім де білмеймін қалай шыққанымды,— деді Лотайко, со қынышылық басына қазір түсіп тұргандай, қабағын қатты шытып ап,— сөздің қысқасы, қуыс тауып шықтым-ау!

— Бәрекелде! — деп шу ете қалысты тыңдаушылар.— Ия, сонан?..

— Жұлдызды ашық тұн екен!.. Эрі салқын!.. Айнала қалың орман... Көсілген кең қабыр тарындау бір алапта тұр... Кең дүниенің ауасы кеудеме жан құйып жіберген сияқтаңды!.. Бойым сергіп кетті! «Қай жер бұл? Кім бар мұнда?.. Қайда бару керек?..» деген сұрау туды... «Жарам қайда?» деп сипаласам, сол жақ қабырғам қол тигізбейді... әрі құлтілдеген ісік сияқты. Оған қарауға уақыт бар ма? Жан-жагыма қарап, жұлдыздардан батысты мөлшерлеп, «не де болса тәуекел!» деп жүріп кеттім... Қалың орманиның ішімен келе жатырмын... Маңайға құлақ түрем,— анда-сандада аш тоқылдақтардың ағашты тоқылдатқан дыбысы мен бұтақтан-бұтаққа қарғыған тиіннің сыйбыры болмаса, басқа дыбыс білінбейді... Кейбір жердегі төмпелер, немесе ағаштың түбірлері аю сияқты елестеп, бойымды түршіктіре қалады...

— Оның бәрін не қыласың. Кімге жолықтың соны айт!..

— Сонымен, шым-шытырық орманның ішіндегі мәңгіден бері жиналмаған қоқырына сүріне-қабына, әрі шар-

шай жанталасып келе жатсам жылқы кісінеді!.. Елең ете қалдым... Жалғызыраған жылқының даусы... «Неткен жылқы екен бұл?!» Қайыра кісінеген жылқының жобасымен, жан-жағыма сақтана қарап жылжып ем, бір алап көрінді... Шетіне тақала қарасам, ағытқан ходок арбаға байлаулы ат тұр... Ар жағында от жылтырайды, қасында екі адам қараңдайды... Кім бұлар?.. Не істей керек?..

— Ия!..

— Жетіп баруға қорқып, сол арада отырдым, ойым — кім екенін дыбысынан байқау... Бірақ, қасақана істегендей, олар үн шығармайды... Қорқыныш па, сұық па,— отырған сайын дірілдеп тсңш барам... Міне, қалтырап, тісім-тісіме тимеуге айналды...

— Қыын екен!..

— Сонымен, өлдім-талдым дегенде, құлағыма японканың даусы шалына кетті... 1904 жылдан бергі таныс дауыс... Елеңдегі қалдым... Эрбір қымылыша көз тігем, жобасы тыныққалы жүр... Бақыладым да отырдым... Эне от та сөнді... Эне олар тиыштады да...

— Тұлқінің жүрісіндей қымылмен таянып келсем, японкаларымның қорылдап үйіктаған дыбысы шығады... Батылданыңқырап жақындасадам, екі кісі... Екеуі де солдат... Атты ұрлап әкетейін десем, аяғында кісен.. Не істей керек?..

— Өлтіру керек!— деді біреу,— жауды аяймын деп өзің өлемісің?..

— Мен де соны ойладым. Бірақ, қалай өлтіру керек? Винтовкалары басында жастаулы...

— Ходоктың кіндік темірімен!..

— Өзім де соны ойладым. Кіндік темірді суырып алсам, жуандығы білектей, ұзындығы жарты құлаш...

— Персейші, тең!..

— Ондайда асығуға болмайды... Олар екеу, мен жалғыз, оятып алсам қыын.

— О жері де бар!..

— Үратын жерлерін дәлдеп алдым да, біреуін құлақ шекеден періп кеп жібердім!.. Аунап түсуге шамасы келді...

— Бәрекелді!.. Екіншісін?..

— Үрып ұлғірмей, ол басын көтеріп алды.

— Қап?!

— Қалай ұлгіре алмадың?

— Айтуға ұмытқан екем, сол қолымда дәрмен жоқ, қаруғып жүргенім оң қолымғана...

— Ия, сонан?!

— Шошып оянған жапон мылтығына жармаса бергенде, қақ төбеден пердім кеп!..

— Эп-бәрекелді!..

— Шыр-көбелек айналып ұшып түсті... Тағы пердім. бастан! Ендігі тулаған денесіне тиғен жоқпын... Аздан кейін ол да тынышталды... Кісеннің кілті соның қалтасында еken, аттың аяғын ағыттым да, ырғып міне жөнелдім... Ендігісін айтпасам да болады...

— Тек жау қоршауынан шыққаныңды ғана!..

— Қайтып жауға кездескен жоқпын. Бетімді батысқа түзей ағаш арасын кезіп жүріп, екі күнде өз кісілерімізге қессылдым... Содан госпитальға... содан осы Петропавл госпиталінен...

— Гажап әңгіме еken! — деседі әркімдер. — Жазылдың ба өзің?

— Оң жақ қабыргамның астыңғы үшеуі жоқ... Сүбемнің жарасы біttі, тек, жарасын тіккен жіптері ғана алғынып болған жоқ...

— Ендеше неге шықтың?

— Шықпаған еркіңе бандылар қойып отырма? — дейді ол. — Кроватьта жатып өлгенинен, айқаста өлейін...

— Басқа жаққа жіберді ме сендерді?

— Үлгермеді. Енді, «қоршауда қалдық» деген соң, госпитальға жатқым келмеді.

— Неге? Егер, қаланы ала қалса, жаралыларға тимеуі мүмкін фой?

— Өзі банды болсын да, коммунистерге тимесін! — дейді жолдас Лотайко кекетінді құлқімен. Петлюршілдердің коммунистерге не істегінін мен білем, бұл бандылар соның бір бұтағы.

— Ия, — дейді біреу күрсініп. — Гажап мәселе бұл! Бандылардың ұраны — «Коммунистсіз Совет жасасын» көрінеді. Неге олай дейді еken?!

— Соны да білмеймісің? — дейді қасындағы кейіп, — коммунистердің басқаруынсыз социализм құрылмайтынын бандылар білмейді деймісің? Эрине, біледі. Коммунистсіз «Совет» байлардың парламентіне айналады. Бандылар оны да жақсы біледі. Олардың «Коммунистсіз Советке» ұмтылуы да содан.

— Рас, — дейді біреу, — коммунистсіз социализм жоқ. Ендеше, «коммунист» деген сөз, не деген ардақты сөз!..

Олардың коммунист атын ешкім құлата алмайтын биіктегі үстәуы да сондықтан ғой!..

— Рас! — деседі басқалары...

Со мезгілде таңның бозарып келе жатқаны да терезеден байқала қалды. Бізге жиналуға команда болды...

АРПАЛЫС

ЧОН-ның қаладағы екі рота әскері со күннің кешіне қарай екі жөнге аттанды: бір рота — Гозак отряды апатқа ұшыраған Ешім жағына қарай, екінші рота Арханский арқылы батысқа қарай.

Қаладан кештетіп шыққан бізді, командиріміз әлі мұзықатып жатқан Есіл өзенінің үстінен тұра өткізіп, арғы тогайға апарғаниан кейін, әрбір взводтың командирі өз жауынгерлеріне халдің қандайлығын баяндап берді.

— Біз беттеп келе жатқан жақта бандылар Надежкадан бері қарай шыққан болу керек,— деді Ҳасен Маназаров бізге. Мүмкін Кондратьевка станциясына жақындал тақалған шығар. Егер, Кондратьевкаға олар бізден бұрын жетсе, темір жолды қияды да, батыс жақтан келетін поездарды өткізбейді. Онда қының болады. Штабтың айтуынша, Челяба жақтан біздің регулярлық армияның бөлімі келе жатқан көрінеді. Темір жол кесілсе, бөлім аз уақытқа болса да бөгеледі, онда Петропавлды бандылар бүгін-ертең алып қоюы мүмкін. Ендеше, біздің негізгі міндет — бандыларға темір жолды қидырмау.

Қызылжардан жиырма шақырымдай жердегі Кондратьеваға біз Есіл тогайының арқасындағы қары қалың соны жерді кесіп отырып, тұн ортасы ауған шақта жеттік. Станция әзірге біздің қолда екен, бірақ барлаушылардың айтуынша, бандылар Кондратьевтің ар жағындағы қалың ағашқа жақындал қалған...

Станциядағы үйлерге тарап, аз уақыт көздің шырымын алуға ЧОН адамдарына ұқсат берілді де, салт адам тағы да барлауға барып қайтпақ болды: командир — Старлыков, қасында комсомол Романчук және мен.

Оқушыларға менің үйқышылдау адам екенім өткен бір тараудан белгілі. Сол үйқым продразверсткаға аттанғалы сергіген еді, енді, көтеріліс басталғалы біржола қашты. Енди мен шөп басы қимылдаған сыйбырдан оянып кетем, аз уақыт қалғысам үйқым қанып қалады!..

Бүгін де солаймын. Кондратьевкаға жақындаған шақта мойныма аттай мініп, көзімді түйілдіре бастаған үйқы, Хасен Маназаров «сен разведкаға барып қайтасың» дегенде серпіліп жүре берді. Командирдің бұйрығы екі болмауын алдақашан үққам, сондықтан, маған үйқы қайдан жуысын!..

«Барлау» дегеннің не екенін бұрын білмегенмен, көтеріліс басталғалы түсініп болғам. Барлауга барған жолдастарымның айтуынша, бұл сапарға аттанған адымыңың алдында араның ашқан ажал тұрады. Егер, өзінді аса сақ үстап, сергек жүрмесең ойда жоқта өліп кетесің... «Өлу» деген оцай сөз бе скен?.. Араның ашқан ажалға кімнің жем болғысы келеді дейсің!..

Командиріміз Старлыков дедім ғой, аты Семен. Қара бұйра шашты, қою қара қасты, кішірек қара көзді, қоңыр кескінді, тұмсығы көтеріңкі зор мұрынды, кең ииқты, бұкіштеу биік денелі бұз жолдаспен мен ЧОН отряды құрылған күні танысқам. Откен империалистік және азаматтық соғыстарда Старлыков үнемі барлау жұмысында ғана болған. Осы қызыметінде кездестірген талай қызықтарын, ойыншыл ол біздің шегімізді қатыра құлдіріп талай айтқан.

Бізге әрине тәуір аттар берілді: Старлыковтың астында арғымақтау қарагер ат, менің астында, тегі қарабайыр болғанмен; мұсіні сұлу, жүрісі пысық жириң қасқа ат, Романчуктың астында, денесі жуандай, жүрісі доғалдау, бірақ білекті көк жал ат. Старлыков атқа тақымы үйреніп қалған қу екен, арғымағын ұршықтай ойнатады. Романчук бұрын салт мініп көрмеген жігіт болса керек, аты қаттырақ желсе, ер үстінде қолбақдап, жас баладай жан-жағына толқып кетіп отырады. Мен, әрине, атқа жүре алам.

— Ал, қалай туыстар,— деді Старлыков, біз қараңғы түнді жамылып, қалың ағашқа жақындаі берген кезде,— егер, ағаш іші қаптаған банды болса қайтеміз?

Романчук пен екеуміз «ну, и что же?..» деп қосарлана жауап бергенмен, Романчуктың сезімі қандай халде екенін білмеймін, менің жүрегім қобалжи қалады. Соны түсінгендей Старлыков қалжыңды үнін кенет байсалдандыры да:

— Енді, сақ болу керек,— деді бізге.—«Банды» деген зұлым жау. Жау атаулының бері де қапыңды тапқысы келеді, ал, «банды» дегендер тым қапелімшіл болады. Жол ағашқа кіре үш тармаққа бөлінуге тиісті. Мен орта жолмен кетем. Романчук, сен оңға бұрылатын жолмен тартасың,

Мұқанов — сен солға тартасың. Бандылардың алды жеткен жерге дейін барып қайтамыз...

— Ағаштың ар жағында алыс болса да ма? — деп сұрайды Романчук.

— Эрине! — деді Старлыков нық дауыспен. — Мәлімет бойынша ағаштан аса алыс болмауға тиісті. Бандылардың үстінен шығып қалатын болсаңдар, өлмей қолға түспейсіңдер. Не аттарың өліп, не өздерің жараланып қолға түсе қалсаңдар, өлімге шыдайсыңдар, біздің жақтан ешбір мәлімет бермейсіңдер. Қалай қинап сұраса да «білмеймінен» басқа тіл қатпайсыңдар. Ұфымды ма?

— Ұфымды, — дестік Романчук екеуміз.

— Онда, бақытты сапарға! — деп Старлыков атын тебіне, үш жолдың ортасындағысымен жөнеле берді. Романчук екеуміз де ыдырай жөнімізге тарттық.

Қалың ағаштың арасымен жалтара, орала созылған жолмен жортып келем. Мезгіл қараңғы түн, бірақ, түнге үйренген көзге жолдың қарауытқан сүрлеуі айқын көрінеді. Айналам аппақ қалың қар. Ағаштардың бұтағына оралған қырау да бүгін қалыңдай түскен сияқты, сондықтан, мен жүріп келе жатқан дүниенің ішінде, менен басқа қара ноқат жоқ тәрізді. Сөйтіп келе жатып Старлыковтың сақтандырған сөзін есіме түсірем. Жолға кейде таялыш, кейде алыстаңқырап отыратын қалың орманның әр ағашының түбінен андып отырған бандыны күтем... Далаңқы жерде өскен шырпилар мен қурайлардың қырау жамылған әрбір денесі, маған мені тосып отырған бір-бір жау сияқтанады... Сонша қорқыныштың салдарынан, тіршілікке тырысатын менің жүргегім, жылдамдата соғып, бар қанымды басыма шалшытады да, қауіптен басқа ойды жуытпайды...

Адам не қындықта үйренбейді!.. Алғашқы кездे де нем сонша түршіккенмен, бойымды біртіндеп жинағаннан кейін, енді «банды» дегенді көруге асыққан сияқтаңым...

Оны көрдім де, бірақ, тез емес, таң сібірлеп келе жатқан уақытта... Сол кезде, ішін жол кесіп өтетін сирек ағаштан шыға берсем, ар жағында шоқытқан жүріспен он шақты салт келеді екен, кілт тоқтай қалдым да көз тіктім. Бірнешеуі атқа жайдақ мінген, киімдері олпы-солпы оларды көргенде, «жаудың барлаушысы» деген ой келе қалды маған...

Не істеу керек?.. Қашуға ма?.. Болмаса, кідіріп, кімдер екенін анықтап білуге ме?..

Іле зде арғы бір дөңің үстінен қаптаған қалың адам көтеріле берді. Шашалылары, салттары, жаяулары араласқан

бұл қалың топтың енінің жалпақтығы төрт-бес шақырымдай жерді қамтиды. Және жолсыз сонымен өріп келеді... Бұлар, әрине, бандылар!..

Одан әрі қутуге дәтім шыдамады да, атымды кілт кейін бұрып, келген ізіммен шсқыта жөнелдім, со кезде артымнан атылған мылтықтардың да даусы естілді, жалт қарасам, әлгі салттылар қуып келеді. Мен жүрісі әлі тың атымды тебініп жіберіп, бар шабысыммен айдал жөнелдім...

Атым жүрік екен, қуған жауларға шалдырмaston, қалың ағаштың Кондратьевка жағындағы жазығына шыға келдім. Со бір тұста қиғаштай шауып маған қарай келе жатқан біреуді «бұл да бандылардың барлаушысы болар ма?» деп жорып, сескене қалып ем, аздан кейін тани кеттім, өзіміздің Старлыков!.. Ол да құйындата шауып келеді.

Құғыншыларымның алыста қалғанын көрдім де, атымның басын тежеңкіреп, командирімді тосып алдым.

— Көрдің бе? — деді ол маған жанаса беріп.

— Көрдім.

— Мен де көрдім.

— Романчук ше?

— Оны білмеймін.

Біздің шабысымыз бәсекеңдеңкіреді ме, немесе,—ағаш арасынан құғыншылар көріне бастады.

— Бас қамшыны! — деді Старлыков маған.

Екеуміз жарыса тарттық. Тұр жағынан қарағанда бойы қораштау көрінгенмен, менің атым Старлыковтың атынан әлдеқайда шабысты екен. Лезде мен одан ұзаңқырап сала бердім. Со кезде артыма қарасам, бізді қуып жетуден күдер үзді ме, немесе, Кондратьевка маңында қалың тоқсаяуыл барын сезді ме,— ағаштан шыға бере бандының құғыншылары тоқтады да, кейін қайтып кетті. Оқ шалар жерден алыстап кеткендіктен, тосып алған Старлыков екеуміз, атымызды тежеп желе-жортақ жүріске түсірдік.

— Бандылардың жобасын көрдің гой? — деді Старлыков.

— Көрдім.

— Әлденеше мың бар-ау деймін?

— Болар.

— Бізде ғой, жүз шақты ғана кісі бар?

— Солай ғой! — дедім мен мұңайыңқыраған дауыспен.

— Қалай, төтеп бере аламыз ба? — деді Старлыков әлденеге жымынп.

— Қайдам? — дедім мен күрсініп.

Соғыста жеңу мәселе сін адамның саны шешпейді, құрал шешеді,— деді Старлыков көңілді даусын өзгертпей,— бар жердегі бандылардың құралдары біркелкі: оларда мылтық, әсіресе, пулемет пен винтовка өте аз, қаруының көбі қолдан соққан наизалар, немесе, айыр, шалғы сияқтылар... Біз оларды жақсылап тұрып тойтарамыз!..

Бандылардың Кондратьевкаға шабуылы күн түстен ауып бара жатқан кезде басталды. Біздің адамдар темір жолдың өн бойына қаз-қатар пулеметтерін құрып тастанады. Бұйрық бойынша, бандылар оқ жетер жерге келгенге шейін мылтық атылмауға тиісті...

Көпшіліктің арасында, винтовканың тұмсығын темір жолдың рельсіне сүйей мен де етпетімнен жатырмын... Ағаштан шыққан қалың банды қарақұрттай қаптап бері қарай келе жатыр. Тегі, олар да оқ жетер жерге кеп атыспақ қой деймін. Сондықтан да болу керек, қатарларын жазбай қалың топпен ақырын жылжып келеді...

«Жаумен соғысу дегенді мен бірінші рет бастан кешіргелі жатырмын. «Соғысудың» аты — өлтіру. Бұған дейін мен ешбір адамды өлтіріп көрген жоқтын. Енді қаптап келе жатқан жауды біз атқылаймыз. Сонша қалың жауға атылған оқ тимеуге мүмкін емес. Ендеше, менің де оғым тиеді оларға. Мен де өлтірем оларды. Бірақ, мен оғымның бұл арадан қайсысына тиіп жатқанын көрмеймін. Соғыс солай бол қана өтсе жақсы, егер олай етпей, қолма-қол соғысатын күн туып қалса ше?..

Осы сұраулардың шырмауында шатасып жатқан уақытында, «Пли!»¹ деген команда боп қалды. Жан-жағымдағы адамдардың мылтықтары сатыр-күтір атыла бастады... Пулеметтердің те таңдайлары тақылдап, «тат-тат-татқа» баса жөнелді... Менің де қолым қимылға кірісті. Бірақ, ол сеziмнің ғана қимылды еді, санамда еш нәрсе жоқ...

Старлыковтың сөзі рас екен. Бандылар қанша қабындалап келгенмен, қаптата жаудырған оққа төтеп бере алмай, дауыл жыққан қоғажадай жапырылып, бірталайы құлаған жерлерінде қалып қойды, көпшілігі қайрыла қашып, ағашқа тығылды. Менің есім сонда ғана кіріп, қасыма келе қалған Баймагамбетке:

— Бандылар қашты ғой, оларды неге құмаймыз біз?— десем:

¹ Ат.

— Қуатын күш қайда оны? — дейді Баймағамбет. Қуу үшін қалың қол керек. Біздің бар санымыз жүздей ғана. Қууды қойып, темір жолға ие бол тұрсақ та жетер.

Кондратьевка станциясын біз үш күн қоргадық. Қайталаپ шабуыл жасағанмен, жау оны ала алмады. Төртінші күн замена келді де, біздің рота қалаға қайтты. Бізден шығын болған адамның саны он бес — жиырма шақты ғана...

Қалаға келе біздің рота ішкі тәртіпті сақтауға жұмсалды. Рота үшке бөлінді: бір жүйелі адамдар көшелердің күзетінде болады, екінші жүйе — қала маңайының темір жолын күзетті, үшінші жүйелі адамдар — қаладағы құдікті жерлерді тексереді. Мен соңғы жүйелі адамдардың қатарына қосылдым.

Жаңа командирім Пуговкиннің айтуынша, революцияға қарсы элементтер көтеріліс тұтанған күні-ақ, қаланы қолына алушың әрекетіне кіріскең екен, бірақ, сигнал көзінде берілгендейктен, біздің күштер оларды ұя-ұясында басып қалған. Қолға түспегендері ЧОН-ның, немесе Қызыл Армияның адамдарын аңдып, реті келген жерде өлтіретін болған. Мен қосылған жаңа взводтың міндеті — бандиттердің қаладағы ұсақ ұяларын жою.

Араласа келе, бұның да қыны іс екендігі байқалды. Бейғамдық жасаған біздің кейбір жолдастарды, бандиттер өлтіріп тастады, сезілген бандитті еппен аулау керек болды...

Мен осы қызметте жүріп жаттым. Жалпы хал-жай ауырлай тұсті. Соңғы алынған мәліметтерге қарағанда, Қызылжар арқылы жүретін темір жол батыс жағында Мамлютка мен Кондратьевка арасынан, шығыс жағында Москаленко мен Есілкөл арасынан бандылардың қолында қалған. Құшіне сенбеген бандылар темір жолдың бұл тұстарын әлденеше жерден кесіп, топырақтарын қазып бұзған... Қалаға жан-жақтан келетін телеграфтық және телефондық сымдар түгелімен үзілген, бағаналары құлатылған. Ресми айтылмаганмен, анық мәліметтерге қарағанда бандылардың қоршауы Қызылжарға тым жақындал қалған. Біреулердің айтуынша, бұл қалаға жан-жақтан шабуыл жасап келе жатқан бандылардың саны отыз, қырық мыңдай... Және біреулердің айтуынша, қалалық гарнизонда сатқындық болған, оның штаб начальнигі мен бас қолбасшысы қару, құралдардың көбін бандылардың қолына қалдырған және қаланы қорғауды ойдағыдай үйимдастырған, сон-

дықтан, қазір ең сенімді күш ЧОН отряды ғана бол қалған...

Халдың соңшалық қыындаған құндерінің біреуінде, мениң взвод командирім екі адаммен мені, түн ішінде Қызылжардың «Ой қала» аталатын жағына, әлденендей үйге тінту жасауға жіберді. Оның айтуынша, сол үйде тығылған бандиттер тобы бар, оларды ұстап әкеleуміз керек.

Біз аттанған шақта басталған боран, тінтетін үйге жеткенше түтеп кетті. Жел аса қатты. Құн аса сұық.

Ленин көшесін бойлап Дөң қаладан Ой қалаға түсे берген шақта ар жағымыздан азан-қазан шу естіле бастады.

— Бұл не?!.— дестік біз тұрағап.— Элде, қалаға бандиттер кірді ме екен?!

«Әй» демгे жеткен жоқ, шу қалыңдай түсті және бір жақтан емес, әр жақтан... .

— Ох, чорт побери!¹,— деді менің қасымдағы Бариков Василий,— бандылар қалаға кірген екен!..

— Рас, солар.— деді Гречишко Федор.— Енді не істеу керек?

— Кейін қайту керек,— деді Бариков.

— Эрине,— дедім мен де.

Үшеуміз жалт беріп кейін шапқанда. Дөң қалаға көтөрілетін биіктің сол жақ беттегі жырасынан сатыр-күтір мылтық атылып қоя берді... Не істеу керек?.. Кейін қашуға болмайды... Ой қала жақтың барлық көшесіне бандылар қаптап кеткендігі, шулаған дауыстарынан айқын көрініп тұр...

— Алға!— деген даусы шықты Гречишковтың, Бариков екеуміз кідіре бергенде.

Атты борбайға қоя жөнелдік. Бұрқыраған қалың бораннан аңғармай қалдым... Гречишко ма, немесе Бариков пе, біреуінің аты омақата құлады... Оған кідірер уақыт қайда!.. Жырақтан бізге қарай жауған оқ үдеп барады!.. Аздан кейін атыс екі жақтан да шықты.. «Жау қамап алған екен» деп ойладым мен. Сау жолдасым менен озып кетті, оның Бариков немесе Гречишко екенін түтеген бораннан мен айыра алмадым.

Сүрінді ме, әлде оқ тиді ме, бір кезде менің де атым ұшып түсті. Қабат құлаған мен, жан-дәрменде тез түрегеп, атты тастай ілгері жүгірдім... Артыма қарасам, әлдекімдер жүгіріп келеді. Оларды жау екен деп ойладым да, со бір

¹ Сайтан алғыр-ай!

тұста кеңдесе қалған бінкі жардың астына қарай домалай құладым, артымдағылар жар басында қала берді...

Жардың астымен қашып бара жатқанда, оң жақ аяғым әлденеге дуылдал, пимамның іші жып-жылы боп кетті. «О, несі?» дегендей қонышынан қолымды тығып байқасам, жып-жылы бірдеме білінеді... «Бұл не?.. Әлде, оқ тиген бе, аяғыма?..»

Оған қараяуға уақыт жоқ... Не істеу керек?.. Қайда бару керек?..

Есіме, оқушыларға мәлім Жәмпейістің үйі тұсті. Ентіге жүгіріп әрең жеттім де, Жәмпейіс үйінің есігін қақтым. Мен кім екенимді сыйбырлап есік сыртынан айтсам, естімей ме немене,— ешкім аша қоймады. Аздан кейін, жұқа тақтайдан жасалған есіктен ести қойдым: Жәмпейіс пен оның әйелі Жаңыл мені үйге кіргізу, кіргізбеу туралы құбірлесіп ақылдасады. Ақыры, Жәмпейіс есігін ашты да, үйіне кіре берген маған:

— Шырағым-ай, қыын болды ғой бұл. Өзім де бандылардан қорқып отырған кісінің біреуімін, сені қайттім?— деді.

Жәмпейістің қорқатын жөні де бар: бұрын ұрылармен көп араласқан, ол Совет өкіметі келгеннен кейін, Қызылжардағы Ояздық Уголовная Розыскаға қызметке кіріп, қала-қаладағы ұрылардың талайын ұстап берген. Олар Жәмпейіске кіжініп жүретін¹. Ендеше, қорықпағанда қайтсін!..

Мен аз уақыт үнсіз тұрғаннан кейін:

— Келмегей еді,— деді Жаңыл,— келіп қалған соң кегдеуіміз үят болар. Төремнің үйіне апар, соңда жасырына тұрсын, ол үйге батып ешкім кіре де алмайды, тие де алмайды...

— Сасқан үйрек артымен жүзеді» деп, менің есімे де келменті-ау, ол,— деді Жәмпейіс,— жақсы ойлап таптың, қатын! Ия, сөйтейік, шырағым,— деді ол маған, қарап,— жүре ғой, ертіп алып барайын!..

Жәмпейіс есікке беттегенде, мен орнымнан қозғалмай тұрып қалдым. Несіне қозғалам: Жаңылдың «Төрем» дей тұрғаны,— Жәмпейістің інісі Уәли. Ол байласа бау кесетін ұры, кісіні қойдай бауыздыға шімірікпейтін қаныпезер. Со қылышынан тиям деп әуре боп, қолынан келмейтініне көзі

¹ 1929 жылы Жәмпейісті сол ұрылардың бір тобы айуандық азаппен өлтірді.

жеткен соң, Жәмпейіс одан бөлінген. Талай рет абақтыға түскен оны, жуырда босанып шықты деп естігем. Жайшылықта да бандит оның, мына қалың бандыға қосылған соң, «құдайы» бермей ме? Талан-тараждың қалың ортасында жүрмей ме, ол?.. Бандылардың бүгінгі күні кімдерді талап, кімдерді өлтіретіні маган айтпаса да белгілі емес пе?.. Ендеши, ол талан-таражды мен қалай естімін, қалай көрем?!..

Мениң орнынан қозғалмау себебім осы еді. Сонымды сезгендей, Жәмпейіс, «кәне, жүрмейміз бе, енді?» деген сөзді босаң айтты.

— Жо-о-оқ, мен онда бармаймын,— дедім мен.

— Неге бармайсың?— деді Жаңыл тікіленіп.

— Мен сізге келдім Жәмпейіс ағай,— дедім мен,— пана болады деп келдім. Болмаймын десеніз кетем.

— Қайда барасың?— деді Жәмпейіс әйелі мен менің арамда толқып.

— Кетем де, бетім ауган жаққа!..

— Қайда барасың сонда? Ой да, қыр да өрген банды!..

— Азар болса ұстар... Өлтірер... Онымен дүние құрып кетпес...

— Мынаның қисығын қара өзінің!.. Пайдасын айтқан сөзге қыңырайып болмауын қара!..— деп Жаңыл шаптығып келе жатыр еді, бұрынша, сәкінің үстінде ескілеу бір көрпені жамылып, бұлқілдеп жатқан біреу, көрпесін серпіп жиберіп түрекелді, Жәмпейістің кіші інісі — он екі, он үш жастағы Мақыжан...

— Болсын, осында! — деді ол, өзінің балалық жінішке даусын қатты шығарып.

Оған мен жалт қараған шақта, неге екенін білмеймін, жүрегім төмен тартып, басым айналған сияқты боп кетті... тегі, мен, теңселіп құлауға айналдым ғой деймін,— ей, не болды саған?!» деп Жәмпейіс ұстай алды да, сәкіге отырғызды...

— Бозарып кетті өзі, су әкел! — деген даусын естідім оның.

Олар бетіме су бұркіп, есім жинала бастағанда:

— Қолы қан ғой, өзінің! — деген даусы естілді Мақыжанның.

— Рес, қан ғой — деді Жәмпейіс те қолымды ұстап көріп.— Өзің жарапланғансың ба?— деді ол маган.

Оң аяғым сонда ғана есіме түсті.

— Пимамды тартындаршы! — дедім мен оң аяғымды қолыммен нұсқап.

Мақыжан пимамды тартқанда, қорыстан әлденені сұрығандай, ағым қорқылдай қалды... Пиманы Мақыжан шіреңе тартып сұрып алғанда, ішінен сәкіге қан құйылып кетті.

— Көтек-ай, бұң несі еді?! — деп, Жаңыл үрейлі кескінмен шегініп кетті...

Одан кейін не болғанын мен білмеймін... Оянсан,— күндіз. Жәмпейіс үйінің бұрышында жатырмын. Қасымда Жәмпейістің үш-төрт жасар жалғыз қызы Гүлзейнеп¹ қуыршақ ойнап отыр... Үйде басқа жан жоқ... Аяғым сыздап әкетіп барады, қарасам әлденемен сирағымды орап байладап тастапты... Аңқам кеүіп сусап қаппын...

— Су! — дедім мен Гүлзейнепке.

Бұл үйге келіп жүретін мені танығандай, сәби үлкен әдемі қара көзін құлімсірете қарады да, байсалды кісідей:

— Апа нет дома,— деді.

— Дай воды! Я хочу пить,— дедім мен.

Ақылды бала орнынан тұрды да, босаға жақтағы сандықшаның үстінде төңкерулі тұрган шәшкенің біреуін алғып, самауырдан су ағызып әкеп берді. Мен жұта салдым.

— Еще! — дедім шәшкені қайта ұсынып. Бала қайта әкеп берді. Тағы жұта салдым.

Со кездे үйге Мақыжан кірді. Оның айтуынша қала қырғын боп жатыр, коммунистер мен советтік қызметкерлердің қолға түскенін бандылар өлтіруде... Кей коммунистердің тірідей мойнына тұзақ салып, атпен сүйретіп, көшекөшеде шауып жүр... Темір діңгекке сыммен байлад, тірідей өртеген біреуді де көріпті... Бірнеше коммунисті бандылар астық сарайына апарып, тірідей ішін жарып бидай тыққан... біреулерді тірідей аралап өлтірген... Көп коммунистің үйінін, бала-шағаларын қырып тастаған!..

Пысық, қала жайын жақсы білетін, орыс тіліне жетік Мақыжан осының бәрін саралатып айтып отыр... Қорқыныштан ба, әлде, ұшынды ма,— жараның сыздауы үдей түсті... Бірақ, сарнауға болмайды, жер тар!.. Тек, мықшия ышқынып, тістене дем алам...

Жарамның жайын да содан естідім. Оң балтырымның сыртынан тиген оқ, ішкі жағын жалбыратып жыртып шығыпты... Атым тегі сол оқтан құлаған болу керек. Жәмпейіс врач шақыруға қорқыпты да, жарамды қүйдірген құрым кигізбен орап байладапты.

¹ «Талапкер» колхозында (Солтүстік Қазақстан, Пришім ауданы) мүше боп жүріп, 1949 жылы баладан қайтыс болды.

Жәмпейіс кіріп келді. Оның кескіні өрт сөндіргендей әлемтапырық. «Не хал боп жатыр, Жәмпейіс ағай?» десем, мені қорқар дей ме немене, «онша ештеңе жоқ» деп сыр ашпайды. Мен Мақыжаннан естігенімді сұрасам, оның айтып қойғанын ұнатпауын қабағынан аңғарған Жәмпейіс, «қайдан білдің сен оны?». «Не бар балаға сөзге үйір боп?» деп Мақыжанға жекиді. Өзге хабарға сараң Жәмпейістің үрелене айтқашы біреу-ақ:

— Ўй басы тінту басталды... Іздейтіндері — коммунистер... Біздің кірніш сарайға да келмесе жарап еді!..

Бұл сөзді ол өз өкілші сияқты ғана ғып айтқанмен, барсалмагы маған түседі... Қан тәтті, тінтіп тауып ала ма деп қорқам!..

Сондай қорқыныш Жәмпейісте де барын, ол тез білдірді. Аз отырғаннан кейін ол :

— Мақыжан,— деді інісіне, жеңгегең Сақтаған үйінде отыр. Гүлжан екеуің сонда барындар.

Мақыжанның барғысы келмеп еді, Жәмпейіс зорлап жіберді және «ешқайда шықпа, сонда отыр» деп тапсырды. Олар кеткен соң:

— Ал, шырағым Сәбит,— деді Жәмпейіс,— мен де кетейін. Есіктің сыртына құлыш сап кетейін.

— Неге?

— Банды-манды келсе, үйінде адам жоқ екен деп кетіп қалсын...

Өзге үйді тінтіп кеп есігі құлыштаулы үйге қездессе, оны ашып көрмей кетіп қалатын, банды ақымақ па?.. Оның сонша ақымақ емесін, Жәмпейіс білмей отырған жоқ, біле тұра, егер банды кеп тінтіп, мені тауып алса, ішінде болудан қашып отыр. Сонда, байғұс-ау, өзі үйінде болсын-болмасын, егер үйіне тықдан коммунисті тауып алса, банды мұсіркей ме оны?.. Бұны білмейтін Жәмпейіс те ақымақ емес, сондықтан, оның іштей сасуы, менің сасуымнан артық сияқтанады... Өйтпегенде ше?.. Егер, үйінен тығылған коммунист табыласа, мейірімсіз банды, оны үй ішімен қырып тастауы мүмкін ғой...

Жәмпейістің сондай ҳалін көре-тұра, бір үйлі жанды ажалдың аузына итергенше, бәйгеге тіккен басты тәуекелге тапсырып кетіп-ақ қалар ем, оған аяқтың жайы мынау, қозғайын десем зыр ете қалады, сирағым түгіл сол жақ сапымды дуылдатып әкетіп барады... Сондықтән:

— Барыңыз, ағай!— дедім Жәмпейіске, көзіме іріккен жасқа булығып,— есікті сыртынан жап, жаппа еркіні!..

Көзін орамалымен сұрткен Жәмпейіс үн-тұнсіз тұрды да шығып кетті...

Бұл үйге сиңу маған енді қынын болды... Сыздыған жара бір жақтан қысса, ой екінші жақтан қысады... Бандылардың коммунистерді қалай азаптауы туралы Мақыжанның айтқандары есіме түссе, хайуандық азаптар көз алдымға елестеп, қорқыныштан жүргегім тас-талқан бол жарылып кете жаздайды... Кейде есіме: Ізтөлин, Лотайко, Маназаров, Старлыков, Базарбаев, Романчук, Зәбиров тағы басқа таныс жолдастарым түседі... Олар қайда екен?.. Өлі ме, тірі ме?!

«Адам ит жанды» деген сөз, қындыққа өлшеусіз тәзімділігінен айтылған ғой деймін. Жан-тән соншалық сыздыған со қүші, кешке қалай жеткеніме өзім де қайранмын. Іңірде Жәмпейіс мені әлдекімнің арбасына міңгізді де, «Крайная 50» аталатын үйге алып барды... Ол Қызылжардың шетіндегі адам көрмес үйдің бірі екен, иесі — Әбіл дейтін жесір әйел, қолында момындау жұмысшы қайын інісі бар, үйі кішірек екі бөлме.

— Осында боласың,— Жәмпейіс,— жылы оранып подвалда жатасың, одан басқа жасырар жер жоқ.

Ризаласпағанда амал нешік!.. Қек-жер қойылған мұздай сүйкі подвалға Жәмпейіс мені бірге көтеріп түсірісті де, қой терісінен жасалған үлкен бір тұлыпқа орап жатқызып:

— Ал, сау бол, мен келе алмаспын, Мақыжан келіп тұрар,— деп кетіп қалды...

Жата-жастана таныссам, Әбілді мал қырманының жұмысшысы алған екен, жастарында жиырмага жақын алшақтық болса керек. Ол күйеуі бірер жыл бұрын өліпті, баля қалмапты, ендігі қолғабысы — момын қайын інісі, үйін асырап отырған сол...

Әбілдің мінезі атына үқсас. Жуан дауысты ол ерекше кесек, кейде боқтай сөйлейді... Сонысына бағып, кейде мен уайым айтайын десем, немесе сыздыған жарадан сарнайын десем, ол кейде «қатынбысың шыдамай!» деп үрсады да, оған тоқтамасам ереккілеп боқтайды... Со мінезіне қарамай, ол мейірімді, аяғына пимасын, үстіне қамзолша ішігін киіп, басына түбіт шалысын жамылып, әлсін-әлсін подвалға түсіп халімді сұрайды, ас-су береді, естіген-білгенін айтады; табиғаттық қажеттеріме жәрдемдеседі... Жақсы кісі еді ол!..

Әбіл үйіне барғанның ертеңіне, оң жақ саным тіпті күп бол ісіп кетті... Ісік сүбеге қарай шапшыды... Температура күн санап жоғарылай тұсті... Әдетте «40» та адам өледі дей-

ді, менің температурам бір күні «41» те барды. Эбіл апай да, мен де оған сенбей, қайта салып көріп ек,— рас!..

Қанша қатаң мінезді дегенмен, менің температурам «41» болғанда ол да састы...

— Аныр-ау, әлгі Мақыжан да келмеді-ау! — дей берді ол. Тері, мені өліп кетер деп қорықты-ау деймін...

Мақыжан келді және жақсы хабар әкелді.

Көрган жақтан да, Омбы жақтан да қалың әскер кең, бандылардың қыспаққа алып жатыр,— деді ол,— қазір бандылар Даң қаладан Ой қалаға тұсken дейді, алды әрі қарай қашып жатыр дейді.

Келер күні Мақыжан, қала бандыдан таңарды, мекемелердің барінің маңдашшасына да қызыл ту ілінді» дег келді...

Сол күн кешке Жемиейістің өзі арбалы ат жегіп әкеп, мені жаралы коммуналардың госпиталына апарып орналастырды...

АЗАЛЫ КҮНДЕРДЕ

Госпитальға тұсken кундерден бастап жарамның сыйдауы жеңілдене тұсті, температурам төмендей тұсті. Бір жұмадан кейін мен балдаққа сүйеніп түрегелуге жарадым. Одан төрт-бес күн кейін жылжып жүргуге жарадым.

Жалпы халдің қандай түрде жүріп жатқанын, біз жергілікті газеттердің хабарларынан және госпитальға келіп-кетіп жатқан адамдардың сөздерінен білдік. Бұл хабарларға қараганда, Қызылжар маңынан сырылған бандылардың, сидігі топтала бет алған жағы Қекшетау көрінеді. Оларды Қызыл Армия бөлімдері жан-жақтан қыспаққа алып, бөлшектеп жойып бара жатқан көрінеді. Тағы бір хабарларға қараганда, бандылардың арғы бетінен (Атбасар, Ақмола жақтан) Қызыл Армия бөлімдері қарсы шыққандықтан Қекшетауға беттеген бандылар Шығысқа қарай бұрыла тартып, ендігі бетін Ереймен тауы жағына қойған көрінеді. Жалпы мәліметке қараганда Қызылжарға жан-жағынан шабуыл жасап, ішіне кірген бандылардың саны қырық мыңдай екен, қазір олар бөлшектене таусылып, Сухотинодан (Қызылжардан 90 километр) әрі шыққанда жиырма мыңдар шамасында ғана қалды деседі. Жорамалшыл адамдардың шамалауынша, ілгері жылжыған бандылар Ерейменнен әрі аспауға тиісті.

Бұл хабарларға біз қуапамыз. Өйткені, ақ гвардеецтердің тіліне еріп, көтеріліс жасаған байлар мен кулактардың,

оларға алданған крестьяндардың жанжалы тез бітіп, Советтік құрылым өзінің өркендеу жолына түсуге тиісті ғой...

Газеттер мен госпитальға қатынасқан адамдар, бізге қуаныш хабарларымен қатар қайғылы хабарлар да экеледі. Со кезде Қызылжарда шығатын «Мир труда» газетінің күн сайынғы сандарында, көтеріліс шыққан жерлерде коммунистер мен советтік активтерді бандылардың қандай азаптармен өлтіруі туралы хабарлар жариялашып тұрады. Кейде азаппен өлген коммуналардың тізімдері беріледі. Солардың ішінде, өзімізben сан рет кездескен, немесе жақын болған адамдар да ұшырайды. Бұлардың бәрі, әрине, жанды ауыртады, кейде көзіңе жас алдырады...

Сондай қайғылы хабарлардың ішінде маған аса ауыр естілген қазаның біреуі, бізге мәлім Жақып Қыстаубаев пен оның үй ішіндегі жандарының аса аянышты өлімге ұшырауы туралы болды.

Жәмпейіс үйіне тығызып жатқан кезде, Қызылжарды қолына алған бандылардың түрмедегілерді босатып жібергенін естіген едім. Сонда маған «Жақып не халде екен?» деген ой келген еді. Сол ой госпитальға түскен күндерімде де басымнаш шықпаған.

Оның не халғе ұшырағанын мен госпитальда Вера Сакиялова дейтін әйелден естідім. Бұл әйел Қызылжардан алпыс шақырым жердегі Становая станицасында қызмет атқаратын партиясыз учительница екен, ері Ревкомның мүшесі және коммунист. Көтеріліс шыққан кезде Становаяның коммунистері мен Совет қызметкерлері үйымдасып бандыларға қарсы тұрады. Партиясыз адам болғанмен Сакиялова да сол отрядқа қосылады.

— Біз,— деп бастайды Сакиялова әңгімесін,— алғаш жиырма шақты адамнан ғана отряд құрдық. Бандылар көп, біз азбыз. Беттесіп соғысуға күшіміз келмейді. Сондықтан, бізге орман арасына паналауға тұра келді. Со күннен бастап, біздің қатарымыз көбейе берді, олар әрине жан-жақтағы ауылдар мен поселкелерден келген коммунистер мен советтік активтер. Бір жұма уақыттың ішінде біздің санымыз жүзден асты да, содан кейін біз әлденеше отрядқа бөлініп бандылармен ашық құреске кірістік...

— Сондай арпалыс күндерінде,— дейді Сакиялова,— бір қазақ жігіті өлшеусіз ерлік істермен ерекше көзге тұсті. Қандай қыын тапсырмалармен аттанса да оның орындармай келген күндері жоқ. Өзі де айта қалғандай сымбатты, кескінді жігіт еді...

— Аты мен фамилиясы кім? — деп сұрайды тыңдаушылар...

— Жақын Қыстаубаев!..

Бұл сөздерге мен әрине елең ете қалдым. Сонымды аң-ғарған жолдастарым «оны қайдан білесің?» деп сұрағанда, мен білгендерімді айтып бердім.

— Түрмеден ол қалай босанған екен? — деп сұрадық біз Вера Сакияловадан.

— Ол жақын Жақып бізге айтты, — деді Сакиярова. — Бірақ, қысқа айтты. Оның айтуынша түрмеде ол жарты айга жақын жатады. Бір күні, — дейді Жақып, — түрменің ішінде: Совет өкіметі жақын арада құлайды, ақтар өкіметі қайтадаи орнайды» деген хабар тараї қалды. Қасымдағы адамдар әр түрлі сотқарлық істермен қамалған қылмыстылар еди. Олар «Совет өкіметі құласа тамаша болды!» деп қуанады. Мен үндемеймін... Аз күннен кейін түрме бастықтары бізді аса қатаң ұстап, қажетті уақыттардаған болмаса, камераларымыздан шағармауға айналды... Кімнен естіліп, қалай таралатынын кім білсін, менің қасымдағылар «қаланы ақтар бүгін-ертең алады» деп қуанысады... Олар бұл арманына тез жетті: февральдің 23 күні түнде қалада шу көтерілді. Ол кездे мен ояу жатыр едім. «Ақтар келді, ақтар!» деп қуанып өре түрегелісті қасымдағылар... Бір пәленің болғанын мен сездім... Егер, қаланы ақтар ала қойса, не істейтін іш-пікірім ішімде... Бір уақытта қалың шу түрмені орап алды... Аздан кейін ол шу түрме қорғанының ішіне кірді... Енді аздан кейін коридорға кірді... Қатарланған камералардың темір есіктері сатыр-күтір ашылғаны естіліп жатты. Біздің де камерамыз ашылды... Ол арада біреу мен біреу жауаптасып жатуға уақыт жоқ.. Сыртқа шуласып жүгіре шыққан ығы-жығы адаммен мен де жүгіріп шықтым...»

— «Содан кейін не істедің?» деп сұрадық біз Жақыптан, — дейді Сакиярова, — Жақыптың оған да жауабы қысқа болды. «Не істеуші ем, — деді ол, — мен әрине, бандыға еріп банды бола алмаймын. Өтірік жаламен мені абақтыға қаматқан алашордашыларға өкпелеп Совет өкіметін сата алмаймын. Сол қорытындыға мен абақтыда отырғанда да келгенмін. Тыныштық уақыт болса ақтығым анықталуына көзім жеткен. Ал, көтеріліс шығып кеткеннен кейін, егер, абақтыдаи аман босана алсам, мен әрине, өзімнің коммунистік, партизандық міндеттерімді атқаруға белімді буғам.

Сондықтан, абақтыдан шыға мен өз жөнімді таптым да, сіздерге кеп қосылдым...»

— «Ия, содан кейін не болды? — деп сұраймыз біз. Сакиялова әйелдік қалпына бағып, Жақыптың одан арғы халын айтудың орынына, қалтасынан орамалын суырады да өксіп-өксіп жылап алады. Қасындағы жолдастағдың жұбату сөздерінен кейін Сакиялоза:

— Мен жазушы адам емеспін,— дейді, көзін сүртіп, күрсініп ап,— егер, жазушы болсам, оның ерлік істерін ұзақ романға айналдырап ем. Дегенмен, тіршілік болса ол туралы және бізben бірге болған коммунарлардың ерлік істері туралы көрген білгенімді мен жазам да. Әзірге оның қандай жағдайда өлгені туралы ғана қысқаша айтайын...

— Өлді ме ол? — деп шу ете қалады тыңдаушылар. Бұл хабарға ерекше мен елеңдеймін... Менің жүргім сыйдай қалады...

— Ия, қалай болды? — деп сұрайды бірнеше адамдар.

— Былай болды,— дейді Сакиялова, ауыр күрсініп ап.— Біздің отряд үнемі шабуылда жүрді. Төңіректегі жалпы халдің не бол жатуынан хабарымыз болмаған мен, айнала қоршаған бандыларға біз тұс-тұстап үнемі шабуыл жасадық та отырдық. Сөйтіп жүріп, отрядымыздың саны бес жүзге жетті. Бізде енді, саны аз болғачмен, пуллеметті ішінә қоса бірталай құралдар да жиналғып қалды... Сондай арпалыста жүргенде, біз «бандылардың Совет өкіметін құлатқаны өтірік екенін, бандитизм осы маңайға ғана шыққан екен, оларды жан-жақтан келген Қызыл Армиялар бөлімшелері құртып жатыр екен» деген хабар алдық. Кешікпей құлағымызға алыстан атылған зеңбіректердің де даусы шалынды. Ол, әрине, Қызыл Армия бөлімдерінің құралы... Осындай жағдайды көргеннен кейін біздің отрядтың командованисы, бетті Қызылжар жаққа бұрып, Қызыл Армия бөлімдеріне қосылууды міндет қып қойды. Осы беталысымызда біз Надежка станицасына шабуыл жасадық та, екі қанаттан қоршай кеп алдық. Бандылар бұл арада бізге аса қатты қарсылық көрсетті. Көп жолдастарымыз қазага ұшырады.

— Станицаны алғаштан кейін,— деп жалғастырды Сакиялова әңгімесін,— байқасақ, ішінде топталып біраз банды қалыпты. Аса қатты қарсылық көрсеткен олар әр көшеден, әр бұрыштан ақдыса атысып отырып, амалы құрығанша атысты да, шіркеуге кеп тығылды. Осы шіркеудің

төсөсінде күрүлгән пулемет бары, біз станцияны алуға жаксында алаңда байқалған. Біздің адамдар ашық алаңда түркен шіркеуге шабуыл жасаймыз деп ұмтылғанда, пулемет соңғы жопелін, бірталай адамдарымыз шығын боп қалады. Баштадымыз - - бандылардың бізді шіркеуге жолататын түрлөк. Соңда арапын ашқан ажалға қорықпай барған адамның бірі Жақып Қыстаубаев...

Одан арын жағын айтуға жасқа булыққан Сакиярова жаудастың амбасымен, орамалымен бетін басып біраз өксіп алды да.

Қысқасы, дейді ықылышқа атқан дауыспен,— пулеметтің үшін шіркеупен Жақып екен... Сол арада бір бандит оны да рено миермен атын жығыпты... Шіркеу төбесінен оған оның омегін тана алдық...

Жақыптың өз халі сондай болса, үй-ішінің не халге ұшырағашын, оның жақын досының бірі Өстемірдің Сыздығы баяндайды.

— Сол күндердің біреуінде,— дейді менің госпиталыма келген Сыздық, бандылар басып алған кездің ауыр халін айта кеп,— түн жамылып Қыстаубайдың үйіне бардым да, бандылардың ол үйге де қастық жасайтын ниеттері барын айттым. Оны өзің білесің ғой,— кісінің ала жібін аттамаған, өмірін жалшылықпен өткізген, еңбекші момын адам еді ғой. Өзі көрі кісі. Жақыптан басқа балалары да өзі сияқты. Сондай қалпына бағып, Қыстаубай менің сезімे елеңдей қоймады. «Менде жұмыстары қанша?» дейді ол, «өшіккен Жақыптарын үстатель тынды, қалғанымыздан қиянат көрген ешкім жек. Үйде отырған момын адамның бәрін қыра берсе, тірі кісі қала ма?...» «Бір жан, екі жан болсақ тығылышп та байқар ек, осынша көп жанмен қайда тығыламыз?» Мен оған «Эйелдер мен кішкене балаларға тимес, естияр еркектерің тығылышындар» десем, ол «бізді аямаса, бала-шагапы аяй ма олар? Бала-шагапы өлтіртіп, өзіміз аман қалғанда не болады? Одан да бір тәуекелге сыйынып, келетін ажал болса үйде күтіп аламыз» деп көнбейді.

— Сонымен, қысқасын айтқанда, халдері не болды олардың?— деймін мен асығып.

— Не болушы еді! — дейді Сыздық күрсініп ап,— бір күні бандылар Қыстаубайды ізделеп келеді. Ол кезде Қыстаубай мен Бейсембай далада үйілген сабаннан азғана малына шанамен азық әкелуге кеткен екен. Үйдегі жандардың бәрін шанаға салып алған бандылар. Қыстаубай мен Бейсембайды да қуып барып үстайды...

— Ия, не істейді, сонымен?! — деймін мен, асығып.

— Не істеуші еді,— дейді Сыздық, қабағын қалыңырақ шытып ап.— Есілдің мұзы қатып жатқан кез... Бандылар Қыстаубайды бар семьясымен Есіл бойына алып барады да, бәрінің де мойындарына темір байлас тірідей Есілдің ойығына батырмак болады. Қыстаубайдың да, басқа жандарының да зарланып жылаған даусына бандылар құлақ аспайды... Ақыры Қыстаубай «өлтірсеңдер естиярларымызды өлтіріңдер, жас балалардың жазығы не?.. Оларды қалдышыңдар!..» деп жалбарынса, сол арада бандылардың ішінде түрған Құлым хажы мен Қожан хажы «артында тұқым қалдышып, ертең тұбімізге жетсін дейсің бе?.. Біз сені тұқымыңмен құртамыз!..» деп рахымшылық етпейді...

— Сонымен?!..

— Сонымен, не болушы еді, бандылар барлығын ойық-ка батырады да жібереді!..

— Бесіктегі баланы да ма?..

— Қозкеде ұл бала жоқ еді гой,— дейді Сыздық, жаңағы бесіктегі бала ұл бала екен. Туғанына со кезде үш-төрт-ақ ай болған екен... Қыстаубай үйінің өндеге жандарын бандылар суға батырып жатқанда, Қозке жас баланы қолына алып, «осыны өлтірмесек қайтеді, обал гой» депті. Сонда, әзіңе мәлім, шолжың тілді Құлым хажы «шен не қыяйын деп ең оны?.. Бая қып ашыап аяйын деп пе ең» депті. Қозке асыраса несі бар? Бұ бала нені біледі? Кім асыраса соның баласы боп кете барады» десе, Құлым хажы «сүйтейің бай, бұндай ішке неге киіштің?.. Шен қойныңа жыян шаям дегенмен, мен шая алмаймын, әкей бей!..» деп баланы Қаскениң қолынан тартып алышты да «бай шен де тұқымдайыңың шоңынан!» деп мұздың ойығына жөргекке оралған қалпымен батырып жіберіпті...

— Міне, окушы жолдастар, ешбір өтірігі, қосары жоқ, шындықта дәл болған Қыстаубай үйінің хал-жайы осындаї!.. Тап дүшпандарының осындаі сүмдікты істеуге де жүректері тітіренбейді!.. Шын мағынасындағы фашистік қылық деп осындаиды айтады...

Бұл хабарды ауырлап жүрген құндерімде мен екінші бір қайғылы хабарды естідім. Оны маған өзімнің қанды көйлек жолдастымыңың бірі Гриша Веренько айтты. Қай селодан екендігі есімде жоқ, маңайдағы селолардың біреуінен көтерілістің алғашқы құндері қашып келген Гриша, со кезде он жеті, он сегіз жастағы комсомол. Өзі керемет балалайкеші және сырнайшы, оның үстіне құлықшы. Қандай ауыр жағ-

даңдарда Гриша сені, не бір күлмеуге болмайтын құлық айтып, немесе әлденеп музыка құралына айналдырып жіберіп, көңілді ашпай қоймайды. Кондратьевка жорығынан қайтқаннан кейін Гриша мен Баймагамбет менен белінді. Одан кейін Гришага госпитальдаға жолықтым. Госпитальға ол менен төрт-бес күн соң кеп түсті, жарасы,— сол ақақ қолының тоқыңақ жілігін мылтықтың оғы үәіп кеткен.

Ол екесіміз столоюйда кездесіп қалдық. Алғаш көргенде ол, дадымы онынның қалыпмен:

— Сен олі «могиловская губернияға»¹ бармай мұнда жүр ме ең? — деп қалжыңдай келді де, аз уақыт солай сөйлесіп тұрып, мен Баймагамбет жайын сұрағанда, қабагы қатуланып түйіле қалды.

— Ия, не болды? — дедім мен, әлде не бір жаманат хабарды айтартып абылап.

— Тірі адамдардың қатарында жолdas Ізтөлин жоқ! — деді де, ол көзіне жас іркілген қалпымен теріс айналып кетті.

— Не деп тұрсың?! Қайда?.. Қашан?.. — деген менің сұрауларымның біреуіне де ол ұзақ уақыт жауап бермей, қабагын қарс жапқан қалпымен әрірек жерде ерсілі-қарсылы жүріп алды.

Біраздан кейін ғана болған уақиғаны айтуға Гришаның халі келді. Психологиялық және драмалық жақтарының бәрін қоя тұрғанда, Гришаның айтуынша, уақиға төмендегідей болған: бандылар қаланы алған күні Ізтөлин ішінде болған взвод тұрмені күзетеді. Аз уақыттан кейін күзетшілер мен штабтың арасындағы байланыс үзіледі. Тұрменің телефоны қызмет істемей қояды. Барлаушы жіберіп байқаса, көшелердің халі қыынға айналған. Бірнеше барлаушы қайтып оралмайды. Кейбіреулерін әлдекімдер атқылап тұрған қорығына қызып тығады. Соған қарағанда, қалаға бандылар кіргені әзірге сезілмегенмен, қала ішіндегі бандиттердің қимылға кіріскені байқалады...

Не істеу керек?.. Бір жағына қарай бұзып-жарып шығуға күштері азғантай... және штабтан бұйрықсыз күзетті тастап кетуге болмайды...

Сондай халде отырғанда, қалада шу көтеріледі... Бандиттердің қалаға кіргенін күзетшілер аңғарады... Енді олар ақылласады да, тұрмені тастап бандылардың қоршауынан

¹ «Өлді ме» сөздің орнына, «могиловская губернияға кетті ме» (қабырдың губерниясына) деу, ол кезде моды болған.

шығу амалын іstemек болады... Откен күні, егер қаланы бандылар ала қалса, ЧОН-ның адамдары Омбыға қарай беттеп шығуға қажеттігі туралы штабта сөз болғаны күзетшілерге мәлім. Олар осы мақсатпен тұрмаден шығуға беттегенде бандиттер қоршап алды. Сол арада екі жақтың қарама-қарсы атысы басталып кетеді!..

— Біз ұзақ уақыт атыстық,— дейді Гриша Веренько,— біраз адамымыз оққа ұшты. Біз де оларды өлтірген жоқпаз өйткені, олардың қолында айыр мен тырнауыш, бізде винтовка!..

— Бір кезде,— дейді Гриша,— командиріміз Хасен Маназаров оққа ұшып құлады. «Команданы мен аlam!» деді Ізтөлин... Біз бандылармен тұрме қорғанының бір бұрышындағы мұнараға кіріп атыстық... Со кезде қорғанының іш жағынан да, сыртынан да қалың банды бізді қыспаққа алып кетті. Олар өлгеніне қармай, мұнараның жан-жағынан қара құрттай өрмелеп, шыға бастады... мұнараның ішіне кіре бастады... Сол кезде, Ізтөлиниң «Жасасын революция!» деген саңқ еткен даусымен қабат, паганың да шаңқ еткен даусы қатар шықты... Өзін-өзі атқанын біле қойдым... Әлдекім менің алдымға құлап түсті... «Ізтөлин болар» деген сезіммен оны құшақтай алдым... «Баймагамбет!» дедім мен... «Гриша, хош!» деді ол... Одан әрі жауптасуға уақыт жоқ... Көрдей қараңғы мұнараның ішіне лық толған бандылар «ұстаңдар!» деп арадай шулайды... Кімді кім ұстап жатқанын жан білер емес... Осындай берекесіз ыңжының ішінен мен қашып құтыладым,— дейді Гриша.

— Эх, Ізтөлин!.. Жақсы адам еді ол! — деп Веренько ауыр күрсініп қояды...

Мен одан да ауыр күрсінем!.. Өйтпегенде ше!.. Өзімнің идеялық өсу жолымда зор міндетті адамның біреуі, көп қалтқысыз көңілмен жолдас болған қымбатты досым, қанды кейлек жолдасым, партияның адал мүшесі, құрметті Баймагамбет Ізтөлиниң айрылу оқай бол па!..

Жалғыз ол ма, менің айрылаған жолдастарым?.. ЧОН отряды құрылғанда, барлық саны жеті жүзден астам коммунистдерден, бандылар көтерілісі біткенде екі жүзден аз-ақ астам коммунист қалды!.. Ауыл-селоларда өлген коммунистер қанша!.. Мен олардың да талайын білем...

Қызылжарда құрбан болған коммунарларды жерлейтін шақта госпитальдан мен де жазылып шықтым. Эр жерлерде өлген коммунарларды жинасу жұмысына мен де араластым. Жиналатын орын,— Қызылжардың өрт командасы

тұратын ұзынша, кең кірпіш сарай. Әрбір табылған өлкеті сарайға алып келу, ең кемінде бір жылдық өмірінді жойғандай болады, өйткені, бір өлкетің де адам бейнесі сақталмаған: бандылар олардың кейін күйдірген, кейбіреулерін бөлшектеп шапқылаған, біреулерін аралаган, бәріне жұық,— бет-аузын танымасын дегендей,— бас сүйектерін қиаратып, сындырып тастаған!..

Советтік Россияда барлық тіректерінен айрылған қанауышы таптық қалдықтары — бандиттердің хайуандық қимылдарының түрі осындағы еді!..

Өлкетерді жинаса жүре Оспанбай екеуміз Баймағамбетті де іздедік. Оны таптық та... Сонда, оны кескінінен таныған жоқпыз, тек қана, үстінде қалған жалғыз күміс,— ақшұбар сітсадан қазақша тіккен, өзімізге таныс дамбалы мен оң жақ санында тізесінен жоғары біткен үлкен қара мемінен таныдық. Бұл екі белгі, тайга таңба басқандай, күдіксіз айқын белгілер...

Сонымен, Баймағамбеттің де өлгені күмәнсіз анықталды. Бұл, әрине, халық үшін әсіресе, мен үшін, аса ауыр өлім!..

Бірер күннен кейін, бұл өлімнің былай да ашы күйігі, жанымды одан да ауыр жарапай түсті. Баймағамбеттің табылған денесін, өлген өзге коммунарлардың арасына апарып, табытқа орналастырған мен, олар көмілгенше, Баймағамбет өлең жазып жүретін қалың кінешкені тауып алмақ болды. Ойым — жергілікті орыс және қазақ газеттеріне сның революциялық тақырыпта жазған өлеңдерін жариялау.

«Кінешке» дегенім, қалыңдығы екі елідей, ұзындығы екі қарыстай, көлденеңдең бір сүйемдей, қағаздары сапалы және қалың, әрбір қағазының оң жақ беті ақ, сол жақ беті жазулы дәптер. Бұл, патша өкіметінің кезінде, түндік басынаң жиналатын рамат-шығынды төлеушілерге ауылдық старшын беретін квитанцияның түбірі(корешок). Баймағамбетке бұны, патша кезінде бірнеше жыл старшын болған экесі Қанапия берген.

Менде де сондай бір кінешке бары, оқушыларға өткен тараулардан мәлім. Баймағамбет те, мен де өлеңдерімізді сол кінешкелерге жазамыз. Екеуміздің кінешкеміздің форматы да, түсі де, түптелуі де бірдей. Тек қана, айырмасы — Баймағамбет кінешкесіндегі қағаздардың сол жақ бетіндегі бланкелер түгел толтырылып, квитанцияларға кімнен қай-

кезде қанша рамат, шығын алышғаны жазылған; ал, менің кінешкемдегі бланкелер толтырылмаған таза.

— Саған толтырылмаған кінешке тұсken еken,— дейтін маған Баймағамбет,— сондықтан, ол құнасыз кінешке. Ал, менің кінешкемнің іші бықып тұрған құна.

— Неге?

— Бұл өзі ең алдымен, 1915 жылы төленген раматшының кінешкесі. Ол, халыққа ауыртпалықты үдете жүктеген жыл,— империалистік соғыстың аса ауыр жылы. Сол жылы біздің Аққусақ болысында, үшінші кімерлі ауылнайға старшын болған әкемнің кімнен не шығын алғаны осы кінешкеде айқын көрініп тұр...

— Міне, қарашы өзің! — деп Баймағамбет шығын төленген квитанцияларды маған ақтарып көрсетеді де, шығының әділетсіз жиналғанын, оның ауыртпалығын кедейлер көтергенін, байлардың көбі шығын төлемегенін конкретті цифrlармен дәлелдеп береді.

— Бұл кінешке.— дейді ол, түгел ақтарып болғаннан кейін,— жайғана кінешке емес, барып тұрған тарих. Менің өлеңдеріме де бұл кінешке көп азық береді. Заман тынышталып, жайымызға келгешнен кейін, бұл кінешкенің материалдарынан мен әлі көп нәрсе жазам. Мұнда талай трагедиялық та, комедиялық та, драмалық та тақырыптар бар...

Көтеріліс шыққаннан кейін, осы кінешкені Баймағамбет, менің көзімше, сенімді дейтін бір таныс үйіне апарып тыққан. Мен де кінешкемді өзім сенетін бір үйге жасырғам.

Баймағамбеттің өлігін тапқаннан кейін, мен оның кінешкесін іздеп барсам, тыққан үйі отқа жағып жіберіпті.

— Неге жақтыңдар? — десем:

— Бандылар үйді-үйге тінту жасады, солар тауып ап жазага тартады еken деп қорықтық.— дейді.

Амал нешік!.. Бұл уақыға маған Баймағамбеттің өлімінен кем батқан жоқ. Өйтпегенде ше?

Бүкіл қазақ совет әдебиетінде, Октябрь революциясы туралы, советтік құрылымы туралы Сәкен Сейфуллингे ілесе өлең жазған адам Баймағамбет еkenі, жоғарырақ мысалға келтірген оның өлециңен көрініп тұр. Одан кейін де ол революциялық, советтік темаға талай өлеңдер жазған, орыстың революциялық поэзиясынан талай өлеңдерді аударған.

Сол кездің өзінде ол сауатты, мәдениетті ақын болатын. Оның саяси жағынан да, көркемдік жағынан да жақсы жазылған өлеңдерін оқығанда, мен өз өлеңдерімнің біразын қорлапатынмын. Маған Баймағамбет революциялық

және советтік темада, қазақ әдебиетінің бастаушысы, іргесін қалап, қабырғасын өсірушісі көрінетін...

Сондай өлеңдердің бәрі отқа күйсе, жан оған ашымағанды қайда ашиды...

Сонымен, Баймамбетпен бірге ақын да өлді!.. Ол жаған көп өлеңдің, кейін азғантай сімілтірі ғана табылды.

Жиналған өліктер өрт сарайына сыймады. Сондықтан, оларды жерлеуге тағайындалған комиссия, әр коммунарды жеке табытқа салды да, табыттарды текшелеп бірінің үстіне бірін үйді... Біiktігі сарайдың төбесіне таянған бұл текшелер, өліктер жиналып болған кезде кең залға әрең сыйды...

Өліктерді жерлеу күні қалада болған қайғылы халді адам сипаттап та болмас еді, және ол ауыр сипаттың бұл арада сқуышыларга керегі де жоқ...

Қаланы басына көтерген қалың у-шу жылаудың ішінде әркім өз туыстарын, достарын, таныстарын көтеріп алғышығу қамында болды.. Мен Ізтөлиннің табытын көтеріп шықтым!..

Қызылжардың орта тұсындағы кең алапқа, қазылған туысқандық кей қабырға, коммунарлардың табыттары текшелене қатар қойылды да, сүйген жерлерінің топырағымен беттері біртегіс жабылды. Басқа сөзге аузы келмеген жақындарының тек қана айтқаны «К-о-о-ош!!..»

Мен де жасқа булыққан үнмен осы сөзді қайталай бердім!..

Содан бері, Қызылжарға қай мезгілде барсам да, осы құрметті туысқандық қабырды айналып өтпейтін күнім болмайды... және, неге екенін білмеймін, әрбір айналған сайын сондағы сөзімді қайталап, «қош!..» деймін мен...

Ия, қош қадірлі жолдастар!.. Сендердің арман еткен істерің, өздерің сүйген коммунистік партияның басшылығымен, күн сайын кеци, жоғарылай, жарқырап жайнай іске асуда!..

Топырақтарың торқа болулы, қадірлі коммунарлар!..

ЖЕТИНШІ ТАРАУ

«ІС ҮСТИНДЕ»

АБДОЛЛА АСЫЛБЕКОВ

Азалы күндердің артынан Ояздық Партия Комитеті мені шақырып алды да, Қекшетау қаласына жүретіндігімді хабарлады, атқаратын қызметім — Омбыдан Қызылжарға келіп, одан Қекшетауға баратын революциялық трибуналдың күзет командасында болу.

Трибунал алғашқы мәжілістерін қызылжарлық театрың залында өткізді. Мәжілісті тыңдаушылар қаптап кетіп, залға сыймайтын болған соң, орындар санына лайықтап пропускалар үlestірілді. Мен, әрине, бұл тізімнің ішінде болдым. Зал лық толып, шақырылғандар орныққаннан кейін соттың келуі жарияланды да, сахнаға бірнеше адам шықты, солардың ішінде киімдерімен көзге ерекеше түскен біреу болды. Оның аяғында бұғы терісінен жүнін сыртына қаратып тіккен, қонышы қара санынан келетін байпақ тәрізді жуан етік, үстінде сол сияқты қорбиган шолақ тоң, басында да сол сияқты, тәбесінде шошайған екі мүйізі бардай құлақтары салғыған бөрік...

Бұндай киімді адамды менен басқа да көрмеген адамдар залда көп болу керек, әр жерден «анау кім?!

 деген сыйырлар естіліп қалды. «Якут», «бурят», «әкимос» десті біреуллер.

— Кім де болса, Қыыр шығыстан келген адам.

— Абдолла Асылбеков деген осы болар,— деп қалды біреу.

Ашылған мәжілісті ол күні Полюдов басқарды. Қаралатын мәселе біреу-ақ: қолға түскен бандалардың, әсіресе бастаушылардың қылықтары. Соттың сұрауларынан, күэлардың бекітулерінен ұғылатын нәрсе, анау тор көзге қамалған «банда» аталатын адамдардың істері аңының. Я құстың жыртқыштарынан әлдеқайда асып кеткен, олар естіген құлақ түршігетін хайуандық жасаған. Залда отырғанға ерік берсе, бандаларды табан аузында түтіп, жоқ қып жіберетін.

Өйтүге мүмкіндік жоғын көрген залдағылар, ызаланған уақыттарында «аң!.. жыртқыш!.. хайуан!.. лағнет!..» деген сияқты сөгістерін айтып шу ете қалады... Соттың қоңырауы ол үндерді әрең басады. Мен, ішімнен, тап жауы дегендер осылар екен ғой!» деймін де, оларға ең қатаң жаза берілуін тілеймін.

Екінші күннің мәжілісін бұғы киімді ашты. Ол «Абдолла Асылбеков» болып шықты...

Трибунал мәжілісі әділ: «банда» дегендердің істерінің анығына жетіп, біреулерді қатал жаза — өлімге бүйірды да, біреулерін абақтыға кесті (ол кезде абақтыда бес жылдан артық отыру жоқ екен) ал, дақпыртқа ерген біреулері жазадан босады.

Трибуналдың Қызылжардағы мәжілісі жұмаға жақын өтті де, содан кейін Көкше жаққа қашқан бандалардың ізін қуа жүреді деген қауесет естілді.

Ол расқа шығып, бір күні мені уездік партия комитеті шақырды да «трибуналды Көкшетауға дейін күзетіп баратын салтты отрядқа қосыласың, Полюдов Омбыға осы арадан оралады, Трибунал председателі Асылбеков болады» деді.

Отрядта екі қазақ бар болдық: бірі — Омбыдан Асылбековке еріп келген жас коммунист—Шәріп Есенов, бірі — мен. Шәріп құлықты, қалжыңшыл, пысық жігіт екен. Ол менімен бір көріскеннен десс болып алды да, Көкшетауға аттанар алдында Асылбековтың пәтеріне ертіп апарып таныстыруды. Қызылжардың байлары мен саудагерлері «қатал» деп «қаһар» деп үріккенмен, «өзім» деген кісіге Абдолла қатал адам болмаушы еді. Ол мені бірден жақыны көріп бауырына тартты да, содан бастап, 1937 жылдың жазында ажырасқанға дейін, ең жақын, ең сенімді досымның бірі болды.

Біздің Қызылжар мен Көкшетау арасындағы жолымыз жердің саэдығынан, аттардың әлсіздігінен жарты айға жақын уақытқа созылды. Осы қының және ұзын жолдың үстінде біздің отряд Трибунал көшінен озып та, кейін қалып, маңын шолып жүреді дегенмен, оған ұшырасатын сағаттарымыз да аз болмайды. Жолшыбай ұсталған бандалардың қылмысты істерін трибунал табан аузында тексеріп, үкімін шығарып отырды. Сол кездे «ату» деген сөздің орнына «Могилев губерниясына жөнелту» деген сөздерді қолдану бар. Істері қаралған талайлар жеке де, жұпталып та, топталып та сол губернияға жөнелтіліп жатады.

Кейбір хауіпсіз күндер мен тұндер де аз болмайды. Сондай уақытта, тоқтаған жерде әңгімелеріміз бен ойын-құлқілеріміз де аз болмайды. Абдолла мейлінше кеңесшіл адам. Оның басының аздап қалтағы бар. Оң қолының ұлкен бармағының үстіне тағы бір бармақ есіп, жұрт оны «алты бармақ» деп атаған. Өзі ауыз жаппайтын шылымшы және барып тұрған шайышыл. Қолы бос кезінде жолдың қалайы шәйнегін оттан түсірмейді де, молғып алған «мыңдық» маркелі тақта шайды сұтсіз қою құйғызып, «сахарин» атлатын тәттіні қосып, сораптаудан, «япондардан олжага түсті» деген сияқарет шылымды ағаш мұштіке қыстырып сорудан дамыл таппайды. Өзі тершең адам, шайға рахаттанған кезде жалпақ бұжыр бетінен тер сорғалап, әңгімеге кіріседі.

Мен Абдоллаға әлденеден жаға қалдым. Ол маған жолда әлдекімнен қалап алған домбыраны тарттырды, үнемі қиссаларды, жырларды айттырады. Оларға жаны құмар.

Өзінің айтар әңгімелері көп, әсіресе, партизандар тұрмысынан. Кейбіреулері кейінірек оқыған Всеволод Ивановтың немесе Александр Фадеевтің осы тақырыпқа жазған әңгімелері сияқты өте қызық.

Ұысалы, Абдолла араласқан партизан қосыны Владивосток маңында жүргенде, қолдарына қасында атқосшысы бар Японияның Микаво есімді полковнің ілігеді. Бұларды отряд атады да, документтерін, киімдерін барлау ісіне пайдаланады. Владивосток ол кезде япон басқыншыларының қолында екен. Солардың хал-жайын барлап қайтуға, атылған полковниктің киімдерін кигізіп, фотосын өзгерткен документтерін қалтасына салып, қасына япон тіліне жетік партизан якутты қосып, отряд Абдолланы жұмсайды. Ебін тауып қалаға кірген бұлар қаланың қай жерінде япондардың несі барын түгел барлап, партизандардың бұл қаланы шабуылмен алуына себепкер болады.

Бұл ұзақ хикая боларлық қызық материал. Абдолланың басқа да қызық кеңестері толып жатады.

Оның жазушылық қабілеті де бар адам еді, оған, 1917 жылы жазылып, 1922 жылы кітапша болып жарық көрген, Октябрь революциясының Ақмола қаласында қалай жасалғанын баяндайтын «Біздің де күніміз туды» дейтін жапжақсы хикаясы күэ. Ол партизандық күндерінен де көлемді шығарма жазу инетінде еді, толып жатқан себептердің салдарынан ұлгере алмады.

Жарты айдай жолдас болған күндерде, мен Абдолла Асылбековтен өлшеусіз көп өнеге алдым, әсіресе, адал коммунист болу жайында. Сонда оның айтары:

— Қандай саяси жолды ұстау, әрбір саналы адамның еркі. Бірақ қайсысын ұстаса да соған адал болу керек, ең қажеті, екі жүзді болмау керек.

Қайда жүріп ұлгергенін кім білсін, Абдолла Лениннің еңбектерін көп оқыған кісі еди. Ол әрбір пікірін Ленин сөздерімен бекітуді жақсы көретін.

— Коммунист болсаң, ссы айқын жолға шаң жолатпа, оны таза ұста! — дейтін ол.

Өзі өл-өлгенше осы жолдан тайған да жоқ, кірлеткен де жоқ. Сондықтан мен Абдолла Асылбековты өл-өлгенше өзімнің коммунист ұстазымның біріне санаймын.

Біз асықпай жүріп отырдық, оған себеп — барад жеріміз екі жүз елу шақырымдай, жолшыбай қөліктерімізді алмастырмай, осы аттармен ғана барамыз. Ендеше, оларды қыспақта алмау керек. Әрі қардың жұмсаруы, одан кейін еруі күн санап үдей түсті.

Аттардың бабына қарап, түсте және кешке ұзағырақ тоқыраумен біз ілгері жөнеп отырдық. Трибуналдың алдын шолатын салт атты — жиырма бес шақты адам, мен солардың ішіндемін, өзгелері трибунал мүшелері мініп келе жатқан әкипаждар бізден үнемі бес-он шақырым кейін жүріп, алдағы жайды шолғыншымен біліп отырады.

Бірнеше күнге дейін біз жүрген бетте қауіп кездескен жоқ. Жолшыбайғы елдің бәрі тынышталған. Қай ауыл мен қай селоға барсаң да бандиттердің айуандық қылықтарын айтып зарлап қоя береді. Қөпшілігі сларға қарғыс айтады.

Осылай тып-тыныш жатқан бетімізде, бізге бір жаман сыйыс естіле қалды. Жолда жолыққан әлдекімнің айтуынша, алдымызда жақын жерде ұшырасатын Царицыно дейтін селода бандиттер тобы бар, саны бірталай кісі, олар өзінше штаб құрып, жан-жақтан кісі жинап жатыр және қолға түскен коммунистер мен советтік активтерді өлтіріп жатыр.

Барлаушы жіберіп білдіргендеге, бұл хабар рас болды. Женя Данилов мұндайда батыл кісі екен. Бұл хабарды ол трибунал маңайындағы адамдарға естіртпей, бандиттерді өзі барып жоюға белін буды. Сол мақсатпен түнде кеп қалға шабуыл жасағанда, қоспаңдап отырған бандиттер әрі қарай үркіп шыға келісті. Оларды біздің аз ғана салттылар әрмен қарай асырып тастап қайтты. Қалада хабарлаушы

айтқаңдай қауіп жоқ екен. «Бандиттер» дегенінің айналасы жиырма шақты-ақ кісі екен. Со қалпына қарзмай олар, бір үйге штаб құрыпты да, маңдайшасына ескі шүберектен жасыл жалау байлаپ қойыпты. (Күн бұрын ескертуге ұмытып кетіппіз, бандиттер өздеріне «жасыл» деген ат қойып, қолдарына жасыл ту ұстайтын). Тұрғын адамдардың айтуыша саны аз бандиттер жұртқа өздерін көп қып көрсетпек бол, «біз тек штабтың ғана адамдарымыз. Қалың қолымыз жан-жақтан келе жатыр. Өкіметті біз қолға қайтадан алдық. Совет өкіметін тағы да жендік» деген хабар таратқан. Онымен ғана қоймай жан-жақтағы жақын поселоктерге кісілерін жіберіп, «қайтадан көтеріліңдер. қолдарыңа түскен коммунистерді штабқа алып келіңдер» деп бұйрық беріпті.

Данилов Царицыноға тоқтады да, кейінгі келе жатқан кісілерімізге хал-жайымызды баяндауға хабаршы жіберді.

— Қызық уақыға болуы мүмкін,— деді ол хабаршы кеткенинен кейін,— әлгі қашқан бандиттердің тіліне сенген біреулер, мұнда қолыңа түскен коммунисті алып келуі мүмкін.

Даниловтың болжалы дұрысқа шықты. Таң сібірлеп атып келе жатқан кезде, жан-жаққа жіберген барлаушылардың біреуін, «салт мінген мылтықты үш адам, жаю төрт кісінің айдалап әкеle жатыр» деп хабарлады:

— Болды қызық.— деді Данилов, қуанып санын шапалақтап. Қөрерсіңдер, ол салт атылар бандиттер, айдалап әкеle жатқаны коммунистер.

Біреулер «олай болмас» деп күдік айтып еді. Данилов өз сөзін қуаттады да:

— Бұдан бір қызық комедия жасайық,— деді күліп.

— Қалай? — деді біреулер.

— Былай: олар бұнда бандылар штабы бар деп келеді. Бірнешеуіміз крестьянша киініп, осы үйден оларды тосып алуымыз керек. Ар жағын өзіміз біле жатамыз.

Даниловтың сл жорамалы да дұрысқа шықты. Қауіпті ешкім көріне қоймаган соң, қаннен-қаперсіз бандиттер айдаған адамдарымен көшени бойлай жүріп отырып, ту тігілген үйдің алдыңа кеп тоқтады. Крестьянша киінген Данилов және тағы бірнешеуіміз оларды «құрметпен» қарсы алдық. Салт мінгез үш бандиттың біреуінің үстінде тозығы жеткен офицерлік шинель, оның иығына погон тағып алдыты. Папахасының маңдайына қиғаштай жасыл шүберек байлаپ апты. Қолында кабурына саптай ұсынған маузер, өзі қапсагай жауырынды, имектеу ұзын денелі, мұрны қоң-

қиған, сыртына төпкен ұлken көк көзді, қалыңдау ұзын сары мұртты, жүдеу пішінді бір адам. Қасындағы екеуі — сақал мұрттары есken қарапайым біреулер.

Біздің «құрметімізді» шын көрген офицер, тосып тұрган бізге анадайдан мақтанған дауыспен айқайлай келді.

— Коммунистермен біз есептесіп жеткен жоқпыз әлі,— дей келді ол. Төртеуін әкелдік, тағы да табамыз...

Бейғам ба, болмаса ақымақ па, мастық па, немене екенін кім білсін, офицердің де, оның екі серігінің де қылықтары түккө тұрмайды. Әйтпесе, мынадай қаупі зор қысанқы кезде, тым аңқалаңдамай, байыбына барып алып іс қылмай ма? Оны істеген жоқ олар. Аңқалаңдап келген қалыптарымен, айдал келген коммунистерін бізге тапсырды да, сол аңқалаңдаған қалыптарымен штабтың үйіне кірді. Ішінде даяр тұрган адамдар әрине, оларды бассалып ұстады да, қаруларын тартып алып, қолдарын байладап тастады...

Олар шынында мас екен, және, ачау-мынау емес. мейлинше мас екен. Сондықтан да біздің адамдардың мына қылықтарына мән бермей, әлденені айтып қалыңдастып, әлде не боқтауларды айтып сөгіп жатыр. Мастықтан мұнартқан миляры, бізді қызылдың адамы дегенге әлі де сенбей отыр.

Данилов зор денелі, байсалды мінезді адам болатын. Офицер оттай бастаған кезде, ол комедиялық қылықтарының бәрін сырғытып тастады да, «міне саған қызылдар емес!» деп офицерді жуан жұдырығымен жақтан салып кеп жіберді. Сондағана ананың есі кіргендей бол:

— Ой, что ты, батюшка мой? — деп жасқанып, басын қорғай берді.

— Енді кіммін мен? Ақпын ба? Қызылмын ба? — деп Данилов сыртқы крестьянның бүрмелі тонын сыптырып тастады. Оның қызыл командирге тәуелді ішкі кіммін көргенде, офицердің де, оның серіктерінің де көздері шарасынан шығып кетті.

— Мен қызылмын, қызылдың командирімін!.. Ал, сен ақтардан қалған аш күшік, алданып қолға түсіп отырсың. Мен саған қазір бар шыныңды айтқызам,— деді.

Оларға шынын гйткызардағы бұрын, Данилов айдалып келген коммунистерді шақыртып алды. Не уақыға болғанын білгенде, қуанғашнан оларда ес-түс қалған жоқ.

Манағы жұдырық батып қалған ба немене, офицер Данилов берген сұраулардың бәріне де дәлме-дәл жауабың қысқаша айтты да отырды. Оның фамилиясы Кирчик екен.

Ұлты белорус. Помещиктің семьясында туыпты. Бірінші империалистік соғыстың алдында прaporщиктердің курсын бітіріпті. Соғыс күндерінде кіші офицерден лейтенантқа шеңін көтерілген ол, революция күндері генерал Корнилов армиясында болып. Петроградқа шабуыл жасапты. «Тағдырың айдауымен» Колчак армиясына қызметке кірген ол. Колчак әскері Петропавлдан шегінген кезде жасырынып қалып қойыпты. Жергілікті кулактардың біреуінің офицер баласы мұнаймен көп жылдан дос екен. Соның записесін алып келгеннен кейін, экесі мұны қолына ұстайды да, басқа бір фамилиямен жүре береді. Сөйтіп жүріп ол бандылар көтерілісін үйымдастыруға қатынасады, көтеріліс күндері өзі офицер бол қызмет істейді... Бандылар бұл арадан қашқанда, ол тағы да жасырынып қалып қояды...

— Иттің ғана баласы-ау, дейді оған Данилов, сөзінің осы тұсында,— бұндай адам болған соң сол бандылармен неге қашып кетпедің?

— Біз әлі болашақтан үміт үзген жоқпыз,— дейді ол.

— Ә-ә, с-с-солай ма! — деп Данилов түйіліп бір қарады да, тағы да қойып жіберуге ыңғайланаңып, көтеріле, үмттылыңқырай беріп, қайта шегініп отырады. Бұл кезде оның бар ашуы тісіне жиналып, қатты тістенген оның жағының еттері түйін-түйін боп кетеді...

Данилов офицермен көп мылжыңдақсан жоқ. Қажетті сөздерін қысқа-қысқа сұрап алғаннан кейін бандиттерді қамауға бүйрек берді. Оларды Данилов ұзақ қаматқан да жоқ. Олар үйден шыға салысымен, «сөз қысқа» деді Данилов, қылжақтасып жүреміз бе солармен, қазір шығару керек те, аттырып тастау керек. Біреулер:

— Трибуналды тоспаймыз ба? — деп еді:

— Бұған не трибунал керек? — деді Данилов жекіп, тексеретін түгі де жәқ. Мәселе ашық. Қазір шығарамыз да атамыз.

Командирдің бүйрекшіна қарсы келуге болмайды. Ол енді қалай атудың тәртібін айтты.

— Қасындағы екеуін мына тұтқын боп келген коммунистер атады,— деді ол.— Ал, анау офицердің өзін мына Мұқанов атады.

— Басқа біреуге бүйірсаңыз қайтеді,— дедім мен.

— Неге? — деді Данилов.

— Дәл мұндай бетпе-бет кісі атып көрген жоқ ем...

— Жағыңды бұзып жіберейін бе, өзіңнің! Не оттап тұрысың, кісі атуға жүрмей, қонақта жүрмісің?! — деп Да-

нилов мені біраз ұрсып алды да:— сөз болуға мүмкін емес! — деді бұйрығын шегелей айтып,— атасың және өзге мылтықпен емес, өзінің маузерімен атасың.

Мен енді тіл қайыра алмай қалдым.

— Экел маузерін,— деді Данилов.

Қолына әкеп ұстаста, темірі көкпенбек жаңа маузер екен. Ішін ашып көрсө, бір сбойма толы оқ.

«Маузер» атты мылтықты мен бұдан бұрын ұстап та көргем. Оның автомат мылтық екенін білем,— бір атқаннан кейін тілін жібермей тартып тұrsaң, кезекпен барлық оғын бірінің артынан бірін шығарады. Маузердің салынатын қабуры ағаштан жасалады. Қабурдың тұмсығында маузердің өзін жалғастыра қоятын тетігі бар. Солай жалғастырса, қабур құндағы болады да шығады. Бұл түрінде ол кіші-гірім винтовка сияқтанып кетеді.

— Бұның не мылтық екенін білесің бе?— деді Данилов.

— Білем,— деп мен білген тіліммен маузер жайын айттып шықтым.

— Молодец.— деді Данилов.— Бірақ, сен маузердің бір ғана оғын шығарасың, өзгесі кейін де керек болады. Егер бір ғана оғын шығарып, Кирчикты сонымен жықсан, бұл маузерді мен саған сыйға берем. Оны істей алмасаң маузерден айрыласың.

— Жақсы.— дедім мен.

Бірақ, дәл Данилов айтқанды түгел орындаған жесіп-пен. Расында, менің бірінші рет бетпес-бет кісі атуым осы ғана еді. Сондықтан ғой деймін,— Даниловтың тұспалды бұйрығы болған кезде, Кирчикке ұсынған маузерді мен бір емес, екі рет атып жіберіппін... Кирчик алғашқы атқанда да, омақата құлаған еді, екінші рет неге атқанымды өзім де білмеймін... Бірақ, оны ойлауға ол жерде уақыт бар ма!.. Қатемді кейін ғана аңғарып, командирімнен кешірім сұрайын деп ем:

— Сен енді маузерден айрылам деп тұрсың ғой,— деді ол күліп,— қалай, беруге ме, саған, бермеуге ме?

— Оны өзіңіз біліңіз.

— Екінші жолы да ссылай орындаңсың ба, бұйрықты?

— Жеск,— дедім мен.— Мен сізге «бетпе бет кісі атуым бірінші рет» дедім ғой.

— Екінші ретте ше?

— Онда, бұйрық бұлжымай орындалады да.

— Мұндай шартпен маузерді беруге болады,— деп Да-

нилов қолымдағы мауәрді алып: айнала біраз қарап отырды.

— Жақсы мауәр — деп қойды ол, біраңдан кейін.

— Бізде әлі тап жауы көп,— деді ол маған тұра қарап ап,— олар біткенше бұл мауәр бізге керек болады. Егер, дұрыс сақтап, дұрыс ата алам десең мен саған берем.

— Жақсы, жолдас Данилов, тырысайын,— дедім мен.

— Тырыспа, орында! — деді ол.

— Орындаймын!

— Ендеше, мә! — деп мауәрді ол сол қолыма үстatty да, сөң қолымды үстап қысып тұрып,— тап күресіне ке-рек құралды мықты үстauыңа сенем,— деді.

Мауәрge тағы бір қарасам, сабының қабырғасында «210759» цифр тұр екен. Осы номерлі мауәр менде күні бүгінге дейін құрметпен таза сақтаулы.

БОЛЫСТЫҚ РЕВКОМДА

Көкшетау қаласында біз қар ала-сапыран боп ери бас-таған кезде жеттік. Омбы мен Қызылжарға көзім үйрен-геп мен, Көкшетау қаласын менсінген жоқпын. Оның ата-ғына көлемі де, көшелері де, үйлері де үйлеспейді екен.

«Көкшетау» деген атағын естігенде, ең алдымен, мен қаланың қасында алыстан көгеріп көрінетін тауы болар деп жорамалдайтынын. Бұған дейін менің көрген тауымның би.гі «Сырымбет». Көкшетау қаласының сыртын ала біткен таусымқы «Бұқпа» дейді екен, Сырымбетпен салыстыр-ғанда, ол Бұқпа тау емес, жайғана бір адыр сияқты. Анда-санда сидия өскен сирек қарағайы болмаса, үстінде тау-ларға тәуелді жыныс орман жоқ.

Қаланың қасында көз толатын табиғат,— шалқар көл ғана. О шеті мен бұ шетінә көз әрең жететін, қамыссыз жалтыр бұл көлдей көлді, мен бұған дейін көрген емен.

Кең-кең көшелері тік тартылған қаланың үзын тұрқы ол кезде екі шақырымдай, көлденеңі бір шақырымдай. Екі этажды үйлер қаланың анда-санда бір жерінде ғана үшыра-сады, олар өзге жатаған кішкене үйлердің арасында, жай-ылған жылқы арасындағы бірен-саран оттаған түйедей со-раяды.

Электростанция жоқ. Қаладан оғашырақ салынған кіш-кентай екі завод бар, бірі — былғары илейді, бірі пима ба-сады. Қаланың орта тұсында кішкене көлемді бақша бар, неге екенін кім білсін, ағаштары тырбнып аласа өседі. Бұ-

дан басқа «байлық», — ағаштан қиған кішірек бір шіркеу мен бір мешіт.

О жылғы Көкшетаудың бар көрінісі осы. Бір ғасырдың бойына¹ әуелі округтік, одан кейін ояздық әкімшілік орны боп келген қаланың бұл көрінісіне көңіл қандай тояды?..

Трибуналдың Көкшетаудағы қызметі ұзаққа созылмады, ейткені ол атқаратын қызметтің көпшілігін, жергілікті ссветтік заң мәкемелердің өздері-ақ орындап қойған екен...

Партия комитетінің мұсылмандар секциясы аталатын бөлімін, жасы мен шамалас. Хамзә Жүсіпбеков басқарады екен. Біз барған кезде секретары әлдеқайда жолаушылап, қызылбек жыныспаралық міністердің өзінде орын алған.

Ол Абдолла Асылбековтың жерлесі және шәкірті болып шықты. Әуелі Ақмола қаласының төңірегіндегі қазақ аулында Сәкен Сейфуллиннен орысша хат таныған ол, одан кейін Ақмоланың «екі класты» аталатын алты жылдың школасын бітірген, орысша өте сауатты екен, қазақша да жақсы біледі. Жастығына қарамай, ол байсалды саяси қызметкер екен. Сол жылдың үйленген. Қайын атасы Ахметжан Бекмұхамбетов татар зияларынан, пікіршілерінен саналатын ауқатты кісі екен.

Мейманханасы жоқ қалада, біз Хамзаның пәтеріне орналастық. Үйіндегі және кеңседегі сөздеріне қарағанда Хамза бар мәселеде сауатты, пікірлі коммунист сияқты, сондықтан да ол 1937 жылдың 10-шында аталғанша республикадағы партиялық қызметтердің жоғарғы жақтарында жүрді. Журналистік таланты да бар ол әдебиеттік мәселелерге араласып, отызынши жылдардың басында Қазақстан жазушылар үйімін басқарады.

Үездік ревкомның орынбасары Хамидолла Серғазин деген жігіт екен. Ол да сауатты, парасатты, іскер адам. Жасы мен құралыпты.

Хамза мен Хамидолланы көргеннен кейін, мен өзімнің шала сауаттылығыма қорланып, Абдолланың «оку керек» деген сөзіне ойымды бекіте түстім.

Көкшетаудағы азын-аулақ қазақ қызметкерлерінен жасы менен егде болғанмен, білімі қатарлас адам.

Ояздық политбюрода Сейфolla Қасқарбаев деген жолдас қызмет атқарады екен. 1924 жылдың 10-шында туберкулез сырқатынан қайтыс болған бұл жолдаспен таныссам, арғы тегі жетісулық. Дулат руынан, оның ішіндегі Қасқарau бөлімінен

¹ 1822 жылдың іргесі қалалған.

шыққан. Фамилиясын ол ру аты «Қасқараудан» алғып, «Қасқарбаев» бол кеткен.

Со кезде жасы отыз бестер шамасындағы ол, революция алдында он шақты жыл Семейдің, Керекудің, Омбының пристаньдарында¹ жұмысшы бол қызмет атқарыпты. Сөйтіп жүріп, 1916 жылдардан бастап революциялық жұмыстарға араласыпты. Қекшетау қаласына ол Омбыдағы сібірлік Ревкомның жұмсауымен, өткен 1920 жылдың күнінде келген екен. Қыс бойы ол да продразверстка жұмысында жүріп, послитбюро қызметіне бандиттер көтерілісі шыққаннан кейін ғана ауысыпты.

Ортадан жоғары денелі, ақ сарғылт өнді, еріндері қалың жәйін ауызды, тыптырықтау жалпақ мұрынды, айрандау қаршыға көзді, қара сары мұртты бұл жолдастың бір қызығы,— орысша «глагол», қазақша «етістік» аталатын сөздердің бәрінің орнына жалғыз ғана «нетіп» деген сөзді қолданады. Және бір қызығы, сөз арасында әлсін-әлсін: «сонан соң, содан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгідей нетіпті» қайталай береді.

Бандылар Қекшетауга жақындалап қалғанмен, дәл қаланың өзіне кіре алмай алыстан тайқып кетіпти. Сейфолланың айтуынша, бандитизм бұл ояздың теріскей жағындағы болыстарының бәрін қамтыған және орыстың кулактарымен қатар, қазақтың көп байлары банды болған, әсіресе: Айыртау, Қекшетау, Қотырқөл аталатын болыстарда... Бұл болыстарда бандитизм жұмысын қебінесе кейбір алашордашыл қазақ интеллигенттері басқарған.

Бандылар көтерілісі басталғанда Сейфolla Айыртау жақта жүр екен. Жаманат хабарды естігеннен кейін, ол Қекшетауга келеді де, тиісті орындарға мәлімдейді. Кешікпей қалаға қауып төніл қалады.

Осы уақығаны Сейфolla өз тілімен баяндаған кетеді: «Сонан соң, содан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгіней нетіп, Омбыда Ревком жұмысында нетіп ем, бір күні Ревком маган сен Қекшетауга нетесін деді. Ревком нет деген соң, нетпеуге амал қанша, Қекшетауга неттім. Мұнда нетсем, разверстканың жұмысы мұлдем нетілмепті. Крестьяндар астықты да нетпейді екен, етті де нетпейді екен, тері-терсекті де нетпейді екен. Сонымен, содан соң, содан кейін, сол себептен, байлар мен кулактар әлгіней неткенде, қалада қалай нетесен?.. Ревкомның мені де неткі-

¹ Кеме тоқтайтын орын.

сі келді, нетілмеймін деуге ұят... содан соң, содан кейін, сол себепті, әлгіндей нетіп, мен Айыртауға неттім...»

Міне, осы «нетіп» пен оған «сонан соң сонан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгіндейді...» қосып, Сефен Қекшетауға келгеннен бастап, менімен көріскенге шейін басынан өткерген бар уақиғасын айтып береді.... Разверстка жұмысында да, бандымен күрескенде де, оның басынан нелер ауырлықтар өткен, талай жерде өліп те қала жаздаған.. Сефенің «нетіп» пен «сонан соң, сонан кейіндері...» осының бәрін тыңдаушының құлағына жеңілдетіп, қайғыру не аяу орнына еріксіз көңілденесің, көбіне құлкің кеп, сыйлайтын Сефенен ұялғаннан өзінді өзің әрең тоқтасың!..

Қызық еді-ау, Сефенің «нетіпптері» мен, «сонан соңдағын...» тыңдау!.. Үш жылдан кейін (1923 жылы), Орынбор Раблагінде оқып жүріп, жазғы каникулға Қекшетауға бара қалсам, Сефен жәбірленіп жүр екен: оның 15—16 жастағы көркемше қызы, Мұкәтайды, әке-шешесінің ризалығын алмастан Қоянбаев Садық деген жігіт алып қашыпты. Қызыды әкетер алдында Қоянбаев Сефенде әйелі Бәдігүлмен, Галиасқар молда Айтхожиннің үйіне қонаққа шақыртады. Қайтып келсе қызы жоқ!.. Қоянбаевтан күдікті Сефен, іздей жүріп тауып алады...

Осы уақиғаны Сефенің дәл өзіндей гып айтса, жазуға болмас еді... Тыңдаушының құлкіден шегі қатар еді.

Трибунал қызметін бітіріп кейін оралғанда, Қызылжарда құрылған Ақмола облысының губерниялық Ревкомының бүйрығы бойынша мен Қекшетауда қалып қойдым. Ояздық Ревком мені «Қекшетау» аталатын қазақ бөлісінің Ревком председательдігіне тағайындалды. Мен әрі жастығымды (со жылы 21 жасқа шығуым оқушылардың есінде болуға тиісті), әрі тәжірибесіздігімді айтып ризаласпаған едім, Ревкомның приказы еріксіз көндірді.

Сефенің және басқа білетін адамдардың айтуынша бұл болыстың шеті Қекшетау қаласының шығыс жағында жиырма шақырым жерден басталады да, ар жақ шеті жүз шақырымға кетеді.

Көтеріліске дейін бұл болыстық Ревком председателі Нұржан Негметжанов дейтін бай екен, ол бандыларға қосылады да, көтеріліс басылған кезде, біздің отрядтың қолына түсіп, атылып қалады. Оның экесі Негметжан мен немере ағасы Мұқылай да бандылар жұмысына араласып,

көтеріліс басылғаннан кейін, тау мен орманға сіңіп қашып жүр.

Бұл болыста сол сияқты бірнеше бандылар тобы бар, біреуін басқаратын Баскөздің Сағиті дейтін жігіт... Көкшетаумен іргелес Қотыркөл болысында Жұманның Исламбекі, Дәуіттің Балташы, Тілеулі балалары дейтін адамдар басқаратын бандылар тобы бар, олар да тау мен орман арасында...

Соншалық қатерлі жерге Ревкомның председателі бол бару оңай бол па!.. Бірақ, қыын болғанда амал нешік. Ревком айтты, партия айтты, бару керек.

Мен баратын болыстың жұмысын тәртіпке қою жөнінде жәрдем көрсету үшін, ояздық Ревком қасыма Әбутәліп Масғұтов деген инструкторын қости. Тыртиған ұзын арық денелі, сопақ бетті, имиген ұзын мұрынды Масғұтов, орысшаға менен әлдеқайда сауатты, бірақ жобасына қарағанда, аяғының астынан ұркетін қорқақ. Одан басқа серігім Наурызбаев Әміржан.

Бұл жігітпен мен қызық жағдайда кездестім: трибунал қарамағындағы біздің отряд Көкшетауға беттеп келе жатып, жолда «Азат» (Алексеевка) аталатын поселокке жақындағанда, осы Әміржанды біздің разведканың бір адамы бандылардың тыңшысына жорып, ұстап әкелді. Жай-куйін сұрасақ, Азаттағы орыс кулактарында жалшылықта жүретін жігіт екен. Жас шамасы 22—23 те. Грамматикасын бүрмалағанмен орысша сөйлеуге жүйрік. Отряд осы жайларын естіп сенді де босатты. Ойнарқы мінезді ол, менімен тез шүйіркелесе кетіп, Көкшетауда табыспақ болды.

Ол уәдесіне жетті де, Көкшетау болысына жүрер алдында менімен кеп табысты. Енді байқасам ойнарқы, қалжыңшыл мінезінің үстіне, ол осы маңайдағы елді жақсы біледі. Қай жerde қандай байлар болғаны туралы, олардың әлсіздерге қандай зорлық-зомбылық істеуі туралы, қай байдың бандылар көтерілісіне қалай қатынасып, нендей қылмас істеуі туралы маған ол толып жатқан мәліметтер берді.

Ол өзі, мен Ревкомына председатель бол баратын Көкшетау болысының жігіті екен, сондықтан, бұл болыстың ұңғыл-шұңғылын тіпті жақсы біледі екен. Оның үстіне өзі тәп-тәуір домбыра да тартады, қазақша, татарша және орысша өлең де айтады. Даусы пәлендей болмағанмен, ол айтатын өлеңдердің қызығы денесінің қимылында. Қайтілде өлең айтса да, ол тышқанға ұмтылар алдындағы мысықтай жаурының ыргай бұлкілдетіп алады да, иегін ыр-

тәй, аузын қайшыландырып, көзін сүзілдіре, басын шайқап, дегесін де, бет-пернесін де құбылтып жібереді. Татардың онын ол біледі де, тілін білмейді. Сондықтан, мысалы, татардың:

— Сикіріп түстім бақчаларға
Қойым тулады жиләккэ,—

деген сөздерінен:

— Секіріп түстім бақшага мен,
Қойым толды жидекке,—

деп қазақшылап жібереді. Орыс сөздерінің де көп әрпін ол қазақ тілінің заңына бағындырып, өзі көп айтатын:

Әх, зачем эта ночь
Так была хороша.
Не болела бы грудь,
Не страдала бы душа,—

деген өлеңді:

Ах, зашем аята иш,
Так была короша.
Не болела бы грудь,
Не ыстрадала бы душа,—

деген түрде айтады.

Мұндаі, мен баратын болыстың жерін, сұын, елін біле-тін жігіт, маган әрине, қажет. Оған мен, бірге жүруді айтып ем, «жарайды» деп көне кетті.

Қар еріп боп, жер дегди бастаған қүндердің біреуінде. Әбутәліп, Әміржан үшеуіміз пар ат жектірдік те, Қекшетау болысына жүріп бердік.

— Жолда ала кететін бір кісі бар,— деді маган Әміржан, былай шыға.— Оны жүрт «Шолақ Шәймерден» дейді. Олай дейтіні, сін жақ қолының бармағы жоқ. Фамилиясы Райымбеков. Жасы елулер шамасында. Өзі қазір қазақша «Сәбді», орысша «Трофимовка» аталатын поселокте тұрады. Марфа дейтін орыс әйелі бар, одан туған Хасен, Сәрсенбай дейтін екі ұлы, Сара дейтін қызы бар. Шәймерден бала жігіт кезінде Иркут жаққа кетіп, шахтыда көп жыл жұмысшы болыпты. Елге оралғанына он шақты жыл. Байларға қаны қас. Орыс тілін жақсы біледі. Өзім деген кісіге қоң етін кесіп беретін, мейлінше адал адам. Кезеген оқтап тайсалмайтын өткір. Осы адамды ерте кету керек. Оның көп пайдасы тиеді...

Шәймерденді біз үйіпен таптық. крестьянның кішкене ғана ізбушкасы екен, қора-қопсысы жоқ, оған қамайтын малдары да жоқ, ең аяғы тауығы да жоқ. Өзі жуан сүйекті, орта денелі, сүйегі шығыңқы қара, бұжыр бетті, қалың қара мұртты, қырма сақалды, түсі сұық кісі екен.

Әйелі Марфа тапалдақтау, семіз денелі, ақ сары адам. Балаларының бәрі Шәймерденге тартыпты. Мінезі солай ма, әлде Әміржанның бұрын кіріп таныстырып шығуынан ба, Шолақ Шәймерден бізді көңілді кескінмен қарсы алды. Мән-жайды біраз сөйлесіп ұғысқаннан кейін, Шәймерденді ертіп, біз ілгері тарттық.

Неғметжанның аулы, созыла біткен қалың жалағаштың ығында екен, соған кіре бергенде, менің есіме Әлти байдың аулы түсті: сол ауылдагыдан мұнда да қаз-қатар салынған ағаш үйлер мен ұзын-ұзын сарайлар, кең-кең қоралар... Бәрінің де тәбесі қаңылтырымен жабылып, сырланған. Жалғызғана айырмасы.— бұл ауылдың орталық кезінде, екі мұнаралы биік мешіт тұр...

Қашан, қалай хабарланып қалғанын кім білсін,— бізді қара мұрт әдемі жігіт жылы шыраймен қарсы алды, сұрас-тырсақ, Неғметжанның баласы Ғалымжан екен.

— Ревком кеңесі осы ауылда ма? — деп сұрадық біз одан.

- Осында. Біздің үйде.
- Қызметкері бар ма?
- Хатшысы бар.
- Орыс па? Қазақ па?
- Орыс. Шал адам.
- Аты, фамилиясы кім?
- Федор Лысов. Қазақтар «Шодыр» дейді.

«Кеңсе осы» деп Ғалымжан бізді, Неғметжанның үлкен қарагай үйінің бір бөлмесіне алып кірді. Бөлменің бұрышында, сәкіге жайған көрпенің үстінде, тұмсығын жастық-қа көме, денесі дәкідей бүктетіліп, кішкене арық денелі, ақ сақалды біреу ұйықтап жатыр. Төрде тақтайдан жасай салған тұрпайы кішкене стол, қасында соған үқсас табуретка, бір бұрышта мыжырайған қазақы ескі шкаф... Басқа ештеңе жоқ...

- Осы ма кеңсе? — дедік біз.
- Осы,— деді Ғалымжан ыңғайсызданған пішінмен.
- Шодыры қайда мұның?
- Мынау жатқан...
- Қаусаған шал ғой, мынау бір?..
- Сексеннен асқан кісі...
- Неге оянбай жатыр, өзі осынша дабырға?!
- Құлағының мүкісі бар, жөнді естімейді.
- Қашанғы хатшы бұл?
- Көптен дәмдес кісі еді, — деді Ғалымжан күмілжіп.

— Несін күмілжисің? — деді Әміржан,— «әуелі атам Банмагамбетке, одан, оның үлкен баласы Тәшенге, одан, жеке Негметжанға, одан, ағам Нұржанға хатшы болды» деуге аузың бармай түр ма? Өтірік пе, осы?

— Рас.

— Осы үйге он бес жасында кеп хатшы бопты дейді гой, рас па? — деді Шәймерден.

— Солай деседі үлкендер.

— Биыл нешеде?

— Сексен төрттемін деп отыр еді әнеугүні.

— Көрдің бе, Сәбит,— деді Шәймерден,— алпыс тоғыз жыл болған!.. Елді қасқырдай талағанның бірі осы. Бекмамбет түқымының ырысы бұл. Ымы-жымы бір бәрінің. Айрылмай жүруі де сондықтан. Енді, міне, апан түбінен шығуға әлі келмей кәртайып жатқан түрі мынау.

— Олай деме, Шәке,— деді Әміржан,— амалсыздан жатыр бұлайша бұғыл. Ерік беріп көрші, мұқылданған азуымен әлі де қалай тістелер екен.

— Оят! — дедім мен Ғалымжанға.

Ғалымжан оны әрең оятып, біздің кім екенімізді қазақ жанын ала келген әзірейіл сияқты жаман көзben қарады да, сұрауымызға жауап бере бастады:

— Кеңсе осындағой?

— Осында.

— Істері қайда оның?

— Не іс?

— Мекеме болған соң істері болмай ма? Кірген-шыққан қағаздары?

— А-а-а, ондай кіріс, шығыс журналдары бар.

— Әкеліңіз!

Шалдың ескі шкафтан әкеп берген «кіріс» пен «шығыс» журналы дегендері,— тілдей ғана тетрадьтар, оларға кірген, шыққан қағаздардың саны бармақпен ғана санарлық.

— Тіркелген істерді әкеліңіз!

— Жоқ, олар.

— Сапырылсып жүріп жатқан әскерлер алыш кетіпті

— Ақ па, қызыл ма?

— Өзім де білмеймін...

— Мөр мен штамп қайда?

— Советтікі әлі берілген жоқ.

— Қағазға не басып жүрсіңдер?

— Ескіні...

— Николайдікін бе?

— Бары сол.

— Экеліціз, мұнда!..

Шал әкеп көрсетсе, әріптері тозып болған, тек резен-кесі ғана қалған мөр мен штамп...

— Жарықтықтардың тозғаны-ай?! — деді Әміржан мырс етіп.

— Сімілтірі қалған, қайта! — деді Әбутәліп, — Николай марқұмның қираган ордасының жүртүндә қалған өлекшелер гой бұлар. Бәрін жаңарту керек.

Ревком жұмысын біз жаңадан бастадық: председателі меммін, хатшысы Әбутәліп, Әміржан мен Шәймерден поштабай. Кезекте тұрған міндетіміз екеу: бірі қаладан әкелген үндеу қағазды ел арасында тарату, бірі жергілікті Ревкомдарды тәртіпке салу.

Сібірлік Ревкомның және сблыстық партия комитетінің атынан жазылып, орысша, қазақша тексті типографияда басылып шыққан бұл Үндеуде, ақтар мен алашордашылдардың азғыруына еріп, көтеріліске қатынасқан адамдарға құралдарын тастау туралы, мекеніне қайту туралы айтылған. Егер оны істесе ешбір жаза қолданылмайды, іstemесе мал-мұлкі қазнаға алынады, өздеріне қатаң жаза беріледі..

Болыстың хал-жайын байқап көрсек, көтерілістің қызу ортасында болыпты, басқарушы,— «Ревкомның» атылған председателі — Негметжанов Нұржанның өзі. Оған бірнеше ауылдық «ревком председательдері де» еріпті. Нұржан Қызыл Армия бөлімімен соғыста оқса ұшыпты. Бұл болыстағы сегіз ауылдық «ревком председательдерінен» бессеуі Нұржанның жолын құшқан, қалған үшеуінің екеуі бандыға қатынасқан кінәсімен қашып жүр. Қызметінде отырған жалғыз «ауылдық ревком»— Телемісов Сыздық¹. Советке адал қызмет атқарған ол, көтеріліс күндері бандылардан тығылыш қапты.

Сызаң мен біз аз күнде сеніскен дос боп алдық. Ауыл арасының саяси және шаруашылық халінен ол бізге көп мәлімет берді. Орта дәүлетті семьяда туып-өсken ол, ана шеті — Омбы, мына шеті — Қызылжар, бір шеті — Ақмола. осы араларды көп кезіп, көпті көрген, көп адаммен жолықкан, үққаны көп, көрген білгенін әдемілеп айтып беретін кеңесшіл адам екен. Оның үстіне — қаршығашы. Біз Негметжан аулына тоқыраған күнине бастап, қызметтен тыс-

¹ Жазушы Жақан Сыздықовтың әкесі 1950 жылы, 86 жасында, туған жерінде қайтыс болды.

шары уақытта ол бізді салт атпен ертіп шығып, қаршығасын үшрек, қоян алдыру сияқты қызықтарға батырып жүрді.

Оның Жақан деген баласы барын мен сол кезде білдім. Сызаң менің жасымды сұрайды да:

— Оның да жылы сиыр,— сенімен жасты екен,— дейді.

Менің өлең жазатынымды білгенин кейін:

— Менің Жақыжаным да өлең жазады,— дейді.

Сызаңның айтуынша, 1920 жылдың басынан, Жақан Қотыркөл өсілісіндегі Әлжан деген байдың аулында мұгалім екен. Қөтеріліс алдында да солай екен. Қазір баласының қайда және не халде екенін ол білмейді.

— Әлжан да, оның баласы Исламбек те атақты бандылар ғой,— деймін мен Сызаң,— екеуі де әлі күнге дейін қолға түспей, Бурабай тауының ішінде қашып жүр дейді Гай. Өзге Совет адамдарын өлтіргенде, Жақайды да өлтіріп тастамады ма екен олар?

— Қайдам,— дейді Сызаң күрсініп,— өлтіріп тастады ма? Әлде еріксіз алып кетіп жібермей жүр ме,— оншасын алла білмесе, мен қайдан білейін!..

Мүмкін, бандылардан тығылып қалған болар?

— Мүмкін. Бірақ, тығылса, ендігі келсе керек еді, әзірге хабар-шар жоқ. Жап-жақын жерден неге хабарласпай жүргенін кім білсін!..

Қөтеріліс басылғаннан кейін, бандыға қатынасқан байлар тауға, орманға тығылып, әлі де құралын тастамай, кездескен совет адамдарына кастық жасайды екен, сөндіктан, Ояздық Ревкоммен байланысып, біз әуелі соларды ыдыратпақ, үйлсріне қайтармақ болдық, сондағы құралымыз,— жоғарыда айттылған Үндеу.

Үндеу де тарап жатты. Аздаған бандылар жергілікті Ревкомдарға кеп, құралдарын тастап көрініп жатты. Бірақ, біразы әлі қашуда. Мен тұрган ауылдан Негметжан мен Мұқылай да, көрші ауылдан Сегізкөздің Сағітты да жүр. Оларды еркімен келтіру үшін, реквизиция¹ жасаймыз деп, мал-мұлқін есепке ала бастау керек.

Біз ең алдымен, Негметжан мен Мұқылайдың малдарын есепке алдық. Өзге малдарын былай қойғанда, ол екеуінде со жылы үш мыңдай жылқы бар екен. Бас жылқышысы Қуаттың Жұмабайы деген кісі. Оның өзі түгіл әкесі Қуатта өмір бойы сеси үнде жылақышы бопты.

¹ Мемлекет пайдасына алу.

Екі байдың жылқысын біз есепке алғанда, Жұмабайдың өз басында жетпіс-сексендей жылқы бар еken, бірақ, ол өмір бойы өз жылқының біреуіне аяқ артпайды еken, не сауып ішіп, не сойып жеп қызығын көрмейді еken, тек өсіре береді еken!.. Қарттардың айтуынша, осылай өсірумен, Құат жылқының санын жүзге апарған кезде жұтқа ұшырап, жүген ұстап қалған Жұмабайдың мына сексен жылқысы содан кейін бір тайдан өскен...

Кекшетау болысында жылқылы бай көп еken. Онда, мысалы: Қарамырзаның Шөкімі деген байда мың жарым жылқы, Есдәulet дейтін байдың екі баласы Жұсып пен Ерденде екі мың жылқы, Хасен хажының бір өзінде үш мың жылқы, Бәйтіктің екі баласында екі жарым мың жылқы... Қысқасы, тоғыз жүздей ғана үйі бар болыстың ішінде жылқысы жүзден асатын байлардың бәрін қосқанда, бұл болыстағы байларда жиырма мыңға тарта жылқы бар еken...

Малдары қазнага кетер деп қорықты ма, әлде, күштері біткендігіне көздері жетті ме,— айдан артық уақыт өткенде, бұл болыстан банды боп жүргендерден Негметжан, Мұқылай, Сағит үшеуінен басқалары түгел үйлеріне қайтты...

Аталған үш адамның көріне қоюға беті де жоқ еken. Көтеріліс, күндерінде, бұл ауылда бандылардың штабы тұрады да, Негметжан мүшесі болған бандылар «соты», қолға түскен жиырма бір коммунисті (орысы, қазағы, татары арасы) өлім жазасына бұйырады.

Осы ауылдың қотанында қазына қаздырған шыңырау құдық болады еken, білетіндердің айтуынша, тереңдігі отыз кез, сүйнен тереңдігі жиырма кез. Осы құдыққа жиырмасыншы жылдың жазында бір атан өгіз түсіп кетеді де, оның өлімтігін ауыл адамдары ала алмай, өлімтік сасып кеткен соң сүйн ешкім ішпейтін болады.

Өлім жазасына бұйырылған коммунистердің бандиттер аяқ-қолдарын байлайды да, мойындарына тас байлап, тірідей осы құдыққа тастайды. Сол «үкімді» орындаудың ішінде Мұқылай мен Сағит болады. Бандылар жеңіліп қашарда, құдықтағы өліктерді шығарып жасыру, оларға ауыр азап болады, бірақ, шығармауға шарасы жсқ. Қызылдар тауын алады деп қорқады...

Бұл уақығаны бізге баяндаушылар, шығарылған өліктердің қайда тығылғанын біле алмады...

Осында қылмысы бар бандылар болыстың Ревкомға келіп қалай көрінсін!..

Ревкомның жұмысы бірінде жөнге қойыла бастады.

Оңтүстік Ревкоммен келісіп, Ревком председателінің орынба-
спурағына Асан Болатов дейтін орта жастағы, кедейден
шындаған актін тапашындалды. Земотдел бастығына Балта-
шың Мұқанған деген орга шаруалы адамды алдық. Оқу бе-
зімнің бастығы — инграсыншы — отызыншы жылдары
көнбір шығармашылымен оқушыларға аты мәлім болған Ел-
жан Бекетов. Бұл болымдер өздеріне тиісті қызметтерін ат-
қаруадар болып көрінеді.

Егер менде — аудандық ревкомдарды дұрыстау. Олар-
дың хамақандай екенін жағарыда айтылады.

Бұл бөлүстің көлемде батрактар курсын ашып, ауыл-
дағы жаңие бөлүстің мекемесінде қызметкерлер даярлауды
шыгардың. Бұл, зорине, итімістің. Егер жағдай көтерсе, бұн-
дан курсстың анықтуынан ешкім қарсы болмауға тиісті. Бірақ,
бұл сипатта маңызды маселені, алдың ала оядық мекеме-
мермен көзинде ахуымын көрек қой.

Жастың на, тәжірибесіздік не, оны істеместен, болыс-
тық Ревкомның қауалысымен курсты аштық, мезгіл — ай
жарық, контингентіміз жиырма бес адам. Бұл курсқа байдың
не өзі, құйыршығы кіріп кетпеу үшін, күн бұрын бай-
қау жүргізіп, батрактардан жастауын, пысықтауын, аз да
болса сауаттысын таңдал алдық. Программаны да өзіміз
жасаган болдық. Шала сауатты адамдар, қай бір онған
программа жасай алды дейсі... сауатсыздықты ғана жоюға
арналған бірдеме де!..

Бұның бәрі, орынша айтқанда — полубеда. Зор «пәлесі»
артында жатыр: бізде курсты қамтамасыз ететін ешбір қа-
ражат икоқ. Не істеу керек?.. Тагы да болыстық Ревкомның
қауалысымен, жылқысы бес жүзден асатын байдың тізімін
жасадық та, әрқайсысы 25 курсантқа бір жұмалық азық
(қымыз, ет, илан) әкеп тұруға міндетtedік. Олар кідіріссіз
әкеп тұрды!..

Қазіргі күннің көзімен қараганда, бұлай істеу, бас кете-
тін-ақ заңсыздық!.. Революцияның алғашқы жылдарында
біз соған да бардық!.. Оядық Ревком онымызды ар-
тынан білді, бірақ, «болып қалған іс екен» деді де ұрыс-
пады!..

Курстың сабагы да, Ревкомның қызметі де шама-
шарқынша жүріп жатты. Ревкомда көбірек қаралатын мә-
селе үшеу: бірі — жалшылардың байлардан сіңбек ақы дау-
лауы және олар бір жылдың емес, әлденеше жылдың
ақысын даулауы және тұқым қуалаған батрақтардың өз ақы-
сын ғана емес, ата-бабаларының ақысын даулауы. Жалшы-

лардың бұл тілегін байларға біз бұлжытпай орындаатамыз, еркімен бермесе, зорлықпен әпереміз.

Екінші мәселе — теңдік сұрауышы әйелдердің арыздары. Бұл мәселені біз несиеге қаратпай, қолма-қол шешеміз, арыз түскен күннің ертеңінде, белсенділердің біреуін қарумен аттандырамыз да, теңдік сұраган әйелді кеңсеге алдырып, егер сөзін бекітсе, табан аузында босатамыз да, сұраган мал-мұлқін алып береміз. Бұдан таптық мәселе де келіп шығады: теңдік сұрайтын әйелдердің бір жүйесі — тсқалдар. Олар, әрине, қартаң байлар екінші, үшінші әйелдікке сатып алған кедейдің қыздары... Әдетте, ондай жас тоқалдардың көңілдес жігіттері болады, олар, көбінесе, сол байдың батрағы болады. Бұндай жағдайда біз баса қимылдаймыз да, екі жасты табан аузында қосып, табан аузында байдан мал-мұлік әпереміз...

Үшінші — жер мәселесі. Мал отына бұл болыста жер кең. Ол жөнде арыз түспейді. Егін кәсібі бұл болыстың дағдысына кірмеген. Мысалы, со жылы бүкіл болыста бір дестина егін себілген жоқ, сәндықтан, ол жөнде де арыз түспейді. Арыздың көбі шабындық жер туралы. Болыстағы шабындық жердің көшілігі — қау. Оны машинағана шаба алады. Қол шалғы қауға дәрменсіз. Кедейлерде машина жоқ, сәндықтан олар, шалғы түсетін жоңышқалы, өлеңті жерді сұрап арыз береді, ондай жерлер,— байларда. Бұл мәселеде біз байларды тырп еткізбейміз.

Маңызы зор, көлемі үлкен болғанмен, продналогке айналған продразверстканың жиналуды тез. Откен көтерілістен кейін, жүргі қатты шайлыққан байлар, заңды мөлшерде төлейтін салығына мойын толғамай апар деген жеріңе тиісті санды малын айдал апарады.

Шамамыз келгенше өкіметтік қызметті атқара отыра, біз сауық-сайранымызды да ұмытпаймыз. Сайран дегенде мениң көбірек ермек ететінім Бөрішінің Ахметі деген шал. Бұл аса құсбегі кісі. Ақ буырыл сақалды, кішірек, арық денилі, былшықтаныңқырап жүретін қызыл көзді, жасы жетпістерді алқымдап қалған бұл шалдың жүріс-тұрысы мен қимылы әлі жас жігіттей. Салт атқа ол жастаң кем ыргымайды, мінген атының үстінде үршықтай үйріледі. Жұрттың айтуынша оның баптаған құсы аң алмай, құс ілмей қойған емес. Расында да ол шал солай екен. Со жылы оның қолында тұрған қара тарлан қаршыға, ұмтылған құсын босатпайды. Қызметтен бос уақытының көбін мен осы шалдың қасында өткізем...

Менің маңымما үйрілген бірнеше әнші-домбырашылар бар. Соңарғанға шінде ерекше орын алатыны, бір көзі соқыр Габбас дегін алас жігіт. Өзінің айтудынша, ол ес білгеннен бері әмбет жаңындықта откізген. Мен оны Қантай аталаған орын - салқында жалшылықта жүрген жерінен алғып келдім. Габбас дың бар аныбы,- домбыра білмейді, ал әншінше даңындаусынан біктігіне келгенде, одан зор әнші-ші о көзге көрмегендікten бе, әнде, расы солай ма — күні бүгінші деңгін ох маган, менің ор уақытта кездестіретін ірі ашықерімнан борисен де жоғары сияқтанады да тұрады. Ол Һарқашанға шінде Балуан Шолақтың әндерін көп айтады, соңарғанға шінде оң сүйенші айтатыны — Балуан Шолақтың - Галысы.

Нұрманиң Беркімбай дейін, со кезде отыздың толық оржасын көрген бар эмиш бар. Даусы шағындау ол, әннің парынан көңіруде шебер. Ол да халық әндерін көп біледі. Ош алан тұрған домбырашы.

Ал сол, Шолақ Шәймерденің ан айтуды туралы. Онда берекем даусы да жоқ, берекем ыргақ да жоқ. Сөйтеп тұра барқыраңқыратап тұрнаны даусымен, ол өлеңдің айтқыш-ақ және екіншідей айтады. Қазақ өлеңдерінен оның бар білетінші Бірлак мени Сараның айттысы. Бұл ұзақ айттысты өлеңдете жөнделгенде, табанин тік қояды ол. Орысшадан оның үнемі құмарта айтатын ені «Ухарь купец». Оның сөзін орыс поэты Никитин жазған. Ауызша сөйлеуге жүйрік Шәймерден бұл әниң әндерін мейлінше бұзып орындайды.

Шолақ Шәймерден татарша ән айтуда да құмар, әсіресе частушкаға... «Бала Мишкин» әнімен ол айтатын частушканың әнінен соғы қызық. Шәкеңнің өз аузынан жазып алған ол өлең былай:

Большой селен иді Тоқмақ,
Гильди онтарой купец
Омекніңе кнаэмін дип
Болдым первый и подлец

Арын яқтап бірору килә,
Едвали и пешком.
Сіздің қолда бар дүшенка,
Полтора аршын с вершком.

Лягыца уәй кигәннің,
Шигреновой батинка.
Сізінің қолда бар дүшенка
Очень просто картинка.

Осы аталған өлеңшілдер бар, курсқа келген батрактардың ішінде өлең айтып, домбыра тартатындары бар — біз кешке Негметжанның зор қарағай үйінің кең бөлмесіне жиналады да әндеп, өлеңдетіп сауық құрамыз, оған ауыл адамдары да қатынасады.

КӨКШЕНИҢ БИІГІНДЕ

Көкшетау болысының байлары, менің оларға қаталдығыма қарап, атымды «қара бөрік» қойды, олай дейтіні — бұл елге мен алғаш қара сеңсекнен жасалған папаха киіп келгем. «Қара бөрік айтты» десе, байлар Ревком тарапынан барған бүйрықты қалт еткізбей орындаиды, орында маса күш жұмсаймыз, өз күшіміз келмесе, мына жағы Бурабайды, мына жағы Сәбдіде, мына жағы Қырау-қамыста тұратын, бандымен құресуші отрядтарға айтсақ, құралды адамдар жібереді.

Бір күні бізге әлдекімнен арыз түсті. Оның айтуынша, Молдажанның Омары дейтін әрі беделді, әрі малды біреудің аулынан, көңілі сүйген келіншекті алып қашпақ бол барады да қолға түседі. Омар оның жоны сыртын бірдей ғып сабайды да келіншекті тартып алып қалады. Молдажанның Омарын Ревкомға шақыртып бір кісі жібереміз — жоқ, екі кісі жібереміз — жоқ... Не болды оларға?!

Астыртын тағы бір кісі жіберіп білдірсек, Омар біздің адамдардың қару-құралдарын алдастырып тартып алышты да, өздерін сабап-сабап, Бурабайдағы Қызыл Армия отрядына алып кетіпти. «Не үшін?» десек, Омар оларға «мылтық атты, кісімізді сабады, қорқытып ас ішті...» деген сияқты атты, жапқан түрі бар. Бұл жұмыстың анығына жету үшін, қасыма Габбас әнші мен Әбутәліпті ерттім де, пар ат-пен жүріп кеттім. Бетіміз Бурабай тауы.

Кейде «Көкшетау», кейде «Бурабай» аталатын тау, Негметжан аулынан бұп-бұлдыр көкпеңбек бол көрініп тұрады. Жалғыз ол ғана емес, бүкіл тау атаулының тебесі алыстан көгілдір көрінетін әдеті ғой, бірақ, Бурабайдың көгілдірлігі өзге таулардан әлдеқайда көкшіл сияқты, бұл алыстан,— жерден аспанға өсіп шыққан көгілдер гәүнәр тасқа үқсайды.

Төңірегіне оралған ертегісі көп және алыстан көзінді қызықтырып тұратын тауды көруге, мен әлденеше рет құмартқанмен, жұмыс жағдайы мүмкіншілік бермеген. Міне енді сол тауға келе жатырмын. Габбастың репертуарында

Кара ли көс деген он бар. Шырқай биік басталып, ортасы
бакылау көмін, аяғы тағы да биіктей көтерілетін бұл әннің
найтиромасы

Кокшетаудың биігі-ай,
Бауырныда ойнар кіігі-ай,
Сапық болған қара-ай көз
Бағындар ма екен күйігі-ай,
Он уан, қара-ай көз
Көздең жайин,
Мен же деин,
Уй канақ, сен үшін,
Канақ жашы!

деп бітеді Со Кокшетау ше тұр!.. Біз жақындаған сайын
оу биіктей түседі, когандар бейнесі мөлдірлене түседі!.. Біз
ониң жетуге аспағамыз...

Астақсанмен бұғын жете алмаймыз,— дейді Әбутә-
мін, көрши тұрғыланмен, өұл арадан елу-алпыс шақырым
жер оу Жетеміз десек түндесетін барамыз. Оның қызығы
жоқ. Одан да алқындан барып қонаїық та, тауға ертең таң-
артың кіреңік, тамашадарын сонда түгел көреміз.

Макұл. Қайда қонаимыз сонда?

Таудың дәл бергі етегінде Ләтай деген ауқатты үй
бар. Өмі де, баласы Қазығожада қонақ-жай, кеңесшіл адам-
дар, сонда қонаїық.

Обутаңшың жымысы құлығы болатын. Со қалпына ба-
ғып, үрткы шұқырайта жымынын алады да, «Ләтайдың бір
қылым бар» деп бастап, оны өлердей мақтайды.

Көрерсің, — деді ол қызды көтермелей кеп.— сұлу-
лығының үстінен, қыз өзін аса еркін үстайды. Экесі де, үл-
кен ағасы Қалығожа да жігітшілік құрып, сері боп өскен
адамдар. Сондықтан гой деймін, қыздың бетін қақпайды.
Үй-іші ойыншы, сауықшы. Қыз да сондай. Өзі ағып тұрған
әзілқой. Көрерсің, біз үйіне барып түскен соң, қыз бізді
«ал, құрбылар, өлең айттыңдар, домбыра тартыңдар!» деп
әурелейді.

— Оған біз әзірміз гой,— деймін мен елеңдеп.

— Эрине,— дейді Ғаббас.

Алпыстар шамасындағы Ләтай, оның отызды алқымда-
ған баласы Қазығожа, расында «сіз-бізі» көп жайдары
адамдар екен. Олар бізді құрметпен қарсы алды. Қыздың
сұлулығы да, мінезінің ашықтығы да рас екен. Ол әзілдесе
жанасып алды да, бізге де өлең айттырды, өзі де домбыра
тартып, өлең айтты. Ол әнші де, домбырашы да екен! Жа-
сы он жетіде. Өзін әлі ешкімге атастырмапты...

Сол күні мәжілістің қызған кезінде, орталау жуан денелі, көркем кең бетті, көселеу иекті мұрнының астынан қасқая біткен сирек буырыл мұртты бір адам пайда болды. Аты-жөнін сұрап ек, Қазығожа «біздің бір нағашымыз еді, Омекең деген кісі» деді де, ар жағын тәптіштемеді.

«Омекең» деген кісі бармақ біткен адамның домбырашысы бол шықты. Бұдан бұрын Мұхамметқали және со сияқты нелер жақсы домбырашыларды көре-жүре, домбыраның шектерін бұлай қозғап, першелерін бұлай басқан бармақтарды мен кездестірген емеспін. Бұның басуында домбыраның даусы, менің құлағым бұрын естімеген әлдене бір нәзік дыбыстарды аңыратып кетеді... Бұған дейін мен білеңтін домбыраның бұрауы екеу-ақ болатын: бірі әнге, бірі қүйге бұрау. Талай домбырашыларды көре-жүре, сол екеуінен басқа бұрауды кездестірген емен. Ал, Омардың қолында, домбыра шектерінің кейде асты, кейде үсті қатты бұралып, кейде екі шек тен дыбыспен бұралып, кейде мен естімеген, бір бұрастардың түрі көрініп... жалғыз бұраудың өзі ғана әлде неше құбылады!.. Әр бұрастың, әрине, өзіне тәуелді тартысы бар. Омекең сияқты қәнігіленген саусактар болмаса, тосаң саусақтар ол тартыстарға иліге алар емес!..

Мен Омекеңде, домбыраға да қайран қалдым. Омекеңе қайран қалуым — бұған дейін домбыраға мұндай тартқыш адамды көрмеуім болса, домбыраға қайран қалуым — егер, тартуын білсе, оның да шегі сегіз пернесінен нелер ғажап дыбыстар шығарады екен!..

Домбыраның да, Омекеңнің де осындай биік өнері тура-лы мәжілісте болған адамдар көп қошемет сөздер айтты. Мен де оларды қуаттадым.

Қазығожа қаршығашы жігіт екен. Оның отауында баптаулы сұлу қаршыға тұғырда отырғанын іңірде көріп шыққам.

— Аманшылық болса,— деген Қазығожа,— ертең таң біліне құсқа шығып келерміз. Қаршығаның қанаты сау болса, күн көтерілгенше біраз қызық көріп үлгерерсің.

Ол күнгі кешті біз домбыраның және мәжілістің қызығымен өткіздік те, көздің шырымын алмастан, таң біліне Қазығожа, Әміржан үшеуіміз қаршығаны алып салт атпен құсқа шықтық.

Қаршыға алғыр екен. Бабында жүрген ол, сілтеген құсты бұра бастырмай іледі де түседі. Күн шыққанша ол бес, алты үйрек алды. Қаршыға үйрекке ұмтылған кезде, былай

да дегенде! — Әміржан есінен айрыла желігіп журді де, біраздан кепші Қазығожадан:

— Енди, маган бер! — деп өтінді.

Айрыласам, бір құсына тұрармын, дүниедегі құс атауын же менес осы емес, тағы бір құс табылар.— деп Әміржан жабысын алды.

Беруін берейіп, — деді Қазығожа,— бірақ, қатты шақырым дең жер суздіріп алма. Еппен ақырын сілте және құс аман жерине жедел шауып барма, шошытып аларсыц, бақуан барын дұс. Және құстан тұяғын жазғанда, қомынды бүргеніп аума!

Әміржан жай тана желекше емес екен. Ол да құс салудан енгіз хабардар екен. Сонын байқаған Қазығожа маган:

Мына бір сазды, бұл жігіттің өзі айналып келсе қайтеді? Екеуміз осы тұста аттардың сарығын бастырып, аяңдай тұрсақ, қайтеді? — деді.

— Болсаян, — дедім мен.

Әміржан бізден бөлініп, өз қызығымен кеткенде, мінезі де, сөзі де сыпайы Қазығожа, әдемі қоңыр көзін маган құлімсірете бір төңкеріп қарап алды да:

— Шырағым, аталарымыз айтқан екен, «түсі иғіден түңілме» деп. Түсің иғі інім екенсің, жағынғаным емес, аз уақыт мәжілістес болғанда өзіңді жақсы көріп қалдым,— деді.

— «Сыпайы сырын жасырмайды» дегендей,— деді Қазығожа тағы біраз кеңескеннен кейін,— мен саған,— інішегім, бір сырымды айтқалы келе жатырмын. Айтатын да сыр емес, тек, жігітшілігіце сеніп айтам. Сырымның аяғы ұлken бір өтінішке соғады, сонымды орындар деп айтам.

Қазығожаның шешен, шебер тілмен, әдемі үнмен ұзак уақыт бипаздал айтқан кеңесінің мазмұны мынау бол шықты: түнде мені домбыра тартуымен таң қалдыратын Омекең — мен іздел келе жатқан Молдажаның Омары бол шықты. Ол осы үйдің кимас ілігі екен. Біз жіберген адамдармен ол жанжалдасып қалады да, екі жағы да күш жұмсауға келгенде, «ауыл итінің құйрығы ұзын» бол, біздің адамдарды байлап алады. Іс осылайша бұлінгеннен кейін, Омарды жүрт «бұл бір пәле болды. Мұны білсе, қаһарлықара бөрік жанында қалдырмайды!» деп қорқытады. «Не істеу керек?» дегендеге, ақылшы біреу, кінаны мойнына аударатын акт жазайық та, өздерін Бурабайдағы қызыл әскер отрядына апарып берейік дейді. Отряд начальнигі Донской

Омардың үйіне кеп түсіп жүретін кісі екен, сондықтан, Омар оны дос көреді де айтқанымды істейді деп сенеді.

Донской Омардың ойынан шықпайды. Орыс тіліне шебер Шолақ Шәймерден, болған халді алақанына қондырганнан кейін, Донской Омардың өзін шақырып әкелуге және мені де шақырып әкелуге кісі жібереді. Бұл хабар құлағына тигенмен кейін, Омар жатады да сасады. Со кезде «сымсыз ділгірам» оның құлағына «Қара бөрік Бурабайдағы отрядқа аттаныпты» деген хабар әкеледі. Істің беті ыңғайсызға айналғанын аңғарған Омар, мені жолда Ләтай аулына түседі деп жорамалдайды да, Қазығожа арқылы менимен татуласпақ бол тосады...

Сыпайы сөзді Қазығожа, ұзақ кеңесіп «пышагыңды шыныңмен бер, шыныңмен берсең қыныңмен бер» деген екен, шырағым. Сол айтқандай сенен бүгер сөзім жоқ, шынымды түгел ақтарам, ар жағын өзің біле берерсің деп бастап, жоғарыда болған уақиғаны жасырмastaн түгел айтып берді де:

— Ендігі сөзім мынау, інішегім,—деді маған, салмақтыкескінмен бір қарап ап. Дәүлетті, беделді адам болғанмен, баласы жоқ бейшара еді. Өр кеуде қазақы кісі, баяғы бетімен, ұрынбайтын іске ұрынып, тіріде масқара бол отыр. Егер, сенің бетің қисайса, бұл бейшараның соры қайнайды. Жасы жетпіске тақалған кәрі кісімен бой теңестіріп қайтесің, шырағым, «білмегенді білмесең, білгенің қайсы» деген екен аталарымыз. Бір білместік қылды бұл шал. Ел бұзылып, Ертіс жарылған ештеңе жоқ. Бірер жігітің аздал таяқ жеген екен, оның айыбына ат шапаның даяр. Атын аруаққа, шапанын маған кешерсің. Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, осы шалға кешірім өтінем...— деді.

Қылғының қарағанда, кешірер жөнім жоқ. Менің бетім қисайса, шалдың оңбайтыны да рас, өйткені. Бурабайдағы отрядтың начальнигі Донскоймен, әлі жүздесіп көріспесем де, арамызда жиі қағаз қатынасы жүргендіктен жақсы таныспын. Сырт естуім,— мейлінше әділ, адад адам дейді. Совет өкіметіне қарсылық қылған кісіге мейірім іstemейді дейді...

Омар туралы толғанып келгенде маған оның өзі емес, он саусағы аянышты болды. Өзін жазалай салсақ, немесе со кездің жагдайымен «могиловская губернияға» жібере салсақ, одан ешкімге келіп жатқан зиян жоқ. Ондай арам дene қайда шірімей жатыр. Маған, тек аянышты — саусақтары гана. Бұндай саусақтарды мен ауыл арасында көрген емен.

елде жоқ саусақты жоққа шығын қыла қоюға көңіл қимайды... Ойым осыған тоқтағаннан кейін:

— Болсын, Қазығожа ағай, шалдар айтушы еді, «қартайын десем жалғызыым, қарғамайын десем жалмаузыым» деп. Мына шалың сол. Қылығына қарағанда бұған не қылса да рауа. Мен оған мейірімді өзі үшін емес, саусақтары үшін көрсетем... — дедім.

Бұл хабарды естіген Омардың қуанышы шектен шықты. Расы ма, әлде, жағынуы ма:

— Қарағым-ай, «Қара бөрік, қара бөрік» дегенде, сыртыңдан қара албастыдай көруші ем, бандиттердің айтағына ерген екем ғой! — деп жылап жіберді.

Со күні кешке Ләттай үйіне әлдеқалай келе қалған Донскоймен таныстық. Ол самайына ақ кіріп қалған орта жасты адам екен. Откен империалистік соғысты да, азамат соғысын да басынан кешіріпті. Тілге жұмсақ болғанмен, таптық, мемлекеттік іске ол аса қатал екен. Омарға ол тісін қайрап отыр екен, мен ұзақ кеңесіп, кешірімге әрең көндірдім.

Бурабай тауын аралау туралы ойыма Донской қосыла қойған жоқ. Оның айтуынша, бұл маңайдың бандылары қазір түгелге жақын біткен, тек қана қазақтан Балташ Дәуітов деген мен қазақ-орыстан Алексей Кожедуб деген бандылар тауда тығылып қашып жүр. Ол екеуінің қасында бірнеше сараңдал қана болмаса, топталған кісілер жоқ. Оларың қай жерде қандай коммунистерді қапыда өлтіріп кеткенін айта кеп:

— Жаз мезгілі,— деді Донской,— айнала тау, таудың өн бойы қалың ағаш, сондықтан қыс түсіп жолдары тарылғанша ұстаптайды. Сізге тауды көру, аралау, әрине, қызық. Оның өн бойында тамаша жерлер көп. Бірақ, бандылар қаупі бар кезде аралауды мен мақұл көрмеймін.

— Бұл өзі өлең жазатын ақын жігіт көрінеді,— деді әдебиеттен хабары бар Қазығожа,— Бурабайдың өн бойы толған ақынның азығы. Мешімше, аралауы қажет.

Ойы, тілі жеткенше, Бурабайды Қазығожа да мақтайды жөнелді. Бұл тау туралы менің бұрын естіген сөздерімді Қазығожа байыта түсті, мен оны көруге құмартады түстім.

— Банды деген қанша адам дейсің,— деді Қазығожа,— бүкіл Бурабайдың өн бойына жайылып кететін? Оған да күн көріс керек емес пе? Елге жақын жерде жасырынып жүріп тамақ асырамай ма ол? Біздің аралайтынымыз Кек-

ше мен Оқжетпес маңы болады. ол арада бандыға пайдалы ештеңе жоқ.

— Онда өзің бастап алып жүресің! — дедім мен Қазығожага.

— Болсын! — деді ол.

— Егер пәле-жалаға ұрындырсаң, басыңмен жауап бересің, — деді Донской Қазығожага.

— Бейілмін, — деді Қазығожа.

— Онда өзіңіз біліңіз, — деді Андрей Гаврилович маган, — егер баруга бел байласаңыз, қасыңызға қарулы жауынгерлер қосып беруге болады.

Ертеңіне салт атпен Ләтай аулынаң жеті кісі аттандық: екі жауынгер Қазығожа, Әміржан әдейілеп алдырған әнші Раббас және мен.

Қазығожаның айтуынша, таудың көруге қажетті өлкелерін түгел шолып шығуға ең кеміне бір жұма уақыт керек. Бізде ондай уақыт жоқ. Дегенмен, Бурабайдың бұл бетіндегі қажетті орындарын түгел аралап шықпақ болдық.

Бізді Қазығожа бастап жүрді. Таудың етегінен қиялай өрлеген жол, біз біраз биіктеп алған кезде, сол қолымызда жарқыраған ұшы-қынырсыз кең көлдің жағасына апарды. Қазығожадан:

— Бұ қай көл? — деп сұрасам:

— Кіші-шабақ, — деп жауап береді ол. — Бурабайдың батысы мен теріскейін түгел орап кеткен екі шабақ бар, бірін «Кіші», бірін «Үлкен» деп атایмыз. Кішісі осы. «Үлкен» мен «Кішінің» арасындағы үзікте біздің ауыл отырады. Үлкен шабақтың біздің ауылдан көрініп тұратынын шамалаган шығарсың.

— Шамаладым. Ол маган ұшы-қынырсыз теңіз сияқтанып еді, мынау Кіші дегеніңіздің өзінің о шеті мен бұ шетіне көз жетпейді ғой! Сонда мұның Үлкеніңің кеңдігі қандай?

— Землемердің айтуынша, Кіші шабақтың ұзын тұрқы он шақырым, ені — бес-алты шақырым көрінеді. Үлкен-шабақтың ұзын тұрқы он бес шақырым, көлденеңі — он шақырым деседі.

— Тереңдігі қанша екен?

— Үлкенінен Кішісі терең деседі. Кіші-шабақтың ең терең тұсы, осы тауға астасатын жағасы болу керек. О күнде өлшеген бір землемер, тауға тақалған тұсын жиырма бес метр деген еді...

Ауа райы со күні желкемдеу еді. Сондықтан ба, немесе,

ұлкен көлдің толқыны да үлкен бола ма,— бұ қөлдің ар алынан бері қарай биіктей жарысып келген толқындары, кің шеңбек мұздай тастан текшеленген жар қабаққа кеп соққан да, көпіршігендегі толқынның басы жоғары қарай шапшып барайп, қайқайған қалпымен қайрылып кейін түседі. Бірін-бірі қуып кеп, жар қабақты кезекпен сүзгілеген толқын атаулышың әрі де осылай шапшығанда, биіктігі елу-алпыс метрдей жар қабақтың тасынан асып кетер деген ойға келесің. Бірақ, толқындар қаншама екпіндей, долдана кеп сүзгілеғенмен, биік жарқабақ бетке сабап кейін лақтырып тастай береді...

Жар қабақты жағалаған сайын біз де биіктей түсеміз, қабақтың өзі де биіктей түседі, таудың асқары аспанға қарай түркүн созып шырқай түседі, жолың ені тарыла түседі және жол дегеніміз көкпеңбек тас. Тас жолдан атың тайып жығылып, жар қабақтан көлге үшып түсер деп те қауіттенисің. Жолдың кейбір тұсынның тіктігі сондай, астыңдағы кәнігі ат еңбектеген сияқтанып, анда-санда екі тізесін бүгіп жіберіп тыныстыруды да, тағы да танауын делдите дем алып, ілгері тырмысады...

Қалың қарағайдың арасынан қасқалана тартылған жолдың өн бойына көз тіккенде, ар жағындағы сайдан үшы-қиырсыз тағы бір көл көріне кетті.

— Бұл қай көл? — дедім мен Қазығожаға.

— Бурабай дейтін көл осы. Бұл көл Бурабай тауының қоршауында тұр. Айнала біткен таудың жотасы кигіз үйдің дөңгеленде жайған керегесі сияқты.

— Бұл да үлкен көл ме?

— Әрине, үлкен. Бірақ, бұл Шабақ көлдеріндегі үзын түркүн созыла біткен көл емес. сақинадай дөңгелене біткен көл. Білетін адамдардың айтуынша, бұның да бір жағасынан екінші жағасы он километрдей.

— Тереңдігі?

Землемер мұның да тереніндегін он бес, жиырма метр бар деседі. Шабақ көлдері құрғақшылық жылдары қыр жақ шетінен біраз тартылыңқырайды, ал, бұ қөлдің көлемі кемігендін, немесе сұнының төмен түскенін көрген кісі жоқ. Қайдан түссін, тауға жауған қар атаулышың сұы осыған құлайды, жан-жағынан жүздеген бұлақ құяды, арнасынан шығар жері жоқ!..

Қалың қарағайдың арасымен жүріп отырып, біз көлге қарай ылдилай беरген кездे, он қолымыздан аспанға шашыла шыққан тас діңгек үшырай кетті. Діңгек аса биік.

Діңгектің етек жағын өрлей қарагай шыққан да, біраз же-
рінен әрі қарай текшеленген тастар жалаңаштанып кеткен.
Со жалаңаш тастардың жоғарғы жақтағы кейір жіктеріне
адақтап жалғыз-жарым қарагай шыққан. Соншалық жала-
ңаш тастың арасына олардың қалай өрбіп, қандай дән алып
тұрғанына адамның миы жетер емес.

— Оқжетпес аталатын діңгек тас осы,— деді Қазығожа,
менің ол шың тасқа алаңдап қарай бергенімді көріп,—
Неге «Оқжетпес» аталған тарихын естіп пе ең?

— Естігем. Талай батыр садақ тартып төбесіне жеткізе
алмапты ғой. Сондықтан «Оқ жетпес» қойыпты ғой...

— Ұзақ ертегісі бар ғой оның... Естіп пе ең оны?

— Айтыңыз.

— Жайланаңып отырғанда айтармын,— деді Қазығожа.— әуелі айна көзбен шолып алайық...

— О да болсын...

— Осының биіктігі қанша деп ойлайсың? — дейді Қа-
зығожа, аздан кейін.

— Қайдам.

— Сона бір басында желбірегенге көзің жете ме? —
дейді ол.

— Жетеді. Жалау ма өзі?

— Бертінде ғана сол биікке бір орыстың қызы өрмелеп
шығып, басына жалау қадап кеткен. Оған он шақты жыл
болды.

— Қалай шықты екен?!

Соган өзіміз де қайран қаламыз, деді Қазығожа,—
жабайы адам жетер жеріне шейін мен де бардым. Ол желке
жағы. Одан әрі текшеленген тастар аспанға шаншыла өрле-
ді, биіктігі жүз метрдей.

— Ғажап екен!..

— Бурабайдың ғажабы бір бұл ғана емес, онда әлі та-
лай ғажаптар барын көресің,— деді Қазығожа.

Оқжетпесті айналып біраз көргеннен кейін. Қазығожа
бізді қөлдің со жақ жиегін ала, судың ішіне біткен тасқа
алып келді. Тастьың жалпы жобасы, теңізде жүзіп бара
жатқан кеме сияқты. Бұның аты «Жұмбақ тас»,— деді Қа-
зығожа,— оның да ертегісін кейін айтам.

Көлдің со бір тұстағы жиегін жағалап аз жүргеннен
кейін:

— Шырағым,— деді Қазығожа,— бүгін күн ашық екен,
мұндай күн сирек кездеседі бұл арада. Бұлт оралып қалса,
таудың ең биік жотасы — Көкшениң басына шығу қын

болады. Оған шықса, Бурабайдың бар бейнесі, көз жетер төңірек те алақаныңдай көрінеді, шықсақ қайтеді, қазір?

— Мақұл,— дедім мен.

Оқжетпестің ар жағын айналып, Қекшениң биігіне қиялай өрледік. Алдымызда Қазығожа.

Таусыз тегіс жерде туып-өскен менің басым, мана Шабақ көлінің жарын жағалағанда да айнала жаздал әрең шыдаған еді. Мынау өр одан әлдеқайда тік, әлдеқайда биік. Қазығожа бізді биікке тік бастап кетпей, қиялай өрлеп отырғанмен, аттың жалын құшар бір тұстарда, денеге, әлдекім бізді аспанға арқанмен тартып жатқандай әсер пайда болады... Ондай тұста жүргегім аузыма тығылған мен, көзімді тарс жұмып ала қоям... Тауда өскен қасымдағылар мендей емес, батыл...

Қигаштай, бұрала, орағыта жүріп отырып, тұске тармаса өрлеген Қекшениң биігіне, біз күн төбеден ауа әрең жеттік. «Қекше» аталатын бұл жота, «Бурабай» аталатын ағайындас таулардың ішіндегі ең биік өркеші екен. Соған шыға аттан түсіп, аз уақыт адымдағаннан кейін, төңірекке көз салсам, айналаның бәрі алақыныңда тұр. Мана, етегінен қарағанда, ең биік шоқы сияқтанған Оқжетпес, енді аяқ астында!.. Манағы телегей теңіз көлдердің бәрі енді тегенеге құйған судай ғана жалтырайды... Ондай көлдер төңіректе толып жатыр!..

— Неше көл бар өзі? — дедім Қазығожага.

— «Қекшетау» атына қосылатын тауларда, қарттар сексеп көл бар деседі.

— Ол қай таулар?

— Қараши, төңірегіце! — деп қияға қараған қырандай, Қазығожа айналага көз тастайды... Біз де қараймыз...

Төңіректе толқыған мөлдір сағым, көз жанарын жыраққа қадаған сайын қалыңдап, айнала шетсіз-шексіз ұшан теніз сияқтанады... Сол теніздің әр жерінде жүзіп келе жатқан кемедей қараңдап бірдемелер көрінді.

— Олар не? — деп сұрасам:

— Таулар,— дейді Қазығожа. — Эрқайсысының жеке аты болғанмен, бәрі «Қекшетау» атына қосылады. Осы арадан ең жақыны сонау «Зеренді» дейді Қазығожа сағымда қалқыған бір тауды нұсқап.— қанша шақырым деп ойлайсың соны бұл арадан?

— Қайдам! — деймін мен иығымды көтеріп.

— Тоқсан! — дейді Қазығожа ұртын толтыра сөйлең. Ал, соноу біреуді ше? — дейді, алыстан қос өркешті түйе сияқтанып көрінген бір тауды...

— Айыртау ғой ол,— дейді Әбутәліп,— осы арадан ол жүз қырық шақырым...

— Соноу бір көрінген ноқат — Сандық тау,— дейді Әбутәліп, маған қолын батысқа сілтеп,— ол бұл жерден жүз елуден артық!..

— Көп тау көрінеді екен-ау, бұл арадан! — деп, мен аузымды ашып, көзімді жұмам...

— Соның бәрін көрсеткен бұл Қекше биік екен-ау! — дейді Габбас.

— Биіктігі өзің айтатын әннен де көрінбей ме,— дейді Қазығожа.— Кәне, басшы, сол — «Қекшетаудың биігі-айға!»

— Ия, бас! — деймін мен,— етегінде шырқайтын әнінді төбесінде бір шырқап көрші, Қекшениң!..

Габбас қамшылы оң қолының алақанымен аузын желпіп, «Қаракөз» әніне шырқай жөнеледі... Оның аспанға өрлей тартқан биік әніне біз төбесінде тұрган Қекшениң ғана емес, «Қекшетау» атына қосылатын, алыс-жақындағы барлық таулар жаңғырығып кеткен сияқтанады... Айнала жаңғырықкан таулардың дыбысы құлақты шыңылдатып жіберді...

Не деген биік ән еді? Не деген биік тау еді!..

«Қекшетаудың биігі-ай!..»

ҚАТЕРЛІ ТҮНДЕ

Құрес адамды неше түрлі тәсілге үйретпейді дейсіз!.. Ревкомда қызмет істегелі, өзімізді қауіптен қамтамасыз ету үшін, біз де шама-шарқымызша тәсіл қолданғанбыз, соның біреуі — қашып жүрген бандиттердің қай кездे, қай тұстарда жүргенін шамалап отыру, нелер ойлап, нендей сөздер айтатындарын біліп отыру.

Бұл жөнде қызмет істейтін біздің адамдарымыздың ішінен ерекше ептілік көрсеткен адамның жұрт бертінде қойған аты «Бұқір». Шын аты Шабал, фамилиясы Сәрсенбаев. Бірақ, «Сәрсенбаев» десе, немесе атын айтса жұрттың көпшілігі білмейді де, «Бұқір» десе бәрі біле кетеді.

«Бұқір» дегенде, ол құныс емес, денесі тіп-тік жігіт. Тек, жаурынының үсті ғана аздал құдістеу және басын салбыратып бұкшиіңкіреп жүреді. «Бұқір» деп сондықтан қойған

төн деймін. Сол атқа дағдыланып кеткен ол намыстанудың орына күле қарайды. Кішкене бойлы ол, жаяу жүрсө ұршықтай үйрілген епті, ал, атқа мінсе со кіп-кішкене қалпымен, оны ұлken жігіттер аударып ала алмайды, өзі соқтауылдай жігіттерді аударып әкетеді. Қекбар тартқанда да оның тақымы тас сияқты.

Дене ептілігінің үстіне, ол аса ойнақы жігіт. Жолыққан адамның мінезінде кездесетін оғаштықты ұстап ап, сыйқақ қып жүреді. Үлкенмен де, кішімен де құрдас оның сыйқағын ауырлаудың орына жұрт қызық көріп, көбіне әдейі түрткілеп істетеді. Жасы со кезде жиырма төрт, жиырма бестерге келгенмен, ол әлі өзіндік үй-күй де, шаруа да жоқ, салт басы, сабау қамшысы ғана бар жігіт. Қасібі, ел аралап, ойын-той сияқты сауықтарға қатынасу, солардың құлдіргісі болу. Өзіне тәуелді шаруасы болмағанмен, қайдан табатынын кім білсін, киімді ол ауыл салтымен бір сыйырғы жақсы киеді, тәуір ат мінеді. Оның бізге әкелетін хабарлары да көп.

Неғметжан аулына бара-салада, Бұкір маған үйіріле кетті. Мен оған алғашқы кеңде сынай қарап, бойымды тежей ұстап жүрдім. Жүре келе байқасам, таптық сезімі бар, адал жігіт сияқты. Сол ойымды бекітуге, оны қыын істерге жұмсап көрсем, ебін тауып орындағын қайтады. Мен оны қашып жүрген бандиттер арасына жіберіп көрдім. Артына бақылау қойғанда, тапсырманы орындаудына көзім жетіп отырды. Біраздан кейін ол екеуміз дос бсп алдық. Содан кейін қайда жіберсем де сеніп жұмсаймын.

Бурабай сапарынан оралғаннан кейін, Әбүтәліпті қызмет жөнімен Қекшетауға жіберуге тұра келді. Асан мен Мұқанды әлдене шаруалармен елге шығардым. Елжас рұқсат сұрап бірер күнге аулына кетті. Шәймерден мен Әміржан да ел арасының қызметінде жүр. Кеңсе маңында Бұкір екеуміз ғана қалдық. Бірақ біз қорықпаймыз, қауіптер туа қалған күнде, оқып жатқан курсанттарға сенеміз.

Сондай жайбарақат жүрген күндердің біреуінде, Бұкір жаман сөздің шетін шығарды.

— Сенің бүгін бұл ауылдан кетуің керек,— деді ол, мені онаша алып шығып.

— Неге? — дедім мен, қуланып түр ма деп ойлад.

— Қалжыңы екен деп ойлад қалма,— деді ол,— рас айтам және жаным ашып айтам, бүгін мұнда қонсаң, сені өлтіреді.

— Кім? — дедім мен оның сөзіне енді илана бастап.

— Бандиттер бүгін тұнде сені қапыда басып өлтірмек болты.

— Неге?

— Негізінен мен Мұқылай үйінен салыққа деп кеше өтізі, ту сиры аралас қырық қара айдаттың ғой. Шымбайларына сол батып кетсе керек.

Енді ғана сене бастап:

— Ия, қайда өлтірмек болты? — дедім әлі де қуланған бол.

— Дина, Ірәш дейтін бойжеткен екі қызы бар Кәрібайды білесің ғой? — деді Бүкір байсалды кескінін өзгерти.

— Білем...

— Ірәшіне қыңыратқып жүрсің ғой, сен?

— О-о, ш-шай-тан, соны қалжың қылғың кеп түр екен ғой?

— Қалжыңым емес, расым. Сені бүгін сол үйге қонаққа шақыртпақ та, сонда жайратпақ.

— Мен осында өлтіреді екен десем,— дедім әлі де қалжың ба деп ойлап,— басқа жерде екен ғой. Олар менің шақырған жерге бара қоятынымды қайдан біледі?

— Екі жағын да ойлапты олар: біреулері Кәрібайдың үйінде тоспақ, енді біреулері — осы ауылдың маңында тоғымақ...

— Кімдер сонда?

— Негізінен мен Мұқылайдың біреуі Кәрібай маңында болады дейді, Бескөздің Сагиті мен енді біреуі осы маңайды ториды дейді...

Бүкір сөзіне мені иландырды. Одан басқа ақылдасар кісім жоқ. Курсанттарға бұл сырды сезідіруге Бүкір ақыл бермеді.

— Жасаған жау, қарумен тап берсе, курсанттар жалаңаш қолмен сені қорғап қала алмайды. Олардың ішінде бандиттерге тілектесі жоғын қайдан білесің? Одан да, дабыра қылмай, бас қорғау қамына білдірмей кірісу керек.

Енді шын мән беріп:

— Анық қой өзі? — деп Бүкірді шегелемек болып ем:

— Анық,— деді Бүкір.— Осы істің жуан ортасында жүрген біреуден естідім. Ол менің көлгірсіген сөзіме сеніп қалды. Мен оған «бірге өлтірісем» деп уәде бердім.

— Ал, сендім онда. Өтірік дүрліктірсөң, ұтын сен көтересің.

— Болсын. Отірік болса, қаматып қоюың да, аттырып тастауың да бейілмін.

Екеуміз төмендегідей ақылға келдік: Кәрібайдың үйінен шақыруши келсе, «барамыз» деп уәде береміз де түн жамыла аттанып, былай шыға Қекшетау қаласына тартып кетеміз. Шақыру келмесе де, со күні түнде басқа бірдемені сұлтауғып аттанамыз да, әуелі қигаш кетіп, бетімізді Қекшетауға солай шыға түзейміз.

Бандиттер аттанбай тұрып басып қалмаса, аттанғаннан кейін қолдарына түспеуге сенеміз, өйткені, менің астымда,— бұл маңайдағы елге соңғы бес-алты жылда бәйге бермей, «өрен-жүйрік» атанған Негметжанның ақбақай күреңі бар. Осы ауылға келгелі, ол атты мен үнемі кісендеп ұстап, сұлымен жемдеп, жараулауғып мініп жүргем. Бүкірдің астына мінетіні,— Аққоян аталатын бедеу көк бие. Ұзаққа қаншалық шабатының кім білсін, «шу» деп жөнелгенде, ол да құстан басқаға шалдырмайтын ұшқыр жылқы... Осы екі аттан қапыда айрылып қалмайық деген ниетпен, күндіз астық сарайына кіргіздік те, қақпағын замоктап қойдық...

Енді, бізге ауылдағы адамдардың көңіл күйін білу керек. Ол үшін — ең сенімді бірер адамдарымызды елеусіз, бытыратып, әркімдерден сыр тарттырып көрсек, ешкім еш нәрсе білмейтін сияқты. Курсанттарымыз да сондай.

Ауылдан құдіктенуге мүмкіншілігі бар екі-ақ жағдайдың ісі шықты, біреу — ертерек кезде осы ауылда молда болған, кейін мұғалім болған, бандылар жұмысына араласып, біз келген кезде қашып жүрген Қожақметтің Нұрышы дейтін кісі, осы ауылға өткен түні қонып кетіпті... Екіншісі — Негметжанның тоқал шешесінен туған інісі, ешуақытта үйінен шықпайтын, момын мінезді адам көрінетін, құлағы саңырау сияқты боп жүретін Мұхаммедияр, бүгін әлдеқайда аттанаудың кетіпті. Осы екі құдіктен басқа дүние, тыл-тыныш, қаз-қалпында сияқты...

Тұс ауа, Кәрібай аулының шақыруушысы келіп қалды, келуші — оның туған інісі Әбділман. Шоқша сақалды, күрең өнді, қызығылт көзді, жасы со кезде қырықты алқымдалған бұл жігіт пен оның жылмаңдаған әйелі Үрқиямен, мен Ірәш жөнінде танысқам. Бір сыйырғы кескіні де, сымбаты да бар, ақ жарқын ашық мінезді, еркедеу қылықты бұл қызыға менің қыңыржақтайтыным рас та. Сонымен сезе қалған Әбділман мен Үрқия жеңгетай боларлық қалыптарын көрсетіп, ол ауылға соққан сайын мені емексітетін. Бұл жолы да Әбділман сөзін емексітуден бастап:

— «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей,— деді маған, амандық-саулық сұрасқаннан кейін,— сенің Ірәшта көңлің барын осы елдің бәрі біледі. Тіпті, біреулер сырттан жорып, екеуіңді осы елден бірге аттанады деп те жүр. Енді жасырынар рет қалған жоқ. Қонаққа шақыра келдік өзіңді. Соны жамылатқылап, қарындасыммен қауыштырып жібермекпін. Қатын көндіріп қойыпты. Сенен артық жігітті қайдан табамыз. Бүгіннен бастап қыз сенікі. Қашан әкетем десең де даяр...

Іш пікірді ішке сақтай отыра, «тұнделетіп барам» деп Әбділманға уәде бердім. Ол аттанып кетті. Бүкір айтқан бір жорамал дәл келді.

— Енді кідірудің реті жоқ сияқты,— деді Бүкір, ымырт жабыла тағы ақылдақсанды,— сағанғана емес, маған да күдіктеніп қалған сияқты осы ауыл. Құдітерінің басы, біздің екі атты сарайға кілттеуімізден шыққан тәрізді. Оны әрқайсысының ішкірнелеп сыр тартқысы келуінен байқадым. Со сөздің сарынын Негметжанның бәйбішесі Шәриядан да, Мұқылайдың шешесі Қатшадан да естідім. Осы ауылға маңа, өзіне белгілі Аз nabай дейтін саңырау шал келген екен, со да бір ретте «бұл аттарды сарайға неге қамап жүрсіңдер?» деп сұрап қалды.

Бүкір екеуміз іңірде сарайдағы аттарды шығарып, суарып алдық та, баппен ерттеп, «Кәрібай аулына барамыз» деп аттанып кеттік. Менің иығымда винтовка, оң жақ бүйірімде қабурдағы наган. Бүкірде қамшыдан басқа қару жоқ...

Ауылды айнала өскен қалың ағаштың ішімен Кәрібай аулына қарай тартатын жолға түстік те, былай шыға бетімізді Қекшетауға қойдық. Бүкір аса жолшыл жігіт болатын, қандай тас қараңғы тұндерде де, жолсызben қалаған жеріне апаратын. Егер, қасымда ол болмаса, көзге тұртсе көрмейтін мынадай қараңғы тұнде, мен әрине, жол таба алмас ем.

Кеңеспен жортақтап келе жатып, Бүкір ара-тұра «анау тұсқа кеп қалған екеміз, мынау тұсқа кеп қалған екеміз» деп әрбір қараңдаған ағаштың, әрбір жарқыраған судың жобасынан қай тұста келе жатқанымызды айтып отырады. Бір кезде:

— Апыр-ау, Сәбит-ау, жортақтап отырып, кеп жер кеп қаппыш ғой,— деді Бүкір.

— Оны қайдан білдің?— дедім мен,

— Алдымызда жалданып көрінген ағаш, Асан аулының қыстауы...

— Бәсө, айтам гой,— деді Бұкір жақындал келгенде,— со қыстау. Аулы Бурабай жақ беттегі бұлаққа қонды деген. Қоралар есіз болу керек. Қыстаудың желкесіндегі жал-ағаштың жол жүретін сайында жаз ортасы ауганша қардың суы жатады, өзі терең болады. Үзенгімізді қайырып өтуге тұра келеді...

Расында су терең екен. Үзенгіні қайырганмен, аттың қапталдығына жетіп, бүккен тізеге тиіл қалды. Сулы ағаштан шықсақ, ар жағы жалаңаш дала... Аз жүргеннен кейін:

— Сәбит, сен ештеңе көріп келесің бе? — деді Бұкір.

— Жоқ...

— Аттар құлағын неге елеңдетеді?!..

— Қайдам,— дедім мен, жүргемі қобалжи ғап.— Сона-бір қарайғандар, менімше, осы араның әр жерінде кездесе беретін тастар гой деймін.

— Мүмкін, бірақ жылқы жануар құлағын жай тікпей-тін сияқты еді!..

— Не де болса тәуекел, пысығырақ жүрейік.

Аттыңызды тебініңкіреп, жортып келе жатсақ, жолдың үстінде бір жылқы тұр!.. Жақындал келсек, құйрық-жа-лын күзеген, ерттеулі бие!.. Одан да жақындей берсек,— бір адам дәреттен тұрған сияқтанып, түзеліп жатыр!.. Сол сәтте қауіп естен шығып, қасына таяна тоқтай ғап ек, адам атына міне берді. Жобасына қарасақ — басында тымағы, үстінде күпісі бар, аяғында жуан етігі бар, бет-аузын са-қал жапқан жабайы қазақтың біреуі сияқты.

— Ия, кім боласың? — дедім мен, оның қарсы алдынан кеп.

— Жылқы қарап жүрген кісімін,— деді ол маған қар-сы жақындей түсіп.

— Қай ауылдың адамысың? — дей бергенімде, сақалды адам мені ат үстінен шап беріп үстай алды...

— Ойбай, мынау Мұхаммедияр! — деді Бұкір де тебі-ніп кеп...

Құшақтаған адам, салған жерден менің иығымдағы вин-товкама жармасты... Колы мұндай қарулы болар ма,— егер, жанталасып тартыспасам, аттыңың үстінен мылтық-сылтығыммен суырып алғып кететін. Мен аттың жалын құшып, жанталасып тырмысқан кезде, Бұкір жанаса кеп, сақалдыны қамшымен бастан тартып-тартып жібер-ді де:

— Ойбай, Сәбит, ат нағаныңмен!.. Мұхаммедияр!— деді.

Қайдан ата аласың, аттың жалынан қолыңды босатсаң-ақ аударып алып кететін. Сол тіресте тұрғанда, винтовканың қайысы үзіліп кетіп, мылтық Мұхаммедиярдың қолына кете барды, мен атымды тебініп жіберіп, қаша жөнелдім. Со кезде артынан винтовка сатыр-күтір атылып қалды... Мен аттың жалын құшып бұғып қалдым... Жүйрік ат бар шабысымен сілтеп барады... Енді былай қарасам, жанамалай шауып Бүкір келеді еken... Бетіміз — беталды құла-дүз... Қалай қарай шауып бара жатқанымызды Бүкір болмаса, мен шамалай алмаймын... Жері тастақты бұл араның әрбір тасы, маған енді не қамалап қуыш келе жатқан, не алдынан тосып тұрған адамдар сияқта-нады...

Аз жер шапқаннан кейін, алдымыздан бір топ салт атты адам дүрсе қоя берді!.. Сатыр-күтір мылтықтар атылады... Біз бұрыла қаштық...

— Құдай ұрған еken,— деді Бүкір қатарласа беріп,— жолдан тосқан еken бізді. Менің байталым атыңа ере алмас, сен енді тәуекел деп тарт, атың жеткізе қоймас!..

— Сен қолда қаласың ғой!

— Оған уайымдама, сені ұстай алмаса, мени өлтіре алмайды бұлар. Ұстаса-ақ екеумізді де өлтіреді... Тарт, тәуекел деп! Бетің Бурабай тауы ғой деймін.

— Ал, ендеше!..— деп мен атымды айдай жөнелдім...

Жүйрік жылқыдан садаға кетсең болмай ма!.. Аз шапқанға тақымын жазып алды ма, немене, тебіне жөнелгенде атым құс боп ұшып кеткен еken деп ем!.. Оның екпінінен, жаңа ғана тып-тымық боп тұрған алдынан дауыл соғып кетті!.. Тақымымды қаттырақ қысып, тізгінді нығырақ ұстамасам, аттың екпініне шыдамай, ұстінен ұшып кететіндей әсер пайда болды!.. Жануардың со шабыспен шалдырмайтынын үққандай, құғыншыларым сатыр-күтір мылтық атады... Желдің зуылы ма, оқтың зуылы ма, құлағымды жанай әлдене ысқырып өтіп жатады... Мен аттың жалын құшып қалам...

Бір кезде үлкендігі қазақ арбаның доңғалағындағы боп, көкжиектен қып-қызыл түспен ай да көтеріле бастады... Бойым бұз кезде жиналып қалса керек, арт жағыма көз салсам, құғыншылардың қалың тобы алыста қалған сияқты, тек ағараңдаған атты біреу, түнге үйренген көз жетердей жерде көрінеді... Ойима келе-қалды. Мұқылайдың

Лүйрік көк айғыры бар, жаратып мініп жүр, деп естігем.
Сол болар ма?» деп жорыдым ішімнен...

Ай көкжиектен көтерілген сайын бозара түсіп, арқан бойы көтерілгенде ағарып апты. Оның бозамық сәулесі түннің түнегін жеңіп, айналадағы дүниені шамалауға келді. Со кезде көрдім, алдында бірдеме жарқырайды, «шамасы көл-ау!..»

Со кезде менің құғыншыларым дала жақ қабыргамды ала, көлденеңдеп тартты. «О несі!»— деп ойладым мен,— әлде, мені көлге қамамақ па?»

Сол қауіппен бойымды жинағырақ үстадым да, атымды тыныстатаіын деген оймен, тізгінің тежеңкіреп, қалтамдағы орамалыммен екі көзін сұрттім. Құғыншыларыма қарап қоям, олар әлі де жамбастай, қиялап тартып барады...

Осылай шауып келе жатқанда, алдынан ұшы-қиырына көз жетпейтін кең және терең жырақа кездесе кетті. Мұндай жырақалар, әдетте, сортаң көлдің маңында кездеседі. Оның ұшы алыстан жіңішкере басталып, сай-саланы иректеле қуып кеңіп отырады да, сорға құяр сағасында далиып кетеді, оның үстіне, құстан басқа мақлұқ жүре алмайтын, миы шыққан қорыс болады... Менің алдынан кездескен жырақа да осындай екен... Мен кеп киліккен тұсынан, жүректі ат екпіндей шауып келсе қарғып өтуге болатын. Жоғарғы жіңішкелеу жағынан өтуге, құғыншылар со беттен қусырып келеді. Сор жақ бетке бұрылсаң қайтып шыға алмастай қамауда қалатынсың.

Құғыншылардың неге қиялай шауып келе-жатқанына енді ғана түсіндім. Жер тығыл-таяң бол қалды. Тез қимылдамасаң аз уақытта қоршауда қаласың. Атыңды осы тұстан қарғытпасаң, басқа бұрыла қашып құтылар жер жоқ. Не істеу керек?

Әрине, атты қарғыту керек. Шауып келе жатқанда болмаса, тұрган жылқы қарғып өтетін жырақа түгіл, аттап өтетін жырақаға да аяғын баспайды. Ендеше, шегініп барып шауып келу керек те, атты қарғыту керек. Бірақ, жылқы атаулы жырақадан қарғи бермейді, жүрексіз жылқа қарғудың орнына кілт тұрағап, не өзі омақаса құлайды, не үстінен сен ұшып кетесің... Менің астымдағы ат сондай жылқылардың қай түрі екенін кім біліпті!..

Менің дағдарғанымды сезгендей, құғыншылар бері қарай ойысты. «Әйтеуір өлім,— деген ой келді маған,— жай өлгеннен де тәуекел деп қарғытайын!..» Соған бекіндім де,

жалт бере кейін бұрылып, шамасы екі жұз метрдей жерден атты борбайға қоя, жырақаға қарай тарттым... Жырақаға таяна берген кезде, жан қысылған белгімді көрсетіп, жандай серік бол келе жатқан атымның сауырына қамшыны көміңкіреп жібердім... Атым да, не өлу, не тірілудің жері таялғанын сезгендей, зымырап келген қалпымен жырақадан атып кеп кетті. Аттың үстінен ұшып кете жаэдадым, аттың дік ете түскен екпінімен астыңғы ернімді қыршып алдым... Біріне-бірі сақ ете түскен тістерім қирап қала жаэдады... Оған қарауға уақыт бар ма, әрі қарай тарта женелдім... Енді далақтауда мән жоғын түсінгендей, құғыншыларым жырақаның ар жағында ошарылып қала берді...

БЕТСІЗДЕР

Таң біліне алдымнан таныс ауыл кездесті. Осы ауылдың бандыдан қашып жүрген он шақты жігіті бұдан бір айдай бұрын біздің қызылдар отрядының қолына түсіп қал, құдікті оларды атуға үйғарғанда, мен кез келіп, анығына жеткеннен кейін, босаттырып жіберген едім. Со жігіттер мені қошеметпен қарсы алды да:

— Енді не істейсің? Бурабайға барып отряд алып шығасың ба? Болмаса, Кекшетау барасың ба? — деп сұрады.

Мен ойланып қалдым. Отряд алып шығудың арты қанды бірдемеге ұшырауы мүмкін. Одан да, Кекшетау қаласына барып, не істеуді ақылласу керек. Жігіттерге осы ойымды айтып ем:

— Жақсы,— десті олар,— ас ішкеннен кейін, пар атпен алып жүреміз де, бүгін Кекшетауға жеткіземіз.

Семізден жараган жүрдек екі ат, елу шақырымдай Кекшетау қаласына үш-төрт сағаттай уақытта түсірді. Тоқтайтын үйіміз, әрине, ояздық Ревком.

Ревкомның председателі Орынборда шақырылған Қазақстандық Бірінші Партия конференциясына кетіп, уақытша председатель бол, бір шалақазақ қалыпты. Кейін халық жауы бол кеткен бұл адамды, мен бұрын да бірер рет көргемін, сопая біткен бетіне жарыса өскен ұзын мұрнының сорасы арылмай жүретіндіктен, қалжың қылатын жүрт оны «су мұрын Сүкең» десетін.

Су мұрын Сүкең мені өте салқын түспен қарсы алды. Амандақтан кейін, мен оған мән-жайымды айта бастап ем:

— Қазір уақытым жоқ,— деді ол,— кейінірек келерсің.

— Сүке-ау, кейін айтатын кеңес емес, тығыз кеңес. Мен төрекше бір халмен келіп отырмын.— деп ем:

— Уақытым жоқ дедім ғой, мен саған,— жоқ деген соң, жоқ! — деп ол маған мысықтай шегір көзін түйілте қарады.

— Жоғызыз қалай? Мен өлім аузынан кеп отырмын...

— Вам говорят же! — деп су мұрын Сүкең айқайлап түрегеп кетті,— бұз не бассыздық, сөз тыңдамайтын?..

— Ақырмаңыз,— дедім мен,— мен сіздің пәтеріңізге барып тұрған жоқпын, ояզдық Ревкомға кеп тұрмын және көшеден келген кісі емеспін, болыстық Ревкомның председателімін. Өлтіруге қуған бандиттердің оғының астынан қашып кеп тұрған бетім. Сіз мені тыңдауға тиістісіз!..

— Сенің анархист екеніңді білем,— деді су мұрын Сүкең, ашудан терісіне сыймай, кабинетте ерсілі-қарсылы жүріп кетіп.— Сені ату керек.

— Не үшін?

— Творишь безобразия...— деді ол айғайлап кетіп.

— Қандай?

— Қандай екенін мен саған көрсетермін,— деп су мұрын Сүкең, мені қойып жібергісі келген кісідей едірейіп қасыма келді.

— Қандай безобразия?— дедім мен, со кезде ашуым басымды дуылдатағап, егер, ол жұдырық жұмсаса, есесін қайтаруға әзірленіп.

Мені ұрып қалуга ыңғайсызданды ма, немесе, түсімнен қаймықты ма, ашудан бет-аузы жыбырлап кеткен су мұрын Сүкең шегір көзін тағы да бір едірейте қарап қойып, тістенген қалпымен кейін бұрылып кетті. Мен сол орында тұрмын. Аздан кейін су мұрын Сүкең, столының үстінде тұрған графинадан стаканға толтыра су құйып, шөліркеп келген адамдай, құныға қатты жұтты да, қалтасынан алған орамалымен, аузын және көздерін қатты уқалай сұртіп, үйді басына көшіре, орамалына қатты бір сіңбірді.

— Ертең кел, бүгін сөйлесе алмаймын,— деді ол содан кейін.

Одан әрі тілдесудің қажеттігі жоғын көрдім де, кабинетінен шығып кеттім.

Менің енді барап кісім Сефең ғана. Ояզдық политбюро да қызмет атқаратын о кісінің телефоны маған мәлім. Ревкомның жалпы бөліміндегі телефонмен звонить етсем, Сефең қызметінде отыр екен. Менің даусымды тани кеткен ол:

— Ой, Сәбит, қарагым, сен, нетілуден саумысың? — дейді, қобалжыған дауыспен.

— Сефе,— дедім мен, даусым қалтырап,— көрген қорлығымды итке берсін, барып айтпасам, телефонмен жеткізе алмаймын...

Жүгіріп политбюроның алдына барсам, жүгіре басып Сефен келе жатыр, қасында Бұқір!.. Сефен аңқылдаған қалпымен мені құшақтай алды да:

— Алда, қарагым-ай, әйтеуір аман-есен неткен екенсің, мен сені бандиттер біржола нетіп тастаған екен деп қорқып ем,— деп, бауырына қатты қысты. Сефен құшағын жазғаннан кейін Бұқірге қарасам, ол жылаған сияқтанып көзін кірлеу орамалымен сұртіп тұр екен.

— Ия, Бұке, сен қалай келдің? — дедім мен.

— Сенен айрылған соң,— деді ол,— мен де бетіммен қаштым. Мені де екеу-үшешеі қуып еді, үшқыр бием шалдырмай кетті. Сенің атыңың да бандыларға жеткізбейтініне сендім. Құтылған соң Көкшетау келер дедім де, мен де осылай қарай тарттым...

— Ендігі сөзді біздің үйде нетейік,— деді Сефен.

— Болсын.

Жолшыбай кеңесінен Сефенің жуырда үйленгені мәлім болды. Ол өз жаргонымен, әйелінің кім екенін де айтып берді: Көкшетауда бұрын Балдыхан атты өзбек тұрады екен. Оның Тәшкенде, Самарқанда, Марғұланда... деген сияқты Өзбекстанның әрбір шаһарларында жұрты және сауда дүкені бар екен, әр жұрттарында бір әйелі болады екен. Бертінде Балдыхан саудамен осы жаққа кеп жүріп, Көкшетауга екі қабат үлкен қарагай үй салдырады да, Сейфolla үйленіп отырган Бәдіғұл атты әйелді қыздай айттырып алады. Бәдіғұл Балдыханнан отыз жастай кіші болады. Революцияның алдында Балдыхан өледі, Бәдіғұлдың қолында одан он үш — он төрттегі Мұкәтай атты қызы қалады... Революция жылдары Балдыханның дүкені де, қос қабат үйі де экспроприацияға¹ жатады. Кішкене қызы мен Бәдіғұл басқа бір үйге шығады... Сефен оған осы үйде үйленеді...

Жасы со кездерде отыздарға жақындаған, бойшаңдау, сымбатты, бір сыйырғылау бидай өнді — Бәдіғұл жеңгей ақ жарқын, ойнақы мінезді әйел екен. Ол бізді аса көңілді кескінмен қарсы алды. Өзбек кескінділеу Мұкәтай,

¹ Қанаушы адамның мал-мұлқін қазнаға түсіру.

бійі аласалау, тығыршықтай семізше қыз бала екен. Жобасы еркелеу сияқты... Ыстық жақтың қанынан пайда болған қызды, ертерек балиғы болады деген қауесет бар, сондықтан ба, немене,— қыз белгісі жаңа ғана байқала бастаған ол, еркелік жүгірістің арасында, жас жігітке ептең көзін де тоқтататын сияқты...

Сефенің пәтері кішірек екі бөлмеден құралған, қасындағы қаңқайған зор қарағай үйдің флигелі екен, соған кіріп, шай-пүй ішіп жайлланғаннан кейін, мен өз мәселемді сезғып ем, «нетіптерін» шығарып тастағанда:

— Асықпа,— деді Сефен,— Орынборға конференцияға кеткендер оралады. Оған дейін су мұрын Сүкең саған ырық бермейді. Бастықтар келген соң бұл мәселе тексеріледі де, қымыстылар тиісті жазасын тартады.

— Мен білсем,— деді Бұкір,— сол бандиттер су мұрын Сүкеңнің көмекейін толтырып, өзіне қаратып алған. Сөз ыңғайы соған келеді.

— Рас, соған үқсайды,— дедім мен де.

— Мен білсем,— деді Бұкір,— со бандиттерің осы қалада жасырынып жатыр, оған дәлелім,— мен барып жолыққанда Сүкең бандиттер мен біздің арамызда болған уақығаны біліп отырды. Бандиттер хабарламаса, қайдан біледі ол?

— Бақылату керек екен,— деді Сефен.

— Бір-ақ жерден бақылаймыз,— деді Бұкір.— Негеметжан мен Мұқылайдың мұнда түсетін пәтері — сары сақал Көшімбай дегениң үйі. Соны тору керек.

— Ендеше сен торы оны,— деді Сефен.— Бандиттер келсе қаматып тастаймыз.

— Ұмырт жабыла торын.

Кешкі астан кейін Бұкір Көшімбайдың үйін торуга кеткенде, Сефен екеуміз тәргі бөлмеге төсек салдырдық та жаттық.

Ұйықтағанға дейін біздің бір жүйелі кеңесіміз су мұрын Сүкең туралы болды. Ол туралы пікірін айта кеп:

— Идейный коммунист болуы мүмкін емес.— дейді Сефен,— ол қазақ байларының қолында бірнеше жыл писарь бол қызмет атқарған кісі. Эрбір писарь патша өкіметінің охранкасында қызмет атқарған ғой. Элі анығына жетпегенмен, мұның да сондай адам екенінде сенім берік.

Ұзақ кеңеске кірген Сефен екеуміз қалғынқырауға айналған кезде қақпа қағыла қалды.

— Бұкір болар,— деді мен.

Расында Бұкір еken.

— Айтқаным келді,— деді ол.— Көшімбайдың үйі қаланың тау жақ шетінде болатын. Жасырынып барып абайласам, үйі толған қонақ, қорасы толған at!.. «Кімдер бар еken?» деп терезесінен сығаласам, шошып кеттім!..

— Неге?!

— Кеше түнде бізді жолдан тосатын Мұхаммедияр сол үйде отыр!.. Бет-аузы кек ала қойдай жара!.. Басын да таңып алыпты...

— Оған не болған?!

— Қайдам!.. Менімше, сол Мұхаммедиярды бандылар сілейтіп сабап әкелді ғой деймін...

— Неге?!

— Бізге пәле жабу үшін!..

— Не деп.

— Бізді үрді деп.

— Қой, оны істемес!..

— «Жаманың айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді» депті, көрерсің, осы айтқаным келеді де қояды!..

— Ия, тағы кім бар еken?..

— Негметжан!..

— Кәдімгі, бандит Негметжан ба?!

— Дәл өзі. Оны аэсінсаң, Мұқылай да отыр!.. Оны аэсінсаң, Бескөздің Сағиты да отыр...

— Банды атаулы сонда жиналышты десейші...

— Оны аэсінсаң, су мұрын Сүкең де сонда отыр!..

Бұкірдің мына сөздерін естігенде Сефең шошып кетті де:

— «Апыр-ай, иттің ғана баллары-ай, қарай гөр, қасқырдай ұлып табысқандарын!..— деп аз уақыт теңселе ыңылдай отырды. Содан кейін,— ал, Сәбит, киін! — деді ол маған. Мен де киінейін!

— Қайда барамыз?

— Политбюроға.

— Түн ортасы ауған кездे ме?

— Киін тез!

Политбюроға келген бізді начальниктің орынбасары Федотов тыңдалады да:

— Сонымен, ұсынысың не?— деді Сефеңе.

— Ұсынысым,— бандиттерді қазір арестовать ету керек!..

— Ол қалай болар еken,— деді Федотов, аз ойла-

нып.— Өзі кеп көрінген бандиттерге өкімет жариялған амнистия¹ бар той.

— Қайда кеп көрінді олар?— деді Сефең.

— Егер, араларында Ревкомның уақытша председатең отырса, Ревкомға кеп еркімен көрінген болады да.

— Ничего подобного,— деді Сефең, ашулы үймен.— Ревкомға олар тіркелген жоқ. Тіпті, тіркелсе де, мұндай бандиттерді тұтқындаудыңдар деп ешкім бізді жауапқа тартпайды. Тартса жауапкершілігін мен-ақ алайын.

Бандыларды тұтқынға алуға жіберілген қарулы бес кісінің ішінде мен де болым. Бастаушымыз — Матросов дейтін мосқал чекист.

Көшімбайдың үйіне барсақ, су мұрын Сүкең кетіп, жайланған өзгелері алдарына жуан тегене қымызды қойып, төрдегілері жастықтарға шынтақтай жатысып, қымызды анда-санда сораптай тартып қойып, көңілді бір қызу кеңесте отыр екен. Мылтық ұсынған бес адам кіріп барғанда, олардың көздері шарасынан шығып кетті...

— Колдарыңды көтеріңдер! — деп ақырып қалды Матросов, өзінің арыстандай құрілдеген жуан даусымен. Зәресі ұшқан үйдегілер, қолдарын ербейте қойысты.

— Бекмағамбетов Негметжан кім?— деді Матросов.

— Мен,— деді қара сақал жуан адам.

— Мұқылай Тәшенов кім?— деді Матросов.

— Мен,— деді бұғағы салбыраған қыли көздеу, сирек мұртты, семізше ақ сары жігіт.

— Бескөз Сағит?— деді Матросов.

— Мен,— деді қалың қара мұртты, шоқша қара сақалды, үлкен көзді, сұлу адам.

— Мұхаммединов Бекмағамбет?— деді Матросов.

— Ол,— анау отырган! — дедім мен, қамши осқан бет-аузы білеуленіп тілініп кеткен Мұхаммединды көрсетіп.— Ит-ау, шын бетсіз болмасаң, өзіңді-өзің осынша сабататын не әкеңнің құны бар еді?

Қанша бетсіз болғанмен, былай да қара кескіні одан жаман өртеніп, Мұхаммедин төмен қарады.

— Сенікі не?— дедім Негметжанға,— мені аямасаң да, анау өз туысың Мұхаммединды аясаң неттің? Бет-аузын осынша көкала қойдай ғып әкелгенде, маган пәле салу үшін істедің той. «осындағы ғып сабаған мынау!» дегің кеп?

¹ Өкімет атынан жариялған кешірім.

Кәні Мұхаммедияр, жалғыз жаңың бар, айтшы осы арада,
мен сені сабадым ба?

Мұхаммедияр жұмған аузын ашпады. Өзгелері де үндемеді.

— Несіне сөзіңді шығын қыласың оларға? — деді Сефен,— патша өкіметінің заманында, біреуге пәле салғысы келсе, өз кісілерін өздері өлтіре салатын сұмырайлар емес пе еді, бұл байлар?.. Осындаи пәле салам деп, біздің елдің бір байы, тоқалынан туған кішкентай баласын, қайнап тұрган құрттың ішіне тастап жіберген...

— Сондай жауыздықтың бірін, осы отырған қара сақалыңың өзі істеген,— деді Бұқір Негметжанды саусағымен нұсқап,— кәне, өтірік деші, Негметжан,— бір сайлауда, өзің қарсы Бәйтік балаларына пәле салам деп, қойшыңың кәрі шешесін ұрып өлтірген жоқ па ең? Содан кейін Бурабайдан прыстоп¹ әкеп, «Бәйтік балалары ауылымды шапқанда өлтіріп кетті» деп акт жасатып, құн даулап алған жоқ па ең? Кәне, өтірік деші!..

Негметжан жауап бермей, тұнжырап төмен қарай берді.

— Эй, бетсіздер, бетсіздер! — дедім мен.— Өздеріңді-өздерің осынша сабағанда, егер қолдарыңнан келсе, өзге дүниені өртеп жіберер едіңдер-ау! Не деген бетсіздер едіңдер!

— Эрине, бетсіздер! — деді Сефен,— егер, беттері болса, бұлар бандит болар ма еді!..

ТҮПКІ ТАМЫРЛАР

— Қалай, бала, ризасың ба, енді? — деді Сефен маган, үйге қайтып келе жатып.

— Эрине, ризамын.

— Ендеше, бүгін тыышталып бір үйқта!..

Сефен екеуіміз үйқымызды қандырып оянсақ, құн түске тармасып қапты. Жаңың шіркін қойсайшы! Кешегі түнді кірпік жұмбай өткізген мен, әрі сілем қатып шаршағанмен. үйқы қанып тыныққаннан кейін, денем жараган аттай жинақталып сергіп қапты...

— Сарайға барсақ қайтеді? — деді Сефен,— онда салқынырақ болар, үй ысып кеткен екен.

— Оқасы жоқ.

Қасымыңда үйықтаған Бұқірді оятпастан, екеуміз са-

¹ «Пристав» дегені, полиция қызметкери

райға шықтық та, салқынға отырып, кеңеске кірістік. Бұл арада Сефенің тағы да өз тілімен сөйлетіп көрейік.

— Ия, бала, қалай, соңан соң, сол себептен, сөйткен уақытында, әлгіндей неттің бе бүгін?

— Ия, Сефе, өте жақсы үйиқтадым! — дедім мен, Сефенің бұл «нетіпі» менің үйқымның қануына арнаулы екен деп ойлад.

— Түсіңде ештеңе неткен жоқ па? — деді ол құлімсіреп қойып.

— Немене «нетуші» еді? — дедім мен де жымып қойып, — бандылар қамауда, көңіл жақсы, үйқы қанған, осыдан артық рақат бола ма?

Сефен ойнақы кескінін бұл арада салмақтандыра қойды. Енді оны «нетіпсіз» сөйлетеңейік.

— Бұл бандылар қамауда болғанмен, — деді Сефен, — өзге бандылар қамауда емес қой!..

— Ол «бандыларыңыз» кім?

— Бүкіл буржуазия атаулының бәрі банды. Қолынан келмейді, егер, қолынан келсе, олар Совет өкіметін тұтіп жіберер еді.

— Эрине.

— Буржуазияның біздің елде қалған сімілтірлері базын көтеріп байқап еді, одан ештеңе шығара алмады. Сен осымен күрес бітті деп ойлайсың ба?

— Бітпегенде не істейді?

— Ойбо-о-ой, шырагым-ай, әлі тәжірибең азғантай баласың ғой. «Күрес» деген, шырагым, қолма-қол тәбелес қана емес, идеология майданының күресі, физикалық күрестен кем емес.

Сефенің айтуынша, күні кеше ғана Совет өкіметіне қарсы бол жүрген алашордашыл адамдардың бірсынырасы, қазір советтік және партиялық қызметтерге орналасып алған.

— Мысалы, сен Магжан Жұмабаев деген ақынды білесің ғой? — деп сұрайды Сефен менен.

— Білем.

— Ол ғой, аузынан қаны аққан контрреволюционер?

— Ия! — деп, мен оған өткен жаз мұғалімдер мен Магжанның арасында болған жанжалды баяндап бердім.

— Со Магжан қазір қайда деп ойлайсың? — деп сұрайды Сефен.

— Қайда?

- Совет өкіметі орнағаннан кейін, Омбыда қазақ тілінде «Кедей сөзі» атты газет шыққанын білесің, гой?
- Білем.
- Емельян Ярославский деген жолдасты білемісің?
- Білмеймін.
- Көп нәрсені білмейсің сен. Саған оқу керек,— деп койды да, Сефең сөзін әрі қарай жалғастырып әкетті.— Ярославский Большевиктер партиясының алғашқы мүшелерінің бірі,— деді ол,— 1898 жылдан бері революциялық істердің қалың ішінде келе жатқан адам, «Социал-демократ» дегенді білесің бе?
- Терең білмегенмен, нұсқасын жобалаймын.
- Социал-демократияның 1903 жылдан бастап «большевик», «меньшевик» бол бөлінгенін білесің бе?
- Хабарым бар.
- Ярославский кәрі большевик. Ол Лениннің ең сенімді шәкіртінің бірі.
- Жақсы кісі екен гой,— дедім мен, Сефеңнің жолдастар Ярославскийді бұл араға неге тығындалп отырғанын білгім кеп,— ия, о кісі не істепті?
- Ісі көп о кісінің,— деді Сефең.— Менің айтқалы отырғаным, 1920 жылдың басында Ярославский жолдастар ЦК-ның Сібірлік бюросына қызметке келді де, идеология жағын басқарды, әсіресе — баспасөз жағын. Жоғарыда атаптан «Кедей сөзі» газетін үйімдастыруши со кісі... Со газеттің Қызылжарға көшкенін естідің бе?
- Жоқ.
- Естімесең, Ақмола мен Семей болыстары биылғы көктемнен бастап Кир. Крайға бағынғаннан кейін. «Кедей сөзі» Қызылжарға көшіп, аты «Бостандық туы» болды... Жақын арада со газеттің бетінде Мағжаның «Ертек» атты ұзақ өлеңі басылды, мазмұны ағып тұрған контреволюция!
- Онда не айтады екен?
- Кенесары мен оның баласы Сыздықты мақтайды және оларды «орысқа қарсы еді» деп мақтайды, және онымен ғана қоймай, бүгінгі қазактарды сол Кенесары мен Сыздықтың жолын қуып, Россияға қарсы көтеріліс жасауға шақырады. Оның аты,— қазақ халқын Совет өкіметіне қарсы үндеу деген сөз...
- Апырай-ә, рас айтасыз ба?..— дейім мен, мына сөзге наңғым келмей, қалайша ашықтан ашық Советке қарсы бола алады?!» деген оймен.

— Эй, сен жүгіріп үйге барып келе қойшы,— деді Сефен жаңа ғана біздің қасымызға кеп, кеңеске құлақ түріп отырган Бұқірге.— Төрде тігілген газеттер ілулі түр, қазақша газет, «Бостандық туы». Экеле қойшы, соны!

— Апыр-ай, Сефе, менің де кеңес тыңдағым кеп отыр,— деді Бұқір.

— Сен келгенше кеңесімді дөгара тұрайын, жүгіріп барып келе ғой!

— Сен оны айтасың,— деді Сефен,— Алашорда партиясының үш көсемі бар еді ғой: Бекейханов, Байтұрсынов, Дулатов. Осы үшесі де Совет өкіметіне сөзбен ғана қарсы бол қоймай, «Алаш» атты армия құрып, құралды құреске шыққан еді ғой, сөйтіп, қан майданда жеңіліп қашқан еді ғой. Бекейханов пен Дулатовтың қайда екенін білмеймін, Байтұрсыновты білем.

— Ия, ол қайда?

— Ол қазір, біздің «Кир. Край» аталған республика-мызыда Оқы Комисариатының комиссары бол отыр!..

— Қойыңызшы?!

— Қалай екенін кім білсін, біздің Большевиктер партиясына мүше бол алған дейді өзін!

— Сұмдық қой мынау!..

— Эрине, сұмдық!.. Кешегі алашординец... бүгін большевик!»

— Қалай болғаны сонда?!

— Менімше, ол біздің партияны алдаң кірген, немесе, партияға одан бұрын тонын айналдырып кірген біреулердің көмегімен өткен...

— Со күйінде қала бере ме ол? — дедім мен Сефенің сезін бөліп.

— Менімше,— қалмайды. «Қасқырды қанша асырасаң да орманға қашады» деген орыста мақал бар. Алашордашыл адам, әсіресе оның Байтұрсынов сияқты идеологтері ешуақытта коммунист бола алмайды. Ол тез арада әшкөрленіп, біздің партиядан қуылуға тиісті...

— Онда жақсы болар еді...

— Болады солай!..

— Байтұрсынов белгілі «бекбике» ғой,— деді Сефен,— «Мен мұнда!» деп айғайлап тұрған адам ол. Оның қуылуы оңай. Қыны артында...

— О не?

— Байтұрсыновтардың жұмсауымен біздің партияға кіретін алашордашыл жастар да аз болмайды. Олардың

көбі кедейшіл болғансып, солақайланы келеді... әне, олармен күресу, қын... Және ұзаққа созылатын күрес ол!..

— Апрай, ә!.

Сол кезде газетті құшақтап Бұкір де кеп қалды. Газеттің Сефен көрсеткен номерінің ішкі бетін қарасам, Магжанның поэмасы екі беттің астыңғы жағын белуарынан жоғары қамтыған екен, сыйыртып оқып шықсам, Сефенің сөзі түп-түгел рас. Поэмада совет өкіметіне қарсылықтың сасық иісі жаныңды түршіктіргендегі аңқып түр.

— Сефе-ау, сүмдық қой, мынау,— дедім мен, поэманды оқып болғаннан кейін.

— Рас,— деді Бұкір,— басын балтамен шауып өлтіретін ит қой мынау!

— Уау, сендер бүгін ас ішпейтін бе едіңдер? — деген әйел даусына жалт қарасақ, сарайдың есігінен құлімсірей қарап тұрган Бәдіғұл жеңгей екен.

Асты тәтті даярлайтын Бәдіғұл жеңгей, ет пен ақ ірімшікті араластырып, жеуге өте сүйкімді түшпәра даярлап қойған екен. Жеңгеймен әзілдесе отырып, түшпәрага тоғып, шайға қанғаннан кейін:

Біздің кеңсеге барайық,— деді Сефен.

— Барайық,— дедім мен.

— Мен ше? — деді Бұкір.

— Сен, аттарыңды қырға шығарып оттатып кел...

— Бүгін оттатармын, ертең оттатармын.... бүрсігүні... одан әрі қайтем?

— Аулыңа қайтасың да,— деді Сефен.

— Алда сақтасын,— деді Бұкір.— Бандиттердің өздері қамалғанмен, тұқымдары, тілекестері бар емес пе, ауылда?.. Олар мені тірі қояды деп отырың ба, Сефен...

— Бұл ойланатын мәселе екен,— дедім мен.

— Жақсы, ойланармыз,— деді Сефен,— әуелі атыңды оттатып келсейші, жігітім. Бір сені тірі сақтаудың амалын табармыз.

— Ал, інішегім,— деді Сефен, мекемесіне қарай аяңдал келе жатқанда,— сонымен, қызмет атқарған болысыңда қайтасың ба?

— Оны ояздық Ревком шешеді де.

— Бар десе барасың ба?

— Өзіме салса, бармас ем.

— Неге?

— Бұкір айтқандай, мына қамалған бандиттердің тілекестері маған қастық қылмай қояды дейсің бе?

— Со да сөз бе екен,— деді Сефең күліп,— «ұрыдан, қорыққан мал жимайды, шегірткеден қорыққан егін екейді» депті. Бандыдан қорқып қызмет істемейміз бе?..

— Істемейміз,— дедім мен тосылып қап.

— То-то и дело!— деп Сефең жымып алды да,— мен де сол болысқа қайтып бармау жағына шығар ем,— деді.— жассың әлі, тәжірибең жоқ, білімің аз. Саған ең қызығы оқу ғой. Міне, біз, сендей жас шағымызда оқи алмай, бармағымызды енді тістеп, жүрміз. Қазір біз сияқты орта жасты кісіні оқуға жібере де алмай және өзіміз де оқу қынышылықпен қонатын сары-кідір боп қалдық. Сенің нағыз оқу қонатын шағың. Қазір өңгегі қойып оқуға кетуің керек. Маркстің, Энгельстің, Лениннің кітаптарын оқып алмай, жақсы коммунист болу қын...

— Өзімнің де ойым сол еді,— дедім мен.

— Ол дұрыс,— деді Сефең,— бірақ, сен менің мына бір тілімді алши!

— Айтыңыз.

— Оқу күздігүні ашылады ғой, оған дейін сен біздің политбюрода қызмет атқар. Бұл өте қызық қызмет. Әсіре-се, қазір... Қазір бандиттердің істері тексеріліп жатыр, содан нелер қызық мәселелерді кездестіресің және көп сабак аласың. Алдағы өмірің мен қызметіңде ол сабактың пайдасы тиеді...

Сефең мені осы ұсынысқа көндірді... Оған ояздық Ревком да қарсы болған жоқ. Мен мініп келген жүйрік күрең мен Бүкір мініп келген көк байтал милицияның қарамағына берілді... Тез арада, ауылдарда Ревком орнына исполнкомдар сайланып, Бүкір басқа бір болысқа ауылдық советтің председателі бсп кетті... Мен политбюрода қызметімді атқарып жаттым... Сефең айтқандай — қызмет аса қызық... Бандиттердің өздерімен де, істерімен де танысқан күндері, олардың кім екендіктерінен, не істегендіктерінен және не істеуге ойлайтындықтарынан ұшан-теңіз сабак алдым...

Политбюро мені ара-тұра командировка да шығарып, кейбір бандиттердің қылмысты істерін жасалған жерінде анықтап қайтуға жұмсал жүрді.

Бір командировкада мен Раҳымжан мен Нұрыштың өліміне байланысты істерді тексеріп қайттым. Бұл екі жігіт, бізге белгілі Шоқан Үәлихановтың тұқымдары: Үәлидің бір баласы Шыңғыстан Жақып, одан Нұрыш; енді бір баласынан Махмет, одан Рақымжан. Сырт естуімізше, бұл

екі жігіт коммунист болған да, бандылар көтерілісі кезінде өлтірлген.

Олардың мекені — бізге белгілі Сырымбет тауында екен. Көтеріліс алдында Нұрыш болыстық Ревкомның председателі бол, Рахымжан ауылдық Ревкомның председателі бол қызмет атқарады екен. Хан тұқымы болғанмен, бұлардың шаруасы шағын, өздері совет тілегіндегі жігіттер болады.

Серт үстінде біз, оларды өлтіруге қатынасқан бандиттердің кейбіреулерін тауып алып Қекшетауға жібердік, енді біреулері үстатпай қашып жүрді, біреулерінің қайда екени белгісіз...

Оқушыларға қызығылышты болуға тиісті бір мәлімет мынау: Абылай ханды біз білеміз. Оның үлкен шаңырағы Уәлиде, оның үлкен шаңырағы Шыңғыста, оның үлкен шаңырағы Қоқышта болады екен. Мениң Қоқышты алғаш көрүім 1913 жылы екені оқушылардың есінде. Енді, 1921 жылы көрсем, бұрынғы қара сақалды Қоқыш ақбурылданып қалыпты. Оның шаруасы баяғыдай әлі де кедей екен. Со қалпында ол, баяғы көретін көп жиназды бытыратпай, «хан ордасын» салтанатты күйінде үстайды екен.

Бандылар сол «орданы» талапты. Қоқыштың айтуынша, олар «ордадан» мұлікті әлденеше бричкамен әкеткен, содан біздің тапқанымыз — бір жібек кілемнің пүшпағы мен, Уәлиге бірінші Александр патшаның сыйға жіберген, іші сусар, тысы жасыл шұға, өңірлерін алтын зермен кестелеген, жаға-женін құндыздаған тон. Кілемнің пүшпағы қызық: Қоқыштың айтуынша, жібі де, түгі де шын жібектен жасалған бұл кілемді, Абылай ханға Бұхардың Әмірі сыйға жіберген екен. Ұзындығы отыз кез, көлденеңі жиырма кез бұл кілем, Уәли салдырған мешіттің кең залына тесеуге мол жетеді екен. Бұктелген күйінде оны төрт жігіт көтереді екен. Кілем мешітке ораза мен құрбан айтындаған теселіп, өзге уақытта жыюлы тұрады екен. Мына табылған пүшпақтың ұзындығы үш кездей, көлденеңі екі кездей, ендеше, кілемнің Қоқыш айтқаны мөлшерлі екені рас...

Бірақ, менің жаным күні бүгінге дейін кілемге емес, басқа бір қымбат мұлікке ашиды: бандылар талаған мұліктің ішінде, Қоқыштың туған ағасы Мақының альбомы да кетеді. Мақының енеден тіл-құлақсыз мылқау бол туғанын біз білеміз. 1855 жылы апрель айында Шыңғыс Петербурға, бірінші Николайдың азасына барады. (Со

жолы ол бала Мақыны Петербурдағы мылқаулар школына орналастырады.)¹ кейін Мақы Коркемөнер Академиясын бітіреді. Білегіндер оны аса суретші еді дейді. Ол сөздің растиғына, біз 1921 жылы бір бандының үйнен тауып алған, жоғарыда аталған альбом қуә еді. Альбомда қаланың, ауылдың және табигаттың нелер әдемі бейнелері болатын. Табылған альбомды Қоқыш жігі-жаппар боп, жалынып сұрап алды. Бертінде сұрастырса, Қоқыш 1924 жылы өледі, одан кейін альбомның қайда кеткенін ақылсыз балалары білмейді... Қазақташ шыққан бірінші суретшінің бұл еңбегі аса қымбат еді, бейғамдықтан жоғалып кете барды... Өте өкініш!..

Рақымжан мен Нұрыштың жұмысын тексеріп жүрген кезде, бізге шапқын келді де, көршілес «Жаман жалғыз тау» аталатын өлкеде, тауда жасырынып жүрген бандиттер ауылдық Ревкомның председателін өлтіріп кеткен хабарын айтты. Барып тексерсек, ауылдық Ревкомның өлтірілген председателі совет өкіметі құрылғанинан кейін гана қызметке орналасқан батрак жігіт екен. Қызмет бабында жүрген оны бандиттер ағаш арасында ұстап ап, аяқ-қолын байладап, асып кетеді... Өлік сасын жатқан кезінде табылады...

Біз бұл өлімнің себебін тексеруге кірестік. Ол ап-айқын екен: бандылар көтерілісінің кезінде, олармен құресуға өлген жігіт көп қайрат көрсетіні. Сондай адамды, қашын жүрген бандиттер аясын ба!..

Сыртқы себебі осы сияқтанды, протоколы да солай жазылып жатқанда, өлген жігіттің әйелі көзіл бөлетін бір сөздің шетін шығара қалды. Жауап алғып отырғанда:

— Не қағаз екенін қайдаң білейін, — деді келіншек жылап отырып, — оның басына бір тарақ қағаз жатты.

— Негілған қағаз?

— Орысша, қазақша оқын мұғалім боп жүрген біздің бір ағайын бар да, со жігіт бандитке қатынасқан. Қүйеүімнің басына сол ағайының жетті...

— Қалай?!

— Со жігіт қүйеүіме ссыны жан адамға көрсетпей сақта» деп, көтеріліген бүрнің бір бума кітап пен қағаз береді. Қүйеүім қазақша хат білетін еді, үйге әкелген қатардарды ол ақтарын отырып, «бәрі де өкіметке қарсы қатардар екен» деп күндейді... Мұғалім қағаздарын қайта

¹ Ленинград. Архив НКВД. Фонд 1265, опись — 4, един. №р. 33.

сұрап алғанда, бір қағазы жоқ бол шықты. Ол «бердім» дейді, күйеуім «көрген жоқпын» дейді. Сонын екеуі қатты-қатты сөздерге келді де, анау күйеуіме, «сен қағазды жойсаң, мен сені жоярмын» деп кіжініп кетті... Ақыры дегеніне жетті... көзін жойды!..

Әйелдің одан әрі сөйлеуге шамасы келмейді. Бұлыққан жастан тынысы тарылып кеткен ол, өкіре жылап, қисайып жата кетті... Бір жағынан әйелді уата отыра, біз со қағазды іздеуге үйгартық. Ол үшін осы үйдің ішіне қағаз тығуға мүмкіндігі бар қуыстың бәрін ақтару керек. Өксігін басыңыраган әйелден қағазды қайда тығуға мүмкіндігі барын сұрап ек, ол біраз ойланып отырды да:

— Мына бір жerde болмаса,— деп орнынан түрегеліп, кішіректеу келген сандықтың аузын ашты. Оның ішінен әлденелерді суырып алып жатқан әйелдің қолына, газетке оралған бірдеме ілігін шықты...

— Осы бір қағаздың ішінде болмаса, басқа жerde жоқ,— деді әйел, газетке оралған қағаздарды біздің алдымызға тастай беріп.

Ақтарып көрсек, әр түсті, әр мөлшерлі қағаздардың беттеріне; ескілікті, жаңалықты өлеңдер жазылыпты. Көлшілігі әнмен айтылатын халық өлеңдері. Соларга қараганда бұл жігіттің өлең мен әнге әуестігі байқалды. Сұрастырасқ, расында да солай екен... Сол үйде сыңырлаған қарағай домбыра тұр. Ауыл адамдарының айтуынша, өлген жігіт домбыраны бір сыйырғы тәуір шертеді екен, қосылып ән де айтады екен.

Ақтарған қағаздардың ішінен, араб әрпімен жазылған бір қағазды көргенде, көзімді жылан шағып алғандай, мен шошып кеттім.

— Табылды! — деп айқайладап жібердім мен.

— Не табылды? — деп шу ете қалды үйдегілер.

— Жоғалған қағаз табылды! Өлген жігіттің түбіне жеткен қағаз!..

— Не дейсің?! Негілған қағаз екен ол?!

Қағаздың мән-жайын оларға айтудан бұрын, іштей тағы бір оқып ем, өз көзімे өзім сенбеймін!..

«Неге?!» деп сұрайсыздар гой, ардақты оқушылар.

Қағазға қол қоюшы Смағұл Садуақасовтың, со кездे Кир. Крайда облыстық комсомолдар комитетінің секретары екенін баспасөз бетінен көргем. Оны мен, 1918 жылы Омбыдағы мұғалімдер курсына барғаннан бері білем. Ол бізге жаратылыстан сабақ берген. Өзі Политехнический

институтта оқып жүретін. Арық, ұзын бойлылау, жалпақ бетіндеу, май мұрындылау, жалпақ ақ бұжыр кескінді бұл жіліт, ол уақытта «толстовецпін» деп жүретін, алашорда жастарның белсенділерінің біреуі болатын. Сондай адамның бірер жылдан кейін облыстық комсомолдар комитетіне хатшы болғын деген хабарын естігенде, мен «мұнысы қалай?!

Міне, енді, алдынан оның хаты кеп шықты. Хатты ол, кейін халық жауы бол кеткен бір интеллигентке Москвадан кісі арқынан жиберіні... Хаттың мазмұны түгелімен Совет өкіметіне қарсы. Осындай сөздермен пікірін ұзақ жазған ол, хаттың аяғында, «Совет өкіметінің өмірі қазір қылғағана ілігін түр... Аштаптаның шабуылы қүшеттін... Қыыр шығыс та қарап жатпас... Орта Азия жақта басмашылар көтерілісі белгілі барады... Басмашыларды қазір өзіңе белгілі түркітің нағызы Ануар басқарып жүр... Ішкі хал де ауырлады... Қон жерде қазір аштық... продразверстканың қысаққы жүріп жатқаны мынау... Бұған «сенің» Сібірің де шыдай берер ме екен?.. Онда да жуық арада бір зор уақыт болып қалмас па екен?.. Болуға тиісті!.. Сонда сенің де жоне де білге тілекtes азаматтардың да қарап қалмаудары қажет... Эйтпесе, біз жаңадан құрылуға тиісті өкіметтегі сыйбагалы орын ала алмаймыз»— деді...

Хаттың сөзі осындай!.. Жақындағана құшпен басқан бандылар көтерілісінің неген тұганы, оған қазақ байлары мен алашордашыл өкітіндардың неге қатынасқаны, маган ендіғана айқындала кетті!

— Міне, қайда шошқаудар! — деп жіберіпшін мен,— міне, қайда, бандылар көтерілісінің түпкі тамырлары!!

Оқушылардың есіне сала кетейік: Каз. Крайкомның 1926 жылды Қызылорда қаласында шақырылған III-плenumда, Смагұл Садуақасов цен, оған ергендердің байышыл ұтшылдық сырлары никерелгенде, 1921 жылды мен тауып алған осы хаттың мазмұны жарияланды... Ол стеноGRAMMADA сақтаулы...

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

ЛЕНИН ЖОЛЫ

ОДДЕЛДЕТКЕ ПАРТИЗАНДЫҚ ЖУРНЕЙДІ

Көкшетаулық політбюросында қызмет атқарып жатқан күндердің біреуінде, мен Қызылжардағы Ақмола Губкомының атына оқуға сұранған арыз жолдадым. Кешікпей Көкшетаудан Қызылжарға шақырылдым.

Губком мені Қызылжарда осы күзден бастап ашылған Совпартшколада оқуға үйірған екен.

Бұрын Қызылжардың атақты капиталисі Қуанышевтарға жататын. Совет уақытында горкомхоздың қарамагына алынған ақ тас үйде Совпарттың оқуы жүре бастады. Курсанттың саны екі жүздей. Дені орыстар мен қазақтар. Өзге ұлттардан да бірен-сарапандап бар. Бәрі де коммунистер мен комсомолдар және партиялық советтік тәжірибе ісінен келгендер.

Совпартшкола «жоғарғы» және «төменгі» аталып екі класқа бөлінеді, жоғарғыда — жақсы сауаттылар, төменгіде — шағын сауаттылар. Мен — төменгідемін.

Оқу төменгі кластарға түгелімен орыс тілінде жүреді. Оны алғып бару маган екі жақтаң қыныға соғады: бірінші — орыс тіліне мени шалағаймын, грамматикасын, синтаксисін білмеймін, сөзінің көбіне түсінбеймін; екінші — ол кезде саяси сабакта ариалған оқу кітабы жоқ, оны мұғалім ауызша айтады да, даярлап келген конспектісін көшіріп алуға береді, оған да сауат керек.

Саяси сабакты екі класта да Ковалевский дейтін партияда жоқ жолдас оқытады. Мен оның лекцияларынынан да конспектілерінен де жақсылап пайдалана алмаймын.

Мен сияқты орыс тіліне шалағай адамдар бірталай болғандықтан, сабак басталғаннан аз күн кейін төменгі класс саяси сабактаң екіге бөлініп, менің бөліміме, бізге белгілі Шахизаман Зәбиров татар тілінде оқыта бастады. Оның сабағын, татарша жақсы білмейтін кісіге ұғу мейлінше қиын, ал, біздің бөлімнің көпшілігі татар тілін жақсы білмей-

жыныс. Егердің (міншар) лексиконында бірақ уақыт сабак бергенде ғана созіп еркін түсіндіре алмауыша көзі болған. Гүлкөмбі арын беріп босапып шықты. Біз тағы да Көлеменес кітептегі оқи бастадық.

Малаш арын атманде оқылатын өзге сабак қыны емес, солын сабак жана ғана қыны. Өзге сабактың қыны болмайтынды, оның аударылуынмен, бұрын қазақ тілінде өткен сабактар, соғыншылар, соғындерин еркін түсіне алмағанмен, не айтағында болмайды. Сондықтан сабак олай емес, 20 жылдың десантінде қызық уақыттың курета аздап өткен саяси сабакының. Соғыншылар жарапай қалды. Бұнда курстан әлде-кемде көз жөнде береді. Ол тереңге менің құлашым жынысында.

Сабактың аударылуы сондай болса, материалдық халдан да ауыр болады.

Материалдық халдиң аударылығы, Отанымыздың басынан көпкін соғыншылар жасын ашаршылық халғе байланысты. Галеттің хабарларынша, Россияның көп жерінде со жылдың астық шындарай ған, халық ашаршылыққа ұшырап жатыр. Оларға жөрдем беру мақсатымен Бүкіл Россияда «Помгол»¹ аталатын комитеттер құрылған.

Мәліметтерге қарағанда Ақмола губерниясының астығы өзіне жететін. Оның халін ашаршылыққа ұшыраған өлкелерден көшіп келу қындалатын түрі бар, сондықтан, астық саудасына өкімет қатты тиым сап, ауыл-селодагы астық запасын есепке алуда, қалаларда карточка системасын жүргізуде.

Жалпы халғе байланысты, Совпартшколаның да тамақ жағы аса тапшы болды. Ет дегенді анда-санда сорпаның бетінде ғана көреміз, ол да әрі кіп-кішкене, әрі арық, әрі өкін-бауыр сияқты бірдеме... Сорпа дегеніміз сасық капуста мен карточканың сыйдыры суы. Бірінші «блюдамыз» осы болса, «екіншіге» жейтініміз — суға қайнатқан бидайдың ботқасы және таза бидай емес, ішіне сұлы, қарамық сияқты басқа дәндер араласып кеткен шала-шарпы бидай. Бұларға қосымша берілетін қара нан, сықсаң суы ағатын шикі, сол нанның өзі школаға айында, алтасында бір-ақ беріліп қояды да, складта сақталады.

Со жылғы сүйк қыста, складқа сақталған шикі нандар мүзданып қатып қалады. Жылды жерге әкелсең, жалын шалған сыртқы қабыршағы ғана жіпсиді де, іші көк-айыздана-

¹ Аштарға жөрдем беретін комитет.

ды да тұрады. Осындаған нанның курсанттарға үлестірілуі қызық: әркімнің де нанның шикі ішін емес, піскен сыртқы қабыршағын жегісі келеді. Жұрттың бәріне ол жетпейді. Таңдал беруге тағы болмайды. Нан әділ бөліну үшін бір топ жігітке тиғен бөлкені кесер алдында, бір жігітті крауатқа етбетінен жатқызамыз да, басын одеялмен түмшалаң бұркейміз, содан кейін бөлінген нанның бір кесегін көтеріп, «мынау кімге?» дейміз. Басы бұркеулі жатқан жігіт «пәлеңге» деп біреуді атайды, аталған жігіт нанның шикі жағы келсе де, піскен жағы келсе де риза болады...

Таңертең де, кешке де ішетін «шайымыз» қазанға қайнатқан сыйлдыр-су. Нанымыз — әлгі. Одан да сөткесіне төрт-ақ жүз грамм беріледі... Бар тамағымыз осы...,

Адам не қыныңдыққа төзбейді!.. Біз де атальған ас-суга тез төзіп кеттік. Қазақта «қайғысызға қара су да ас» деген сөз бар. Сол рас қой деймін. Ішетін астары соншалық тапшы, соншалық сапасыз болғанмен, оны уайымдаған ешбір курсант көрмейсің, ойыны-ойын, құлкісі-құлкі, қағанағы-қарқ, сағанағы-сарқ!..

Олар оқумен ғана отырмайды. Школаға керекті отышды сақтаушы да, пешке әкеп жағушы да өздері... Со қыста күн сайын соққан бораннан толып қалатын кең қораның биік күртіктерін күреп, сыртқа тасып төгушілер де өздері... Оған қоса жұма сайын ұйымдастырылатын сенбіліктен¹ де бір курсант қалмайды.

Сенбілік Лениннің «Великий почин»² атты еңбегі жарияланғаннан кейін шыққаны, еңбекші көпшіліктің, әсіресе, қоммунистер мен комсомолдардың түгел қатынасатыны жүргітқа мәлім.

Әдетте, жұма күні кеңселердің маңдайшасына, көшельдердің бойына қағаздарға және қызыл шүберектерге «боғаң де сенбілікке барыңдар» деген ірі жазулы ұрандар ілінеді. Сол күні қызмет тарап алдында, кеңселерде, көшениң алаңдарында митингтер өткізіледі, айтыхатын сөз — сенбіліктің маңызды-маңызды, оны орындауға көпшіліктің жұмылуды.

Үгіттің күштілігі ме, әлде, өздері ынталана ма,— сөчбінің таңы ата, сенбілікке мыңдаған кісі шығады. Олардың ішінде, бастығы Губкомның бірінші секретары, Губисполкомның председателі бол, бүкіл мекемедегі қызметкер атау-

¹ Субботник — Сенбі сайын жұмысқа шығу.

² «Ұлы бастама»

хиниң барі да жүреді. Сенбілікке шықпауға, сырқаттықтан басқа ешбір дәлел болуга тиісті емес, ал егер, әлдекім сырқаттан басқа сыйлаумен үйінде қалып қойса, оның мәселесі, коммунист болса ячейкаларда, партиясыз болса—профкомда қаралып, жаға қолданылады: сөгіс, қатаң сөгіс беріледі, қатырастағангерис, немесе баспа газеттеріне жарияланады, көлеметтегі шығарылады...

Жұмыс қашашың ішінде де, сыртында да көп. Іштегі жұмыс откен империалистік және азаматтық соғыстардың салдарынан, көшелерде, орамдарда, қоралардың іші де тәртіпсі әдікке аниамын болған.

Оукеде Қызылжарда тас төсөлген жалғыз-ақ,— Ленин көпест. Ошаң да тротуары көп жерінде тақтайдан жасалған екен. Оғе көшелердің барінде де бұрын, тек, тақтай тротуарлар болған. Соғыс және революция жылдары бұл тротуарлардың көбі шіріген, одан қалғанын тұргын жүргт отқа жатын тек қалықтары тана қалған. Забор атаулының да көбі жағымған. Қоралардың ішіндегі қоқсық белең алып нісіне адам шыдамайтын және аяқ басып жүре алмайтын халғе жеткен. Көшелерде жасалған сұ-ағар арықтардың көбі бітеліп қалғандықтан, соғыс жылдарда бетімен аққан қаралып және жаңбырдың сулары, біраз көшелерді көлік те, адам да жүре алмайтын жырақаға айналдырып жіберген. Канализация бұл қалада, ол кездे жоқ. Қорадағы дәретқана атаулышың бәрі бүлінген, ыластанған. Откен бес-алты жылғы бүліншіліктің салдарынан, қалалық су-тартқыштың да (водокач) қалаға тарайтын біраз тармақтары бұзылып, судан тарыққан орамдар, қора ішінен құдық қазып алған, олардың да көбінің ыластығы шектен шыққан.

Сенбіліктің бір міндеті — қала ішіндегі осы тәртіпсіздікті жөнге келтіру.

Қала сыртындағы жұмыс та орасан көп. Ең алдымен, қаланың қораларынан шығарылатын қоқтықтар, көліктің аздығынан не жоқтығынан, алаңдарға және шеткі көшелердің жанына төгіліп, әрі ыластанып, әрі бұрқырап көбейіп кеткен. Заводтар мен фабрикалардың маңайында ондай қоқтықтар тау-тау... Ерекше қоқырап кеткен бір орын— темір жол бойы. Оnda үйілген қоқсықтардың, көлдердің, сынған мұліктердің салдарынан, темір жолдың көп тармақтары поезд жүруден қалған.

Темір жол жұмышшылары ол кезде жетпейді. Қызылжарға поезден келген отындарды, бұйымдарды, азықтарды түсіру, немесе, басқа жаққа жөнелетіп бұйымдар мен азық-

тарды вагондерге тиесі міндеті де, көбінесе, сенбіліктің мойнында.

Қаланың мекемелері де, жеке үйлері де, завод, фабрикалары да ол жылы жұз процентке жақын, ағаш отынмен жағылады. Қызылжар маңында ағаш көп, Соларды кесу. көліктерге не вагондарға арту, түсіру жұмысын да көбінесе сенбілік атқарады...

Қала ішіндегі немесе жақын жердегі жұмысқа жұрт жау барады, алысқа поезсыз не көліксіз бара алмайды. Көлік дегенде, ол жылы Қызылжарда, «автомобиль» атаулыдан ырым да жоқ. Бар көлік — ат. Қаладағы жеке адамдарда және мекемелерде сол жылы бес-алты мыңдай ат бар. Гужтрудповинность¹ туралы мемлекет шығарған бұйрық бойынша, ол аттардың бәрі тағайындалған участоктерге жұма күні кешке байланып даяр тұруға тиісті, әйтпесе, иелері жазаға тартылады. Содан қорқып, иелері аттарын мезгілінде әкеледі, бірақ ол көліктердің көбінде, «ат» деген атақ қана бар да, күй жоқ, түгелге жақын тыртыған арық, біразы көтерем. Ондай көліктердің шанасына мінгеннен жаяу жүрген жақсы.

Расында да, солай. Гужтранспорттан алған аттардың көбі, тиісті жеріне өз денесін сүйреп бос барады да, біразы жолда қалып қояды. Олардан өлеңтіндер де аз болмайды.

Сенбілікке баратындарға қазынадан ешбір тамақ берілмейді, олар азды-көпті тамағын ала барады. Бір қызығы — «менікі көп, сенікі аз» демей, «менікі асыл, сенікі жасық» демей, бір жұмысқа барған топ адам, әдетте барын ортага салып, бөліп жейді...

Біз — Совпартшколаның курсанттары әуелі бір айдан қаланың ішкі жұмысында, одан кейін үнемі сыртқы жұмысында болдық. Сонда көретініміз: көлік те, киім де, тамақ та жетпейтін қыстың қыспағында, сенбілікке шыққан мыңдаған адам, таң атқаннан күн батқанға дейін орасан көп жұмыс атқарды. Ленин жазған «Ұлы бастаманың» қуатын сонда көресің.

Күнгүзін жұмыста болып шаршаган адамдар, әсіресе, біздің курсанттар, кешке мекенінен қайтқанда, жабырқаудың орнына, «Алшаң бас, жолдастар, аяқты» немесе «Варшавянка» сияқты революциялық өлеңдерді әндете жөнеледі.

¹ Бұйрықты көлік көмегі.

Дене қымылымен атқаратын жұмыстың маган түк ауырлыны жоқ. Бұл жұмыста мен, бұрын қолына күрек, оғанға алғын көрмегендердің әлденешеуінің қызметін атқарып кетем. Мысалы, біздің Сөвпартта физика ғылымынан сабак беретін Флейшман дейтін жебірей жолдас бар. Сөзге оған тұрады. Сабакты да жақсы және біліп оқытады.

А, жұмысқа келгенде, шапқан балтасы өтпейді, тартқан арасы жүрмейді, салған қүрегі батпайды, сомадай боп бір нұт жүк көтере алмайды.

Сенбіліктің тәртібі — қызмет жайында кім болсаң да мейлің, ал, сенбілікке шыққан соң, маңдайың терлеп, өндіре жұмыс қыл! Пысықтық қып, тілмен ғана басқарғысы күміндерді, жұмыс істеушілер арадай талайды, сондықтан, оркім хан қадарынша жұмыста көрінуге жанталасады.

Ібұрган қорқын тырбанғанмен, қара жұмыс істеп көрмеген Флейшман сияқты адамдар, әдетте, жұмысқа күшті адамдармен серіктесуге, солардың жәрдемімен көптің көзіне жаман көрінбесуге тырысады. Сонда, Флейшманның жағалайтыны — менмін. Ол маган:

— Міне, шын еңбекші қайда? Коммунизм осылардың күшімен жасалады! — деп көпшік қоя сөйлейді де:

— Сен маган жұмыста жәрдемдес, жолдас Мұқанов, мен саған сабакта жәрдемдесем,— деп қызықтырады.

Мен оған қызыққандықтан емес, аяғандықтан жәрдемдесем, онымен әрдайым одақтасам да, жұмыстың ауыр жағын өзім көтерем. Оның маган пайдасы сабактан емес, тамақтан тиеді. Жұмысқа ол үйінен көп және дәмді тамақ алғып шығады да, менімен үлесіп жейді. Ақсаусақ кейбіреулер жұмысқа тез-ақ қөндігіп, үйреніп кетеді, ал, Флейшман жолдас қөндікпей-ақ қояды, аз уақытқа құрал үстап жұмыс істесе, алақандары қолдырайды да қалады, сөйті тұра. ешуақытта сенбіліктен қалмайды...

Флейшманның қара жұмысқа дағдылана алмауы сияқты, орыс тіліндегі сабактарға мен де дағдылана алмай қойдым, сондықтан, өз тобымның соңғы қатарында жүрдім. Бұл маган, әрине, үлкен ұят.

Осы жайымды Губкомның секретарына барып айтуға тұра келді. Ол сөзімді тыңдалап алғаннан кейін, маган ойда жоқ бір ұсыныс жасады.

— Осы қалада қазақ-татар клубы барып білесің гой? — деді ол.

— Білем.

— Клубтың қасында мұсылман ұлттардан коммунист кадрларын үйимдастыратын партия ячейкасын ашу қажет бол түр.

— Қайдағы мұсылмандар? — дедім мен түсінбей.

Секретарь жынышқырап алды да, маған түсіндіре бастады:

— «Мұсылман» деген сөзден қорықпа,— деді ол,— біздең партия әрине, ешкімді мұсылмандыққа немесе хрестияндыққа, немесе басқа бір дінге тартпайды. Біз, әрине, дінді танымаймыз, сөйте тұра, клубта «мұсылман ячейкасын» ашудан мақсатымыз: қалада қазақ, татар, башқұрт, сияқты ұлттардан әр жерде бірендеген коммунистердің басын бір жерге құрастыру. Ондай ячейка, әсіресе, орыс тілін білмейтін коммунистерге керек. Тіл негізі бірге ұлттардың коммунистерін бір ячейкаға жинасақ, техникалық сауатсыздығын да, саяси сауатсыздығын да жою жеңіл болады. Түсінікті ме?

— Түсінікті.

— Олай болса, осы ячейканың секретарьлығына сені тағайындасақ деймін. Бір жағынан Губкомда инструктор бол есептелесің де, еңбек ақыны және азық-түлікті осыдан алып тұрасың, екіншіден ячейка жұмысын басқарасың.

— Оқуды қайтем? — деген сұрауға:

— Қызметінді атқара отыра, бір сабактан ғана учитель жалдаш даярлан, ол — өзіңде қындық келтіріп жүрген орыс тілі.— деп жауап берді ол.

Секретарьдың ұсынысына ризаласуға тұра келді. Сол арада ол маған ячейканың бюросына мүше болуға қажетті адамдарды атады.

— Забировты білесің ғой? — деді ол.

— Губчекадағы Шахизаман Забировты айтасыз ба?

— Ия.

— Білем, оны.

— Бюроның бір мүшесі болуына қарсы емессің ғой?

— Ол дұрыс.

— Алданазаров Адамқұлды білесің бе?

— Білем.

— Оның бюро мүшесі болуына қалай қарайсың?

Мен іркіліп қалдым. Оған себеп төмендегі еді: Адамқұлды мен, бірінші рет 1919 жылдың күзінде көруім оқушыларға өткен тараулардан мәлім. Ол кезде еркін таныса алмаған Адамқұлдың хал-жайын артынан білсем, қысқаша өмірбаяны төмендегідей екен: 1882 жылы, Семей об-

мысы. Қарқаралы оязы, Нұра болысында туады. Балалық шаңында кеденмекин елінен қаңғырып шыққан ол, 1900 жылғы Қызынжарға келеді де, Мұстаев Нұркей дейтін шамағасын байна атты бол қызметке орналасады. Одан кейін Мұхаммедин Шокір дейтін байдың тас үйінің пештеріне шашатын кочегар бол кіреді...

1916 жылдың дүрбесінде, майдан жұмысына алынуга түккен Адамқұл. Зак дейтін врачтың жәрдемімен, Қызынжарға жылдың аянында бар Владимир Григорьевич Вефер дейтін байна атты бол жауданады. Революциядан кейін завод Совет өкіметінің қарамагына көшкенде, Адамқұл старший конох бол қалады. Сонда жүріп, 1920 жылдың басында партияға кіреді. Бандылар көтерілісін басуға ол осы заводтан кеп қатынасады. Көтеріліс басылғаннан кейін бұрынғы қызметіне қайтқан Адамқұлды, өткен жаз Қалалық Партия комитеті. Қалалық Советтің председательдігіне ұсынады. Бұл қызметке ол ұзақ тұра алмайды, өйткені,— Қалалық Советтің қызметкерлері председательдің қолы қойылатын қағаздарды әкелсе, Адамқұл:

— Я бумаҗной волокиты не признаю,— деп қол қоймайды.

Осы хабар Қалалық Партия комитетіне жетіп, арнаулы комиссия тексерсе, Адекең, «волокитаны» ұнатпағандықтан емес, сауатсыздықтан қол қоймайды сен!.. Ондай адам Қалалық Советті, әрине басқара алмайды. Осы себеппен ол босайды да, бұрынғы қызметіне қайтады.

Адамқұл дегеніміз осы. Мен онымен Қөкшетаудан келгелі ерекше дос бол, үйімен араласып жүрем. Қырықтан асқанша үйленбеген ол, со жылы, бұрын есігінде жалшы болған Дәүлетгелдеев дейтін байдың, Сара атты жас қызына үйленген екен. Жас аралары алшақ болғанмен, ол екеуі тату-тәтті семья бол тұрады екен. Адамқұлдың таза коммунист екенінде менің ешбір шегім жоқ. Жаңадан құрылатын ячейканың бюросына оның мүшес болуы туралы менің ойланып қалуым — сауатсыздығы еді. Со жайды айтып ем, горкомның секретары жымып алды да:

— Есіде болсын,— деді маған, түсін салмақтандырып,— бізде сауатсыз коммунист жалғыз Алданазаров Адамқұл емес, олардың сауатсыздығын жою біздің кезекі міндетіміз. Ал, ячейка бюросына мүшес болуға, жолдас Алданазаровтың тазалығы жетеді.

— Болсын,— дедім мен.

Бюроның ұшінші мүшелігіне секретарь пимокат заводында жұмысшы бол қызмет істейтін башқұрт Закирзянов Батталды ұсынды.

— Өзіңіз мақұлдасаңыз ол да болсын,— дедім мен.— Бірақ мен ол кісіні білмеймін.

— Ұлғіл жұмысшының бірі және сауатты жұмысшы,— деді секретарь ол туралы,— өзі актив, оның көп пайдасты тиеді.

— Болсын.

— Енді бір кандидатура,— губерниялық милицияның начальникі Мұқтайды Жәнібеков.

— Білем,— дедім мен, оған екі қолымды бірдей көтерем.

— Бесінші мүше,— өзің.

«Мұсылман» ячейкасының қызметі, секретарьға сөйлескеннің ертеңінен басталды. Қызылжарда Сақау Баймағамбет дейтін бай болған, оның екі қабат зор қарағай үйін Қалалық Совет қазнаға алған екен де, «Кир. Тат.¹ клуб» аталған үй соның кең залында жасалған екен. Біздің ячейка клуб қасындағы бір бөлмеге үйімдасты.

Марксистік көзбен қарағанда, ать дұрыс қойылмаған, бірақ, со кездің жағдайы солай атауды тілеген «Мұсылман» ячейкасының төңірегіне, «мұсылман» ұлттардан шыққан коммунистер жинала бастады. Қөпшілігі өндірістің жұмысшылары. Интеллигенция да біраз бар. Ячейка халқадарынша коммунистердің арасында саяси жұмыстарды жүргізіп жатты.

Клубта бірнеше мәдени-агарту үйірмелері бар. Мысалы: музыкалық, драмалық, хор үйірмесі тағы басқалар. Олар ара-тұра клубтың залында сауық кештерін өткізеді, халық көп жиналады...

Бір қызығы — спектакль қойғышпаз. Сонда, «пьесаны қайдан аласындар?» десеңіздерші!..

Революциядан бұрын қазақта театр болмағаны, сондықтан қазақ әдебиетінде драматургия жанры да болмағаны мәлім. Алашордашыл кейбір жазушылар 1917—19 жылдары бірен-сарапдаған пьеса жазған, олардың бәрі совет тілегіне жат, сондықтан біреулер «Кир. Тат. клубта» ол пьесаларды қоям десе. Ячейка рұқсат етпейді. Совет ті-

¹ Қыргыз-Татар.

легінде жазылған пьеса о жылы жоқ. Ендеше, спектакльге пени пайдалану керек?

Біздің клуб маңында пьеса «жазыши» адамымыз бар. Өйел дауысты ол адам үш-төрт актілі, әлденеше картиналы «пьесаны», айналасы бір жұманың ішінде даярлап береді, «артистеріміз» ол «пьесаны» бір жұмадай даярлады да қояды. Алғашқы күні халық залға лық тола жиналды да, арзан жазылған «пьесадан», арзан жазылған «спектакльден» көңілі сүйп, келесі қойылған жолдары келмей қояды... Біз «драматургтарымызға» тагы да «пьеса» жазуға заказ береміз...

Әлі есімде: со қыста, со «драматург» отызға жақын «пьеса» жазып, бәрі де қойылды... бірақ, бір-екі «спектакльден» аспай сахнадан біржола шығып қалды...

Сауық кештерінің бір түрі әдебиет кеші. Сондай кештердің біреуінде, бізге белгілі алашордашыл ақын Мажан Жұмабаев өзінің пан-азияттылдық бағытта жазылған «Пайғамбар» атты өлеңін, пан-түркішлік бағытта жазылған «Бауырыма» атты өлеңін, ұлттылдық мағынада жазылған «Сары дала» атты өлеңін оқыпты. Жиналыштың дағандардың көбі,— Нәпмандар. Осы, мәселе, ячейканың бюросында сөз болды.

Пікір алысқанда, біреулер «Жұмабаевқа өлең оқытпау онай, сонда, севеттік темада жазылған өлеңдерден әдебиет кешін ұйымдастыруға бола ма?» деген сұрау қойып еді, мен бюро мүшелеріне советтік бағытта жаза бастаған бірнеше жастардың барын айттым.

— Онда, былай болсын,— деді Угар,— жақын арада Жұмабаевтар тагы да әдебиет кешін жасағалы жүр деп естідім. Со кештің алдында, совет тілегінде жазып жүрген жастардың басын құрастыру керек те, өлеңді соларға оқыту керек.

Оқитын адамдар табылатынына бюро мүшелерінің көзі жеткеннен кейін, «Жұмабаев оқимын десе қайтесіңдер?» деген сұрау қойды біреулер.

— Ол оқымайды,— деді Угар.

— Қалай? Сөз бостандығы бар емес не?— деген біреуге, Угар:

— Онда сен көрдеп сұрыпты экеп, Николай мен Колчакты да сөйлем! — деп кейіп таstadtы Угар. Анау:

— Өлгенді айтпа сен, тірін айт! — деп еді:

— Колчак пен Николайдың сөзін айттатындар жоқ деп отырмысың?— деді Угар,— іздең көрші, қаншасы табылар

екен!.. Сөз беріп көрші. қалай зарлай жөнелер екен!.. Та-былмайды деп қайғырма, достым... Жүздеп емес, мыңдал табылады... Нәпмандар бітпей бітпейді олар. Сөзіне ерік беруге болмайды олардың. Ерік берсең басыңды айналдырып жібереді. Советтік дәуірдегі сөз босстандығы олар үшін емес, еңбекші көвшілік үшін...

- Сонымен Мағжанға өлеңдерін оқытпау керек пе?
- Эрине.
- Эдебиет кешіне де келме деу керек пе?
- Келсін, бірақ, өлециң оқымасын.
- Егер, оқымын десе?..

— Сениң мені сөзben шырмалдырың келеді-ау тегі? — деді Угар.— оны қоя тұр сен. Кешке мейлі кім келсе де еркі, ал, бұл кеште, совет тілегіндегі өлеңдер ғана оқылады. Осы кештің билігін маған беріңдерші, мен «арба да сынбайтын, өгіз де өлмейтін» жайда өткізейін.

Угардың аса қатал мінезіне қарап, біреулер «ұят бол жүре көрмесін» деген қауіп айтып еді, көвшілік Угар жа-саған ұсынысқа қарсы болған жоқ...

Алдағы әдебиет кешінде «шығыстық кеш» бөлімі болатынын естіген көвшілік, әсіресе нәпмандар клубқа сыймай кетті. Міне, звонск та болды... Билеті бар жұрт залға кіре бастады... Орын атаулы толық... Орынсыз тік тұрған адамдар да біргалай... Сыртта билетсіз тұрғандардың біразы кимелеп кірмек боли, ішкі күршегін салып қойған есікті тарсыладата ұрып, айғайласып жатыр... Оған құлақ асар кісі жоқ...

Угармен уәде бойынша, өлеңін оқытын жастар сахнаның сыртында жүр, Мағжан солардың арасында. Әлдене қауіпті сезгендей, оның сұлулау кескіні әлем-тапырақ... Со кезде сыртқы есіктің ашылғаны естіле қалды... Мен көридорға шықтым, бірнеше қарулы милиционер келе жатыр, алдарында Угар!.. Қаһарына мініп алғандай оның кескініне адам қарап боларлық емес!

— Занять все двери!— деп команда берді ол милиционерлеріне. Милиционерлер залға кіретін үш-төрт есіктің алдына көлденең тұра қалысты.

— За мной! — деді маған, өзі сахнаға қарай жөнеле берген Угар. Оған ере мен сахнаға кірдім. Угардың қаһарланып келгенін көріп, бүгінгі бір актылы пьесада ойнайтын «артист» атаулы үрнісіп, топтала қалысты. Мағжанның да томпақтау үлкен қоңыр көзі шарасынан шығып бара-ды... Сахнапың шымылдығының жабығын көрген Угар:

Кәне, аштыр, шымылдықты! — деді сауық кешінің администраторына. Үлкен көзді, жіңішке ұзын бойлы администратор жаһанда жоқ қорқақ па, әлде Угардан ғана соғай қорқа ма, қалтыраған денемен шымылдықтың бауын тартты, шымылдық ашылып кетті. Сахнаға Угар көтеріле берді...

— Ал, революцияға қарсы ақын, бері шық! — деді ол. сахна сыртында тұрған Мағжанға. Мағжан Угардан қаймықты да, сахнаға үн-тұңсіз көтерілді.

— Ал, сен де көтеріл, бедняцкий поэт,— деді Угар маған. Мен де көтерілдім... Шамы сөндірілген залда лық толған жұрт, қобалжиын деп еді:

— Молчать! — деп ақырып қалды Угар.— Бәріңді де көріп тұрмын. Қай нәпман тәртіпсіздік жасаса, мен онымен ертең сөйлесем...

Зал тыныш бола қалды...

— Ты, алашординский последыш, перестань морочить голову советских людей со своими бредово-контрреволюционными стихотворениями!.. Неужели ты не понимаешь, что твоя песня сплета?..¹

Ұсқынды қара-сұр кескінмен сүзіле қараган Угарға Мағжан тәмен қарап, жауап қатпады.

— Ал, бедняцкий поэт, оқы өлеңінді! — деді маған Угар,— сен, контрреволюционный поэт.— деді ол Мағжанға қаһарлана түсіп,— тыңда, мынаның өлеңін!..

Мен ыңғайсызданған дауыспен «Кедей баласы» дейтін өлеңімді оқуға кірстім... Менен кейін, тағы бір жастар революцияға, советтік құрылышқа арнаған өлеңдерін оқыды. Жиналыстан біз жеңіспен қайттық деп тарадық.

Ертеңіне мені Губкомның секретары шақырды. Не жұмыс екенін білмей барған менен, ол кешегі өткен әдебиет кешінің жайын түгел сұрап алды да, партизандық қылышымыз үшін, жатты да үрystы. Біздің бұл бассыздық ісімізді Губкомның бюросында қараймыз деп біраз қысып алды да, артынан жадырап, ақылды сөздерге келді.

Шын мағынасындағы көркем әдебиеттің қандай жолдармен өркендейтіндігін ұзақ және көп дәлелдермен сипаттай кеп:

¹ Сен, алашорданың қалдығы, өзінің революцияға қарсы сандырақ өлеңдеріңмен, совет адамдарының басын ауыртуыңды докар!.. Өнің айтылып біткен, неге үқпайсың сен?

— Мінс,— деді ол.— көркем әдебиет осылай жасалады. Оған партизандық жүрмейді.

Мен секретарьга бұл сөздердің бәрі көңілге қонатынын, бірақ, қазақ әдебиетінде, мұндай совет әдебиетін жасайтын кісі әзірге жоғын айттым.

— Жоқ болса жасаймыз,— деді секретарь.— Ол үшін мына сен сияқты советтік талапкер жастардың оқуы көрек.

Мен Сорнартшколадан шығып кеткен өкінішімді айттым.

— Оның оқасы жоқ,— деді секретарь,— оқуыңа әлі уақыт бар.

— Қашан?

— Оны ақылдасамыз.

Секретарьмен қоштасып шыққанда, оның «әдебиетке партизандық жүрмейді» деген сөзі менің құлағымда қалды...

АЛҒАШҚЫ СОҚҚЫ

1922 жылдың февралында Орынбор қаласында қазақстандық II партия конференциясы шақырылды. Оның алдында Қызылжарда болып өткен губерниялық II партия конференциясында Семейден келе жатып Смағұл Садуақасов қатынасты. Білетін адамдардың айтуынша, бұл жігіт өткен күз Орынбордан Семейге Кир. ЦИК тан өкіл бол барады да, губерниялық ревкомның ұлтшыл председателімен ауыз біріктіріп, Қазақстанға қарайтын жерде барлық мекемелердің бастығы қазақ болуы керек деген талап қояды. Жергілікті партия комитеті «Олай істеу халықтар достығына қайши келетін саяси қате» деп көнбекен соң, Садуақасов, бұл пікірін облыстық атқару комитеті арқылы өткізбек болады, ол да көнбекен соң «исполкомды тартып, Семей Ревком құру керек» деп Орынбордағы Обком мен Кир. ЦИК ке телеграмма береді. Садуақасовтың бұл қылышын обком мен Кир. ЦИК саяси қате деп тауып, оның өкілдігін телеграммамен қайтып алады да, өзін Орынборға тығыз түрде шақыртады. Садуақасов ол телеграммада бағынбай, жолда Омбыға соғып біраз күн тоқтайды, одан Қызылжарға келеді...

Қызылжар да Садуақасовты жақсы қабақпен қарсы алған жоқ. Бұған да оның өзі кіналы. Губерниялық конференцияға қатынасуға мандат алған ол, баяндама бойынша ұлт мәселесі деген тақырыпта сөз сойлеп, «Қазақстан қа-

шіктар үшін ғана, мұндағы мекемелердің бастықтары түгелімен қазақ қана болу керек, Қазақстанға келген орыс поселоктері кейін көшіріліп, жерлері қазақтарға қайтарылу керек...» деген пікірді дәлелдеуге тырысты. Конференцияға қатынасушылардан оның бірен-саран әріптестері ғана болмаса көпшілік бұл пікірге қарсы боп, Садуақасовтың мандатын қайтарып алды да, конференциядан қуды.

Конференцияда оған ерекше қарсы болған және ол туралы қазақтан көбірек сөйлеген адамның біреуі Угар. Садуақасовтың бағыты байышыл ұтшылдық екенін дәлелдей кеп, оның қорытындысында айтқаны:

— Бұл — бетін бояған Бөкейханов. Екеуінің тарауы басқа болғанмен, түйісуі бір. Оның үстіне, бұл Бөкейхановтың жалғыз қызы Лизага осы жолы Семейде үйленіп қайтты. Бөкейхановтың қайда екені де бізге мәлім. Совет әкіметіне құралды қарсылық жасаған ол, Колчакпен, басқолбасшысы барон Унгернмен, атаман Анненковпен қолдас болды да, Қызыл Армия ақтарды жеңгеннен кейін, тығылышып қалды. Қайда тығылды сонда? Өзінің туған өлкесі — Тоқырауын өзенінің маңына. Оған ең жақын қала — Аягөз екі жұз елу шақырым. Көшпелі ол араға Совет әкіметінің тәртібі әлі орнап болған жоқ. Бірақ, біз Бөкейхановты да табамыз. Оған дейін, мына Садуақасов сияқты құйыршықтарын аяусыз қырқуымыз керек.

«Шақырусыз келген адам, аяқсыз жерге отырды» дегендей, шақырусыз келген Садуақасов абырайдан айрылып, басын алыш қашты да, конференция бітпей аттанып кетті.

Конференция ұтшылдықпен де, отаршылдықпен де қатты құресу туралы, со жылдың басында болып өткен партияның X съезінің шешімдері негізінде қаулы алды.

Орынборда ашылатын қазақстандық II партия конференциясына біз февраль айының басында аттандық. Ақмола губерниясынан баратын делегаттың бар саны 24, он бесі қазақ.

Өткен соғыстардың және ашаршылшықтың салдарынан ол жылды поезбен жүрудің жағдайы аса ауыр, сондықтан, делегат атаулының бәріне «теплушка» аталатын қызыл вагон беріледі де, есігінің аузына жоғары көтерілетін үзенгі ілініп, ішіне шөген пеш орнатылады.

Орынборға біз тез жете алған илоқпыз. Қалай жетесің, — вагонымыз кейде кісі мінетін, кейде жүк таситын составтарға тіркеледі де, олар станция басы сағаттап қана емес, кейде суткелеп тұрып алады. Сондай жүріспен, үш

күнде жететін Кинельге біздің теплушки жеті күнде әрең барды...

Кинель жан-жаққа тарайтын темір жолдардың торабына салынған, жайылымы көп, үйлері кішкентай станция екен. Мұнда көзге баттия көрінген бір жағдай — аштық. Біздің Қызылжарда және мен білетін Ақмола облысының төрт оязында астық аса тапшы болғанмен, ашаршылық жоқ та. Ал, Кинельде аштықтан ісіп жүрген немесе өліп жатқан адамдар жиі көздеседі. Соның салдарынан қалтаға түсушілер де, тонаушылар да, өлтіріп кетушілер де аз кездеспейді екен. Сондықтан біз вагонымызды құзетпен сақ ұстадық, вагоннан шашау шығып қыдырмадық.

Кинельден Орынборға беттеп жүріп кету де оңай бола қойған жоқ. Самардан Кинель арқылы Орынборға қарай талай составтар өтіп жатады, бірақ, біздің вагонды ешқайсысы қабылдамайды. Станция начальнигінің айтуынша, бұл вагонды тіркету үшін темір жол қатынасы комиссариатының ерекше ұлықсаты керек. Комиссариатқа біздің басшыларымыз телеграмма да соғады, жүріс жұмысын басқаратын начальнигіне прямой проводқа да шақырады, бірақ, ешбір нәтиже шықпайды... Енді біз аз кешіксең, конференцияның ашылуынан қалып қоямыз.

Осы қыншылықтан бізді Угардың «өлемендігі» шығарды. Самардан Орынборға қарай беттеп бара жатқан пассажирлік состав Кинельге кеп тоқтады. Составта жиырмаға тарта вагон бар. Оларға тағы бір вагон тіркеуге мүмкіндігі жоғын айтып, поездың начальнигі жүріп кетуге айналды. Вокзалдың дежурныйы, машинистке жезл¹ тапсыруға кетті.

— Ал, мен кеттім! — деді Угар, со кезде теплушкидан қарғып түсे ғап.

— Қайда?

— Машинистке!

— Одан не аласың?

— Біздің вагонды тіркемей, паровозды жүргізбеймін...

«Қой» дегенге қарамай, бораны бұрқырап тұрған үскірік аязда, Угар жүгіре басып кете барды. Артынан біздің үш-төрт кісі жүгірді, ішінде мен де бармын...

Машинист дежурныйдан жезлді еңкейіп ала бергенде, Угар «здравствуй, мой друг» деп машинистің арқасына қарғып мініп алды да:

¹ Жолдача құралы.

— Сен, достым, осы станцияда біздің вагон тұрганын біндің бе? — деді.

— Негылған вагон? — деді машинист.

— Ақмола губерниясынан Орынбордагы партия конференциясына бара жатқан делегаттардың теплушкисы.

— Еш нәрсе де білмеймін, — деді машинист, маған неғыл дейсіз оны?

— Сен, осы составыңа тірке, сол вагонды!..

— Поездың начальникімен неге сөйлеспедіңіз? Менің ісім емес ол, түсіңіз! — деп машинист паровозды қозғауға гудок берді.

— Ендеше, біздің вагонды тіркемей жүре алмайсың, — деді Угар.

— Қалжыңды қойыңыз! — деді машинист, ашуланған кескінмен, — түсіңіз!

— Теплушкины тіркемей түспеймін...

— Мұныңыз заңға қарсы...

— Вагонды тіркемеу де қарсы...

Ашуланып кеткен машинист итерме қылайын деп еді. Угар «осторожно, друг» деп ақырып қалды да, жұлқыла-мақ болған машинистің тұмсығына шинелінің оң жақ қалтасынан суырып алған наганды тоса қойды. Машинистің зәресі ұшып, кейін шегіне берді...

Сонымен, сөздің қысқасы, біраз жаңжалдан кейін біздің теплушки составқа тіркелді де, поезд жүріп кетті...

Орынборда біз «Бірінші Советтер үйі» аталатын гостиницаға орналастық. Со күні обкомға барып, мандатымызды тіркеттік те, екі-үш жігіт қала қыдырып кеттік.

Қаланың орталық көшелерінің үйлері маған Қызылжар түгіл Омбыдан да әлдеқайда сәнді сияқты. Мұндағы биік, сәнді үйлердің көбі ол қалаларда жоқ. Орынборда шеркеу мен мешіт көп екен. Білетін біреулердің айтуынша, он алты шеркеу, жеті мешіт бар, солардың ішінде мен бұған дейін көрмеген зор собор тұр.

«Борисоглебский Кадетский корпус» аталатын зор үй, Омбыдағы кадетский корпусың үйінен әлдеқайда көлемді де, биік те. Азамат соғысы бұл үйдің бетіне айғыз таңба-сын сап, терезелерінің бәрі қирапты, кейбір қабырғалары опырылыпты, сондықтан, қазір пайдага аспай, айнала тақтаймен қоршалып қойылған екен.

Көзге ерекше түсетін үйдің біреуі «Караван-сарай». Екі-үш кварталды тұтас алатын бұл сарайдың айналасы кірпіш қорғанмен биік қоршалып, төрт бұрышына қақпаларының

үстіне, бастарына ай орнатылған мұнаралар жасалыпты. Сарайдың ішінде мешіт, медресе және сауда дүкендері бар. Білетін адамдардың айтуыша, патша екіметі бұл сарайдың ең алғаш көршілес шығыс елдерімен сауда-саттық жүргізу үшін салынған екен...

Ең биік үйдің біреуі, «Орынбор-Тәшкент темір жолының басқармасы». Бұл басқарманың түркү биік болғанмен, көлемі Омбыдағы темір жол басқармасынан әлдеқайда кішкене... Олардан басқа да сәнді үйлер толып жатыр...

Қаланың күнгей жақ жиегін ала, Орал өзені агады екен. Жүрттың ерте кезде «Жайық» деп атایтын өзені осы екен. Өзеннің бойы қалың тоғай. Өзенге тақала салынған бір кездегі қорғанның қабырғалары қазір құлап, сорайған бір-екі мұнарасы ғана қалыпты.

Білетін адамдардың айтуыша, қазақша «Орынбор» орысша «Оренбург» дейтін қаланың аты немістің «орен» (шеткі), «бург» (қала) деген екі сөзінен құралады екен. Орынборды бұлай атауы, бір кезде Россияның шығыс жақтағы ең шеткі қаласы болғандықтан дейді... Қызылжар мен Омбыдан бұл қаланың бір ерекшелігі — көшелерінің көбіне тас төсөлген...

Конференция ашылардан бұрын, мен қаланың ой-қырларын түгел аралап шықтым. Бұған дейін көрген қалаларым сияқты, мұның да орта көшелері ғана тәртіпті және соқөшелерде ғана жақсы үйлер бар, шеттегі үйлердің көпшілігі Қызылжар мен Омбының шеттегі үйлеріндегі нашар, көшелері былық...

Араның ашқан аштық бұл қаланың да көшелеріне кіргені, кейбір жерлерде кездесетін ісінген немесе өлген адамдардан байқалады. Бірақ мұнда төтенше шара қолданып, ашыққандарға тығыз жәрдем береді екен. Бірақ, белең алып кеткен аштыққа, кейде жәрдемнің де күші келмей қалады екен.

Естуімізше, ашаршылық Торғай, Ақтөбе жақтарында қатты белең алған. Аштарға жәрдем беруге Бүкіл Россиялық және республикалық төтенше комиссиялар құрылып, олар қызметіне тығыз кірісп жатыр екен.

Мен бірнеше оқу үйерінде де болдым. Мұнда: Кино (қазақ педагогикалық институты), Тино (Татар педагогикалық институты), Пино (Педагогикалық институт) аталағын, мұғалімдер даярлайтын үш институт бар екен. Институттардагы оқу әр ұлттың өз тілінде... Рабфак аталағын орта дәрежелі мектеп бар екен, оның сабактары орысша.

Оқуға ишетім бар маған, институттардаи рабфак көбірек үшайды, мүмкіндігі болса, менің соған тұскім келеді...

Конференция февральдың 19 мен 27 сінің арасында болды. Қойылған негізгі баяндамалар үшеу: жер жүзілік хал, аштықпен күресудің шаралары, ұлт мәселесі. Алғашқы екі мәселе ың-жыңсыз өтті де, тиісті қаулылар алынды. Көп айтыс туғызып, ұзаққа созылған мәселе — үшінші. Бұл мәселе жөнінде ұлтшылдықтың туын көтерген адам Смағұл Садуақасов.

Делегаттардың тең жарасына жақыны қазақтар еді және олардың бірсырырасы: Риддер, Екібастұз, Караганды, Спасовка, Қарсақпай, Доссор, Елек-орқаш тұзы сияқты ендіріс орындарынан келген жұмысшылар. Ұлтшылдарға қарсы болғандардың көшілігі осылар.

Конференцияда мен де сөйлемдім. Шама-шарқымша, мен ұлттар достығын, әсірссе орыс пен қазақтың достығын айттым.

Бірнеше күнге созылған бұл мәселе, ұлтшылдардың пайдасына шешілген жоқ. Делегаттардың көшілігі ұлтшылдыққа да, отаршылдыққа да соққы беріп, партияның Х съезінің бұл мәселе жөніндегі қаулысына сәйкес қаулы алды... Ұлтшылдардың бірталайы республиканың басқару жұмысынан қуылды...

Алашордашылдарға бұған дейін де соққы беріле бастаған екен. Мысалы, 1920 жылдың жазында болып өткен республикалық бірінші партия конференциясында, тонын айналдырған алашордашылдар әшкереленіп, коммунист партиясының қатарынан шығарылған, жауапты қызметтерден алынған, солардың бірі — Оқу Комиссары боп қызмет істеген Ахмет Байтұрсынов.

Бұл, әрине, ұлтшылдарға қатты соққы, бірақ, бұнымен күрес бітіп болмағаны байқалады. Лидерлері аластанғанмен, алашордашыл жастардан губерниялық және республикалық қызметте жауапты орын алып отырғандары әлі де көп, солардың біразын өзім де білем.

Қазақ елі ол кезде екі республикаға бөлінеді: тең жарасы «Киргизская АССР» аталатын республика да, оның орталығы Орынбор; қалған тең жарасы (бұрынғы Жетісу мен Сырдария облыстары). Түркстан аталатын республикада, оның орталығы — Тәшкент. Естуімізше, Түркстанда да ұлтшылдардың «рысқұловшылдар», «қожановшылдар» аталатын екі тобы бар, алашордашылдар соларға паналайды.

Сенетін коммунист жолдастардың айтуынша, бұл ұлтшылдарған тазалапу күресі, әлі де біразга созылады. Олардың маған берегін ақылы — ұлгышылдықпен күресу үшін де, социалистік құрылыштың қызметкері болу үшін де, ең алдымен марксистік білім алу, ол үшін оқуға, әсіресе орысша жүретін оқуға тұсу.

Соған келіскеннен кейін, Орынбордан қайтар алдында, мен обкомның үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісімен сөйлесіп, алдағы күзге қарай Орынбор Рабфагына келетін болдым.

— Бірақ.— деді меңгеруші, менің оқу мөлшерімді сұрап алғаннан кейін,— Рабфакқа тұсу үшін саған біраз да ярлық керек сияқты, әсіресе, орыс тілінен... Осыдан қайта сен, жеке учитель жалдасаң да, бірер ай даярлан!

— Жарайды.— деп уәде бердім мен.

Бірақ мен, уәдемді орындаї алмадым. Біз Қызылжарға қайта, егіс науқаны басталып кетті.

Зор мәселенің біреуі — тұқым даярлау. Мәліметтерге қарағанда, губернияның өз ішіндегі мүмкіншілігі өзіне қанағат болатын, бірақ, бар тұқым губернияның алыстағы селоларында жатыр. Оларды көлік күшімен ғана жеткізу керек. Өткен қыстың қатаңдығынан, көлік атаулының көпшілігі жүкке жарамайды...

Екінші мәселе — жеке шаруалы кедейлердің күштерін біріктіріп, егіс тұсында мойынқос жасату. Бұл да үгіт-насихатпен ұйымдастыруды тілейді.

Үшінші мәселе — кедейлердің көпшілігінде егіске қажетті құрал-сайман жоқ, оларды погребсоюз арқылы мүмкіндігі барынша жеткізу керек. Қазнадан берілетін машиналарды сатып аларлық кедейлерде қарожат жоқ. Ол үшін қарыз серіктігінің жұмысын күшейтіп, кредиттер аштыру керек, ссудалар бергізу керек...

Төртінші мәселе — көлігі, сайманы бар орташа крестьяндардың бар мүмкіншілігін пайдала асыру керек. Ол да үгіт-насихатты көп тілейді.

Бесінші мәселе — көпшілігі бұрын егін кәсібімен айналыспаған ауылдың кедейлері мен ортшаларын егінге шығару онай емес. Тұқым да, көлік-сайман да оларға орыс крестьяндарынан көбірек берілетін, бірақ, сол берілген жәрдемді ретін тауып пайдалану керек қой, ондай тәжірибе ауылдың көпшілігінде жоқ.

Ең қыын мәселе — көлігі, сайманы көп қулактар мен байлардың да мүмкіншілігін толық пайдала асыру керек.

Конға қысыңқырай ұстамаса, НЭП ке сүйенген олардың мириқ берер түрі жоқ.

Губкомның бюросы осы мәселелердің бәрін талқылады ли, мүмкіндігі бар шараларды іске асыру жұмысына, қала-дағы активтің көпшілігін жергілікті орындарға жұмсады, сол топтың ішінде мен де кеттім...

Осы сапарда суға кетіп қала жаздаған бір жағдайым болды. Есілдің Явленка тұсынан өтпек бол келсем, кәктемде тасқын бұзған көпір, әлі түзелген жоқ екен, паромның арқаны үзіліп жүрмей тұр, оның жүргүйн күтсем кешігіп қалатынын. Жұмыс аса тығыз. Сондықтан, жағада тұрған ескілеу бір қайықты жалдап кете бардым... Біз өзенге өрлей бере, қаңсыған қайықтың жігінен жылжыған су, ішіне құйыла бастады. Ескекшіл шал оны елең қылмай:

— Сен, бала, бақырашпен суды төгіп отыр,— деп ақыл үйретті маған.

Менің іштегі суды сыртқа төгуімнен, сырттағы судың ішке құйылуы басымырақ бол кетті. Кең жайылған Есілдің орта тұсына жеткенде, қайыққа кірген су белуарынан асты. Шалдың «ештеңе етпейді, тез шығамыз» деген сөзі маған енді жұбаныш бола алмады...

— Баттық! — дедім шалға.

— Ештеңе етпейді,— деп, шал өз әніне басты.

Біраздан қайық толуга айналды!.. Көзім шарасынан шыға бастады... Со кезде көлденеңдеп бір қайық келе қалды. Шал да сасқан екен:

— Жылдам!.. Біз батуга айналдық! — деп айқай салды, ол анау қайыққа...

Көлденеңдеген қайық тақалғанша, біздің қайық бага жөнелді... Жұқа шалбармен, жеңіл көйлекпен отырған шал, суға құлаш ұрды... Әне, ол жағаға қарай зымырап жүзіп барады... Мен қалып қойдым!.. Қайық та батып барады, онымен бірге мен де батып барам!.. Бірақ, менде шалдың бойындағыдай өнер жоқ, суға жүзе білмеймін!..

Жақындалап келген қайықта үш жас жігіг отыр екен. Оларға мен бар даусыммен:

— Спасите! — деп айғай салдым да, өзім суға батып жүре бердім... Тұншыға бастадым!..

Лезде арқамнан әлдене кеп тұтты да, судың бетіне көтеріп шығарды. Демім бітуге аз-ақ қалған екен... Жұтқан су ішке симастықтай болған гой деймін,— көп уақыт лақылдатып құстым...

Әрең дегенде есімді жинап жап-жагыма қарасам, маңында көлденеңдеген қайықтың үстінде отырмын, қасымда орыстың үш жігіті отыр!.. Сұрастырсам, олар жексенбі күні өзенде серуендеуге шыққан, осы қаланың комсомолдағы екен. Менің мән-жайымды сұраганнан кейін:

— Жоқ жерде жоғалып кете жаzdадың гой,— десті маған,— жүзө білмейтін адам, жаман қайықпен суға шыға ма екен!..

Енді есіме түсті,— қайықпен бірге чемоданым батып кеттіп. Маған оның ішіндегі киім-кешектерім емес, соңғы бес алты жылдың ішінде өлеңдерімді жазып жүретін тетрады!..

Қазір жүзден тоқсан бесі есімнен шыққан ол өлеңдердің арзан-қымбатын бағалау маған қыны. Жалпы көлемі екі мың жолдай болатын ол өлеңдердің бәрі де күнделік өмірдің шындығынан туған еді, сондықтан, егер қақтала қалған күнде, жазылған кезінің біраз шындығын елестетер ме еді, қайтер еді!..

Өкініші соңшалық болған бұл сапардың қуанышы да аз болған жоқ. Июньнің орта кезіне қарай, мен Қызылжарға өзім барған елдің егіс планын артығымен орындалған қайттым. Соныма губкомның бүросында мақтанайын десем:

— Сіздің мақтануыңызға қарсылығымыз жоқ,— деп қалжыннадады обкомның секретары,— бірақ, сіздің ғана жетістік емес ол. Біздің губернияда егіс планын орындаған болыс жоқ. Губерния бойынша 125 процент орындардың. Жауын әзірге жақсы. Осы қалпымен барса, егінге биыл шашетектен боламыз. Біздің ғана губернияда емес, советтік Россияның бар жерінде де егін жақсы шығу үміті бар. Онда біздің отан, азамат соғысынан кейінгі ең зор жауымыз аштықты да жеңеді.

Бюородан бірер ай кейін, жергілікті советтердің сайлауы өткізілетін болды. Губерниялық атқару комитеті маған, Петропавл оязының бірнеше болысында өтетін сайлау жұмысын басқарып келуді ұсынды, мен, әрине, көнеге кеттім. Маған Уисполкомнан бір инструктор еретін болды. Үш болыста сайлау өткіземіз.

Сайлау жұмысына шыққаннан кейін,— жолшыбойғы елдің тұрмысына асықпай-үсікпей, сабырмен ежей-тегжейін сығалай байқасам, көктемдегіден әлдеқайда өзгеріп қалты. Егін өтеге жақсы. Шөп мол. Мал құйлі. Ел тогай ан.

Елдегі Совет жұмысы да тәртіптеле бастапты. Өткен жылғы сайлауда біраз атқару комитетінің басқару қызметінен байлар босатылып, орына коммунистерден, немесе,

оңыған азаматтардан халыққа беделді председательдер қонылған екен, олар шын мағынасындағы советтік тәртіпі іске асыруға кіріскен.

Ерекше көзді тартатын бір іс — «Қызыл отау» аталатын үйдің төңірегінде. Ондай үй ояздан жіберіледі. Қызыл отауда судья да, зерттеуші де, дәрігер де және саяси үгігшілер де бар. Олардың әрқайсысы ауыл арасында өзіне тоуелді істерді тындыра жүреді... Қызыл отау әр айда ірге аударып қызметін тың жерлерге көшіреді... Бұл аса бір ігілікті іс екен...

Ауыл ішіндегі бұрынғы әкімдерде белгілі кеңсе болмай, көпшілігі «істерін» қоржындарына артып жүруші еді, қазір кеңселер белгілі жерге орныққан. Бірнеше жерде болыстық кеңселерге арналып, ағаш үйлер салына бастаған, олардың төңірегіне шаруалардың үйлері оралып, көшпелі ауылдардың алды қоңыстануға айналған.

Әрбір болыстық исполномның қасында «Батрачком» аталатын бөлімдер құрылған екен. Ерекше көзге түсетін бір іс солардікі. Бұл бөлім құрылғалы бай атаулының жалшылары шарт жасап қана жалданады екен, ол шарттардың мұлтіксіз орындалуын Батрачкомдар бақылап отырады, Байларда бұрын ақысы кеткен жалшыларды да осы Батроchком есептестіріп, тиісті ақысын төлеттіреді екен. Бұл шаралар, әрине, ауылдағы кедей, батрақтардың сана-сезімін оятуға көп жәрдем береді екен. Менің, әуелі «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы» деген атпен, кейін «Батрақ» деген атпен жарияланған поэмам осы батрачкомдардың істерімен танысып, олардың өмірге не болу нәтижесінде туған еді...

Сол жылдың басынан кей болыста болыстық партия комитеті және комсомолдар комитеті құрылышты, біраз ауылдарда партияның, комсомолдардың ячейкалары ашылыпты. Олар еңбекші көпшілік арасында саяси тәрбие жұмысын жүргізе бастапты.

Кей батрақтардан кей жерде коммуна да құрыла бастапты. Мысалы Қызылжар оязының Қызыл әскер болысында (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Приишім ауданы), «Өрнек» атты коммуна құрылышты. (Кейін ол «Өрнек» колхозы болды). Коммунаға жиналғандардың жүзден тоқсан бесі қазақтар, взгелері орыстар мен татарлар. Қазақтар — «Қырық ру», — әр болыстан, әр ояздан жиналышты. Бәрі кедей, батрақтар. Оларға Бажанов дейтін помешкітің кең участогі және өзі Колчакқа еріп қашқал-

да қалып қойған малдары, үйлері, соқа-саймандары беріліп-ті. Үлгілі коммуна жасау мақсатымен, губерниялық басқарушы орындар, жауапкер қызметкерлерден бастықтар жіберіпті... Қектемде ғана жалаңаш-жалпы келген кедей-батрақтар биыл адам қатарына қосылып, «тамақ тоқ, көйлек көк» деген халге келіпті. Бұрын Бажаностың заимкасында тұратын аз ғана үйлер мен сарайлардың төңірегіне қала өсіп, көше-көше бол үйлер тарапты... Мемлекет қараждатына мектеп, больница үйлері салына бастапты... Сол өркендеудің үстіне биыл егіні де, шабындық шебі де мол шығып, «Өрнек» коммунасының адамдары аса көңілді екен, шаруашылық жағынан да, мәдениет жағынан да «Өрнек» төңіректегі ауылдарға үлгі бола бастаған екен.

Едә жағдайымен осылайша асықпай таныса отырып, мен өзімнің сайлау өткізетін өлкеме жеттім. Байқаймын, ояздық және губерниялық орталықтан алыс жерде, байлар өлі табанды жатыр.

Мысалы Смайыл болысында, өткен жылғы исполком сайлауында, бізге белгілі Жүкеннің Бекісі тағы да председатель бол қалып қойыпты.

Жолда бізге соның үйіне қонуға тұра келді. Бәрі ақ үйлі бай ауылдың, оның үйі төрінде отырады. Жуандығына құшақ жетпейтін әкесі Жүкен әлі тірі екен. Жасы алпысты алқымдаған ақбуырыл сақалды оның, жиырмадан жаңа ғана асқан сымбатты сұлу тоқалы бар.

Жүкен де, Беке де біздің ақжарқын жүзбен қарсы алды. Кең ақ үйдің ішіне кірсек, жасаудан тұнып тұр: үйдің ішкі баулары түгелімен сәнді тоқылған кілем, кілемнен жасалған басқұрдың жалпақтығы жарты метр, кереге арасын қосатын таңғыштар да кілемше тоқылған, шаңырақтан салбыраған желбау мен тағы да әлдене бір салпыншақты баулардың бәрі сондай... Үйдің төріне текшеленіп, сырты оюлы кигізбен қапталған сандықтар жиналған, астында — бетін оюлаған сүйекпен жапқан жүқ-аяқ, үстінде — қатарлана жиналған кілемдер, сәнді көрпе-жастықтар... оң жақта, масақананың ішінде, сәнді жиналып варшавалық кровагъ тұр, оның бас жағында қайқыған тармақты күміс адабақан, оған асыл киімдер ілінген... босағадан төрге дейін төсөлген кілем, төрінде төсөлген шыт көрпелер... Кейбір байлардың ыдыс-аяғы, қазан-ошағы үйінде болатын еді, бұл үйде олар жоқ, тегі, ас үйі оңаша болу керек... мұнда бар ыдыс — піспегінің басы күміспен әшекейленген, теңкіген

шара саба мен оның қасында дастарқанмен жауып қойған тегене және аяқтар...

Бойы үйреніп алғанинан кейін, «өзің бір иман жүзді жақсы бала екенсің» деп Жүкен астыма көпшік қойып, мені мақтап алды да, енді өзін кембағалдар қатарында көрсетуге тырысты.

— Осы өкімет жетім-жесірді жақтайды деседі,— деп бір қойды ол,— маган сонысы керек. Экем Тоқайдан жеті жасымда жетім қалдым. Біздің елде «Алдайдың алпыс би» аталған ылғи білектілер боп, маган не көрсетпек еді олар...

Жүкеннің бұл мұләйімсүі мен түгіл өзінің баласы Бекеге де ерсі көрініп, ол теріс қарап құліп жіберді. Жүкен оған алай бір қарап қойды да, сөзін жалғастырып әкетті.

Жүрттың аталақ деп сыйлағаны болмаса, біздің үйге ауыр дәулет бітіп көрген жоқ. Жылқымыз бес жүзден асқанын көрген емен. Доңыз жұтында¹ сабамыз керегеге іліп қала жаздал, қазіргі азын-аулақ мал, содан кейін ғана үйрілді...

— Қазіргі жылқының қанша?— дейді қасымдағы инструктор.

— Бір-екі-ақ айғырдың үйірі,— дейді Жүкен дәлін айтқысы келмей.

— Сонда да...

— Елу-алпыстың маңында ғана. Анау Сәпі, мынау Әлтидің ширегіне келе ме ол...

Оның маймаңдатып айтқан сөзінің бар түйіні — Бекені орнында қалдыруға соғады. «Айта бер — деймін мен ішімнен,— босқа шығын боп жатқан сөзің». Өзіне сыпайылық қып:

— Қазіргі ерік халықтағой,— дейміз біз,— халық сайласа қарсылығымыз жоқ.

Жүкен одан әрі тағы бірдемелерді айтайын десе, заман жайынан аздал болса да хабары бар Беке:

— Қойсайшы, әке, қонақты мазаламай, көңілге қарар деймісің, заңына қарар,— деп әкесінің сөздерін ұнатпаған болғды. Бірақ, өзі біздің аузымызды алуға екінші тәсіл қолданып:

— Сәбит,— дейді менімен оңашаланып,— біздің «Керей атаңнан» бұл өкіметтің тәуірлеу қызметіне ілігіп жүрген сен ғанасың. Қанымыз бір ғой, оған қуанамыз. Дәрежеңнің өсуіне тілекtesпіз. Сайлаушы боп шыға қалған екенсің, ол

¹ 1913 жылы.

да қуаныш. «Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» депті. Сені әлі жұрттың бәрі біле бермейді,— қызметке жаңа орналастың ғой. Танымайтын жұрттың алдында көркейіп жүр: пәуескеге жақсы пар ат жегіп берейін, сайлау біткенше мін, одан әрі Қызылжар мініп кетем десен де еркің.

Бекенің мұнысы — көрінеу көзге пара ұсыну екені айқын, соны біле тұра, мен икемделе қоймаймын,— «елде ат бар емес пе, қайтесің, аттарыңды қинаң»— деп былқылға салам.

Со былқылмен ертеңіне аттанып кеттім. Бекенің ере шыққысы кеп еді, өзімше құлық жасаған боп:

— Күн бұрын сайлаушымен ауыз жаласып алды деп жүрт есек қылар, ермегенің жән болар,— деп қалдырып кеттім. Менің былқылымнан ол балды да болмай, балсыз да болмай, «әрі-сәріде» қалып қойды.

Преснов болысында исполком председателі әлі де Әлти баласы Сейтақ екен. Үйі жолымда, оның да әу-жайын байқай кеткім келеді. Әлти төрт-ақ үй тігеді екен: өзінікі, Садуақастікі, Сейтақтікі және қонаққа арналған үй. Соңғы үй бос тұрганмен, жолда салт жолыққан Сейтақ мені өз үйіне түсірді. Сусындал аз жайлаптаннан кейін, ол да, кейіннен келген ағасы Садуақас та «Қазекемнің» жатаған құлығына сап:

— Ал, Сәбит,— деді маған,— қажыға сәлем беріп шығатын боларсың.

— Оқасы болмас,— дедім мен, кезекті жеріне жеткенше, олармен дипломатиялық қарым-қатынасымды үзбейін деп.

Әлти маған өзін туыс көрсетуге тырысты. Амандық-саулықтан кейін ол да Бекенің сөзін айтты:

— «Керейден де бір ұл туып, мына өкіметтің басы-қасында жүр» дегенге қуанып та қоям, балам! — деп бір қойды ол. Одан кейін сөз аралата беріп:

— Біраздан кейін, жалпы «аты Керейім» емес, қаны бірге жақыннысың,— деп тағы бір қойды.

— Әдетте,— деді Әлти,— Керей ішінде, бізді «Көшебе» деп, сені «Сыйбан» деп, «Көшебе-Сыйбан» бірге туған көріп, екеуін қоса атайды ғой. Мен саған одан да жақынны.

Ол өзінің біздің тұқымға жиен екендігін айтты.

— Естіп ем,— дедім мен.

— Естисің, әрине,— деді Әлти,— айтыпты ғой, бұрын-

түлар,— есік алды төбө болса, ертеген қонған атшын бирдең, ауылында көне болса, жазып қойған хатшын бирдең дей. Нұртаза бар гой ауылында, ол көксаудың білмейтін бар ма. Сол айтқан гой, тегі, мені сіздің тұқымға жиен деп? Солай ма?

— Солай.

— Не дейді Нұртаза? Мені әкесінен бері бай дей ме? Өзі байынды дей ме?

— Қайсысы болса да байығансыз гой,— дедім мен қулаған бол.

— Жоқ, онда мән бар, балам,— деді Әлти,— жоқшылықтың табы өтпеген кісі, жоқтың қадырын білмейді. Мен де өзің сияқты әкеден жетім ғап, өз еңбегіммен ғана байыған кісімін, сондықтан да кедейге жаңым ашып тұрады...

«Атаңның басы! — деп күліп отырмын мен ішімнен,— менің бала кезімде, әкесінде елу көпене шөбім кетіп еді, деп, жетім менің жалғыз торпағымды алғаның есіңнен шыққан екен, со ма, кедейді аяғаның?!..»

Мені сөзіне ұйыту мақсатымен, Әлти ерекше мән берген дауыспен, өзінше «ұлкендеу» бір сөздің пернесін басып қойды.

— Әкеден жастай қалғанмен, дәулет болмағанмен, жастай талпынып аздаған қара-құра жинағым,— деді ол,— сонан, құданың беруі шығар, асылығы болмасын, атам Керейдің ат байлар үйі болдым. Со кезде, Мынау Торсан деген Есенейдің жалғыз қызымен көңіл қосып, ен дәулетіне ие бол алды да, біздің Керейді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстап, ит-сілікшеге салды... Әсірессе, сенің Сыйбаныңды!.. Сонда, әрі Керейдің аруаты үшін, әрі жиендік хақым үшін, бері салса Сыйбанга, әрі салса Керейге араша түсіп, Торсанды аяғына жығып берген мен едім.

— Ол Нұртаза мен біздің заман еді.— деді Әлти күрсініп ап,— біз ол кездे тату-тэтті едік, бір жағадан бас, бір жеңінен қол шығаруши ек. Ендігі заман, анау отырған мениң екі балам мен мынау отырған сенікі шырағым. Сендерге береке, бірлік берсін дегенинен басқа не айтайын, өзгесін балалармен кеңесе берерсің!

— Сөз жетті,— деді Садуақас, әкесінің шешен сөзіне разы болмағандай.— өз туысымыз. Басқа не дейміз, бұл Сабитке. Сайлау өткенші осында болар да. Қызылжарға өзіміз апарып салармыз.

Мен Әлти ғана емес, Садуақасқа да іштей қайран ғап отырмын. Ои сегізінші жылдың қысында ол сауда жұмысы-

мен Омбыға барған. Бұл менің қаражаттан аса жүдеп жүрген кезімде. Садуақастан қаражат алмақ бол, пәтеріне іздейп барғам. Мән-жайымды айтқаннан кейін, ол сөз қатпастан қабагын түйіп отырып алған. Жауап күтіп қалжыраған мен, «ал, Сәке, не айтасыз?» дегенде, ол ұнсіз қалпын өзгертпей, қалтасынан томпиган былғары күмәжнігін суырған да, ішінен жүқалау бір қағазды суырып, піркәшігі Самыратқа «әпер, анаған!» деп, мені негімен нұсқаған. Қолыма ұстатқан қағазды жазып көрсем, почтаның маркесі сияқты жасалған. Келчактың он тиындық маркесінен құралған тұтас ақша — барлығы бір сом. Одан басқа берері жоғына көзім жеткен соң:

— Ал, Сәке, беретініңіз осы болса, сізге рахмет. Жүрек жалғауға келмейтін мына маркелеріңіз өзіңізге қалсын, мен-ақ аштан өлейін,— деп алдына тастай бергем.

— Я не обязан,— деген ол теріс қарап. Мен шығып кеткем.

Оған төрт-ақ жыл өтті. Менің сол атым, сол фамилиям, сол кескінім, өзгерісім — киімдерім мен Совет өкіметінің арқасында тең праволы кісі болуым.

Сол уақығаны еске алам да, ішімнен, «апыр-ау, осы Садуақас мені танымай отыр ма, таныса, неғып ұялмай, неғып қымсынбай отыр!» деп ойлаймын.

Ол қымсынады еken және анау-мынау емес, қатты қымсынады еken. Сонысын сайлау күні көрсетті. Со күннің алдында, күндізгі қызметті бітіріп, Шөгелдің Төрежаны деген кісінің үйіне қонып жатыр ек, біреу аяғынан тартып оятады.

— Бұл кім? — дедім қараңғыда басымды көтеріп.

— Мен,— ағаң Рамазан.

— Ыбырайдың ба?

— Дәл өзі.

Жөнін сұрасам. Нұртаза екеуі келіпті, Нұртаза мені шақырыпты.

— Қайда ол кісі? — деймін мен.

— Далада, көл жағасында. Жүр. тез, тосып отыр.

— Не жұмыспен?

— Оны өзі айттар. Мен шақырушу ғанамын.

Киініп шықтым. Рамазан бастап келеді. Жөнін айтпайды. Қырық-елу шақырымдағы Жаманшұбардан түнделетіп келулеріне қайран қалам.

Көл басында бірталай адам бар еken, орталарында Нұр-

Садуақас Садуақас, қоршай отырғандардың да көбін
таптап — баштар, алқамінерлер!..

Сүмбілескен кеңін, шешіп Нұртаза туысқандығын,
көрдін жаудың салы, үнделетіп келген жол жайын кең
тәржеме сабаки айтты да, аяғын Сейтақтың болыстыққа
жекумене пеп соғып. Мен, «дұрыс қой ол, бірақ, кімді сай-
да» ерте — сөзде де емес, менде де емес, халықтағой» деп
жекумене салынып деп см, жүйрік Нұртаза төңірегімді өрап
ту мүрзінде. Егер шашымды айтуга тұра келді.

Нұртаза, Кішкене ага, — дедім мен Нұртазага,—
бірге мен сөзде бу шашымнаның ізді орынданай алмаймын. Соң-
ынан бұрындауды көтермейді. Ол заңда байды өкімет
шашымнаның айтуда жоқ.

Нұртаза бұз жома бұрыншыдай ақыраңдамай, жалба-
рланған жауынен көздірмек бомыш еді, мен заңды көлде-
шіп жекуменен ғанаңдам. Соңда, Садуақас:

Шарынан да, Кошес Сынбаниң аурагын шақы-
рып, бізде көзбатың жаңынеген соң, ағаң Нұртазаны алды-
рған екіншінен көзбатың? — деп үкін айтқан болды. Маған
онда сөзден жыгу реті кеп қалуды.

Ол Кошес Сынбаниң аруагын сыйлайсыз ба?—
дедім мен оған.

Неге сыйламаймын? — деді ол,— әрине сыйлаймын.
Жоқ, сыйламанызы?

Неге?

Мен он сөзинің жыладың қысында «аруақ шақы-
рып» жардем сұрауга барғанымды, оның бір сом бергенін
жеке ем, шілдік деп аумақады, не мер арсыз болса да үялған-
даң жерде шұқып.

Бір қате болған! — деді күрсініп.

Көрдіңдер ме? — дедім мен төңіректеп отырған-
дарға, кім айынты екен?

— Айынты бұл екен! — деп ду ете қалысты отыр-
ғандар.

Тәлетем, айыбын,— деді Нұртаза,— тек, менің өтіні-
шімді ғана орында!

— Айынтың керегі жоқ маған,— дедім мен,— менікі
тек байлардың, оның ішінде мына Садуақастың дүние-қо-
щыздығын көрсету еді. Қайталап айтам, кімді өкімет басы-
на қою еркі халықта.

Соны айтып, тұрып кеттім де, Нұртазаның шақырғаны-
на қайырылған жоқпын.

Ертеңіне сайлау басталды. Ол кездің сайлауы анық дауыспен. Сайланатын адамдарын халықтың өзі атайды да, қол көтереді, көп дауыс алған сайланады. Бұл дауыс беруге Әлтидің өзі де, балалары да қатынасқан жоқ. Ол кездің және бір тәртібінде, сайлауға правосы жоқтардың тізімі көпшіліктің алдында жасалып бекіледі. Тізімге кіргендер, сайлау өткенше қамала тұрады. Сондай тізімді жасамақ бол, сайлауға жиналған қалың жүрттың еркіне беріп ек, «Әлти!» деп ду ете түсті олар. «Садуақас!.. Сейтақ!..» деп айғайлады олар!.. Осы үшеуінен басталған «қара тізім» кепіп барып тоқтады, оған елу-алпыс бай ілікті... Менен күдер үзген Нұртаза тұнде тайып отырыпты...

«Қара тізімге» іліккендердің бұл арада бары қамалды...

Даусы еркін еңбекші көпшілік, өзінің қалаған адамдарын атай бастады... Олар сайланды да...

Біз Қызылжар келе, губкомның бюросында бүкіл губерния бойынша өткен сайлаудың қорытындысы талқыланды. Баяндамаларға қарағанда, биыл бірінші рет ауылдың және болыстық исполномдар байлардан түгел тазаланып, бар жерде еңбекші көпшілік қалаған адамдар сайланыпты.

Сейтіп, ауыл байлары қазақ тарихында бірінші рет әкімшіліктен қол үзіп, оларға бірінші рет қатты соққы берілді.

СӘКЕННИҢ СҮЙЛЕУІ

Бюродан кейін, мен губкомның секретарымен Орынбордың Рабфагына оқуға кетуім туралы сөйлестім. Ол менің сезімді ықыласпен тыңдал алды да:

— Дұрыс шешім жасағансың,— деді маган,— Іс тәжірибесіне біраз араласып, тап тартысының қазанына біраз қайнадың. Жалпы білімің, оның ішінде саяси білімің аз екені рас. Әдебиет шығармасының істеріне де араласып жүрсің. Қөңіліңде алма, ол жағынан тіпті шала сауаттысың. Енді оқығаның жөн. Оқуды рабфакпен ғана аяқтап қоймай ері қарай барғаның жөн.

Секретарьмен келіскеннен кейін, кезектегі бюрода менің мәселем қаралды да, рабфакқа жіберілуім туралы бюро қаулы алды.

Мен Орынборға келсем, оның ең үлкен көшесі — Советскаяда тұратын рабфак үйінің алды, оқуға түсу мақсатымен келген жастардан ың-жың екен. Өткен қыс барып шыққанда, рабфакта қазақтар азантай еді, танитын бі-

реуден сұрағанымда, мыңға жақын студенттің он шақтың ақ проценті қазақ деген еді. енді көрсем, биыл оқуға түсуге келген жастардың тәң жарасы қазақ.

Рабфактың деканы — Шейнессон дайтін жебірей екен. Оның приемына кіруге үш-төрт күн уақыт өтті, өйткені, жан көп, кезекке жазылып күту керек.

Кіріп-шыққандардың айтуынша, Шейнессонның әзіргі міндеті — оқуға түсем деп келгендердің документтерін тіркеуге және экзаменге түсуге рұқсат беру, экзамен ұстаган кезде жатақхана және тегін тамақ беру.

Енді біреулердің айтуынша, Шейнессон кейбір адамның арызына қолды үн-тұнсіз қоя салады да, енді біреулермен кеңесіп, көңілі толмаған біреулерді тіркелуге жібермей қойды.

— Мәселен, кімдерді? — десең:

— Эрине, оқуы аздарды да! — деп жауап береді кеңескен адам.

— Сонда, қай оқу? Орысша тіл білуіне қарай ма? Жалпы біліміне қарай ма?

— Екеуіне де қарайды...

Бұл сұрау, жауаптардан менің жүрегім дұрсілдей түседі, сонда қорыққаным өзге емес, орыс тілінің экзамені.

Қабылдаған Шейнессонға мен документтерімді ұсындым, онда: қолдан жазған арызым (олай жазу — міндетті түрде), губкомның қаулысынан көшірме және губком берген өндірістік мінездеме бар.

Арызды мен орысша жақсы білетін біреуге жаздырып, соған өз қолыммен сығалай отырып көшірғем, подчеркім біркелкі тәуір болатын, сондықтан ол ешбір күдік туғызбауы тиісті еді. Шейнессон сны сыдырта бір оқып шықты да, кескініме қарап ап, сонда күдіктің жазуы тұрғандай:

— Өзің жаздың ба мұны? — деп сұрады.

«Өзім» деуге ар шыдамайды, «біреуге жаздырып едім» деудің артында көп шатақ болуы мүмкін. Соны ойлаған мениң жүрегім тулай ғап, толқыған дауыспен «өзім!» деп ем, жан-толқынымды сезіп үялтпайын дегендей, Шейнессон жыымиды да қойды.

Ол губкомның қысқаша жазылған қаулысына көзін жүгіртіп өтті де, машинкамен үш қағазға басылған мінездемені сабырмен түгел оқып шығып:

— Бұл жақсы! — деді. Оған ішім жылып кетті.

— Қайда оқуың және қай мөлшерде оқуың туралы справка қайда? — деді Шейнессон.

— Ол жоқ,— дедім мен.

— Неге?

Мен қайда оқуым туралы қысқаша айтып шықтым.

— Рабфакқа тұсу үшін, бұл оқу тым аз,— деді Шейнессон. Бұған тұсу үшін, ең кемінде, алты кластық білім керек. Сенде ондай оқу жоқ. Және сөзіңден көрініп тұр,— орыс тілін тым шалағай білесің.

Мен айыбын мойнына алған қылмыстыдай үндемедім. Шейнессон, маған сүзіле қарап аз отырды да:

— Арыңа қарап шыныңды айтши,— деді «р» әрпін «f» ғып сөйлейтін тілімен — экзамен ұстай аласың ба?

— Тырысам!

— Мәселен,— орыс тілінен?

— Оған да тырысам! — дедім мен, толқыған сезімімді күшпен әрең бөгеп.

— Бұл,— негізгі мәселе,— деді Шейнессон,— окуудың бәрі орыс тілінде жүреді. Орыс тілін шалағай білсең окуды алғып бару қын болады. Осы жағын ойлан.

— Мүмкін,— деді ол аз кідіріп, маған тағы да сүзіле қарап ап,— тағы бір қыс шыда, орыс тілінен біраз даярланаңсың да, рабфакқа келер жылы түсерсің?

— Мені биылғы жылдың экзаменіне жіберуіңізді өтінем!..

— Ха-ра-шо-о! — деді де, Шейнессон арызга бұрыштама салып, документтерімді тіркетуге жіберді. Ол арада жатақханаға қатынас қағаз алдым.

Жатақхана, қаланың шығыс жақ шетінде, бұрын епархиальное училище аталатын діндік школаның жатақханасы болған үлкен қызыл кірпіш үйде екен. Бұрынғы оқушылардың бәрі жазғы демалыстан әлі оралмапты. Қазіргі тұратындар, кілең биыл ғана оқуға келгендер.

Танысып көрсек, орыстардан да, қазақтардан да мен сияқты оқуы аздар да, бізден оқуы әлдекайда зорлар да бар. Мысалы, кейін агроном боп шықкан Қадыр Досжанов Торғайдағы гимназияны аяқтауға жақындаған біліммен келіпті, менімен елдес Саруар Таshanов екі класты (алты жылдық) училищені, қостанайлық Ҳакім Иманбаев Троицкийдегі Реальное училищені аяқтап келіпті. Ондайлар қазақтардан да, орыстардан да толып жатыр.

Енді біреулер татарша ортаға жақын білім ап келген, мәселен: Үміт Балқашов, Баязит Баширов, Таласпай Нұрпеисов, татардан Мухаммедзянова, Камалетдинов, Яманкулов...

Мен қатарлы, бастауыш мектептің көлемінде ғана білімі барлар да бірталай. Мысалы, Анатолий Шашков. Орысша екі-ақ класты білімі бар бұл сақа жігіт, азамат соғысына қатысып, Буденныйдың атты әскерінде болғанда ерлік істері үшін әскерлік «Қызыл ту» орденін алған. Естуімізше, рабфакқа биыл түсушілердің ішінде де, бұрынғы оқушыларының ішінде де бұдан басқа орденді кісі жоқ.

Бір бөлмеде жатқан оның оқу мөлшеріне қарасам, өзі орыс бола тұра, орыс грамматикасын шалагай білетін менен де жаман жазады. Грамматика түгіл, орфографияның өзін де ол дұрыс жазбайды, мысалы, орыстың «передать» деген сөзін «пиридят» қып жібереді. «Ц» мен «щ» әрпі ол үшін жоқ. Өзінің көп қолданатын сөзі «конце концов»-ты ол «контсе констов» қып, сүйіл ішетін сорпасы «борщ» пеп «щиid», «борышши», «шши» қып, үнемі бұзып жазады.

Жалғыз тілге ғана емес, өзге сабакқа да ол шорқақ екен. Соғыста сілтегенін жібермейтін шапқыш, көздегенін жібермейтін мерген атанған ол, жүздің бержагындағы есептің өзін де қиналып әрең шығарады. Оған эсіресе көнбейтін есеп көбейту. Мысалы, «бес жерде бес — жиырма бес» деген сияқты көбейтуді ол өлсе де жаттай алмайды.

— Осы біліміңмен рабфакқа қалай түсесің? — деген кісіге, жұмысшы семьядан шыққан ол:

— Жұмысшылардың факультеті емес пе, бұл! — деп жауап береді,— мені алмағанда кімді алады?

— Егер экзамен үстай алмасаң ше?

— Бәрібір алады.

— Алмаса ше?

— Еріксіз алдырады.

— Кім?

— Семен Михайлович.

— Буденний?

— Ия,— дейді Шашков тәкаббарсыған дауыспен.— менің жан аяспас досым ол. Хат жазып тұрады маған. Егер оған хат жазсам, рабфак түгіл Орынборыңды төңкеріп түсіреді!..

Жұмысшыны, кедей мен батрақты алады дегенге, станоктан, шахтадан, соқадан шығып, түк даярлықсыз келген сауатсыздар да бар. Солардың бірі — біз білетін Өміржан Наурызбаев. Өзге сауат түгіл, ол әліппедегі әріптердің не қазақшасын, не орышасын түгел білмейді, білген әріптерінің өзін қиқы-шойқы ғып, танымастай түрде жазады...

Даярлығы молдар экзамені елең қылмай, уақыттарын киноға, театрға, бақшага, Орал өзеніне, оның тогайына ба-румен, қала қыдырумен өткізеді. Даярлығы аздар тамақ пен үйқыдан басқа уақытта қағаз бер кітапқа үцілуде болады, солардың бірі — менмін. Даярлығы жоқтар тәуекелге сенумен бос жүреді.

Қадимше көп оқыған, жадитше аэ оқыған, орысшаға шерқақ адамның біреуі Баязит Баширов. Кейін медицина институтын бітіріп, аса шебер хирург атанған. Ұлы Отан соғысында қазага ұшыраған бұл жолдас, рабфакқа түсер алдында өлердей діншіл.

Елден біз Орынборга онымен бірге аттанғамыз. Сонда ол, поезд үстінде, күнделік бес уақыт намаздың біреуін де қаза қылмай оқып келген. Біздің мінгениміз жалпылық вагон да. Және, пассажирдың көвшілігі оқуға келе жатқан жастар. Олар Баязитті мазақтап, намазына бөгет жасай берген соң, ол жоғарғы полкаға шығып кетті де, сондағы багаждардың арасында жасырынып оқитын болды. Көріп қалған біреулер оны сақдаға жығылып жатқан жерінен жұлып алса, ол полкасына шығып қайта оқиды.

Рабфакта да Баширов сол әдетін тастаған жоқ. Жатақ-ханада жастар мазақтай берген соң, ол намазын атқораның ішіне барып оқып жүрді. Соншалық діншіл адам Рабфакта бір жыл оқып, медицина техникумына көшті де, оны бітірғендеге, барып тұрған атеист болып шықты.

Әрқайсымыз хал-қадарымызша даярланып жүргенде экзамен де болып қалды.

Есептен мен еңбегіммен өттім. Ол экзамен төрт амалдың көлемінде алынады екен. Экзамен алатын Казицин аса қатаң деп есіткем. Сол кезде жасы отызды орталаган, сақал-мұртын қырынатын, бүкіштеу жүретін, көзіне көлемі үлкен, шынысы қалың пенсне киетін бұл адам, алдана барған менің сәлемінді де алмастан, әлде не қын задачаны диктовать ете жөнелді. Ол ерні сүйрендеп жылдам сөйлейді екен. Естуімше, бір айтқан задачасын ол қайталамайды, үғып үлгіре алмасаң, шешіп бере алмасаң «жаманды» қояды да шығарып жібереді.

Ол маған үш задача берді. Үшеуін де мен тақтаға ілгішсіз шығарып бердім. Орысшаға шалағайлығымды білді ме,— ауызша түсіндіруді тілеген жоқ. Неге екенін білмедім, мен есептің бәрін шығарып болғанда, ол ешбір себепсіз, үрттын жиыра күліп жіберді, де, кенет түсін сұыта қойып, экзамен қағазына «уд» деп жазды да қол қойды. Артынан

білсем, себепсіз күліп, себепсіз тиыла қалу — оның дағдымсы екен.

Саяси сабақтан Кострицкий дейтін қартаң, партияда иоқ адам алады екен. Естуімше, оның сұраулары тап тар-гысының төңірегінде болады. Мен өзімді ол жағынан саң-чаусымбын деп ойлаймын. Мәселен: ескі Римдағы патриций мен илбесілердің арасындағы тартысты, Англияда болған шартистік қозғалысты, Париж коммунасын, 1905, 1917 жылдардағы революцияны сұраса, мен болған жылдары, күндерімен және негізгі мақсаттарымен шамалы түрде айттып бере алам.

Бұрын да білетін бұл сабақтарды, экзаменге даярланған күндері мен әлденеше рет қайталап, пысықтап алдым. Соныма қарай, Кострицкий менің ойымнан шықпай алдына барған маған бір де сұрау берген жоқ. Сәлемдесіп отырғаннан кейін:

— Сізге губкомның жазған мінездемесін оқыдым,— деді ол.— Тап тартысын өзіңіз қолдан өткізгенсіз. Енді соның теориясын білу керек. Мен сіздің экзамендік қағазыңызға сұраусызың қол қоям.

Мен,— «сұрасаңыз да білем» деп мақтанайын деп ем.

— Элі мақтануға ерте,— деді Кострицкий,— оқып, марксист болып ап мақтану керек. Сен одан әлі түк те білмейсің.

Орыс тілінен экзамен алған Безин дейтін қарт кісі, маған Чеховтың «Каштанка» атты әңгімесін оқытып, содан не түсінгенімді сұрады. Сөздерін түгел үқпағанмен, жалпы жобасын түсіндім. Сөите тұра, орысшылап айтуға тілім жетпей, «как сказалды?» қайта-қайта айттырып, Безинде әуреге салдым.

— Орыс тілін нашар біледі екенсің,— деді Безин біраз әңгімелескеннен кейін,— мұндағы сабақтардың бәрі орыс тілінде жүреді, оны игеру саған қыын болады...

Безиннің ойы қабылдамауға кеткенін байқағаннан кейін, мен шала-шарпы тіліммен осы оқуға келудегі мақсатым не екенін білдірдім. Бір дәлелім — жазушы болуға ынтымның барлығы, бірақ, білімімнің жетпейтіндігі еді. Соңғы сөздерге Безин үйріле қалды.

— Баспасөзде жарияланған ештеңең бар ма? — деп сұрады ол.

Мен оған, осы жылдың көктемінде, «Еңбекші қазақ» газетінде, «Түсімде» атты фельетоным басылғанын айттым.

- Өлеңің? — деп сұрады ол.
- Өлеңдерім қолжазба күйінде ғана,— дедім мен.
- Маған солардың бірнешеуін сөзбе-сөз болса да аударып әкел! — деді ол.

Менің өтінішімді рабфактың төртінші семестрінде оқып жүрген қазақ жігіті орынады да, білген тіліммен үш өлеңімді аударып берді: «Көңілім», «Жалшының зары», «Бостандық» Безинге бұл өлеңдер ұнады да, экзамендік қағазыма ол да қол қойды.

Бұл экзамендер Шейнессонды қанағаттандырмады. Менің оны көндіруге тырысуым босқа әурелену болды. Оның тұжырымды сөзі: «Бұл қалпыңызда сізді қабылдауға болмайды».

Бұл сөзді естігенге дейін мен «жәрдемдеседі-ау» деп үміттенетін адамдардың ешқайсысына жолыққан жоқ едім. Енді амал жоқ жолығуға тұра келді. Бірінші сөйлескен адамым Абдолла Асылбеков. Ол ойындағысын тұра айтатын адам еді. Менің шағым сөзімді тыңдаап алғаннан кейін:

— Өкінішті болған екен,— деді ол,— бірақ, бұл жайда обком тарапынан саған тиер жәрдем жоқ. Советтік және оқу орындарының ішкі жұмысына обком араласпайды.

— Сонда, мен қайтем? — деген сұрауға аз уакыт ойланып қалғандай болған Аболланың қайтарған жауабы:

— Советтік орындардың жәрдем беруі мүмкін.

— Сонда?

— Мысалы Сәкенге жолығып көр.

Қазақ республикасының сол жылдың күзінде өткен III съезінде Сәкен Сейфуллиннің Халық комиссарлары Советінің председателі болып сайланғанын мен Орынборға барған кезде естігем. Қоруғе көптен күмартып жүргем бұл адамға, оқуға түскеннен кейін жолғаспақ болып жүрген жоқпыш ба, енді амалсыз баруға тұра келді. Оқуға түссе алмай қайту, маған өлгемен бірдей.

Сәкеннің өзіне жолықлағанмен, түрған үйін сыртынан көргем: сыртын тақтаймен әшекейлеп көк бояумен бояған, төңірегі орамның бір бұрышын түгел алғатын тақтай шарбақпен кең қоршалған, қақпасы және тереze қақпалары оюланып, әр түрлі сырмен сәнделген үлкен ағаш үй. Қақпасының маңдайына жазылған адресі — Деевская, 5.

Осы үйге түс ауа келіп, есігін қағуға ыңғайсызданған түрмен, көшеде ерсілі-қарсылы жүрген шағымда, көлденең көшениң біреуінен солқылдақ фәэтонға дара жегілген ақбоз арғымақ қылаң ете қалды да, бері қарай бұрылды. Аттың

жүрісі екпінді. Оның божысын сірестіре тартқан біреу фәз-
тонның алдында отыр, ішінде жалғыз-ақ адам, мен көшеде
жай жүрген адам сияқтанып сылбыр аяңмен алыстан көз
тіктім.

Екпіндеген арғымақ қақпа алдына таянғанда, сидам
биік, бауыры тартыңқы. Қысқалау келте құйрықты, сүйік-
тау жалды ақбоз құлақтарын қайшыландыра, танауларын
делдіте, тыныс тартып тұра қалды. Фаэтон ішінде отырған
адам жерге түсті «Әуелі көріп алайын» деген оймен түскен
адамға жақындаңқырадым. Оның «ортадан жоғарылау»
деп шамалаған бойы тіп-тік еken. Басы көтеріңкі. Қеудесі
шалқақ. Кескін көзіме алғаш шалынғаны, аса қою қияғы
ұзын қара-сұр мұрт. Кескініне бедірейіп қарасты ұядым да,
жанапайлап ілгері өтіп кеттім. Ол мені елемегендей, қара-
ған жоқ. Кескін-кейпінен есімде қалғаны — көзді, мұрынды,
сұрғылттау өнді, сұлу кісі сияқты. Ол кеэде сәнденіп киіну
салты жоқ. Ал мына кісінің үстінде әдемі тігілген драп
пальто, сол драптан жиегін бұрыштандыра тіккен кепка...
Сәкен осы боламағай да...

Мен жанап өткен қалыппен алдағы бұрышқа жетіп, ке-
йін оралсам, сұлу адам үйдің сыртқы есігінен кіріп барады
екен. Божақ манағы орнынан фаэтон ішіне отырып, елеңде-
ген атын шерте аяңдатып, бері қарап бұрылышп келеді еken.
Жақындағанда көз тоқтатып қарасам, шағындау ашаң де-
нелі, сарғылт өнді, жасамыстау біреу. Орыс, я татар екенін
айыра алмасым да, жақындағанда келгенде мұсылманша сәлем
бердім.

— Үағалайкүм-ассалам! — деді ол, татар акцентімен,
атының басын тартып.

— Жаңағы кісі кім? — деп сұрадым мен.

— Қайдағы «жаңағы?»

— Анау үйге кірген.

— Шуни білмісіз ма ни?

— Жоқ.

— Өй, ақымақ! Сакин Сейфуллин иш!..

— Э-ә.. өзіңіз?

— Кучер. Нұфматулла Бикмаев.

Ол атының божысын қақты да, жүріп кетті. Тұсі та-
мақтың кезі болғандықтан Сәкеннің үйіне ас үстінде бару-
ға ыңғайсыздандым да, мен де жөніме кеттім. Кешке Аб-
доллаға жолығып, Сәкеннің мінезі жайлыш сұрадым.

— Бір көрмеге,— деді Абдолла,— ол мейлінше такаб-
бар кісі сияқты. Ұнатпайтын адамына солай екені де рас.

Ал, ұнататын адамына, одан кішіпейіл кісі жоқ. Ертең ертемен кеңсесіне барып жолық.

Ол кездегі КирЦИК пен Совнарком бір үйге мекендейтін, жыл басында партиялық екінші конференцияға келгенде көргем. Білемін дейтін адамдардың айтуынша, бұл үй революциядан бұрынғы жылдарда Орынбор генерал губернаторының кеңсесі болған. Үй қаланың құнгей жақ шетінде, Жайық өзеніне жақын жерде. Одан әрі бір кезде, төңірегін кірпіш ауламен биік, кең етіп қоршаган қамал болған. Кейінгі жылдарда ол бұзылып, бірер биік істік төбе мұнара-лары қалған. Аумағы мол, үш этажды үйдің архитектурасы өте көркем. Жайыққа қарайтын салтанатты «парадный» есігі әртүсті бұжырмак шынылармен әшекейленген.

Конференция тұсында мен бұл үйдің ішіне кіріп те шыққам. КирЦИК-тің председателі мен секретарьларының, Совнаркомның председателі мен орынбасарларының кабинеттері жоғарғы этажда, бөлімдердің бастықтары орта этажда, техникалық қызметкерлер төменгі этажда екен. Екі председательдің де терезелері Жайыққа қарайды, екі кабинет ортасында үлкен болме: онында КирЦИК председателінің кабинеті, солында — Совнаркомның. Олардың жеке жәрдемшілері орталық бөлмелерде отырады.

Ол кездің әдетінде үкімет үйіне немесе үкімет бастығына пропускамен кіру салты жоқ, «паспорт» аталатын документ ол кезде жоқ. Партиялық, комсомолдық, кәсіподақтық билетің болса да кіре бересің. Мен де сөйтіп КирЦИК-тің председателі Сейітқали Мендешевтің кабинетіне, есігінің алдында отырған жәрдемшіге тіл қатпастан кіріп кеткем. Ашаң, орта бойлы, қоңыр өнді, бұжыр кескінді үлкендеу томпак көзді, бет сүйегі батыңқылау келген Сейтеқаң мені отырған орнынан түрегеп қарсы алып қолдасқан. Конференцияда мен, бұл жолғасудан бұрын сөйлегем, Сейтеқаң мені сонда абайлап қалған екен. Ол менімен фамилиямды атап амандақсан да, қарсыма-қарсы отырып, өз жайымды, елдің жайын етжей-тегжейіне дейін сұраған. Біраз уақыт осылай әңгімелескеннен кейін, мен ол кісінің кішіпейілділігіне, елге қамкорлығына қатты риза болып шыққам. Күз осы Орынборға оқуға келетін ойымды айтқанда, «кел, орналастырамыз» деген Сейтеқаң, сол жолы Совнарком председателі — Мұрзагалиев Қапидың кабинетіне кірмек болғанымда, жәрдемші алдымды орап, «әуелі сұрап шығайын» деген де, кабинетке кіріп шыққаннан кейін, «қолы тимейді» деген, кимелеуімнен еш нәрсе шықпаған.

Енді, Орынборға күз келіп, оқуға түсे алмау хаупіне киліккенин кейін, Сейтеқаңа жолықсам да болатын еді, ол кісі әлдеқайда жолаушылап кеткен еken, Сәкенге жолықпақ болу себебім сондықтан. Оның кабинетіне кіруіме бөгет болған жоқ. Жәрдемшінің рұхсатымен (кім еkenі есімде жоқ) еменнен әшекейленіп жасалған биік, ауыр есікті ашып кіріп барсам, кең, салтанатты бөлменің ортасына қойылған дөңгелек столдың төңірегінде Сәкеннен басқа үш-төрт кісі отыр. Олар әлдепе қызық пәрсөні айтып отырган болу керек, бәрінің де кескінінде күлкі. Есіктен кіре сәлем беріп, иілген маған, бәрі бірдей жалт қарады. Олар европаша киінген. Сәкеннен басқаларының үстінде френч аталатын жағасы жабық қамзол, «галифе» аталатын бұлтық сан шалбар, аяқтарында етік (ол кездегі жауапты қызметкерлерде солай киіну модасы болған). Сәкенде ғана ашық жағалы костюм, галстук байлаған жылтыр ақ жағалы көйлек, (ол кезде олай киіну кеңсе қызметкерлерінің жүзден тоқсан тоғызында жоқ әдет). Жақын жерден айқын көрсем: кейін қайырған шашы толқынды қара-бүйра еken, шекесі толық, маңдайы кең, кеше мөлшерден артық қоңқақ сияқтанған мұрны бүгін қырланған, мөлшерлі, әдемі қалыпта, кешегі қалың, ұзын мұрты, бүгін қоюлана, ұзара түскен сияқты. Жалпы бейнесі, еркек жынысының ең сұлуы...

— Ие бала? — деді Сәкен, ұлken қара көзін маған қызыңқырай қарап. Жуан дауысты адам еken.

— Сізде жұмысым бар еді,— дедім мен, қалтыраңқыраган дауыспен.

— Берірек келіп айт! — деді Сәкен.

Тым таянбай жақында, мән-жайымды жылдамдата айтуда кірісп ем:

— Тоқта! — деп кідіртті де,— қазір асығыс жұмысым бар еді,— сен кешке пәтеріме кел,— деді.

Пәтерінің қайда еkenін айтқан жоқ, мен сұраган жоқын. «Түскі асын ішті-ау» деген кезде барсам, есігі жабық еken. Қоңырауын қағып ем, әлдекім ашты да жөн сұрады. Жайымды айтқан мені, ол адам күңгірттеу коридор арқылы, кең бөлмеге алып кірсе, стол төңірегінде жеңіл жұпышыны киімді Сәкен отыр, қолында қазақы домбыра, қасында Абдолла Асылбеков, тағы біреулер.

Тегі, менің өлең жазатынымды Абдолла айтқан fой деймін (бұл бөлмедегілерден ондай өнерге әуестігімді одан басқа білетін адам жоқ сияқты), сәлем беріп қолдасқаннан кейін.

Сәкен маган:

— Өлең жазамысың, сен? — деді.

— Еншеп,— дедім мен, қымсынған бейнеде.

— Жазғандары бірталай. Маган ұнайды. Бірақ, мен сыншы да, ақын да кісі емеспін, сен сынап бер,— деді Абдолла Сәкенге.

— Қайда ол өлеңдерің? — деді Сәкен.

— Біразы қалтамда.

— Кәне, отыр да оқы! — деді Сәкен, маган орын нұсқап.

Стол маңындағы мосқалдау біреу, Сәкенге:

— Қысып кеттің гой баланы, табан ауызында «оқы» деп? — деген еді.

— Оқысын,— деді Сәкен,— аяқ алдын көрейік. Өзгесін содан кейін кеңесе жатармыз.

Мен «Көңіліме» аталатын 1917 жылы жазылған алғашқы өлеңімді оқып ем.

— Тағы! — деді Сәкен.

— «Бостандық» деген 1919 жылдың күздінде жазылған өлеңді оқып ем.

— Тағы! — деді Сәкен,— бірнешеуін оқып шық.

Мен он шақты өлең оқып бердім.

— Бұғінге осы да жетеді,— деді Сәкен.— Ертең ертемен кеңседегі кабинетіме кел!

Біреулер, «өлеңдері қалай екен?»— деп еді:

— Бұл арада керегі қанша оның? — деді Сәкен.— Өлеңге бір кісінің бағасы жетпейді. Оған көптің бағасы керек.

— Көпшілік бағалау үшін жарыққа шығуы керек қой, өлеңнің яғни газет, журналда басылуы керек қой,— деді біреу.

— Басылса несі бар? — деді Сәкен,— басылады.

— Ішің білсін, бала,— деді біреу, маган көзін қысып қойып, — «өлеңдерің басылады» дей бер енді. «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы да осы Сәкен.

Ішім жылып кетті. Бұған дейін, өткен көктемде, «Еңбекші қазақ» бетінде «Тұсімде» деген атпен жазылған әңгімелі гана жарияланған. Пікірін айтпағанмен Сәкеннің тыңдау түріне қарағанда, оқып берген өлеңдерім ұнаған сияқты. Ендеше, Сәкен менің білім алуға ғана емес, шығармаларымның баспаса з бетін көруіне де жол ашатын сияқты...

Ертеңіне Сәкеннің Совнаркомдағы кабинетіне барсам, есігінің алдында, рабфак меншерушісі Шейнессон отыр екен.

«Мен жайында шақырған болар» деп, оған да ішім жылып кетті. Кабинеттен шыққан жәрдемші:

— Кіріңдер! — деді Шейнессон екеумізге.

Кірсек, Сәкен екі қолын айқастырып, әлдене ойға кеткендей, көздерін бөлменің потологіне тіге, сылбыр адыммен жүр екен. Теріс жақ қабыргаға беттеген ол бізді көрмегендей, я елемегендей, не тоқтамады, не қарамады. Қабыргаға тақала бұрылды да, тура бізге қарай жүріп, Шейнессонға амандық саулықсыз қадала қарап:

— Мына жігітті танимысың? — деді.

— Ие, білем,— деді Шейнессон, Сәкенге бір, маған бір қарап.

— Кім бұл?

— Рабфакқа оқуға түсем деп келген жігіт. Фамилиясын ұмыттым.

— Алдыңдар ма?

— Рабфакқа жарамайды.

— Неге?

— Орыс тілін білмейді.

— Сен білесің бе орыс тілін?

— Білемін деп ойлаймын,— деді Шейнессон, сұрауга түсінбеген бейнемен.

— Қайда оқыдың сен, орыс тілін?

— Ол ұзақ әңгіме, Сәкен Сейфуллаевич...

— Ендеше мен саған әңгіменің қысқасын айтайын, аты Сәбит бұл жігіттің, фамилиясы Мұқанов. Сен он жеті жасында гимназия бітірсең, бұл он жеті жасында қазақтың әліп-бійн таныған, естисің бе?

— Естіп тұрмын.

Совет өкіметі құрылмаса оны да танымайтын жігіт. Батрак. Ұғамысың?

— Ұғам.

— Азамат соғысының солдаты. Коммунист. Ақын. Еңбекші тап ақыны, түсінікті ме?

— Түсінікті.

— Ендеше, мұны оқытпағанда кімді оқытамыз?

Шейнессон үндемей қалды.

— Сөзді қой,— деді Сәкен бұйырған дауыспен. Оқуға қабылда. Осы оқу жылының аяғына дейін, орыс тіліндегі оқуды жүргізіп кетуіне мен-ақ кепіл болайын.

— Сол кепілдігіңізді ақтауға уәде берем,— дедім мен.

— Түсінікті ғой? — деді Сәкен шегелеп.

— Түсінікті.

— Орындаңың ғой.

— Өкімет бастығы айтқан сөзді орында мауға күш қайда? — деді Шейнессон томсарып.

— Мәселе күште емес, адамгершіліктен, қазақтан да совет өкіметіне пайдалы адамдар даярлауда. Әсіресе әдебиетшіні, қазақта ондай әдебиетшілер әзірге жоқтың қасы. Ұғындыңыз ғой, жолдас Шейнессон? — деді Сәкен, қатаң дауысты енді ғана жұмсартып, сұық түсіп енді ғана жылтып.

— Ұғындым.

Шейнессон мені рабфак кеңесіне ертіп әкелді де, оқуға тіленуіме байланысты ісімді таптырып ап, «сен енді студентсің» — деді маган.

ОҚУДА

Оқудың алғашқы бірер айында-ақ мен рабфак студенттерімен түгел танысып болдым. Оған бір себеп оқуға түскен айдың басында рабфактың партиялық ячейкасының сайлауы болып, менің ячейка бюросына мүше болуым еді. Ячейканың секретары болып, қазіргі қарт коммунист — Мюташ Дәулетқалиев сайланды. Рабфакта ол жылды жарты мыңға жақын студент оқиды екен, солардың отыз проценттей — қазақ. Жалпы студенттердің төрттен біріндейі әйел, солардың ішінде қазақ қызы үшеу-ақ. Студент атаулының тоқсан проценті коммунистер. Олардың көбі азамат соғысына қатысқандар, Қазақстанда совет, партия, шаруа, мәдениет істерін үйімдастыруға араласқандар. Бұл жағынан қарағанда, рабфак ячейкасы, Орынбор қаласындағы ячейкалардың сан жағынан да, сапа жағынан да ең күштісінің бірі. Рабфакта тәртіп қатты. Партиялық, азаматтық, оқулық істерден шашау шығуға жол берілмейді. Отанға тап тартысы қызу жүріп жатқан шақ болғандықтан, бұл іске бөгет жасайтын қылыштарға жол берілмейді, студенттер арасына қанаушы тап балалары кіріп кетпеуге сығалай қарайды. Бұл істердің бәрінде, партиялық ячейка басшылық етеді. Рабфак дирекциясы онымен есептеседі.

Таптық мәселені осылайша қатал жүргізумен қатар, ячейка адамгершілік міндетін де ұмытпайды. Оған бір мысал: «бір күндері ячейкаға — рабфакта биыл Сұлтан Қыдыров дейтін жігіт оқуға түсті. Ол Қостанай уезіндегі атақты бай және болыстық правитель — Сайым Қыдыровтың баласы. Сайым көп жыл правитель болған және өте қиянат-

шыл болған адам. Патша өкіметіне ең жағымды болған правитель болғандықтан Орынбордың генерал-губернаторы — Эверсман Сайымды 1913 жылы, Романовтардың таққа отыруына 300 жыл толу тойына, Торғай облысындағы қазақтар атынан өкіл ғып жіберген. Сол кезде, «Айқап» журналында хан киіміндегі портреті басылған. Тойдан қайта Сайым жауыздығын тіпті қүшейтіп, халықты қатты қанауын қанағат етпей, көңілі түскен адамына, елден қалаған әйелін тартып әперетін болған... Осы қиянат қүшейіп болған шақта, 1916 жылдың оқиғасы бүрк ете қап, көтерілгенде Сайымды өлтіріп, мал-мұлқін талап алған. Эверсман бұған қаһарланып, еле әскер шығарып, көтерілісшілерді қан жоса ғып қырған да, көп адамды тұтқынға алғып, соғыс трибуналы төрт адамды атуға, елу адамды каторгіге айдауға үкім еткен, атылу жазасы орындалып, өзгелері айдалғалы жатқанда, февраль революциясы болып, босанған... міне, сол Сайымның баласы рабфактың оқуына алынып отыр»— деген бірнеше адам қол қойған арыз түсті.

Ячейка тексергенде, арыздағы сөздер рас болды. Бірақ, Сұлтан Қыдыров оқудан шығарылған жоқ. Әкесі өлтіріліп, мал-мұліктегі таланған кезде, бұны әлдекім Троицкий қаласындағы интернатқа орналастырып, рабфакқа содан келген екен. Жасы он сегізде, ячейка арызды тексереп келе: «әкесінің қылышына баласы айыпты емес, интернатта тәрбиеленген жас, сондықтан, рабфактан шығарылмасын» деген қаулы алды. Бұл оқиға, менің кейін жазған романым «Ботакөзге» негізгі тақырып болды.

Қоғамдық істерге қызу араласу, оқуға қатты даярлану, өлеңдер жазумен шұғылдануға мұрша берген жоқ. Жоғарыда айтқандай, тұрмыс ауыр: тамақ жасық және аз, киім жүқа, қыс суық, жатақхана да, оқу корпусы да салқын, төсениш — темір кровать үстіндегі жүқа матрац пен тұрпайықара сукноның қызығынан жасалған одеал...

Мұндай жағдайда күн көру қыныңға соқты. Студенттердің біразына туыстарынан көмек келіп жатады. Менде ондайлар жоқ.

Жәрдем сұрауыма болатын жағыз адам Абдолла Асылбеков. Одан сұрай алмаймын, себебі өткен күз, ауылда жалшылықта жүрген он бес жасар немере інім Шәкен Мұстафинді оқуға түсіру ниетімен Орынборға алғып келгем де, оқу табылғанмен өкімет қаржысына алынбай, қаладағы үлгілі тәрбие мектебінен, Абдолланың үйінде тұрып оқып жатқан оның үстінен жәрдем сұрау ұят.

Сондай қысаңқы тұрған қүндердің біреуінде амалсыз Сәкенге барып, жәрдем сұрауға тұра келді. Бұған дейін ол кісімен талай жолғасқам, талай шығармаларын оқығам, өз иказғандарымды да көрсеткем, ол кісі менің әдебиеттік ұстазым болуға айналған. Бірақ намысъима тырысып, қарашат жағынан сөз қозғамайтынмын. Енді амал жоқ қозғанинан кейін, Сәкеннің берген ақылы,— өлеңдеріңің тәуір дегенін «Еңбекші қазақ» газеті мен «Қызыл Қазақстан» журналына беріп тұр, басылуына көмектесейін. Солардан алған гонорармен күн көре тұрарсың.

Содан кейін баспасөз бетінде өлеңдерім жариялануға айналды. «Гонорар» деген сөзді естуім де, тиісті ақшасын алушы да сол кезден басталды. Тұрмысым аз да болса түзелуге айналды, оқуыма бұрынғыдан да шүқшил түстім.

Рабфакқа шалағай білімділерден мен ғана өтіп қойған жоқпын. Менен білімі төмен Анатолий Шашков та, сауатсыз Әміржан Наурызбаев та, солар сияқты тағы біраз адамдар да өтті. Білімі рабфакқа алыну түгіл асып жаттын біраз адамдар өткен жоқ. Себебі белгілі: бұл жұмысшылар факультеті, ендеше оған, ең алдымен жұмысшылар, қызыл гвардия мен қызыл армияда болғандар, батрактар, кедейлер, советтік, партиялық құрылыстарға қатынасқандар алынады, өзгелерге содан кейінгі сыбаға тиеді.

Соңғы сыбағаға, біздің елден келген бай адамның баласы — Таласпай Нұрпейісов те ілікті. Жасы сол кезде жиырма бестерде, ешбір саяси партияларда болмаған, мұсылманша азғантай ғана оқуы бар, кейін жақсы математик болышқан бұл адамның рабфакқа түсер алдындағы бір қызығы, орыстың жеке сөздерін орасан көп біледі де, не жазуда, не ауызша сол сөздерден дұрыс сөйлем құрай алмайды...

Кешікпей сабак та басталды. Учительдермен біз жақын таныса бастадық.

Біздің рабфактың оқу үйі, бұрын ер балалардың гимназиясы болған екен. Оның учительдері түгелге жақын осы рабфакқа ауысқан екен. Көпшілігі қарт адам және партияда жоқтар.

Оқуға олар мейлінше қатаң болды. Мысалы, химия сабагын беретін, бурыл сақалды Лашқаревтің сабагына, ол класқа кіргеннен кейін бас сұғуға мүмкін емес. Оның қаталдығы мұнымен ғана бітпейді. Сабактан бір күні бір минут кешігіп келсең, сені коридорда қатырып отырғызып

қоюдың үстіне, ол ең кемінде бір жұма жүзін жылдытпай, сілеңді ызбарланумен қатырады. Сол кешігуің қайталанса, саған ол жауығып ап, соңынан қалмай, үнемі жерлейді де жүреді, оның арты: өз сабағында экзаменнен құлату.

Осы мінезін білгендейтін, Лашкаревтің алдында, қандай тентек деген жігіт жым болып, құрдай жорғалайды. Сақалын шоқшалау ғып қоятын оның түсі II Николайға үқсайтындықтан біз оны оңашада «Лашкарев патша» деп атайдыз.

Физик — Васильев пен тарихшы Григорьев те сондай, Васильевтің Лашкаревтен айырмасы — студенттерді тақтага шақырыш-ақ. Сөзінің әдеті — «а, ну-ка!». Тақтага шыққан студенттің сілесін ол «а, ну-ка» вы үсті-үстіне төпелей айтумен қатырады. Сабакқа салақ қараған адамға ол да өшігіп алады. Жылдам сөйлеуіне қарап біз оны «тоқылдақ» дейміз.

Григорьев те қатаң. Одан алатын тынысымыз, — үштары қайрылып аузына кірген қалың қара буырыл мұртты, айрандау ақ көзді, дыбыдырап сөйлейтін ол, стол қасындағы орындыққа отырған соң-ақ, тарс жұмып алған көзін анда-санда бір-ақ ашып, лекциясын төпей береді. Көзін жұмып алуына қарап біз оны «кәрі мысық» дейміз.

Казициннің сөйлегенде ерні шошаңдал кетуіне, ойда жоқта бақ етіп құле қалуына қарап, біз оны «тұқыл теке» дейміз. Ол да сабакқа аса қатаң және формулаарды дәл түсіруді жақсы көреді.

Босаңдау учитель — Купцов дейтін биолог. Тимирязев Академиясын жақындағана бітіріп келген, ұзыншалау арық денелі, жириен кескінді, шабдар түкті, үзын мұрынды, тістері әрі сирек, әрі сойдақ, шашын «кірпі» ғып қоятын ол, жіңішке дауыспен ыңырси сөйлейді. Оның атын біз «Бота» қойып алдық.

Учительдердің ішінде ең босаңы — тіл және әдебиеттен сабак беретін Карл Карлович Безин. Арғы тегі неміс болғанмен, Россияда туған, орыс школаларында оқып жоғарғы білім алған ол, өзін әдебиеттегі марксист көреді. Бірақ, бір қызығы — грамматика, синтаксис сияқты сабактарды танымайды, олардың орнына, көркем әдебиеттің шыгармаларын не өзі оқып, не студентке оқытып, соған талқылау жасайды.

— Бұл қай әдіс? — деп сұрағанда: —

— Дальтон-план!.. — деп жауап береді Безин.

Ол «планның» буржуазиялық әдіс екендігін, кейін,

1932 жылы Одақтық Орталық Партия Комитетінің қаулысы шыққаннан кейін ғана түсіндік.

Әдette, Безин өзін оқығыш адаммын деп санайды да, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың өлеңдерін, поэмаларын жатқа айтады. Біздің заманның ақын-жазушыларынан ол Блоктың «Он екісін», Маяковскийдің өлеңдерін, Горькийдің және Неверовтың әңгімелерін оқуды жақсы көреді. Оқыған шығармалар туралы студенттердің пікір айтқанын, кейде айтысқанын ұнатады.

Ұнатқан шығармаларын ол сан рет қайталап оқиды. Сондай шығармаларының бірі — қазіргі орыс ақыны Кирилловтың «Карл Маркс» атты өлеңі. Бұл өлеңді Безин барықласымен және қайталап оқуды жақсы көргендіктен және мінезінің жұмсақтығынан біз оның атын «пайғамбар» қойып алдық.

«Пайғамбардың» маған тигізген пайдасы — орыс әдебиетін үфуда және нені бұрын оқуда басшылық көрсетті, за-лалысының грамматика мен синтаксисти бағаламау салдарынан, орыс тілін жақсы білуге аса қажетті бұл сабактарды жақсы меңгерे алмадым. Соның тақсіретін күні бүгінге дейін тартып келем...

Орыс тілі шалағай жүргенмен, ол қыста мен, өзге еш нәрсеге көнділ бөлмей алаңсыз және жақсы оқыдым.

Күн көріс жағынан, рабфак студенттері де бай тұрған жоқ. Қызылжардағы Совпартшколаның халіндей болмағанмен, бұның да беретін сорпасы өкпе-бауыр ғана араласқан капуста, ботқасының ең тәуірі гречиха. Нанды бір сыйырғы тойып жейміз. Одан басқа берілетін тاماқ жоқ.

Орынбор күнінің суықтығы Қызылжардан кем болмайды екен. Мұнда да айлап, апталап үскірік суық, қызылшұнақ аяз болады. Жатақхана ол жылы қыс бойы жағылған жоқ. Тұрпайы темір кроватьтың үстіне, ішіне сабан толтырған матрац, қоғажайдың ұлпасын толтырған жастық салынады, үстімізге қара сукнодан одеяло жамыламыз. Рабфак берген қара сукно шинельден басқа жылы киім жоқ...

Біз сондай тاماқпен ашықпаймыз да, сондай үйде тоқбаймыз да. Жағылмаған үйдің су келетін трубалары кейде қатып қалады. Ондай күндері, біз беті-қолды қора ішіндеңі қармен жуамыз.

Суыққа шыдамдылық жағынан қайран қалдырарлық адам, бізбен кластас боп оқып жүрген Волков. Жасы біз шамалас, толық денелі бұл жирен сары жігіт, таң ата жал-

ғыз трусиімен далаға жүгіріп шығып кетеді де, жап-жалаңаш қалпымен қар үстінде аунап, денелерін қармен ысқылап, кең қораның ішінде жалаңаяқ, жалаңаш біраз уақыт гимнастика жасап қайтады. Бұл әдетін Волков, қырық-елу градустық үскірік аязды күндерде де тастамайды. Сонда, бусанған денесіне қырау тұрып, қып-қызыл бол кетеді...

Денешынықтыру жаттығуында алдына жан салмайтын Волков сабакқа, әсіресе, орыс тіліне біздің кластың ең нашары. Мысалы, орыс тілінің заңында «пальто» деген сөздің аяғына ешбір жалғау қосылмай сол күйінде айтылады. Волков сол ережені ұқпай-ақ қойып, учитель қашан сұраса да: пальто, пальта, пальту... деп жалғастыра жөнеледі.

Орыс тілінде: әйелдік, еркектік және әрелдік деп үш жынысқа («род») бөліну бар той. Мысалы, «а» мен «я» ға бітетін сөздердің бәрі әйелдік жыныс, «о» мен «е» ғе бітетін сөздер әрелдік жыныс... дауыссыз дыбыстар мен «и», «у» ға бітетін сөздер еркектік жыныс... Жалпы заң солай бола тұра, орыстың «я» ға бітетін время, племя, стремя, вымя... сияқты он сөзі әрелдік жынысқа жатады. Бұл ереже де Волковтың басына кірмей-ақ қояды. Өзі орыс бола тұра, орыстың ауызша айтатын түрін ұмытып кетіп, мысалы «время» деген сөзді, әйелдік жыныстың заңымен: время, времи, време... деп жалғастырып әкетеді... Грамматиканың заңдарын ұғуға сонша шорқақ Волков, өзге сабакқа да жарқырай қоймайды...

Сабакқа шорқақ Волков, рабфактағы дene мәдениетінің, үйрмесін басқарады. Боранды күні, жатақхананың қырау тұрған сүйк залында, ашық, жылы күні кең қораның ішінде физкультура ойындары болып жатады, оларға қатынасуға, менің сабактан қолым тимейді.

Ол кездे биге қатты тиым салынады. Коммунистерден не комсомолдардан кімде-кім биге қатынасса, ең жеңілі — сөгіс беріледі, әйтпесе, үйымнан шығарады, партияда жоқтарға оқудан шығаруға дейін шара қолданады. Галстукке де көзқарас сондай. Би мен галстук, ол кездің үғымында — буржуазиялық салттың сарқыншағы.

Тиым сонша қатты болғанмен, жастар билейтін немесе биге үйренетін орындар тауып жүреді. Сондай орындарға біздің рабфактан көбірек барушының біреуі Әміржан Наурызбаев. Рабфакқа сауатсыз күйде түскен ол, даярлық бөлімнің біріншісінде оқиды, бірақ, сабакқа кеңіл қоюдың орнына, сыртын сылап, шамасы келгенше әдемі киінуге, кімдерін щёткалап, етігін жылтырата майлап жүргуге әуес.

Бүкіл рабфак студенттерінің ішінде, білек сағат сондағана бар және үлкендігі күректей сағат.

Рабфактың қатарындағы үйде қазақ педагогика институты бар. Онда, белгілі ақын Иса Байзақов оқиды. Исада да Әміржандікіндей бір үлкен сағат бар.

Екеуі де сағаттарын жұртқа көрсетуге құмар. Бірақ, оған сұлтау керек. Сол сұлтауды олар сабақ арасында шыққан демалыста табады да, біріне-бірі:

— Эй, сағатың қанша болды? — дейді.

— Өзіндікі қанша? — дейді анау.

— Мә, қанша екенін өзің көр! — деп, қарсыма-қарсы келген екеуі, сағат салған білектерін жанастыра жеңдерін түреді де, бірінің сағатына бірі қарайды.

Жасырын үйымдасқан бидің ішінде Әміржан да жүреді. Айға берілетін жиырма екі сомдық стипендияның бес сомын ол би үйретушіге төлең, көбіне тоқ-жарау жүреді.

Биді үйретуші Нұрғазы Нұрсентов дейтін жігіт. Жиырмасынши жылдардың аяқ кезінде өкпе туберкулезінен қайтыс болған бұл жігіт, революциядан бұрын Омбының учительдік семинариясын бітірген. Кішірек арық денелі оның кескін-кейіпі де, бұйра шашы да жебірелерге үқсайды, сондықтан оны қалжың қылған жұрт, Кирштейн деп атайды, онысы — «қазақтың жебірелі» дегені.

Кирштейн үршықтай үйірілген биші. Ол Европаның — классикалық билерінің бәріне де шебер. Білетіндердің айтуынша бүкіл Орынборда, мазурканы одан жақсы билейтін жан жоқ.

Менің биге де оқудан қолым босамайды.

Күні-түні оқитын мен, бір ғана нәрсеге амалсыз көніл бөлем. Кейін «қазақ халқының мың әні» деген бір қалың том, одан соң «қазақтың бес жүз әндері мен қүйлері» деген екінші қалың том шығарған, жинаған талай ән-қүйлері жарияланып үлгермен, қазақ музыкасын жинауда, жариялауда ең зор еңбек сіңірген марқұм Александр Затаевич, сол жылы біздің рабфакқа да көп келетін еді, ішіне қырау қатқан сүйк бөлмелерде, студенттердің қатқыл темір кроватінде отырып, білетін ән-қүйлерін жазып алатын еді, «уақыттым жоқ» деген еркіңе ол қарамай, атқарған қызметінің мән-жайын айтып, еріксіз көндіретін еді.

— Ән-қүй жағынан, қазақ ең дарынды халықтың бірі, — дейтін еді ол, білетін әндерін жаздыруға ерінгендерді үгіттегенде. Гасырлар бойы жүзделеп емес, мыңдаш шығарған оның тамаша ән-қүйлері, ең қымбат ұлттық қазынасының

бірі. Оларды жазып алып, болашақ үрпаққа жеткізбеу зор қылмыс. Мұндай мәдени мәні зор іске жәрдемдесуге еріп-беу керек.

Күрметті қарт, мені де шұқшиған сабағымнан еріксіз бөліп, хал-қадарымша айтқан халық әндерін жазып алды.

Сонымен, ол қысты мен оқуға шұғылданумен ғана өткізіп, екі семестрдің де зачетын «жақсыға» тапсырдым.

ОҚУҒА!

Қысқы оқудан мен аса жүдеп шықтым. Қыстайғы және көктемнен бергі жазған хаттарында, елдегі туыстарым биыл шаруа күйлерінің жақсылығын хабарлап, жазғы демалысқа, туған ауылға келуді өтінген.

Оқудан босана мен Қызылжарға бардым да, ылаулатып еліме қайттым. Өткен жылдың егіні жақсы болғандықтан, Қызылжарда, жолшыбайғы ауыл, селоларда мейлінше күйлі, көңілді екен.

Көңілді елді арадай отырып, мен бетімді қазақша «Жекекөл», орысша «Благовещенка» аталатын селоға туралап келем, ондағы ойым — Габит Мұсіреповке соғу.

Бұл арада, ол екеуміздің таныстығымыз туралы аз сөз: екеуміздің руымыз Сыйбан. Ол «Ойғы Сыйбанға», мен «Қырғы Сыйбанға» жатам. Ауылдарымыздың арасы отыз-қырық шақырымдай. Үлкендердің айтуынша, Габиттің бесінші атасы — Жолғұтты — түрікпен екен. Жас жігіт кезінде ол әлдене себеппен біздің Сыйбанға келеді де, Беспай атты кісіге бала болады. Жолғұттыдан Еламан, одан Мұсіреп, одан Кәжімбай, одан Мақмет, одан Габит.

Мұсіреп кезінде «ел ағасы» болған беделді кісі екен. Одан Кәжімбай, Ботпай туады. Ботпай нағыз орта дәулетті болған адам. Мен соның үйінде әке-шешем жалшылықта жүргенде туғаным, осы шығарманың бірінші кітабынан мәлім.

Кәжімбай Ботпайдан жас шағында енші алады да, кедей шаруалы адам болады. Одан Мақмет. Мақан, Ақан, Са-мырт дейтін ұлдар туады. Олардың Мақметтен басқасы, советтік дәүірге дейін жалшылықта жүрді.

Мақмет пысықтау боп өскен. Атқамінер Ботпай оны қасына ертіп жүрген. Сондықтан да Мақмет, эйелі — Динаны, біздің елден екі жұз шақырым жерде, Обаган өзенінің бойында тұратын Арғын руынан алған.

Динадан: **Хамит, Сәбит, Габит, Баязит, Әшім** — бес ұл туды. Менің әкемде қызы көп бол, ұл болмаған той. Көп қыздың артынан мен туғаннан кейін, ескі ауылдың әдетімен, «Мұсіреп — өскен түқым, баламызға Мақметтің бір баласының атын қояйық» деп ырым ғып, менің атымды «Сәбит» қояды.

Пысықшылығы болмаса, Мақмет те кедей шаруалы болған адам. Шаруасы сондай бола тұра, ол балаларын жалшылыққа бермей, оқытуға тырысады. Оның үлкен баласы **Хамит** (1896-жылы туған) әуелі молдадан, содан кейін Уфадагы «Медресе Галияны» бітірген Камал Жайсақовган жадитше оқиды. Әлі күнге дейін жасап келе жатқан қарт Жайсақовтың айтуынша, Хамит одан оқыған шәкірттердің ең зерегі екен.

Жайсақовтан оқыған **Хамит**, 1917 жылдан бастап, өз елінде мұғалім болды. 1918 жылы, мен ең алғаш хатты сол кісіден таныдым. Ол күні бүгінге дейін мұғалім. 1951 жылы, көп жыл мұғалім болған еңбегі үшін, өкімет оны Ленин орденімен наградтады.

Сәбит шаруа бақсан ғана адам болды да, кейін колхозда мүше бол жүріп, Ұлы Отан соғысының алдында қайтыс болды.

Габиттің алғашқы қойылған аты — Габдулғабид. Ол арабша «құлдардың құлы» деген сөз деседі. Кейін, ел, әкешесінің қысқартып айтуымен «Габит» атап кеткен. Документтерінде Габит — «1902 жылы туған» бол жүреді. Қазір сексеннен асып отырған шешесі — Динаның айтуынша, мен Сиыр жылының көктемінде туғамын да, Габит күзінде туған, ол — 1901 жыл.

Габит кедей семьяда жоқшылықта өсті. Бала шағында әкесі оны көршілес орыс поселкелерінің малын бағуға да жалдады.

Габиттің нағашысы, қазіргі Қостанай облысы, Урицкий ауданында Эсерғали Оңғарбаев деген кісі болады. Ол ауылда, революциядан бұрын двухклассное училище аталағын школа ашылып, белгілі ақын — Бекет Өтетілеуов сабак береді. Габит сол школаға 1916 жылы барып түседі де бір жыл оқиды. Ересек және зерек бала-жігіт бір қыста орысша жап-жақсы біліп алады.

Келер жылы Габит өз елінің маңындағы Пресногорьков станциясының «Бастауыштан жоғары» (высшенаачальная) аталағын школына түседі.

Бала күнінен білгенмен, Габитті менің көз тоқтатын

тапуым — 1918 жылдың көктемінде. Сол кезде, оның ағасы Хамиттен оқып жүрген менен, Габиттің орыс тілінен экзамен алуы, одан кейін, мен жұртқа құлкі болатын «дөстебірен» формасын жазып беретіндігі, оқушыларға бұл шығарманың бірінші кітабынан мәлім.

18 жылдың жазында ол, біздің елдің ауылнайы — Мәшік Аманкелдинге хатшы болды. Сол кезде оған жұрт «жобасын айтсаң болды,— орышаны судай ағызып кетеді, жазғанда қолы қолына жүқпайды» деп таң қалысып жүрді. Расында да, біздің екі жұз үйлі Сыйбанда орышаны ондай билетін кісі болған жоқ. Мен де ол кезде Габитті орыс тілін білуде ең зор бедел көруші ем, әсіресе әдемі подчеркіне қызығушы ем...

1920 жылдың қысында елге барсам, Габит Пресногорьковта оқуда екен. Ол жолы көрісе алған жоқпын. Келер жылдың басында Пресногорьковқа барсам, ол жеті жылдық школаның бесінші класында оқиды екен. Бұл кезде ол орыс тілін өте жақсы біледі.

Сол қыста Габиттің продразверстка жұмысына қатынасқандығы жоғарыда айтылды. 21 жылдың февралінде тұтанған кулактар мен байлардың көтерілісінде, Габит сол маңайда Дмитрий Ковалевтің басқаруымен ұйымдастырылған коммунистер отрядына қосылады да, бандылар жойылғанға дейін жүреді. Одан кейін Таузар болысының военкомы бол тағайындалады. Осы қызметте жүргенде ол, Сәпі дейтін байдың Қаншайым атты жас келініне үйленеді...

1922 жылдың жазында, қазақ болыстарына арналып, губернияның бірнеше жерінде аудандық милиция штабы құрылатын болды, олардың барлық қызметкері қазақтанғана қойылатын болды.

Сондай штабтың біреуі, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданы, қазақша «Жекекөл», орысша «Благовещенка» аталатын селода құрылады екен. Мен ол кезде губкомда инструктормын.

Аудандық милиция штабтарының начальнигі мен орынбасары ғана губернияда бекіледі екен де, өзге милиционерлерді, начальник пен орынбасар жер-жерде өздері тауып бекітеді екен.

Осы мәселені алдын ала қарайтын комиссияда мен де болдым, председателіміз — кейін халық жауы боп кеткен, ол кезде губернялық милицияның начальнигі болған қазақ. Ол ұсынған тізімде, Жекекөл штабының начальнигіне, бізге мәлім бай — Абылай Рамазановтың баласы Сұлтан белгі-

ленбек екен. Сұлтанды мен білем. Революциядан бұрын орысша реальное училищени бітірген ол, революциядан кейін үйінде қызметсіз отырып қалған. Сөзінде ол Совет әкіметін танитын, ниеті тұзу адам. Өзі орысшаға жүйрік.

Менің құдігім Сұлтанда емес, әкесінде. Ол Совет әкіметіне сөзде қарсылығының үстіне, 1921 жылғы бандылар көтерілісінде, соларға жақтас болып, бір отрядын басқарған кісі. Сондай адамның баласы, қалайша советтік милиция штабының начальнигі бола алды. Және өзі, партияда жоқ.

Осыны айттып, мешің қарсы болғаным коміссия председателі көнбей, «бұдан лайықты кісі жоқ» деп қасарын отырып алды, коміссия мүшелеңінің көшілігі оны қуаттады.

Оның ұсынысы өтуінс көзім жеткен мен, өзімше құлық жасамақ болдым, оным — орынбасарды өзім білетін сенімді біреуден қою. Сол арада есіме Габит түсіп, ұсыныс жасап ем, ол да қабылданды.

23 жылдың жазында, Орынбор рабфагынан Қызылжарға келсем, Жекекөл штабы туралы «қазақшылығы көп, елден қойды көп жейді, кейбіреуі пара алды» деген сияқты өсектер тарап жүр екен. Бұл штабты таратып, Преснов-қадағы аудандық штабқа қосу мәселесі де бар екен. Осы жайларды менің Габитке айта кеткім, егер көнсе, Орынбор рабфагына ала кеткім келді.

Штабпен кеп таныссам, «қазақшылығы» шынында да мол екен. Бірақ, бағынған ел, Габиттің өз басында арамдақ бар деп айтпайды, тек, оның қаталдығын ғана сөз қылады.

Габитке мен оқу жайын айттып ем:

— Бұл қызмет мені қанағаттандырмайды,— деді ол, өзімнің де кеткім келеді. Оқуға да көңлім шабады. Бірақ, бұл мәселені мен әкемсіз шеше алмаймын. Сен әуелі сонымен жолық та, ризашылығын ал.

Біз соған келістік. Мен туған аулыма барып біраз тыныққанша, Габит қызметінен босанып аулына бармақ болды. Оның аулында әкесімен екеуміз бірге сөйлеспек болдық.

Туган аулыма келсем, жылдағы әдетімен Дос көлінің жағасын жайлап отыр екен. Күн көрістері шынында жақсыланған екен.

Жата-жастана таныссам, жайлау жақ шетке қоныстаған бұл ауылда мектеп әлі ашылмай, күші бар бірен-саралғана балалар көршілес ауылдардың мектептеріне барып

оқиды екен, күші жоқ балалар сауатсыз қалып барады екен. Сондай балалардың біразын менің Орынборға ала кеткім келді.

Дәндібала дейтін әрі жесір, әрі кедей, әрі бала-шагасы көп әйел болатын. Қазымбет дейтін ересек үлкен баласын оқуға жіберу туралы сонымен сөйлесіп ем, «барсын!» дег көне кетті.

Ахмет дейтін кедей адам сол кезде өліп, балалары жетім қалған екен. Соның Үмітбай дейтін ересек баласы, Нұртазаның үйінде жалшылықта жүр екен. Оның шешесі Бәтима да «барсын, қарағым» деп көне кетіп еді, «жалшымды жібермеймін!» деп Нұртаза байбалам салды. Бірақ, мен оған қарамай, Қазымбетпен Үмітбайды да ала кететін болдым. Оларға, Құрманғожа атты дәңгелек дәүлетті адамның жасы соларға тең. Габдолла дейтін баласы еретін болды.

Оқушыларға белгілі Шәйін ағай ауылда екен. Оның ержетіп келе жатқан Зайра атты қызы бар. Оқуға зирек қыз. Шәйін ағай маған оны да ертіп жіберетін болды.

Ол кезде өлген ағам Мұстафаның кіші баласы Шәкен жалшылықта жүр екен, оны мен, әрине сөзсіз әкетем.

Маған еретін төрт-бес бала, өзге балалардың да көздерін қызықтырыды. Оларға салса, тобымен аттанатын. Бірақ, көбін туысқандары жібермейді. Оларды мен «биыл мыналар барып орналассын, ендігі жылы сендерді апарам» деп жұбатам.

Ауылдан аттанар күні қызық көрініс болды. Оқуға баруы шешілген Қазымбет, Үмітбай, Габдолла мен жатқан Мұстафаның үйіне келді. Оларға ере көп бала келді. Бәрінің де көздері толған жас. Себебі белгілі: көбін туыстары жібермейді, біразын мен әкете алмаймын.

— Осы биыл, осы ауылда мектеп ашылады,— деп жұбатам мен оларды. Эуелі содан оқындар. Содан кейін әкетем, Қызылжар мен Орынборға!..

Балалардың көз жасы онымен тылмайды...

Ал, оқуға баруы шешілген Зайра қайда?

Манарак келіп кеткен Зылиқа жеңгей,—«Зайражанды даяялап жатырмыз» деп кеткен. Енді келіп:

— Масқара болдық, қайным! — дейді жылап.

— Неге?

— Етікші-атаң.— дейді Зылиқа жасқа бұлығып,— әлгінде келді де, «ұл емес ол, оқуға баратын. Қыз. Бармай-

ды ол!» деді. Ағаң өз сөзін айтып еді, етікші-атаң «кәне, мықты болсаң, тартып ала қой менен!» деді де, Зайраны үйіне алыш кетті. Артынан барайық десек, есігін ішінен бекітіп алған. Ал, енді өзің жүріп көндірмесең, бізден хал кетті...

«Етікші-атаң» деп отырғаны, жасы сол кезде алпыстардан асқан Сұрағанның Құсайыны деген кісі. Етік тігуге ол бұл маңайдағы елдің ең шебері. Шәйінға ол немере аға. Мінезі шәлкес ол адам, өз дегенінен басқаға қонғен емес. Маған да ол, әрине, қонбейді. Сонысын біле тұра Зылиқа мен Шәйіннің қөңлі үшін барып ем, қаба буырыл сақалды, қабағы тұксиген, жуан дауысты Құсайын, тігіп отырған етігінен көзін де алмай, маған қысқа жауап қаіырды.

— Бағың өсіп келе жатқан баласың, шырағым,— деді ол,— бетімнен алды деме. Бұл қыз Шәйіндікі емес, менікі. Мен мұны жібермеймін. Қайталап айтпа, сөзіңді, қайталасаң қөңлің қалады!..

Ағаш төсектің басында шөке түсіп отырған Зайраны Құсайын менен бұрын қорқытып қойған болу керек,— көзінде мөлтілдеген жасын төгеді де, үндемейді...

Құсайынды қөндіре алмай біз шығып кеткенде, үйден құлағымызға Зайраның сыңсып жылаған аянышты даусы шалынды...

Жоғарыда аталған төрт баланы ертіп, мен ауылдан аттаным. Аттана алмаған балалар шулап жылап қалысты. Бізден қалғысы келмей жылап жүгірген кей баланы әлдекімдер ұстап ап жібермеді...

Оларға мектеп керек. Сондай мектеп, сол жылдың күнінде біздің ауылда да ашылады...

Достан біз Ғабиттің аулына тарттық. Оның ауылы (және Ойдағы Сыйбаннның өзге ауылдары) «Құдайқұл, Қарағайлы» аталатын көлдердің жағасында отыр екен.

Бұрын қоңыр үйлі, кедей шаруалы боп отыратын Мақмет, бір баласы мұғалімдіктен, бір баласы советтік қызметтен табыс кіргізген соң, соңғы екі-үш жылда ауқаттандып, орта шаруалы үй бопты, үйінің қасына, іші жасаулы ақ отау тігіпти.

Ескі ауылдың қазағы үшін бұлай тұру зор салтанат, сондықтан Ғабиттің оқуға баруы туралы сөз болғанда, Хамит қолдағанмен, Мақмет ыршып түсті.

— Бармайды! — деген қысқа жауап айтты ол.

Хамит екеуміз оны көндірмек болып ек, баласына ол,— оттамай отыр! — деп ақырып тастады да, маған:

— Өзің оқып жетіле берсейші, менің балама қамқор бол қайтесің, — деді.

Габит әкесінің сөзінен шыға алған жоқ.

Оқуға Габит баратын болса, бұл арадағы ауылдардан да он шақты ересек бала мен екі-үш жігіт ермек еді. Габитті әкесі жібермеген соң, оларды да әкелері жібермеді.

Габитқа мен өкпеледім де, өз ауылымнан еріп келген балалармен, ертеңіне жүріп кеттім. Жолда мен Тоқпамбет аулына қондым. Ол ауылда, осы шығарманың біріншісінде аталатын, өмір бойы Құтырлаған (Екатериновка) станицасында жалшылықта болған Оразалы Мыңжасаровтың жалғыз және ақсақ баласы Эбілхайыр әке-шешесінен жетім ғап, қайыр сұрап жүр екен. Оқуға оны да ала кететін болдық.

Тоқпамбетте қонып ертеңінде жүргелі жатқанымызда, бізді қуып Хамит келді.

— Габитті әкесі жіберетін болды,— деп келді ол,— жібермеуіне болмады, Габит оқуға жібермесең басқа жаққа кетем деп жатып алды, содан кейін амалсыз ризаласты.

Хамит бізді «бірге аттаныңдар» деп кейін алып қайтты. Оның әкесі көнген соң, өзге әкелер де көніп қалған екен. Бізben бірге, жасы біз шамалас, кедей шаруада туып-өсken, Қызыл Армия қатарында болып келген Әбдіқожа Байсақалов жүретін болды. Он уш, он төрт жастағы балалардан еретін болғандары: Габиттің інісі Баязит, Садық Тайжанов, Жүкен Төлебаев. Қөршілес «Төре-төлеңгіт» аталатын ауылдан Мұса Оспанов деген бала. Лопушка аталатын казачая станицада өмір бойы жатақ боп мал баққан Байжаның жігіт баласы Тәшкент кеп қосылды.

Бұлардан басқа, жолдағы Андағұл болысынан ала кете-тін екі жетім бала бар: біреуі үй-күйі жоқ, менің жиенім — Омар Көңжасаровтың аулында қойши боп жүрген Жұсыпбек Сатанов, екіншісі — әке-шешесі өліп, кедей ағасының қолында жүрген Әбдіреш Әбәуов.

Біз қызық жағдайда аттандық. Тұн бойы сауық құрған біздің ойымыз, таңғы салқынмен жүріп кету еді. Со кезде, «Ал, жүреміз» деп қозғалып ек, оқуға баратындардың шешелері, апа-қарындастары, кейбірінің әйелдері... дегендей, бірінен соң бірі құшақтай көрісіп, ауыл маңы азан-қазан боп кетті. Со көрісудің аяғы күннің көтерілуіне созылды...

Ұмытып барады екем, жуырда еліне Әміржан кеп қалған. Даңқой мінезді ол, әлдекімнен грамофон сұрап алғып, жолшыбай ойнатып келеді екен. Оқуға баратындармен көрісіп жылағандарды ол да тоқтатпақ бол, әрқайсының білген сөзін айттып еді, жылаудың қызығына түскендер құлаққа аспады. Соған ызаланған ол бричканың үстіне грамофонды құрып алды да, сайратып қоя берді. Жұрттың көңілі грамофонға аударыла бергенде:

— Ал, мініңдер, арбаларың!.. Тарттық! — деген даусы шықты Әміржанның.

Оқуға баратындар арбаларға жапыр-жұпым міне бастады.

— Тарттық, оқуға! — деп, Әміржан грамофон қондырган арбаның аттарын айдай жөнелді...

Өзге арбалар да қозғалды... Қалың көвшілік жігін ашып жол берді.

— Оқуға! — деп айғай салды, жел мінезді Әміржан, жөнеп бара жатып.

Балалар ма, басқалар ма: «Оқуға!» деген дауыстар, кең даланың таңтеренгі тымық ауасын құнірентіп жіберді.

Оқуға ынтасы бар балаларды, Қызылжарға дейін біз жинастыра жүрдік. Қызылжардан Орынборға поезден аттанғанда, олардың саны отызға жетті, көвшілігі кедей-батрактардан қалған жетімдер. Жол қарақатын өкімет берді.

Ойыншы Әміржан, «Оқуғаны!» мәтел ғып па, Қызылжарға дейін айттып барған еді. Со дағдысымен ол, поезга мініп Қызылжардан жөнеле бергенде де, бар даусымен:

— Оқуға!.. — деп айғай салды.

— Оқуға!.. — дестік өзгеміз де.

ҚАРА ТАҚТАҒА ЖАЗЫЛҒАНДАР

Біз жүріп келеміз. Откен жылмен салыстырғанда, төмір жолдың жұмысы бұл кезде бірталай тәртіпке түсіп қалған. Қазір былтырғы жылдағыдай станцияларда ошарлып, көп уақыт тұрып қалатын составтар жоқ, келген составтар расписилемен, іркілмей тоқтаусыз өтіп жатады. Дегенмен пассажирлер үшін жүру оңай да емес. Мінген поезден ешқайда түспей айдай берсең құба-құп, егер, бір жерге пересадка жасасаң-ақ, станция іші лық толып отырады да, билетіңді компассировать ету ауыр бейнетке түседі. Қызылжар мен Орынбордың арасында ол кезде екі пер-

садка болады: бірі Челябада, бірі Кинельде. Біз де ертіп бара жатқан балалармен осы пересадкеге іліктік...

Аз ғана кісі болса бір сәрі, дыңдай отыз шақты кісіге орын жете ме? Челябада билетті компассируать еттіре алмай ұрланып мініп ек, Златоус түсында тексеріс болып, бізді түсіріп кетті. Онда бес-алты күн әуреленіп Кинельге жеттік... Онда төрт-бес күн ошарылып жатын, ақыры теншушкалардан құрылған составқа іліктік...

Сонша азаптың ішінде жүрген кісінің үйқысы қана ма. Қалжырап жүрген адам, Кинельден Орынборға беттей қалың үйқыға кірестім. Біреудің «өй келдік, тұр!» дегеніне оянып кетсем. Ғабит екен, терезеден қарасам, Орынбор вокзалының алдында тұрмыз. Кинейін десем, койкама төсөлген матраңтың аяқ жақ астына салып қойған шалбарым мен етігім жоқ. Серіктерім ойнап тыққан болар десем, олай болмай шықты... Енді ғана білдім, киімдерім ұрланған!..

Запас киім деген ол кездे менде болмайтын. Серіктемде де запас жоқ екен. Тек, Ғабиттен ғана ескілеу галифе табылып еді, ол маған сыймады...

Кинельден шығарда біз Орынбордағы менің жолдастарыма телеграмма берген ек, олар бізді вокзалда күтіп тұр екен. Егер, олар еркек болса бір сәрі ғой, арасында рабфактың кластас қыздары да бар. Етіксіз, шалбарсыз оларға қалай көрінесің!..

Ұялғанмен амал жоқ. Ойнап-күліп бірге жүретін құрбылардың азан-қазан күлкісіне бөленіп. ыстық күнде сыртыма пальто кидім де, қалаға жалаңаяқ тарттым...

Бізben барған балалар қаладағы әрбір оқу орындарына жайғасты: біреулері — киноға, біреулері — Совпартқа, балалардың біразы — ересектер школасына, кейбірі үлгілі тәжірибе мектебіне. Бұл келген топтан рабфакқа Ғабит-ақ түсті, орысша жақсы бітірген ол, рабфактың II курсына алынды.

Оқу мезгілімен басталды. Биылғы жылдың тәртібі өткен жылдан әлдеқайда түзеліп қалған. Биыл рабфактың оқу үйіне де, жатақ үйіне де қысқа жететін отын үйліген, үйлердің іші-сыртына ремонттар жүрген. Тамақ жағы да дұрысталып, үш мезгіл тойдыратын дәмді ас беретін болған.

Ғабит екеумізге кешікпей одан да тәуір жағдай жасалды: со жылдың октябрь айында Қазақстандық III Советтер съезі өтті де, мен Каз. ЦИК-тің мүшелігіне сайландым. Мүшелерге ол кезде червонеңпен айна жетпіс бес сом ақ-

ша беріп тұрады. Бұл ақшамен ол кезде семіз қойдың таңдаулысы бір-ақ сом, жеті-сегіз сомға жаңа тігілген хром етік аласың, жүннен тоқылған тәуір костюм он бес-жыныра сом... Осы бағамен алғы қарағанда, «жетпіс бес сом» деген — дүниенің малы. Оның үстіне «Дом Советов» аталағын гостиницадан тегін номер беріледі... Оның үстіне, газет, журналдарға менің өлеңдерім жіңі басылып, гонорар алатын болдым...

Сейтіп, күн-көрісті уайымдау, Габит екеуміздің ойымыздан шықты, студенттердің қалжыңдап айтқанында, біз «по комиссарский» (комиссарша) тұрдық.

Бұл қыста да бар ынтымды оқуға салғым келгенмен, кіріспеуге мүмкіндігі жоқ бір жанжал кездесе кетті. Қыс ортасында рабфак студенттерінің арасында «Ақаңың елу жасқа толған юбилейі болады екен» деген сөз тарай қалды.

«Ақаң» дегендері Ахмет Байтұрсынов боп шықты. Сұрастырып көрсек, Байтұрсыновтың елу жасқа толғанына зор мерекелі юбилей жасалмақ, сыйлықтар берілмек, арнаулы кеш өткізілмек.

Ол кештің қалай өтуіне арналған афишалар көшелерге, оқу үйлерінің ішіне жапсырыла бастады. Афишаның айтынша, Байтұрсыновтың юбилейіне арналған кеште Смағұл Садуақасов «Ақаңың алдында» деген баяндама жасалмақ... одан кейін сыйлықтар берілмек... Одан кейін Байтұрсыновтың өз шығырмаларынан құралған әдебиет бөлімі өткізілмек...

Рабфак студенттері бұл мәселеде екіге жарылды: бір жүйесі (аэшылығы) рабфак атынан да юбилей күні Байтұрсыновқа адрес жазылған портфель сыйлауды ұсынды, енді бір жүйесі (көпшілігі) бұған қарсы боп, сый апару былай тұрсын, өкімет пен партия орындарына рабфактан өкіл жіберіп, юбилей жасатпауды өтінуге ұсынды. Екі үй-жүйе келісімге келе алмады. Юбилейді жақтаушылар өзара ақша жинап адрес даярлады, қарсы болушылар Каз.ЦИК пен обкомға кісі жіберіп еді, сөйлескен адамдар «қарсы боп қайтесіндер...» деген сияқты былқылдақ жауап беріпті.

Қарсы жақ бұл жауапқа қанағаттанған жоқ. Олар юбилейді құлату мақсатымен, рабфактың өз ішінде де үгіт жүргізе бастады, Совпарт, Соғыстық школа, Кино, Ересектер школасы, Милиция школасы сияқты орындардың оқушыларымен байланысып, олардан өздеріне пікірлестер тартты...

Орынбордағы ең үлкен зал — Свердлов атындағы клуб.

Юбилей сонда үйімдастырылды. Мыңнан аса кісі орналасын залға адам лық толды. Сахна ашылды. Байтұрсыновты қолтықтап Смағұл Садуақасов және кейін халық жауы боп кеткен ұлтшылдар шығып, безендіре құрған президиум столын айнала отырды. Сөз Садуақасовқа берілді...

Бұл юбилейге қарсылар, жиналысқа күн бұрын даярланып, газетке орап қалталарына шіріген капуста, картошка сияқты заттарды сала барды, ойлары — егер Садуақасов Байтұрсыновты баяндамасында мақтайтын болса, шіріген овоштарды лақтырып қуып шығу.

Соны сезгендей, Садуақасов өзінше тактика қолданып, Байтұрсыновты мақтай жөнелмей, сатылап жетті.

Оның баяндауынша қазақ халқында ұлттық бес көсем бар, олар: Кенесары, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов...

Кенесары мен Байтұрсыновқа халықтың қаны үйімайтынын, дүшпан көретінін Садуақасов жақсы біледі, сондықтан да ол, бұл екеуін, көвшіліктің санасына халық шын сүйетін Шоқан, Ыбырай, Абайға қосақтап майлап өткізгісі келеді.

Садуақасов баяндамасын осылай өрбіте жөнелген кезде, трибунада тұрған оның үстіне залдан лақтырылған шірік овоштар жауды да кетті... Садуақасов сахна сыртына қашып шықты... Содан кейін мәжілістің кейінгі жағы өткізілмesten, «юбилей» тарады...

Байтұрсыновқа қарсы студенттердің өтінішімен, сол күні түнде «Қара тақтаға жазылмаңдар, шешендер» деген атпен жазылған менің мақалам, ертеңінде республикалық — «Еңбекші Қазақстан», 69 номерінде (1923 жылы) бас мақала боп жарияланды.

Кенесарыны мен ес білгелі талағыш, қанішер деп түсінген адаммын. Олай түсінуіме себеп — менің туған ауылым, Россияға ең алғаш бағынған қазақ ауылдарының біреуі. Хандық құру, қазақ халқын өзі жеке қанау мақсатымен, оның Россияға қосылуына қарсы болған Кенесары, өткен ғасырдың қырқыншы жылдары, мен туған өлкенің ауылдарын шауып, көп адамды өлтіріп, көп малды айдалап кеткен. Сондықтан, ол өлкедегі ауылдар, Кенесарыға күні бүгінге дейін лағнет айта қарайды. Сол сөздер, менің құлағыма ес білген күннен бастап сіңген, сондықтан мен оны, «Қара тақтаға жазылмаңдар, шешендер» деген мақалада былай сипаттадым:

«Кенесарының орысқа соғыс ашуының мәнісі, қазақ

орысқа багынса елдігінен айрылады деген ой емес те. Өзі Абылай ханның немересі, Қасым ханның баласы болды... Кенесары өзін жер тәңірісіндегі көрсетіп, қазақ елін аузына қаратып тұрмақ болды. Сондықтан ол, қазақтың қамын ойлап, қазақтың жогын жоқтаған жоқ, өз бақытын ойлап, Абылай мен Қасымның мұрасын жоқтады... Өтірік айтса жапы шықсып, қазақтың қарт адамдары «Кепе пәлен жерде пәлен тұқыммен өштесіп, буаз қатынның ішін жарып, баласын керегеге іліп кетті» деп отырады. Соған қарағанда, Кенені қазаққа залялсыз еді, тізесін батырман еді, момын еді деп мақтаған кісінің адасқандығы... Қырғызбен ссесікшін мәнісі қалай? Ақырында Кенесары орыстың қолынан емес, қырғыздың қолынан өліп отыр. Некерек, Кенесарыны мақтағанымыздың ішінде қырғыз отырмады. егер отырса, бетімізге түкіріп пәле қылар еді».

Кенесары туралы қырқыншы жылдардың басына дейін осы пікірде келген менің, 1943 жылы басылған «XVIII — XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінен очеоктер» деген кітабымда, оны халықтық адам деп қателесуім, жұрт алдында мойныма алған айып.

Байтұрсыновтың да халқымызға жау екені тарихи факттармен дәлелденген іс. Соларға қоса, Шоқан, Ұбырай, Абай сияқты халықтық адамдары да, сөз ғып отырған мақаламда жаманда себебім неде?

Ол, менімше, со кездегі менің марксизмге піспегендігімнен фой деймін. Менің ол кездегі ұфымымда хан мен байдан шыққандардың бәрі еңбекші көпшіліктің дүшпаны. Шоқан хан тұқымы, Ұбырай мен Абай — аталақты байдың тұқымы. Ол кезде саяси сауатым аз мен, соған қарағанмын да. бұл үшеуін де халыққа жат адам деп түсінгенмін, мақала да солай жазылған. Оның қате екені, жиырманшы жылдардың екінші жартысынан бастап, сан рет баспасөз бетінде мойынға алынды...

Қате сөздерін мойындаумен қатар, «қара тақтаға жазылмаңдар, шешендер» деген мақала, Кенесары мен Байтұрсынов сияқты халық жауларын мақтаған ұлтшылдарды әшкерелей кеп, былайша аяқталады: «қысқасын айтқанда, ақ жаға мырзалар Ахметті Ақаң демей, құдай деп шоқынып отырса да еркі. Бірақ, қазақтың еңбекшілері оның ұранына қосылмайды, дүние жүзінің кедейлерінің бірлік ұранына қосылады... Сондықтан, шешендер тілмарсып Ахметті еңбекшілерге майлап өткізем деуді қоюы жөн. Еңбекші қазақтың арасынан оған орын жоқ. Ахмет байдың

Ақаңы, күле кіріп, күңірене шығып жүрген арамзалардың, болмаса ақ-жагалардың әкесі, еңбекшілердің Ақаңы да емес, әкесі де емес, досы да емес. Еңбекші қазақтың әкесі — өздерінің қолын теңдікке жеткізген — Октябрь революциясын басқарушы — Ленин... Ендеше, шешендерге айтатыным,— қысынсыз сөйлеп, еңбекшілердің қара тақтайына жазылып қалып жүрмендер!..»

Өмір шындығына сүйенген жорамал ақталды. Байтұрсыновтың да, оны мақтаушылардың да аттары мәңгілік бол қара тақтаға жазылды...

Бұл мақаланың артынан тағы бір «жанжалға» араласуға тұра келді.

Қазақ әдебиетінде байшыл-ұлтшылдық бағыт 1905 жылдың бер жағында басталды десек, алғашқы он жылда бұл бағытты жетектеуші адамдар Байтұрсынов пен Дулатов болды. Әдебиет майданына олардан жеті-сегіз жыл кейінірек көрінген Мағжан Жұмабаев, революция жылдарында өзінің ұстаздарын басып озып, революцияға қарсы алашордашыл әдебиеттің туын қолына алды. Жұмабаевтың Омбыда, Қызылжарда Совет әкіметіне қарсы жазған өлеңдерінің бірталайы өткен тараулардан бізге таныс. Қызылжарда соққы көре бастаған Мағжан, 1922 жылдың күнінде Тәшкенге кетті. Со кезде бұ қалаға, Мағжаннан басқа да ойда-қырда қашып жүрген алашордашылдар жиналды. Қазақ тілінде «Ақ жол» деген атпен шығатын газет, «Шолпан», «Сона» деген атпен шығатын журналдар, алашордашылдардың ықпалында болды. «Ақ жолдың» бетінде Жұмабаевтың және басқа алашордашыл жазушылардың Совет әкіметіне ашық қарсы шыққан өлеңдері, әңгімелері, фельетондары, мақалалары басылып тұрды.

Орынборда Байтұрсыновтың юбилейі құлап жатқанда, Тәшкендегі алашордашылар оны көтеріп, жоғарыда аталаған журналдар мен газеттің беттерінде мақалалар жарияладап, портретін басты.

Мұның бәрін біз салқын қанмен оқып отыра алмадық. Бізге халық алдында Мағжанның және өзге алашордашылдардың халыққа жау екендігін әшкерелеуге тұра келді. Осы мақсатпен біз 1924 жылдың басында Орынборда Мағжанға әдебиеттік сот жасадық.

Білетін адамдардан сұрасақ, бүндай соттың әдеттегі согтан еш айырмасы болмайды еken. Бұнда да судья және засадательдер белгіленеді еken, айыптаушы мен қоргаушы тағайындалады еken, күәлар шақырылады еken.

Осы тәртіппен өткізбек болған сотта, айыптаушылық міндеті маған жүктелді, қорғаушылық міндетін рабфактың Жәкен Сәрсембін дейтін оқушысы қалап алды, Қазір әлде-қайда, төменгі қызметтердің біреуінде жүрген бұл адам, ол кезде барып түрған ұлтшыл болатын... Судья мен заседательдер әрине, бізге сенімді оқушылар. Куәлікке қалаған кісі шыға беруге тиісті...

Соттың мәжілісі Сверлов клубының залында басталды. Кең залға бұл жолы да адам сыймай, көп кісі сыртта қалып қойды.

Сот құрылар алдында, алған мәліметімізге қарасақ, кәрілі-жасты алашордашылдар бұл сотты не құлатпақ, не өздерінің пайдасына жаратпақ. Олардың бұл ниеттері іске аспады. Заң бойынша, сез айыптаушыға беріледі екен. Менің екі сағатқа созылған айыптау — баяндамамнан кейін, залда отырған көпшілік қорғауы — Жәкен Сәрсембінді айғайлап сейлестпей қойды...

Жұмабаевтың Совет өкіметіне қарсылығы, халық дүшпапы екендігін дәлелдеп сөйлеуші куәлар, жақтаушы куэларды басып кетті. «Көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады» дегендей, «жалғыз қаздың үні шықпайды» дегендей, Жұмабаевты жақтаушы азшылықтың әлсіз үндерін көпшиліктің қалың қуатты үні жоқ қып жіберді...

Сот үш тармақты қаулы алды:

1. Жұмабаев қазақ халқының, онымен қатар, қазақ халқына қамқор боп отырған Совет өкіметінің қас жауы деп танылсын.

2. Оның барлық шығармалары оқылудан алыну, өкіметтен сұралсын.

3. Бұдан былай советтік баспасөздің бетінен Жұмабаевтың шығармаларына орын берілмесін.

Сот қоғамдық түрде құрылғанмен, халық тілегінен тұған оның үкімі со күннен бастап түгелімен іске асты. Аз уақытта Мағжан және оның әріптестері халық жауы боп әшкереленді. Баспасөзден Мағжанға да, оның серіктеріне де орын берілмеді.

Олардың аты да мәңгілік қара тақтага жазылды.

БІЗ ДЕ АНТ ЕТЕМІЗ.

1923—24 жылдардың оқу қысында ұлтшылдармен жүлқиса түсем деп, мен сабақ жағымды біраз босатыңқырап алдым.

1924 жылдың күздінде өткен қазақ республикасының IV съезі мені КирЦИК-қа¹ мүше ғып сайлады. Өйтіу менің оқуыма аса жақсы жағдай жасады. Біріншіден, рабфактың өткен қыста жағылмайтын жатақханасында жаурай беретін болған соң Сәкен пәтерінің түкпіріндегі қараңғылау бір бөлмесіне Ғабит екеуіміз шығып алғамыз. Ол үйде Сәкеннің бізben бірге оқитын інісі — Мәжит тұрады (қазір де тірі). «Байдың асын байғұс қызғанады» дегендей, ол отынды қызғанып, біздің бөлмені үнемі сұық ұстады. Жарықты қызғанып электр шамын мезгілсіз жаққызыбайды, «үйді ту-тіндепеңдер» деп шылым тарттырмайды; кейде кеш келсек, «мезгілсіз уақытта мазаламаңдар» деп есікті де ашпайды; біз бұларды Сәкенге шағуға ұяламыз. Сондай қысымда жүрген, КирЦИК-ке мүше болған маған «Совет үйі» атала-тын мейманханадан ақысыз, сәулетті, салтанатты бөлме тіп, Ғабит екеуіміз көшіп алдық. Ол кезде мүшелік ақыға 75 сом беріледі. Бұл советтік ақшаның алтынға бағаланып қымбаттап алған кезі, мысалы: жұн матадан тігілген ең жақсы костюм, 15—20 сом, хром етік 10—12 сом, базардың қойы 3—5 сом, тағы тағылар. Менің бір айда алған ақша-ма менің інім Шәкен, Ғабит, оның інісі — Баязит төр-теуіміз костюм, шинель сатып ап, жұттай киінгеніміз бар. Қошпелі ауылдың мақтанышты бір ісі қой сою. Ғабит еке-уіміз де сейтіп, жұмасына бір қой соямыз, етті сақтар же-ріміз болмай, кебін шірітіп итке, не қоқыстық шұңқырға тастаймыз. Қойдан жеріген кезде, сол мейманханада тұ-ратын қарт учитель, революционер Әбіш Тойбазаровтың үйіне масыл болдық. Оның әйелі — Ұлтуған өте жақсы мі-незді, асқа мейлінше қылап адам еді. Бізді ол өте жақсы күтті. Ғабит марқұм әйелі — сол кезде қазақ педагогика институтында оқитын Хұсни Мұстафа қызы Ягуфароваға Ұлтуған арқылы танысты. Тойбазаров сол қыста өлді (мен-де суреті бар). Ұлтуғанның қайда кеткенінен хабарсызбын.

Сабактар жақсы оқылып жатты. Мен бір сабакқа ерек-ше көңіл бөлдім, оның аты «Саяси сауат». Бұл сабакқа бай-ланысты кітаптарды қарастыра жүре, менің ерекше көңіл бөлеңтіндерім — Лениннің қаламынан туған еңбектер. Ол еңбектерден қазақ тіліне аударылғандары, ол кезде жоқ, сондықтан, бірыңғай орыс тілінде оқуға тұра келеді. Әлі де орыс тіліне жетіліп болмаған мен, грамматикалық және син-таксистік жағынан жазғанда я сөйлегенде қателер жібер-

¹ Қазақстан Атқару Комитеті.

геммен, орыс тілінде жазылған әдебиеттің мазмұнына еркін түсінем, аса бір қынғылымы немесе саяси формулаалар болмаса, өзге жағын түсінуге басқадан жәрдем сұрамаймын.

Лениннің негізгі еңбектері ол кезде «Шығармалар жинағы» деген атпен томдап та, және әрбір еңбектері қалынды жүқталы кітаптар бол жеке де басылып жатады, оқуға кітап жетеді, тек, тілін тауып оқи біл!.. Саяси сауатым әлі еркін ашылып болмаған, теориялық мәселелерге азуланып болмаған менің тісім, Лениннің біраз шығармаларына батыңқырамай, жалпы сарының түсінгенмен, егежей-тегжейіне бара алмаймын, популярлық шығармаларды еркін меңгерем...

Біздің замандағы тап тартысына бірден бір құрал Лениннің ғылымы екенін білем... Большевиктер партиясы аталатын үйімді тарихта бірінші құруши Ленин екенін, партияның да, оның көсемі Лениннің де күрес жолында басынан қандай қыншылықтар кешіріп, ол қыншылықтарды қалай жеңгенін, партияның, оның көсемі Лениннің Октябрь революциясын қалай үйімдастырып, қалай жүзеге асырғанын, Совет әкіметі қалай құрылғанын, қандай қыншылықтарды өткеріп келе жатқанын... осылардың бәрін енді жақсы түсінem... Сондықтан да, мен Ленинді шексіз сүйем, ендеши, оның еңбектерін оқуға құмартпағанда кімнің еңбектерін оқуға құмартамын!..

Лениннің еңбектерін мен ғана емес, рабфактың барлық студенттері де құмартта оқиды. Олар ғана емес, «Ленин сөзі» дегенде еңбекші атаулы құлақтарын түре қояды. Мысалға қазақ ауылдарын алайық. Гарихи жағдайлардың салдарынан, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің сана-сезімі советтік дәүірде ғана оянғаны мәлім. Лениннің атын оған дейін ауыл еңбекшілерінің азшылығы ғана естісе және реальдық адам бейнесінде емес, ертеғілік бейнеде естісе, енді, Совет әкіметі Қазақстанда орнаған алғашқы жылдардың өзінде-ақ, қазақ еңбекшілерінің қайсысынан сұрасаң да, «біздің қамқоршымыз Ленин» дей кетеді... Және олар бұл есімді аса зор махаббатпен мақтаныш қыла айтады... Ленин басқарған партияның, Ленин басқарған әкіметтің еңбекші көпшілікте, оның ішінде қазақ еңбекшілерін бақытқа жеткізуіне сенеді, сондықтан, тарихи жағдайдың салдарынан туған күнделік өмірдегі кейбір қыншылықтарға қынжылмай, болашағына зор қуанышпен қарайды... Сондықтан да олар өздерінің бақыттарына, Лениннің дені сау-

болуын, үзақ жасауын шын жүректен тілейді, мен де тіләймін!..

Сондай тілектегі көңілге 1924 жылдың басынан қорқыныш түсे бастады... Өйтпегендеге ше!..

Орталық газеттердің бетінен Лениннің сырқаттығы мәлім болды да, беталысы туралы күн сайын бюллетендер жарияланып тұрды.

Бұған дейін ресми түрде жарияланбағанмен, Лениннің сырқаттығы көпшілікке мәлім болған. Мен рабфакқа оқуға түскен жылдың қысында «Лениннің оң жақ қолы мен аяғы әлсіздене бастапты» деген қауесет шыққан. Оған біз наанбағанбыз да, өйткені, сол — 1922 жылдың ноябрь айында газеттер бетінде, Лениннің Москвалық Советтің пленумында айтқан сезі жарияланған.

«Денесіне жарымжандық кірсе, пленумға қалай қатынасады?» дескен, Ленинді сырқат деген сөзге сенбеген және сенгісі де келмеген жүрт. Осы қауесет 1923 жылдың көктемінде тағы көтеріліп, «Ленин оң жақ аяғы мен қолынан айрылыпты, тілі сөйлеуге келмей қапты» деген хабар тарап кетті. Ленинді сүйетін жүректер енді шынымен қобалжи бастады...

Қауесеттің шындығы сол жылдың апрелінде анықталды. Осы айда партияның XII съезі болып өтті. Бұған дейінгі съезддерде Орталық Комитеттің есепті баяндамасын Ленин жасап жүрсе, XII съезде Сталин жасады. Ресми түрде жарияланбағанмен, соңғы съезге Лениннің сырқаттық салдарынан қатынаса алмауы анықталды. Сталиннің XI съезде Орталық Партия Комитетіне Бас секретарь бол тағайындалуын баспасөзден көрген көпшілік, «Лениннің ең сенімді адамы осы еken. Орталық Комитетті басқартуы содан еken» десті. XII съезде Орталық Комитеттің есепті баяндамасын Лениннің орнына Сталин жасағаннан кейін, көпшіліктің бұл үғымы бұрынғыдан да нығая түсті...

Солай ойлай тұра, Лениннің сырқатына көңлі қобалжыған көпшілік, 1924 жылдың басынан газеттер бетінде ресми түрде жарияланған бюллетендерге өлшеусіз зор тиышсыздықпен тесіле қарап, зор қауіппен, бұның арты неге соғарын күтті... Рабфак студенттерінің де, олардың ішінде менің де көңліме осы қобалжу, осы тиышсыздық пайда болды.

Ол кезде біздің Отанда радиофикация мәселеңі әлсіз. Республикалық басқарушы мекемелердің кейбіреулерінде гана болмаса, көп мекемелерде радиоустановка жоқ. Радио рабфактың оқу үйі мен жатақханасында да жоқ, сондық-

тан, күнделік жаңалық хабарларды біз Орынборда орыс тілінде «Советская степь» деген атпен, қазақ тілінде «Еңбекші қазақ» деген атпен шығатын газеттерден ғана көріл отырамыз. Лениннің сырқаты жайындағы бюллетенъ бұл газеттердің күн сайынғы сандарында басылады. Бюллетенънің түріне қарағанда сырқат жайы ыңғайсызыдау сияқты, сондықтан, «не боп кетер екен» деген ой жүректі шымши туследі...

Рабфакта бізбен кластас Шорман Ыбыраев дейтін жігіт оқиды. Шыққан жері Атбасарлық. Бала шағында ол да мен сияқты жетім қалып, таршылықпен күн кешкен. Оқуға ересек уақытында түскенмен, орыс тіліне жетік, бірақ, қоғамдық жұмыстарға аз араласатын, көбіне оқыған сабағын құнттайтын кісі еді. Мен онымен доспын. Сондықтан, 1924 жылдың басында Габит менен бөлініп жатақханаға көшкенде, Шорманды мен номеріме кіргізіп алдым.

Мінезі жайдары жұмсақ бола тұра, оның бір әдеті — үлкен қызметтегі адамдардың кейбіреуімен байланысып, солардың үйіне барып жүреді, сондықтан өкіметтік, партиялық саясаттардың жаңалықтарын бізден бұрын естіп, бұрын біліп келеді. Кейде ол, өзімен таныс үлкен қызметкерлердің үйіне қонып та қайтады...

Бір күні сабақтан кейін қыдырып кеткен Шорман кешке номерге қайтпады. Оны мен таныс адамдарының үйінде қонып қалған болар деп жорыдым, сондықтан, сабақтарымның кешкі пысықтауын бітіргеннен кейін, үйқыға кірістім.

Ауыр сабақтан біз аса қалжырап үйиқтаймыз... Бүгін де солай үйиқтап қалған екем, әлдекімнің есікті қатты ұғранына оянып кеттім. Есептірекен қалпыммен кроватътан домалай түсе ғап, жүгіріп барып есік ашсам, ар жағында түсі қашып, екі көзі қызырып кеткен Шорман тұр!..

«Бұ несі?!» дегендей, таңдана қарай ғап ем, ол қалтыраған қимылмен номерге сенделіп әрең кірді де, бетін алақандарымен басып, солқылдай жылаған дауыспен босағадағы креслоға құлай кетті!..

— Өй, Шорман, саған не болды?! — дедім мен қасына кеп. Онда үн жоқ, өксіп жылай берді!..

Біраз уақыттан кейін Шорманның аузынан «Ленин... өліпті!..» деген сөз жасқа булығып әрең шықты.

— Қойшы! — дедім мен жүргегім тас тәбеме шығып, нанғым келмей.— Кімнен естідің?..

— Обкомның бір жауапты қызметкерінен... Түнде шифрмен телеграмма кепті! — деді жасқа қақалған Шор-

ман, сөздерін бөлшектеп әрең айтып. Менің де көзімнен жас ыршип кетті... мен де солқылдап жылаған қалыппен кроватыма қисая кеттім...

Жан құбылысының өзге көріністері сияқты, әрине, жылауда да шек бар. Алғаш, көз жасына қосылып ағып кеткендей, баста дуылдаған миға түк ақыл оралған жоқ еді, аздан кейін оған да жан біткен сияқтанып, өзіне-өзі келе бастады... Енді, Шорман екеуміз үн қоса өкініп, бір-бірімізге жұбату сөздер айта бастадық...

«Біздің халіміз мынадай, жұрттың халі қандай екен?..»

Соны білу үшін және қайғылы халдің анығына жету үшін, біз көшеге шықтық. Уақыт әлі ерте. Сабақ басталуға әлі бірер сағат бар. Құн ұскірік аяз. Тіршілік жабдығымен көшеде ерсілі-қарсылы қыбырлаған жандардың кескіндерінде, Отанның басына туған бүгінгі зор қайғының ізі әлі жоқ сияқты, соған қарағанда олар Лениннің өлімін естімеген тәрізді...

«Жаманат жатпайды» дейді қазақ. Сол рас қой деймін, Шорман екеуміз рабфактың жатақханасына барсақ, студенттердің де кескіндері әлемтапырық. Қебінің көзі қызырып ісіп кеткен!.. Өкіметтің ресми хабары әлі жарияланбағанмен, кімнен естігендерін кім білсін, жолыға кеткен студенттер бір-бірінен:

- Естідің бе? — деп сұрайды ақырынғана.
- Нені?
- Ленин өліпті деген сөз рас па екен?
- Бәсе, рас па екен? — дейді анау да бұрын естігендігін білдіріп.

Қайғылы хабардың растиғы, түс кезінде шыққан газеттің азалы сөздерінен мәлім болды. Газеттің бірінші бетінде, қара жақтаумен төңіректеліп Лениннің портреті басылған, оның қасына өкіметтің хабарлауы, оның қасына Орталық Партия Комитетінің, Атқару Комитетінің аза тұту хабарлары жарияланған!..

Кешікпей халықтық жалпы аза басталды. Енді, көшелерге шықсаң да, үйлерге барсаң да, бәрінің аузында жалын атқан бір ғана сөз, ол — «ақыл-дана, Ленин-ай!..»

Алғашқы бірер күні, ауыр күрсінумен ғана өткен көпшіліктің аузына, енді «Лениннің орнын кім басады?» деген сұрау туда бастады. «Ленин» атты поэмасында Маяковский айтқандай, бұл сұрауға әркімнің де берер жауабы біреу-ақ, ол — «Большевиктер партиясы!..» «Партияны кім бас-

қарады?» деген сұрауға әзірге ешкім жауап берे алмайды...

Ленин январьдің 27 күні жерленді. Оған соңғы құрметтің көрсеткісі келген көпшілік, таң сәріден азалы демонстрацияға шықты. «Тіфу» десек түкірік жерге түспейтін түндегі үскірік аяз, күндіз ызғарын үдете түсті. Лениннің өліміне адам түгіл күннің де жүргегі ауырған сияқтанып, бүгін құлақтана, қызыл құреңдене шықты...

Сырттан аяз, іштен жалын шарпыған көпшіліктің де кескіндері күн көзіндегі құп-құрең... Бірақ, үскіріктен қаймығып, ешкімнің де баспана іздер түрі жоқ, еңбектеген жас пен еңкейген шал-кемпірдің арасындағы қимылдауға жарайтын көпшілік көшеде...

Таң ата басталған азалы демонстрация, тұс ауа Орынбордың орталығындағы кең алапқа кеп құйылды. Сол тұсқа үйме-жүйме жиналған жанның қалыңдығы ұшан-теңіз сияқты, бірақ бұл теңіз дәл со бір сэтте, қимылдағы теңізге емес, тынған теңізге үқсады. Алапқа ошарылған қалың жиынның ішіндегі жан адамда қимыл да жоқ, үнде жоқ...

Ленин күндізгі сағат үште жерленді. Жерлеу процесиясы Орынбордағы алапқа радио арқылы айтылды ма, жоқ па — ол арасы менің есімде жоқ және айтылғанмен тоңазудан ба, әлде ауыр қайғыдан өкпе қабынғаннан ба, оны тыңдарлық құшім де жоқ. Жұқа киім, жүректің сыздауынан ба — дыбыс атаулыға менің құлағым дәл сол сэтте керең...

Тек қана есімде қалғаны,— дәл сағат үште атылған көп зеңбіректің жер тітіреткен даусынан құлағымның емес, де-немнің тітірей қалуы... Со кезде жан-жағымдағы жүрттың кескініне қарасам, әрқайсысының көзінен сорғалаған жастың әрбір тамшысы бір-бір қорғасын оқ сияқтанып, бетіне де, омырауына да түйін-түйін бол қата бастапты...

Менің есім бұл күйзелуден, Ленинді жерлегеннен екі-үш күннен кейін ғана жиналды, онда да номерімде емес, қалалық больница палатасының ішінде. Менің температурам бұл кезде 39 бен 40 тың арасында жүгіріп жүр екен. Бүкіл денем от болып жанып барады. Врачтың айтуынша — «екпенің қабынуы», өзімше — ауыр қайғының күйігі!..

Адамға әр жағдайда қуануға тұра келеді. Тұлабойым жалындаған, қабынған өкпем кеудеме сыймай, булықтырған жөтелден тұншығуға айналған күндерімнің біреуінде, күтуші сестра палатама кірді де:

— Сіздің көңлікізді сұрауға жою болады да, мін күріксат па? — деді.

— Ұлықсат! — дедім мен.

Үстөріне ақ халат жамылдып кірген үшін атаманы бару
Умт Балқашев, біреуі — Вера Солдатова, біреуі Шорман
Ыбыраев екен. Кеше — азалы құндерде әлемтаптырып, олар
дайындаған кескін-кейіптері, енді жинақыланып қалған сиыста
жасауда қарастырылғанда да үнсаулық күйімді аз уақыт сұрастырып отырғаннан

Өй, сенікі не бұл, ауырмайтын шақта ауырып? — де-

— Не «шақ», айтын тұрганың? — дедім мен, оның көзінде кескінін унатпай.

— Лениндік призыв болып жатыр! — деді ол, көңілділігіне ыңғайсызданғандай.— Лениннің қазаға ұшырағанымен байланысты Орталық Партия Комитеті жұмысшы табыма үндеу жазып, Ленин жасаған Большевиктер Партиясының маңына топтала түсуге, Ленин туын жогары көтере түсуге, яғни партияға кіруге призыв жасап жатыр.

— Солай ма?

— Бұғынгі газеттерде, деді Үміт, қалтасынан бүктелген екі-үш газетті сұрып алыш,— Сталин жолдастың Ленинге берген анты жарияланды. Өзің оқисың ба, мей оқып берейін бе?..

— Оқуға шамам жоқ, өзің оқы!

— Вера оқысын! — деді Шорман.

— Оқыын,— деді Вера.— Бірақ, оқыр алдында ескер-
тіп қояйын, бұл жолдас Сталиннің январь айының 26 күні,
Советтердің Бүкілодақтық II съезіндеге сөйлемеген сөзі. Бә-
рін оқып шығуға шыдамассың, тәуірірек болғасын түгел
оқырсың, мен әзірге Сталин жолдастың Ленинге берген
анттарын ғана оқыын.

— Мақұл! — дедім мен.

Сталиннің аузынан сөйленіп, Вера газеттен оқыған алты аттыш әрқайсысының артынан «біз де ант етеміз» деген сөзді қайталай бердік...

Олай демегенде ше!.. Еңбекші адам баласының бақытқа жетуіне Ленин жолынан басқа жол жоғын біз жақсы білеміз. Ендеше, сол еңбекші көпшіліктің ішінен шыққан біздің де жүрөр жолымыз — Ленин жолы.

Екінші кітаптың соңы

1949-1955 жылдар.

МАЭМҰНЫ

Бірінші тарау

Оқу жолында	9
Екінші тарау	
Оқуда	68
Үшінші тарау	
Азап тауынан асу	119
Төртінші тарау	
Алғашқы адымдар	192
Бесінші тарау	
Бетпе-бет	247
Алтыншы тарау	
«Күрес күндерінде»	
Жетінші тарау	
«Іс үстінде»	396
Сегізінші тарау	
«Ленин жолы»	452

С. Муканов

ИЗБРАННЫЕ В ШЕСТНАДЦАТИ ТОМАХ. ТОМ X

ШКОЛА ЖИЗНИ

роман

Книга вторая

(на казахском языке)

Редактор К. Узакбаева. Художник В. Григорьев. Худ. ред. Б. Табышев
Тех. ред. С. Тенесова. Корректор З. Тулетаева.

Сдано в набор 13/X 1975 г. Подписано к печати 21/IX 1976 г. Бумага тип № 2
Формат 84×108 $\frac{1}{2}$ =16,25—27,3 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 28,91). Тираж 12'000 экз.
Цена 1 р. 12 к. Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата. 490091, проспект Коммунистический, 105. Заказ № 240. Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли,
г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.